

'સરદારના હુકમ વિના....'

બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયનો આ પ્રસંગ છે. બાપુ તો છેટે રહીને, તટસ્થતાથી એ લડત નિહાળી રહ્યા હતા. પણ લડત એવી કટોકટીભરી સ્થિતિમાં આવી પડે કે લોકોને લાગ્યું કે સરકાર હવે સરદાર વલ્લભભાઈને ગમે તે ઘડીએ પકડીને જેલમાં પૂરશે. ત્યારે બાપુ બારડોલી ગયા. એમના આગમનના સમાચાર સાંભળીને આસપાસના ગામડાના માણસો બાપુને મળવા આવ્યા. કેટલીક વાતચીત પછી એમણે બાપુને આગ્રહ કર્યો કે, 'તમે અમારા ગામમાં આવો!'

'વલ્લભભાઈ કહે .નહીં ત્યાં સુધી નહીં'.' બાપુએ જવાબ આપ્યો.

આખરે વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે, 'જઈ આવો' ત્યારે બાપુ સરભોણ અને રાયમ ગામે ગયા.

ત્યાં એમનો સત્કાર થયો. લોકોએ કહ્યું કે, 'કંઈક કહો!' ત્યારે બાપુએ આભાર માનતાં કહ્યું : 'સરદારનો હુકમ છે કે તેમના સિવાય કોઈએ બોલવું નહીં એટલે મારાથી ન બોલાય. સરદાર હોત ને હુકમ કરત તો બોલત. આજે તો તમારી બહાદુરી અને સંગઠનને માટે તમને ધન્યવાદ આપું છું. આપણે જેને સરદાર બનાવ્યા તેમના હુકમ અક્ષરે અક્ષર પાળવા જોઈએ. હું સરદારનો મોટો ભાઈ થાઉં એ વાત સાચી છે, પણ જાહેર જીવનમાં જેની નીચે આપણે કામ કરતા હોઈએ તે આપણો પુત્ર હોય કે નાનો ભાઈ હોય તો પણ તેના હુકમ માન્ય રાખવા જ જોઈએ. એ કંઈ નવો કાયદો નથી. પ્રાચીન ધર્મ છે. એ ધર્મનું પાલન કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનું સારથિપણું કર્યું અને યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે તેમણે પતરાળાં ઉઠાવેલાં. એટલે આજે તો માત્ર તમને ધન્યવાદ જ આપું છું.'

આમ જાહેર જીવનના એક ધ્રુવ નિયમનો બોધ આપવા સાથે બાપુએ પ્રત્યક્ષ દાખલો પણ આપ્યો.

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ

વર્ષ ૧૦ | ૧૭ – માર્ચ – ૧૯૫૯ | અંક ૧૧

પા.નં.	આરાધના
લિ.પારસી.	તા.૧૨-૪-૧૯૫૯
શ્રી ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય	
મુંબઈ	

આપની પાસેથી વાર્ષિક લવાજમના રૂ. ૭) અંકે રૂપિયા ૭ મળ્યા છે.
આભાર.

વ્યવસ્થાપક

હે | વસૂલ કરનાર | રામ

(ગાંધીજી અને મહાદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સત્યાગ્રહી જીવનદર્શન ______ શાંતિભાઈ દેસાઈ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ✰ લેખાંક ૧૪મો]

"કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી જીવનદર્શન પૂરુ નથી થતુ, એને માટે સમાજશાસ્ત્રની જરૂર હોય છે જેમ બધા તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ વેદાતમા થાય છે, તેમ બધા સમાજશાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ અહિંસામા થાય છે" (ધર્મચક્રપ્રવર્તન પા ૪) વિનોબાજીની આ વાણી ફિલસૂફી અને વ્યવહારનો આબાદ સમન્વય કરી બતાવે છે. જીવનનુ દર્શન કેવળ તત્ત્વના વિચારથી નહી પણ અહિંસાના આચારથી જ પૂર્ણ બની શકે છે એમ કહે વામા ગાધીજીની વ્યવહાર્ય ફિલસૂફીનુ ઉત્તમ સમર્થન થાય છે વિનોબાજી ગાધીજીની ફિલસૂફીને એક ડગ આગળ લઇ જાય છે, તેનો વધુ વિકાસ કરે છે અને તેમા રહેલા શાતિમય ક્રાતિના તત્ત્વોને વધુ પ્રગટ કરી શકે છે. ભૂદાન આદોલન જેવા અભૂતપૂર્વ સામાજિક કામ દ્વારા અહિંસક ક્રાતિની ઝુંબેશ ઉપાડીને વિનોબાજીએ ગાધીજીની ફિલસૂફીને વધુ સ્ફૂટ કરી, વધુ તેજસ્વી બનાવી અને સાથે જ વધુ વ્યવહાર્ય પણ બનાવી ગાધી વિચારનુ સશોધન કરવુ જરૂરી હતુ જ, પણ તે તો તત્ત્વજ્ઞાનનો વ્યવહાર્યમા સમન્વય કરીને જ થાય વિનોબાજી વેદાતના વિચારનો અહિંસાના વ્યવહાર સાથે સુમેળ સાધી અહિંસાની વ્યવહારુતાને વધારી રહ્યા છે ભૂદાન યજ્ઞ અને તેના વૃદ્ધિગત થતા જતા અગોપાગો આના સચોટ અને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે

ચેતનાની પ્રતિષ્ઠા: ખરા આનદની વાત તો એ છે કે વિનોબાજી ગાધીજીની ઘણી ય ઉત્કૃષ્ટ વાતો આજે નવી નવી રીતે જરૂરી ઉમેરા કરતા પોતાની પ્રતિભાથી તેને વ્યવહારયોગ્ય કરી ભારત અને દુનિયા આગળ રજૂ કરી રહ્યા છે સર્વોદયનો એ જ સિદ્ધાત તેઓ નવી રીતે રજૂ કરે છે સત્યાગ્રહની પદ્ધતિ તીવ્ર સૌમ્ય સ્વરૂપમા બતાવે છે, સમાધાન કે સમન્વયનો વિચાર તેના સર્વાંગ રૂપે સમજાવે છે, અને પ્રજાતત્ર, સાચુ સ્વરાજ વગેરે અગેના વિચારો વધુ સ્પષ્ટતાથી ને સચોટતાથી સવિસ્તાર મૂકયે જાય છે વળી ભૂદાનયજ્ઞ જેવા આમૂલાગ્ર સર્વાંગ કાર્યને વિકસાવીને તેમા અવનવા ઉમેરા પણ કર્યે જાય છે આ બધાથી ગાધી ફિલસૂફીને પુષ્ટિ મળે છે તેની વૃદ્ધિ સાથે જમાનાની માગ પ્રમાણે તેનો વિકાસ પણ થતો જાય છે ગાધીજીના મૂળાધાર જેવા ચેતનસત્યને પણ વધુ સ્ફૂટ કરવાનુ કામ પણ થયે જાય છે. ગાધીજીએ અનાસક્ત કર્મની સાથે તીવ્ર ધગશને યોજી ચેતનાની જગતમા પ્રતિષ્ઠા કરી વિનોબાજીએ પણ ચેતનાની પ્રતિષ્ઠા જ વધારી મૂકી છે અને વધાર્યે જાય છે તેમ તો તેઓ ચેતનાનો મહિમા ગાતા ભૌતિકતાની વિશાળતા છતા તેની ક્ષુલ્લકતા બતાવે છે "આયનાની માફક દુનિયા પણ મારુ પ્રતિબિબ સ્વરૂપ છે એ એટલી અનત, અપાર અને વિશાળ છે કે કયાય પણ જુઓ તો અસીમ અને અનત જ નજર આગળ આવે છે આમ છતા ચેતનની સામે આટલી અસીમ અને વિશાળ દુનિયાનુ પણ કશુ મહત્ત્વ નથી રહેતુ જેમ અગ્નિની સામે કપાસના ઢગલાનુ કઈ મહત્ત્વ નથી રહેતુ" (ધર્મચક્રપ્રવર્તન પા ૫૮) ગાધીજીની માફક વિનોબાજી જગતમા ચેતનાની પ્રતિષ્ઠા કરી રહ્યા છે! તેમને માણસમા અને તેનામા રહેલા ચેતનમા અતૂટ વિશ્વાસ છે અને તેથી તેના વિકાસ માટે અચળ શ્રદ્ધા ધરાવે છે માણસના ભાવિનો અને તેની પ્રગતિનો આધાર જ માણસની ભાવિ શકયતા માટેની શ્રદ્ધામા રહેલો છે માનવ અને માનવજાતે કરવાની શાતિમય ક્રાતિની ચાવી જ માનવ પરની આવી શ્રદ્ધા છે તેથી વિનોબાજી કહે છે 'આ શ્રદ્ધા આપણે ન ગુમાવીએ તો સમાજમા શાતિ મારફતે આપણે ક્રાતિ લાવી શકીએ' (ક્રાતિનુ ભાથુ પા ૪) ગાધીજીએ માનવ પરની શ્રદ્ધાને લીધે સત્યાગ્રહની રીતે સ્વરાજની પ્રાપ્તિ કરી તેવી જ શ્રદ્ધાથી તે જ રસ્તે વિનોબાજી શાતિમય આર્થિક ક્રાતિ માટે મથી રહ્યા છે માણસના ચેતન પર વિશ્વાસ ન મૂકવામા આવે તો વિશ્વાસ મૂકાય કેના પર? ચેતન એટલુ પ્રબળ છે જેની આગળ આ અસીમ જગત નગણ્ય છે ને ચેતન પર શાતિમય ક્રાતિ કે વાની આશા ન રાખી શકાય? આ ચેતનનુ વિનોબાજી વર્ણન કરે છે "હુ એને દરેક દિશામા ફેલી રહુ છુ. હુ ચેતન છુ તે (દુનિયા) મોટી છે પણ તે જડ છે હુ અગ્નિની ચિનગારી છુ, તે કપાસનો ઢગલો હુ તેને ખાક કરી શકુ છુ, પણ તે મને બાળી શકશે નહી" (ધ. ચ પ્ર પા ૫૯) ચેતનની સત્તાના આ વર્ણનમા સ્વામ

રામતીર્થનું એમ છે પણ તેમાં કેવળ આત્મમસ્તી નથી પણ વ્યવહારમાં અને વ્યવહારકાર્યમાં સર્વત્ર આત્મૌપમ્ય પામતા મથતા મહાન આત્માની પ્રેરણાદાયી ચેતના પ્રગટાવનારી ઝલક છે

ધર્મચક્રપ્રવર્તન —ચેતન કે ચૈતન્યની આવી શક્તિના બળ પર જ કાર્યનો બધો આધાર રહે એમ વિનોબાજી માને છે ધર્મચક્રપ્રવર્તનના વિચાર અને કાર્યનો આધાર પણ આ મૂળ તત્ત્વવિચાર પર જ છે સમય પકે અને સમય પાકતા યોગ્ય વિચાર ને યોગ્ય પરિસ્થિતિ અને જમાનાની માગ સાથે જોડી દેવામા આવે તો ધર્મચક્રપ્રવર્તન આપોઆપ થાય ભૂદાનયજ્ઞ આજે ધર્મચક્રપ્રવર્તન માટે નિમિત્ત બને છે ભૂદાન સાથે તેને જોડી દેવામા આવેલ છે ધર્મવિચારનો ઝડપી પ્રચાર પણ થાય છે, કારણ ભૂમિની ન્યાયી વહેંચણી આજના જમાનાની માગ છે ભૂદાનયજ્ઞ ધર્મપ્રચાર અને ધર્મચક્રપ્રવર્તનના પરસ્પર સબંધ અને તેના કાર્ય અંગે તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે "આજ વિચાર (ભૂદાનનો) જો આપણે પચાસ કે હજાર વર્ષ પહેલા સમજાવવા બેઠા હોત તો લોકો આપણી વાત સાભળત જ નહી એટલે એ વાતને આપણે જમાનાની જરૂરીઆત સાથે જોડી દઈએ છીએ જેથી ફક્ત સામાન્ય ધર્મપ્રચાર નહીં બલ્કે ધર્મચક્રપ્રવર્તન થાય છે સતો અને ઋષિઓ સામાન્ય ધર્મપ્રચાર તો હમેશા કરતા હોય છે પરંતુ તેથી ધર્મચક્રપ્રવર્તન નથી થતુ પરંતુ જ્યા પરિસ્થિતિ સાથે ધર્મભાવના વધે છે ત્યા એ લોકોના દિલને સ્પર્શી જાય છે એમાંથી જ એક વિરાટ શાન્તિમય ક્રાંતિ સર્જાય છે અને ધર્મચક્રપ્રવર્તન થાય છે" (ક્રાંતિનુ ભાષ્ય પા ૫૦) આનુ નામ જ લોકોના ધર્મશિક્ષણનો અનુબંધ નહી શું ? જે ધર્મપુરુષોને લોકોની માગ સાથે ધર્મનો અનુબંધ કરતા આવડે તેના હાથે ધર્મચક્રપ્રવર્તન થાય બુદ્ધે તેમ કર્યું, ગાંધીજીએ પણ તેમ કર્યું અને વિનોબાજી આજની વિચારક્રાંતિમા તેમ કરી રહ્યા છે અને જગતના

તું હી

તુ હી અમલ તેજ, તુ છાયા:
શૂન્ય ગગન તુ હી અકલ,
સકલ તુ હી તરલ વર્ષુંની માયા
તવ કિલ્લોલ સુણે શ્રવણ,
તવ રતિ ગતિ નર્તન નયને,
માણમહીં ચીમળ તવ પાશુ
વનફૂલ ફૂલને ચયને
જાગરણે કેવલ નહીં
શયને સમણું તવ સ્વપને,
અહરહ ઘડી પણ દૂર નહીં
તવ અંકમહીં રહું લગને,
લહર લહર આનંદ ધરી રહી
પરશ પુલકમય કાયા

રાજેન્દ્ર શાહ

રાજકારણમા શ્રી નેહરૂ પણ એ રીત એમની રીતે આજ માગી રહ્યા છે પણ ગાંધીજીની જેમ વિનોબાજીના આવા કાર્યમા એક વિશેષતા નજરે ચડે છે એઓ આવા કાર્યમા પોતાના વ્યક્તિત્વને તદ્દન અલગ રાખી શકે છે અને તે એટલે સુધી કે સત્યવિચારને જ આપમેળે ફેલાવા દેવામા તેઓ માને છે અને તે પર પોતના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડવા દેતા નથી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ તે સત્યવિચારની રજૂઆતમા પડે. તેના વેગથી પ્રચાર કરવામા પડે પરંતુ તેની સચ્ચાઈ પર વ્યક્તિત્વની મહોર મારના નથી વિચારનુ સત્યબળ જ એટલુ હોય, રજૂઆત એવી સચોટ અને મર્મસ્પર્શી હોય કે એની મેળે તે પ્રચાર પામે આ વિશેષતાને લીધે જ આટલા થોડા જ વર્ષમા ભૂદાનયજ્ઞ અને તેની પાછળનો ક્રાંતિકારક વિચાર આટલી ઝડપથી ફેલાયો અને ફેલાઈ રહ્યો છે ભૂદાનકાર્યમા વિનોબાજીનો આધ્યાત્મિક વેદાંતી વ્યવહાર સમજવા જેવો છે

નૈતિકતા જલદી વધે !— વિનોબાજીની આવી નિષ્ઠાને કારણે તેમણે સમાજના વિકાસ માટે પાયાની વાત પકડી. ભૌતિક વિકાસ કામનો છે પરંતુ તેના કરતા નૈતિક વિકાસ પહેલો થવો જોઈએ ભૌતિક ઉન્નતિ જલદી થાય તો નૈતિક ઉન્નતિ કેમ નહી ? આજે ભૌતિક બળો એટલા પ્રબળ બની રહ્યા છે કે જો એની સાથે નૈતિકતા એને કાબૂમા રાખે એટલા પ્રમાણમા આગળ ન વધે તો ભૌતિકના માણસને ભરખી જશે તેથી જ વિનોબાજીએ ભારતને અને ભારત દ્વારા જગતને પડકાર કર્યો "આજકાલ જનતાના વિકાસને માટે જે યોજનાઓ કરવામા આવે છે એમાં ત્વરિત પરિણામોની અપેક્ષા રાખવામા આવે છે અને એમ વિચારવામા આવે છે કે ભૌતિક ઉન્નતિ ત્વરિત થઈ જાય અને નૈતિક ઉન્નતિ ધીમે ધીમે થશે પણ નૈતિક ઉન્નતિ કેમ બને તેમ જલદી થાય એવુ હોવુ જોઈએ (હરિજન બંધુ ૫, ૧૩૫. તા ૨૫, જૂન '૫૫) ખદી દ્વારા

[અનુસધાન ૨૧મે પાને]

'હું જ મારો એકમાત્ર શિષ્ય છું' — કાકાસાહેબ કાલેલકર

એક દિવસ અમે ઘોડાગાડીમાં બેસીને આશ્રમથી સાબરમતી સ્ટેશને જઈ રહ્યાં હતાં. ગાડીમાં બાપુજી, એક હિન્દી બહેન અને ઘણોબધો સામાન હતો. મારે પણ એમની સાથે સ્ટેશને જવાનું હતું. ગાંધીજીના રિવાજ અનુસાર, મારે માટે પણ ગાડીમાં જગ્યા કરવાની એમણે કોશિશ કરી. ગમે તેટલી ભીડમાં બેસીને વધારેમાં વધારે માણસો માટે ગાડીમાં જગ્યા કરવી એ બાપુની આદત જ હતી. મેં કહ્યું : 'આ રીતે અંદર બેસવા માટે હું તૈયાર નથી. હું બહાર ગાડીવાળા સાથે આરામથી બેસીશ.' મેં એમ જ કર્યું. બાપુજી અને બહેનની વાતચીત હું સાંભળતો હતો. ગાંધીજી હિન્દીમાં બોલતા હતા અને બહેન મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં. ગાંધીજી એને ટોકતા હતા.

એવામાં ગાંધીજીની નજર પેલાં બહેનના નખ પર ગઈ. કહેવા લાગ્યા : 'મેં તને કંઈ કેટલી યે વાર કહ્યું કે, આમ નખ વધારવા એ સારું નથી. એમાં કચરું ભરાઈને ભેગું થાય જ છે.' બહેને ગાંધીજીના કહેવા પર ધ્યાન ન આપ્યું. જવાબમાં ફક્ત 'ઉંહ!' કર્યું.

ગાંધીજીએ તરત ગજવામાંથી ચપ્પુ કાઢ્યો અને બહેનનો હાથ લઈને એકેક કરીને વધેલા નખ ઉતારી નાખ્યા. ગાંધીજીનો સ્વભાવ જ શિક્ષકનો. એક બે વાર કહ્યાં પછી યે કોઈએ કંઈ ન કર્યું હોય તો જાતે કરીને બતાવવાના જ.

પરન્તુ, મને ગાંધીજીનો આ વ્યવહાર રુચ્યો નહીં. અંગ્રેજીમાં એને 'શિવલરી' અથવા 'જેલન્ટ્રી' કહે છે એવું તો મેં એમાં ન જોયું. પરન્તુ, એક બેદરકાર બહેનની આટલી સેવા અથવા ખુશામદ મહાત્માજી કરે એમાં મને ઔચિત્યભંગ જેવું લાગ્યું. એ વખતે તો મેં એમને કંઈ ન કહ્યું, પણ મનમાં નક્કી કર્યું કે જે ભાવ મનમાં ઊગ્યો છે તે ગાંધીજીથી છુપાવવો એ ઠીક નથી.

તક જોઈને એકાન્તમાં મેં બાપુને કહ્યું કે, 'મને ક્ષમા કરો! દિલમાં જે આવ્યું તે તમને કહેવું જ જોઈએ. તમે જાણો જ છો કે, અમે અનેક લોકો તમને ગુરુ ગણીએ છીએ; તમારા તરફ શિષ્યભાવે જોઈએ છીએ. તમારા વિચાર-વર્તનની અમારા પર ઊંડી અસર થાય છે. આજે તમે ગાડીમાં પેલાં બહેનનો હાથ ગોદમાં લઈને એના નખ ઉતાર્યા એ મને સારું લાગ્યું નહીં. તરુણોને એવું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થઈ જ જશે અને તમારું ઉદાહરણ આપી પોતાના એવા વર્તનનો બચાવ કરશે.'

ગાંધીજીએ કહ્યું : 'એ બહેનને મેં નખ બાબતમાં ઘણી વાર કહ્યું હતું. તે છતાં એણે ન માન્યું તો એને સમજાવવાની એ જ એક રીત બાકી રહી.' પછી પોતાની વાતને વિસ્તારતાં ગાંધીજીએ કહ્યું : 'તમે મને જે કહ્યું છે એની ચર્ચા મહાદેવભાઈ સાથે કરજો. એ તમને આ બાબતમાં કેટલીક વાત કહેશે.' વાત અહીં પૂરી થઈ.

ત્યાર પછી જ્યારે બધાં આશ્રમવાસીઓ પ્રાર્થના માટે ભેગાં થયાં ત્યારે, પ્રાર્થનાને અંતે બાપુજીએ કહ્યું : 'આજે કાકાસાહેબે એક મિત્રકાર્ય કર્યું.' [હું તો મનમાં ડરી ગયો કે, બાપુજી પૂરી વાત છેડશે. એમને શિખામણ આપવાનો અધિકાર મને થોડો હતો? રહેવાયું નહીં એટલે, એકાંતમાં એમની સાથે વાત કરી. તે આમ પ્રગટ ન થવી જોઈએ. પરન્તુ હવે શું થાય! બોલી તો ચૂક્યો જ હતો. પરન્તુ, બાપુએ પૂરી વાત ન છેડી એટલે મને શાંતિ થઈ.]

ગાંધીજીએ એટલું જ કહ્યું : 'કાકાસાહેબે મને જે કહ્યું તેમાં એમનું કહેવું એવું હતું કે, તે અને તેમના જેવા બીજા અનેક મને ગુરુરૂપે જુએ છે. આજે સૌને કહી દેવા માગું છું કે, હું કોઈનો ગુરુ થવા માગતો નથી, થઈ શકતો પણ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક ભાઈએ શિષ્ય થવાની ઇચ્છા બતાવી. મેં એ સ્વીકારી — તે સમયે મારામાં એટલું અભિમાન હતું - એની જવાબદારી લઈને હું ઘણો પસ્તાયો. અને મેં અનુભવ્યું કે કોઈના ગુરુ થઈને રાહબરી કરવી એ આસાન નથી. હવે હું એકલો જ મારો શિષ્ય છું. અને ભગવાન જાણે છે કે એ એક શિષ્યને સંભાળવા મારે કેટલી તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે. એટલા માટે હું ફરીથી જાહેર કરું છું કે, હું કોઈનો ગુરુ નથી. તમે મને તમારો મોટો ભાઈ કહી શકો છો — કેમકે, મેં આશ્રમ ખોલીને સૌને આમંત્રણ આપ્યું છે.'

['મંગલ પ્રભાત']

✿

મને પ્રકાશ ગમે છે આ એક કારણથી –
અરીસે, સારો-નરો મારો કંઈ પ્રભાવ રહ્યો!

'કતલ દ્વારા ક્રાન્તિ નહીં આવે!' — જયપ્રકાશ નારાયણ

મિસરમાં નાસર સાહેબને મળવું ત્યાંના મારા કાર્યક્રમમાં મુખ્ય હતું. નાસર રાત્રે મળે છે. હું દસ વાગ્યે એમને મળવા ગયો. લગભગ સાડાબાર સુધી અમે દુનિયાભરની વાતો કરી. વાતચીતથી મને ઘણો સંતોષ થયો.

મેં ઈરાકની વાત કાઢી, 'ત્યાં બાદશાહ અને અન્ય બાળકોની હત્યા થઈ એ ઠીક થયું? એશિયાઈ દેશોમાં આ પ્રકારની કતલ સારી કહેવાય?'

'મિસરની ક્રાન્તિ પહેલાંના કેટલાક દિવસોમાં મને એવો વિશ્વાસ હતો કે રાજકીય હેતુસર કોઈની હત્યા કરવી એ ક્રાન્તિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. પરંતુ મિસરની ક્રાન્તિ વખતે એક એવી ઘટના બની જેથી મારો એ આગલો વિચાર સાવ બદલાઈ ગયો. હવે મારો એ ચોક્કસ મત છે કે ક્રાન્તિ માટે કોઈની હત્યા કરવાની જરૂર નથી અને એમ કરવું ઉચિત પણ નથી. હું તમને એ વિચાર પરિવર્તનની વાત કરું.' નાસરે કહ્યું.

'રાજા ફારુક પાસે ફોજના એક જનરલે જઈને કહ્યું કે, "ફોજમાં કંઈક કાવત્રું ચાલતું હોય એવી ગંધ આવે છે. આપ આજ્ઞા કરો તો અમે બધું ઠીક કરી નાખીએ." અમારા ક્રાન્તિના ગુપ્તચરોએ એ ખબર મને પહોંચાડી.

'મેં વિચાર્યું કે ફારુક કોઈ પગલું આ સંબંધમાં ભરે તે પહેલાં એ જનરલને જ ખતમ કરી નાખું. અને એ જનરલને ખતમ કરવાનો પ્લાન મેં ઘડ્યો. ત્રણ અફસરો સાથે હું એના ઘર તરફ ગયો. રાત્રે એ ક્યાંક ગયો હતો અને બાર વાગ્યે ઘરે પાછો ફરવાનો હતો. એ તક સાધી લઈને અમે એના ઘર નજીક છુપાઈ ગયા. બાર પછી જનરલની ગાડી ઘરે આવી. અમે તો નિશાન તાકીને જ બેઠા હતા. જનરલ, જેવા નચિંતાઈથી મોટરમાંથી ઊતરી ચાલવા લાગ્યો કે અમે તેના પર ગોળી છોડી. એ ચીસ પાડતો નીચે પડી ગયો. અમે તરત અમારી મોટરમાં બેસીને ભાગ્યા. હું પોતે જ મોટર ચલાવતો હતો. એ વખતે જનરલના ઘરમાંથી એક અત્યંત કરુણ ચીસ મારે કાને પડી. ચીસો સંભળાતી જ રહી. એ કોઈ સ્ત્રીની ચીસો હતી. એ ચીસો સાંભળીને મારું હૃદય પીગળી જતું હતું. મારા મનમાં રહી રહીને કરેલા કાર્યનો ખેદ થયા કરતો હતો. હું વારંવાર ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે જનરલ મરે નહીં અને બચી જાય. હું મારી બૅરેકમાં આખી રાત બેચેનીમાં જાગતો જ રહ્યો, મને કેમે કરી ઊંઘ ન આવી. કેમકે, સ્ત્રીના કંઠમાંથી નીકળેલી પેલી ચીસો રહી રહીને મારા કાનોમાં સંભળાયા કરતી હતી. ચીસના પડઘા પડ્યા કરતા હતા.

'સવાર પડી. હું એ જાણવાને ઉત્સુક હતો કે જનરલનું શું થયું? એ મર્યો કે બચી ગયો? અખબાર ખોલ્યું પણ એમાં એ વિશે કશી ખબર ન હતી. કૉલેજ ગયો તો ત્યાં ખબર પડી કે, જનરલ પર રાત્રે હુમલો થયો હતો પણ એ બચી ગયા. ત્યારે મને સંતોષ થયો. મેં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી. તે દિવસથી મેં નક્કી કર્યું છે કે ક્રાન્તિમાં લોહી વહેવડાવવાનું બહાનું સાવ ખોટું છે.

'જ્યારે અમારી ક્રાન્તિ સફળ થઈ ત્યારે મારા મિત્રોએ મને વારંવાર કહ્યું કે બાદશાહને કાહિરાના ખુલ્લા બજારમાં ફાંસી દેવી જોઈએ જેથી પ્રત્યાઘાતી ઓને બોધપાઠ મળે કે દેશનો દ્રોહ કરવાથી કેવી દશા થાય છે. પણ એ પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરનારો હું એકલો જ હતો. ફ્રાંસમાં ક્રાન્તિ થઈ ત્યારે રાબિસ્પિયરે બહુ માણસોને માર્યા. પછી ખુદ એની પણ હત્યા થઈ. એના ફળરૂપે ક્રાન્તિ પણ ખતમ થઈ ગઈ. નેપોલિયન આવ્યો અને બધું પહેલાં જેવું થઈ ગયું. એ તો સ્પષ્ટ છે કે કોઈને કતલ કરવાથી ક્રાન્તિ નથી થતી.'

આ બધું ખુદ નાસર સાહેબે મને કહી સંભળાવ્યું.

એક શેઠે એક સંતસેવક પાસે જઈને વિનંતિ કરી: 'મહારાજ, કાલે મારા તરફથી એક સમારંભ યોજાયો છે તેમાં આપ પધારશો અને ઉદ્ઘાટનવિધિ કરશો તો મને અત્યંત આનંદ થશે.'

'એવું તે શું છે કે, મારી પાસે તમે ઉદ્ઘાટન કરાવવા માગો છો?' સંતે પૂછ્યું.

'હું કારખાનેદાર છું, અને મેં મજૂરો માટે એક નાની ચાલ બંધાવી છે.'

'ઘીને થીજવીને એનું શિવલિંગ બનાવીએ પછી તેમાંથી જ થોડું ઘી કાઢી લિંગ સામે દિવો કરીએ, એમાં તે હરખાવા જેવું શું છે?' સેવકે પૂછ્યું. શેઠ કશો જવાબ આપી ન શક્યા.

ગૌતમ બુદ્ધ જ્યારે ધર્મચક્ર પરિવર્તન કરતા કરતા, વિહાર કરતા કરતા કપિલવસ્તુ નગરીમા આવી ચડે છે ત્યારે તેમના પિતાને ફરી મોહ થાય છે કે સિદ્ધાર્થ જ્યારે અહીં ભિક્ષા લેવા આવશે ત્યારે રાહુલને આગળ કરી તેને ફરી સંસારમા વાળવાનુ શક્ય બનશે પણ બને છે તેમની ધારણાથી ઊલટુ જ જેના જન્મની પ્રથમ ખબર સાંભળતા જ સિદ્ધાર્થ બોલી ઊઠ્યા હતા કે, 'રાહુ પેદા થયો!' અને તે પરથી જ જેનુ નામ રાહુલ પડ્યુ તે બુદ્ધના રાહમા રાહુ નીવડી શક્યો નહીં પણ બુદ્ધ તેને જ તેઓ આખરે પોતાને રસ્તે લઈ ગયા રાહુલ પણ આખરે બૌદ્ધ ભિક્ષુ થયો

બુદ્ધને સંસારમા ફરી વાળવાની ઇચ્છા રાહુલની નહીં પણ તેના દાદાની હતી એટલે તે તેના પ્રયત્નમા નિષ્ફળ ગયો એમ કહી શકાય નહીં તે તો બુદ્ધ સાથેના પોતાના સગપણથી પણ અજાણ હતો

તેમ, લવ કુશ પણ રામ સાથેના સગપણથી અજાણ હતા બુદ્ધે તો નવજાત શિશુનુ દર્શન કર્યા પછી ગૃહત્યાગ કરેલો પણ રામે તો સીતાને સગર્ભા વનમા વિદાય કરેલા અને પછી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમા જ લવ કુશ જન્મેલા અને કિશોર વય સુધી ત્યા જ ઊછરેલા કિશોર વયે તો રઘુકુળનુ વંશરત્ન કહેવાતુ હતુ છતા રાઘવને તેઓ હીરે ઓળખતા ન હતા

એ કાળે અયોધ્યામા રઘુકુળભૂષણ રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે અને વિજયી અશ્વ ફરતો ફરતો વાલ્મીકિ આશ્રમ તરફ અરણ્યમા શત્રુઘ્ન અને લશ્કર સહિત જઈ ચડે છે ત્યારે અરણ્યમા રમતા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા લવ કુશને તે અશ્વ નજરે પડતા તેને બાંધે છે અને પછી તો યુદ્ધ જ જામી પડે છે અશ્વ સાથેના લડવૈયા તો હારે છે તે પછી ભરત લક્ષ્મણ અને હનુમાનજી પણ લડવા આવે છે અને તે સુદ્ધા લવ કુશને જીતી શકતા નથી ત્યારે રામને પોતે પોતાના પુત્રો સાથે યુદ્ધમા ઊતરવા આવવુ પડે છે પછી પરસ્પર ઓળખાણ થાય છે અને યુદ્ધ જીતાતુ તો નથી પણ અટકે છે રામ પુત્રને જીતતા નથી પણ પોતાના અદ્ભુત પરાક્રમે કરીને લવ કુશ જ રામનુ હૃદય જીતી લે છે અને પછી તો સીતા માતા રાઘવના છેલ્લા મિલનથી કૃતકૃત્ય થઈ ધરતી માતાના ખોળામા સમાઈ જાય છે અને લવ કુશ રામ સાથે અયોધ્યા જાય છે

બંને પ્રસંગોમા પુત્ર પિતા પાછળ જ જાય છે, આ સામ્ય વિચારવા જેવુ છે, સરખાવવા જેવુ છે

બુદ્ધ પૂર્વકાળમા રાજવી હતા, અને રાહુલ તો રાજવી કુળમા જ ઊછરતો હતો છતા તે તેને પોતાના ત્યાગમાર્ગે લઈ ગયા રાહુલ તેમના રાહનો રોડો નહીં પણ સહપ્રવાસી જ થયો

લવ કુશનુ તો સાવ નોખુ છે તેઓ તો સાવ નાનપણમા જ અરણ્યમા આશ્રમમા જ ઊછર્યા હતા અને બ્રાહ્મણ ઋષિ સંસ્કારો સાથે જ તેમને ક્ષત્રિયના શસ્ત્રવિદ્યાના સંસ્કારો પણ મળ્યા હતા અને રામ છેવટે તેમને રાજધુરા પણ સોંપે છે

ત્યારે મનમા પ્રશ્ન એ થાય છે કે રામ અને બુદ્ધમા પિતા તરીકે કોણ વધારે સાચુ? વિચાર કરતા લાગે છે કે બંને સાચા હતા બંનેએ માત્ર પોતાના પુત્રોનુ અનાસક્તભાવે હિત જ કર્યું રામ માત્ર અન્ય જેવા રાજવી ન હતા તેમ બુદ્ધ કોઈ સામાન્ય સાધુ ન હતા લવ કુશને રામે જેમ ધર્મરાજ્યની દીક્ષા આપી તેમ બુદ્ધ રાહુલને એવી દીક્ષા ન આપી શકત? એ પ્રશ્ન પણ મનમા ઉદ્ભવે છે

બુદ્ધ ત્યાગી અને અનાસક્ત હતા તેમ રામ પણ રાજવી હોવા છતા પરમ ત્યાગી અને અનાસક્ત હતા જ, એમ ન હોત તો દશરથ વચનભંગનો મોહવશ આગ્રહ કરે છે કે રથમા બેસી અરણ્યમા જઈને પાછો વળે એ જ વનવાસ થયો અને ભરત સુદ્ધા અયોધ્યાની રાજ્યધુરા તેમને સંભાળી લેવા કહે છે છતા તેઓ જ આગ્રહપૂર્વક ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવે જ છે, વાલીને મારી કિષ્કિંધા જીતે છે રાવણને મારી લંકા જીતે છે છતા તે બંને રાજ્યો તેના ખરા હકદારોને સોંપી દે છે અયોધ્યાનુ સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની તેમને લગીરે સ્પૃહા નથી, અને જેને ફરી મેળવવા સારુ આવડુ મહાયુદ્ધ આદર્યું તે જ જનકતનયા સીતાને ધોબીના એક વેણ પર અરણ્યમા મોકલી આપે છે

તો પછી બુદ્ધ અને રામના માર્ગો પ્રથમ નજરે નોખા કેમ લાગે છે? બુદ્ધનો માર્ગ અંતિમ છે તેઓ પણ આ જ વાતનો સ્વીકાર કરે જ છે એટલુ જ નહીં પોતાને

બુદ્ધત્વ પ્રાપ્તિ થયા પછી યે ફરી લોકકલ્યાણ માટે અરણ્ય છોડીને લોકો વચ્ચે આવે છે, બધેબધ ફરે છે. બુદ્ધ પણ લોકાભિમુખ જ છે. જો કે એમનું લક્ષ્ય પરમ નિર્વાણ છે.

તેમ રામ પણ લોકાભિમુખ જ છે. રાજ્યશ્રી, વૈભવ, સત્તા વચ્ચે તેઓ વસે છે ખરા, પણ જળકમળવત્. અને એ જ ધર્મજીવનની દિક્ષા આપીને લવ-કુશને ધર્મરાજ્ય સોંપે છે.

રાહુલના દાદા તો એને એવી કોઈ દિક્ષા આપવાની કલ્પનાના નથી. હોત તો, ખુદ સિદ્ધાર્થ માટે અલગ રંગમહેલ, વિલાસભવન ખડું ન કરત, અને તેમને લોકવિમુખ અને ઈશ્વરવિમુખ પણ ન કરત. એટલે બુદ્ધે રાહુલને બૌદ્ધ ભિક્ષુ સંઘમાં લઈને ત્યાગને માર્ગ વાળ્યો એ યોગ્ય જ છે.

રામ અને બુદ્ધના પોતાના પુત્રને પોતપોતાને માર્ગે વાળવામાં દેખીતો વિરોધાભાસ દેખાવા છતાં, કેવી એકતા છે! આ જાતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ સાચી જીવન-દિશા બતાવનારો અને પ્રેરક નીવડે એવો છે.

☆

સુગ્રીવ અને વિભિષણ

રામાયણનાં બે પાત્રો સુગ્રીવ અને વિભિષણ ધર્મમાર્ગે જતા ભારે ધર્મસંકટ અને કુટુંબકલેશ વહોરી લે છે.

રાવણને ય એક વાર મ્હાત કરનારો વાલી નાના ભાઈ સુગ્રીવની પત્નીમા આસક્ત થાય છે અને સુગ્રીવને ગૃહ અને રાજ્ય સુદ્ધાં છોડવું પડે છે. વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે કલેશ છે સુગ્રીવની પત્નીને કારણે, અને એ એવો ભારે અન્યાય, એવું દુષ્કૃત્ય છે કે સુગ્રીવ ગૃહ અને રાજ્ય છાડે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. એને થયેલો અન્યાય અંગત છે.

જ્યારે વિભિષણને એવો કોઈ અન્યાય મોટા ભાઈ રાવણ તરફથી થયો નથી, પણ વાલીએ જેમ પર સ્ત્રીને કબ્જે કરવાનું દુષ્કૃત્ય કર્યું હતું તેમ રાવણ પણ સીતાહરણ કરી વાલીની પંગતમા જઈ બેઠો હતો. કુંભકર્ણને જેમ એમા કોઈ ભારે દોષ ન દેખાયો તેમ વિભિષણે ય તેમાં દોષ ન જોયો હોત તો રાક્ષસ કુળની રીત જોતાં આશ્ચર્ય ન થાય. આમ છતાં રાવણના એ દુષ્કૃત્યથી દુઃખી થઈને વિભિષણ સ્વેચ્છાએ લંકા છોડે છે. સુગ્રીવ અને વિભિષણના ગૃહત્યાગ અને રાજ્ય ત્યાગ વચ્ચે આ એક મહત્ત્વનો તફાવત છે. અને એ કારણે વિભિષણને સત્યાગ્રહીની કોટીમાં સહેજે મૂકીએ. પોતાના અન્યાય માટે માણસ ઝૂઝે, તે ખાતર કશો ત્યાગ કરે એ માનવસ્વભાવ જોતાં, નવાઈભર્યું નથી, પણ પોતાના સ્વજને બીજાને કરેલા અન્યાય ખાતર જે તેની સામે ઝૂઝે છે, અને સ્વેચ્છાએ બધું ત્યાગે છે, તેથી આવી પડતી આફતોને, લાભ ગેરલાભની કશી ગણત્રી વગર જ સ્વીકારી લે છે—આ લક્ષણો સત્યાગ્રહીનાં છે. એ દૃષ્ટિએ સુગ્રીવના વાલી સામેના યુદ્ધ કરતા વિભિષણના રાવણ સામેના યુદ્ધમાં ચઢિયાતી વીરતા જોઈએ તો ખોટું નથી.

મોટા ભાઈએ પોતાને કરેલા અન્યાય માટે ઘર, વારસો છોડનારા નાનાભાઈઓ આજે દુર્લભ નથી, પણ મોટાભાઈએ કોઈ બીજાને દુષ્કૃત્યથી અન્યાય કર્યો હોય અને તેના વિરોધમાં નાનો ભાઈ ઘર, વારસો છોડે એવા દાખલા દુર્લભ છે.

અન્યાય આપણને થાય કે બીજાને—એથી કર્તાના અન્યાયમાં કશો ફેર પડતો નથી. સ્વજન તરીકે તેના મૂગા સાક્ષી બની રહેવું એ સત્યાગ્રહીને ન શોભે, ત્યારે એવી પરિસ્થિતિમાં તેનું કર્તવ્ય શું તે વિભિષણનું ચારિત્ર્ય સ્પષ્ટ બતાવે છે.

અને ધર્મમાર્ગે ઝૂઝતાં સત્યાગ્રહી છેવટે શું પામે છે તે પણ સુગ્રીવ અને વિભિષણના પાત્રો સ્પષ્ટ કહી જાય છે.

☆

સિદ્ધાર્થને દેહની ક્ષણભંગુરતા અને માણસની કાળ સામેની પરવશતાનું સૌથી પ્રથમ જ્ઞાન થયું તે પ્રસંગોનો સાક્ષી એમના રથને હાંકનાર સારથિ પણ બને, એટલું જ નહીં, સિદ્ધાર્થ જ્યારે ગૃહત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનો એક માત્ર સાક્ષી અને જાણકાર જ નહીં તે માટે નિરુપાયે મદદ કરનારો પણ તે એકલો જ છે. મધરાતે જ્યારે આખી કપિલવસ્તુ નગરી નિંદરને ખોળે પડી છે, બધું જ શાન્ત છે ત્યારે ધર્મસંકટમાં મુકાયેલો એ સારથિ જ સિદ્ધાર્થની આજ્ઞાથી તેમને દૂર દૂર સુધી મૂકી આવે છે. એ મહાભિનિષ્ક્રમણનો તે એક માત્ર સાક્ષી બને છે કેવું તેનું મહદ્ ભાગ્ય' અને કેવું ભારે તેનું ધર્મસંકટ' તે કંઈ સિદ્ધાર્થના મહાન ભાવીને જાણતો ન હતો, તે તો સિદ્ધાર્થ રાજ્યમાં રહ્યા હોત તો તેનું જેવું ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય (તેની નજરે) હતું તે જ માત્ર કલ્પી શકતો હતો અને ત્યારે તેને કેવી અપાર ગ્લાનિ થઈ હશે! એને પોતાને તો ખબરે ય નહીં હોય કે માનવ ઇતિહાસના કેવા મહાન, ભવ્ય અને ક્રાન્તિકારી પ્રસંગનો હું સાક્ષી બન્યો છું! મધરાતે રાજકુંવરને નાસવાની મદદ કર્યે ગયો હશે ત્યારે તો સિદ્ધાર્થનું સાન્નિધ્ય હતું એટલે એની વેદના કંઈયે સહ્ય બની હશે; પણ જ્યારે એ એકલો જ નગર તરફ પાછો ફર્યો હશે ત્યારે તેના મનમાં શા વિચારો ઘૂમરાતા હશે? કેવોક અસહ્ય ભાર તેના મન પર હશે! ખરી રીતે આ ભવ્ય પ્રસંગ અદ્ભુત કાવ્યનો છે.

સિદ્ધાર્થ જ્યારે બુદ્ધત્વ પામીને ફરતા ફરતા એ જ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે એ સારથિ સાથે તેમનો મેળાપ થયો કે નહીં, તે વિશે કશી જ માહિતી મળતી નથી, એ બુદ્ધચરિતના અભ્યાસુ માટે ખરેખર ખેદનો વિષય છે

મહાભિનિષ્ક્રમણનો જે પ્રસંગ દુનિયાના મોટા ભાગ પર પરિવર્તન લાવનારો નીવડ્યો, ઇતિહાસની એક મહત્ત્વની ઘટનારૂપ બની રહ્યો, તેનો એક માત્ર સાક્ષી સારથિના ભાગ્યને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે.

પૂર્ણયોગ

અહીં નથી કોઈ જ પૂર્ણયોગ.
સામે નથી કોઈ પદાર્થ માસિનો.
ક્યાંયે નથી પૂર્ણવિરામ વ્યાસિનો.
અંતે. નથી. અલ્પવિરામ. ત્રિપાઠ

અનંતની મેર અનંતની મતિ,
મુકુર તો યે નિત્ય પંકની પ્રતિ.

મકરન્દ દવે

એવો જ એક બીજો સારથિ સાંભરે છે રામને વનવાસ માટે અયોધ્યાને પાદરે મૂકી આવનારો સુમંત. પણ રામ તો, આખા જગતથી પ્રગટ અયોધ્યા છોડે છે, એટલે સુમંત કોઈ ધર્મસંકટમાં મુકાતો નથી, પણ જેને તે નગર પર્યટન અર્થે રથમાં બેસાડીને વર્ષો સુધી ફેરવતો અને ફરી અયોધ્યા નરેશના રાજ્ય પ્રાસાદમાં લઈ આવતો તે જ રાજકુંવરને જ્યારે વનવાસ માટે અયોધ્યાને પાદરે મૂકી આવવાની કપરી ફરજ પડી હશે ત્યારે એના મનમાં કેવું ય ભારે મનોમંથન થયું હશે! એની વેદનાનો તો કોણ જ તાગ કાઢી શકે?

ચરિત્રકારે તો મહત્ત્વની વ્યક્તિ અને અગત્યના બનાવો આલેખીને જ એક સંપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનું હોય છે, તેમાં આ પાત્રોની ઉપેક્ષા થઈ જતી મહદ્અંશે અભ્યાસીને લાગે તો તે ખોટું નથી. રામના વિરહની તેમના સારથિને પીડા નહીં જ થઈ હોય એમ તો ન જ કહી શકાય. પણ સિદ્ધાર્થના સારથિ જેવું અસહ્ય ધર્મસંકટ તેને ભાગે ન હતું એટલું તેના વિશે આશ્વાસન લઈ શકાય છે.

પણ સુમંતને ભાગે વળી બીજો એવો પ્રસંગ આવે છે. ધોબીના ટીકા પરથી જ્યારે રામ સીતાનો ત્યાગ કરી વનવાસ માટે મોકલી આપે છે ત્યારે સીતા માતાને રથમાં લઈ જવાનું પણ એ જ સુમંતને ભાગે આવે છે! વહેલી સવારે રામનું મોઢું ય જોયા વિના સીતા લક્ષ્મણ સાથે રથમાં બેસી નીકળી પડે છે ત્યારની લક્ષ્મણની વેદના અને ધર્મસંકટનો ધોધમાર ચિતાર રામાયણકાર આપે છે, પણ સુમંતની મનોવ્યથા તો વાચકે કલ્પી જ લેવાની રહે છે.

દાસોને પણ હૃદય હોય છે, સ્વામી પ્રત્યે અને રામ સીતા જેવાં પ્રત્યે તો અપાર મમતા જ હોય છે. અને છતાં દુર્ભાગ્યે આવા પ્રસંગે તેમને ભાગ લેવાનો અને સાક્ષી થવાનું જ હોય છે અને, જાણે પોતાની વેદના મૂગા મૂગા જ સહન કરવાની હોય છે—એમની કપરી ફરજ અને ધૈર્ય વિશે તો શું કહેવું!

રામ સીતા વનવાસ જતાં હતા ત્યારે તો આશ્વાસન હતું કે તેઓ ચૌદ વર્ષે પાછાં ફરશે પણ સીતાને અરણ્યમાં મૂકવા જતી વેળા તો એવું કશું આશ્વાસન ન હતું. સીતામાતાની એ અયોધ્યાથી આખરી વિદાય હતી.

સીતાત્યાગ પછી રામના મનોમંથનનો કંઈ પાર ન હતો. સીતાનો ત્યાગ તો એમણે રામરાજ્યના આદર્શ ખાતર કર્યો હતો. તે માટે અંગત કારણ તો કશું હતું જ નહીં. એ બનાવ પછી જ્યારે જ્યારે શોકમાં ડૂબેલા રામને બેસાડીને રથ હાંકવાનું થયું હશે ત્યારે ત્યારે એ સારથિના મનમાં કેવા ય મનોભાવ જાગ્યા હશે! અગાઉ સાજેરે નીકળતા એ દમ્પતિના વિહાર સાથે એકલા રામના, શોકમગ્ન રામના વિહારની તુલના એણે નહીં કરી હોય?

લવકુશ સાથે યુદ્ધ કરવા રામ, વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ તરફ અરણ્યમાં રથે બેસી જાય છે, ત્યારે સારથિ કોણ હતો એ રામાયણકાર કહેતા નથી. પણ ત્યારે પણ સુમંત જ હોય તો, તેણે સીતાને વનમાં મૂકી જવાના ને રામને યુદ્ધ માટે રથમા લાવવાના પ્રસંગની મનોમન તુલના કરી જ હશે. અને રામની પેઠે, સીતામાતાનાં અંતિમ દર્શનનો યે તે અધિકારી થયો જ હશે.

રામાયણ અને બુદ્ધચરિતનો સર્વાંગી વિચાર કરતાં રામ અને બુદ્ધના જીવનના મહાન પ્રસંગ સાથે જોડાયેલા તેમના સારથિનો વિચાર અવશ્ય મનમા આવે છે એમના અનુભવો, મનોમંથનોનું કાવ્ય કોણ લખશે?

☆

બાપુનો સારથિ

. ૧૯૨૧ ની સાલનો આ પ્રસંગ છે. બાપુને વર્ધાથી સાઠ માઈલ દૂર આષ્ટી ગામ જઈને તે જ દિવસે પાછા ફરવાનું હતું. બાપુ મોટરમા આષ્ટી ગામે જવા નીકળ્યા. રસ્તામા મોટર ખોટકી. જેમતેમ કરીને બાપુ આષ્ટી ગામ તો પહોચ્યા પણ પાછા ફરવા માટે બીજી મોટર કરવી પડી. તે પણ રસ્તામાં એવી જગ્યાએ ખોટકી પડી કે જ્યાં કશી મદદ ન મળી શકે. છેવટે એક નજીકના ગામે પહોંચીને ગાડું કરી બાપુએ રાતે એક વાગ્યે ફરી મુસાફરી શરૂ કરી.

મધરાતનો સમય અને મુસાફરીના થાકને કારણે બાપુને ઊંઘ આવતી હતી.

બળદ તો ઘોડાવેગે દોડે—અર્ધ જાગ્રત દશામા બાપુ વિચારે: બળદ સારા હશે. ઠીક છે, વહેલા ઘેર પહોંચીશું. વળી થોડી વાર થાય ને બળદ ધીમા પડે. ગાડાનો વેગ ઘટે વળ વળી પાછા દોડવા લાગે એમ કરતાં સવાર પડી. બાપુ જાગ્યા. તેમની દષ્ટિ ગાડું હાકનાર અને ગાડે જોડાયેલા બળદ પર પડી. બાપુ તો બધું ઝીણી નજરે જુએ.

બળદના હાંકેડુ પાસે આર વાળો પરોણો. બળદ ધીમે ચાલવા માડે એટલે હાકેડુ બળદના પૂંઠમા આર ભોકે અને બળદો છેરીને ફરી ઝડપથી ચાલવા માંડે.

બાપુને તો તે જોઈને એટલું દુઃખ થયું કે તે જ ક્ષણે ગાડામાંથી ઊતરી જવાની ઇચ્છા થઈ.

અહિંસાના પરમ ઉપાસકથી એવી હિંસા કેમ સહન થાય?

બાપુએ હાકેડુ પાસેથી પરોણો માગી તેની આર તપાસી.

હાંકેડુને પરોણો પાછો આપતા બાપુએ કહ્યુ 'જો ભાઈ, તારે બળદને પરોણો મારવો જ હોય તો બુઠ્ઠા છેડેથી મારજે, આર ન ભોંકતો; બળદને દોડાવવાની જરૂર નથી, ભલે કલાક મોડા પહોચું, તેની ફિકર ન કરવી. મારી વિનંતી છે કે પરોણાની આર કાઢી નાખ.'

'હા, બાવાજી—' હાંકેડુ બાપુને બાવાજીને નામે બોલાવતો હતો—'જરૂર, હું ઘરે જઈને પરોણાની આર કાઢી નાખીશ.' હાંકેડુએ વચન આપ્યું.

આ બનાવથી બાપુ વિચારમા ડૂબી ગયા: આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય છે! દયાશૂન્ય છે! આપણા દરેક કાર્યમા વિચાર અને દયા હોવાં જ જોઈએ' અને જ્યા વધારે દુર્બળતા, નિરાધારતા, વધારે અવાચકતા છે ત્યા વધારે દયા હોવી જ જોઈએ.

આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય? મેં વિચાર્યું હોત તો બળદની ને હાકનારની પરીક્ષા લીધી હોત, અને પરોણાની આર મુસાફરીના આરંભે જ કઢાવી નાખી હોત! —અ.

જોન ગંથરના હમણા પ્રગટ થયેલ 'ધ્ન સાર્ડ રશિયા ટુ ડે'મા આપેલ એક માહિતી વિચારપ્રેરક છે

'મેને નૃત્યમા નિપુણ એવી એક વિખ્યાત નર્તકીને લંડન જતી નૃત્ય મંડળીમા સામેલ થતી અટકાવી હતી, જવા દીધી ન હતી કેમકે, અગાઉ એક વાર તે વિદેશ પ્રવાસે ગઈ હતી ત્યારે એનાથી એક નાનકડી ભૂલ થઈ ગઈ હતી સોવિયેત સત્તા કેનાકારોને પોતાના દેશના પ્રતિનિધિ માને છે, એટલે રાજકીય તેમ જ નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમનુ આચરણ નિષ્કલંક હોવુ ઘટે એમ તે માને છે'

રાજકીય મતફેરીનો મુદ્દો બાદ કરીએ તો બીજી બાબતો પ્રત્યે રશિયા પરદેશ જતા પોતાના દેશના પ્રતિનિધિઓ પાસે જે અપેક્ષા રાખે છે તેનુ સમર્થન કરી શકાય તેમ છે કેમકે, દેશની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પર દેશમા કોઈક પ્રકારની ખોટી છાપ પાડે તેની નામોશી દેશને પણ મળે છે અને ખાસ તો, દેશ તરફથી, કળાકાર તરીકે જાય ત્યારે તો પ્રતિનિધિ પાસે એવી અપેક્ષા રાષ્ટ્ર રાખે જ

આપણે ત્યાથી પણ હવે તો રોજ રોજ જાતજાતના પ્રતિનિધિ મંડળો કળાકાર મંડળીઓ, શિષ્ટ મંડળો જુદા જુદા દેશોમા જાય છે તેમના આચરણ વિશે પણ આપણે એવી અપેક્ષા જરૂર રાખીએ જ કે તેઓ તેમના આચરણ દ્વારા પરદેશમા ભારતની રૂડી છાપ પાડે. પણ આપણે ત્યા એવો કોઈ આગ્રહ સેવાય છે કે કેમ તે વિશે શંકા છે આપણે ત્યા તો એવી સ્વતંત્રતા છે કે શ્રી મોરારજીભાઈ જેવા પણ પરદેશ જઈને પોતે જે સરકારી કમીનેટના સભ્ય છે તેના વડા વિશે કંઈ એવુ કહે કે તેનો જવાબ તેમની ગેરહાજરીમા વડા પ્રધાનને જાહેરમા ખુલાસારૂપે આપવો પડે

વિચાર સ્વાતંત્ર્યને આપણે રૂંધી ન નાખીએ છતા સરકાર તરફથી તેમના ને તેથી દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે પરદેશમા જઈએ ત્યારે આપણે કેટલીક ચોક્કસ મર્યાદાઓ સ્વીકારવી જ જોઈએ.

પરદેશ જતા શિષ્ટ મંડળો પાછળ આપણે જાસૂસો ન મોકલીએ પણ તેઓ ત્યા સામૂહિક અને વ્યક્તિગત કેવી છાપ પાડી આવે છે તેની ઝીણી અને સાચી માહિતી મેળવવી જ જોઈએ.

ભારત દેશના ઇતિહાસના એક ધન્ય તબક્કામા આપણે જીવી રહ્યા છીએ. અને બહુ વર્ષો પછી એક મહાન અને સ્વતંત્ર દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે જઈએ ત્યારે આપણુ અને દેશનુ ગૌરવ આચરણમા સિદ્ધ ન કરીએ તો દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે પરદેશમા ન શોભીએ અને આપણા જ દેશ વિશે ખુદ આપણે જ ખોટી છાપ પાડીએ

નમાસંતતિનિયમન અંગે અભ્યાસ કરવા ગયેલા ભારત સરકારના એક અધિકારીએ ચીન વિશે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, ચીને સંતતિનિયમનની યોજના ફગાવી દીધી છે અને નાના પાયા પરના ઉદ્યોગોને પણ પ્રોત્સાહન આપવા માંડયુ છે તે અંગે જે ટીકા કરી છે, તે વિશે આ દેશમા જ કેટલાકોને ટીકા કરવાની ફરજ પડી છે કેમકે, કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે સરકાર કે દેશ તરફથી પરદેશમા જાય છે, ત્યારે તેના વ્યક્તિગત ગમા અણગમા દેશના હોય એવી છાપ પડે છે

આપણે ત્યા તો એવુ છે કે માણસ પરદેશ પ્રવાસે જાય એટલે મોજીલો થઈ જાય ત્યાની છૂટછાટ, રંગરાગ તેને આકર્ષે એ સ્વાભાવિક હોય તો યે, તે જ્યારે મંડળીમા પ્રતિનિધિના રૂપમા ગયો હોય ત્યારે તેણે પોતે જ પોતાના ચોકીદાર બનવુ જોઈએ પરદેશ જનારાઓમા એવી વૃત્તિ નહી દેખાતી હોય તો, પરદેશમા પોતાના વર્તનથી ખોટી છાપ પાડનારને ફરી પરદેશ જતો રોકવામા કશુ ખોટુ નથી સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સ્વચ્છંદતા હરગિજ નથી જ

☆

—કેવળ બીજાના વર્તનની ચોકી રાખતો માણસ પોતાનુ ઘર ખુલ્લુ મૂકીને બીજાના ઘરની ચોકી કરનાર ચોકીદાર જેવો છે

—પાડોશી પોતાના આંગણામા કચરો ફેકતો હોય ત્યારે તમારૂ આંગણુ ખૂબ જ ચોખ્ખુ રાખી સૌંદર્ય અસૌંદર્યની પ્રત્યક્ષ તુલના કરી તેમાથી બોધ લેવાની તેને તક આપો

૧૭. બ્રહ્માંડ, આલોકિત અનુપમ તેજથી ?

[૧૨૪]

સર્વોચ્ચ સ્વર્ગને પેલે પાર,
પરમ સામ્યરૂપ આકાશ ફેલાયેલું છે
અને ત્યાં સળગ્યું છે એક તેજ,
વસ્તુતઃ એને તેજ પણ ન કહી શકાય,
અને એમ પણ ન કહી શકાય કે એ સળગ્યું છે,
કેમકે, તેજ સાથે પ્રખરતા સૂચવાય છે,
અને સળગવાથી 'સક્રિયતા'
પરંતુ તેથી
એને શીતલ શાંત પણ ન કહી શકાય.
કારણ એ પ્રખરતા પેટમા રાખીને શીતલ છે.
એની શાંતિમા ક્રિયાની પ્રચંડ પ્રેરણા ભરી પડી છે.
એ સગુણ શક્તિયુક્ત નિર્ગુણ છે.
પછી, અગર એ આ પ્રકારે પરસ્પર વિરોધી શક્તિ
ઓથી સંપન્ન છે
તો ભક્તોની ભાષામાં એને ઈશ્વર જ કેમ ન કહે
વામાં આવે ?
ઈશ્વર કહેવાથી
સૃષ્ટિનો આ આડંબર નકામો જ આંખો સામે
ઊભો થાય છે.
પછી, શૂન્યથી અભાવનો અર્થ કાઢનારા ન હોય
તો શૂન્ય કહેવામાં વાંધો નથી.
કારણ કે, એ તો છે–
તેજસ્વી, શાંત,
ઊભયરૂપ, શૂન્ય.
ચારે પ્રકારોથી ભિન્ન એવો છે એ.

[૧૨૫]

ધ્યાન, સમાધિમાં મગન રહેનારા એક સાધકને
અનુલક્ષીને જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ
દૃષ્ટિનો આનંદ નિઃસંશય અંદર જ ભર્યો પડ્યો છે.
અંતર્યામ જેટલું ઉજ્જવલ હશે
જગત એટલું જ મંગલ હશે.
આંતરિક આત્મારામનું દર્શન થશે,
તો બહાર હરિસ્વરૂપ ભરેલું દેખાશે
ફક્ત ભરેલું જ નહીં.
ભરાઈ ને છલકાતું.
પછી તું સમજી શકશે
કે તું આજ સુધી જે જે બોલતો હતો,
અને આજે પણ દુનિયામા જે બોલવામા આવે છે,
એ અજાણ્યે તોતડી ભાષામાં, ૐકાર જપ જ છે.
પરંતુ તારી સ્થિતિ હમણા એવી નથી.
તું અખંડ અનાહત દર્શન તો સાંભળી જ રહ્યો છે
છતા પણ રૂપદર્શન તને અંશમાત્ર નથી થયું.
દૃષ્ટિ અંતરમુખ કરીને,
ક્રિયાશૂન્ય સમાધિ પ્રાપ્ત કરીએ–
એટલું બસ નથી.
આગળ એ પણ જરૂરી છે, કે એ સમાધિનો પણ
લોપ થાય,
અને એનુ પર્યવસાન થાય–
સહજ સ્થિતિમા!
ફરીથી દૃષ્ટિ વાળીને
ધ્યાનવૃત્તિ રૂપ સાપેક્ષ નિવૃત્તિને સમાપ્ત કરવી
પડે છે.
વાસ્તવમા એ જ સાચી નિવૃત્તિ હોય છે.
પછી આંખો ઉઘાડીને બેફિકર દુનિયા તરફ જો,
રૂપ- દર્શનની ઓછપ નથી

[૧૨૬]

ઈશ્વર દૂર પણ નથી, નજીક પણ નથી.
બાહ્યજગતમા એને શોધવો એ જ ખોટું છે
અંતઃકરણની સાવ નીચે એનું અધિષ્ઠાન છે,
અંતર્વૃત્તિથી જુઓ,
તો સૂક્ષ્મ જીવ જંતુઓમાં પણ
અને અણુરેણુ સુદ્ધાંમાં
એ દેખા દેશે,
અન્યથા બાહ્યદૃષ્ટિથી વિજ્ઞાનના પ્રકાશમા
એની કેટલી યે શોધ કરો,
એ દેખાશે નહીં.

એને જોવા માટે
દૃષ્ટિનો કોઈ ઉપયોગ નથી,
એ જ દૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા જ્યાં છે.
એનું વર્ણન કરવા માટે વાણી નકામી છે,
જ્યાં એ જ વાણીનો વક્તા તે છે
એટલા માટે, જ્ઞાનદેવ કહે છે,
આધ્યાત્મિક ચર્ચા બહુ ન કરો,
આવો, હૃદયાધિષ્ઠિત પરમાત્માને શાંતિપૂર્વક જોઈએ, ધ્યાન ધરીએ.

[૧૨૭]

મનોરૂપ ચંદ્ર લુપ્ત થયો,
પરંતુ અનેકવિધ મંગલ તારકોની સૌમ્ય ચાંદની છંટકાઈ રહી છે.
તર્ક–રવિ તો ક્યારનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો છે
અને એટલા માટે વિચારોનાં કિરણો અસ્તગત થઈ ચૂક્યા છે.
એવી એ નિર્વિકાર અવસ્થામાં
જ્ઞાનદેવને એક અણુપ્રમાણ પરમ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ દેખાઈ રહ્યું છે
ત્રણે જગતનું જીવન,
સંસારનું આદિ કારણ કહેવડાવનારા માયાપતિ ભગવાન,
એક નાના બિંદુમાં સમાયેલા છે.
એમાંથી જ વિશ્વરૂપ સગુણ અને વિશ્વાતીત નિર્ગુણ ફેલાયેલા છે.

[૧૨૮]

સમાધિની ગહન અવસ્થામાં જોયું–
પરમાત્મા, પોતાની છાયામાં, જીવરૂપમાં હળી મળી ગયા છે.
અને આ આખું જગત–બિંબ ગળીને
એ ફરી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે.
એ પ્રકારે જ્યારે આ અનુભૂતિ થઈ જાય છે,
કે જીવ ઈશ્વર સ્વરૂપ છે અને જગત મિથ્યા છે,
તો જીવનનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે,
વૃત્તિઓના ઉદય અસ્ત લુપ્ત થઈ જાય છે;
અર્થાત્

ત્રિગુણોનો ખેલ જ ખતમ થઈ જાય છે.
વૃત્તિઓની ભરતી ઓટ જ નથી,
તો ત્રિગુણ શું કરી શકે છે?
મનુષ્ય જાણે દર્પણ બની જાય છે.
પોતાનો વિકાર જ નહીં,
બીજાઓના વિકારોનું ચોક્કસ માપ પણ લઈ લો.
જ્ઞાની માણસની એ જ નિશાની છે
કે દુનિયાનું જે રૂપ જગતની સમજમાં કદી આવી શકતું નથી,
તે જ્ઞાની મનુષ્યની નિર્વિકાર બુદ્ધિમાં,
ઠીક ઠીક પ્રતિબિંબિત થાય છે
જ્ઞાનદેવે બતાવેલી એ નિશાની સાંભળીને નિવૃત્તિનાથને સંતોષ થયો.

[૧૨૯]

આખા જગત પર અદ્ભુત કાંતિ છવાયેલી છે,
ગહન હરિપ્રભાથી બ્રહ્માંડ આલોકિત થયું છે,
વિશ્વાકારના બીબામાં
તદાકારતા, હરિમયતા, ઢાળી દીધી છે.
એને પણ ખંડ નથી,
અને આને પણ ખંડ નથી,
બ્રહ્મરસમાં જીવનરસ સમાઈ ગયો.
સમસ્ત જીવન, એટલે કે પ્રેમનું સ્પંદન, પ્રેમ–પ્રકાશન!
અંતર્યામમાં અખંડ અંતરનાદ સંભળાઈ રહ્યો છે.
બહાર ભૂતમાત્રમાં હરિ જ્યોતિ દૃશ્યમાન થઈ રહી છે.
આ રીતે આંતર-બાહ્ય હરિથી ઘેરાયેલો છે એ પૂર્ણ પુરુષ.
જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ,
ત્રણે અવસ્થા ઉપર ઉપરથી ભલે પ્રાપ્ત થતી દેખાય,
પરંતુ આંતરિક અનુભવથી એ મહાન આત્મા
આ ત્રણે અવસ્થાથી નિરાળો જ છે.
એને માટે હમેશાં ઉષા જ ઉષા છે.
નિવૃત્તિનાથની આ કૃપા છે,
જે જ્ઞાનદેવને મોઢે આટલો બધો તત્ત્વસાર બોલાવી રહી છે.

મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કેમ?

સ્વામી શિવાનંદજી

એક ચતુર શિયાળ માણસની અતિ પ્રશંસા સાંભળીને ઈર્ષ્યાથી વ્યાકુળ થઈ ગયું. એણે વિચાર્યું: 'શું હું માણસ કરતાં કોઈ રીતેય, ઊતરતું છું? બીજાને ઠગવામાં શું માણસ મારા કરતાંયે વિશેષ ધૂર્ત છે? એ પણ મારા જેવું જ એક જીવતું પ્રાણી છે. અને સાચું તો એ છે કે વળી હું એના કરતા વધારે સંતોષી છું. હું હર મોસમે, વાર-તહેવારે જાતજાતનાં વસ્ત્રો નથી પહેરતું. હું ભારે ધીરજથી શિયાળા અને ઉનાળાના હવામાન સહન કરી લઉં છું. વરસાદથી બચવા માટે મારે છત્રી પણ નથી જોઈતી. અને તીખા તડકામાં હું આંખે ભૂરાં ચશ્માં યે ચઢાવતું નથી. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે મારે ગાડું, મોટર, રેલ્વે કે વીમાન જોઈતાં નથી. અરે અમે ભલે પશુ કહેવાતાં, પણ એના કરતાં તો અમારામા ઘણા સારા ગુણો છે, તે છતાં માણસ અમારા કરતા મોટો કેમ ગણાય છે? હું આ અન્યાય સહન નહીં કરું.

આસપાસ દોડીદોડીને એણે અન્ય જાનવરોને ભેગા કર્યાં. અને સૌ મળીને ડાહ્યા ગણાતા હાથી પાસે ગયાં. હાથીએ કહ્યું: 'ભાઈઓ, તમે જે કંઈ કહો છો એમા તથ્ય તો છે જ, હવે આપણે બીજા જ ગલજીવોનો સાથ લઈએ. અને એમની સંમતિ લઈને નજીકમા એક સાધુ રહે છે તેની સામે આપણા મનમાં જે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે તે રજૂ કરીને નિરાકરણ માગીએ.' સૌએ સંમતિ આપી.

અને સૌ ભેગા મળીને સાધુ પાસે ગયા.

પ્રથમ કૂતરાએ કહ્યું; 'સ્વામી, તમે મને તો જાણો જ છો, હું તો કૃતજ્ઞતાનું પ્રતીક છું. અનેક વાર મારવા છતાં માણસ મને એક વાર એકાદ બટકું રોટલો ખાવા આપે છે તો પણ હું તેને વફાદાર રહું છું. અને એની સેવા કરતાં જીવ આપવો પડે તો તે માટે પણ તૈયાર રહું છું. પણ માણસ તો, મારી બધી સેવાઓ ભૂલીને એકાદ ભૂલને જ પકડી લઈને મને ઢોરમાર મારતાં અચકાતો નથી. અરે, પોતાના જ જાતભાઈ માણસનું યે ખૂન કરતાં અચકાતો નથી. તે છતાં, માણસ અમારાથી ચઢિયાતો શી રીતે?'

ગાયે કહ્યું: 'માણસ મને મેદાનમાં ચરાવવા લઈ જાય છે. કોઈ કોઈવાર વળી મને ભૂસુ પણ ખાવા આપે છે. એના બદલામાં હું એને પોષ્ટીક દૂધ આપું છું, કોઈ કોઈ વાર એ મારા બાળકને ભૂખ્યું રાખીને પોતાના બાળકને મારું દૂધ પીવડાવે છે. હું એને તથા એના કુટુમ્બને ખાવા માટે દૂધ આપું છું છતાં તે મને ઘર પાછળની ગંદી જગ્યામાં બાંધે છે. જ્યારે હું દૂધ આપતી બંધ થાઉં છું ત્યારે, મારા પરની માયા ઓછી કરી નાખે છે, મારી અવગણના કરે છે, અને જ્યારે ઘરડી થઈ જાઉં છું ત્યારે કસાઈને ત્યાં મને ધકેલી દે છે. તમે બધા જેની ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા કરો છો તે માણસ તો આવો છે. તે શ્રેષ્ઠ કયા કારણે? અમને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી.'

પછી કાગડાનો વારો આવ્યો: 'રોટલાનો એકાદ ટુકડો ય હું જોઉં છું કે તરત કા ..કા...કરીને મારા ભાઈબંધોને તેની જાણ કરું છું અને અમે બધાં સાથે ખાઈએ છીએ. શું માણસમાં આવો એક ગુણ પણ છે ખરો? અરે, માણસ તો આનાથી ઊલટું જ કરે છે. એની પાસે ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ પાડોશીના ધન પર નજર નાખતો રહે છે કે ક્યારે એ મારા હાથમાં આવે! આવા સ્વાર્થી અને લોભી માણસને તમે અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ શા માટે ગણો છો?'

માછલી પણ કહેવા લાગી: 'મુનિરાજ, હું માણસને મારા કરતા હલકો નહીં કહું, પણ મૂરખ તો કહીશ જ. હું એને જરા જેટલું યે નુકસાન કરતી નથી, હું તો કૂવે, તળાવે, સરોવરે, નદી-સાગરે પાણીમાં રહું છું. અને એ બધાને સાફ કરું છું. મારું એ જ તો જીવનકાર્ય છે. માણસે પાણીમા નાખેલી ગંદકી દૂર કરી દૂષિત જળને સ્વચ્છ કરવું એ જ મારું કામ છે. મારા જેવા ઉપકારી જીવનું રક્ષણ કરવું તો દૂર રહ્યું પણ માણસ તો મને ઉપરથી ને ઊંડેથી શોધી શોધીને બહાર કાઢી મને ખાઈ જાય છે. એના મૂરખ માણસને તમે મારા કરતાં મહાન માનો છો?'

ખચ્ચરે એક ખોંખારો ખાઈને કહ્યું: 'હે સ્વામી, માછલીએ સાચું જ કહ્યું છે. હું તો ભાર વહી જનારો જીવ છું. હું ભારે ધીરજથી માણસનાં અનેક અપમાનો અને જાતનું નુકસાન પણ સહું છું. હું એમની સેવા ન કરું તો પહાડ પરના લોકોના શા હાલ થાય? મરી જ જાય. એમની રોજંદી જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ પીઠ

પર લાદીને આકરાં ચઢાણ ચઢીને પણ હું એમની પાસે પહોંચાડું છું. શાકભાજી, આટોલૂણ – બધું વહીને એમની પાસે લઈ જાઉં છું. એનો જશ એ જ કે મારે માણસના જેવા ખાવા' નો પડી, માણસ મારા કરતા મહાન શાથી?'

ચબરાક શિયાળે હરણને પાનો ચડાવ્યો: 'કહી દે, કહી દે; તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે તું એક જ કાં બાકી રહી જાય!'

હરણે કહ્યું: 'મુનિરાજ, જે ચામડા પર બેસી તમે ઈશ્વરધ્યાન ધરો છો એ પણ મારી જાતિના જીવનું જ છે શું માણસનું ચામડું ખરેખર, કોઈ કામમાં આવે છે ખરું? સૌન્દર્યની બાબતમાં પણ સૌથી સુંદર કન્યાની તુલના મારી આંખો સાથે કરવામાં આવે છે. મારાં શિંગડાં માણસના દિવાનખાનાની શોભા વધારે છે.'

'બરાબર એમ જ—' મોરે વાતનો દોર પકડી લઈને કહ્યું — 'મારું સુંદર, આકર્ષક, ભાતીગળ પીંછું શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાના મુગટ પર શોભાવે છે. ભગવાન કાર્તિકેયે તો મને પોતાનું વાહન જ બનાવ્યો છે. એમના ઘણા ભક્તો અને ઘણા મંત્રવાદીઓ ભૂત કાઢવા માટે પણ મારા પીંછાનો ઉપયોગ કરે છે.'

'અને મારાં તો મળમૂત્ર પણ પવિત્ર ગણાય છે. બધા પવિત્ર તહેવારોમાં પંચગવ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.' ગાયે કહ્યું.

'શું માણસ મારા જેવો ગંધપારખુ છે ખરો?' કૂતરાએ કહ્યું.

'શું માણસ પાસે મારા જેવી ઝીણી ને દૂરથી જોઈ શકનારી દૃષ્ટિ છે ખરી?' સમડીએ પૂછ્યું.

'શું કોઈ માણસ રાતે ય અંધારામાં મારી પેઠે જોઈ શકે છે?' બિલાડીએ કહ્યું.

'હું તો મોટાં મોટાં કામો કરી શકું છું. મારી બુદ્ધિમત્તાની તો ઘણી વાર્તાઓ પણ માણસે રચી છે. મારા દાંત અને હાડકાંના ઘરેણાં અને મૂર્તિઓ પણ બને છે આ બધું સત્ય છે. હવે અમારો પ્રશ્ન એ જ છે કે આમ છતાં, અમારા કરતાં માણસ શ્રેષ્ઠ કેમ કહેવાય છે? મારા પશુભાઈઓના મત સાથે હું સહમત છું. છતાં પણ માણસ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે એ માટે કોઈ કારણ હોવું જોઈએ.' હાથી બોલ્યો.

સાધુએ કહ્યું: 'જગતના મારા સ્વજન મિત્રો સાંભળો! તમે સૌએ જે કંઈ કહ્યું તે બધું સાચું છે પરન્તુ ઈશ્વરે માણસને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય આપેલી છે—એ છે વિવેક ચક્ષુ! એ બુદ્ધિ સારા ખરાબનો, સત્ય-અસત્યનો, ધર્મ-અધર્મનો વિવેક કરે છે. માણસ પોતાની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરીને અપરોક્ષાનુભૂતિ દ્વારા ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.'

'પણ તે જો ઈશ્વરપ્રાપ્તિ ન કરે તો?' ચતુર શિયાળે તરત પૂછ્યું.

'માણસ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ન કરે તો એ નક્કી જનાવરથીયે નીચો છે. પરન્તુ જો એ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે તો આખી સૃષ્ટિમાં સૌથી મહાન થઈ જાય.' સાધુએ ઉત્તર આપ્યો.

સાધુના એ સમાધાનકારક ઉત્તરથી સંતોષ પામી બધાં પ્રાણીઓ પાછાં ફર્યાં.

રાહુને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું કે આ એક માણસના ભાગ્યમાં હું અત્યારે આડો આવ્યો છું, બધી શુભ ગ્રહદશા બાજુ પર ચાલી ગઈ છે, હવે અમે માત્ર બે જ છીએ. હવે મારા પ્રતાપથી થવું તો એ જોઈએ કે એ માણસ પડી ભાગે. પણ એવું તો કંઈ દેખાતું નથી. એની સ્થિતિ વિચારતા એની મુશ્કેલીઓ ઘણી વધી ગઈ છે, ખરી રીતે મૂંઝવણો પણ ઘણી વધી ગઈ છે, અને છતાં એ મૂંઝાતો હોય એવું લાગતું નથી. આવા કપરા દિવસોમાં યે એ માથે હાથ દઈને હારીને બેસી પડતો એને હું જોતો નથી. મારા પ્રભાવને નિષ્ફળ બનાવનાર એવું છે કોણ? એ જાણવા રાહુએ તે માણસના એક મિત્રનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેની પાસે ગયા અને ઔપચારિક વાતચીત પછી પૂછ્યું કે, 'અરે ભાઈ, તું તો ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છે, મૂંઝવણનો પાર નથી, તો યે મદદ માટે મને કંઈ કહેતો ય નથી! જાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ તું જીવ્યે જ જાય છે અને તારું કામ કર્યે જાય છે. આ છે શું? શું હૃદયને પથ્થર કરી મૂક્યું છે કે કોઈ તાવીજ બાંધ્યું છે?'

'અરે ભઈ, હૈયું તો જેવું ને તેવું જ છે. આ દુઃખની ઘડીએ તો તે વધારે સતેજ છે અને વળી તાવીજ કેવું?'

'ત્યારે તું શેને આધારે ટકી રહ્યો છે?' રાહુ મિત્રે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'ઉત્સાહથી. એથી મારી કાર્યનિષ્ઠા ટકી રહી છે અને બધી મુશ્કેલીઓ બાજુ પર થઈ ગઈ છે.' —અ.

આ ફૂલ, પેલાં ફૂલ

રામનારાયણ શુક્લ

બાપ હમણાં જ કાચું પાકું ખાઈને ઑફિસે ગયો અને મા બાકીનું રાંધવામાં રોકાયેલી છે. બંને બાળકો ચોક પાસે રમે છે. એવામાં મા બહુ દુઃખી થઈ જાય છે કે સમારેલ શાક એમ જ પડયું રહે છે, દાળ અર્ધ ગળેલી હોય છે અને તે કાચું પાકું, લુસલુસ ખાઈને ઑફિસે ચાલ્યા જાય છે. દાળને ચેડવતાં મા વિચારતી હતી.

અતુલ અને વીણાને જમવાની ઉતાવળ છે. મા સમજાવે છે કે હમણાં બધું તૈયાર થઈ જશે. બાળકોથી કાચું પાકું ન ખવાય.

અતુલ સાત વર્ષનો છે, વીણા નવની.

માએ શાકમાં મસાલો નાખ્યો અને બંને બાળકો છીંકતાં પાસેના ઓરડામાં બારી પાસે જઈ ને ઊભાં.

પાછળ એક ફૂલવાડી છે, એ નાનકડી બારી પાસે ઊભાં રહેવાથી ફૂલોની મહેક આવ્યા કરે છે. મા જ્યારે રાંધવામાં કે નીચે વાસણ માંજવાં કે કપડાં ધોવાં નળે જાય છે ત્યારે બાળકો બારી આગળ ઊભાં રહી ફૂલવાડી તરફ જોયાં કરે છે.

એમ આજે પણ બંને બારી આગળ ઊભાં છે. એક પતંગિયું બારી પાસે આવ્યું અને આઘે ચાલ્યું ગયું. બાગમાં માળી ફૂલછોડોને સરખા કરતો હતો. બંને તે ધારીધારીને જોવાં લાગ્યાં.

'પેલો શું કરે છે?' અતુલે વીણાને પૂછ્યું.

'છોડને કાપીને સરખા કરે છે.' વીણાએ કહ્યું.

'કાલે એ જ માણસ બાગમાં ધીમે ધીમે ફરતો હતો. એની પાસે એક મશીન હતું, તેનાથી ઘાસ છાંટતો હતો.'

'હા, એ તો ઘાસ કાપવાનું મશીન, પપ્પાએ મને કહ્યું હતું.' વીણાએ જવાબ આપ્યો.

'ઘાસને શા માટે છાંટી નાખે છે?'

'ઘાસ મોટું થાય તો એમાં કીડા-મકોડા વસે. સરખું કપાયું હોય તો જાજમ જેવું લાગે'

અતુલ ચુપ થઈ ગયો. બંને, બાગમાં ચારે કોર ઊડતાં પતંગિયાંને જોતાં હતાં. ધીમી ધીમી હવા સાથે ફૂલોની મીઠી મીઠી સુગંધ પણ આવતી હતી. બંનેને મન થયું કે પાસેના બાગમાં જઈ ને પતંગિયાં પકડીએ. પણ કોઈએ એકબીજાને કહ્યું નહીં.

'આ બાગ કોનો છે?' અતુલે ડરતાં ડરતાં ફરી વાત શરૂ કરી.

'બાગને છેડે પેલું પથ્થરનું ઘર છે ને, તેમનો જ બાગ છે. તે બાજું પણ કેવાં મઝાનાં ફૂલો છે!' વીણાએ કહ્યું.

ઘણા દિવસથી અતુલને પૂછવાનું મન થતું કે પાસેના બાગમાં રમવા જઈએ તો કેમ? પણ વીણા હસી ન કાઢે એવા ભયે એ પૂછતો ન હતો પણ આજે તો એણે પૂછી જ નાખ્યું: 'આપણે ત્યાં રમવા જઈએ તો?'

'ક્યાં?' વીણા કંઈ સમજી નહીં.

'બાગમાં જ તો વળી. ત્યાં કેવાં સારાં પતંગિયાં છે, નરમ નરમ કૂણું કૂણું ઘાસ છે, ફૂલ છે. આપણે દોડીશું, ઘાસમાં આડાં થઈશું, અને પતંગિયાં પણ પકડીશું.'

વીણા એની નાદાની પર હસી રહી. કોઈ બાળક ચાંદો માગે અને મા હસે એવું જ.

'ત્યાં તે શી રીતે જવાય? જોતો નથી, ચારે તરફ તો ઊંચી ઊંચી ભીંત છે. અંદર રાત દિવસ માળી રહે છે અને અંદર જવાને રસ્તે ફાટક પર મોટી મોટી મૂછોવાળો દરવાન બેઠો છે!' વીણા, એકે શ્વાસે બધી મુસીબતો વર્ણવી ગઈ.

એવામાં એક રંગબેરંગી પતંગિયું બારી પાસે આવ્યું. અતુલે એને ઝડપવા હાથ લંબાવ્યો પણ તે તો દૂર નીકળી ગયું.

'દરવાન, આ પતંગિયાંઓને કંઈ નહીં કહેતો હોય?' અતુલે ભોળપણથી પૂછ્યું.

વીણાએ હસીને જવાબ આપ્યો: 'અરે, પતંગિયાંને વળી કોણ કહે, અને એ સાંભળે પણ ખરાં? એમને તો પાંખો છે, એ તો ભીંતની ઉપરથી પણ જાય આવે.'

અતુલને વિચાર આવ્યો: 'મને પણ પાંખ હોત તો કેવું સારું થાત!'

એવામાં માએ બંનેને જમવા માટે નીચે બોલાવી લીધાં.

☆

અતુલને ખાવાનું ભાવતું ન હતું. ખાતાં ખાતાં એ બાગ તરફ નજર નાખ્યા કરતો. ત્યાં જઈ ને નરમ ઘાસ પર બેસવાની, રમવાની એની ઇચ્છા હતી. ગુલાબનાં ફૂલ કેવાં સરસ છે. મા જ્યારે બજારથી ફૂલ મંગાવી ઠાકોરપૂજા કરતી ત્યારે ઘરના દેરાસરમાંથી એ એક બે ફૂલ છાનોછપનો લઈ લેતો, અને એનાથી રમતો. વીણાના

મોં પર એક જાતની ખુશી હતી એ જોઈને એને દુઃખ થયુ આજ સુધી એના મનમા એવી ખાત્રી હતી કે કોઈ ને કોઈ દિવસ તો પાસેના બાગમા જઈને પત ગિરા માથે રમીશ પણ આજે વીણાએ કહ્યુ ત્યારે

એણે વીણાની સામે જોયુ એ મૂગી મૂગી ખાતી હતી પણ અતુલને ગળે કોળિયા ઊતરતા ન હતા એ ના બાગના વિચારમા જ ડૂબ્યો હતો

એ ઊઠીને હાથ ધોવા નળ પર ગયો ત્યારે માએ વીણાને પૂછ્યુ આજે આજે ખાધુ કેમ નહી?

વીણાએ અનુમાન તો કરી રાખ્યુ હતુ પણ એણે કઈ જવાબ આપ્યો નહી

જમ્યા પછી મા નળ પર વાસણ માજવા ગઈ અને બને બાળકો ફરી બાગ તરફ બારી પાસે જઈને ઊભા

વીણા અતુલ તરફ જોતી હતી એ શાણી સમજુ હતી અતુલ કેમ ઉદાસ છે એ તે જાણતી હતી

ઘણી વાર પછી અતુલે ફૂલના તરફથી નજર ફેરવીને બેની સામે જોયુ વીણા સમજી ગઈ કે મને આ કઈ પૂછશે

ગમે તેમ પણ આપણે અંદર જઈએ તો ખરા'

ફાટક પર દરવાન બેઠો હોય છે અને રોજ તો આ ફાટક કાયમ બધ રહે છે

પણ આપણે દરવાનને કહીએ તો?

શુ કામ કહીએ? એ થોડો આપણે કહે ફાટક ઉઘાડે? અને કોઈ કારણ પણ જોઈએ ને? અને છોકરા એવુ માને કોણ?

અતુલ ફરી વિચારમા પડી ગયા નજીક જ માની સાડી લહેરાતી સુકાતી હતી એણે રસ્તો શોધી કાઢ્યો

એક રસ્તો સૂઝે છે' એણે હર્ષમા આવી જઈને કહ્યુ

વીણાએ કોઈ જવાબ આપ્યો નહી એણે તો ઘરડા માણસ પેઠે વિચાર્યું કે કોઈ બાળક જેવી વાત હશે

વીણાના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના અતુલે ખુશીમા નાચતા કહ્યુ 'માની સાડી સુકાય છે તેને છોડીને ઉડાડી મૂકીએ એટલે એ બાગમા જઈને પડશે પછી આપણે દરવાનને જઈને કહીએ કે અમારે ત્યાની સાડી બાગમા આવીને પડી છે તે લેવા આવ્યા છીએ ફાટક ઉઘાડ અમે શોધી લઈને આવ્યા જઈશુ એટલે એ જરૂર અદર જવા દેશે અને આપણે કઈ નહી તો પાચ મિનિટ એ બહાને અદર ફરીશુ '

એ સાભળીને વીણા હસી પડી અતુલે ખરેખર સરસ રસ્તો શોધી કાઢ્યો હતો આનો આ ગમા જ નાખો તો ખરુ!

અતુલે સાડીની ગાઠ છોડી નાખીને બાગ તરફ ઉડાડી મૂકી સાડી બાગમા જઈને પડી અતુલના મોઢામાથી એક ખુશીની ચીસ નીકળી ગઈ

બને નીચે ઊતરીને ફાટક તરફ દોડયા. માએ પૂછ્યુ ક્યા જાવ છો?'

ક્યાય નહી મા ફુગ્ગો વાળો આવ્યો છે ત્યા જઈએ છીએ ' કહીને આગળ વધ્યા

☆

મદ મદ હવા વાતી હતી આવા સરસ બાગમા જવાનુ થશે એવા વિચારે બને અત્યન્ત પ્રસન્ન હતા

બને ફાટક પાસે આવીને મૂગા મૂગા ઊભા પાસે જ સ્ટૂલ પર દરવાન બેઠો હતો એણે વિચાર્યુ 'વળી આમને શુ કામ પડ્યુ કે અહી આવી ઊભા છે? એણે પૂછ્યુ શુ છે?

અતુલ મૂગો રહ્યો એણે વીણાને અણસારો કર્યો 'તુ કહે'

અમારી સાડી માળ પર સુકાતી હતી તે ઊડીને

બાપુ એકવાર ઇન્દોર રાજ્યના મહેમાન થયેલા સાથે રાજેન્દ્રબાબુ અને મહાદેવભાઈ પણ હતા રાજ્યે તો પોતાના ધોરણે એમની મહેમાનગતિની બધી વ્યવસ્થા કરી હતી ભોજન માટેના વાસણો ચાદીના તેમ નાહવાના પાણીની ડોલ સુદ્ધા ચાદીની, બધો રજવાડી ઠાઠ બાપુએ તો તેમના નિયમ પ્રમાણે બકરીનુ દૂધ વગેરેનુ સાદુ ભોજન યથાસમયે કરી લીધુ, પણ રાજેન્દ્રબાબુ અને મહાદેવભાઈએ ચાદીના વાસણોમા પીરસાયેલા ભાત ભાતના ભોજનો આરોગ્યા ભોજન પછી તેઓ બાપુને મળ્યા ત્યારે તેમણે પૂછ્યુ 'શુ જમ્યા?' મહાદેવભાઈએ બધી વાત કરી બાપુ ગભીર થઈ ગયા થોડી વાર પછી રાજ્યના કારભારી આવ્યા ત્યારે બાપુએ કહ્યુ 'તમે પીરસો છો એવા ભારે ભોજનની મારા સાથીદારોને ટેવ નથી, એમને હવે સાધારણ શાકભાજીનો સાદો ખોરાક જ આપજો થોડુ દૂધ હશે તો ચાલશે.'

ત્યાર પછી મહેમાનોને મોઘા વાસણોમા સાદુ ભોજન મળવા લાગ્યુ

આવી હતી બાપુની ઝીણી નજર અને સજાગતા.

કમ્પાઉન્ડના બાગમાં પડી ગઈ છે. તે લેવા અમે આવ્યાં છીએ. અમે પાસે રહીએ છીએ. અમને અંદર જવા દો તો અમે શોધી લઈશું.' વીણા જાણે ગોખેલો પાઠ બોલી ગઈ.

દરવાન વિચારવા લાગ્યો. છોકરા પાસે રહે છે એની એને ખબર હતી. પવનથી ઊડીને સાડી બાગમાં પડી જાય ખરી. પણ આમને અંદર જવા દેવાં કે કેમ? ફાટક ખોલું કે નહીં? પણ ત્યારે સાડી બહાર કેમ આવે? એવામાં એણે માળીને જતો જોયો. એને બોલાવી કહ્યું: 'આ છોકરાં પાસે રહે છે, એમની માની સાડી ઊડીને બાગમાં પડી ગઈ છે, તે લેવા આવ્યાં છે, જરા લાવી આપો તો.'

માળી ફરી બાગ તરફ ગયો. બંને બાળકો જાણે હમણાં રડી પડશે એવાં થઈ ગયાં. હજી એમને આશા હતી કે માળીને સાડી ન મળે તો અમને અંદર જવા મળશે.

પણ...નહીં, માળી હાથમાં સાડી લઈને આવ્યો. અને દરવાનના હાથમાં આપી દીધી. દરવાને એકવાર એ સાધારણ સાડીને ધ્યાનથી જોઈ, પછી વીણાના હાથમાં મૂકી દીધી.

સાડી ભીની હોવાથી ઠેકઠેકાણે માટીવાળી થઈ ગઈ હતી.

રસ્તે અતુલે સિસકારા ભરતાં કહ્યું: 'આટલું બધું કર્યું તો ય અંદર જઈને બાગમાં બે મિનિટ ફરવા યે ના મળ્યું!'

'અને સાડી યે બગડી ગઈ. કોણ જાણે મા કેવો ય ઠપકો આપશે.' વીણાએ પાછું ફરી ફાટક તરફ નજર નાખતાં કહ્યું.

બંનેના ચહેરા કરમાયેલાં ફૂલ જેવા લાગતા હતા. અને ત્યાં અંદર બાગમાં ફૂલો હસતાં હતાં.

☆

ત્રણ મામાઓ

મહાભારત અને રામાયણમાં બે વિચક્ષણ મામાઓનાં પાત્રો જાણીતાં છે. બંને મામાઓનું સામ્ય એ છે કે તેઓ મુખ્ય ખલ પાત્રોના મામા છે અને ભાણજાઓની દુષ્ટતાને સમર્થન આપવું, નવા નવા માર્ગો બતાવવા અને સહાયભૂત થવું એ સિવાય જાણે એમને જીવનનો બીજો કશો હેતુ જ નથી!

શકુનિ મામાનું પાત્ર મહાભારતમાં વારંવાર ભાગ ભજવતું દેખાય છે. એક દષ્ટિએ જોઈએ તો મહાભારતના મંડાણ, એમનાથી જ થાય છે. યુધિષ્ઠિર જેવાને ય જુગાર રમાડનાર અને કપટથી વનમાં મોકલાવનાર અને જુગારમાં દ્રૌપદીને જીતાવી એનાં વસ્ત્રહરણ જેવા બિભત્સ, અનાર્ય કાર્યનો પ્રેરક પણ શકુનિ જ ગણાય

અને રામાયણનો યુદ્ધકાંડ પણ રાવણનો મામો મારીચ સુવર્ણહરણ ન થયો હોત તો ક્યાંથી રચાત? એ માયાવી સુવર્ણહરણનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે જ રાવણને સીતાહરણ કરવાનું શક્ય બને છે. અને એ પ્રસંગ જ રાવણના સર્વનાશનું કારણ બને છે.

શકુનિ અને મારીચને જાણે પોતિકો કોઇ આદર્શ હોય તો એ જ કે રાજવી ભાણજાઓની દુષ્ટ ઇચ્છાઓને વશ થવું, દુષ્ટકાર્યોમાં સહાયભૂત થવું. એમની વિશિષ્ટતા એ જ કે બંને સરખા કપટી હતા.

ભાણજા શ્રીમંત હોય અને મામા ભૂખડીબારસ હોય ત્યારે બહેનના ઘરે કારભારી તરીકે ઠરી જવાનું તેમનું વલણ, આજેય કોઈ કોઈ દાખલામાં જોઈ શકાય. એમનામાં સ્વતેજ હોય તો બહેનના ઘરનું લૂણ એમને કોઠે જ કેમ પડે? એવા સ્વતેજ વિનાનામાં ખવાસપણાનો અવગુણ સહેજે વિકસે, અંતે તે અને ભાણજાઓ પતનની ખીણમાં જ ધીરે ધીરે ઊતરે.

આ બે મામાઓથી વિરુદ્ધ પેલા કંસ મામા આ દાખલામાં સાંભર્યા વિના રહેતા નથી! એ પોતે જ દુર્યોધન અને રાવણનો નમૂનો છે, એ કપટી કે સદ્દગુણી મામો ન થયો, રાવણ-દુર્યોધન પેઠે એનો અવગુણ ફુરતા હતો. પેલા બેના ભાણજા રાજવી હતા જ્યારે આ તો પોતે જ રાજવી હતા અને ભાણેજ નિર્ધન હતો એટલે તે બંનેથી વિરુદ્ધ એણે ભાણેજને જ ખતમ કરવા જમીન આસમાન એક કર્યાં અને એમ કરતાં એ પોતે જ પરવારી ગયો!

રામાયણ, મહાભારતનાં વિખ્યાત પાત્રોમાં આ ત્રણ મામાઓ વીસરાય નહીં એવા છે. શકુનિ, મારીચ વિશેષ કરીને કપટી છે, કારણ કે બળવાન નથી, કપટ એ નબળાનું હથિયાર છે. કંસ બળવાન છે એટલે કપટી નથી એટલો ક્રૂર છે. ચાલાક માણસ અધર્મને પંથે જાય તો કપટી થાય અને બળવાન તે રસ્તે જાય તો ક્રૂર થાય એટલો બોધ એ પાત્રો આપે છે. અધર્મને રસ્તે નાશ તો સૌનો જ થાય.

—અ

આખા ઘરમા વહેલી સવારથી ઉથલપાથલ મચી રહી હતી ચારે કોર ચેતનનો સંચાર જણાતો હતો રોજની શાંતિ કરતા વિશેષ ભભડાટ થતો હતો દરેકની ચાલમા વેગ હતો અને દરેકના કામમા ઉતાવળ હતી કોઈને એમ કે હુ આ કરી નાખુ, ને બીજાને થાય કે હુ આ ઝટ કરી નાખ અને એવી ઉતાવળમા એક કામ પૂરુ ન થાય ત્યા બીજુ શરૂ થાય અરે પેન રહી ગયુ?' એમ કહે ત્યા જવાબ મળે એ તુ કરી નાખ!' વળી વચમા છોકરા આવે તે હડસેલે ચડે— અલ્યા વચમાથી ખસો જરા કામ તો પાધરુ કરવા દો!' પણ મને નવાડી લે ને?' હવે આજે એક દિવસ તો હાથે જાતે નાહી લો! જા કંઈપાણી આપશે! ના, ના તુ કાઢી આપ! 'અલ્યા જાય છે કે? મારુ એક લપ્પડ? પણ મને નવા કપડા કાઢી દેશ ને?' હા બઈ હા—તુ જા મારુ માથુ ખાતો!'

એ કંઈ પાણી કાઢી આપ!

ભાભી શુ કરે છે? મારે દિવાનખાનુ સાફ કરી બધુ ગોઠવવાનુ છે!'

તે પછી કરજો પહેલા મને પાણી કાઢી આપો' એમ કહેતો છોકરો ભાઈનો હાથ પકડી ખેચે છે નિરુપાય ભાઈ ઝટ પાણી કાઢી આપે છે ત્યા કોઈ જોરથી પૂછે છે આ બધુ વચ્ચે કોણે નાખ્યુ?'

અરે હુ આને પાણી કાઢી આપુ છુ આ ઝટ આવી '

પાડોશના મ છાબાપે ગાડીએ આવવાના છે હમણા આવશે ને ઘરમા આવુ બધુ હોય તે કેવુ લાગે?'

લો આ આવી હજી મારેય કપડા કાઢવાના છે માથુ ઓળવાનુ છે '

હવે કેરવી લેજે માથે બે હામકી કે થયુ! પહેલા આ બધુ સરખુ કરી નાખ અને રસોડામા કોણ છે! કહે કે ઝટ રસોઈ પતાવે નહી તો પછી ઘરમા જ રહેવુ પડશે ' એટલુ કહીને વડીલ વળી નાહતા છોકરાને પૂછવા જાય છે અલ્યા ગાડીનુ કહી આવ્યો છે કે?'

એ હા ચદુમામાને કહી આવ્યો છુ '

કેટલી ગાડીનુ?'

'તે કંઈ કહ્યુ નથી!'

'અરે આવા ને આવા બધા ભેગા થયા છે' જાત વિના જાત્રા નહી તે આનુ નામ! મારે માથે પાછો ધક્કો રહ્યો

ચપા હુ જો ગાડીનુ કહેવા જાઉ છુ, હવે માડ અર્ધો કલાક છે બધુ ઝટ પતાવો અને હા પાછા આવીએ ત્યારે ઘરમા ખાસ તો દિવાનખાનુ શોભે એવુ હોવુ જોઈએ ભઈના ભાઈબધો ય સાથે આવશે અને આવે ત્યારે એમને માટે નાસ્તા ચાપાણીનુ તૈયાર રાખજો તે ઘડીએ હુ ભૂલી જાઉ અને તમે ય ભૂલો તો ભારે થાય '

એ હા તમે ઝટ જાવ

અને વડીલ જાય છે બબડતા 'આ છોકરા સાથે છાશ પીવાની તે કેમ પીવાય! કોઈ કામ પૂરુ કરે જ નહી ને ' અને ઝટ ઝટ જેમ તેમ જોડા પહેરી બહાર નીકળી જાય છે અને ફરી ઘરમા દોડધામ મચી રહે છે

વાત એમ છે કે ઘરનો મોટો છોકરો પાચ વર્ષે આફ્રિકાથી પાછો ફરે છે કમાઈને પાછો ફરે છે તેના હર્ષાતિરેકમા ઘરમા દોડધામ ઉતાવળ અને દરેકને એક પ્રકારની મીઠી અકળામણ વ્યાકુળતા છે આવા પ્રસગે કોને આવી વ્યાકુળતા ન હોય?

ત્રણ ગાડી આવે છે અને તેમા બેસી જવા સૌથી પહેલા છોકરાઓ અર્ધા પહેરેલે કપડે જ અદર જઈને ગોઠવાઈ જાય છે

અલ્યા કપડાને બટન તો દે માથુ તો સરખુ ઓળાવ'

અરે જવા દેને—બધુ બરાબર છે!'

ચાલો ચાલો—ઝટ બધા ગાડીમા ગોઠવાઈ જાવ'

એ રહ્યો.'

અરે પણ સાડામા બધુ બરાબર ઢાક્યુ છે ને? નહી તો બિચાડી બધુ બગાડી મૂકશે '

એ હા!'

એ તો હા કહે પણ તુ જાતે જઈને તપાસી આવ ' વડીલે કહ્યુ અને વહુ કપડા પહેરતી પહેરતી નીકળી ગઈ

અને એમ આખુ ધાડુ ગાડીઓમા ઉપર જઈને ગોઠવાયુ અને ગાડીઓ ઊપડી

'અલ્યા જરા ઝડપથી હંકારજે! વખત થઈ ગયો છે. ગાડી આવે તે પહેલાં પહોંચવું જોઈએ.'

'તમે મોડું કર્યું અને હવે અમને અકળાવો છો? જાનવરને મારી થોડા નંખાય છે!' ગાડીવાળાએ ઘોડાને આછી ચાબુક ફટકારતાં દાઢમાંથી ટાઢે પેટે કહ્યું.

'તમે લોકો છો જ એવા! સારે પ્રસંગે પણ કોઈને ને કોઈને મારી નાખવાની વાત તમારા મોઢામાંથી નીકળે જ!'

'ભાઈ, મારે માટે ઘડિયાળ લાવવાના છે!'

'તે પહેરજે ને! પણ ભાઈ દેશે ત્યારે ને? હું જ ના કહીશ. તું ઓછું તોફાન કરે છે?'

'હવે નહીં કરું! મારી બહેન નહીં?' ચાલતી ગાડીએ અંદર મીઠી રકઝક ચાલે છે!

સ્ટેશને ગાડી પહોંચે છે અને વડીલ ઝટ ઊતરીને ગાડીવાળાને પૈસા ચૂકવે છે, અને સૂચના આપે છે: 'તમે બધાં દરવાજે સાથે ઊભાં રહો, હું આ ઝટ પ્લેટફોર્મ પાસ લઈને આવું છું. પણ ઊભાં રહો, માથાં ગણી લઉં...એક, બે, ત્રણ....કુલ્લે બાર જણાં એક મારી–તેર થયાં. જાવ બધાં દરવાજે ઊભાં રહો....'

છેવટે બધાં પ્લેટફોર્મ પર પહોંચે છે. અંદર અંદર ચર્ચા ચાલે છે: 'ભાઈ કયા ડબ્બામાં બેઠા હશે? તે ડબ્બો કયાં ઊભો રહેશે? અનેક તર્કો થાય છે અને આખું ધાડું ઘડી આમ તો ઘડી તેમ ઊભું રહે છે.

'અલ્યા ગાડી આવવાનો સમય થઈ ગયો છતાં ઘંટ કેમ વાગતો નથી?'

'કયાંથી વાગે?'

'કેમ?'

'બોર્ડ પર લખ્યું છે, ગાડી લેટ છે...'

'ઓ ભગવાન! આ ગાડીનું ન સુધર્યું તે ન જ સુધર્યું! દુનિયા સુધરી ગઈ પણ આગગાડી ન સુધરી! ચાલો બધાં ત્યાં બાંકડે, ગાડી મોડી થઈ છે.' વડીલ સૂચના આપે છે અને બધાં કચવાતે મને બાંકડા તરફ જાય છે પણ એકે ખાલી નથી. એટલે ઊભાં રહે છે.

આવનાર ભાઈ વિશે અંદર-અંદર વાતો ચાલે છે. કોઈ કહે છે કે ભાઈ મારે માટે આ લાવ્યા હશે ને બીજું કહે છે કે ભાઈ મારે માટે ફલાણું લાવ્યા હશે. પછી ભાઈ પાંચ વર્ષમાં કેવાક બદલાયા હશે તે વિશે તર્કવિતર્કો ચાલે છે.

'અલ્યા તું બધી વાતમાં ડાકું મારે છે તે ભાઈને ઓળખે છે? એ ગયા ત્યારે તો તું આવડોક હતો! બોલતાં યે નો'તું આવડતું!'

'હા, હા—હું ઓળખું છું. ભાઈની છબિ ઘરે છે ને!' ટેણિયાએ કૂદતાં કૂદતાં કહ્યું.

ત્યાં ઘંટ સંભળાયો અને આખું ટોળું વાત અટકાવી પ્લેટફોર્મની ધાર પર જવા લાગ્યું. ત્યાં સૂચના મળી કે, 'આ તો બીજી ગાડી, સામે પાર આવે છે તેનો ઘંટ વાગ્યો!'

'મૂઆ આ ગાડીવાળા! એમને કોઈના હોંશ-હરખ સાથે શું લાગે વળગે?' કોઈએ બળાપો કર્યો

પેલી બાજુ, આગગાડીના ડબ્બામાં બેઠેલા ભાઈની મીઠી મૂંઝવણ કંઈક આવી જ હતી. એકાદ સ્ટેશન આઘેથી જ બધો સામાન એક ઠેકાણે ગોઠવી બારીએ આવી બહાર માથું કાઢીને જોતા હતા કે કયારે મારા વતનનું સ્ટેશન આવે...

અને છેવટે સ્ટેશન આવ્યું...

વૈશાખજેઠની અકળામણ પછી બળબળતી ધરતીને માથે પ્રથમ ઓછાર પડે અને હળુ હળુ ભીની સુગંધ ફોરે તેમ સૌના મોઢા પર પ્રેમભીનું હાસ્ય સ્ફુરી રહ્યું.

વડીલને નમ્યા પછી એક પછી એક સૌને ભાઈ મળીને પ્રણામ કરતો હતો ત્યારે અત્યંત ક્ષોભ સાથે એક જણ જરા દૂર, પાલવ સંકોરી મોઢું ઢાંકી ઊભું હતું—એની વૈશાખજેઠની અકળામણ હજી ચાલુ હતી. નહીં વધી હતી.

નિષ્ફળ પ્રયાસ

રેત ભીની તમે કરો છો પણ
રણ સમુન્દર કદી નહીં લાગે;
શબને ફૂલો તમે ધરો છો પણ
મોત સુન્દર કદી નહીં લાગે.

શેખાદમ આબુવાલા

☆

હતાશા, આજ પૂછું છું તને હું એક વાત—
ઉષા ના હોય એવી એક પણ દીઠી છે રાત?

નાથાલાલ દત્તાણી

[પાન ૩ થી ચાલુ]

જેમ ગાંધીજી મથ્યા તેમ ભૂદાનયજ્ઞ દ્વારા વિનોબાજી સાર્વત્રિક નૈતિક ઉન્નતિ માટે જ મથી રહ્યા છે એ ઝડપી કેમ થાય એ પણ વિચારવા યોગ્ય બાબત છે

પારસ્પરિક અસર—આજની સંકુચિત થતી અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં અટવાતી દુનિયામાં વ્યક્તિ અને સમાજ પર એક સાથે અનેક બળો, વિચારો અને અસરો કામ કરે છે દરેક દેશમાં સૌથી વધુ વ્યાપી અને સ્વીકૃત ફિલસૂફી કે તત્વજ્ઞાનની અસર સૌથી પ્રબળ હોય છે જે દેશમાં વિચારસરણી પ્રબળ બને તે મુજબનો એક વાદ ઊભો થાય છે વાદને સ્વતંત્ર રાખનાર મુક્ત વિચાર છે મુક્ત વિચારને ટેકો આપનાર ફિલસૂફી એ ગાંધીજીની ફિલસૂફી આવી ફિલસૂફી છે જે વાદથી પર રહી શકે છે, જે વિચારના સ્વાતંત્ર્યને ટેકો આપે છે અને તેને સલામતી આપે છે આથી જ ગાંધીજીની આ વિચારક્રાંતિને આગળ વધારતા વિનોબાજીએ ભારપૂર્વક સમજાવ્યું કે ખરી ક્રાંતિ વિચારની ક્રાંતિ છે એમ થાય તો જ તેમાંથી વાદ થતો અટકે અને પરિણામે વાદની કાર્યપદ્ધતિ સંકુચિતતાની અસર રાજકારણ અને ક્રમે અર્થકારણ, સમાજકારણ અને સમાજની નીતિમત્તા પર થતી અટકે એથી ઊલટું વિચારની ક્રાંતિ સમાજના આંતરબાહ્ય જીવનમાં પરિવર્તન લાવી સમાજજીવનના અંગોપાંગ જેવા રાજકારણ, અર્થકારણ અને સમાજકારણને વ્યવસ્થિત ગોઠવતી રહે અને એ બધાનો સહજ સમન્વય સધાય સમાજજીવનના બધા અંગોમાં અને પાસાંમાં સમન્વય લાવવા માટે માનવજાતના દર્શનમાત્રમાં સમન્વય સધાવો જોઈએ એમ થાય તો જ વાદાવાદ અટકે વિચારમુક્તિ બને સમાજમાંથી હિંસા ટળે સંઘર્ષ ટળે અને માનવજાત નિર્ભયપણે પ્રગતિને પંથે પડે.

શાંતિમય ક્રાંતિ:—આ સમન્વયમાં શાંતિમય ક્રાંતિના બીજ છે કારણ કે તેનો આધાર શાંત સૌમ્ય સત્યાગ્રહ છે અને સત્યાગ્રહ જ તેનું સાધન છે તથા સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહ જ તેનું પરિણામ છે સમન્વયમાં જીવંત શાંતિ છે શાંતિ સાથે ક્રાંતિ છે અને ક્રાંતિ સાથે પ્રગતિ છે, તથા જીવનનું ઉર્ધ્વીકરણ છે જગતને આની પ્રતીતિ કરાવવાની છે અને તે કેમ થાય તે વિનોબાજી બતાવે છે "વળી આપણને શાંતિ ખપતી હોય તો આપણે સાબિત કરી આપવું રહ્યું કે શાંતિમાં પણ એક એવી તાકાત છે કે જે સમાજની વ્યવસ્થા પલટી શકે છે—ધીમે ધીમે અને ધીરે ધીરે નહીં, પણ બરાબર ક્રાંતિની જેમ ઝડપભેર એને આપણે શાંતિમય ક્રાંતિવાદ અથવા સત્યાગ્રહ કહીશું" (ક્રાં ભા પા ૪૩)

આથી સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યામાં પણ વધારો થયો, ઉમેરો થયો સ્વરાજની સીધી લડત વખતે સત્યાગ્રહ તીવ્રરૂપે દેખા દેતો બાકી તેનું શાંત સ્વરૂપ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં દેખા દેતું સ્વરાજ આવ્યા બાદ આર્થિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય માટે તીવ્ર સત્યાગ્રહની જરૂર ખરી કે કેમ એવા સવાલના જવાબમાં કરેલી તેમની સ્પષ્ટતા સત્યાગ્રહના સાચા સ્વરૂપને વિશદ કરે છે સત્યાગ્રહનો મૂળ પાયો જ સત્ય સૌમ્ય અને સક્રિય શાંતિ છે તેનો આધાર આત્મબળ છે આત્મા શાંતસ્વરૂપ છે સૌમ્ય છે એટલે સત્યાગ્રહને તીવ્ર બનવું હોય તો આત્માની સૌમ્યતા વધુ પ્રગટ થવી જોઈએ. તેથી સત્યાગ્રહની તીવ્રતા તેના સૌમ્યપણામાં જ છે હોમિયોપથીમાં દવાનો પુટ જેમ વધારે ને દવા જેમ સૌમ્ય ને સૂક્ષ્મ તેમ તેની અસર વધુ તીવ્ર આમ સત્યાગ્રહમાં પણ તીવ્રતરનો અર્થ સૌમ્યતર કરવાનો છે વિનોબાજીએ કરેલી તીવ્રતાની વ્યાખ્યા સત્યાગ્રહના મૂળ વિચાર અને પદ્ધતિને આગળ લઈ જાય છે સત્યાગ્રહનું એથી વધુ ખેડાણ થાય છે તમણે કહ્યું કે આજે તેઓ ગામેગામ કષ્ટ વેઠીને ઘૂમી રહ્યા છે તે પણ એક જાતનો સૌમ્ય સત્યાગ્રહ જ છે એ સૌમ્ય સત્યાગ્રહ કેટલો ફળદ્રુપ છે કે તેમાંથી સંપત્તિદાન જીવનદાન જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ ઊભી થઈ અને સત્યાગ્રહના સ્વરૂપને વિસ્તૃત થવાની તક મળી નવા નવા રચનાત્મક કામોની એમાં તક છે અને તે વડે જ તે સમૃદ્ધ થઈ શકશે એવી સ્પષ્ટતા વિનોબાજી કરે છે "તમે જુઓ છો કે ભૂદાનયજ્ઞમાંથી સંપત્તિદાન નીકળ્યું, આ હવે જીવનદાન નીકળ્યું આ બધી ભૂદાનયજ્ઞની શાખાઓ છે એનો વિસ્તાર એટલો થશે કે જે રચનાત્મક કામો છે તે બધા તો એમાં આવશે જ, પણ સમાજજીવનના બીજા પણ જે જે નૈતિક અંગ છે તે પણ એની અંદર આવી જશે. એના મૂળમાં કોઈ મજબૂત તત્વજ્ઞાન ન હોત તો આ બધું ન થાત." એ મૂળનું તત્વજ્ઞાન છે (ક્રાં ભા પા ૧૩, ૧૪) ગાંધીજીનું સત્યાગ્રહી વિચારદર્શન.

ભૂદાન નિમિત્તરૂપે:—ભૂદાનની પાછળ કયું તત્ત્વજ્ઞાન છે તે તો આપણે જોયું તેના દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ફિલસૂફી જ વિશિષ્ટ આકાર લઈ રહી છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં તેને વ્યવહાર્ય અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ

મળ્યું અને વિનોબાજીના હાથે તે વધુ વિશદ, વધુ વિસ્તૃત અને વધુ નિગતપૂર્ણ થતુ જાય છ ભૂદાન યજ્ઞ તેને વ્યક્ત થવાનું નિમિત્તમાત્ર છે, તેની પાછળ તો સમન્વયને પોષતી વધારતી ભારતીય ફિલસૂફી જ રહેલી છે આ ફિલસૂફી એકાક્ષરમા 'સર્વોદય' તરીકે ઓળખાય એ યોગ્ય જ છે વિનોબાજી આ વાત ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છ ' જેમ ભગવાન બુદ્ધે યજ્ઞની પશુહિંસાના બાહ્ય પક્ષને ઉપાડીને સમગ્ર સૃષ્ટિની સાથે કરુણાથી વર્તવાનો વિચાર ફેલાવ્યો તેજ રીતે હુ સર્વોદયનો વિચાર ભૂદાનના બાહ્ય કાર્ય દ્વારા ફેલાવવા માગુ છુ (ક્રા ભા પા ૫૦)

સામ્યયોગ:—સર્વોદયને માટે સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ખરી પદ્ધતિ છ તો સામ્યયોગ તેનુ ખરુ સાધન છે સૌમ્ય ત્યા જ સામ્ય તેથી વિનોબાજી સામ્યયોગનુ કાર્ય વર્ણવે છે "આ સામ્યયોગને આધારે આપણે સર્વોદય સમાજનુ નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ (ક્રા ભા પા ૫૧) સામ્યવાદનો સાચો જવાબ સામ્યયોગ છે ભારતમા કોઈ વાદ ટકી શકે એમ નથી તેને વાદાવાદ પસદ નથી પણ એ તો યોગને માનનારો દેશ છે વિવિધતાભરી દુનિયામા ભૌતિક રીતે સામ્ય સાધવુ અશક્ય છ પરતુ વિવિધતા રહેવા છતા તેની આરપાર રહેલ સામ્યકારી ચૈતન્ય તો સૌ કોઈ અનુભવી શકે છે આના સામ્યનો વ્યવહારમા અનુભવ કરવાને સામ્યયોગની રચના છ તેથી વિનોબાજી તેને વિશદ કરે છે "સામ્યયોગ માને છે કે દરેક માનવમા એક જ આત્મા સમાનરૂપે હોય છે સામ્યયોગ માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ નથી પાડતો સૃષ્ટિમાત્રમા આત્માનુ એક જ અધિષ્ઠાન છે તેથી જ્યા સુધી બની શકે ત્યા સુધી પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈશે" (ક્રા ભા પા ૫૩) આથી સામ્યયોગ શુ અર્થકારણમા કે શુ સમાજકારણમા કે શુ રાજકારણમા આમૂલાગ્ર ક્રાતિનો વિચાર દાખલ કરે છે અર્થકારણમા શ્રમ ની પ્રતિષ્ઠા અને તર્દ્રિત સ્વય સ પૂર્ણતા સ્થાપે છે સમાજકારણમા સમાનતા લાવવા માગે છે અને રાજકારણમા સ્વશાસિત સમાજરચના માગે છ બધાનો સાર આપતા તેઓ તેનુ વર્ણન કરે છે મારો દાવો છે કે સામ્યયોગ નૈતિક મૂલ્યોમા પરિવર્તન કરે છે, કારણ કે એનો પાયો આધ્યાત્મિક છે અને તેથી તે જીવનની બધી શાખાઓ અને ઉપશાખાઓમા આમૂલાગ્ર–ધરમૂળથી ક્રાતિ કરે છે' (ક્રા ભા પા ૫૮)

☆

શિખડી : અનેક વેશે

મહાભારત યુદ્ધમા ભિષ્મ પિતામહે શિખડી સાથે લડવાનો ઈન્કાર કર્યો કેમકે તે નિર્બળ હતો એની ઓથે અર્જુન લડ્યો અને તેના બાણથી ભિષ્મ પિતામહે વીધાવાનુ પસદ કર્યું

સામાન્ય વ્યવહારમા પણ કોઈક દાખના એવા જોવામા આવે છે ખરા કે, કોઈ મોટો માણસ પોતાની કક્ષાની સામી વ્યક્તિ પાસે કોઈક ગભીર કામ માટે સામાન્ય માણસને મોકલે છે ત્યારે તે તેની સાથે વાતચીત કરવાનો ઈન્કાર કરે છ અને મૂળ માણસનો આગ્રહ રાખે છ

કેટલાક મા બાપ એવા પણ હોય છે જે બીજાનુ અપમાન કે રેકડી કરવા ઇચ્છે છ પણ પોતાનામા તેમ કરવાની હિમ્મત નથી હોતી ત્યારે પોતાના બાળક કે નોકર પાસે અડપલા કરાવે છે સામેની વ્યક્તિ જ્યારે માનમોભો કે સમાન કક્ષાનો આગ્રહ રાખતી હોય તો તે એમને કશો જવાબ આપતી નથી કે જવાબમા તેના સાથે એવો જ અઘટિત વર્તાવ કરતી નથી કેમકે તેમા તેનુ ખુદનુ ગૌરવ પોતાના જ હાથે ધવાય છે

કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને અમુક વાત સીધે સીધી ન કહી શકતી હોય ત્યારે તે બાળકને મારપીટ કરી પતિને બોલવા પ્રેરે છ અને જો તેમા સફળ થાય તો સામસામી જીભાજોડી જામી જાય છ પણ પતિ જો ગૌરવના ભાનવાળો હોય તો એવા આડકતરા આવેલા ઝગડાને નકારે છ

આજની બે મહાસત્તાઓનો દાખનો વિચારીએ તો તેઓ પણ શિખડી જેવા નિર્બળ નાના રાજ્યોની આડમા લડે છે' ન કરે નારાયણ અને જો ત્રીજુ વિશ્વયુદ્ધ થશે તો કોઈ નાના રાજ્યના નિમિત્તે જ' શિખડી જ ભિષ્મને અર્જુનની ફૂંકે પડકાર ફેકશે' અફસોસ એ નો જ કે કોઈ મહાસત્તાને ભિષ્મ જેવા ગૌરવનો આગ્રહ નથી

મૂર્ખ અને ડાહ્યો

થાઈહાંગ અને વાંગઉ પર્વત લગભગ અઢીસો માઈલના ઘેરાવામાં પથરાયેલા હતા, અને લાખો ફૂટ ઊંચા હતા.

એ પર્વતો પર ઉત્તરે એક પચાસ વર્ષનો ઘરડો માણસ તેના કુટુમ્બ સાથે રહેતો હતો. લોકો એને મૂર્ખ કહેતા. એનું ઘર પર્વતોની સામે હતું એને કોઈ ઠેકાણે જવું-આવવું પડતું ત્યારે દરેક વખતે લાંબુ ચક્કર કાપવું પડતું. ખૂબ ચાલવું પડતું અને તે એને ખૂંચતું. એક દિવસ એણે વિચાર્યું કે સહેલાઈથી આવ-જા થઈ શકે એવો કોઈક માર્ગ કાઢવો જ જોઈએ. આમ તો કેટલો બધો સમય અને કેટલી બધી શક્તિ, નકામાં ખર્ચાય છે? એને એક માર્ગ સૂઝયો આખા કુટુમ્બને ભેગું કરી એણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો.

'જુઓ, આપણને આ સામેના પર્વતો માર્ગમાં આવે છે. ક્યાંય જવું હોય તો એને પાર કર્યા વિના જવાય નહીં. કોઈ કામ ઝટ પતે નહીં. તો આપણે આ પર્વતોને ખોદી કાઢીને સપાટ મેદાન બનાવી દઈએ તો કેમ? જો એમ કરીશું તો દક્ષિણ દિશામાં હાન ઈવ નામની જગ્યા સુધી એક સડક પણ બનાવી શકીશું.'

એની પત્ની સિવાય બધા એના વિચાર સાથે સહમત થયા.

એની પત્નીએ શંકા કરી: 'તમારામાં એક ટેકરી ખોદી કાઢવાની તો શક્તિ નથી, પછી આવડા મોટા પર્વત શી રીતે ખોદી કાઢશો? અને ખોદેલી માટીને નાખશો ક્યાં?'

'અમે એને સમૃદ્રમાં ફેંકી દઈશું.' મૂર્ખે જવાબ આપ્યો.

પછી તે પોતાના પુત્ર, પૌત્ર સાથે પર્વત પર ગયો. ત્રણેના હાથમાં મોટા મોટા મોટા ત્રિકમ હતા. એમણે માટી અને પથ્થર ખોદી કાઢ્યાં અને સૂંડલામાં ભરી સમૃદ્રે લઈ ગયા. એ મૂર્ખને એક પાડોશણ હતી એનું નામ ચિંગ એને આઠેક વર્ષનો એક પુત્ર હતો એ છોકરો પણ મૂર્ખને મદદ કરવા ગયો માટી-પથ્થરને સમૃદ્રમા નાખવા લઈ જતાં એમને મહિનાઓ લાગ્યા.

નદીના વળાંક પર એક બીજો માણસ રહેતો હતો લોકો એને ડાહ્યો કે બુદ્ધિશાળી કહેતા. માટી-પથ્થર સારીને સમૃદ્રે જતાં મૂર્ખ અને તેના સાથીઓને જોઈને તે પેટ ભરીને હસ્યો અને તેમ કરતાં રોકવા તેણે બના પ્રયત્નો કર્યા.

ડાહ્યાએ રાડ પાડીને કહ્યું: 'બસ, બસ' બેવકૂફીની હદ આવી ગઈ! તું સાવ ઘરડો અને અશક્ત થઈ ગયો છે.

તારાથી પર્વતનો એક મોટો પથરો યે ખસવાનો છે? તો પછી આટલી બધી માટી ને પથરા શી રીતે ખસેડશે?'

'તું યે મોટો મૂરખ લાગે છે!' મૂર્ખે જવાબ આપતાં કહ્યું: 'તારામાં આ મારી પાડોશણ વિધવાના દીકરા જેટલી યે અક્કલ નથી! આ કામ કરતાં હું મરી જઈશ પણ મારો દીકરો તો પાછળ રહેશે ને? અને તેની પાછળ તેનો દીકરો—આમ મારો વંશ તો પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા જ કરવાનો છે. અને આ પર્વત થોડો હવે ઈંચ જેટલો યે વધવાનો છે? એ તો અમે ખોદવાનું ચાલુ રાખીશું તો નાનો ને નાનો થતો જશે. પછી શા માટે એને પાડી નાખી સમથળ જમીન ન બનાવીએ, કહે જોઈએ?'

ડાહ્યા પાસે એનો કશો જવાબ ન હતો.

[ચીની નીતિકથા]

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમા આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

☆

અનુક્રમણિકા ... ... ૧૨ માર્ચ ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક: ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨-૩]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન-પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે:

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિહારી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે. એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પૉકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારા કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવા એના ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અક્ષમતા જેનું લક્ષાર્થ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

'આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે"

ડમરો અને તુલસી

લેખક : રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગેઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે.

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે....એ પર્ણ મંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે; ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ તે કરતાંય વિશિષ્ટ છે તે માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અંકની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક પોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે"

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે મૂલ્ય છ આના - પોસ્ટેજ સાથે નયા પૈસા

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક : ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવજીવનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને રૂમીના પ્રવાસવર્ણનમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. મૂ. ૨૦ નયા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

વસંત-આગમન

હેમંતની આછી આછી થતી જતી ઠંડી છેલ્લી વિદાય લે છે તે પહેલાં તો સુકુમાર ગૌર વદન પર હાસ્યના ટશિયાં ફૂટે એમ આંબાની પાંદડાં-ડાંડલી પર મોરની ડાંડલી નવજાત શિશુ પેઠે ડોકિયું કરે છે અને થોડા સમયમાં તો મોરથી આચ્છાદિત આંબો ફૂલઝાડ જેવો લાગે છે!

પેલું એક ઝાડ, જેનું લાકડું સાવ પોચું અને પાણીભર્યું છે, તેણે પાંદડાં ખંખેરી નાખ્યાં છે–નવશણગાર પરિધાન કરવા કોઈ રોજિંદો લેબાશ ઉતારી નાખે તેના જેવું તેનું રૂપ છે. એનું લાકડું મહિનોએક કાપીને રાખી મૂકો તો ય બિનાશને બારે લોભથી જાળવી રાખે એવું એ ઝાડ કુમાશભર્યાં આછાગુલાબી ફૂલોથી ભરચક લેસું હોય છે ત્યારે જાણે આતશબાજીના ઝાડ જેવું લાગે છે.

કાંટાળો શિમળો પણ કુબડે શરીરે રત્નકંકણ શાં લાલ લાલ ફૂલો ખરચટ, કાંટાળી ને ભૂખરી ઝાંખી ડાળીએ પહેરીને ઊભો છે, ત્યારે કોઈ અડીખમ આદિવાસી ઓછે કપડે અને ઝાઝાં અલંકારે કોઈ મહોત્સવમાં જવા બની ઠનીને ઊભો હોય એવું લાગે છે.

પલાશ પણ પાંદડાં ખંખેરી નાંખીને પુષ્કળ આજણ આંજીને ભરચક ભમરોમાંથી કોઈ અણિયાળી કેસરી આંખે જોતું હોય એમ કેસૂડાંનાં દર્શન કરાવે છે.

સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ કેટલાં ય ફલઝાડો પાંદડાં સાવ ખેરવી નાખે છે અને પછી ધીરે ધીરે ફૂલોથી ભરાતા જાય છે.

વૃક્ષનાં મૂળિયાં જે રસ પહોંચાડે છે તેનાથી જ પાંદડાં વિકસે અને તેનાથી જ ફૂલ અને કેટલાકનાં ફળ પણ વિકસે છે! મૂળ રસ એક છે, પણ ઋતુએ ઋતુએ જુદી જુદી ચીજોને પોષે છે. એ પણ કુદરતની એક લીલા છે–

વસંત-આગમન સાથે મધભોગી પતંગિયાં ભમરા અને અનેક જાતનાં પક્ષીઓ પણ આવી ચડે છે જાણે ફૂલઝાડે જાણે ઉજાણી કરી રહી હોય છે

એ નવા નવા પ્રવાસીઓ ક્યાંથી આવ્યા? આજ સુધી ક્યાં હતા? કેમ છપાયા હતા? એવો પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે.

'કુદરતની કળા અને લીલા ન્યારી છે' એમ કહીને ઘડીક મન સાંત્વન મેળવે છે પણ પછી ધીરે ધીરે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાય છે–અરે વૃક્ષની વાત જવા દે, આ તારી જ વાત કર–તું રોજ રોજ શું આ ફૂલઝાડને આટલી સ્થિર દૃષ્ટિથી જોતો હતો? એ દૃષ્ટિ શું તને હમણાં જ પ્રાપ્ત થઈ? પહેલાં ન હતી? હતી જ, પણ સમય આવ્યો અને એ પ્રગટ થઈ, જે પ્રસન્નતા હૃદયમાં ગુપ્ત હતી તે પણ ખીલી ઊઠેલાં પુષ્પઝાડોને જોઈને પ્રગટ થઈ. એ તારામાં હતી જ, સમય આવ્યો અને એ પ્રગટ થઈ–આ એવું જ આ ફૂલોનું. ને તો વૃક્ષમાં જ છુપાયેલાં હતાં, વસંત આવી અને પ્રગટ થયાં. કોઈ એવો પ્રસંગ, એવો સમય આવે છે કે પ્રસન્નતા પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. કાયમ કોણ હસે છે? અને છતાં જ્યારે અમુક પ્રસંગે, અવસરે પ્રસન્નતા પ્રગટ થાય છે ત્યારે કોઈને આશ્ચર્ય થતું નથી. તેવું જ આ ફૂલો, પતંગિયાં અને પંખીઓનું. કુદરતની એ કળા અકળ કે અજાણી નથી, જાણીતી અને આનંદમય છે. પણ તને ધીરજથી વિચારવા-જોવાની ફુરસદ નથી એટલે એકાએક કંઈ નવું નવું દેખાય છે કે, લીલા ચમત્કાર લાગે છે. તારી ગુપ્ત જિજ્ઞાસા એકાએક કેમ જાગી ઊઠી એનું જ એક આશ્ચર્ય તને થતું લાગે છે. તારી ને આ વૃક્ષોની જીવનલીલા કંઈ બહુ જુદી નથી. પણ તું તારાથી જ ધીરે ધીરે અપરિચિત થતો જાય છે–દુનિયાનાં કહેવાતાં કામોનો ભારે બોજ લઈને સતત ફરે છે એટલે'–પછી પરિચિત સુન્દર, પરિચિત સુન્દર જેને તેં વીસારે પાડ્યું છે–તે દૃશ્યમાન થાય છે, સ્પર્શે છે ત્યારે અપરિચિત સુન્દરને જોતાં પણ, સાક્ષાત્કાર, એવો છે કે પ્રસન્નતા જન્મે જ, એટલે મલકીને તું પૂછે છે: અરે આ બધું ક્યાં છુપાયું હતું! ક્યાંથી પ્રગટ થયું! પણ તે તો હતું જ–રોજ તું જુએ છે એ જ ધરતીમાં. કળા, કુદરતની કે માનવીની, 'અકળ' નથી–આનંદમય છે; અજ્ઞાન વધારીએ એટલે ન કળાય તેમાં દોષ કોનો!

વર્ષ ૧૭
એપ્રિલ '૫૪
૨

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની "ગીતાંજલિ" જગપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકની તો એ જીવનસંગિની બની છે. જેમ જેમ આ સમર્થ કૃતિમાંની કવિતાઓનો અર્થ એમને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતો ગયો તેમ તેમ એમાં અવગાહન કરવાની એમની વૃત્તિ વધારે ને વધારે પ્રબળ બનતી રહી છે. 'ગીતાંજલિ' વિષે ઘણા કાવ્યરસિકોનો આ અનુભવ છે. શ્રી મલ્લિક ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં આ પુસ્તકમાંની કવિતાઓ રૂપાયતનમાં મિત્રો સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યા પછી તેના પર પોતાને સૂઝતા વિચારો રજૂ કરતા અને તે વિચારોની તેમના મિત્ર શ્રી ભારદ્વાજે જે નોંધ લીધી હશે તેને આધારે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. કવિતાઓના અર્થ સમજાવતી વેળા શ્રી મલ્લિકે શ્રી નગીનદાસ પારેખના આ જ પુસ્તકના ગુજરાતી ભાષાંતરનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એ ભાષાંતરિત કાવ્યો અને ગદ્યનું આવશ્યક અવતરણ અહીં પણ થયું છે.

પોતાને અતિપ્રિય થઈ પડેલી કૃતિના અધ્યયનની આ એક સારી પદ્ધતિ છે. કૃતિની ચિંતનાત્મક ભવ્યતા અને એનું વાણીનું વૈભવજન્ય સૌંદર્ય બંને આ અધ્યયનમાં સરસ રીતે અને સ્પષ્ટપણે નિરૂપાયાં છે. કવિના અંતરમાં પ્રવેશીને તેની ભાવનાસૃષ્ટિ અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ બરાબર સમજ્યા પછી તેની કાવ્યરસિકો અથવા ટાગોરપ્રેમીઓ સમક્ષ વિશ્લેષાત્મક રજૂઆતનું આ ફૂલ જે એક રીતે લગભગ કવિની દૃષ્ટિએ થતા અર્થઘટન જેવું છે તે આસ્વાદ્ય નીવડ્યું છે.

કવિ ટાગોરની મૃત્યુ વિષેની ફિલસૂફી, ધૈર્યના ગુણનો પોતાને સમજાયેલો મહિમા, પ્રભુની ભક્તિનો પોતે સ્વીકારેલો તથા આદર્શ અહંને પરહરવાનો આદેશ, પ્રભુની કૃપા વિષેના તેમના ખ્યાલ વગેરે અહીં સમુચિત રીતે પ્રકાશિત થયા છે. આવા અધ્યયનો હંમેશા આવકારપાત્ર ગણાય. [જન્મભૂમિ : તા ૭–૨–'૫૯]

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૮] ૧૨ – એપ્રિલ – ૧૯૫૯ [અંક ૨ જો

મારી અપૂર્ણતાઓનું મને દુઃખદ
ભાન છે અને એમાં જ મારું બધું
બળ સમાયેલું છે, કારણ કે પોતાની
અપૂર્ણતા અને ત્રુટિઓ જાણવી એ
આ દુનિયામાં દુર્લભ વસ્તુ છે.—બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સરદારશ્રીનો પત્ર

સેન્ટ્રલ જેલ નાશિક રોડ
૧૯–૪–'૩૪

ભાઈ... ... ...

તમારો તા.૧૪નો ભાવનગરથી લખેલો કાગળ મળ્યો. તમે ભણસાલીને મળી આવ્યા તે બહુ સારું થયું. એને પગે પાક્યું છે એ ખરાબ ગણાય. કોઈક સર્જનની દવા કરવી જોઈએ. એ બાબતમાં હઠ કરવી નકામી ગણાય. મહાત્માઓ પણ એ બાબતમાં હઠ કરતા નથી. પણ તમારે આ સંબંધમાં કંઈ વાત થઈ લાગતી નથી. મોંના ટાંકા હવે કઢાવી નાખવા જોઈએ. ક્યાં સુધી રાખવાના છે ?

તમારે અધીરા થયે પાલવે એમ નથી. તમારાથી બાપુના હુકમનો અનાદર ન થાય. હમણાં તો ત્યાં જ સ્થિર થઈ જજો. આ કોયડો ઉકલે ત્યારે બધી ગૂંચો ધીમેધીમે ઉકલે પણ હજુ એનું રહસ્ય સમજાતું નથી, તેમ બહાર કોઈને પચ્યું પણ નથી–હમણાં તો ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું એવું થયું છે. થાક્યા હતા અને ગાડું બેસવાનું મળ્યું એટલે બધા રાજીરાજી થઈ ગયા છે.

આપણે ત્યાંની સ્થિતિ જુદી છે. હમણાં ત્રીશંકુની દશા થઈ. પણ એમાંથી યે માર્ગ કરે જ છૂટકો છે. થઈ રહેશે, જરા ધીરજ અને વખત જોઈશે. આજે સાસુનો તો કાલે વહુનો વારો આવશે. જગતનો એ નિયમ છે. નિરાશા આપણને ન હોય. સેવા જ કરવી છે એને વળી નિરાશા કેવી ? જે થઈ ગયું છે તેને કાંત્યાં પીંજ્યા કરશો. 'તસ્માદ અપરિહાર્યથે નત્વં સોચિતુમર્હસી.'

ઉતાવળ કરશો નહીં. જરા વખત જતાં માર્ગ નીકળી રહેશે. મેં સાંભળ્યું છે કે નારણદાસને બાપુએ બોલાવ્યા છે. આશ્રમવાસીઓએ હવે નવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું તે વિચારવા બોલાવ્યા છે.

... ને હાથે ક્યાશ રહી એ જાણી દુઃખ થયું. હવે કંઈ ઉપાય ? પહેલાંના કરતાં કંઈ ઓછું છે ?

તમને નવો અનુભવ થઈ રહ્યો છે એ મને ગમે છે. તમારું પોતાનું માપ એમાંથી તમને જડી રહેશે. આ અનુભવની જરૂર હતી. હમણાં તમારે ગુજરાતનો વિચાર કરવાનો ન હોય. તમારી સામેનો હુકમ રદ થાય ત્યારે જ ગુજરાતમાં અવાય. સમિતિના ઠરાવો થયા પછી રદ થવા જોઈએ. પછી તમારો માર્ગ ખુલ્લો થઈ જશે. પણ ત્યાર પછી યે ગુજરાતમાં કામ કરવું ભારે કઠણ થઈ પડવાનું છે. તેજ હણાયું છે તે મેળવતાં વખત લાગશે. શુદ્ધ સેવા કરતાં મળી રહેશે એ વિશે મને શંકા નથી. વખત લાગશે.

રવિશંકરના કાગળ સાથે મોકલેલો તમારો કાગળ મળ્યો હતો.

દરબાર સાહેબના બે છોકરા ત્યાં છે તે કેમ છે ? એમાંથી મોટા ભૂપેન્દ્રને મેં એક કાગળ લખ્યો હતો. એણે જવાબ ન આપ્યો. કાગળ તો મળ્યો હોવો જોઈએ. એમની ખબર લખજો નાનાભાઈ કેમ છે ? સંસ્થા કેમ ચાલે છે ?

વિ. વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ

આપણું જીવન કેટલું યે સાધારણ સ્તરનું ભલેને હોય, આપણે તેનું સ્વાગત કરીએ અને આનંદપૂર્વક ગુજારીએ. એનાથી દૂર ન ભાગીએ, એને ખરાબ ન માનીએ અને તેની નિંદા પણ ન કરીએ. એ એટલું ખરાબ નથી, જેટલા આપણે છીએ. જ્યારે આપણે અતિ શ્રીમંત હોઈએ છીએ ત્યારે જીવન અતિ ગરીબ અનુભવાય છે. દોષ કાઢનાર તો સ્વર્ગમાં યે અસંતોષી હશે. તેઓ ત્યાં પણ દોષ કાઢ્યા જ કરશે. આપણા જીવનને ચાહીએ, ભલેને એ ગમે એટલું તુચ્છ હોય. સાવ ગરીબ માણસના ઘરમાં પણ કેટલાક કલાકો આનંદના જોઈ શકાશે. પ્રકૃતિની સુંદરતાનો અમીર-ગરીબ સરખો લાભ અને આનંદ પામી શકશે. સૂર્યાસ્તની સુંદરતા જેવી ગરીબના ઝૂંપડામાં વરતાય છે એવી જ અમીરના મહેલમાં પણ દેખાય છે. સંતોષી માણસને મહેલ જેટલો જ આનંદ ઝૂંપડામાં પણ મળે છે. —થોરો

શાંતિનિકેતન' અહા કેવી ગંભીર અને ગુણ્યુ વિક સાથે એવી શાંતિ અહીં અનુભવાય છે' પણ આ શાંતિ કેવળ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય કે એકાન્તથી જ જન્મની હોય, એવુ લાગતુ નથી તેની પાછળ આત્માનો સ્પર્શ અને સુગંધ પણ છે પણ આ આધ્યાત્મિક સ્પર્શ અને સુગંધનો કશો આધાર તો હોવો જોઈએ ને? તે આધાર કયો? પ્રકૃતિ હોઈ શકે છે? કે તેનો આધાર પુરુષ જ હોઈ શકે છે?

વર્ષો પહેલા, પહેલી વાર જ્યારે મે શાંતિનિકેતનમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મારા મનમા આ વિચાર સ્ફુર્યા મારા એ વિચારોએ તરત જ સમસ્યાનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેથી હુ વ્યાકુળ બની ગયો

એનામા મારી નજર એક છાયા ઝાડ તરફ વળી તેની નીચે એક સમાધિ મે જોઈ કુતૂહલવશ થઈને હુ તની પાસે ગયો મે તેના પર કોતરાયેલા શબ્દો જોયા તે આ હતા—

તિનિ પ્રાણેર આરામ'
મનેર આનંદ'
આત્માર શાંતિ'

અર્થાત તમા મ ણનો આરામ મનનો આનંદ અને આ માની શાંતિ છે'

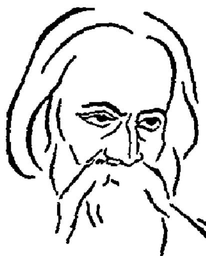
પણ આ તેઓ' કોણ? મે મારા મનને પૂછ્યુ

ત જ વખત એક આશ્રમવાસી ત્યાંથી પસાર થતા હતા. મે તેમને પૂછ્યુ મહાશય આ સમાધિ કોની છે?'

'મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની' તેમણે જવાબ આપ્યો.

'તેઓ કોણ હતા?'

કવિવર રવીન્દ્રનાથના પિતાશ્રી. તેમણે જ આ આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી તેનો ઇતિહાસ રોમાંચક છે એક વાર તેઓ કલકત્તાથી રાયપુર જતી વખતે અહીંથી પસાર થયેલા ત્યારે અહી ઘોર જંગલ હતુ રાત પડતા તેમણે અહી જ પડાવ નાખ્યા પોતાની રેલ

પ્રમાણે જમવા પહેલા તેઓ પ્રાર્થનામા બેઠા, તે ઠેઠ સવાર સુધી સૂર્યોદય થયો ત્યારે એમણે ધ્યાનમા મીંચેલી આંખો ઉઘાડી અને તે સાથે જે શબ્દો એમના મુખમાંથી સરી પડ્યા તે આ સમાધિ પર કોતર્યા છે તે જ હતા તેમને અહી આત્માની ગંભીર શાંતિનો અનુભવ થયો હતો એવો અનુભવ તો આત્મા પરમાત્માનો સંગમ કે સગાઈ થાય છે ત્યારે જ થાય છે એવો સંગમ તેમના જીવનમા અહી થયો તેથી આ આશ્રમ એક તિર્થ સ્થાન છે અને આત્મા પરમાત્માની સગાઈનુ એક સુંદર પ્રતીક છે'

એટલે કહીને તે આશ્રમવાસીએ સમાધિ સામે ઊભા રહીને પ્રણામ કર્યા અને પછી મને કહ્યુ મને માફ કરજો હુ આપની સાથે વિશેષ રોકાઈ શકતો નથી કારણ કે મારે હમણા ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે જવુ છે'

મે નમસ્કાર કરી તમનો આભાર માન્યો તેઓ ગયા

પછી હુ સમાધિ આગળ ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયો. ધ્યાન દરમ્યાન સમાધિમાંથી મને એક સાદ સંભળાયો તેણે કહ્યુ તે જ જીવનનુ સત્ય છે''

ત્યા તો ઘંટ વાગ્યો મે આંખો ઉઘાડી અને જોયુ તો આસપાસના જુદા જુદા ઝાડોની છાયામા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ પોતાના આસનો બિછાવીને બેસતા હતા એનામા એક ઝાડની છાયામા બેઠેલા વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થિનીઓના શિક્ષકશ્રી પધાર્યા તરત જ સૌએ ઊભા થઈને તેમને પ્રણામ કર્યા

ગુરુજીએ પણ પોતાનુ આસન ગ્રહણ કર્યું, બેઠા અને જે પુસ્તક એમના હાથમા હતુ તે ઉઘાડીને ગુરુદેવ કવિવરની એક કવિતા મોટેથી વાચવા લાગ્યા વાચતા વાચતા તેઓ આનંદ વિભોર થઈ ગયા કવિતા ગુંજવા લાગ્યા પછી તેમણે કવિતાનો ભાવાર્થ સમજાવવાનુ શરૂ કર્યું જેમ

એક નદી બંને કાંઠા પર રહેતાં લોકોને પાણી ભરવા દે છે, પણ તેનું ધ્યેય તો, દરિયાને મળી તેમાં ભળી જવાનું હોય છે, તેવી જ રીતે આપણા જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ સેવાપ્રેરિત અને સર્વકલ્યાણકારી હોવી જોઈએ પણ તે બધાંની પાછળ પ્રભુને પિછાનવા અને ઓળખવાનું ધ્યેય હોવું ઘટે. અને જેમ નદી અંતમાં દરિયામાં વિલીન થઈ જાય છે તેવી રીતે જ પ્રભુમાં લીન થઈ ખોવાઈ જવું જોઈએ. એમાં જ માણસના પ્રાણને આરામ મળશે, તેના મનને આનંદ મળશે, અને તેના આત્માને શાંતિ.'

એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું: 'દાદા, એવો વિચાર તો, ગુરુદેવે બીજી કેટલીએ કવિતામાં પણ વ્યક્ત કર્યો છે. જેમ કે, ગયા મહિનામાં આપે એક કવિતા સમજાવી હતી; જેમાં ગુરુદેવ કહે છે કે, જેવી રીતે એક પક્ષીને પોતાના જીવન માટે એક માળો અને આકાશ જોઈએ છે તેવી જ રીતે એક સીમાબદ્ધ ઘર અને એક સર્વકાલિન અને સાર્વભૌમ તથા સૌને માટે આદર્શરૂપ અસીમ આકાશ જોઈએ. માળામાં રહીને પક્ષીને આરામથી ખાવા પીવાનુ અને સૂવાનું મળે છે, પણ આકાશમાં ઉડવાથી એને જીવનમાં ગતિ અને ગીત પણ મળે છે. એવી જ રીતે માણસને કમાવા, ખાવાપીવા, એશઆરામથી અમુક સંતોષ મળે છે, પણ જો જીવનમાં તેણે સાચો અને સતત આનંદ અનુભવવો હોય તો, તેને અનંત તરફનું કોઈ આકર્ષણ અને તેને સમજવા માટે અનંત તડપન જોઈએ, સાચે જ તેનું જીવન ગતિમય બની જશે.'

'એવી જ વિચારધારા વ્યક્ત કરતું એક ગીત—' એક બીજો વિદ્યાર્થી બોલી ઊઠ્યો—'આપણા હિન્દીના શિક્ષક મહાશયે થોડા દિવસ પર જ સંભળાવ્યું અને સમજાવ્યું હતું.'

'હા, હા, મને એ ગીતની છેલ્લી બે પંક્તિઓ હજી પણ બરાબર યાદ છે.' એક બીજા વિદ્યાર્થીએ કહ્યું—'તે મારાથી ભુલાતી જ નથી.'

'તે કઈ પંક્તિઓ, ચિરંજીવ?' ગુરુજીએ તેને પૂછ્યું.

'ગુરુજી, કહું તો ખરો; પણ એક શરતે—તે પંક્તિઓ આ બહેન ગાઈને સંભળાવે.'

'જાણો છો ગુરુજી, બહેનનો કંઠ કોયલ જેવો છે.' એક બીજી બહેને વચ્ચે કહ્યું.

'હાં, એમ છે?' ગુરુજી આશ્ચર્ય અને આનંદમાં બોલી ઊઠ્યા.—'ચિરંજીવ, હવે ગાઈ સંભળાવો તે પંક્તિઓ!'

'વિદ્યાર્થિની બહેને લલકાર્યું:—

હદ સે હદ મેં દિન બિતા જબ
ભોગ બહુત હમ પાયા!
હદ સે અહદ મેં જબ મેં ડૂબા,
તબ હી આપા જાના,
આપા પાયા,
આપા ગાયા!'

આ ગીત-પંક્તિઓ ગાનારના મીઠા અવાજમાં સાંભળીને બધાં મંત્ર-મુગ્ધ થઈ ગયાં. ક્યાંય સુધી એ ગાનસમાધિમાં બધાં ડૂબી રહ્યાં. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં.

ગુરુજી તો વિચારમગ્ન બની ગયા. એવામાં ઘંટ વાગ્યો. અને બધાં વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થિનીઓ પોતાનાં પુસ્તકો અને આસનિયાં ઉપાડીને એક બીજા ઝાડ તરફ, એક બીજા શિક્ષક પાસે, એક બીજો વિષય શીખવા ગયા.

પણ ગુરુજી તો હજી પણ વિચારમગ્ન હતા. બીજાં ઝાડો નીચે જુદા જુદા વર્ગનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ગોઠવાઈ ગયાં. પણ ગુરુજીનો વર્ગ ખાલી હતો. તેથી મને એમ લાગ્યું કે, ગુરુજીનો છૂટીનો સમય છે. તેથી તેમની પાસે બેસીને થોડીક વાતો કરવાનું મને મન થઈ આવ્યુ. એટલે તેઓ ઝાડ નીચે બેઠા હતા ત્યાં એમની પાસે જઈને હું ઊભો રહ્યો.

એટલામાં ગુરુજીએ માથું ઊંચું કરીને જોયું. એમની નજર મારા પર પડી. મેં તેમને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. તેમણે પણ નમસ્કાર કર્યા. અને હું બેઠો. મેં તેમને પૂછ્યું: 'શાંતિનિકેતન આશ્રમનો આદર્શ શો છે, તે કૃપા કરીને મને સમજાવશો?—તો, આભારી થઈશ.'

જવાબમાં ગુરુજીએ કહ્યું: 'જ્યાં સુધી, જેટલું હું પોતે સમજ્યો છું તેટલું હું તમને કહી શકીશ. જો કે, શાંતિનિકેતન એક આશ્રમ નથી રહ્યું. પણ એક વિદ્યાલય છે. તો પણ, ગુરુદેવ કવિવરે પોતાના પિતાશ્રીના મૂળ આદર્શ—કે ધ્યેય—ને સાચવી રાખ્યો છે; જો કે, જુદા આકારમાં. એમના પિતાશ્રી આત્મજ્ઞાન દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનતા-કહેતા અને એ આદર્શનું પાલન કરતા. અને એવા આત્મજ્ઞાન માટે ઉચિત વાતાવરણરૂપે આ સ્થાન, આ શાંતિનિકેતનની જગ્યાને પસંદ કરીને એક આશ્રમ સ્થાપ્યો.'

હું વચમાં બોલી ઊઠ્યો—'પણ આપે હમણાં કહ્યું ને

કે આજે તો આશ્રમ એક વિદ્યાલય છે તો વિદ્યાલયમા વિદ્યાર્થીઓ આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકે ? મે તો એવુ સાભળ્યુ છે કે વિદ્યાલયોમા તો ભાષા ગણિત ભૂગોળ ઇત્યાદિ શીખવવામા આવે છે

ગુરુજીએ જવાબમા કહ્યુ હા, બીજા બધા વિદ્યાલયામાં એવુ બધુ શીખવવામા આવે છે અને અહીં પણ તે બધુ શીખવવામા તો આવે છે પણ તે એવી રીતે કે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને અનાયાસ અજ્ઞાનપણે આત્માનુ, પરમાત્માનુ જ્ઞાન ભાન થાય

તે કેવી રીતે !' મે પૂછ્યુ

ગુરુજીએ પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યુ પ્રથમ તો પ્રકૃતિના ખોળામા દરરોજ રહેતા તમને વિવિધ રૂપી સૌંદર્યના દર્શન થાય છે પ્રકૃતિને જોઈ જોઈને તે અદૃશ્ય સર્જનહારને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યાકુળ બની જાય છે તે વ્યાકુળતાને દૂર કરવા માટે તે જ્ઞાનયોગની સાથે સાથે ઉદ્યોગ સંગીત કળા સાહિત્ય દ્વારા સૌંદર્ય સર્જનનો યોગ પરસ્પર એકબીજાનો, અને પાડોશમા વસતા ગામના આદિવાસીઓની સેવાનો યોગ પોતાના કામ અંગે સ્વાવલબી રહેવાનો યોગ—આ સર્વ યોગોની પણ સંયોજના કરે છે પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમા પોતાના સર્વાંગી વ્યક્તિત્વને વિકસાવી વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા જાગે છે અને જેમ તેઓ તે પ્રેરણાને પોતાના જીવનમા ઉતારે છે તેમતેમ તમને જગતની એકતા અને પૂર્ણતાની પ્રતીતિ થતી જાય છે એવી રીતે તમને સીમાબદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અસીમ તરફ આકર્ષણ થાય છે અને પછી સીમા અને અસીમ વચ્ચે પુલ બાધવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે

ગુરુજીના એ શબ્દો સાભળીને હુ ચકિત થઈ ગયો મે તેમને કહ્યુ આત્મજ્ઞાનની આવી વ્યાખ્યા તો મે મારા જીવનમા આજે જ અહી જ પહેલી વાર જ સાભળી '

ગુરુજી ચૂપ રહ્યા થોડા વખત પછી મૌન તોડી તેઓ ફરી કહેવા લાગ્યા ગુરુદેવના પ્રત્યેક પ્રયાસ અને પ્રવૃત્તિમા તમે આ સીમા અને અસીમની સગાઈ તે બેનો સંગમ જોઈ શકો છો.'

એમ છે ! મે સહજ આશ્ચર્યચકિત થઈને કહ્યુ– એવો સંગમ ગુરુદેવે શાતિનિકેતનમા ભલે સાધ્યો હોય તમે કહો છો તે મુજબ પણ શાતિનિકેતનમા પણ તમણે એવો સંગમ સાધ્યો છે ?'

હા' ગુરુજીએ કહ્યુ– જુઓને શાતિનિકેતનમા ફક્ત પોથીનુ જ કામ થાય છે એવુ નથી તેની સાથે ઉદ્યોગો પણ ચલાવવામા આવે છે શિક્ષણનુ કામ પણ ત્યા થાય છે, ત્યા કળા, સંગીત, નૃત્ય પણ શીખવવામા આવે છે એવી રીતે ત્યા પણ જીવનની સંપૂર્ણતા સમગ્રતા અને સમન્વયના આદર્શનુ પાલન કરવાનો પ્રયાસ થાય છે'

તો શુ આપ એમ કહેવા માગો છો કે આત્મજ્ઞાન અથવા આત્મા અને પરમાત્માની સગાઈનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે પ્રત્યેક માણસે જીવનમા સંપૂર્ણતા સાધવાનો જ પ્રયાસ કરવો જોઈએ ? અને તે માટેનુ સાધન એક વિશેષ પ્રકારનુ હોય દાખલા તરીકે કળાકાર માટે કળા સાહિત્યકાર માટે સાહિત્ય સંગીતકાર માટે સંગીત ઉદ્યોગી માટે ઉદ્યોગ ગૃહસ્થ માટે ગૃહસ્થી બ્રહ્મચારી માટે વિદ્યા સંન્યાસી માટે સંન્યાસ અને વાનપ્રસ્થી માટે નિરાકારનુ સતત ચિંતન '

ગુરુજીએ કહ્યુ હા એમ મે પહેલા કહ્યુ છે કે માણસની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ જીવનની સંપૂર્ણતા તરફ એક ધ્રુવતારા સમાન લઈ જવામા મદદરૂપ થવી જોઈએ

આ વિચારમા–' મે અધવચ્ચે કહ્યુ– મને તો ઉપનિષદના ઋષિઓની પુનિત આર્ષવાણીનો પડઘો જ સભળાય છે

તે તો છે જ ! –ગુરુજીએ કહ્યુ — અને તે સ્વાભાવિક પણ છે મહાકવિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના જીવનમા ઉપનિષદો ઉતાર્યા હતા તેમની અમીટ છાપ ગુરુદેવ પર પડી. પ્રકૃતિપ્રિય એકાતપ્રિય હોવાથી ગુરુદેવે પોતે પણ ઋષિઓની વાણીનુ મનન કર્યું તફાવત ફક્ત એટલો જ કે મહાકવિને પ્રભુ જ્ઞાનના રૂપમા દેખાયા અને ગુરુદેવને સુંદરના રૂપમા ખીલ્યા, ગુરુદેવ સંગીતના શોખીન હોવાથી સુંદર દ્વારા સત્યનુ જ્ઞાન તેમને થયુ તેથી તમણે તેને સંગીતનુ રૂપ આપ્યુ અને જેમ તેમણે કહ્યુ છે કે સંગીતને પાખ છે અને તે પાખની મદદથી જ અસીમના અંતરમા તે પ્રવેશ કરી શકે છે કે પ્રભુના ચરણકમળને તે સ્પર્શી શકે છે જેમ કે ભક્તો કહે છે તેથી જ તો સાહિત્ય સંગીતમય છે સૌન્દર્યથી ઓતપ્રોત છે ટૂકમા કહુ તો ગુરુદેવની વાણી ભારતવર્ષની અમર વાણી છે '

એટલુ કહી ગુરુજી ઝટઝટ ભેગી ગયા અને લગભગ દોડવા જ લાગ્યા પહેલા તો હુ એમની એ ઉતાવળનુ કારણ સમજ્યો નહી પણ તરત જ મારી નજર પુ–

દિશામાં ગઈ, અને મેં જોયું કે ગુરુદેવ ત્યાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે, એક શિક્ષક ભાઈ તેમને પ્રણામ કરી રહ્યા છે. મારાથી પણ રહેવાયું નહીં, હું મારી જાતને વારી શક્યો નહીં, હું યે ત્યાં જઈ ને ગુરુદેવના ચરણોમાં પડી ગયો. તેમણે મને આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાના માર્ગે આગળ વધ્યા. પણ હું તો એક મંત્ર-મુગ્ધની જેમ ત્યાં ઊભો જ રહ્યો પ્રત્યેક શ્વાસ સાથે મારો આત્મા પોકારી પોકારીને કહેતો હતો: 'ઓ મારા જીવનના રવી' તમારા પ્રકાશમાં મારા જીવનની કળી ખીલે અને તેની સુગંધ આપ સુધી પહોંચે અને આપના દ્વારા તે પ્રભુના પ્રેમાસન પાસે પહોંચે.'

તે દિવસથી હું સદાય ગણગણતો ને ગુંજતો રહ્યો છું —

બૈઠા હું મંદિર કી બાહર,
        લે કે દિલમેં આસ,
કભી તો બોલાઓગે હી,
        અપને ચરણન પાસ.
તેરી ચરણછાયામેં
        જો હૈ પ્રકાશ.
ઉસમેં મેરી આત્માકા
        હોગા પૂર્ણ વિકાસ.

પણ માણસના આત્માનો પૂર્ણ વિકાસ તો સદાય એક અમૂક છંદમાં ચાલુ જ છે, એમ ગુરુદેવ કહે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પ્રભુ એક વિશેષ રીતે અને રૂપમાં વસે છે. તેથી જેવી રીતે તે આખા જગતનો દેવતા છે, તેવી જ રીતે તે પ્રત્યેકનો આંતર દેવતા પણ છે. એ જ આંતર-દેવતાની કીમિયાઈ કળાથી જ તો કવિની કવિતામા, કળાકારના ચિત્તમાં, પ્રત્યેક વ્યક્તિની કૃતિમાં એક જાતની સંપૂર્ણતા દેખાય છે. એક નિષ્ણાત ગુરુ-કળાકાર એક નાના વિદ્યાર્થીના ચિત્તમા એક એવી રેખા દોરી દે છે કે, તેનું ચિત્ર એક અલૌકિક સૌન્દર્યના રંગમાં રંગાઈ જાય છે. એવી જ રીતે દરેક વ્યક્તિની અંદર જે નિર્દોષત્વ છે—અને તે પ્રત્યેકમાં છે—તેને વિકસાવે છે આ આંતર-દેવતા. આ વિશેષત્વોના સમૂહથી એક અનંતમાં વસનાર વ્યક્તિનું સર્જન થયા જ કરે છે, એવી વિરાટ વ્યક્તિમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનો અંશ છે, તેથી જ તો પ્રભુના હૈયામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ સંબંધી એક એવી અમર આશા છે કે તે ધીરે ધીરે પોતાના છંદ પ્રમાણે આ વિરાટ વ્યક્તિ તરફ વિકાસ પામે, એ વિરાટ વ્યક્તિનું તે સતત દર્શન કરે; એટલે જ તો, પ્રત્યેક સર્જકને—અને માણસ સ્વભાવે સર્જક છે, કારણ કે આત્માની વૃત્તિ જ કે વિશેષત્વ કોઈ સુંદર અને સત્ય તથા શુભ કરવાની છે.—પોતાની કૃતિની યોગ્યતાનું માપ આ આંતર દેવતાની દષ્ટિએ જ કાઢવું પડે છે, તે સર્જકને પૂછે છે, 'તેં તારી કૃતિ દ્વારા, પૂર્ણતા માટેની મારી પ્યાસને કેટલીક છિપાવી-સંતોષી છે?' પણ દુ:ખની વાત તો આ છે કે આપણે પોતાની કૃતિઓની યોગ્યતાનું માપ દુનિયાની દષ્ટિએ કરીએ છીએ. અને દુનિયાની દષ્ટિથી તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે વસ્તુનું માપ તેની ઉપયોગિતા પ્રમાણે થાય—એટલે કે એને કંઈ મદદ કરી વ્યક્તિને પોતાની કૃતિ દ્વારા વિરાટ પુરુષ કે પૂર્ણતા સાથે યોગ સાધવામાં પ્રત્યેક સર્જકના આંતરિક અક્ષય અસંતોષનું કારણ જ આ છે, ભલે તે જાણતો ન હોય કે તેની કૃતિએ જેવો યોગ આ વિરાટ પુરુષ કે પૂર્ણતા સાથે સાધવો જોઈએ તે હજી યે સાધ્યો નથી; બાકી છે, તેથી જ તો તેના અસંતોષને દૈનિક અસંતોષ કહે છે—માનસિક અસંતોષ નહીં, તે તો કોઈ પણ રીતે મટી શકે છે. આત્મિક અસંતોષ દુન્યવી રીતે કે સાધનોથી નથી મટતો.

આ વિરાટ સંપૂર્ણતા વ્યક્તિ અને વિશ્વના હૃદયમાં બિરાજે છે, એવો વિશ્વાસ ગુરુદેવ કવિવર ધરાવે છે. પણ જો તેનાં દર્શન કરવાં હોય તો સર્જક શક્તિ દ્વારા પોતાના અહમ્‌ને પોતાની સર્જનયલી કૃતિમાં શોધવું પડે છે. ત્યારે જ તો, અહંકારના આવરણ પાછળ જે વિરાટ સંપૂર્ણતા કે વિભૂતિ બિરાજે છે, તે દેખાશે. પણ અહમ્‌નો સંપૂર્ણ ક્ષય ન થવો જોઈએ, અને તે થતો પણ નથી, એક સાચા સર્જકની કૃતિ તેના સાચા અહમ્—અસ્મિતા—નું સ્વરૂપ છે. અને માણસનું સાચું સ્વરૂપ તેનો આત્મા છે. તેથી તેની આંતરિક પ્રાર્થના હોય છે —

તુજને મુજ પ્રભુજી કરી રાખું,
એટલી બસ મમતા મુજ રાખું;
સકલ દિશે પ્રભુ, જોઉં તુજને,
સકલ વિશે થઈ પહોંચું તુજને;
નિશદિન તારો પ્રેમ જગાવું,
એટલી બસ ઇચ્છા મુજ રાખું.
તુજને ક્યાંય નહીં હું ઢાંકું,
એટલું બસ મુજનું 'હું' રાખું.
તુજ લીલા મુજ પ્રાણે ચાલે,
તેથી ધરી રાખ્યો સંસારે

રહું તુજ સુજન ધનમાં બાંધ્યો,
એટલું ખમ બ ધન મુજ રાખો.*

કવિવર ગુરુદેવને આ વિરાટ વિભૂતિ કે પૂર્ણતાનો પરિચય આ વિરાટ વિભૂતિ કે પૂર્ણતાના તેમના સર્જન પોતાના સંગીત દ્વારા જ થયા તેઓ ગીત ગાય અને પ્રભુ પોતાના રાજસિંહાસનેથી તરત જ નીચે ઊતરી આવે—

તવ સિંહાસનના આસનથી આવ્યો છુ ઊતરીને,
મુજ આ વિજન ભવનને દ્વારે ઊભો તુ થઈને.
એકલ બેસી હુ મુજ મનમાં ગાતી'તી કઈ ગીતો,
તારે કાન સ્વરો તે પહોંચ્યા, આવ્યો તું ઊતરીને,
મુજ આ વિજન ભવનના દ્વારે ઊભો તું થઈને.
તવ દરબાર વિશે કઈ ગીતો કંઈક ગુણીજન ગાતા,
પણ ગુણહીન તણે ગીત તારે પ્રેમ ઊઠ્યો જાગીને,
વિશ્વ તણા સંગીત વિશે એક કરુણ સૂર ભળિયો,
ચરણમાળ લઈ તે તુજ હાથે આવ્યો તું ઊતરીને.
મુજ આ વિજન ભવનને દ્વારે ઊભો તુ થઈને.*

તેથી જ તેઓ વારવાર કહેતા 'જ્યારે હુ ગાઉ છુ ત્યારે આખુ જગત પ્રત્યેક રીતે પૂર્ણ ભાસે છે'

આવી છે બલિહારી માણસના આત્માની સર્જનશક્તિની અને એ સર્જનનુ માધ્યમ માણસનુ પોતાનુ જીવન બની જાય છે, ત્યારે સર્વવ્યાપી સર્જનહાર કહે છે મને આ કૃતિ સૌથી વધારે ગમે છે કારણ કે, બીજી કૃતિઓ દ્વારા માણસ મારી સમીપ આવી શકે છે, પણ પોતાના જીવનની પૂર્ણતા દ્વારા તે મારામા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે'"

*શ્રી નગીનદાસ પારેખ દ્વારા અનુવાદિત ગીતાંજલિ (આ મેળ) કાવ્ય ૩૪ મુ

* શ્રી નગીનદાસ પારેખ દ્વારા અનુવાદિત 'ગીતાંજલિ' (આ મેળ) કાવ્ય ૪૯ મુ

લખનૌમા રહેતા મારા એક મિત્રે માગ પર રેલ્વે દ્વારા બે વાર તરબૂચ મોકલ્યા ગાડી સીધી લખનૌથી દહેરાદૂન આવે છે અને ત્યાંથી બસ દ્વારા પહાડી રસ્તે મસૂરી આવે છે બને વાર ચોથા ભાગનાથી પણ વધારે તરબૂચ અંદરથી નીકળી ગયા કે કાઢી લેવામા આવ્યા રેલ્વેના આ ભ્રષ્ટાચાર વિશે વાર વાર ઘણુ કહેવાયુ છે હજી પણ કહેવાય છે સરકારી કચેરીઓ વિશે તો કઈ કહેવા જેવુ જ નથી કેમકે તે બધા જાણે છે આ દુઃખદ ઘટનાઓનો વિચાર મનને કલેશથી ભરી દે છે અને અસ્તેય, અપરિગ્રહ આદિ તો બોલવા સાંભળવા પૂરતા જ જોવામા આવે છે

હુ મારી ૧૯૩૧ ની યુરોપયાત્રા અને ૧૯૫૬ ની ચીનયાત્રા લખુ તો એક ખાસ્સી પુસ્તિકા થાય ચેસ્ટરથી ડબલિન જવા માટે કેટલોક પ્રવાસ રેલ્વેમા અને કેટલોક સ્ટીમરમા કરવો પડે છે મારી પાસે બે ટ્રંક હતા મજૂરે ગેરસમજથી તેને તેનુ તોલ કરાવ્યા વિના નૂર ચૂકવી રસીદ લીધા વિના જ બ્રેકવાનમા મૂકી દીધા ડબલિન ઊતરીને મે બને ટ્રંક ઊતરાવી લીધા કોઈએ પૂછ્યુ પણ નહી કે એ કોના છે

મારા એક મિત્ર કલકત્તામા અંગ્રેજમાલિકીની એક દુકાને કપડા સિવડાવ્યા અને તૈયાર થઈ જતા પૈસા ચૂકવીને લઈ લીધા પણ પહેર્યાં પછી તેને લાગ્યુ કે બરાબર સિવાયા નથી. એના ખબર પડી એમને અમામા ત્યાર પેલી એ કંપનીની એક શાખા હતી ત્યા જઈને કારણ દર્શાવી કપડા પરત કર્યાં અને પૈસા પાછા મેળવી લીધા

પેકિંગમા એવુ થયુ કે મે કોટના ગજવામા સો રૂપિયા મૂકેલા તે કઢાવતા ન મળ્યા બીજે દિવસે શહેરના ઉત્તર વિભાગમા રહેતો ધોબી કોટ ધોઈને લઈ આવ્યો ત્યારે એણે સો રૂપિયા કાઢીને મને આપ્યા

વિયેનામા મયખાનાઓમા બીજી બધી સગવડો સાથે પુસ્તકાલયો પણ છે પણ ક્યાય કોઈ પ્રતિબંધ નહીં લોકો પુસ્તક લઈ જાય અને વાચીને મૂકી જાય અને અહી મે જોયુ છે કે પુસ્તકોના પાના ને પાનાઓ ફાડીને કાઢી લેવામા આવે છે ઓક્સફર્ડ પુસ્તકાલયમા ખાસ કરીને હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ એ માટે અપરાધી મનાય છે

આવી પરિસ્થિતિમા સદાચાર અને સંયમની આપણને ભારે જરૂર છે, સંયમ એટલે કામ, ક્રોધ લોભથી સર્વથા દૂર રહેવુ એની વ્યાખ્યા ગીતાના બીજા અધ્યાયમા બહુ સારી રીતે આપવામા આવી છે એ પ્રજાની ગતિને રોકતી એનુ નામ સંયમ દેશ અને સમાજ સંયમ અને સદાચાર વિના મૃત સમાન છે

—ડૉ સીતારામ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૧૫ મો]

આજના વિજ્ઞાનયુગે કેટલાક યક્ષપ્રશ્નો ઊભા કર્યાં છે. એ પ્રશ્નોનો તાત્કાલિક ઉકેલ શોધો યા વિનાશ વહોરો એવી કટોકટીની સ્થિતિ બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારથી ચાલતી આવી છે. એવા યક્ષપ્રશ્નો વિશ્વશાંતિ, સહજીવન અને સમાનતા અંગેના છે. એ પ્રશ્નોના ક્રમ માટે શોખીન અને લહેરી સહદેવ નકુળનું ગજું નહિ તેમ જ ભીમાર્જુન જેવા યુદ્ધ શોખીનોનું પણ તે કામ નહિ, એને માટે તો યુદ્ધમાં સ્થિર રહે, સ્થિતપ્રજ્ઞ રહે એવા યુધિષ્ઠિર જ ઉપયોગી થાય. જેમ યુધિષ્ઠિરની સ્થિર મતિ વિના યક્ષપ્રશ્ન ઉકલે નહીં તેમ જ આજના વિકટ યક્ષપ્રશ્નો માટે યુધિષ્ઠિર જેવી મતિ, બુદ્ધિ, વિચારસરણી અને દર્શન જોઈએ. કારણ તે વિજ્ઞાનરૂપી યક્ષે ઊભા કરેલા આ કૂટ પ્રશ્નો છે.

આજના સવાલોનું મૂળ:-વિશ્વશાંતિ, સહજીવન અને સમાનતા આદિ કોયડાઓ તીવ્ર સ્વરૂપે કેમ ઊભા થયા? કોયડામાત્રનું મૂળ છે વાદાવાદ. મૂડીવાદમાંથી સામ્રાજ્યવાદ, તેમાંથી નાઝીવાદ અને આ બધાના પ્રત્યાઘાતરૂપે સામ્યવાદ, એમ આજના વાદો એક પછી એક જન્મતા ગયા, એક બીજા સાથે ટકરાતા ગયા, અને વાદાવાદ વધી પડ્યો. આજનો વાદાવાદ અસલના જમાનાથી ચાલતો આવ્યો છે. પરંતુ વિજ્ઞાને આપેલાં અણુ આદિ ભયંકર શસ્ત્રોને લીધે આજનો આ વાદાવાદ ખતરનાક બની ગયો છે. વાદનું મૂળ કોઈ ફિલસૂફી હોય છે. એટલે આ વાદાવાદ મૂળમાં ફિલસૂફીઓની જ ટકરામણ છે. એને નિવારવા શસ્ત્રાસ્ત્ર ઉપયોગી ન થાય, કારણ વિચારનો વિજય વિચારથી જ થાય, તેમના સમન્વયથી જ થાય. આજે એવી ફિલસૂફીની જરૂર છે કે જે આ વાદાવાદની ટક્કર નિવારે અને સર્વને પોતાનામાં સમાવી લે, ગાંધીજીની ફિલસૂફી એવી ફિલસૂફી છે એમ હવે તો દુનિયાને થયેલા તેની કામગીરીના થોડા ઘણા નક્કર અનુભવ પરથી જરૂર કહી શકાય. કોરિયા અને ઇન્ડોચાઈનાનાં ગૂંચવાયેલાં કોકડાં વખતે નહેરુદ્વારા રાજકારણમાં પ્રગટ થતી ગાંધીજીની ફિલસૂફી એકથી વધુવાર વિશ્વશાંતિની સ્થાપના કરવામાં સફળ બની. આ સફળતાનું કારણ એ છે કે એ ફિલસૂફી શાંતિનો સંદેશો આપે છે, શાંતિની રીત બતાવે છે, અને સાથે શાંતિસાધનાનું ઉત્તમ સાધન પણ બતાવે છે. એ ઉત્તમ સાધન છે આત્મબળ. નિશસ્ત્ર જેવું ભારત આત્મબળને નામે અને આધારે જ જગત સામે ખડું થઈને આત્મબળનો વિચાર આપે જાય છે. આવી નીડરતા જ સ્વતંત્રતાનો સાચો આંક છે અને તેથી સાચા અર્થમાં સ્વતંત્ર બનેલું ભારત જગતને શાંતિનો માર્ગ ચીંધે છે.

વિકાસશીલ ફિલસૂફી:—ગાંધીજીની ફિલસૂફી આવું ઉત્તમ કામ કરવામાં આજે એમની ગેરહાજરીમાં પણ સફળ થાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે વિકાસશીલ છે અને એનો અનેક ક્ષેત્રોમાં વિકાસ થઈ રહ્યો છે. નવે રૂપે તે પ્રગટ થઈ રહી છે. ગાંધીજીની ફિલસૂફીનો પ્રાણ જ વિકાસ છે. આજના યુગની સતત વિકાસની માગને પહોંચી વળે એટલું તેનામાં કૌવત છે. મહાપ્રશ્નોને ઉકેલી શકે એટલી તેનામાં વિશાળતા અને ઊંડાણ પણ છે, એની આવી વિશાળતા અને ઊંડાણનું કારણ એ છે કે તે જીવનના વિવિધક્ષેત્રોમાં બરાબર કસાઈ છે. તેનાથી તેને દરેકમાં સફળતાઓ મળી અને આજે પણ તેના વિકાસના અનુભવ આપણને થયા કરે છે.

આવી આશાના એંધાણ અત્યારની તેની કામગીરી પરથી મળી રહે છે. ગાંધીજીની ફિલસૂફી સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો પર અસરકારક નીવડતી જોઈ શકાય છે. તેનાં મૂળ તત્ત્વોને વિનોબાજી વધુ સ્ફૂટ કરે છે. અને ભૂદાન આંદોલન દ્વારા સત્યાગ્રહી પદ્ધતિને સૌમ્યતર અને સૌમ્યતમ બનાવી તેની સૂક્ષ્મતા વધારી રહ્યા છે. શિક્ષણક્ષેત્રે ગાંધીજીએ આપેલી વર્ધાયોજનાનું મૂલ્ય બહુ ધીમે પણ ક્રમેક્રમે વધતું જાય છે અને તેનો અમલ કરવા પણ પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ દુનિયાના અન્ય દેશોના કેળવણી શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન પણ વર્ધા કેળવણી સિદ્ધાંતો તરફ દોરાઈ રહ્યું છે. આજના મોટા ઉદ્યોગોના જમાનામાં ઔદ્યોગિક મજૂરો પણ દેશના ઘડતરમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. ગાંધીજીએ અમદાવાદનું મજૂર મહાજન સ્થાપ્યું અને મજૂરકાર્યની પદ્ધતિ અને રીતિ આપ્યાં, આજે રાષ્ટ્રિય મજદૂર કોંગ્રેસ એ પાયા પર જ દેશભરમાં કામ કરતું થઈ ગયું છે. અને તેને

ગાંધીજીના સાથી શ્રી શંકરલાલ બેંકર જેવા પીઢ અનુભવીની દોરવણી મળી રહી છે. અને ગાંધીજીની પ્રિય સૃષ્ટિનો મજૂરક્ષેત્રે સફળ અમલ કરવાનો સરસ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ભાષાક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રભાષા અને સ્વભાષાના પ્રચાર માટે અને તેમના ક્ષેત્રોને યોગ્ય રીતે પરસ્પરથી મર્યાદિત કરવા ગાંધીજીની જ સ્થાપેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ યથાર્થ પ્રયત્ન અને ખૂબ જહેમત ઉઠાવી રહી છે ગાંધીજીને પ્રિય એવી દારૂબંધીનો જેવો તેવો પ્રયોગ તીવ્ર વિરોધ છતાં ચાલી રહી શક્યો છે અર્થકારણમાં ગાંધીવિચારની પ્રગતિ નથી છતાં તે વિનાના દેશનું આર્થિક [illegible] સલામત નથી, એમ પણ સૌના મનમાં ધીમે ધીમે લાગતું જાય છે. સમાજકારણમાં તો ગાંધીવિચાર જ એક માત્ર ઉપાય દેખાય છે. અને લોકશક્તિ મુજબ તે [illegible] એટલું પ્રાપ્ય પણ બની રહેલ છે શ્રી નહેરુ રાજ્યક્ષેત્રે તેને આ [illegible] રીતે સફળ કરી ગયા છે. અને તેમાં એમની પ્રતિભા પણ ખૂબ ખીલી ઊઠી છે ગાંધીજીની શાંત શક્તિ સાથે શ્રી નહેરુનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ભળતાં ભારત જગતને શાંત તેજથી ચકિત કરવા સમર્થ બન્યું છે. ભારતની વિદેશ નીતિમાં ગાંધીદર્શનનો ખરો ઝળહળાટ જણાય મળે છે

આલમની ગતિ –

શાંત સૂઈને કેમ નિરખું, આવી આલમની ગતિ ?–
આગમાડી ધમધમાટે જાય સામેથી વહી,
એક સૂરત શું હજી નિરખું ન નિરખું ત્યાં, વળી
ઝાંખને દઈને ધસમસે કંઈ સૂરત ચાલી જતી !
એટલું એવું ય જાણે હોય શું ? શું-સો નહીં ? –
કાંકરી-કસ્તર, ધુમાડો પૂંઠળે છોડયે જતી..
શાંત સૂઈને કેમ નિરખું આવી આલમની ગતિ !

રતિલાલ–અનિલ

સહજીવનનું સૂત્ર :– વિનોબાજી ભારતમાં એક શાંત, તેજસ્વી બળ અને વાતાવરણ ઊભું કરી રહ્યા છે. ત્યારે શ્રી નહેરુ જગતના પરસ્પર વિરોધી બળોને શાંતિ તરફ વાળી એ બળોનું સુભગ સંયોજન કરી રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્રોના મનમાં કુંઠ થયેલા મૂલ્યોનું તેઓ પરિવર્તન કરી રહ્યા છે. એમાં તેમને અણુએ ઊભો કરેલો વિનાશનો ભય તો ખૂબ કામ લાગે છે. છતાં તે જ મુખ્ય છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. કેવળ ભયનો આશરો સર્જને સમાધાન થતાં નથી. એમ હોય તો ટૂંકુ યુદ્ધ આટલો સમય આવત નહિ. ભયના માર્યા માણસ માણસ કે દેશ દેશ તરત જ લડી પડે છે. પણ એમ અત્યાર સુધી ન બન્યું. કારણ દુનિયામાં વ્યાપ્ત એ ભયને નિવારવાની સક્રિય કામગીરી ભારત બજાવી રહ્યું છે એ પરસ્પર વિરોધી વાદોએ લડવું જ જોઈએ એવું કંઈ નથી પણ વાદોને માનતી પ્રજાઓ વિરોધ ટાળી એક સાથે જીવી શકે છે. તેથી સહજીવન આજનું આવશ્યક છે. સહજીવનની પાછળ કેવા કેવા, કયા કયા વિચારો કામ કરી રહ્યા હતા તે સમજવા યોગ્ય છે.

માર્ક્સે વર્ગવિગ્રહની વાત કરી અને હેગલના સંવાદ કે સંયોજનના સિદ્ધાંતને તેણે તેનો પાયો ગણ્યો. વાદ (થિસિસ) પ્રતિવાદ (એન્ટીથિસિસ) અને સંવાદ (સિન્થેસિસ) ના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને વિકૃત કરી તેને રાજ્યક્ષેત્રે, સમાજક્ષેત્રે અને અર્થક્ષેત્રે લાગુ પાડીને વર્ગવિગ્રહનો સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યો. આ સિદ્ધાંતનું મૂળ ઘણે અંશે સાચું હોવા છતાં તેમાંથી તારવેલું તારતમ્ય ઘણું [illegible] છે. વાદ અને પ્રતિવાદ હંમેશ એકબીજાથી તદ્દન વિરોધી જ હોય છે એવું હોતું નથી. અને કદાચ તેમ હોય તોય એ બે વચ્ચેનો વિરોધ એકના નાશમાં જ પરિણમવો જોઈએ એવો પણ જીવનનો કે કુદરતનો કાયદો હોય એમ લાગતું નથી. એ બે પક્ષમાંથી એક પક્ષનો નાશ નહિ પણ એ બન્નેના વિરોધનો નાશ અવશ્ય થવો જ જોઈએ. એ કુદરતનો અચૂક ક્રમ હોય એમ દેખાય છે અને જ્યાં વિરોધ હોય છે ત્યાં પણ તે ધીમે ધીમે ખૂબ મર્યાદિત થતો જાય છે. તેથી વર્ગવિગ્રહને બદલે ગાંધીજીએ સુમેળનો અને વર્ગમેળનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો અને ભારતમાં તે હજારો વર્ષોથી સફળ થતો જોવામાં આવે છે. તાજેતરમાં રાજાશાહીનો વિલય અને આજે થતો મૂડીવાદનો ક્રમિક વિલય એ વર્ગમેળના સિદ્ધાંતના ઉદાહરણો છે. વિનોબાજી જાણે આ વિચારને જ આગળ લેતા હોય એમ સુમેળને સ્થાને સમન્વયનો સિદ્ધાંત રજૂ કરી રહ્યા છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણનો યોગ કરી સંપૂર્ણતા સાધવાનો માર્ગ બતાવી રહ્યા છે. આ સમન્વયનો સિદ્ધાંત વધુ ખેડવા યોગ્ય છે અને ક્રમે ક્રમે તેમ કરવું જ જોઈશે, પરંતુ શ્રી નહેરુ આજની ભયજનક કોકડીને નિવારવા સહજીવનના સિદ્ધાંતનો વ્યાપક પ્રચાર કરી રહ્યા છે અને તેમાં તે

સારી રીતે સફળ પણ થયા છે.

ગાંધીજીની ફિલસૂફીને આજના જગતના રાજકારણમાં શ્રી નહેરુએ ઉત્તમ રીતે સક્રિય ભાગ ભજવતી કરી ઝગડતા જગતને શાંતિનો સાંક્રય સંદેશો આપ્યો, માર્ગ ચીંધ્યો અને છતાં તટસ્થતા જાળવી રાખી, ભારત સક્રિય રીતે તટસ્થ રહ્યું. એ તટસ્થતા સમભાવથી ભરેલી છે, અડગતા છે અને છતાં તેમાં બેપરવાઈ નથી. જગતના રાજકારણમાં ખૂબ રસ છે. પણ સત્તાની લોલુપતા નથી, વિરોધી વાદ અને માન્યતાવાળા દેશો કે સત્તાઓ સાથે સાથે રહી જીવી શકે છે એમ બતાવી જગતને બબ્બે વાર ભયાનક વિગ્રહમાંથી ઉગારી લેતાં; શાંતિમય આક્રમક દરમિયાનગીરી પણ તેણે કરી.

પંચશીલ :–સહજીવન માટે કોઈ સિદ્ધાંત જોઈએ. પંચશીલના પાયાના સિદ્ધાંત પૂરા પાડીને અને અનેક દેશો પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવીને શાંતિની ઝુંબેશને શ્રી નહેરુ ઘણો વેગ આપી શક્યા. જાણે અશોકનો અવતાર હોય તેમ તેઓ પંચશીલના સિદ્ધાંત વડે જગતની શાંતિ માટે સફળ મહાપ્રયાસ આદરી રહ્યા છે. અને મોટા મોટા દેશોની મુલાકાત લઈ જગતના લોકોમાં પડેલી શાંતિ ચાહનાને જગાડી રહ્યા છે. જ્યાં શાંતિની ઝંખના ઊભી થઈ ત્યાં યુદ્ધવાદીઓનું કંઈ ચાલવાનું નથી એવા નક્કર વિચાર તરફ તેઓ શાંતિચાહકોને દોરી રહ્યા છે. આ અસાધારણ કામગીરી વડે તેઓ ભારતની પ્રતિષ્ઠા વધારી રહ્યા છે. અને મહાસત્તાઓને પણ તેમ સાંભળવું પડે એવી નૈતિક મહાસત્તા ભારતના હાથમાં આવી પડી છે.

આજનું જગત અને લોકશાહી સમાજવાદ:–આજના ભારતમાં અને આજનાં જગતમાં પ્રવર્તતા વાદાવાદનો વહેવારુ નીવેડો લાવવાં શ્રી નહેરુએ એક આબાદ નુસ્ખો બતાવી દીધો, એ નવો નથી છતાં એ એવી તકે, સમયે અને એવી રીતે રજૂ થયો છે કે તેની ભારતમાં જ નહિ પણ સાર્વત્રિક સરસ અસર પહોંચી છે. તેમણે કોંગ્રેસના અવાડી અધિવેશનમાં આપેલું સમાજવાદી સમાજ રચનાનું સૂત્ર આપીને એક ચમત્કારિક અસર ભારતનાં રાજકીય ક્ષેત્રો પર નહીં પણ જગતના વાદાવાદ પર પહોંચાડી છે.

અમેરિકામાં લોકશાહી છે છતાં ત્યાં મૂડીવાદનું જોર સારી પેઠે છે. એટલે ત્યાં લોકશાહી મૂડીવાદ છે–એમ કહી શકાય, એને રશિયાના સામ્યવાદનો ભારે ભય છે. રશિયાનો સામ્યવાદ છે શું? સામ્યવાદ સમાજવાદનું જ એક તીવ્ર સ્વરૂપ છે પણ સમાજવાદ સાથે મજૂરોને નામે સરમુખત્યારી ચાલે છે. ભારતને લોકશાહી ખપે છે. અને સ્વરાજ્ય પછી તેણે લોકશાહીની અજમાયશને સફળતાને માર્ગે વાળી. ભારતને લોકશાહી ખપે છે પણ તેને અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી લોકશાહી જોઈએ, તેને સમાજવાદ ખપે છે, પણ તેની પાછળ સર્વોદયની ભાવના હોવી જોઈએ. તેથી ભારતના અંદરના પક્ષાપક્ષીના ઝગડાને અને જગતના વાદાવાદના ઝગડાને શ્રી નહેરુએ એક જ સૂત્રમાં પડકાર ફેંક્યો–ભારતને લોકશાહી સમાજવાદ જોઈએ અને સમાજવાદી સમાજરચના માટે જ તે મથે છે.

લોકશાહી સમાજવાદના આ બુલંદ સૂત્રથી અમેરિકાને તથા એના સાથી દેશોને સચેત કર્યા. તેમની સાથે ભારતને મૈત્રી છે, એવો ભારતનો દાવો ભારતે કરેલા લોકશાહીના સ્વીકારમાં સિદ્ધ થઈ રહ્યો, મૈત્રીની આથી વિશેષ સાબિતી બીજી કઈ જોઈએ? સમાનતા એ જ મૈત્રીનું લક્ષણ છે; અમેરિકાની જેમ ભારત લોકશાહીને વર્યું છે. તેથી ભારત અને અમેરિકા મિત્ર છે. પણ આવી મૈત્રી છે એનો અર્થ એ નથી કે તે અમેરિકાની જેમ મૂડીવાદને સાંખી લેશે. ભારત પોતાની વર્ગમેળની રીતે મૂડીવાદનો વિલય કરશે અને જગતના દેશોને મૂડીવાદને વિલય કરવાની શાંત રીત પણ બતાવશે.

બીજી બાજુ સમાજવાદના સૂત્રથી રશિયા અને ચીન તથા તેમના સાથી દેશોને પણ આકર્ષિત કર્યા અને ભારતે તેમની સાથેની મૈત્રીભાવના સિદ્ધ કરી. ભારત સમાજવાદ અપનાવે છે પણ તેનાં અનિષ્ટોને કદી સ્વીકારશે નહિ; ભારતીય સમાજવાદ લોકશાહી સમાજવાદ છે. સમાજવાદ લોકશાહી વગર પેદા જ ન થઈ શકે, સમાજવાદ એટલે જ સમાજનું રાજ્ય, સમાજનો વહીવટ અને સમાજનું સંચાલન. આ તો લોકશાહીથી જ શકય છે. અને તેથી ભારત સમાજવાદને સાર્થક કરવાનો એક સાચો રસ્તો જગતને બતાવી રહ્યું છે. તેમાં સરમુખત્યારશાહીને સ્થાન જ નથી. આ રીતે જગતના બે મહાપક્ષોને ચેતવીને તેમની સાથે જુદી જુદી રીતે મૈત્રીની ગાંઠ બાંધીને તેમનો વિશ્વાસ જીતીને જગત આગળ વિશ્વરાજ્યની રચનાનો લોકશાહી સમાજવાદના પાયાનો સિદ્ધાંત શ્રી નહેરુએ રજૂ કરી દીધો. આની સરસ અસર થવા પામી અને આજે સહજીવનનો સિદ્ધાંત

વધુ ને વધુ સક્રિય અને સજાગ બનતા રહ્યા છે

સમાજવાદના સૂત્રે ભારતના રાજકીય પક્ષો પર પણ સખત અસર પહોંચાડી. સમાજવાદી પક્ષોથી તો જાણે તેની બેઠક જ ખૂંચવી લીધા જેવું થયું! જે સમાજવાદના આધાર પર તેમણે અલગ પક્ષની રચના કરી તે આધાર જ કોંગ્રેસને આપી દીધો. એટલે સમાજવાદી પક્ષને અલગ રહેવાનો અર્થ જ ન રહ્યો. સમાજવાદીઓને શ્રી નહેરુએ એક કરતાં વધુ વાર કોંગ્રેસમાં જોડાઈ જવા અને સહકાર કરવા ટકોર કરી આમંત્ર્યા, પણ રીસાળ બાળકની જેમ તેમણે મોઢું ફેરવી રાખ્યું, અને મનાવ્યા ન માન્યા તે આ સમાજવાદી સૂત્રના બળથી દાબી, એ જ રીતે સામ્યવાદીઓને કંઈક ચૂપ કરી શક્યા. તેમના વાદમાં કંઈ વિશેષતા ન રહી. સિવાય કે ભાંગફોડ અને હિંસાની નીતિ આથી આજની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ બહુમતીથી જીતી અને સામ્યવાદીઓનો રકાસ થયો. શ્રી નહેરુએ આપેલા સમાજવાદના સૂત્રની આટલી આતર વ્યાપક અસર થઈ અને હજી થઈ રહી છે

ચૂંટણીનો સૂર – પરંતુ નહેરુના આ વિજયવંત યશભૂતી સામે એક ચેતવણીનો સૂર પણ નીકળી રહ્યો છે ભારતની અર્થકારણની નીતિમાં આ સમાજવાદના સૂત્રનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ ન પડ્યું તો આ મહાસૂત્ર પાણીના વડા જેવું જ ભાગવાનું અને એની વ્યાપક અસર ઘટી અને કાયમી નહીં બને. એ માટે શ્રી નહેરુ અને કોંગ્રેસ ગાંધીજીની ફિલસૂફી તરફ જ ધ્યાન આપી ગ્રામોદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો તરફ વધુ ઝોક આપી ભારતની અર્થનીતિને વધુ ગ્રામનિષ્ઠ, લોકનિષ્ઠ અને વધુ કાર્યસાધક બનાવે તો જ એમની અર્થનીતિ દીપી ઊઠે ગાંધીજીની ફિલસૂફીને રાજકારણમાં વહેવારુ કરતા [illegible] શ્રી નહેરુ અને કોંગ્રેસ શું તેની ઉપયોગિતા અર્થકારણમાં નહિ સમજે? આ સવાલ મજબૂત છે, પાયાનો છે, ખૂબ અગત્યનો છે

સમાજવાદ શાને? – આવો એક બીજો પણ સવાલ ઊભો થાય છે – ભારત સર્વોદયનો માર્ગ સ્વીકારે છે તો સમાજવાદની વાત શાને? ભારત સર્વોદયની વાતનું ચાહક છે પણ સર્વોદય અતિ ઉચ્ચ આદર્શ છે એ ઊંચના આદર્શને હળવો ન કરવું ભારતના વ્યવહાર્ય આદર્શને જગતની સામે રાખવો જોઈએ તેથી સમાજવાદ જેવા સર્વને સ્વીકાર્ય થાય એવા વિચારને તેમણે વહેતો કર્યો વળી સર્વોદય શબ્દ ભારતના ગણ્યા ગાંઠ્યા લોકો સિવાય દેશમાં અને બહારની દુનિયામાં બહુ જ થોડા તેને સમજી શકે સમાજવાદ શબ્દ એવો છે કે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં એક ઉચ્ચ કક્ષાનો નિશાળિયો પણ સમજી જાય એમ છે તેથી સમાજવાદ શબ્દ જ તેના પ્રચારની દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ ઉપયુક્ત શબ્દ છે તે એવો વ્યવહાર્ય આદર્શ રજૂ કરે છે કે સર્વ માન્ય થાય જ, એમાં ભારત સર્વોદયથી ભાર ભરે અને તે આદર્શને જેટલો વ્યવહાર્ય કરી જગત આગળ રજૂ કરે તેટલું બનું જ છે પરંતુ જગતને આજે સાચો વ્યવહાર્ય માર્ગ બતાવવા માટે સમાજવાદ શબ્દનો ઉપયોગ જ બરાબર છે એના વડે જ જગતમાં લોકશાહી સમાજવાદનો પ્રચાર શક્ય છે એના વડે જ આગળ જતા વિચારોના ફૂલ બની પણ સંભાવના રહે છે અને એના વડે ભારતમાં જ નહીં પણ જગતભરમાં સર્વોદયની શક્યતા દેખાય છે

☆

એક સુંદર, ભોળો બાળક હતો અને એક ભોળી બાલિકા હતી. બંનેને એકબીજા વિના ચાલે નહીં. બંને દરરોજ સાંજે સાગરકિનારે મળે બાળક પોતાના ભાવિ જીવનનું સ્વપ્ન જોતા કહેતો – 'હું નેપોલિયન બનીશ' બાલિકા પૂછતી – 'અને હું?'

'તું મહારાણી બનશે!' બાળક કહેતો

પણ બાળાને એ સાંભળી આનંદ ન થતો. એની નિર્દોષ આંખોમાં યુદ્ધની ભય કરતી તરી આવતી અને એ ઉદાસ થઈ જતી. એ કહેતી 'તું મને ચાહવાને બદલે રાતદિવસ યુદ્ધના જ વિચારમાં ડૂબેલો રહેશે!' બાળક એને દિલાસો દેતો – 'વારુ ત્યારે, હું નેપોલિયન નહીં બનું' અને બાલિકા રાજી થઈ જતી

એક માછી જે સાગરકિનારે મચ્છી પકડવા જાળ નાખીને બેસતો હતો તે બંનેની વાતચીત દરરોજ સાંભળતો. એ વિચારતો કે આ મૂરખ બાલિકાને કારણે જ આ છોકરો નેપોલિયન નહીં બને, અને તો દેશને કેટલી ભારે ખોટ જશે! દેશનું કેટલું મોટું અહિત થશે! દેશદાઝથી જ પ્રેરાઈને એક દિવસ પેલી બાલિકાને, તેણે સાગરમાં ડુબાડી દીધી

પરંતુ બીજે દિવસે એણે જોયું તો પેલા નેપોલિયન થનાર બાળકનું ફૂલ જેવું મૃત શરીર સાગરની છાતી પર, છોળની થપાટોથી કિનારા તરફ ધકેલાતું હતું

૧૮. વિશ્વરૂપ દર્શન-યોગ

[૧૩૦]

જ્ઞાનદેવ પોતાના વિશ્વરૂપ દર્શનનો અનુભવ કહી રહ્યો છે
વિશ્વરૂપ જોવા લાગ્યો—
તો પ્રથમ ચારે તરફ પ્રભુનુ રૂપ દેખાવા લાગ્યું
થોડીવાર પછી બદલાતા બદલાતા
એનુ મારા રૂપમા રૂપાતર થઈ ગયુ
બધુ હુ જ હુ,
એક જ એક,
મારી જ ભક્તિ હુ કરુ એવી વેળા આવી ગઈ
કેટલાક સમય સુધી તો બને સ્વરૂપોમા સામ્ય હતુ
આગળ જતા બ ને મળીને એક જ થઈ ગયા,
સામ્યનુ સ્થાન ઐકયે લઈ લીધુ
ત્યારે તો ઈશ્વર નામ પણ લુપ્ત થયુ,
ભક્તિ કુ ઠિત થઈ,
મારો વિચાર મારામા જ વ્યાપ્ત થયો,
સહન ન થયુ
સામ્ય સુધી તો ઠીક હતુ
દેવ અને ભક્તનુ અદ્વૈત રહે,
પરતુ મનની ઈચ્છા
કે ભિન્નતા પારખવાનુ કઈ ઇંગિત પણ રહે
એને બદલે
એકત્વનો માર પડવાને કારણે
વ્યાકુળ થઈને મે પ્રથમ દર્શને જ નિવૃત્તિ નાથને કહ્યુ ઇંગિત કયા છે?
ઇંગિત બતાવશો?
ઇંગિત બતાવશો?

[૧ ૧]

સૌના હૃદયોની આર્તતા,
સૌનુ દુ ખ
મારા હૃદયમા પ્રગટ થાય છે
આ સમસ્ત વિશ્વ મારુ જ શરીર છે
અને વળી એ બ્રહ્મમય પણ છ
એવો હું અનુભવ કરું છુ.
પ્રેમ, જે સૌને પ્યારો છે,
હુ જ થઈ બેઠો છુ
પોતાની પ્રીતિમા ભગ ન પડે,
પોતાના મનોરથો સારી રીતે ફળે,
એ બાબતમા હરેક પ્રાણીને જે જે વ્યાકુળતા હોય છે
એ બધી મને જ થાય છે
મને ક્ષુદ્ર તો કઈ મળતુ જ નથી,
જે મળે છે તે આકાશ સમાન વિશાળ અને મહાન જ મળે છે,
પછી તે ક્ષુદ્ર મનાયેલુ જતુ જ કેમ ન હોય
અસખ્ય આકાશ એકબીજાને મળી રહ્યા છે,
આવુ અદ્ભૂત દર્શન છે મારુ
મારે માટે જાણે આકાશની ખાણ જ ખૂલી છે
કહેવામા આવે છે કે,
ઋજુ, કુટિલતાના વેશ લઈને, પરમેશ્વર લીલા કરી રહ્યા છે,
પરતુ મારે માટે, કુટિલ કે વાકા કયા યે નથી
જે કઈ છે એ ઋજુ સરળ જ છે
ઉપર ઉપરથી કામ ક્રોધ આદિથી,
અથવા દ્વેષ, ઈર્ષા અસૂયા આદિથી, પ્રેરાઈને,
વ્યવહાર કરતુ કોઈ દેખાય,
તોપણ એના એ વિકારોના મૂળમા
શુભ આકાક્ષા જ ભરેલી છે
મે એના હૃદયમા પ્રવેશ કરીને આ જોઈ લીધુ છે
વિકારોના મૂળમા છુપાયેલી બ્રહ્મ પ્રેરણા,
વિકારોની બ્રહ્મ મારતા,
ચિહ્નને કારણે
મને સહજ જ સૌને માટે સહાનુભૂતિ થાય છ

[૧૩૨]

શરીર એટલે માટીનો પિડ
એ ભાવનાથી સાધનાનો આરભ કર્યો
આજે એ ભાવનાનુ અતિ દિવ્ય રૂપાતર થયુ છ
હજી પણ તે છ તો માટીનો પિડ જ

પરંતુ એના અર્થનું ઊંડાણ અતલ–અગાધ થઈ ગયુ છે.
આજ એ બન્યો છે માટીનું જ્યોતિર્લિંગ,
એમા સ્થૂળ બુદ્ધિની ચેતના નથી,
મનની ગતિ નથી,
ઇન્દ્રિયોનો ગુણ નથી,
હાડમાંસનું રૂપ નથી.
એવા એ અતલ અગાધ જ્યોતિર્લિંગને મેં હાથ વિના, પ્રારબ્ધ શેષના બળથી ભક્તિ માટે સાચવી રાખ્યું છે.
જે હેતુથી મેં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો હતો,
મારા એ બધા મનોરથો
ઈશ્વરની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ ગયા છે.

[૧૩૩]

વિશ્વરૂપ સ્વયંભૂ જ્યોતિર્લિંગ સામે દેખાઈ રહ્યું છે.
શેષનારાયણ રૂપ આસન લાગ્યું છે,
મહાસમુદ્રવલયોથી અંકિત પૃથ્વી શિવલિંગ બની છે.
સ્વર્ગ–મૂળાધાર–રૂપપિંડિકા
એ દિવ્ય જ્યોતિર્લિંગની પૂજા પણ સાંગોપાંગ થઈ ચૂકી છે.
મેઘધારાઓએ એને સ્નાન કરાવ્યું છે,
તારવાઓના ફૂલ ચઢાવ્યા છે,
ચંદ્રરૂપ ફળ સમર્પણ કર્યું છે,
સૂર્યરૂપ દીવાથી આરતી કરી છે,
સમસ્ત જીવકોશનુ જીવભાવરૂપ નૈવેદ્ય એને નિવેદિત કર્યું છે
વિરાટરૂપના અંતરગત બ્રહ્માનંદથી એને વંદન કર્યાં છે.
જ્ઞાનદેવ પોતાના હૃદયમાં
એવી એ મહાપૂજાનું ધ્યાન ધર્યા કરે છે.

[૧૩૪]

ધ્યાનની પરમ સ્થિતિમા
જીવની કલ્પના સૃષ્ટિ સર્વથા લુપ્ત થાય છે,
લગભગ સ્વરૂપ-શૂન્યતા જ પ્રાપ્ત થાય છે.
ચિત્ત ચતુષ્ટય શૂન્ય થાય છે
એનાથી પર પણ આકારી જીવ પ્રકૃતિ,
એ પણ શૂન્ય થાય છે.
ચિત્ત ચતુષ્ટયની આ તરફ વ્યક્ત સૃષ્ટિ ઊભી છે.
જીવ પ્રકૃતિની ઉપર અવ્યક્ત સૃષ્ટિ એવી જ છે.
બંને, ધ્યાન કોટિની બહાર!
ધ્યાન શક્તિથી એનો લોપ નથી થતો
ગણિતની ભાષામા બંને અનંત અથવા નિર્શૂન્ય છે.
એક વ્યક્ત અથવા આ તરફનું નિશૂંન્ય
બીજું અવ્યક્ત અથવા તે તરફનું નિશૂંન્ય,
એ બંને નિશૂંન્ય,
અને જીવની કલ્પનાના એ ચાર-પાંચ શૂન્ય
મળીને વિશ્વરૂપ બન્યું છે.
આ બધુ જે બન્યુ છે
અને એનો જોનારો
બધું એક જ એક બ્રહ્મતત્ત્વ છે
એ જ આપણા સૌની પોતાની વસ્તુ છે.
શૂન્યનુ નિરસન થયું છે–
તો નિશૂંન્ય સહજ જ નિરૂપદ્રવી થાય છે.
અને પછી દર્શન થાય છે,
આપણી તે પોતાની વસ્તુનું, જે ઉભયાતીત છે.
પછી ધ્યાનની આવશ્યકતા નથી
ધ્યેયમયતા, તદ્રૂપતા થઈ.
નિરંજનતાનો ઉદય થયો.
બિલકુલ સામાન્ય માણસની પેઠે હવે એ દેખાશે.
જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ
એ અવસ્થાનો મેં અનુભવ કર્યો છે,
અને અનુભવથી જ એ સમજમા આવી શકે છે.
પરંતુ આ અવસ્થા સમજાવવાને માટે
નિવૃત્તિનાથે સંકેતનો એક શબ્દ શોધી કાઢ્યો છેઃ
એમણે એને અતિલીન અવસ્થા કહી છે,
સામાન્ય માણસનું ચિત્ત બધી તરફ દોડતુ રહે છે
આનું પણ બધી તરફ જશે
તેનુ પણ ચિત્ત લીન નથી.
આનુ ચિત્ત પણ લીન નથી.
પરંતુ તેનુ લીન નથી એટલે કે એ 'અલીન' છે
અને આનું લીન નથી એટલે કે એ 'અતિલીન' છે

પંચ અને પ્રપંચ

એક 'સમાજ-સેવક'

એક કહેવત છે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. પણ, પંચના માણસો કેવા હોવા જોઈએ ? એમ તો દરેકમાં ઈશ્વરનો વાસ છે જ. તેનું પ્રમાણ કે પ્રતીક તેનો આત્મા છે. પણ જ્યારે પાંચ માણસ પ્રેમથી ભેગા મળે છે, જીવનના કોઇ તત્ત્વ વિશે વિચારે છે કે કોઈ સર્વ કલ્યાણકારી રીતનો નિર્ણય કરવા માગે છે, અંતર્યામી પ્રભુ તેના સહવાસની સુગંધ પ્રત્યક્ષપણે પ્રતીત કરાવે છે. એ પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, જ્યાં પ્રેમ, જિજ્ઞાસા 'લોકા સમસ્તા સુખીનો ભવન્તુઃ'ની ભાવના હોય છે ત્યાં જ પ્રભુનું આગમન કે અવતરણ માણસની ચેતનામાં થાય છે. પણ જ્યાં એવી ભાવના નથી હોતી ત્યાં પંચ પ્રપંચનું ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેથી પંચમા પરમેશ્વરનો વાસ છે તેમ પ્રપંચમાં શેતાન છે એમ કહી શકાય.

ભારતમાં, ગામડાંઓમાં શતાબ્દિઓ સુધી પંચ કે પંચાયત-રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. તેથી લોકોનું જીવન, શાંતિમય, સહકારી અને સુખી હતું. ઝગડાઓ થતા ખરા, પણ પંચ તેનું સમાધાન કરતું. ઝઘડામાં સંડોવાયેલા બંને પક્ષોને પંચમાં વિશ્વાસ હતો, કારણ કે તેમને પ્રભુમાં વિશ્વાસ હતો. અર્થાત્ પંચના સભ્યોની પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ હતો. ગામડાંઓનું જીવન સાદું અને સ્વાવલંબી હતું. તેથી ઈર્ષા કે એવો કોઈ બીજો અહંકારનો આડંબર ઓછો હતો. ગામડું પોતાના કર્મક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર માનતું. પણ પંચ રાજ્યની એ પરંપરા પરદેશી અમલમાં ધીરે ધીરે સાવ લુપ્ત થઈ ગઈ.

પણ ભારત આઝાદ થતાં, આજે ફરી પંચાયત રાજ્ય નિર્માણની યોજનાઓ ઘડાઈ રહી છે. ઘણાં ગામડાંઓમાં તેની સ્થાપના પણ થઈ ગઈ છે, પણ ઘણી વાર પંચ પ્રપંચના કદરૂપમાં ફેરવાઈ જતું લાગે છે. તેનું કારણ શું ? એક પંચના સભ્યોમાં સાધારણ રીતે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યશીલ, ગામના સર્વ લોકો સંબંધી શુભ સંકલ્પ ધરાવનાર અને માણસના સ્વભાવને અનુભવની કસોટી પર પરખનાર નથી હોતા. એમની એક આંખ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ પર મંડાયેલી હોય છે, બીજી આંખ સરકારી અમલદારોના આડંબરયુક્ત આતિથ્ય અને ખુશામદ પર મંડાયેલી હોય છે. પરિણામે લોકોની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ જાય છે. જો એવું નહીં હોય તો સહકારી મંડળો, મંડળીઓનું કામ આટલું બધું અસંતોષજનક કેમ છે ? એક ચારિત્ર્યશીલ અને મહેનતુ ગરીબ ખેડૂતને સહકારી સોસાયટી, જ્યારે એને પૈસાની ખરેખર તાત્કાલિક અને અત્યંત જરૂર હોય છે તેને ઘણી મુશ્કેલીએ દોડધામ ને ખટપટ પછી માંડ આપે છે. ત્યારે આળસુ ખેડૂત પણ સોસાયટી કે બેન્કના કર્મચારીઓને 'ચા પાણી' પાનાર અને 'પગ પંપાળનાર'ને જલદી પૈસા મળી જાય છે. એ જ કારણે ધીરેલા પૈસા વર્ષો સુધી પાછા મળતા નથી, ઘણી વાર મુદ્દલ જ પાછા ફરતા નથી, ત્યારે બીજી બાજુ મહેનતુ ગરીબ ખેડૂત લાચાર થઈ એક શોષણખોર, વ્યાજખોર પાસેથી આકરા વ્યાજદરે ના છૂટકે પૈસા ઉધાર લે છે અને તેનું વ્યાજ ભરવામાં જ તે અને તેનું કુટુમ્બ ઉત્તરોઉત્તર કરજમાં ડૂબતું જાય છે.

ગાંધીજીનું ગ્રામરાજ-રામરાજ્યનું મંગળ સ્વપ્ન, શુભ મંકલ્પ સિદ્ધ કરવા હોય તો, અને વિનોબાજીના સર્વોદય સમાજને ગામડાંઓમાં સ્થાપવો હોય તો પંચ પરમેશ્વરનું એક સ્વરૂપ છે, એવું વાતાવરણ ગામડાંઓમાં સર્જાવવું પડશે. અને વાતાવરણ તો વ્યક્તિઓના વિચાર-આચારથી જન્મે છે. તેથી ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓને જ પંચના સભ્ય બનાવવી ઘટે, એમ થશે તો ગામના લોકો અને સરકારી કર્મચારીઓમાં એવું વાતાવરણ સર્જવામાં સહાયક થશે. દુર્ભાગ્યે, જો એવું નહીં થાય તો પંચ, પ્રપંચ બની જશે અને ગ્રામરાજ રાવણરાજમાં પલટાઈ જશે.

*

નિર્ધાર

જીવવા સમ જીવન કરી લઈશું,
રેતને પણ રતન કરી લઈશું;
અમને સોગંદ છે યુવાનીના—
સિદ્ધ જીવન-સ્વપ્ન કરી લઈશું.

માનવી છું —

મારી દૃષ્ટિમાં અંધકાર નથી,
જિંદગી તો ય, રંગદાર નથી!
કેમ એવું ન થાય દુઃખ મુજને ?
માનવી છું, કોઈ મઝાર નથી'

'અંજુમ' વાલોડી

હજરત અલીનાં વચન-મૌક્તિકો

અનુ. કાંતિલાલ શાહ

દુનિયા

—સંસારની વાસના એ બધી પીડાઓનું મૂળ છે.

—આ દુનિયા, બીજી દુનિયામાં દોરી જતો પુલ છે.

—આ સંસાર દુઃખની દુકાન છે.

—મૂર્ખાઈ, સંસાર ઉપર આસક્તિ રાખવી તે.

—સંસારની માયાની બધી મધુરતાને ગણનામાં લીધા પછી પણ કહેવું પડશે કે સંસાર ખારો છે.

—આ સંસાર એક ઝેર છે, અજ્ઞાની જ એ વિષ મોઢામાં નાખે છે.

—આ સંસાર સાથે છૂટાછેડા લો, અને તમારાં લગ્ન મુક્તિપ્રદેશ સાથે થશે.

ઉપદેશ

—જાહેરમાં ઉપદેશ આપવો નકામો છે કારણ એનું કંઈ ફળ આવતું નથી.

—જે માણસ સદ્‌ભાવનાથી તમારી ભૂલો બતાવી તમને સાચે માર્ગે દોરી જાય છે તે તમારો સાચો સલાહકાર છે.

—કુમાર્ગેથી વાળી સન્માર્ગે લઈ જનાર મનુષ્ય સાચો ઉપદેશક છે.

અજ્ઞાન

—અજ્ઞાન કરતાં બીજી કોઈ મોટી પીડા નથી.

—અજ્ઞાન કરતાં બીજું કોઈ દુઃખ પીડાકારી નથી.

—લોકો જે બાબતમાં અજ્ઞાન હોય છે તેના જ તેઓ દુશ્મનો છે.

—શંકા એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે.

—અજ્ઞાની લોકોનું વરદાન ઉકરડા પરના બગીચા જેવું છે

—જે માણસ આત્માનાં મૂલ્યાંકનને ઉવેખે છે તે ખરો અજ્ઞાની છે.

—અજ્ઞાની માણસ ગમે તે પરિસ્થિતિ હશે તો પણ ગુમાવશે.

—સ્ત્રીઓનાં અજ્ઞાનને વશ થવું એના જેવું નિકૃષ્ટ અજ્ઞાન બીજું નથી.

બળજબરી

—બળજબરી મનને આંધળું બનાવે છે.

—જુલ્મ નૈતિક બીક તરફ લઈ જાય છે.

—જુલ્મ, નાશનો આગલી હરોળનો ધ્વજધારી છે.

—જૂઠાને મદદ કરવી એ સાચાને દબાવવા જેવું છે.

—દુઃખી લોકો પર ઘાતકીપણું ગુજારવું એ ખરાબમાં ખરાબ જુલ્મ છે.

—ખુદા જુલ્મીઓનું જલદી પતન કરે છે.

—જુલ્મીઓની જીત એ તેમની નૈતિક હાર છે.

—આવતા ભવની જિંદગીને ભોગે આ ભવની જિંદગીનાં સુખ ભોગવવાં એ પોતાની જાતને અન્યાય કરવા જેવું છે.

—અનાથ બાળકો અને વિધવાઓ ઉપરનો જુલ્મ, જુલ્મી પર રોગ અને વિનાશનું વાદળ ઉતારે છે અને ઈશ્વરના ખોફનું તે ભાજન બને છે.

ઇચ્છા અને વાસના

—પોતાની વાસના સામે લડવું એ ઉત્તમ ડહાપણ છે.

—વાસના સામે ઝઝૂમી તેનો પરાજય કરવો એ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

—જેણે પોતાની જાતને જીતી તે સૌથી સુખી.

—તમારી વાસના એ તમારો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે.

—જાત સામેનું યુદ્ધ એ મોટામાં મોટું યુદ્ધ છે

—દેહની વાસનાઓને પંપાળ્યા કરવી એ દાનવોએ ફેલાવેલી જાળમાં સપડાવા જેવું છે.

—તમારું કાર્ય સાચા દિલથી કરો, કારણ કે કાર્ય અંગેની ખુદાની કસોટી આકરી છે.

કાર્યો

—તમારાં કાર્યો તમારી ઇચ્છાઓનું પરિણામ છે.

—સચ્ચાઈ વિનાનાં તમામ કામ તદ્દન નકામાં છે.

બનાવટી એટલે કે ભેળવાળી દવાનો મોટો જથ્થો પોલીસે પકડી પાડયાની છાપામાં ખબર જોઈ ને આસપાસ બેઠેલા મિત્રોને એક ભાઈએ વાંચી સંભળાવી. સાંભળનાર મિત્રો ગંભીર થઈ ગયા. પછી એ પર ચર્ચા ચાલી : 'એવા ભેળસેળ કરનારાઓને તો સરકારે શૂળી પર ચડાવી દેવા જોઈએ!' એકે અત્યંત ગુસ્સે થઈને, મૌન તોડીને કહ્યું—'મરણપથારીએ પડેલા માણસ સાથે, તેના જીવ સાટે, માત્ર થોડા નાણાં ખાતર આવી ક્રૂર છેતરપિંડી ?'

બીજાએ માત્ર એટલું જ કહ્યું—'ભગવાન, એમને ક્ષમા કરે, પોતે શું કરે છે એ તેઓ જાણતા નથી.'

'તમેયે ઠીક ઈસુના અવતાર થઈ જાવ છો!' ગુસ્સે થયેલા મિત્રે તેમને ટોણો માર્યો.

અને પછી તો ખૂબ ચર્ચા ચાલી. પણ એ પક્ષ છેવટ સુધી રહ્યા.

એક કહે કે, 'ધૂર્ત લોકોને બરાબર પાઠ આપી સીધા કરવા જોઈએ.' બીજો કહે: 'એથી કંઈ આવી બાબતનો અંત ન આવે. છેતરપિંડી, અને આવી બાબતમાં ખાસ, કેટલી ભૂંડી અને ક્રૂર છે તેની સમજ અને ભાન આખા સમાજમાં ફેલાવવાં જોઈએ, તો જ એનો અંત આવે.' જોકે આ પક્ષ બહુ નાનો હતો.

ઈસુને ક્રૂસ પર ચઢાવનારા તો એમ જ માનતા હતા કે અમે આ એક અગત્યનું કામ કરીએ છીએ. ઈસુના દેહમાં ખીલા ઠોકનાર હાથોમાં ઝનૂનનું બળ હતું, તેની અરેરાટી અનુભવનાર બહુ ઓછા હતા. અને કહે છે કે, ઈસુના શરીરે ખીલા ઠોકાતા હતા ત્યારે એક બાજુ કેટલાક રાજી થઈને તાલી પાડતા હતા ત્યારે ઘેટાનું એક અટૂલું ખચ્ચું, જાણે એનાં જ શરીરમાં ખીલા ઠોકાતા હોય એવી વેદનાથી રહી રહીને ચીસો પાડતું હતું.

મૃત્યુટાણે ય માણસ સાથે માણસ જે ઘાતકી છેતરપિંડી આદરે છે ત્યારે પેલાં ઘેટાં જેવા નિર્દોષ માણસો 'અરે રે! આવું તે હોય!' ના ભાવે દર્દભરી હૃદયચીસ નાખતા હોય છે, પણ ચિચિયારી પાડી તાળી પાડતા પેલાં ધર્માંધ ટોળા જેવા રીઢા વ્યવહારડાહ્યા, અથવા તો એવા કામમાં સંડોવાયેલાઓ કમાણીની ગણત્રીએ રાજી થતા હોય છે.

ઈસુને ક્રૂસ પર ચડાવવામાં આવ્યા હતા એના કરતાં વિશ્વની માનવતાને ક્રૂસ પર ચડાવાય હતી એમ કહેવું જોઈએ. અને ક્રૂસ પર ચઢેલી માનવતાએ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી હતી કે, 'તું આ અજ્ઞાનીઓને માફ કરજે.' અને દિલ્હીમાં બિરલાભવનના કમ્પાઉન્ડમાં એવા જ અજ્ઞાનીએ છોડેલી ગોળીઓને, ઈસુએ છાતી પર ખીલાનો ઘા ઝીલ્યો હતો તેમ ત્રણ ત્રણ ગોળીઓ ઝીલતાં: 'હે રામ!' નો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો. ઈસુના ઉદ્ગારમાં પ્રાર્થના હતી તો,' માનવજાત હજી યે એવી ને એટલી જ અજ્ઞાન છે!' એવું હૃદયવેધક દુઃખ ગાંધીજીના ઉદ્ગારમાં જાણે સંભળાય છે.

થોડીક કમાણી ખાતર જીવન-મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં માણસ સાથે ય છેતરપિંડી કરતાં ભેળસેળવાળા ધૂર્તો પેલા હત્યારાઓ કરતાં કોઈ રીતે ઓછા દોષપાત્ર ખરા ?

ઈસુ એને ગાંધીજી પાછળ તો માનવજાતે અત્યંત આંસુ સાર્યાં, પશ્ચાત્તાપ કર્યો. પણ છેતરપિંડીથી મરનારાઓ તો મૂગા મૂગા અનંતકાળના મુખમાં ચાલ્યા જાય છે—એનું દુઃખ હોય તો તેમનાં લાગતાં-વળગતાંઓને, પશ્ચાત્તાપ તો કોઈને ય થતો હશે કે કેમ ?

આના ઉકેલ માટે બે માર્ગો વિચારાય છે. એક ધૂર્તોને શૂળી પર ચડાવવાનો, બીજો એમના અજ્ઞાનને ગાળીને રાહ પર લાવવાનો.

જુદાં જુદાં એવાં અનેક અનિષ્ટોને ટાળવા માટે એ જ બે વિચારધારા ચાલતી દેખાય છે. એક ભય ને દંડનો માર્ગ છે, બીજો પરિવર્તનનો. દંડનો માર્ગ સફળ નથી નિવડ્યો, તેમ પરિવર્તનનો માર્ગ પણ સફળ નિવડ્યો હોત તો હત્યારી ધૂર્તલીલા ચાલતી ન હોત.

બળ પર મુસ્તાક એવી સત્તાને પણ સમજાવટનો માર્ગ લેવો જ પડે છે, એ આજની પરિસ્થિતિ છે, તેના પક્ષે બળનું વજન છે ખરું, પણ તે બળ વાપરતાં પહેલાં સમજાવટનો માર્ગ લે છે. કેવળ વિચાર-પ્રચાર કાળમીંઢ હૈયાને પીગળાવી શકતો નથી. અંધ થયેલી આંખોને પ્રકાશ પ્રદાન કરી શકતો નથી.

ધૂર્ત લોકોને પોતાની લીલાની લાલચ કેમ થાય છે! ધનલિપ્સાને કારણે. રાતોરાત કુબેર થઈ જવાની લાલસાને

કારણ કે એ એવી લાલસા કેમ સેવી શકે છે? કેમ કે, એવી પરિસ્થિતિ છે એ કાયદાની જાળમાં ન સપડાય એવા માર્ગે ધનપતિ થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ છે સર્વોદય અને સમાજવાદની દ્વિમુખી એવી પરિસ્થિતિ જ દૂર કરવા માગે છે અને એ જ છે એનો ખરો ઉકેલ. પ્રવર્તમાન અનેક ક્રૂર ધૂર્તતાઓ અપરિમિત ધનસંગ્રહની ભૂખને કારણે ચાલે છે અને માનવતા સન્યાય જાણે ક્રૂસે ચઢેલી દેખાય છે

કામના ભય વિશે ધર્મવીરો અને ધર્મશાસ્ત્રોએ બે રીતે માણસને ચેતવેલો છે, એક તો એમ કે 'એ તને ઊંડી ગર્તામાં ધકેલી દેશે' આમ કહીને એ બેસી ન રહ્યા 'હૃદયમાં કામ ઉદ્ભવે જ નહિ એવી પરિસ્થિતિમાં રહેવું' મોહ ઊપજે એવી દશામાં યે કામને જીતવો એ ઉત્તમ તો છે જ, પણ બધા માટે તે શક્ય નથી, માટે મોહ જ ન જન્મે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી. આહાર વિહારની મર્યાદા પણ તે માટે સૂચવી

ડહાપણનો એ માર્ગ આજે આ દિશામાં પણ કંઈક પ્રકાશ નાખે છે સદ્ગુણો સદાચાર પર ભાર મૂકવો એટલું જ બસ નથી, પણ એમાંથી ચલિત પણ ન થવાય એવી પરિસ્થિતિ પણ સર્જવી ઘટે

ધન સત્તા આદિના લોભે, લાલચે જે અનેક ધાતકી ધૂર્તતાઓ આજે પ્રવર્તમાન છે, એ ખરાબ છે એમ સમસ્ત પ્રજામાં ઠસાવવાનો પ્રયાસ કરીએ એ જરૂરી તો છે જ પણ તે સાથે જે કારણો એ ધૂર્તતાના પાછળ રહ્યાં છે તેને જ દૂર કરે એવી પરિસ્થિતિ પણ સર્જવી ઘટે અને આજે એ અશક્ય નથી, અતિ કેન્દ્રિત સત્તા અને અતિ કેન્દ્રિત મૂડીના વિભાજનના માર્ગ લોકશાહી પાસે બળના ઉપયોગ વિના પણ છે જ

☆

ઈસાઈ મિશનરીઓએ ઈસાઈ ધર્મના પ્રચાર માટે પરદેશોમાં ખાસ કરીને ત્યાંની પછાત જાતિઓમાં કામ કરવાનું પસંદ કર્યું

શહેરની શિક્ષિત જનતા અને ગામડાના શ્રદ્ધાળુ લોકો ધર્માંતર પ્રવૃત્તિમાં ખાસ રસ લે એ પહેલપ્રથમ તો શક્ય જ ન હતું એટલે પછાતજાતિ અને તેમાંય પર્વત જંગલોમાં, તેની આસપાસ વસતા આદિવાસીઓમાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને પણ ગયા અને વસ્યા જીવનની જરૂરિયાતોના અભાવથી દુઃખી થતા રોગોમાં રિબાતા અને ધર્મજ્ઞાનથી વંચિત લોકોમાં દવાદારૂ અને પોતાને પણ છેવટે લાભદાયક નીવડે એવા શિક્ષણથી તેમણે પગપેસારો કર્યો અને ધીમેધીમે ધર્માંતર પ્રવૃત્તિ આદરી

શહેર ગામડામાં પણ સામાન્યપણે સર્વસાધારણ લોકો કરતાં ય જીવનની સવલતો અને લોકસન્માનના અભાવથી દીનહીન દશામાં જીવતા લગભગ અજ્ઞાન એવા લોકોમાં જ વિશેષ તો, મિશનરી પ્રવૃત્તિ વિકસાવી શક્યા.

એ પ્રવૃત્તિમાં પશ્ચિમના ઈસાઈ દેશોમાંથી મળતી નાણાકીય મદદ તો કારગત નીવડી જ, પણ તે સાથે ભલેને સ્વાર્થભાવે કે ધર્માંધતાના આશયે મિશનરીઓએ ખંત અને નિષ્ઠાથી જે કામ કામ કર્યું તેનો ફાળો ઓછો નથી. આ દાખલો એમ સૂચવે છે કે, સાચી દૃષ્ટિથી અને નિષ્ઠાથી મિશનરી ભાવનાથી કામ કરનારા સેવકો આપણે ત્યાં હોય તો તેમને માટે પણ સર્વાંગી અને પછાત જાતિના ઉદ્ધારનો માર્ગ મોકળો છે

હિન્દુ ધર્મ વિશે અભિમાન ધરાવનારાઓ વારંવાર વટાળપ્રવૃત્તિ સામે ઉકળાટ ઠાલવે છે ખરા પણ આઝાદી મળ્યાને દસ દસ વર્ષ વહી ગયા, ઈસાઈ મિશનરીઓને પરદેશી શાસનની ઓથ હતી તે પણ ચાલી ગઈ છતાં તેમનું પ્રચારકાર્ય હજી કેમ ચાલી રહ્યું છે? કેમ, કેટલાય શ્રીમંતો માંદા પડતાં હજી મિશન-હૉસ્પિટલમાં જ જવાનો આગ્રહ રાખે છે? કેમ પોતાનાં બાળકોને મિશનની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલોમાં ભણાવવાનો આગ્રહ રાખે છે? આપણા મિશનરી સેવકો અને મિશનરી સેવા સંસ્થાઓ આ પ્રશ્નોનો જવાબ પોતાની પાસે માગે અને પોતાનામાં શું ખૂટે છે એ શોધી કાઢે એ જરૂરી છે

—મ

☆

સુરત સબ જેલમાંથી સાબરમતી સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવનાર સત્યાગ્રહી કેદીઓનું જૂથ લગભગ એંશીનું હતું.

સાંકડી ખોલીઓમાં ને નાનકડા વર્તુળમાં બબ્બે મહિના ગાળીને બધા કંટાળી ગયા હતા. સેન્ટ્રલમાં તો સત્યાગ્રહી કેદીઓ લગભગ ત્રણેક હજાર હતા અને દરેક બેરેક વોર્ડમાં ત્રણસોથી પાંચસો કેદીઓ છે એવી ખબર હતી તેથી ત્યાં એટલા માણસો વચ્ચે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણો આનંદ આવશે એવા વિચારે બધા ખુશ થઈ ગયા. કેટલાકોએ તો—જેમનો કેસ પતી ગયો હતો અને કેટલાક અટકાયતી કેદીઓ હતા—સબ જેલમાંથી સેન્ટ્રલમાં લઈ જવા માટે અધિકારીઓને અરજી વિનંતિઓ પણ, કંટાળીને કરી હતી.

સાધારણ રીતે તો જે દિવસે લઈ જવાના હોય ત્યારે જ ખબર પડે, પણ કેટલાક ચાલાકોએ તિકડમ પદ્ધતિએ એકબે દિવસ અગાઉ એ ખબર મેળવીને પોતાના સગાવહાલાઓને પણ ખબર પહોંચાડી દીધેલી. જેથી જેલ છોડતી વખતે દરવાજે જ કેટલાકનાં સગાંઓ મળી ગયાં, મોટે ભાગે આસપાસનાં નજીકના ગામમાં રહેનારાઓ, અને શહેરના કેદીઓનાં સગા ઓળખીતા સ્ટેશને આવી મળ્યાં. મળવા આવનારાઓ કંઈ ખાલી ન આવે, સૌ પોતપોતાથી બની શક્યું તે લઈને, બિસ્તર બિછાના, પુસ્તકો અને ખાવા પીવાની ચીજો લઈને આવેલાં. પોલીસો આ બધું સમજતા કે તેમને સમજાવી લેવામાં આવ્યા હશે તેથી, એમણે સરળતાથી મળવા દીધાં ને ચીજવસ્તુઓ પણ આપવા દીધી. કેટલાક બીજી ત્રીજી વાર જેલ જનારાઓએ સલાહ પણ આપી કે, અમુક અમુક વધારાની ચીજો પરત કરી દો, તે સેન્ટ્રલમાં ઊલટી ભારરૂપ થઈ પડશે. તેમ પણ થયું.

ગાડીમાં બપોર થયા—ગાડી લોકલ હતી—અને જમવાનો પ્રશ્ન આવ્યો. કેટલાક જૂના અનુભવીઓએ પોલીસ-અધિકારીને કહ્યું કે, 'કેદીઓના ભથ્થાની રકમ તમને મળે છે એટલે તમે બધાને ખવડાવો!'

એક સ્ટેશને ગાડી ઠીક ઊભી રહેતી હતી ત્યાં અધિકારીએ ચા ગાંઠિયાં મંગાવ્યાં!

અનુભવી કેદીઓ કહે, 'અમારે તો પાકું ભાણું જોઈએ. તમને પૈસા તો પાકા ભાણાના મળે છે, અમે નાસ્તો શું કામ કરીએ!'

'અમે તો આવું જ ખવડાવીએ છીએ. લોકપમાં પાકું ભાણું કેવું? અમે પણ એ જ ખાવાના!'

સરકાર સામે કાયદેસર બધી રીતે બાઝવાની શોખીન એવા બે-પાંચ સામે બીજા પોણોસોક કહે કે, જવા દો, જે મળ્યું તે ઠીક છે. આપણે તો ગાંઠિયા ખાઈ ને ય ગળાં બગાડવાં નથી. અને આપણી પાસે તો ઘણું ખાવાનું પડ્યું છે. પોલીસો આપણી વાત રાખે છે તો આપણે પણ એમની વાત રાખીએ!'

અને, છેવટે એમ જ થયું. કેદીઓ માટે ખરીદેલાં ગાંઠિયામાંથી પોલીસોએ પણ પોતાનો ભાગ લઈ લીધો! જો કે, એમને પણ મુસાફરી ભથ્થું મળતું જ હોય છે.

આ પ્રસંગે મારો આગલો અનુભવ યાદ આવ્યો.

લોકઅપમાં ત્રણેક દિવસ, રિમાન્ડ પર લેવા રાખેલો. રિમાન્ડ એટલે મન ફાવે ત્યારે લોકઅપમાંથી ઉચ્ચ પોલીસ અધિકારી પાસે રજૂ કરવામાં આવે તે, હકીકત મેળવવા ખખડાવે, ધમકી આપે અને તેમ છતાં તેમની ધારણા બર ન આવે તો, ચૌદમા રતનનો પણ ઉપયોગ કરે.—ત્યારે લોકઅપના પિંજરામાં એક ફોજદારી ગુન્હાસર પકડાયેલો કેદી પણ હતો, તે રીઢો એટલે ખાવાના સમયે 'પાકું ભાણું જ માગે' ન આપે તો નાસ્તો કરે જ નહીં, રિપોર્ટ કરીશ! એમ પણ કહે. અને નજીકની લોજમાંથી રાઈસ પ્લેટ આવે તે બબડીને ખાય. પણ અમારા જેવાને તો, કોઈ મળવા આવે તે ચા પાણી કરાવી જાય કે ફળ આદિ આપી જાય તે પૂરી તપાસ કરીને પોલીસ આપે કે, આવનાર પાસે પૈસા લઈને પહોંચાડે—એટલે અમારાથી તો પાકા ભાણાનો આગ્રહ રખાય જ નહીં ને?

આજે પણ, મધ્યમ વર્ગ, જેલની બહાર પણ, 'પાકું ભાણું' મળે એમ ઇચ્છે ખરો, પણ બીજીત્રીજી સગવડો મળી જાય તો, નાસ્તાથી ચલાવી લે છે!

પણ મજૂરો તો બીજી ત્રીજી સગવડો ભલે ટાળે ચઢાવે—ભાણું તો પાકું જ જોઈએ, એમ કહીને હડતાળે જતાં, માગણીઓ કરતાં દેખાય છે! અને છેવટે, રાઈસપ્લેટ મળે તો બબડતાં બબડતાં સ્વીકારી લે છે!

ભારતની જનતાનો મોટો ભાગ, હજી સત્યાગ્રહી અને અન્ય કેદીઓ જેવી જ ભાવનાનો નથી શું?

પ્રાર્થનાના પ્રકાશમાં — ગુ. મ.

હરિજન આશ્રમ, સાબરમતીના વિદ્યાલયનું પ્રાર્થનાગૃહ. તેના બધા બારી બારણાં ખુલ્લાં છે. શનિવારનો દિવસ. સવારનો સમય. આચાર્યશ્રી પધાર્યા છે. તેમની આંખો ધ્યાનાવસ્થામાં બંધ છે. તેમના ચહેરા પરથી લાગે છે કે, તેમનું મન અદૃશ્ય, અલૌકિક જગતમાં ઊડી રહ્યું છે. તેમના આસન સામે વિદ્યાર્થીનીઓને બેસવાની જગ્યા છે. તેમની બેઠક આસપાસ સહકર્મચારીઓને બેસવા માટે પાથરણાં બિછાવ્યાં છે.

પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગી ચૂક્યો છે. છાત્રાલયેથી બહેનો બહાર નીકળી ચૂકી છે અને એકેક કરીને પ્રાર્થનાગૃહ તરફ જઈ રહી છે. નાના બાળકો તે પહેલા જ દોડીને પ્રાર્થનાગૃહમાં આવી ગયા છે. બધા મૂગામૂગા પ્રણામને આચાર્યશ્રી સામે મીટ માંડીને બેઠા છે.

અચાનક આચાર્યશ્રી હારમોનિયમ સાથે – 'હરિ બોલ હરિ બોલ, હરિ હરિ બોલ, મુકુન્દ માધવ ગોવિંદ બોલ !' ની ધૂન દર્દભર્યા સાદે ગાવી શરૂ કરી દે છે. બાળકો તેને ઝીલે છે. બહેનો એક પછી એક ખુલ્લાં બારણાંમાંથી પ્રવેશી રહી છે. તે સૌ પણ ઉત્સાહથી ઝીલી લે છે.

હરિનામની ધૂન જામી ગઈ. વાતાવરણમાં એક જાતની સુગંધ વ્યાપી ગઈ. એવા અદ્ભુત વાતાવરણમાં ગૃહમાં હજી યે આવી રહેલ બહેનોભેગા સૂર્યના કિરણો પણ ખુલ્લાં બારણાંમાંથી પ્રવેશ્યાં. પ્રાર્થનાગૃહ ઉજ્જ્વળ બની ગયું. ફક્ત તે જ નહીં, ગૃહમાં બેઠેલા બાળકો પણ પ્રકાશનાં પુષ્પો જેવા લાગતા હતા. કોઈને પોતાના વ્યક્તિગત રૂપરંગ જ નહીં ! પ્રાર્થનાગૃહ પ્રકાશનું સરોવર બની ગયું.

આજે આમ કેમ બન્યું ? દરરોજની પ્રાર્થનામાં અગાઉ કોઈ દિવસે આવું નથી બન્યું. પ્રાર્થનાગૃહ, આચાર્યશ્રી, બાળકો, સૂર્યનો પ્રકાશ–બધું પહેલા જેવું જ હતું. તો શું, આજે મારી આંખોમાં કોઈ જાતનો કરીને કીમિયો આવી ગયો છે કે આચાર્યશ્રીમાં એવો કોઈ પ્રકાશ આવી પ્રવેશ્યો છે કે જેનાથી બહાર પણ બધું પ્રકાશમય બની ગયું છે ? સ્થાન સમયસીમિત જેવું લાગે છે. સ્થાન અને સમયનું ભાન આજે લુપ્ત થયું છે. આજે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતરી આવ્યું હોય એવું લાગે છે. પણ દરરોજ કેમ એવું નથી અનુભવાતું ?

એવામાં આચાર્યશ્રી મીઠા, બુલંદ અને ભવ્ય સાદે લલકારી ઊઠ્યા.

'આવી, આવી રે પ્રભુ, તારી ચેતના !'

કોની ચેતના ? પ્રભુની ? પણ પ્રભુ તો સર્વત્ર અને સદાકાળ છે. તે છતાં તેનો સ્પર્શ ફક્ત આજે જ કેમ અનુભવ્યો ? તેની ચેતના તેની કૃપાની જેમ એક નિરંતર વહ્યા કરતી સરિતાસમાન છે. તેમાં નિયમિત સ્નાન કરી રહ્યો છું એવું કેમ લાગતું નથી ? બીજું એ કે, આ ચેતના તો આચાર્યશ્રીના હૈયામાં ઊતરી. તેઓ તો ધન્ય થયા જ. પણ બીજા એવી રીતે કેમ ધન્ય થઈ શકે છે ? બીજાને પ્રાર્થનાગૃહ પ્રકાશના સરોવરમાં પલટાઈ ગયેલું લાગે છે તે તેની ફક્ત કલ્પના જ તો નહીં હોય ને ? કે, એકની અંદર ઊતરેલી અતિમનસ ચેતના બીજાને પણ સ્પર્શી શકે છે ?

ત્યાં તો, આચાર્યશ્રીએ એક બીજું ગીત શરૂ કર્યું –

'તે રણમાં રે આવીને ગંગા ઉતારી !'

કોણે આ ચમત્કાર કર્યો ? અને એવો ચમત્કાર થાય તે પહેલા રણની પેઠે જ શુષ્ક પ્રાણહીન બની જવું ખરેખર જરૂરી છે શું ? શું એમ થયા વિના સ્વર્ગીય ગંગા નહીં વહે ? શું રણમાં પહોંચતા જ પ્રભુને કારણ મળે છે ? પણ એ દૈવી ચેતના કોઈનામાં ઊતરી છે એનું પ્રમાણ શું ? શું તેનું જીવન સર્વાંગે સુવર્ણમય બની જાય છે કે તેનો કોઈ એક ભાગ જ સુવર્ણમય બની જાય છે ? પણ દૈવી ચેતના તો પારસ પથ્થર જેવી હોય છે એમ કહેવાય છે, તે તો જે વસ્તુ તેને સ્પર્શે તેને સંપૂર્ણ સુવર્ણમય કરી દે છે.

ત્યાં તો આચાર્યશ્રીએ ગીત પૂરું કર્યું. એક શ્લોક બોલ્યા. તેનો ભાવાર્થ એવો હતો કે ઘાસ તરણાં જેવી નમ્રતા, વૃક્ષ જેવી સહનશક્તિ ને અપમાનિતને પણ માન આપવાના ગુણો કેળવવા.

તો શું આ 'ત્રિમૂર્તિ'ની નિયમિત પૂજા કરવાથી જ દૈવી ચેતના માણસમાં ઊતરે છે ? તો શું દૈવી ચેતના કોઈ વ્યક્તિમાં ઊતરતા પહેલા અમુક શરતો કરે છે ? પણ પ્રભુની કૃપા તો બિનશરતી હોય છે ' એવું કહેવાય છે. તેની કૃપા તો પ્રેમનો પ્રકાશ છે–સૂર્યના પ્રકાશ જેવો

પણ સૂર્ય તો પહેલાંથી એવી કશી શરત કરતો નથી કે, 'અંધકાર, તું સૌથી પ્રથમ દૂર થા, પછી હું પ્રકાશ આપીશ.'

પ્રાર્થના પૂરી થઈ. વિદ્યાર્થિનીઓ એકેક કરીને પ્રાર્થનાગૃહની બહાર ગઈ, પણ હજી સૌ પ્રકાશના પુષ્પો જેવાં જ લાગતાં હતાં. નહીં, નહીં–હકીકતમાં તેઓ આના જ છે. પણ આજે જ મારી આંખો તેમની એ આધ્યાત્મિક મહાનતાનાં દર્શન કરી શકી છે, આવું દર્શન હું પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કરી શકું તો કેવું સારું! પણ વાંક મારો જ છે, કે એમ કેમ થતું નથી!

જેમ કે, દિલ્હીવાળા શ્રી ઓમબાબા વારંવાર કહેતા–

નૂર ઉસકા, જહૂર ઉસકા,
મગર, તુમ ન દેખો, કસૂર કિસકા?

*

બે ભાઈ

વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એક ગામમાં બે ખેડૂત ભાઈઓ રહેતા હતા, નાનાનું નામ નાનાભાઈ અને મોટાનું મોટાભાઈ. મા બાપ તો નાનપણમાં મરી ગયેલાં, એક નાનકડું ખેતર વારસામાં મૂકીને. તે સિવાય બે બળદ અને એક સારો કૂતરો પણ હતા.

મોટાભાઈ કામનો ભારે આળસુ, ખેતરે જવાને બદલે ઘરે જ ખાટ પર પડી રહે, જમીન ખેડવી, ખેતીની દેખરેખ રાખવી એ બધું નાનો ભાઈ કરતો. આમ છતાં પણ મોટાભાઈને ખૂંચતું કે, આ નાનો મારી સંપત્તિમાં નાહકનો ભાગીદાર બની બેઠો છે.

એક દિવસ એણે નાનાભાઈને કહ્યું 'જો ભાઈ, મા-બાપ મરી ગયાં ત્યારે આપણે નાના હતા, તેમાં તું તો સાવ નાનો–હવે તું ઉમ્મર લાયક થઈ ગયો છે. હવે આપણે અલગ થઈએ તો ઠીક.'

'પણ એવી શી જરૂર પડી? આપણી વચ્ચે કશી તકરાર નથી!' નાનાએ કહ્યું.

'પણ, તે તો હું કશું બોલતો નથી તેથી. જો હવે હું કંઈ રાંધી-ખવડાવવા માટે નવરો નથી. રોજ રોજ હાથ બાળવા કરતાં એક દિવસ હૈયું બાળીને બેસી રહેવું વધારે સારું.'

નાનાએ મોટાને સમજાવવા ઘણું યે કર્યું પણ જેના દિલમાં કળજુગ પેઠો હતો તે એમ માને ખરો?–છેવટે બંને જુદા થયા. મોટાએ જમીનનો સારામાં સારો ખેડાઉ ભાગ પોતે રાખી લીધો, બળદ પણ રાખ્યા, નાનાને પડતર જમીન ને કૂતરો આપ્યો. આમ ભાગ વહેંચાઈ ગયા. પણ મોટો તો એવો ને એવો જ આળસુ રહ્યો. બળદની સંભાળ ન રાખવાને કારણે એ ય દિવસે દિવસે દુબળા થતા ગયા, તો પણ એની આંખ ઉઘડી નહીં. નાનો ભાઈ તો સારી રીતે દિવસો ગુજારતો હતો. પોતાના કૂતરાની સાર સંભાળ રાખતો, અને નજીકના જંગલમાં લાકડાં કાપવા જતો ત્યારે પણ તેને સાથે લઈ જતો. એવામાં ખેતીની મોસમ આવી ને નાનો ચિંતામાં પડ્યો, કેમકે એની પાસે બળદ ન હતા.

એક દિવસ એમ જ એ વિચારમાં ને વિચારમાં તાપણી પાસે ઝોકાં ખાતો બેઠો હતો ત્યાં તેના કૂતરાએ ત્યાં આવી જોરશોરથી ભસવા માંડ્યું. નાનો ઝટ જાગી ગયો. એ ઊઠ્યો, કોદાળી પાવડો લઈને ખેતરે ગયો ને જમીન સરખી કરવા લાગ્યો. થોડીવારે ખૂબ થાકથી હાંફીને એ જમીન પર બેસી ગયો. કૂતરો ફરી તેની પાસે આવીને જોરજોરથી, જાણે કશું કહેતો હોય એમ ભસવા લાગ્યો. 'અરે તું કેમ ભસે છે? શું તું મને જમીન ખેડી આપશે?' નાનાથી પૂછાઈ ગયું.

કૂતરો ખેતરમાં જઈને એવી રીતે કૂદ્યો જાણે એના પર હળ નાખ્યું છે અને એ ખેડી રહ્યો છે.

નાનાએ કૂતરો ખેંચી શકે એવું નાનકડું હળ બનાવ્યું અને તેમાં તેને જોડી એ ધીરે ધીરે જમીન ખેડવા લાગ્યો.

મોટાએ એક દિવસ જોયું કે, નાનાનું ખેતર

તો સરસ ખેડાયુ છે પણ શાથી ? એને આશ્ચર્ય થયુ 'નાના આ ખેતર કોણે ખેડયુ ?' એણે પૂછયુ

'મે પોતે'

'પણ બળદ કયાથી લાવ્યો ?'

'મે તો કૂતરાને જોતરીને ખેડયુ છે'

મોટો કશુ બોલ્યો નહીં 'વારુ તુ મને એક દિવસ માટે તારો કૂતરો આપ મારે કામ છે' અને એમ કરીને એ કૂતરો માગીને લઈ ગયો મોટાએ કૂતરાને હળે જોડયો પણ તે તો જેમનો તેમ ઊભો જ રહ્યો મોટાને તેથી, એવો તો ગુસ્સો ચડયો કે એના માથામા કોદાળી ઝીકીને મારી નાખ્યો

સાજ પડી, કૂતરો પાછો ઘરે ન આવ્યો એટલે નાનાને ચિતા થઈ મોટા પાસે જઈને પૂછયુ 'ભાઈ, મારો કૂતરો ?'

'ભગવાન જાણે, એ કયા મરી ગયો ! મને કઈ ખબર નથી' મોટાએ લાપરવાહીથી કહ્યુ

મોટાભાઈનો ચહેરો જોઈને નાનાએ વધારે પૂછયુ નહી એ કૂતરાને શોધતા આમતેમ ફરવા લાગ્યો છેવટે તેની લાશ જ મળી રડતા રડતા એણે શબને ઉપાડયુ અને ગાતોગાતો એ ઘરે પાછો ફર્યો–

મને વારસા માયમડી રે મળ્યા હતા એક કૂતરો
મારે માટે ખેડ કરતા મારે વ્હાલો કૂતરો
કયા જાલિમે કયા કારણે પ્રાણ હર્યાં રે એનો
નાના મારા રૂડા રૂપાળા એ જ્યાન કૂતરાનો

નાનાએ માટીના ટીંબા પર ખાડો ખોદી શબને દફનાવ્યુ અને રોજ તે ત્યા જવા લાગ્યો એમ રોજ જતા એક દિવસ એણે ત્યા વાસનો કોટો ફૂટેલો જોયો ફરી વાર ગયો ત્યારે તો સરસ વાસનુ ઝાડ ઊગેલુ તેણે જોયુ એ જોઈને એ એટલો તો ખુશ થયો કે એક પાતળા વાસને પકડીને હલાવતો ગાવા લાગ્યો–

ધનકુબેર ઓ વાસ સાંભળ વિનતી મારી
ચાદી સોનાથી ભરી દે ઝોળી તુ ઝોળી મારી
રોજ સવારે જોઈએ મારે સોનુ મૂઠીભર
સધ્યાકાળે ઝોળી મારી ચાદીથી તુ ભર

એણે ગીત પૂરુ કર્યું કે ખરેખર, વૃક્ષમાથી સોના ચાદીનો વરસાદ પડયો એણે તેનાથી ગજવા ભર્યા અને પછી એ સવાર સાજ ત્યા જતો, લીલા વાસને હલાવતો અને સોનુ ચાદી ખરતા

મોટાભાઈને ખબર પડી તો એણે પૂછયુ 'તુ સોનુ ચાદી કયાથી ચોરી લાવે છે ?'

'હુ ચોરતો નથી, પણ કૂતરાની સમાધ પર ઊગેલા વાસઝૂડને હલાવુ છુ, અને ખરે છે તે લઈ આવુ છુ' નાનાએ ભોળાભાવે કહ્યુ

'તુ સાચુ બોલે છે કે મને બનાવે છે ?' મોટાએ શકાથી પૂછયુ

'ના, ના, હુ સાચુ કહુ છુ તમે પણ એમ કરી જુઓ' પછી એણે જે રીતે પોતે વાસઝૂડ પાસે જઈને તેને હલાવતો ને સોનુ ચાદી ખરતા તે કહ્યુ

મોટાએ ઝટ ઘરે જઈને વાસની ટોપલીઓ લીધી, વાસઝૂડ પાસે ગયો વાસ હલાવીને એ ગાવા લાગ્યો ત્યા તો તેના પર સોના ચાદીને બદલે જાતજાતના કીડા મકોડા ખરવા લાગ્યા જોતજોતામા એનુ આખુ શરીર એનાથી ઢકાઈ ગયુ, અને કરડવા લાગ્યા શરીરને ખજવાળતા ખજવાળતા એ પાગલ જેવો થઈ ગયો થોડીવારે એ ઘરે દોડયો, કુહાડી લઈ આવ્યો અને વાસને કાપી નાખ્યા

બીજે દિવસે નાનો ત્યા ગયો તો એણે કપાયેલા વાસ જોયા એનુ હૃદય વલોવાઈ ગયુ અને તે ગાવા લાગ્યો–

મને વારસા–માયમડીએ રે મળ્યો હતો એક કૂતરો
મારે માટે ખેડ કરતો મારો વ્હાલો કૂતરો
કયા જાલિમે કયા કારણે પ્રાણ હર્યાં રે એનો
નાના મારા રૂડા રૂપાળા એ જવાન કૂતરાનો
એની સમાધિ પર ઊગેલો પછી મઝાનો વાસ
રોજ સવારે સોનુ દેતો ચાદી દેતો સાજ
કયા જાલિમે હાય રે મારો કાપી નાખ્યો વાસ
તૂટી ગઈ મુજ દુખિયાકેરી એકલ એ પણ આશ'

નાનાએ કપાયેલા વાસને ભેગા કરી, ઘરે લઈ

જઇ તેને કાપીકૂપી તેમાંથી મરઘાં રાખવાનું એક પિંજરું બનાવ્યું. એણે વિચાર્યું કે મહિના'ક પર નજીકના ગામે મેળો ભરાવાનો છે ત્યાં વેચી આવીશ. પણ થયું એવું કે આસપાસનાં ઘરોની પાલતુ મરઘીઓ અને બતકો પિંજરામાં આપો-આપ આવ્યાં અને ઘણાં ઇંડાં મૂકી ગયાં.

નાનો ફરી રાજી થયો. જીવવાની હામ આવી. ઇંડાં લઈને એ બજારે ગયો. મોટાભાઈએ એને પૂછયું: 'અલ્યા, તેં આટલાં બધાં ઇંડાં કયાંથી ચોર્યાં ?'

ભોળાભટાક નાનાએ સાચેસાચું કહી દીધું. એટલે મોટો કહે કે, 'એક દિવસ માટે મને તું એ પિંજરુ ઊછીનું આપ.'

ભોળારામ જેવા નાનાએ પિંજરું ઊછીનું આપી દીધું.

મોટાએ ઘરે જઈને મોરીની નજીક પિંજરું મૂકી દીધું. થોડીવારમાં જ મરઘાં બતકાં ત્યાં દોડી આવ્યાં. મોટો તો એ જોઈને રાજીરાજી થઈ ગયો. બધાં પાછાંગયાં પછી એણે પિંજરામાં જોયું તો સાવ ખાલી હતું! એને તેથી એટલો તો ગુસ્સો આવ્યો કે પિંજરાને બાળી નાખ્યુ !

નાનાભાઇને જ્યારે ખબર પડી કે પિંજરું બાળી નાખવામાં આવ્યું છે ત્યારે તેને ભારે દુઃખ થયું. ત્યાં જઈને એણે પિંજરાની રાખ ભેગી કરી, ઘરે ગાતો પાછો ફર્યો–

મને વારસાભાગ મહીં રે મળ્યો હતો એક કૂતરો,
મારે માટે ખેડ કરતો મારો વ્હાલો કૂતરો,
કયા જાલિમે, કયા કારણે પ્રાણ હર્યો રે એનો,
નાના મારા રૂડારૂપાળા ખેજબાન કૂતરાનો.
એની સમાધિ પર ઊગ્યો'તો પછી મઝાનો વાંસ,
રોજ સવારે સોનું દેતો, ચાંદી દેતો સાંજ.
કયા જાલિમે હાય રે મારો કાપી નાખ્યો વાંસ,
તૂટી ગઈ મુજ દુખિયાકેરી એકલ એ પણ આશ!
કાપ્યા વાંસ તણું બનાવ્યું રૂડું-રૂપાળું પિંજર,
ભરી ભરીને ઈંડાં દેતાં એમાં મરઘાં તીતર.
કયા જાલિમે હાય રે મારૂં બાળી નાખ્યું પિંજર,
ટુકરેટુકડા કર્યા હૃદયના, પાણી આશાઓ પર.

હતાશ થયેલો ને હવે ભરણપોષણનું કોઈ સાધન ન રહ્યું એટલે કાંધે કોદાળી લઈ ને હાથે જમીન ખેડવા ફરી પોતાના ખેતરે ગયો. જમીન ખોદી નાખીને તેમાં પેલા પિંજરાની રાખ છાંટીને દૂધીનાં બિયાં છાંટી દીધાં.

બીજ બહુ વહેલાં કોળ્યાં. થોડા દિવસોમાં તો વેલાં વધવાં લાગ્યાં. થોડા દિવસોમાં તો વેલાં અને દૂધીઓથી એની જમીન ઢંકાઈ ગઈ. તેમાં એક દૂધી તો એટલી મોટી હતી કે, એની ગોળાઈ જ આઠ નવ ફૂટની હતી! નાનાએ એનું નામ 'દૂધીરાણી' રાખ્યું.

એક વાંદરો ત્યાં ચઢી આવ્યો. દૂધી જોઈને તેની દાઢ સળકી. એણે એક દૂધી તોડી અને ચાલવા લાગ્યો. પોતાના અડ્ડા પર જઈને એણે બીજા વાંદરાંઓને કહ્યું કે, 'નજીકના ખેતરે ખૂબ દૂધીઓ થઈ છે. હાથ મારવા જેવું છે. ચાલો જલદી જઈને તોડી લાવીએ.'

વાંદરાંઓ બાકીની દૂધીઓ લઈ ગયાં માત્ર દૂધીરાણી જ બાકી રહી ગઈ, કેમકે તે લઈ જઈ શકાય એવી ન હતી.

વાંદરાંઓએ પોતાના અડ્ડે જઈને વિચાર્યું કે લાવવા જેવી તો પેલી દૂધીરાણી જ છે. પણ તેને લાવવી કેમ? આપણી દેવીને આહ્‌વાન કરીએ તો તે આવીને અહીં મૂકી જાય ખરી! એમ વિચારીને તેઓ પૂજા માટે રાખેલી સોના ચાંદીની પ્યાલીઓ અને ધૂપ લઈને દૂધીરાણી પાસે આવ્યાં અને બધું તેની સામે રાખી, ધૂપ કરી દેવીને આહ્‌વાન માટે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. દૂધીરાણીની અંદર બેઠેલા નાનાએ એ બધું જોયું અને એણે અંદરથી દેકારો કર્યો: 'હે... એ... ઈ!'

વાંદરાંઓ ચોંકી ઊઠયાં એમણે ધાર્યું: આ તો દૂધીરાણી બોલે છે! એટલે ભયનાં માર્યાં સોના ચાંદીનાં પૂજાપાત્રો ત્યાં જ મૂકીને ભાગી ગયાં. તેમના ગયાં પછી નાનાએ બહાર આવી સોના-ચાંદીનાં પાત્રો ભેગાં કર્યાં અને ઘરે પાછો ફર્યો.

હમેશની પેઠે મોટાભાઈ નાનાને ફરી પૂછવા

આવ્યો 'અરે, આ મોના-ચાંદીની ચીજો ક્યાંથી ઉપાડી આવ્યો ?'

'ભાઈ, મેં ચોરી નથી કરી !' નાનાએ સ્વાભાવિકપણે કહ્યું

'ત્યારે, આ બધું તારી પાસે આવ્યું ક્યાંથી ?' મોટાએ ખખડાવીને પૂછયું.

નાનાએ દૂધી અને વાદરાઓની વાત જેમ બની હતી તેમ કહી

'ઠીક !' કહીને મોટો પાછો ફર્યો રાત પડી એટલે એ નાનાના ખેતરે ગયો અને નાનાની પેઠે જ દૂધીરાણીની અંદર જઈને બેઠો વાદરાઓ ફરી આવ્યા પણ આ વખતે એમની સંખ્યા અતિ ઘણી હતી હા, આ વખતે એમની પાસે પૂજાના પાત્રો ન હતા એમણે તો આવીને સૌએ મળીને દૂધીરાણીને ઉપાડી અને ચાલવા લાગ્યા આળસુ મોટો તો અંદર ઊંઘતો હતો !

વાદરાઓ તો દૂધીરાણીને લઈને એક ઊંડા ઝરણા પાસેની એક ઊંચી ટેકરી પર લઈ આવ્યા એવામાં મોટો જાગી ગયો વાદરાઓના હોકારા દેકારા સાભળીને એને લાગ્યું કે, વાદરાઓ દેવીને આહ્વાન કરવા માટે પ્રાર્થના કરતા હશે એણે તરત અંદરથી નાનાની પેઠે જ દેકારો કર્યો: 'હે — એ ઈ !' એ ઓચિંતા સાદથી વાદરાઓ ગભરાયા તેઓ દૂધીરાણીને ટેકરી પરથી ઊંડા ઝરણામાં ગબડાવી જીવ લઈને ભાગી ગયા

ટેકરી સાથે અફળાતી ઝીંકાતી દૂધીરાણી ઝરણામાં પડી ત્યારે ભૂકો થઈ ગઈ હતી, તો, અંદર ભરાયેલા મોટાના હાલ કેવા થયા હશે એ તો તમે જ વિચારી લેજો !

અને, સાથે સાથે એ પણ વિચારજો કે જાતે આળસુ રહીને બીજા મહેનતુનું સદ્ભાગ્ય છીનવવા જઈએ તો છેવટે શું થાય ? [ચીની લોકકથા પરથી]

મુક્તકો

૧

તારા મહા શાશ્વત વિશ્વનીડે
કદી નથી રાજતુ એક રૂપ,
(તારી ગણું એ કરુણા અનુપ)
તેથી જ તો ભાર બની ન પીડે
મા' ભૂતનો હાડ-મડેલ સ્તૂપ
બેસે અહીં કાળમુખું ય ઘૂડ,
તો આપણો પાખ ભરે મરૂડ.

૨

અમે જ બન્યું છીં અમે જ
મિલનાદ ઊંચે થશે
પરતુ પળમાંહી શાન્તિ,
—સ્થળ ખાલી, પડદો પડે.

૩

કોઈ વસ્તુ લાગતી ના અકારી,
મને ન આવે અહીં તો અભાવો:
સૌની સાથે મોજથી ઘૂમનારી
આ જિંદગી છે લખલૂટ લહાવો
કેવો દયાપાત્ર હવાઈ મ્હેલમાં
દેવત્વનો બહી બનેલ દાવો !

મકરન્દ દવે

સૌથી સુંદર સ્વરૂપ

સંયમ ? સમ+યમ ? યમ સમાન.

યમને તો ધર્મરાજા પણ કહે છે, કેમ ?

કેમ કે, જીવનનો સૌથી મોટો સંયમ અને સંરક્ષક યમ છે

લોકો યમને મૃત્યુના રૂપમાં જુએ છે, અને કહે છે કે તે તો કાળ જેવા કાળા છે.

પરંતુ, મૃત્યુનું આંતરિક સ્વરૂપ તો શ્વેત છે,

એ ચમત્કાર કેમ થયો ? સંયમ દ્વારા !

જગતમાં જો મૃત્યુ ન હોત તો જીવનનો વિશાળ અને વિરાટ વિકાસ કદી પણ થઈ શકત નહીં કેમ કે, મૃત્યુ જ જીવનની ગતિને સરખી રાખે છે અને તે સાથે જ તેને વેગ પણ આપે છે.

એટલા માટે જ તો યમરાજને ધર્મરાજા પણ કહે છે. મૃત્યુના કેવળ વારવારના સ્મરણથી જ માણસ મોહમાયાની જાળ અને જંજાળમાં ફસવામાંથી બચી જાય છે.

કેમ ? કેમ કે, એ પ્રકારના સ્મરણથી તેને પોતાની અનેક કામનાઓ પર સંયમ રાખવાની પ્રેરણા મળે છે.

જો સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે તો સંયમ યમનું સૌથી સુંદર સ્વરૂપ છે.

ગુરુદયાળ મલ્લિક

સાભાર સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન (અમદાવાદ)નાં

રવીન્દ્ર-સૌરભ: [અનુવાદ અને રસગ્રહણ] કાકાસાહેબ કાલેલકર; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા.

હિન્દના જવાહર: મણિભાઈ ભગવાનજી દેસાઈ; મૂલ્ય: એક રૂપિયો.

ગુ. વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ)નાં

ઈસપ અને તેની વાતો: [ભાગ-૪] મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ; મૂલ્ય: પચાસ નવા પૈસા.

બોધક કહાનિયાં: [હિન્દી] લે. મુકુલભાઈ કલાર્થી, અનુ. અંબાશંકર નાગર, મૂલ્ય: છ્યાસી નવા પૈસા.

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ: લે શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ; મૂલ્ય: દોઢ રૂપિયો.

મારો જેલનો અનુભવ: [ત્રીજી આવૃત્તિ] લે. ગાંધીજી; મૂલ્ય: સાઠ નવા પૈસા.

આર. આર. શેઠની કંપની (મુંબઈ)નાં

અનાથ: [નવલકથા] લે. પ્રા. વસંત કાનેટકર, અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ; મૂલ્ય: પાંચ રૂપિયા.

વૃન્દા: [નવલકથા] લે. ડૉ. કુ. સુમતિ ક્ષેત્રમાડે; અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ; મૂલ્ય: સાડા સાત રૂપિયા.

રાગ-વૈરાગ: [વાર્તાસંગ્રહ] લે. સારંગ બારોટ; મૂલ્ય: ચાર રૂપિયા.

યજ્ઞ પ્રકાશન (વડોદરા)નાં

શાંતિ-સેના: વિનોબા; મૂલ્ય: સવા રૂપિયો.

શિક્ષણ-વિચાર: વિનોબા; મૂલ્ય: બે રૂપિયા.

સર્વોદય-વિચાર: નારાયણ દેસાઈ; મૂલ્ય: એક રૂપિયો.

પરોઢનાં સમણાં: હર્ષકાન્ત વોરા: મૂલ્ય: ચાર આના.

પ્રકીર્ણ

અંબર: [હિન્દી] ચીનુભાઈ ગી. શાહ; પ્ર. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમીશન, પો. બો. નં. ૪૮૨, મુંબઈ-૧; મૂલ્ય: દોઢ રૂપિયો; સજિલ્દ: અઢી રૂપિયા.

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા ... ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક: ધીરેન ગાંધી - રૂપાયતન મુદ્રણાલય - જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨-૩]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક: મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે:

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ: મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારાં કેટલાંક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવાં એનાં ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

"આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે."

ડમરો અને તુલસી

લેખક: રતિલાલ-અનિલ: મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે:

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે....એ પર્ણમંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે; ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ તે કરતાંય વિશેષ છે એ માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અંકની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે."

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા: લેખક: ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવજીવનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રવાસવર્ણનમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે મૂ. ૨૦ નયા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

દૃષ્ટાંતશૈલી

એકવાર કોઈએ લ્યાંગ રાજ્યના રાજાને ફરિયાદ કરી કે 'રાજન! હવેજ દૃષ્ટાંતો આપીને તમને સમજાવી જાય છે, બાકી એ કંઈ જાણતા નથી. હવે આવે ત્યારે તમારે એમને કહેવું કે જે કંઈ કહેવું હોય તે સીધેસીધું સ્પષ્ટ કહો; દૃષ્ટાંત દ્વારા નહીં. એટલે એ પોતાના વિચારો બરાબર પ્રગટ નહીં કરી શકે. અને એમનું જ્ઞાન કેટલું છે તે તમને જણાઈ આવશે.'

રાજાએ તેની સલાહ સ્વીકારી લીધી.

બીજા જ દિવસે હવેજ રાજાને મળવા આવ્યા. રાજાએ કહ્યું: 'હવે કૃપા કરી તમારે જે કહેવું હોય તે સીધું ને સ્પષ્ટ કહેજો. દૃષ્ટાંત દ્વારા નહીં.'

હવેજે કહ્યું: 'તમારી વાત ઠીક છે. પણ હું મારી મુશ્કેલી કહું. માની લો કે એક માણસ છે જે ગલોલ શી ચીજ છે એ જાણતો જ નથી, એણે નજરે દીઠી જ નથી. એ તમને પૂછે કે ગલોલ દેખાવે કેવી હોય છે? અને જો તમે એને જવાબ આપો કે એ દેખાવમાં એક ગલોલ જેવી હોય છે, તો તે તમારા કહેવાની મતલબ સમજશે ખરો?'

રાજાએ કહ્યું: 'હરગિજ નહીં.'

'પણ, માની લો કે એને બદલે તમે એને એમ કહો કે ગલોલ દેખાવમાં કંઈક બાણ જેવી હોય છે અને લાકડાની હોય છે, તો તે તમારા કહેવાની મતલબ સારી રીતે નહીં સમજી શકે?'

'હા, એ તો એને કંઈક સમજાય.' રાજાએ હા ભણી.

'તો પછી—' હવેજે કહ્યું—'જે ચીજ એક માણસ નથી જાણતો તેની તુલના એ જાણતો હોય તેવી, તેને મળતી ચીજ સાથે કરીએ. હું એમ જ કરું છું, દૃષ્ટાંતોનો આશરો લઉં છું, જેથી સાંભળનારને સમજવાનું સરળ થઈ પડે.

'જો તમે મને દૃષ્ટાંતો ન કહેવા દો તો હું તમને ચોખ્ખે ચોખ્ખું શી રીતે સમજાવી શકીશ?'

રાજાએ કહ્યું કે 'તમારું કહેવું યોગ્ય છે. તમે તમારે દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરજો.'

આરામ

વર્ષ ૧૨
મે '૫૯
૩

સંપાદક • નવીન ગાંધી

આવા હતા બાપુ

ભાગ ૧ ૨ ૩

નાની નાની બાબતોમાં પણ બાપુ કેટલા સાવધાન રહેતા, માંદાઓની કેટલી કાળજીથી માવજત કરતા, તેઓ કેવા હિંમતવાન હતા, કેટલી કરકસરથી રહેતા, વ્રતપાલનના કેટલા આગ્રહી હતા વગેરે અનેક રસિક અને બોધદાયી વાતો આ નાનકડી પુસ્તિકાઓમાં રોચક વાર્તારૂપે વાંચવા મળશે

દરેક ભાગમાં બાપુની લાક્ષણિક છબી આપવામા આવે છે.

બાળકો અને પ્રૌઢોને શિક્ષણ આપવાનો જે મહાન પ્રયત્ન આપણા દેશમાં થઈ રહેલ છે તેમાં પણ આ નાની પુસ્તિકાના ૧૨ ભાગો થોડે ઘણે અંશે સહાયભૂત થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે

દરેકનું મૂલ્ય પચાસ નવા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ

આરાધના

ઉછરંગદાસમના માનમ

વર્ષ ૧૨ [૧૯ - ૫ - ૧૯૫૮] અંક ૩ જો

જેને ફળ બેસતું નથી તે ઝાડ
આખરે સુકાઈ જાય છે, તેમ મારું
શરીર પણ મારી સેવાનું મારું
ધારેલું ફળ નહીં આવે તો નકામું
બની જશે —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

મારું સ્વપ્ન

મેં કરોડો અજ્ઞાન માણસોથી ભરેલા કંગાલ હિંદુસ્તાનનો ચિતાર મારા મન આગળ નથી રાખ્યો. પોતાની પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિને સારામાં સારી રીતે અનુકૂળ હોય એવી ઢબે સતત પ્રગતિ કરતું હિંદુસ્તાન મેં મારી કલ્પના સમક્ષ રાખેલું છે. પણ એ પાશ્ચમના મરણ પામતા સુધારાની હલકી, કે પ્રથમ પંક્તિની પણ નકલ અને એવું હિંદુસ્તાનનું ચિત્ર મેં કલ્પ્યું નથી.

મારું સ્વપ્ન સાચું પડે, અને સાત લાખ ગામડાંમાંનું એકેએક ગામડું એવું સુંદર જીવનવાળું પ્રજાતંત્ર બની જાય જેમાં કોઈ પણ માણસ નિરક્ષર ન રહે, જેમાં કોઈ કામને અભાવે બેકાર ન રહે, જેમાં દરેક જણ કંઈક ઉપયોગી વ્યવસાયમાં રોકાયેલું હોય, જેમાં દરેક જણને પૌષ્ટિક ખોરાક, સારા હવા અજવાળાવાળાં રહેઠાણ, અને શરીર ઢાંકવા માટે પૂરતી ખાદી મળી રહે, અને જેમાં સહુ ગ્રામવાસીઓ શરીરની અને ગામની સ્વચ્છતાના નિયમો જાણતા અને પાળતા હોય,— તો એવા રાજ્યને વિવિધ પ્રકારની ને વધતી જતી જરૂરિયાતો રહે જ, અને તેને જો આગળ વધતા અટકી ન જવું હોય તો તેણે એ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી જ જોઈએ.

પણ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્યમાં, અતિશય ગોખણપટ્ટીથી ચુસાઈ ગયેલાં મગજવાળા અને અંગ્રેજોની પેઠે અંગ્રેજી બોલવા ને લખવાનો અશક્ય પ્રયત્ન કરી કરીને જેમના મન લગભગ બહેર મારી ગયાં છે એવા બી.એ. અને એમ.એ.ની ફોજ નહીં હોય. આમાંના મોટા ભાગને કશું કામ હોતું નથી, કંઈ નોકરી કે વ્યવસાય મળતાં નથી, અને નોકરી મળે છે ત્યારે પણ સામાન્ય રીતે કારકુનની મળે છે, અને તેમાં તેમને હાઈ સ્કૂલ અને કોલેજના બાર વર્ષમાં મેળવેલું જ્ઞાન કશા કામમાં આવતું નથી. —ગાંધીજી

☆

સરકારે ગામડાંમાં વસનારાઓને જાહેરાત કરીને જણાવવું કે અમુક તારીખની અંદર સૌ સૌના ગામને જોઈતી ખાદી પેદા કરી લો. તે તારીખ પછી તમને બહારથી કાપડ પુરું પાડવામાં નહીં આવે. સરકારે તેમને જોઈતા કપાસિયાં કે રૂ પડતર ભાવે આપવું, તેમ જ પાંચ કે તેથી અધિક વર્ષમાં વસૂલ થઈ શકે તે રીતે પડતર ભાવે ઉત્પત્તિનાં સાધનો પણ પૂરાં પાડવાં, જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં શિક્ષકો મોકલવા અને પોતાની પેદાશમાંથી ગામની ગરજ પૂરી પડી રહે પછી જે બાકી રહે તે ખરીદી લેવાનું સરકારે સ્વીકારવું. આમ કરવામાં આવે તો ઝાઝી ધાંધલ કે ઝાઝા વ્યવસ્થાખર્ચ વગર સહેલાઈથી કાપડની તંગી નાબૂદ થાય.

ગામડાંઓની તપાસ કરવી, અને ત્યાંના વપરાશ માટે અથવા બહારના વેચાણ માટે સહેજે કે ઓછી મદદે શું શું બનાવી શકાય તેની યાદી તૈયાર કરવી, જેમ કે ઘાણીનું તેલ, ખોળ, ઘાણીમાંથી કાઢેલું બાળવાનું તેલ, હાથછડના ચોખા, તાડગોળ, મધ, રમકડાં, સાદડી, હાથબનાવટના કાગળ, સાબુ વગેરે.

આમ કાળજીથી કરવામાં આવે તો, આપણાં મરવા વાંકે જીવી રહેલાં ગામડાંમાં નવું ચેતન આવશે. પોતાની અને હિંદુસ્તાનનાં શહેરોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની તેમની શક્તિ ખીલશે. —ગાંધીજી [હરિજનબંધુ]

વિયોગનો યોગ

ગુ. મ.

ઘણી વાર આધ્યાત્મિક જીવનનો આરંભ વિયોગથી થાય છે. જેને ખૂબ જ ચાહતા હોઈએ એવી કોઈ વિશેષ વ્યક્તિ મૃત્યુના દ્વારમાંથી પસાર થઈને કોઈ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં ચાલી જાય, આપણી આંખો તેના બાહ્ય રૂપ રંગ નથી જોઈ શકતી ત્યારે તે 'ક્યાં ગઈ?' એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે આપણા મનમાં ઊઠે છે. જીવન શું છે? મૃત્યુ શું છે? માણસ શું છે? આપણી આ દુનિયા સિવાય બીજી પણ કોઈ દુનિયા છે ખરી? આવા અનેક પ્રશ્નો ત્યારે માણસને મૂંઝવે છે. તેના ઉત્તરો મેળવવા તે પોતાની રીતે મથે છે, કોઈ જ્ઞાની ગુરુને શોધે છે, ધ્યાન ધરે છે, એકાંત સેવે છે, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે, સત્સંગ કરે છે.

પણ તે જ્યારે, માણસને કોઈ કોઈ વાર વિયોગનું દર્દ સાલે છે, જેણે એક વિરાટ સત્યને પોતાનામાં ધારણ કર્યું છે, જીવનમાં ઉતાર્યું છે, એવા કોઈ મહાપુરુષને જોઈને તે તેના તરફ આકર્ષાય છે, અને પોતે પણ એવા સત્યને આચરવાને એક થવાના આશક પેઠે રાતદિન ઉદાસ ફર્યા કરે છે.

આમ, આધ્યાત્મિક જીવનનો 'અ' વિયોગ છે, એટલું જ નહીં, વિયોગ આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રાણ છે. સાધકો કેટલીક વાર એ તત્ત્વ ભૂલી જાય છે. તેથી તેમની આધ્યાત્મિક જીવનની સાધના નિયમ અથવા યંત્રવત્ બની જાય છે. અને જો આધ્યાત્મિક જીવનમાં રસ નથી તે તો 'રાજારામ' 'રાજારામ' નું રટણ કર્યા કરનાર પોપટની સાધના જેવું છે. તેમાં જુસ્સો છે પણ જીવન નથી. તેથી જ તો તે વર્ષો સુધી શાલિગ્રામને પૂજે છે, પણ શિવ નથી બનતો. અને એ જ કારણ છે કે, ધર્માચરણના ક્ષેત્રમાં માણસ ક્રૂર બની જાય છે અને અસ્પૃશ્યતા જેવા પાપમાં પડી જાય છે. તેથી, જો આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાણમય બનાવવું હોય તો, વિયોગની ભાવના સાધકે સતત કેળવવી જોઈએ. પણ વિયોગ કોનો? એક એવી વિભૂતિ કે એક એવા સત્યનો જે સાર્વભૌમ અને સદાકાળ છે. જેમ કે, પ્રભુ, સત્ય, શિવમ્, સુંદરમ્, અનંતમ્, વિગેરે. જેમના વિશે ગમે તેટલું જાણીએ તોયે એમ જ લાગે કે હજી કશું જ જાણ્યું નથી, હજી તો ઘણું યે જાણવાનું બાકી છે. આમ થવાથી સાધકની સાધનામાં ગતિ રહેશે, અને એવી ગતિ, ગતિને પહેલી નદીના પ્રવાહની જેમ નિર્મળ રાખવા મદદ કરે છે.

આવા વિચારો મને સૌથી પ્રથમ આવ્યા આજથી લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે મેં એક સૂફી ફકીરને એક ગીતની ધ્રુવ પંક્તિ વારંવાર ગાતા સાંભળ્યા ત્યારે. એ પંક્તિ હતી—"હે મારા પ્રીતમ, હું તને કદી ના મળું, કદી ના મળું" તે શબ્દો હમણાં ગિરનારની તળેટીમાં એક મસ્ત ભજનિકને નીચેનું ગીત ગાતા સાંભળ્યો ત્યારે ફરી વાર તાજા થયા.

માડી; મને સાલે છે દર્દ-વિયોગ ॥
મને બીજો નથી કોઈ રોગ,
મને બસ સાલે છે દર્દ-વિયોગ ॥
હજિ યે થયો નથી તારી સાથે મારો યોગ,
તેથી મને સાલે છે દર્દ-વિયોગ ॥
નહિ રે મટે પણ કોઈ દિવસ આ મારો દર્દ વિયોગ.
થાય ભલે ના માડી મારી, તારી સાથે યોગ ॥
આવા દર્દની માડી, છે એક જ દવા,
'વિયોગ દર્દ મને સદા સાલે' એવી દિલની દુઆ ॥

પણ આ ભજનની માડી કોણ? એની પોતાની મા? કે જગત માં? કોઈ પણ હોય, પણ તે એક એવી વ્યક્તિ કે જેમાં તે પોતે સંપૂર્ણ ઓતપ્રોત થઈને રહેવા માગે છે, જેને માટે તે સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા તૈયાર છે, અને જેનામાં તે પોતાને ભસ્મ કરીને એક અદ્ભુત અનંત આનંદ અનુભવવા ચાહે છે.

આધ્યાત્મિક જીવનનો મર્મ, આધાર, વિયોગની વેદનામાં છે, અને વિયોગની વેદનાને પ્રાણમય પ્રેમ જ વ્યક્ત કરી શકે છે.

✿

આપણને કોઈ અનુકૂળ વસ્તુ મળે ત્યારે રાજી થઈએ અને પ્રતિકૂળ મળે ત્યારે દુઃખી થઈએ, એ બન્ને સ્થિતિ બંધન છે. એ બન્ને સ્થિતિમાંથી નીકળી જવું, એ યોગ છે. યોગ એટલે દુઃખનો વિયોગ, દુઃખ ન માનવું તે. —ગાંધીજી

[ગાંધીવિચારદર્શનને અનનોકતી લેખમાળા ☆ લેખાક ૧૬ મો]

" મેનક'ના નામે કોઈ હક મળશે નહિ, પણ મધા કર્તવ્યો મળી શકશે તે કર્તવ્યોનુ પાલન કરતા કોઈ પણ સજ્જન મનુષ્યોનો સહકાર લઇ શકશે પછી ભલે તે ગમે તે પાર્ટી કે પક્ષનો હોય તે ફક્ત એક વસ્તુ નથી કરી શકતો ને તે એ કે સત્ય અને અહિંસાને નહિ છોડી શકે આ જ 'સર્વોદય સમુદ્ર'નુ અમૃત છે ' (મ સિ પા ૬૦)

વિનોબાજીની આ વાત સર્વ રીતે સાચી છે ગાંધીજીની ફિલસૂફી જેણે સમજવી છે તેણે સેવકાઈ સ્વીકારવી જોઈએ, અને હક કે દાવો છોડવો જ રહ્યો પણ આટલુ પૂરતુ નથી એણે સત્ય અને અહિંસાને અપનાવવા રહ્યા તથા તેને સેવામા પ્રત્યક્ષ કરવા રહ્યા તે સર્વોદયનુ અમૃત છે, ભારતીય સંસ્કૃતિનુ નવનીત છે અને વધુ આગળ જઈને કહીએ તો જગતની બધી યે ફિલસૂફીનુ અમૃત તત્ત્વ છે સત્ય અને અહિંસાને સ્વીકારવાની વાત મૂકીને વિનોબાજીએ એક બહુ મોટી અને અતિ આવશ્યક શરત મૂકી દીધી છે સેવાની સૂક્ષ્મતા કે ગાંધી તત્ત્વ દર્શનનુ મહાત્મ્ય સમજવા સેવકે પોતાના ચિત્તની ભૂમિકા વધારતા જ જવુ રહ્યુ સત્ય અને અહિંસાના સવિચાર આચાર વડે જ તે શક્ય છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીને સમજવા કેવળ બુદ્ધિ કે કેવળ ભાવના પૂરતા નથી પરંતુ તેબ નેના સંયોગ વડે ચિત્તની સૂક્ષ્મતા અને શુદ્ધિ વધારતા જ તે સુગમ્ય બની શકે છે એમ કર્યા વિના ગાંધીજીની ફિલસૂફીનુ હાર્દ સમજવુ કઠિન છે આ રીતે કરેલો ગાંધી ફિલસૂફીનો અભ્યાસ ઉન્નતિકારક છે, અને ખરા અર્થમા લાભદાયી છે ચંચળ ચિત્તને તે સમજવી કઠિન છે, વાદપ્રિય બુદ્ધિમાન પુરુષને માટે તે સદા વાદનો જ વિષય રહે અને છેવટે તેને કદાચ તેમાથી કંઈ જ ન મળે અતિબુદ્ધિ કેટલીક વાર સંકુચિત અજ્ઞાન ઊભુ કરે છે અને તેને ભેદવુ મહામુશ્કેલ કામ બને છે સરળ, સીધા અને સમજદાર સામાન્ય ચિત્તને માટે આની સમજ લેવી સહેલી છે એટલે ગાંધીજીની ફિલસૂફીને સમજવા માટે ખુ'તુ સરળ મન જોઈએ

આ બગીચો –

નહિં રે ભાઈ,
આ બગીચો મારો નાહી,
ફૂલ ઊગ્યુ' તે માટી જોરે;
ફુલ ખીલ્યુ તે સૂરજ-તોરે;
આતમજોરે સુરભી ફોરે;
મારુ બગીચે જોઉં તો કેવળ
જોઈ એને મારું મનડું મ્હોરે;
ઓર ન કાઈ,
આ બગીચો મારો નાહી.

સરોદ

સર્વોદયની ગરજ:–ચિત્તની કે મનની આવી સરળતા તો આમ-જનતામા પડેલી જ છે પણ ચિત્તની સરળતા માત્રથી કામ ચાલતુ નથી એવા ચિત્તને સર્વોદયની લગની લાગવી જોઈએ સ્વરાજ્ય લેતી વખતે આમ જનતાને તીવ્ર લગની લાગી, અને વારે વારે ગાંધીજીના દોર્યા દશ દશ વર્ષે સત્યાગ્રહની લડતો કરી તેમ હવે સર્વોદયની સિદ્ધિ માટે આમ પ્રજામા એક લગની ઊભી થવી જોઈએ લગની વિના સિદ્ધિ નથી ગરજ વિના લગની નથી ભારતીય પ્રજાને હવે સર્વોદયની ગરજ લાગવા માડી છે, પણ તે હજી જોઈએ એટલી તીવ્ર નથી એ ગરજ તીવ્ર બને તેની સાથે લગની તીવ્ર બને અને તેની સાથે ગાંધીજીની ફિલસૂફી મુજબ સમજભર્યાં પગલા લેવાતા સર્વોદય તરફ ઝડપી કૂચ થવાની જ

તેની ગળથૂથીમા છે –

વળી ભારતીય પ્રજાને ગાંધીજીની ફિલસૂફી સમજવી અઘરી નથી તેનુ તત્ત્વ તો એના હાડમા જ છે એનુ પ્રથમ પાન તો એને ગળથૂથીમા મળે છે ભારતીય ભૂમિનુ આ કલ્પવૃક્ષ છે અને તેથી ભારતવાસીઓ તેના ફળ ચાખી જગતને ચખાડે એવો વખત બહુ નજીક આવી રહ્યો છે, કહો કે તે શરૂ થઈ ગયો છે માનવજીવનના સવાલો ઉકેલવાની આ ફિલસૂફીની શક્તિ છે, એ તો આજે ભારત અને જગત અનુભવી રહ્યા છે જીવનના સર્વાંગી સવાલો ઉકેલવાની શક્તિ તેનામા પડી છે તેને માટે એ શક્તિનો વિવિધ ઉપયોગ આવડવો જોઈએ તે માટે વધુ ને વધુ સતત સંશોધન કરવુ જોઈએ. આજે પણ તેનુ સતત સંશોધન સહજ રીતે થઈ રહ્યુ છે અને તે પ્રાણવાન બની રહી છે પ્રજા તેને જો બરાબર અપનાવી લે તો જગતમા નૈતિક ક્રાંતિની શરૂઆત સર્વ ઝડપથી થઈ જાય. રશિયા જેવી

સામ્યવાદી ક્રાંતિ ધંધાદારી ક્રાન્તિકારીઓએ કરવી કરાવવી પડે છે પરંતુ આવી નૈતિક ક્રાંતિ કરવા તો જનતાએ આ સત્યાગ્રહી દર્શનને શીખી જવું જોઈશે અને જગતના સુખ શાંતિ ઉન્નતિ માટે એને શરણે ગયા વિના કોઈનો ય છૂટકો નથી

વિનોબાજી વારંવાર કહે છે કે કળિયુગ તો ગયા હવે તો ક્રાંતિયુગ શરૂ થયો ક્રાંતિયુગ એટલે કર્મ કરવાનો યુગ—સારાં કામ કરવાનો યુગ અને તે જ સત્યયુગ કહેવાય ગાંધીજીએ સત્ય અહિંસાનું દર્શન રજૂ કરી તેની પદ્ધતિ જ્યાં અમલી કરી સફળ કરી ત્યાં ત્યાં તેટલા પ્રમાણમાં સત્યયુગ શરૂ થયો ગણાય સત્યયુગને સર્વત્ર આણ કરવો અને કાયમી કરવો તે જનતાની જવાબદારી છે તે માટે જનતાએ આ ક્રાંતિકારી વિચારદર્શનને સમજવું જોઈશે તેને અમલી કરવું જોઈશે

આત્મવિજ્ઞાનને વિજયી કરો.—આવો સત્યયુગ લાવવામાં આજનું વિજ્ઞાન પણ ખૂબ ફાળો આપી શકે એમ છે વિજ્ઞાન તો બેધારી તલવાર જેવું છે અણુ બોંબના આયુધોનો ઉપયોગ બધા યુગોને ખતમ કરી કળિયુગ પ્રવર્તાવવા સમર્થ છે એટલે હવે જગતની જનતાએ પસંદગી બે વચ્ચે જ કરવાની છે—ગાંધીજીએ બતાવેલા સર્વોદયરૂપી સત્યયુગની કે સર્વનાશરૂપી કળિયુગની પણ હવે ધીમે ધીમેથી કામ કરવાની વાત ચાલે એમ નથી દૈવી આસુરી બળો તીવ્ર હરીફાઈમાં ઊતર્યાં છે કોની તરફદારી કરવી એનો નિર્ણય સત્વર કરી લેવાનો છે બીજી રીતે કહીએ તો કેવળ ભૌતિક વિજ્ઞાન અને તેની ભૂતાવળ તથા આત્મવિજ્ઞાન વચ્ચેની આજની હરીફાઈમાં આત્મવિજ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઝડપથી વિકસાવવું જ રહ્યું એમાં જ જનતાનો જયવારો છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીએ આત્મવિજ્ઞાનમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે એને વધુને વધુ વિકસાવી વધુને વધુ અભિવ્યક્ત કરવો તેનું સંશોધન અને વૃદ્ધિ કરતા રહેવું એ મહાપુરુષો અને નેતાઓની જ જવાબદારી નથી પણ પ્રજાસત્તાકના જમાનામાં તેની ખરી જવાબદારી પ્રજાની છે—આમ સમાજની છે ભારતના નેતાઓ તો ગાંધીજીની ફિલસૂફીની સ્થળ કાળની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉત્તમ રીતે વિકસાવી રહ્યા છે વિનોબાજી સર્વોદય માટેની ઉત્તમ ભૂમિકા રચી રહ્યા છે તે માટે સત્યાગ્રહનું સાધન તેજ કરી વ્યાપક કરી રહ્યા છે શ્રી. નહેરુ સર્વોદયના આ દર્શનની સિદ્ધિ માટે જાણે કે પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું રચતા હોય તેમ લોકશાહી સમાજને વ્યવહાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ગાંધીજીએ હિન્દસ્વરાજ્યમાં વર્ણવેલા સર્વોદયને માટે પાર્લામેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ્ય અપાવ્યું, વિનોબાજી તે માટે જરૂરી ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યા છે અને શ્રી. નહેરુ તે માટેનું પગથિયું રચી રહ્યા છે આ બધા કામમાં પ્રજાએ મંડી જવાનું છે તે માટે તેણે ગાંધીજીની વ્યવહાર્ય ફિલસૂફીને વહેવારમાં ગાળી લેવાની છે

ફિલસૂફીનો ભાવિ વિકાસ.—આ થાય કેમ? ફિલસૂફીને વ્યવહારમાં મૂકવા માટે માનવતાને આજનો મૂળભૂત સવાલ સમજી લેવો જોઈએ કોઈ અર્થશાસ્ત્રી કહેશે કે માનવતાનો મૂળ પ્રશ્ન બેકારી છે ગરીબાઈ કે શોષણ છે કોઈ સમાજશાસ્ત્રી કહેશે કે અસમાનતા છે કે ઊંચનીચ ભાવ છે કોઈ ધર્મશાસ્ત્રી કહેશે કે અનીતિ અને અધર્મ છે કોઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી કહેશે કે તે અજ્ઞાનતા કે જડતા છે આ કે આવા બધા જવાબો સાચા છે, મૂળભૂત છે છતાં તે બધાયના મૂળનો સવાલ તો માણસની શક્તિના ઊર્ધ્વીકરણનો (Sublimation)નો છે માણસની શક્તિ કે માણસની શક્તિનું ઊર્ધ્વીકરણ થતાં અજ્ઞાન, બેકારી શોષણ કે ગુલામી નાબૂદ કરવા હસ્તકમલવત્ છે ઊર્ધ્વીકરણનું કામ ફિલસૂફીનું કામ છે—વ્યવહાર્ય વ્યાપક ફિલસૂફીનું કામ છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં એવી શક્તિ દેખાય છે પરંતુ સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયાનું હજી ઘણું ઘડતર કરવું જરૂરી છે માણસની ચેતનાની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ કરી માણસનો અને માનવસમાજનો ઝડપી વિકાસ કરે એવી ચેતનાવર્ધક આ વ્યવહાર્ય ફિલસૂફીની વધુ ને વધુ સંશોધનની ખાસ જરૂર છે આવી ફિલસૂફી જ વ્યાપક ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે ગાંધીજીની ફિલસૂફીએ એ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી છે અને ફિલસૂફીના વિકાસના શુભ ભાવિ એંધાણ આપી રહી છે એવું ફિલસૂફીનું ઘડતર વ્યક્તિગત સ્વરાજ્યને વ્યાપક કરતાં સર્વોદયની કલ્પના શક્ય બનાવશે

આજનું કર્તવ્ય.—આ તો ભાવિની વાત થઈ પણ તે માટેનું આજનું સૌનું કર્તવ્ય શું? દરેક જણ પોતપોતાનું સમાજને અને પોતાની ચેતના વધારતા વ્યક્તિગત સ્વરાજ્ય મેળવતા સર્વોદયની સિદ્ધિ માટે યથાશક્તિ મતિ સેવા કર્યે જ જાય આ અંગે ગાંધીજીએ બહુ સુંદર સલાહ આપી છે 'આપ આપકી ફોડિયે મૈં મેરી

સમ્હાલતા છૂ !' પણ તે સ્વાર્થ વચન ગણાય છે પણ તે પરમાર્થ વચન છે હુ મારુ ઉજાળીશ તો જ બીજાનુ કરીશ મારું કર્તવ્ય મારે કરી લેવુ તેમા બધી કાર્ય સિદ્ધિ આવે છે " (હિ પા ૯૧)

સર્વોદયના જે ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ ધ્યેય અને ભાવિ તરફ ગતિ કરવાની છે તે એટનુ ગહન છે અને તે માટેનુ સત્યાગ્રહ કે સામ્યયોગનુ સાધન કઠિન કે જનદ છે કે તે માટે માણસને સતત સાધના કરવાની રહે છે છતા તેમા એટનો બધો અનત રસ પડયો છે કે સમજદારને તે લલચાવ્યા વિના રહે જ નહિ તેથી જ વિનોબાજી સમજદાર સર્વને તેમા અપનાવવા આમત્રે છે "સર્વોદય સમાજ એક વિશાળ સમુદ્ર છે, જેની ઊંડાઈની હજી આપણને ખબર નથી એટલી ખબર છે કે તે અમૃતનો સાગર છે અને તેથી તેમા ડૂબી જવાનો ડર નથી, વગર સકોચે તરી શકીએ છીએ તરવા માટે બધી દિશાઓ ખુલ્લી છે, પછી ભલે એકલા કૂદી પડો કે દશવીસ મળીને ભલે ઉપર જ તરતા રહો કે અદર જઈ ડુબકીઓ લગાવતા રહો—કોઈ પણ રીતે ખેલી શકો છો " (સ સિ પા ૫૮)

વિનોબાજીનુ આમત્રણ જાણે કે પ્રેમપથ અગેની પ્રીતમની વાણીની યાદ આપી જાય છે કે "માહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનારા દાઝે જોને "

સનાતન ક્રિયાયોગ :-પ્રેમપથ કે સત્યનો પથ કે સર્વોદયનો પથ અમૃત સાગર તો ત્યારે જ બને જ્યારે આ પુસ્તકના પ્રારભમા જણાવ્યા તે તપ સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર—પ્રણિધાન જીવનના ક્રિયાયોગમા વણાઈ જાય એનાથી જ ફિલસૂફી માનવ ઘડાય છે, મહાન જીવો ઘડાયા છે. માનવજીવન પણ ઘડાયુ છે ગાધીજીના વિચાર દર્શનના ઘડતરના એ જ ચાલક તત્ત્વો છે તેથી માનવજાતના વિકાસના એ જ સનાતન સૂત્રને ફરી યાદ કરી હૃદયમા કોતરી લઈએ

તપ સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ ।

(પાતાજલદર્શન દ્વિ પા સૂત્ર-૯)

સમાપ્ત.

☆

સસ્કાર અને સયમ

બાળક જન્મ્યુ એ પ્રાકૃતિક ઘટના થઈ એટલુ જ આપણે માનતા નથી, બલકે તે નિમિત્ત આપણે ઈશ્વરનુ સ્મરણ કરીએ છીએ અને નવા જન્મેલા એના જીવનમા એને સદ્બુદ્ધિ મળે, પ્રભુ એને બળ, બુદ્ધિ આપે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ—એ છે સસ્કાર કોઈ માણસનુ મરણ થયુ તો તેની સાથે પણ આપણે સસ્કાર જોડીએ છીએ જ્યા સુધી તે જીવતો હતો આપણી સાથે હતો ત્યા સુધી તેને મદદ કરવાની આપણે કઈ ને કઈ કોશિશ કરતા હતા પરતુ તેના મૃત્યુ પછી પણ આપણે પ્રાર્થના સ્વરૂપે કઈ ને કઈ મદદ કરીએ છીએ એ જ પ્રમાણે વિવાહમા પણ આપણે એટલા માટે મગલ સસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પ્રાકૃતિક વાસના છે એનો જ એ ખેલ ન બને પ્રાણીમાત્રના ચિત્તમા કામવાસના રહે જ છે એમા જ્યારે વિકૃતિ થાય છે ત્યારે એમા વ્યભિચાર ખૂન અસયમ, ભોગ વિલાસ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે એ બધુ વિકૃતિ છે વિકૃતિ ન થવી જોઈએ એટલુ જ નહી પરતુ કામવાસનાઓને એક દિવ્ય સ્વરૂપ મળવુ જોઈએ એને સસ્કારથી અતિથિસેવાનુ સાધન થવુ જોઈએ ગૃહસ્થાશ્રમનો એ સસ્કાર છે કે ગૃહસ્થીઓને અતિથિસેવા યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાનનો આદેશ મળ્યો છે ગૃહસ્થ, સમાજમડપનો થાભલો છે એમા ત્રણ બાબત તો ઓછામા ઓછી આવે જ છે એ સસ્મરણથી આપણે નવવધુને મદદ કરીએ છીએ કે તમારા જીવનની આ જે ક્રિયા છે તેમા પ્રકૃતિ તો હોવી જ ન જોઈએ તે એક પ્રાકૃતિક ક્રિયા પણ ન હોવી જોઈએ—એટલે કે એ એક સાસ્કૃતિક ક્રિયા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ એ ગૃહજીવન જનસેવાનો સયમ અને અધ્યયનનો નમૂનો હોવો ઘટે આ રીતે જ્યારે એને સાસ્કૃતિક રૂપ આપવામા આવ્યુ ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ આવ્યો ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ સયમ, બ્રહ્મચર્ય, આદિના અભ્યાસની બાબત આવે છે અને તે બધા સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ બને છે, નહી તો એ એક પ્રાકૃતિક ક્રિયા થઈ જાત. પરતુ જ્યારે તેને સાસ્કૃતિક રૂપ આપ્યુ, સસ્કારવિધિ થઈ એને આશીર્વાદ જોઈએ જ અનેક માણસોની સાક્ષી પણ જોઈએ. ધાર્મિક વચનોનુ બળ મળે છે એમા નામસ્મરણ અને ભક્તિને જોડવામા આવે છે—કેમકે એ આપણને ઉચે લઈ જાય છે —વિનોબાજી

'અનેક વાર તે પોતાના સ્વાર્થને લગતાં જ હોય છે.'

'પણ, સાધનામાં સ્વાર્થ કેવો?'

'તે જ તો, દુઃખની વાત છે ને! ઘણા સાધકો ચમત્કાર કરવાની શક્તિ મેળવે છે. તે શક્તિ દ્વારા તેઓ બીજા પર પોતાની વિશિષ્ટ છાપ પાડવા ઇચ્છે છે.'

'પણ, જો સાધક પોતાની નબળાઈઓ પર કાબૂ અને વિજય મેળવવા માટે શક્તિ પ્રાપ્ત કરતો હોય તો કેવું સારું?'

'તે જ તો, મા કાલીની ઉપાસનાનો મર્મ છે. એમ કરવાથી જ સાધકોને માનાં બીજાં સ્વરૂપો દેખાય છે, ખાસ તો તેનું કરુણામયી સ્વરૂપ.'

'તો શું આપે કાલીમાતાનું કરુણામયી રૂપ જોયું છે?'

'હા, પ્રભુકૃપાથી'

'તો તમારી સાધના સફળ થઈ.'

સાધકે કહ્યું: 'ના, ના. જ્યાં સુધી મા કાલી મારી સાથે એની રીતે નહીં બોલે–જેવી રીતે હું તમારી સાથે હમણાં વાત કરું છું–ત્યાં સુધી હું જંપવાનો નથી. હું માનો સાક્ષાત્કાર ઝંખું છું. મા મારામાં હમેશાં વસે એ જ મારું ધ્યેય છે.'

મેં પૂછ્યું: 'આ મા કાલી કોણ?'

તેમણે જવાબ આપ્યો: 'મા કાલી એટલે જેમાં બધા કાળો–ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય–ને કહે છે: "કાળ, આવો હું તમને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ઘેરીશ, તમે મારા કાબૂમાં છો; હું કોઈના કાબૂમાં નથી. આખું જગત મારા તાબામાં છે, કારણ કે તે કાલને આધીન છે, અને કાલ મારે આધીન છે."'

'તો શું તમારી કલ્પનાની મા કાલી–' મેં કહ્યું– 'તમે કહો છો, પ્રભુ છે?'

'હા, પ્રભુનાં તો અનેક રૂપ છે. પણ મારા પરમ પૂજ્ય ગુરૂદેવે તો તેમને મા કાલીના રૂપમાં ઓળખ્યા અને એમાં જ ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા.'

'તમારા ગુરુદેવ કોણ?'

'પરમ પૂજ્ય શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ.'

'તો જય મા!, જય મા! નો મંત્ર તમે તેમની પાસેથી મેળવ્યો છે?'

'હા, તેઓ તો મામાં એવા મગ્ન રહેતા કે કોઈ તેમની હાજરીમાં 'મા' શબ્દ ઉચ્ચારતું કે, તેઓ તરત જ સમાધિ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં.'

'તમે પોતે પણ તેવી રીતે સમાધિઅવસ્થામાં રહો એવો તમારો પણ સંકલ્પ છે ને? પણ, 'મા' નામમાં એવું તે શું છે કે, તે નામ લેવા માત્રથી તમારા ગુરુ ગદ્‌ગદ્ થઈ જતા?'

સાધકે કહ્યું: 'મા શબ્દ જ આદી મૂળ મંત્ર છે. આદી એટલા માટે કે બાળક પોતાની જનનીને તે જ નામે પ્રથમવાર બોલાવે છે અને તેજ નામ લઈને તે મૃત્યુલોકમાં દાખલ થાય છે. એ શબ્દમાં તેની અપાર ઊર્મિઓ અને લાગણીઓ સમાયેલી છે. તે શબ્દ ઉચ્ચારતાં જ તેના હૈયામાં એક પ્રકારની ગંભીર શાંતિ અને શીતળતા વ્યાપી જાય છે. તેનાથી તેને શાંતિ મળે છે, આશ્વાસન મળે છે, ઉત્તેજન મળે છે, આનંદ મળે છે. તેથી જ તો એમ લાગે છે કે, પ્રભુએ જાણીબૂઝીને માણસ જ્યારે બોલતાં શીખે છે ત્યારે પહેલો શબ્દ તેને શીખવ્યો–'મા.''

'મા શબ્દની વ્યાખ્યા એવી રીતે કરતાં–' મેં કહ્યું– 'તમને સાંભળીને એક ભક્ત બાઉલની વાત યાદ આવી ગઈ.'

'તો તે તમે મને કહો.'

'એક વાર એક વિદ્વાન અધ્યાપકે એક બાઉલને પૂછ્યું: "બાબા, તમારા ગુરુ કોણ?" બાઉલે ઉત્તર આપ્યો: "મા." પછી તે આનંદ-આવેશમાં આવી જઈને ગાવા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તેના ગીતનો ભાવાર્થ કંઈ એવો હતો કે, મા વીર છે, એટલે તે ગુરુના રૂપમાં શિખામણ આપે છે; અને જનનીના રૂપમાં ક્ષીરદૂધ આપે છે. એ રીતે તે માનસિક અને શારીરિક આકાર પૂરો પાડે છે.'

'મા આહાર આપે છે તે તો હું સમજ્યો પણ તે શિખામણ કઈ રીતે આપે છે તે હું નથી સમજી શકતો.'

તો, તે હું તમને સમજાવું. સૌથી ઉત્તમ શિખામણ કઈ? "ઓમ" નો જાપ! હવે, મા શબ્દ વારંવાર કહેતાં કહેતાં "ઓમ" માં પલટાઈ જાય છે, પરિવર્તન પામે છે, પણ વળી કેટલાક ભક્તો એમ પણ કહે છે કે, બાળક બોલતાં શીખવા બોલવા પહેલાં "ઉમ," "ઉમ" કર્યાં કરે છે. તેજ શબ્દથી તે માને બોલાવે છે, તેજ શબ્દમાં તે રડે પણ છે, તે જ શબ્દથી તે ખાવાનું પણ માગે છે. તે જ શબ્દથી તે માને જણાવે છે કે, મને કંઈક કંઈ થઈ રહ્યું છે. મા શબ્દ તો, તે, તે પછી બોલી શકે છે. "ઉમ" અથવા "ઓમ" શબ્દથી જ મા શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

'ભક્તોની સમજવાની રીત સાવ નિરાળી જ હોય છે.' મે કહ્યુ.

પણ તે સાચી હોય છે તે અનુભવના આધારે હોય છે આપણા જ્ઞાન કે દર્શનને સમજવાની પદ્ધતિ પુસ્તકિયા હોય છે મનના ગુમાન અને ગૂંચવાડામાંથી ઉદ્‌ભવેલી હોય છે તે ભક્તોની વાણી કે વિચારની પેઠે સરળ હોતી નથી '

'તમારા ગુરુદેવ પણ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી નાનાકેક હતા નહી?'

'હા, પણ તેઓ સેંકડો વિદ્વાનોને કંઈ એવુ શીખવી ગયા કે તે લોકોને ત્યાર પછી પુસ્તકિયા જ્ઞાન શુષ્ક પ્રાણહીન લાગવા માંડ્યુ '

સ્વામી વિવેકાનંદને પણ તમણે જ આત્મજ્ઞાન પ્રત્યે વાળ્યા હતા નહી? સ્વામીજીનુ એક વાક્ય મે થોડા દિવસ અગાઉ વાચ્યુ હતુ તેમા એવુ હતુ કે પ્રત્યેક માણસ બીજરૂપે ભગવાન છે '

'મારા ગુરુદેવ જેવી વિભૂતિઓ એ જ બીજને વિકસાવવામા સહાયકરી બને છે '

'તેથી જ મને લાગે છે કે મારા ગુરુદેવે બધા ધર્મોની પણ સાધના કરી અને સર્વધર્મસમન્વયનો સિદ્ધાંત સાધ્યો છે, તેને પ્રમાણ પણ કરી ગયા પ્રત્યક વ્યક્તિમા જે બીજરૂપી ભગવાન છે તે પયગમ્બરોથી-- રામથી, કૃષ્ણથી ઈશુ મહંમદ આદિથી--અનેક ગુણે મહાન છે પયગમ્બરો તો પ્રભુના તે પુત્રો છે જેમનામાના બીજરૂપી ભગવાન બહુ સારા પ્રમાણમા વિકાસ પામ્યા છે અમે પણ કોઈ દિવસ તેમના જેવા થઈ શકીશુ એવી આશા તમને જોઈને આપણા મનમા જન્મે છે '

'પણ તે બીજ અમારામા કેમ વિકાસ પામતુ નથી?'

'તેનુ કારણ હુ બરાબર કહી શકતા નથી મને તો એમ લાગે છે કે એ બધુ ઈશ્વરની કૃપા પર નિર્ભર છે'

'તો તેની કૃપા કેવી રીતે મેળવવી?'

'જેવી રીતે બાળક માની કૃપા મેળવે છે '

'એટલે?'

'માને ચાહીને અને તેના પ્રત્યેના પ્રેમને સેવાના રૂપમા પરિણમાવી ફલિભૂત કરીને'

'તે તો સહેલુ છે'

તે તમે ધારો છો એવુ ને એટલુ બધુ સહેલુ નથી. બાળક જેમ જેમ મોટુ થતુ જાય છે તેમ તેમ તેનુ વ્યક્તિત્વ વિકાસ પામે છે તે પોતાનો જ વધારે ને વધારે વિચાર કરતો થઈ જાય છે અને માને તે ધીરે ધીરે ભૂલતો જાય છે, ભૂલી જાય છે '

'એમ કેમ થાય છે?' મે પૂછ્યુ

'મારા ગુરુદેવ કહે છે કે--સાધકે જવાબ આપ્યો-- 'પ્રેમના માર્ગમા કામ, કંચન અને કામિની--ત્રણ બાધાઓ છે '

'આનો અર્થ કૃપા કરીને તમે મને વિસ્તારથી સમજાવો '

સાધક વિસ્તારથી કહેવા લાગ્યા 'કામથી પ્રેમની જ્યોતિ મંદ પડે છે કેમકે તે જ્યોતિ આત્મામાથી પ્રગટે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ કામ તો માણસને શરીરનુ ભાન વધારે ને વધારે કરાવે છે જેથી તે આત્માના પ્રકાશથી વંચિત રહે છે કંચન લોભને વધારે છે, અને તે પણ આત્માના પ્રકાશ પર એક પ્રકારનુ આવરણ નાખી દે છે કામિની--સ્રીમા જે માતૃત્વ દૈવત્વ રહ્યુ છે, તે જોવા નથી દેતી કામ કંચન અને કામિની માણસની અંદરની આંખને આંતર વિવેક દૃષ્ટિને આંધળી કરી મૂકે છે '

ગીતામા પણ એવુ જ કંઈ કહેવામા આવ્યુ છે, નહીં?--નર્કના ત્રણ દ્વાર છે કામ ક્રોધ અને લોભ?'

'હા, તમે ગીતાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે પરથી મને મારા ગુરુદેવની એક બીજી વાત યાદ આવી ગઈ'

'તે કઈ?' મે અધીરાઈથી પૂછ્યુ '

એક વાર એક વિદ્વાન મારા ગુરુદેવ પાસે આવ્યા. તેમણે તેમની પાસે ગીતાનુ તાત્પર્ય જાણવા માગ્યુ ગુરુદેવે કહ્યુ ગીતા શબ્દને ઊલટો કરો એટલે તાગી થશે તાગી=ત્યાગી ત્યાગ થાય" તે સાભળીને પેલા વિદ્વાન તો આશ્ચર્યમા જ ડૂબી ગયા કે ગુરુદેવને તે વાચતા લખતા પણ આવડતુ નથી છતા એક પુનિત પળે કેવા ગીતનુ રહસ્ય પામી ગયા' પણ એ જ તો મૂળભૂત તફાવત છે પુસ્તકિયા જ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન વચ્ચે!'

'હા, એ તો ખરુ જ! પણ કામ, કંચન અને કામિનીથી શી રીતે મુક્ત થવુ?' મે પૂછ્યુ

'પ્રેમની વિવિધ વેદનાઓથી માને પોકારતા રહેવુ, પોકારતા જ રહેવુ ' અને હૈયામા એક દૃઢ વિશ્વાસ કેળવો જોઈએ કે હરિ કથા જ એક સાચી કથા છે બાકી બધુ જે કંઈ છે તે વ્યથા છે જે વાણીમા, વિચારમા, આચારમા ધ્યાનમા સત્સંગમા સૌન્દર્ય, સાહિત્ય અને સંગીતમા હરિ જ યાદ આવે અથવા તેમની તે યાદ દેવડાવ

તે જ આપણને ખપે, બીજુ બધુ ગૌણ છે અને તેથી તે ત્યાજ્ય ગણુવુ જોઈએ, ત્યાગનુ જોઇએ મારા ગુરુદેવ પોતાના સાધના કાળમા મા કાળીના દર્શન તેમના સ્પર્શ માટે કેટલા તડપતા, ઉદાસ રહેતા હતા !'

'તો માણસના આસુઓમા એવો કીમિયો છે કે, તે માની કૃપાને અમારા જીવનમા ઉતારી લઈ આવે? હવે હુ જરા સમજ્યો એક ગીતની પક્તિના શબ્દ મે થોડો સમય પર જ સાભળ્યા હતા તે મને અત્યારે બરાબર યાદ નથી પણ તેનો અર્થ કઈ એવો થાય છે કે બાળકનુ બળ કેટલુ હોઈ શકે છે? તે તો ફક્ત રડવાનુ જાણે છે, અને તેથી જ કહેવાનુ હશે–નિર્બલ કે બલરામ'

એટલામા પાસેના રામકૃષ્ણ મ દિરમા ઘટ વાગ્યો તે સાભળીને સાધકે કહ્યુ 'હવે મ દિરમા આરતી થશે તમે મારી સાથે ચાલો!'

પછી અમે બ ને મ દિરમા ગયા

ત્યા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહ સની એક ભ ય મૂર્તિ હતી તે ફૂલોથી શણગારાઈ હતી ફૂલો અને બળતી અગર બત્તીની સુવાસથી વાતાવરણ સુગ ધમય થઈ ગયુ હતુ પરમહ સની મૂર્તિ પાસે મા શારદાની મૂર્તિ હતી પૂજાનુ સાહિત્ય સામે રાખીને એક સ્વામીજી ધ્યાનમા બેઠા હતા બીજા ઉપસ્થિત ઉપાસકો મૌન હતા

થોડી વાર પછી સ્વામીજી એ એક શ્લોક ઉચ્ચ સ્વરે લલકાર્યો–

ગુરુર્ બ્રહ્મા, ગુરુર્ વિષ્ણુર્, ગુરુર્ દેવો મહેશ્વર ।
ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમ ॥

એ શ્લોક સાભળતા સ્વામીજી અને બીજા બધાના મસ્તક શ્રદ્ધાથી નમી ગયા કોણ જાણે તે વખતે તેમને એમ લાગ્યુ હશે કે પોતાના પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ ત્યા હાજર છે તેઓ તેમને માટે માત્ર મૂર્તિમા નથી રહેતા તેઓ તો તેમના હૈયામા બિરાજે છે

પછી એક ઉપાસકે એક ભજન ગાવુ શરૂ કર્યુ—

મા, કબતક રખોગે દૂર ? ॥
ઈસ દુનિયાકે દુ ખ–દર્દન સે,
દિલ મેરા હુઆ હૈ ચકનાચૂર ॥
મા, કબતક રખોગે દૂર ?
તોહે ન દેખે મેરો પ્રાણ જલત હૈ,
જીવન મારો ભયો બિન નૂર ॥
મા કબતક રખોગે દૂર ?
અબ તો કરો મુજ પર કૃપા,
દિખલાઓ અપને મુખડેકા નૂર ॥
મા, કબતક રખોગે દૂર ?

ભજન ગાનારની આખોમાથી આસુઓની ધારા વહી રહી હતી થોડા બીજા ઉપાસકોની આખો પણ ભીની થઈ ગઈ હતી એમ લાગતુ હતુ કે સૌને માનો વિયોગ સાલી રહ્યો છે

એવામા સ્વામીજી આસન પરથી ઊઠ્યા અને પરમ હ સની મૂર્તિ અને મા શારદાની મૂર્તિ સામે ઊભા રહીને પ્રદીપથી આરતી કરવા લાગ્યા આરતી પૂરી થતા જ બધા ઉપાસકો એક સાથે લલકારી ઊઠ્યા—

'ગુરુદેવ મહારાજ કી જય !'

'મા શારદાદેવી કી જય !'

પછી સૌએ મૂર્તિઓ સામે સાષ્ટાગ નમસ્કાર કર્યા પૂજા પૂરી થઈ સ્વામીજી પ્રસાદનો થાળ લઈ ને ઉપાસકો વચ્ચે આવ્યા સૌને પ્રસાદ વહેંચ્યો પણ કેટલાયે કેવળ પ્રસાદ જ ખાધો કે,–થાળીમા જ પ્રદીપ હતો પરમહ સના જીવનનુ જલત પ્રતીક–તેના પર પોતાની સાધનાનો દીવો પ્રગટાવ્યો, તે સર્વ જાણનહાર પ્રભુ જ જાણે'

શ્રી રામકૃષ્ણની બોધકથા

સસારથી ક ટાળીને એક માણસ વનમા ગયો, વર્ષો સુધી ઘોર તપસ્યા કરી ભગવાન પ્રસન્ન થયા તેણે ભગવાન પાસે પાણી પર ચાલી શકવાનુ વરદાન માગ્યુ

ખુશ થતો થતો તે પોતાને ઘેર ગયો મોટાભાઈને કહેવા લાગ્યો 'મોટાભાઈ મને પૂર્ણ સિદ્ધિ મળી ગઈ"

મોટાભાઈએ પૂછ્યુ "શેની સિદ્ધિ?"

તે બોલ્યો ' હુ પાણી ઉપર ચાલીને ગગા, દરિયો પાર કરી શકુ છુ "

મોટાભાઈએ કહ્યું "તારા બધા વર્ષો પાણીમા ડુબાડયા તે તો રોજ બે જ પૈસાની બચત થાય એમ કર્યુ "

આશ્ચર્ય પામી તેણે પૂછ્યુ " એમ કેમ કહો છો?"

"અરે, બે પૈસા હોડીવાળાને આપીને ગગા પાર થવાય છે એટલા માટે ભલા ભાઈ, આટલા વર્ષો તપ કરવાની શી જરૂર હતી?"

—"ઈન્દુ"

વંદન હજો

ઇંગ્લેન્ડની એક સુંદર વાત કહું છું. આપણા દેશમાં પણ આવી વાતો બનતી હશે, તે આપણે સાંભળીએ તો કેવું સારું ?

પીટરબર્ગની એક શાળાને એક, બે ગોટી નહિ પણ સવા મણ સાબુ એક માણસ તરફથી ભેટ મળ્યો. આ ભેટ મોકલનારનું નામ જાણવા સૌ વિદ્યાર્થીઓ આતુર બન્યા. શા માટે બીજું કંઈ ન મોકલતાં સાબુ જ ભેટ મોકલ્યો એ પણ જાણવા અધીરા બન્યા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે શિક્ષકો પણ અધીરા બન્યા હતા. જ્યારે મુખ્ય શિક્ષકે પાર્સલ ખોલીને તેમાંથી નીકળેલ પત્ર વાંચ્યો ત્યારે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેટ મોકલનારને છૂપાં વંદન કરી રહ્યા હતા. અને કંઈક નવું જીવનમાં શીખવાનું મળ્યું એવું અનુભવ્યું.

ભેટ મોકલનાર કોણ હતું ! ! તમે પણ તે નામ જાણવા આતુર છો નહિ? એનું નામ હાટવર્ડ. તેણે પત્રમાં લખ્યું હતું : "આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં હું આ જ શાળામાં ભણતો વિદ્યાર્થી હતો. તે વખતે મેં શાળામાંથી સાબુની એક ગોટી ચોરી હતી. મારા આ અપરાધ માટે મનમાં મને હંમેશ ખૂબ પસ્તાવો રહેતો. આજે આ સાબુની પેટી મોકલીને મારો એ અપરાધ ધોઈ રહ્યો છું; પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છું."

બાળપણમાં કરેલી ભૂલોનો પસ્તાવો કોઈ વિરલ માણસો જ કરે. સવા મણ સાબુ-ભેટ મોકલીને હાટવર્ડનાં મનને કેટલી શાંતિ મળી હશે ! કેટલી અદ્ભુત પ્રમાણિકતા અને હૃદયની સ્વચ્છતા એમાંથી આપણને મળે છે? આવી વ્યક્તિઓને આપણાં પણ વંદન હજો

—ધીરેન ગાંધી

૧૯. બોધ થઈને ય અબોધ

[૧૩૫]

અજ્ઞાન જતાં જ્ઞાન મળવાથી
સાધકને બોધની બાધા નડે છે.
પરંતુ, જ્ઞાન પછી મારો અબોધ જ પાકો થયો છે.
બોધ કેવો હોય છે; હું સમજી શક્યો નથી.
આત્મજ્ઞાનનો વેગ આપોઆપ શાંત થયો !
અને જ્ઞાની થવાને બદલે હું જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ ગયો.
ગુરુ-મુખથી જ્યારે જ્ઞાન મળે છે
ત્યારે બધી સાધના સહજ જ સધાય છે,
અને બોધનું સંકટ ટળે છે.

[૧૩૬]

હું ઈશ્વરને જાણવા ગઈ,
તો જાણવું તો બાજુ પર રહ્યું,
પરંતુ મારું અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઈ ગયું.
એનું દર્શન થવા પહેલાં, હું જ તદ્રુપ થઈ ગઈ;
ઇન્દ્રિયો સહિત ચિત્તને આશ્ચર્યે ઘેરી લીધું.
કંઈને કંઈ દિવ્યનાદ સંભળાય છે,
દિવ્ય રૂપ દેખાય છે, એવું લાગતું હતું;
પરંતુ મનમાં શક્તિ શેષ રહી નહીં કે તેનાથી
અનુમાન કરી શકાય.
કંઈક સજાગ થઈને મને એવો પ્રયત્ન પણ કર્યો,
પરંતુ હારીને એ પાછળ હટ્યું;
એનું તેજ ઓછું પડ્યું,
છેવટે તે નષ્ટ થયું.
પહેલાં તત્ત્વવિચાર પૂરતો કરી રાખ્યો હતો,
આત્માનાત્મ-વિવેકનો પ્રકાશ પણ મેળવ્યો હતો;
પરંતુ એ બધું તેની સામે મૂંઝી ગયું;
બધું જ્ઞાન તેની આગળ ખોવાઈ ગયું.
ઈશ્વરદર્શન જ ખરું.
પરંતુ દ્રષ્ટામાં અલગ રહીને જોવા જેવું દ્વૈત જોઈએ;
ઈશ્વરને માયાનો પડદો જોઈએ.
ત્રિગુણ નહીં, અર્થાત ત્રિગુણોની છાયા પણ તો
જોઈએ;
એ બધું જ ખંડિત થયું.
પછી દર્શન કોનું કરશો ?
દર્શન નહીં, તો શું એને અદર્શન કહેવામાં આવે ?
એ દર્શન પણ ન હતું, અદર્શન પણ ન હતું.
એ આસ્વાદન હતું.
ગુંગાએ અમૃત ચાખ્યું–
એને એ કેમ કરી વખાણે ?
ચાખેલી કોઈ પણ મિઠાશનું વર્ણન અશક્ય જ છે!!
અને ગુંગા દ્વારા તો સરાસર અશક્ય!!'
પરંતુ એનો કંઈ સંકેત તો બતાવશો કે નહીં ?
જાગૃતિની ઘેરી નીંદ—
એવો એ અવસ્થાનો સંકેત બતાવી શકાય છે.
અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ. અહંકાર, સૌ
સૂતાં છે.
અને શરીરની અંદર પરમેશ્વર જાગી રહ્યા છે.

[૧૩૭]

એને હું જેમ જેમ જોતી ગઈ,
તેમ તેમ તન્મય જ થતી ગઈ.
છેવટે બધી જીવનભાવના ખોવાઈ ગઈ,
જાણે ચૈતન્ય જ ચોરાઈ ગયું.
પછી બિચારા ચિત્તની શી ગતિ ?
ઈશ્વર સ્મરણ પણ 'વ્યર્થ' થયું.
બધા વિકારોનું વિસ્મરણ
એ જ એનું સ્મરણ થયું.
અનાહત ધ્વનિ સંભળાતો હતો
એનો ગેલ ચાલતાં ચાલતાં
ઈશ્વરનું વિશિષ્ટ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો,
તો, ત્રિભુવન જ એનાં નાદથી ગૂંજી ઊઠ્યું
ઈશ્વરની વિશિષ્ટતાનો પત્તો ન લાગ્યો
મારાં અંતરબાહ્ય પૂરેપૂરાં, ઈશ્વરથી ભરપૂર
થઈ ગયાં.

[૧૩૮]

હું પોતાના આ ત્રિગુણાત્મક સંસાર રૂપ ગામને
છોડી ગઈ,

અને શાંતિથી નિર્ગુણના એકાંતમાં જઈને વળી ત્યાં અનેકવિધ ધ્યાન ચિંતન કરતાં કરતાં દર્શન થયું.
કે ઈશ્વર જ આ બધું થયો છે
જેને હું ત્રિગુણાત્મક સંસાર સમજતી હતી, એ પણ એનું જ રૂપ છે
એ નિરંતર મારી જ પાસે છે,
એની અને મારી વચ્ચે પરદો નથી
હવે બોલવાનું કામ નથી,
એ મને બધું ભેટ દઈ ચૂક્યો છે
અને એ ત્રિગુણોનું ગામ જ ગાયબ થઈ ગયું છે
ત્રિગુણાત્મક માયા પર નિર્ગુણ ચિંતનની કલમ કરી,
એમાંથી સગુણ પરમેશ્વર ફળ્યા
ઈશ્વરે પોતે મને પોતાનું રૂપ આપીને
મારા હાથે એવો ચમત્કાર સિદ્ધ કર્યો

[૧૩૯]

એને મળવા ગઈ તો તે હું થઈ ગઈ
સંજ્ઞા ખોવાઈ ગઈ
પછી ભાનમાં આવીને જોઉં છું —
તો મૂર્તિનું દર્શન જ નથી
એની રીત કંઈ સમજમાં નથી આવતી
ચિંતનની ગતિ કુંઠિત થાય છે
પરંતુ લાગેલો વેધ તો છૂટતો નથી
અનુભવથી એક વાત સમજમાં આવી
કે એના દર્શનની લાલસા રાખવાથી એ પણ ફરજ જાય છે
વિષયોની આસક્તિથી પણ એ લુપાય છે, દૂર થાય છે,
જીવડું, એ આસક્તિ પણ છોડીને સ્વસ્થ ચિત્તે સાધન આદરતા જઈએ તો એનો મેળાપ વહેલામાં વહેલો થાય છે
એટલા માટે ગુરુ ચરણોમાં ભાવ રાખીને સેવા કરતા રહીએ—
એ જ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો ઉપાય જ્ઞાનદેવ સમજ્યો છે

[૧૪૦]

હું મારી અંદર જોઉં છું,
તો મને મારું અહમ્ ખોવાયેલું જણાય છે
એનાથી મન બિલકુલ સ્થગિત થઈ ગયું છે
મારી અંદર વિઠ્ઠલ
હું ખુદ પણ વિઠ્ઠલ
અને વળી, આ અનુભવ કરનારી હું જ.
એને શું કહેવું ?
અહમ્ જ ખોવાઈ ગયું, કહીએ ?
અથવા, અહમ્ અલગ રહ્યું જ નથી ?
અહમ્ વ્યાપક થયું, કહીએ ?
કંઈ પણ કહીએ,
પરંતુ નિવૃત્તિનાથે મારી આ હાલત કરી મૂકી છે ખરી

[૧૪૧]

એની આગળ ધ્યાન ચિંતન આદિના પ્રયોગ કરવા
એટલે અનુભૂત બ્રહ્મતત્ત્વ ફરી ફરી જોવું—છે
એમાંથી ઝાઝી નિષ્પત્તિ થવાની નથી
આની અપેક્ષાએ જેની કૃપાથી આત્મો બ્રહ્માનુભવ થયો,
એ ઈશ્વરની અને શ્રી ગુરુની સ્તુતિ, સહજ ગાતા રહેવું એ મનને સારું લાગે છે
દેહનું બલિદાન દીધાથી સાધના સમાપ્ત થઈ સમાધાન થયું છે
કામના સાથે માયાનો છેદ પચાવીને
પરિપૂર્ણ આત્મરૂપ આંખોથી જોયું છે
આત્મસ્વરૂપ નિરાકાર કહીએ,
કિન્તુ મને તો એ જ વિશ્વાકાર દેખાય છે
જાણે ચંદનવૃક્ષ પર ફળ લાગ્યાં છે,
પીપળા પર ફૂળ લાગ્યા છે,
હવે સંસારના દર્શનની વાત જ ન કાઢો
કેવળ સ્વરૂપાનંદમાં રહેવું છે
જ્ઞાનસાગર પરમાત્મા સૃષ્ટિરૂપ મોજાથી ઉભરાઈ રહી છે

☆

[લેખકકૃત 'ભારતી કથા'નુ પરિશિષ્ટ]

અહિંસા સત્યવચન આનૃશંસ્ય દમો ઘૃણા।
એતત્ તપો વિદુર્ ધીરા ન શરીરસ્ય શોષણમ્॥
શાન્તિપર્વ ૭૯-૧૮॥

અહિંસા, સાચુ બોલવુ, ક્રૂરતા ન કરવી, આત્મસંયમ, દયા—આને વિદ્વાન્ લોકો તપ કહે છે, શરીર સૂકવવુ તે તપ નથી

પૌરજાનપદા યસ્મિન્ વિશ્વાસં ધર્મતો ગતા।
યોદ્ધા નયવિપશ્ચિચ્ચ સ મન્ત્રં શ્રોતુમર્હતિ॥૮૩ ૪૭॥

શહેર(પુર) તથા ગામડા(જનપદ)ના લોકોને જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય અને જે ધનુર્વેદ તથા નીતિશાસ્ત્ર જાણતા હોય એવાને રાજાએ મંત્રી બનાવવા

ન કેનચિત્ યાચિતવ્ય કશ્ચિત્ કિંચિત્ અનાપદિ।
ઇતિ વ્યવસ્થા ભૂતાનાં પુરસ્તાત્ મનુના કૃતા॥૮૮ ૧૬॥

માણસ ઉપર આફત આવી પડે તે વિના કોઇ કોઈની પાસેથી કાંઈ ભીખ ન માગે એવો નિયમ મનુએ કર્યો છે

નૈવ દ્વિષન્તો હીયન્તે રાજન્ નિત્યં હિ નિઘ્નત।
ક્રોધં નિહન્તુ યો વેદ તસ્ય દ્વેષ્ટા ન વિદ્યતે॥૯૪ ૯॥
ન દ્વિષન્ત ક્ષયં યાન્તિ યાવજ્જીવમપિ ઘ્નત।
ક્રોધમેવ તુ યો હન્તિ તેન સર્વે દ્વિષો હતા॥સુભાષિત॥

માણસ જીવે ત્યા લગી શત્રુને માર માર કરે તો ય તે ખૂટે નહિ, પણ એક ક્રોધને જે મારે તેના શત્રુમાત્ર નાશ પામે છે

શરીરમેતૌ સૃજત પિતા માતા ચ ભારત।
આચાર્યશિષ્ટા યા જાતિ સા સત્યા અજરામરા॥
૧૦૮ ૧૯॥

માતાપિતા તો નાશવંત શરીર ઘડે છે, પણ આચાર્ય પાસે જે નૂતન જન્મ થાય છે તેથી તો અજરઅમર થવાય છે

પ્રત્યાહુર્નોચ્યમાના યે ન હિંસન્તિ ચ હિંસિતા।
પ્રયચ્છન્તિ ન યાચન્તે દુર્ગાણ્યતિતરન્તિ તે॥૧૧૦ ૪॥

પોતાને કોઈ બે વેણ સંભળાવે તો યે જે સામુ ન બોલે, મારનારને જે સામુ ન મારે, દાન કરે પણ યાચના ન કરે, તે સંકટ તરી જાય

યે વદન્તીહ સત્યાનિ પ્રાણત્યાગેઽપ્યુપસ્થિતે।
પ્રમાણભૂતા ભૂતાનાં દુર્ગાણ્યતિતરન્તિ તે॥૧૧॥

સાચુ બોલતા જીવ જાય એવે પ્રસંગે પણ જે સાચુ બોલે તે સંકટ તરી જાય

પરશ્રિયા ન તપ્યન્તિ દુર્ગાણ્યતિતરન્તિ તે॥૧૭॥

બીજાની જાહોજલાલી જોઈને જેને સંતાપ ન થાય તે સંકટ તરી જાય

યે ન માનિતમિચ્છન્તિ માનયન્તિ ચ યે પરાન્।
દુર્ગાણ્યતિ તરન્તિ તે॥૧૯॥

પોતાને કોઈ માન આપે એમ જે ન ઇચ્છે, પણ જે બીજાને માન આપે તે સંકટ તરી જાય

યાત્રાર્થં ભોજનં યેષાં સન્તાનાર્થં ચ મૈથુનમ્।
વાક્ સત્યવચનાર્થં ચ દુર્ગાણ્યતિતરન્તિ તે॥૨૦॥

શરીરને ભાડુ આપવા જ જે જમે, સંતાન સારુ જ સ્રીસંગ કરે, અને સાચુ બોલવા સારુ જ બોલે તે સંકટ તરી જાય છે

માતા પિતા ચ ભ્રાતા ચ ભાર્યા પુત્ર પુરોહિત।
નાદણ્ડ્યો વિદ્યતે રાજ્ઞ ય સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ॥૧૨૧ ૧૦॥

મા, બાપ, ભાઈ, પત્ની, પુત્ર, પુરોહિત (ગોર)—આમાથી કોઈ વાંકમા આવે તો અદંડ્ય (જેને શિક્ષા ન થઈ શકે એવુ) નથી

શ્રેયો હિ પંડિત શત્રુર્ ન ચ મિત્રમ્ અપંડિત॥૧૩૮ ૪૬॥

બુદ્ધિમાન્ શત્રુ સારો, પણ મૂર્ખ મિત્ર નહિ સારો

ન રક્ષતિ પ્રજા સમ્યક્ ય સ પાર્થિવતસ્કર॥૧૩૯ ૧૦૦॥

પ્રજાનુ રૂડી રીતે રક્ષણ ન કરે તે રાજા નહિ પણ ચોર છે

પિબન્ત્યેવોદકં ગાવો મણ્ડૂકેષુ રુવત્સ્વપિ॥૧૪૧ ૮૨॥

દેડકા ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરે પણ ગાયો પાણી પીએ જ

નાસ્તિ સત્યાત્ પરો ધર્મ નાનૃતાત્ પાતકં પરમ્॥૧૬૦ ૨૪॥

સત્યથી ચડિયાતો ધર્મ નહિ, અસત્યથી

ચડિયાતું પાપ નહિ

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્।
અશ્વમેધસહસ્રાદ્ધિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨૬ ॥

એક છાબડામા સો અશ્વમેધ ને બીજામા સત્ય મૂક્યુ તો સો અશ્વમેધ કરતા સત્ય ભારે જોવામા આવ્યુ

ગોશતાત્ અપિ ગોક્ષીર પ્રસ્થ ધાન્યશતાદપિ।
પ્રાસાદાદપિ ખટ્વાર્ધં શેષા પરવિભૂતય ॥૧૭૪ ૩૯॥

સો ગાયમાથી એક ગાયનુ દૂધ, અનાજની સો ગૂણીમાથી એક ગડિયુ, સાત સોયવાળી હવેલીમાથી અધી ખાટલો,–આટલુ તારુ, બીજુ બધુ બીજાનુ

અદ્યૈવ કુરુ યત્ શ્રેય મા ત્વા કાલોઽત્યગાન્મહત્।
અકૃતેષ્વેવ કાર્યેષુ મૃત્યુ સંપ્રકર્ષતિ ॥ ૧૭૫ ૧૦ ॥

જે શુભ કામ છે તે આજ જ કર, વિલબ કર મા, કામ અપૂરા હોય ત્યા મૃત્યુ માણસને તાણી જાય છે

ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુ કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

આના કામ પૂરા થયા કે નહિ તે મૃત્યુ જોતો નથી

ન સ્વપેત્ ભાસ્કરોદયે । ૧૮૩ ૫ ॥

સૂર્ય ઉગ્યા પછી સૂવુ નહિ

પચાર્દ્રો ભોજન ભુઞ્જ્યાત્ ॥ ૬ ॥

બે હાથ, બે પગ, ને મુખ,–આ પાચ અગ ધોઈને જમવુ

યદન્યૈર્ વિહિત નેચ્છેદાત્મન કર્મ પૂરુષ ।
ન તત્ પરેષુ કુર્વીત જાનન્ અપ્રિયમાત્મન ॥૨૫૯-૨૦॥

જે વર્તન બીજા આપણા પ્રત્યે કરે એમ આપણે ન ઇચ્છતા હોઈએ તેવુ વર્તન બીજા પ્રત્યે કરવુ નહિ કેમ કે તે આપણને ન ગમે

જીવિતુ ય સ્વય ચેચ્છેત્ કથ સોઽન્ય પ્રઘાતયેત્।
યદ્યદાત્મનિ ચેચ્છેત તત્પરસ્યાપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૨ ॥

જે પોતે જીવવા ઇચ્છે તે બીજાની હત્યા કેમ કરે? આપણા સારુ જે જે ઇચ્છીએ તે તે બીજાને સારુ પણ ઇચ્છવુ

અતિરિક્તૈ સંવિભજેત્ ભોગૈ અન્યાન્ અકિંચનાન્ ॥ ૨૩ ॥

આપણને આવશ્યક હોય તેનાથી અધિક ધન આદિ ભોગસાધન આપણી આગળ હોય તેમાથી નિર્ધનને એનો ભાગ આપવો

કારણાત્ ધર્મં મન્વિચ્છેત્ ન લોકચરિત ચરેત્ ॥ ૨૬૨ ૫૩॥

જેનાથી કરીને જીવમાત્રને અભયદાન મળે તે જ ધર્મ એમ જાણવુ, અને ગતાનુગતિક (લોક કરતા હોય તેમ કરનારા) ન બનવુ

સર્વા નદ્ય સરસ્વત્ય સર્વે પુણ્યા શિલોચ્ચયા ।
આત્મૈવ તીર્થં આત્મા એવ । ૨૬૩ ૪૧ ॥

જેટલી નદી છે તે સર્વ સરસ્વતી જેટલી પવિત્ર છે, જેટલા પર્વત છે તેટલા સર્વે પવિત્ર છે, આત્મા જ તીર્થ છે, બીજા તીર્થ નિરર્થક છે

ચિરેણ મિત્ર બધ્નીયાત્ ચિરેણ ચ કૃત ત્યજેત્ ॥ ૨૬૬ ૫૮॥

મિત્રતા બાધવામા વિલબ કરવો, તેમ જ કરેલા મિત્રને છોડવામા પણ

રાગે દર્પે ચ માને ચ દ્રોહે પાપે ચ કર્મણિ।
અપ્રિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥ ૭૦ ॥

રાગ, અભિમાન દ્રોહ, પાપ, તથા અપ્રિય કરવામા વિલબકારી વખણાય

બન્ધૂના સુહૃદા ચૈવ ભૃત્યાના સ્ત્રીજનસ્ય ચ।
અવ્યક્તેષ્વપરાધેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥ ૭૧ ॥

સગા મિત્ર, નોકર, સ્ત્રીઓ,–આ કોઈએ અપરાધ કર્યો લાગે તો કોઈ પગલુ ભરતા વિલબ કરે તે વખણાય

ક્ષીરોદ્ધ હૃદિનીના ચ યન્ત્રાણા ધનુરેવ ચ।
વજ્ર પ્રહરણાના ચ વ્રતાના સત્યમેવ ચ ॥૨૮૪ ૧૩૦॥

સમુદ્રોમા જેમ ક્ષીરસાગર, યત્રોમા જેમ ધનુષ, અસ્ત્રોમા જેમ વજ્ર, તેમ સત્ય સર્વ વ્રતોમા શ્રેષ્ઠ છે

અશ્રુવન્ વાતિ સુરભિ ગન્ધ સુમનસા શુચિ ।
તથૈવાવ્યાહરન્ ભાતિ વિમલો ભાનુરમ્બરે ॥૨૮૭-૨૬॥

ફૂલની સુવાસ કાઈ બોલ્યા વિના ફેલાય છે, તેમ જ સૂર્ય પણ આકાશમા બોલ્યા વિના પ્રકાશે છે

ભૈષજ્યમેતદ્ દુઃખસ્ય યદેતત્ નાનુચિન્તયેત્ ।
ચિન્ત્યમાન હિ ન વ્યેતિ ભૂયશ્ચાપિ વિવર્ધતે ॥૩૩૦ ૧૨॥

[અનુસધાન ૨૩મે પાને]

વીરોની ભૂમિ રાજસ્થાનનું ભારતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં એક અનોખું સ્થાન છે. અહીં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની આરાધના સમાન ઉત્સાહ અને એકાગ્રતાથી થઈ છે. પ્રતાપ અને ગોરા બાદલની જન્મભૂમિ તેમ જ સૂર્યમલ્લ, પૃથ્વીરાજ રાઠોડ, મીરાંની જન્મભૂમિ પણ છે, કાવ્યની અમૃતધારા અને લોહીની નદી અહીં એક જ ગતિથી વહેતી થઈ છે.

અને રાજસ્થાનના સાહિત્યની પૃષ્ઠ ભૂમિકામાં ત્યાંનું સમૃદ્ધ લોકસાહિત્ય છે.આ સાહિત્ય કોઈ પણ પ્રાંતના લોકસાહિત્યથી માધુર્ય અને સૌંદર્યમાં ઉતરતું નથી. રાજસ્થાનના લોકજીવનનું સાચું દર્શન અહીંના લોકસાહિત્યમાં જ છે. દરેક ભાવ અને દરેક વિશેષતા લોકસાહિત્યમાં પોતાનાં નૈસર્ગિક રૂપમાં વણાયેલી છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કળાના આ સાહિત્યમાં સમન્વય છે. આ રાજસ્થાનીના આત્માનું ગાયન છે.

"પનિહારી" નામના લોકગીતનો વિષય રાજસ્થાનની એક પ્રસિદ્ધ લોક ગાથા છે. રાજસ્થાની આત્માનું આ સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે. લોકજીવનનાં નૈસર્ગિક સૌંદર્ય અને સ્થાનિક રંગનું આમાં સંપૂર્ણ આલેખન છે,

પરદેશ ગયેલ પતિની પત્નીની વિરહજન્ય દીનતા, પતિનો મીઠો વિનોદ, નાયિકાનો ક્રોધ અને સાસુનો સ્નેહભરપૂર ઉપાલંભ આમાં સાકાર થયેલ છે. કેટલાયે મધુર ભાવોની માર્મિક વ્યંજના કમનીય ચિત્રો દ્વારા આ ગીતમાં પ્રસ્તુત થઈ છે.

વર્ષા રાજસ્થાનની સર્વોત્તમ ઋતુ છે. આ ઋતુમાં સરોવરોના તટ પર સવાર સાંજ પનિહારીઓનાં ટોળે ટોળાં સુંદર વસ્ત્રાલંકારો સજીને, એક સ્વરમાં ગાતાં ગાતાં જતાં આવતા સામાન્ય રીતે નજરે પડેછે. "પનિહારી"—ની આ પ્રથામાં રાજસ્થાનના, લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત અને લોકકથાનો સમૃદ્ધતમ સમાવેશ થયો છે. સમયના પલટાતા પ્રભાવે આ પ્રથાને શિથિલ જરૂર કરી દીધી છે. છતાં આજે પણ આ સાવ લુપ્ત નથી થઈ. ગામડાઓમાં આ પ્રથા હજી પણ પૂરેપૂરા સૌંદર્યની સાથે જીવંત છે.

ગીતનો આરંભ થાય છે વર્ષા વર્ણનથી. આવશ્યક પૃષ્ઠભૂમિની રચના કરતાં કરતાં —

"કાળી એ કાળાયણ ઉમટી એ પણિહારી એ લો
છોટીડી છાંટા રો બરસૈ મેહ વાલા જો।
ભર નાડા, ભર નાડિયાં એ પણિહારી એ લો
ભરિયો-ભરિયો સંબદ-તળાવ વાલા જો।
કિણજી ખુણાયા નાડા, નાડિયાં એ પણિહારી એ લો
કિણજી ખુણાયા તળાવ, વાલા જો।
સુસરૈજી ખુણાયા નાડા-નાડિયાં એ પણિહારી એ લો
પિવજી ખુણાયા તળાવ વાલા જો।

—મેઘની શ્યામ ઘટાઓ ચડી છે. ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. તળાવ, તળાવડીઓ છલકાવ રહ્યાં છે. *સમુદ્ર જેવા તળાવો પણ પાણીથી ઉભરાય ગયા છે.* કોણે તે તળાવડી ખોદાવી છે? કોણે તળાવ ખોદાવ્યા છે? સસરાજીએ તળાવડી ખોદાવી છે. પ્રિયતમે તળાવ ખોદાવ્યું છે.

આ પૃષ્ઠભૂમિની પછી કથા આરંભ થાય છે—

"સાત સહેલ્યાં રે ઝૂલરે એ પણિહારી એ લો
પાણીડે તે ચાલી તળાવ વાલા જો।
ઘડો ન, ડૂબે તાલમેં એ પણિહારી એ લો
ઈઢોણી તિર-તિર જાય વાલા જો।
સાતૂ રે સહેલ્યાં પાણી ભર ચલી એ પણિહારી એ લો
પણિહારી રહી રે તળાવ વાલા જો!"

સાત સાહેલીઓ સરોવર પર પાણી ભરવા જાય છે. સરોવર પર જઈને સાહેલીઓએ ઘડા ભરી લીધા, પણ તે પોતાના પ્રવાસી પ્રિયતમની યાદમાં ખોવાઈ ગઈ. ઘડો પાણીમાં નાખ્યો પણ તે તો પાણી પર જ તરતો રહ્યો. અને ઈંઢોણી પણ. પતિની સ્મૃતિમાં તેને કંઈ ધ્યાન જ ન રહ્યું. સાહેલીઓ પાણી ભરીને ચાલી ગઈ અને તે એકલી સરોવર પર રહી ગઈ.

આના પછી કથામાં નાયક આવે છે—

ઘેવતે ઓઠી ન હેલો મારિયો એલંજા ઓઠીડા એ લો
ઘડિયો ઉખણાવતો જાય વાલા જો।
ઔરાં રે કાજળ-ટીકીયાં એ, પણિહારી એ લો
થારોડા હૈ ફીકા નેણ વાલા જો।
ઔરાં રે ઓઢણ ચૂનડી એ પણિહારી એ લો
થારોડા મૈલો સો બેસ વાલા જો।
ઔરાં રે પિવજી ઘર બસૈ એ હેલા ઓઠીડા એ લો
મ્હારોડા બસૈ પરદેસ વાલા જો।

કે હે રે સાસૂ થારે સાવકી એ પણિહારી એ લો
કે થારો પીવરિયો પરદેસ વાલા જો।
નહીં હે સાસૂ મ્હારે સાવકી એ લંજા, ઓઠીડા એ લો
નહિ મ્હારો પીવરિયો પરદેસ વાલા જો।"

—થોડી વાર પછી ધ્યાનમાંથી જાગી. ઘડો ભર્યો, પણ ત્યાં ચડાવનારું કોણ હતું? ચારે બાજુ જોયું એક ઊંટ સવાર જતો દેખાયો. પનિહારીએ તેને જ સાદ પાડ્યો—હે ચતુર સવાર, જરા ઘડો ચડાવી દેશો?

સવાર નજીક આવ્યો અને બોલ્યો—નયને આંજણ અને ચાંદલો કર્યો છે પણ તારી આંખ કેમ ફીકી છે? બધાએ ચુંદડી પહેરી છે પણ તારો વેશ કેમ મેલો ઘેલો છે, શું કારણ છે?

પનિહારીએ ઉત્તર આપ્યો:—હે ચતુર સવાર, બધાના પ્રિયતમ ઘેર છે, મારો પ્રિયતમ પરદેશ છે તેના વિરહમાં મારી આ દશા છે.

સવારે કહ્યું:—હે પનિહારી, શું તારી સાસુ સાવકી છે? કે તારું પિયર દૂર છે?

પનિહારીએ કહ્યું—ન તો મારી સાસુ સાવકી છે. અને ન તો મારું પિયર દૂર છે. મને તો પતિ વિરહનું જ દુઃખ છે.

આ સાંભળીને એ સવારે વિચિત્ર પ્રસ્તાવ મૂક્યો—
"ઘડો તો પટક દૈની તાલ મેં એ પણિહારી એ લો
આજૈની ઓઠીડા રી લાર વાલા જો।
બાળું' નો જાણું' થારી ઊભડી એ ઓઠીડા એ લો
કમે તને કાળો નામ વાલા જો।
થાલૈ તો ચિરાકૂ થારો ચંડલો એ પણિહારી એ લો
થાલૈ તો દિખણી રો ચીર વાલા જો।
ચુડલો ચિરશો પલ્લુ રો સાયબો એ ઓઠીડા એ લો
ઓઢણિયોં ઓઢાસે મ્હારે વિર વાલા જો।

- હે પનિહારી, ઘડાને તળાવમાં પછાડી દે અને મારી સાથે ભાગી નીકળ.

સાંભળતાં જ પનિહારી ક્રોધે ભરાઈ—અરે સવાર તારી જીભ બળી જાય. તને કાગડાનો ખાવાનો કરડે.

સવારે કહ્યું—મારી સાથે આવે તો હું ચુડીઓ પહેરાવીશ. દક્ષિણની ચુંદડી ઓઢાડીશ.

પનિહારીએ કહ્યું—ચુડી પહેરાવશે મારો સ્વામી અને ચુંદડી ઓઢાડશે મારો વીરો. તું કોણ?

ક્રોધયુક્ત ઉત્તર સાંભળી સવાર ચાલ્યો ગયો. અને પનિહારી ક્રોધથી ભરેલી ઘેર આવી:—
"ઘડો તો પટક્યું અબી ચૌક મેં એ
મ્હારા સાસૂજી એ લો
ચેબારે ઘડિયો ઉતરાવ વાલા જો।
કિણ થાંને મોસો મારિયો એ મ્હારા વહૂજી એ લો
કિણ થાને દીધી છે ગાળ વાલા જો।
એક ઓઠી મ્હાને દસો મિલયો એ
મ્હારા સાસૂજી એ લો
પૂછી મ્હારે મનડૈ રી બાત વાલા જો।
દેવરજી સરીસો હીચો પાતળો એ
મ્હારા સાસૂજી એ લો
નણદલ બાઈ સારે ઉણિયાર વાલા જો!

પનિહારીનો ક્રોધ હજી ઉતર્યો નહતો. ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ઘેર આવીને બોલી:—સાસુજી, જલદી ઘડો ઉતરાવો નહીં તો હું આંગણામાં પછાડી દઈશ.

સાસુ ગભરાઈને બોલી:—એ વહુ, શું તને કોઈએ ટોણા માર્યાં કે કોઈએ તને ગાળો દીધી?

પનિહારીએ કહ્યું:—મને એક સવાર મળ્યો, જેણે મારા મનની વાત પૂછી. તેનું શરીર દિયરજી જેવું પાતળું અને મોઢું નણંદબાઈ જેવું હતું.

સાસુ પોતાની ભોળી વહુ પર હસી પડી અને બોલી:—
"થે તો વહૂ ભોળા ઘણા લો મ્હારા વહૂજી એ લો
ઓ તો થારો હી ભરતાર વાલા જો।"

—વહુ, તું તો બહુ જ ભોળી છે. અરે એ તો તારો જ પતિ હતો.

ગીત અહીં જ પૂરું થાય છે. પ્રવાસથી પાછા ફરતા પતિએ જ એની સાથે વિનોદ કર્યો હતો. પતિએ એને ઓળખી લીધી હતી. પણ તે પતિને ઓળખી શકી નહોતી. સાસુની વાત સાંભળીને તેના હૃદયની શું દશા થઈ હશે તે સહૃદય વાચકો પોતે સમજી લેશે. આ ગીત લોક-સાહિત્યનો શૃંગાર છે.

હિંદી સાહિત્ય સમેલનના ઈંદોર અધિવેશનમાં સભાપતિ ગાંધીજી પાસેથી સ્વ. મુંશી અજમેરીજીએ થોડો સમય માગ્યો હતો. ગાંધીજીએ ત્રણ મિનિટ આપી. પણ જ્યારે મુંશીજીએ આ ગીત સંભળાવ્યું તો શ્રોતા જનોની સાથે ગાંધીજી પણ મુગ્ધ થઈ ગયા અને દસ મિનિટ સુધી આ ગીત સાંભળતા જ રહ્યા.

[હિંદી પરથી અનુવાદ:—પુષ્પા ઓઝા]

[આ વખતે ફેબ્રુઆરીના બીજા પખવાડિયામાં પૂ. ચાચાજી હરિજન આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓમાં સત્રાન્ત પરિક્ષાનું વાતાવરણ હતું. ચાચાજી વિદ્યાર્થીગણમાં ફરે. તેમને અભ્યાસ સંબંધે કંઈક પૂછે. તબિયત સંબંધે કંઈક પૂછે. આમ ઓજાતની હવામા ચેતનના રંગો પૂરે. શાળા અને અધ્યાપન મંદિરની પ્રાર્થના પણ સમારંભમાં ગોઠવાયેલી હતી. એની સુંદર મીલાવટની અજબ મસ્તીવાળી પ્રાર્થનામા મંજીરા અને ઢોલકના તાલ અને સૂર જ્યારે મળી જાય ત્યારે બાળકો સાથે ચાચાજી યે ડોલી ઊઠે. અને પછી પ્રાર્થનાને અંતે પૂ. ચાચાજીને કંઈક બોલવાનું થતું, તે અતિશય કર્ણપ્રિય અને હૃદયસ્પર્શી વાણીના પ્રવાહ સમુ એ, એને ઝીલવાનો જે આનંદ આવતો, તેનો સાર રોજનીશીને રૂપે આપણે લેઈશુ. વિ.]

તા. ૧૬–૨–'૫૯ સોમવાર

"ભવસાગરમાં મળ્યો મારો તારણહાર મારો તારણહાર"

"બહેનોએ ભજન ગાયું. સાભળીને મારા મગજમાં એક અંગ્રેજ સાહિત્યકારની વાત યાદ આવે છે. ઈસુ તારણહાર છે. પણ તેનો હાથ લંબાવેલો નજરે પડતો નથી. તો પછી એને તારણહાર કેમ કહેવો? અર્થ એનો એમ થાય છે કે આપણા ઇષ્ટદેવતા, આપણા આરાધના દેવ પાસેથી આપણે એવું મેળવીએ કે જીવનમાં જ્યારે મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે તેઓ તેનો માર્ગ કેમ કાઢે, એનો વિચાર આપણે આપણી મુશ્કેલીને વખતે કરવાની ટેવ પાડવી. આપણી સંસ્થા, આપણું કન્યા છાત્રાલય, એમાં કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય, તે વખતે આપણા વડીલ ગાંધીજી અને ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને યાદ કરવા. એમનો આદેશ કાન દઈને સાંભળવો. આ જાતની ટેવ પાડવાથી આપણા જીવનમાં ઊભા થતા પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ વગેરેના ઈલાજ મળી રહેશે"

☆

તા. ૧૭–૨–'૫૯

"ઘેલાં અમે, ઘેલાં રે બાઈ અમે ઘેલાં."

"શું બોલવું? તમે સૌ ઘેલાં બન્યાં છો! બધાં પરીક્ષામાં ઘેલાં બન્યાં છો. સારી વાત છે. આજે પરીક્ષામાં ઘેલાં બનો ત્યાર પછી કામ કરવામાં ઘેલાં બનો. અને તેમ કરતાં કરતાં હરિના નામમાં ઘેલાં બની જશો. પછી બસ. એ હરિના નામના રસના ઘૂંટડા સૌ પીશો. પાશો. પીજો ને પાજો. (એક મસ્તફકીર જે લહેજતથી અમૃતરસનું પાન કરતો હોય એવી જ મસ્તીમાં આવીને એમણે "બસ એ હરિના નામના રસનો ઘૂંટડો પીજો ને પાજો." એમ બોલેલા)

તા. ૨૦–૨–'૫૯ શુક્રવાર

'કદિયે ન જાગે મારો આતમરામજી'

"ભજનની આ લીટી સાંભળીને મારી નજર સામે પૂર્વ બંગાળનો એક બાઉલ ખડો થયો. એ બાઉલ ભક્ત છે. એ ભક્તને મન સૌ સરખા છે. કોઈ મુસલમાન નથી, કોઈ શીખ નથી, કોઈ ઈસાઈ નથી જે માને છે તે બધાનો ધર્મ એક છે. અને એવી રીતે તે વર્તે પણ છે. (આમ ધર્મ એક છે એ જ રીતે તે સૌમાં એકને જુએ છે) માણસમાં ય ભેદ તે રાખતો નથી. કોઈ ઊંચા નથી, કોઈ નીચા નથી, બધા જ સરખા છે. તે પોતાનું કામ નિયમિત કાળજીથી કરે છે. સાધારણ રીતે મૌનમાં તે દરરોજ રાત્રે બેસતો હોય છે. બાઉલનું ગીત આ છે. આપણે આપણા આત્માને આ ગીતથી જગાડવો છે ને જગાડવો જોઈએ.

"હે ખુદા, જહાં દેખુ તહાં તેરા હી જલવા હૈ."

(સ્વ૦ કલાપિશ્રીએ પણ એમની કવિતામાં ગાયુ છે કે **જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી છે આપની.**")

એ બાઉલ જેની વાત ઉપર થઈ ગઈ, તે બાઉલના સંબંધમાં ચાચાજી એમ પણ બોલેલા કે બાઉલ હતો ધૂની-મસ્તીવાળો. કોઈ દિવસ કોઈ સાથે બોલે ય નહિ. ઉદાસ થઈને ફરે. પણ એનાં કામમાં તે કદિ પાછો પડતો નહિ. એની પાસે કોઈ જાતના ભેદ હતા નહિ. એવા એ બાઉલનો આત્મા જાગી જાગી ગયો હતો, એવું માની શકાય.

તા. ૨૩-૨-'૫

'શેનો નાતો ? બાદશાહ આપ ? શેનો નાતો.'

આપણે શેનો નાતો? શેનો નાતો? ચાલ્યા આવી એનો, બાપ દીકરા દીકરીઓનો? શેનો નાતો? બધા નાતા એક સ્નેહનો નાતો. સ્નેહનો સંબંધ દરેક સ્નેહના સંબંધને પવિત્રતાથી અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ જ ખરો નાતો.

એક મુહૂર્ત માટે હું પહોંચી ગયા અંદરની આંખોએ શું જોયું? કલ્પના હોઈ શકે છે. એક મુહૂર્ત માટે પ્રાર્થના કરી દરેકના સંબંધમાં બધા સંબંધનો આધાર સ્નેહ છે પણ તે ગોપીના સ્નેહ જેવો રહેવો જોઈએ. દરેક કામમાં ગોપીનું હૃદય કૃષ્ણના ચરણમાં. કૃષ્ણ ગોપીને દાનમાન આપશે તેની ચિંતાને બદલે પણ એવો દાન લેવાનો વિચાર તેના મનમાં જાગીને જે પ્રેમ કરવાનું જાણે છે તે આપવાનું જાણે છે. અપનાવવાનું જાણે છે. આપણી પ્રીતની રીત કેવી છે? કેટલા ટકા ગોપીની પ્રીત જેવી છે તે કોઈ વખતે પોતાનું નિરીક્ષણ કરીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે? અનુભવે શિખવ્યું છે કે કોઈ બીજા માટે ખોટી ઇચ્છા રાખવી ઈર્ષા કરવી એને નીચે તોડી પાડવાની વૃત્તિ જ્યાં જ્યાં આપણા વર્તનમાં આવે ત્યાં ત્યાં રડી પડવું. બીજા કોઈની સાથે નહિ. એકાન્તે ઈશ્વરને ચરણે બેસીને રડી લેવું પોકારવું. આ તો છે આગ. એમાંથી તું બચાવ પ્રભુ કરે ને સૌની પ્રીતની રીતમાં ગોપી જેવી પવિત્ર ભાવના દિવસે દિવસે વધે એ જ પ્રાર્થના.

✿

તા. ૨૭-૨-'૫

ॐ સહ નાવવતુ ।
સહ નૌ ભુનક્તુ ॥

આ મંત્ર સાંભળતા જ મારા મનને જાગ્રત બન્યું કેમ એમ જ લાગ્યા કર્યું કે 'ॐ સહ નાવવતુ' સૌ સાથે હળીમળીને કામ કરો સહ નૌ ભુનક્તુ આ લીટીમાં તો એમ જ જણાય છે સહન કરો સહન કરો સહન કરો. બાપુએ ઝેરના ઘૂંટડા પીધા છે એમણે પી જાણ્યા છે. એમના બે આશ્રમો એક સામસામી બીજો સેવાગ્રામ. બેય આશ્રમોમાં હું રહી છું. મારી નજરે બાપુને ઝેર પીતા જોયા છે અને તે કેવી રીતે. હસતે મોઢે બાપુ પાસે નાના મોટા સૌ જ ફરિયાદ લાવે. નાની મોટી કેવી કેવા જેવી આપણને સાંભળતા તદ્દન મામુલી લાગે એવી ફરિયાદ હોય તે ય લાવે. અમને એમ પણ લાગે કે બાપુને ઘણા કામ છે. આવી વાત શા માટે કરવા તે આવ્યા? કોઈ બોલી પણ ઊઠે 'બાપુ તમારે ઘણા કામ છે.' ત્યારે બાપુ જવાબ આપે. ઈશ્વરના કામોમાં બધાનો સમાવેશ. વાત સાંભળતા જરા ય વખત નથી બગડતો. 'એનો શું કહેવું છે?' આમ બાપુ પ્રેમથી સૌની વાતો સાંભળતા. ખાનગી (જો કે ખાનગી રાખવાપણું હોય નહિ છતાં મનુષ્ય છે એને પોતાની કેટલીક વાતો હોઈ શકે છે. જે બીજાની સમક્ષ કહેતા તે સંકોચાતો હોય છે. ઠીક પણ લાગતું નથી હોતું) વાતો ય બાપુ એટલા જ પ્રેમથી સાંભળતા.

આ તુને દુઃખ પણ થાય. નામ નથી લેતો પણ ઘણા જણ તો બાપુને કહેતા મેં સાંભળ્યા છે કે 'બાપુ તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો એક મિનિટ માટે પણ આવા પ્રકારના લોકને સાંખી ના લઉં.' બાપુ આ ય સાંભળી લેતા પ્રેમથી ઘૂંટડો પી જતા આનંદથી.

એકવાર બાપુએ મને કહ્યું 'દેખ ગુરુદેવ બ્રિટિશ સાથે હતી તે મારો વિરોધ કરતી કરીને બેસી રહેતી પણ જ્યારે આ બધા મારા જ કહેવાય તે મને આમ પીડે છે ત્યારે મને દુઃખ થાય છે એનું.'

બાપુને આમ ઝેર પીતા જોઈ આપણે પણ સમજવાનું છે કે કુટુંબમાં આપણે એક સૌ સ્વભાવે દરેક સરખા ના હોય પણ તેને નભાવતા શીખવાની કળા શીખવી જોઈશે. નભાવતા શીખવાની કળા શીખીશું એટલે હસતા હસતા ઝેર પીતા શીખીશું અને પછી જુઓ પરમ આનંદનો અનુભવ થશે. 'ॐ સહ નાવવતુ'નો સાચો અર્થ ત્યારે જ પામીશું. આજે તો માન ને મોટી જાગીર સમજીએ આપણે સ્વમાનની વાતો કરીએ છીએ. પણ તે ખોટી છે. 'સ્વ' એટલે (આકાશ ભણી આંગળી કરીને) 'તે' એનું માન જાળવવાનું. એનું માન જાળવવું એટલે સૌ સાથે હળવું મળવું અને આપણામાં રહેલા અહમ્‌ને ઓગાળી નાખવો. એમાં જ સ્વમાન જળવાશે. માટે આપણે સૌએ આ એક વસ્તુ આ એક કળા શીખવાની છે. ઝેર પીવું અને તે આનંદે પીવું એ જ છે ॐ સહ નાવવતુનો સાચો અર્થ.

✿

કોરિયામાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર સન ૬૭૨ ઈસ્વી.મા શરૂ થઈ ગયો હતો. સાતમી સદીમાં કોરિયાથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ભારતમાં આવવા લાગ્યા હતા. જે સેંકડો ભિક્ષુઓ ભારત આવ્યા તેમણે ત્રણ કાર્ય મુખ્ય કર્યાઃ

પ્રથમ એમણે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયમાં ધાર્મિક કેળવણી લીધી.

બીજું, બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરી પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી.

ત્રીજું, એમણે અનેક બૌદ્ધ પુસ્તકોની નકલ કરી, કેટલાય પુસ્તકોનો પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

કોરિયાથી ભારત આવનારા ભિક્ષુઓમાં ચાર નામો સુવિખ્યાત છે—૧ વ્હાઈ લુન, ૨ આર્યવર્મા, ૩ વ્હાઈ-નિયે, ૪ વ્હેન તાઈ.

વ્હાઈ લુન

વ્હાઈ લુનનું હિન્દી નામ પ્રજ્ઞવર્મન હતું. ભારતનાં વિખ્યાત બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરવા અને નાલંદામા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા એ કોરિયાથી આવ્યો હતો.

રસ્તામાં એ ઉત્તર ચીનની રાજધાની લોયાગમા થોભ્યો. લોયાગમાં ચીનના શહેનશાહે એને કહ્યું કે તમે ભારત ગયેલા વિખ્યાત ચીની યાત્રાળુ વ્હેન ચિનની મદદ કરો. વ્હેન સન ૬૩૯માં ચીનથી ભારત આવ્યો હતો. ભારતમા તે બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરતો હતો.

ભારત આવીને વ્હાઈ લુને બધાં બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરી. વચ્ચે અમરાવત મઠમાં લાંબો સમય રહ્યો. ત્યાંથી એ તુખાર મઠમાં ગયો. એ જ મઠમાં એશિયાના તુખારિસ્તાનના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ પોતાને રહેવા માટે બનાવ્યો હતો. અહીં જ વ્હાઈ લુન સંસ્કૃત શીખ્યો. પછી તે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગયો. ત્યાં બૌદ્ધદર્શનનો અભ્યાસ કરી કોરિયા પાછો ફર્યો.

વ્હાઈ લુને પ્રવાસવર્ણનની ચોપડી લખી છે, પણ તે ફાહિયાન ને હ્યુએનસંગની ચોપડીઓ પેઠે જાણીતી થઈ નથી.

એ લખે છે કે હું ભારત ગયો તેના લગભગ પાંચસો વર્ષ પહેલાં ઉત્તર ભારતમાં શ્રીગુપ્ત નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એના રાજ્યકાળમાં વીસ ચીની યાત્રાળુઓ ભારત આવ્યા હતા. મહારાજાએ એમને રહેવા-ભણવા માટે નાલંદા પાસે એક મોટું મકાન બાંધી આપ્યું હતું તે 'ચીન મંદિર' કહેવાતું. તેના નિભાવ માટે એક ગામ પણ તેણે આપ્યું હતું.

વ્હાઈ લુન લખે છે એ મંદિરના ખંડિયેરો મેં સગી આંખે જોયાં છે.

આર્યવર્મા

આર્યવર્મા બૌદ્ધ ભિક્ષુ હતો એના કોરિયન નામની માહિતી નથી. એ પણ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન શીખવા નાલંદા આવ્યો હતો.

કોરિયાથી ભારત આવતાં પહેલાં આર્યવર્મા ચીનની રાજધાની ચાંગ ગાંન આવ્યો. ત્યાંથી ઇસ્વીસન ૬૩૮ માં નાલંદા પહોંચ્યો. નાલંદામાં એણે બૌદ્ધધર્મનાં અનેક પુસ્તકોની નકલ કરી. કહેવાય છે કે એ 'વિનય પિટક' ને 'અભિધર્મ શાસ્ત્ર'નો પ્રકાંડ પંડિત હતો.

સત્તર વર્ષની નાની ઉંમરે નાલંદામાં જ એનું અવસાન થયું.

વ્હાઈ નિયે

જે વખતે આર્યવર્મા નાલંદામાં હતો એ જ વખતે વ્હાઈ નિયે નામનો એક કોરિયન બૌદ્ધ ભિક્ષુ નાલંદામાં ભણવા માટે આવ્યો હતો. થોડા દિવસ તે મહાબોધિ મંદિરમાં રહ્યો—ત્યાંથી નાલંદા ગયો—અહીં એણે બૌદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકોની નકલ કરીને અભ્યાસ પણ કર્યો.

ચીની યાત્રાળુ આઈ-ચિંગ સન ૬૭૧ માં ચીનથી ભારત આવ્યો હતો. જ્યારે એ નાલંદાની લાયબ્રેરીમાં ચીની ભાષાનાં પુસ્તકો વ્યવસ્થિત કરતો હતો ત્યારે એને વ્હાઈ નિયેનાં લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો મળ્યાં. એ બધાં પુસ્તકો નકલ કરેલાં હતાં—એ પરથી આઈ ચિંગે મઠના ભિક્ષુઓને એના વિશે પૃછપરછ કરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે વ્હાઈ નિયે નાલંદા મઠમાં રહેતો હતો અને ત્યાં જ સાઠ વર્ષની ઉંમરે એણે દેહત્યાગ કર્યો.

વ્હેન તાઈ

એ પણ કોરિયાનો બૌદ્ધ ભિક્ષુ હતો. એનું હિન્દી નામ સર્વજ્ઞાન દેવ હતું. એ ઇસ્વીસન ૬૫૦ માં ટિબેટ ને નેપાળ થઈ ભારત આવ્યો હતો.

એણે ભારતના બધાં વિખ્યાત બૌદ્ધ તીર્થસ્થળોની

યાત્રા કરી અને તે પૂરી થયે કોરિયા પાછો ગયો.

આ ચાર ભિક્ષુઓ સિવાય પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ભારત આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે સાતમી સદીમા બે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ સમુદ્ર રસ્તે કોરિયાથી ભારત આવતા હતા. ત્યારે સુમાત્રામા જ એમનુ અવસાન થયુ. એવી જ રીતે સમુદ્ર રસ્તે આરબના રસ્તામા જ એક બીજો મરણ પામેલો.

કોરિયામા ભારતના ભિક્ષુઓ

કોરિયામા બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર શરૂ થયો તે પહેલા ચીનમા બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસરી ચૂક્યો હતો. ચીનથી સેંકડો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ભારત આવ્યા અને સેંકડો અહીંથી ચીન ગયા. ચીનમા હિન્દી ભિક્ષુઓએ બૌદ્ધધર્મને ફેલાવવામા સારી મદદ કરી. એમાના કેટલાક કોરિયા પણ ગયા. કોરિયા જનારા ભિક્ષુઓમા ધ્યાનભદ્રનુ નામ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

ધ્યાનભદ્ર મધ્યભારતનો રહેવાસી હતો. એનુ ચીની નામ ચે કોગ હતુ. બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવા એ ચીન ગયો હતો. ચીનમા તે કાળે મોંગોલ વંશનુ રાજ્ય હતુ. મોંગોલમાંથી મોગલ શબ્દ બન્યો છે. એ જ વંશમાંથી આગળ જતા તૈમુર લંગડા ને બાબરનો જન્મ થયો હતો. ચીની શહેનશાહ કુબલાઈ ખાન–ચંગીઝ ખાનો પૌત્ર–કટ્ટર બૌદ્ધધર્મી હતો. મોંગોલ કાળમા બૌદ્ધધર્મ, રાજ્ય ધર્મ મનાતો હતો.

કુબલાઈ ખાએ કોરિયા પર ચઢાઈ કરીને તે પોતાના ચીન પ્રદેશમા મેળવી દીધુ. અને ત્યારથી ત્યા બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર જોરશોરથી થવા લાગ્યો. તેમા ભાગ લેવા માટે ધ્યાનભદ્ર ઈસ્વીસન ૧૩૨૬મા ચીન ગયો. અને ત્યા ૩૭ વર્ષ રહ્યો. એ દરમ્યાન એણે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને બે બૌદ્ધ પુસ્તકોનો ચીની ભાષામા અનુવાદ કર્યો.

સન ૧૩૬૩મા એ કોરિયામા જ અવસાન પામ્યો.

કોરિયામા બૌદ્ધધર્મના ફાંટાઓ-સંપ્રદાયો

કોરિયામા બૌદ્ધધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયનો જ પ્રચાર થયો હતો. એના જાતજાતના ફાંટાઓ આગળ જતા નીકળ્યા. એમા 'સફેદ કમળ પંથ'મા માનનારા ઝાઝા હતા.

એ પંથ ચીની ભિક્ષુ ઠુઈ હુ અને ચીનમા ભારતી ભિક્ષુ બુદ્ધયશ ને બુદ્ધભદ્રની મદદથી સ્થાપ્યો હતો. એ ભિક્ષુઓનો મુખ્ય મઠ એક વિશાળ તળાવના કાંઠે હતો. અને તળાવમા સફેદ કમળો ઊગતા હતા એટલે એ પંથનુ નામ 'સફેદ કમળવાળો પંથ' પડયુ. એનો પ્રચાર કોરિયામા પણ થયો.

એ પંથના અનુયાયીઓ એમ માનતા કે અમિતાભ બુદ્ધ જ સૃષ્ટિના સર્જનહાર છે, એમના જ આધારે દુનિયા ટકેલી છે. એ જ ગૌતમ બુદ્ધરૂપે અવતર્યા. અમિતાભનો અર્થ થાય 'જ્યોતિ જ જ્યોતિ.'

એ પંથનો ધર્મસાર આવો છે–ભગવાન અમિતાભ બુદ્ધ પર પૂરો વિશ્વાસ રાખો. એમની ભક્તિ કરો. પૂજા કરો અને એમને ચરણે જાતને ધરી દો–બધુ એમની મરજી પર છોડી દો. એ જ નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે.

એ પંથના કોરિયન અનુયાયીઓ અમિતાભની પ્રાર્થના કરતા કહે છે 'નામો અમીદા બુધ' હે ભગવાન અમિતાભ હુ ભક્તિભાવથી પૂરા વિશ્વાસથી તમારે શરણે આવુ છુ.'

મહાયાની બૌદ્ધોનો નિર્વાણપ્રાપ્તિનો એ ભક્તિ માર્ગ છે.

એ પંથ સિવાય બોધિ ધર્મનો ધ્યાન પંથનો, તિબેટના લામા પંથનો, ચીનના તિયેનતાઈ પંથનો પણ કોરિયામા ઠીક ઠીક પ્રચાર થયો. એ બધા પંથો ચીન ને ભારતના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ સ્થાપ્યા હતા.

કોરિયામા બૌદ્ધ સાહિત્ય

બૌદ્ધ ધર્મ સાથે કોરિયામા બૌદ્ધ સાહિત્ય પણ પહોંચ્યુ. પહેલા તો ચીનથી ભારતનુ બૌદ્ધ સાહિત્ય કોરિયા ગયુ. પછી કોરિયાથી જે ભિક્ષુઓ ભારત આવ્યા એ પોતાની સાથે બૌદ્ધધર્મના પુસ્તકો લઈ ગયા. એમ દરેક બૌદ્ધ સંપ્રદાયનુ સાહિત્ય કોરિયા ગયુ. ત્યાના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ એનો કોરિયન ભાષામા અનુવાદ કર્યો.

ઈસ્વીસન ૧૦૦૦ની આસપાસ ચીનથી બૌદ્ધ ત્રિપિટકની એક નકલ લાવવામા આવી. એ ચીનીઓના ટની આજ્ઞાથી ૯૭૨મા તૈયાર કરવામા આવી હતી. એમા તે સમય સુધીના બધા મહત્ત્વના પુસ્તકો સમાઈ જતા હતા. કોરિયાના રાજાએ એ ત્રિપિટકનુ નવેસરથી ફરી સંપાદન કરાવ્યુ અને પ્રગટ કરાવ્યુ. એના આધારે જાપાનમા ઈસ્વીસન ૧૮૮૦મા બૌદ્ધ ત્રિપિટકની જાપાની આવૃત્તિ તૈયાર કરવામા આવી.

ઈસ્વીસન ૧૨૫૧મા બૌદ્ધ ત્રિપિટક કોરિયામા પ્રથમ વાર છાપીને પ્રગટ કરવામા આવ્યુ.

કોરિયનો મશહૂર ચીની યાત્રાળુ હુ એન સંગનો ભારે આદર કરતા. એણે લખેલું પુસ્તક બહુ પવિત્ર મનાતું. તે કોરિયાના દરેક બૌદ્ધ મઠોમાં, પુસ્તકાલયોમાં જોવા મળતું.

કોરિયામાં બૌદ્ધધર્મના પતન સાથે બૌદ્ધ સાહિત્યના પણ ખરાબ હાલ થયા. મંદિરો ને મઠોની બરબાદી સાથે બૌદ્ધ સાહિત્ય પણ બરબાદ કરવામાં આવ્યું. એમ છતાં જે થોડા પુસ્તકો બચ્યાં તેને જાપાનીઓએ મેળવીને ફરી છપાવ્યાં.

કોરિયામાં ભારતી કળા

કોરિયામાં બૌદ્ધધર્મના ફેલાવા સાથે ત્યાં ભારતીય બૌદ્ધ કળા પણ દાખલ થઈ. બુદ્ધ મંદિરોમાં મૂર્તિઓની સ્થાપના થઈ. એના પર ભારતીય બૌદ્ધ કળાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

સિંલાના શાસનકાળ દરમ્યાન (૬૬૮–૯૧૮ ઈ૦) કોરિયામાં ખાસ કરીને ભારતીય કળાનું ચલણ હતું. એ જમાનામાં કોરિયાથી અનેક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ભારત આવ્યા હતા. ભારતથી તે પોતાની સાથે બુદ્ધ મૂર્તિઓ અને શિલ્પ કારીગરીના નમૂના કોરિયા લઈ ગયા હતા.

એ જ કાળમાં અમિતાભ બુદ્ધ અને બોધિસત્ત્વની મૂર્તિઓ મંદિરોમાં ઠેરઠેર સ્થાપવામાં આવી. એ દરેક પર ભારતી શિલ્પકળાની અસર સ્પષ્ટ હતી.

એ કોરિયન કળા વિશે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર કેનેથ લાટુરેટ લખે છે: 'બૌદ્ધ મંદિરોમાં અંધારની યુગની બૌદ્ધ કળા અથવા ગુપ્ત વંશની ભારતી કળા ખાસ તરી આવે છે. એ જમાનામાં જેટલી સુંદર મૂર્તિઓ બનાવવામા આવી એટલી સુંદર મૂર્તિઓ કોરિયામાં કદી નથી બની. એના નમૂના આજે પણ કોરિયા અને ચીનમાં મોજૂદ છે.'

☆

પ્યારની ભેટ

એક વાર એક ગરીબ આરબ સૂકા વેરાન રણમાં મુસાફરી કરતો હતો. એટલામાં તે એક સ્વચ્છ-મીઠા અને ચળકતા પાણીના ઝરા પાસે આવી પહોંચ્યો; તેને ખારું પાણી પીવાની આદત થઈ ગઈ હતી; તેથી તેના ભોળા અને નિખાલસ દિલમાં થયું કે: આ પાણી તો રાજાને આપવા લાયક છે, તેથી તેણે તે પાણીની મસક ભરીને ખલીફા પાસે જઈને તે પાણી ભેટ કરવાનો મનસુબો કર્યો.

લાંબી મુસાફરી કર્યા બાદ તે તેના રાજા–ખલીફા પાસે આવી પહોંચ્યો. અને પોતે પ્રેમથી આણેલી ભેટ તેના ચરણોમાં ધરી, ખલીફાએ તે ભેટ ધિક્કારી નહીં. તેણે તે માંહેનું થોડું પાણી એક પ્યાલામાં રેડવાનો હુકમ કર્યો અને તે પ્યાલા માંહેનું પોતે પીધું. અને હસતાં હસતાં તેણે તે ગરીબ આરબનો અત્યંત આભાર માનીને યોગ્ય ઇનામ આપવાનો હુકમ કર્યો.

ખલીફનું મોટું કર્મચારી મંડળ આ અજાયબ જેવા પાણીનો સ્વાદ ચાખવાને અધીરું થઈ ગયું અને એ પવિત્ર પાણી પીવા સૌ ખલીફા પાસે ધસી ગયા; પરંતુ બધાની અજાયબી વચ્ચે ખલીફાએ એક પણ ટીપું પાણી ચાખવાની સૌ કોઈને સખ્ત મના કરી અને તે ગરીબ આરબને ખુશાલી ભરેલા અંતઃકરણે વિદાય કર્યો. ખલીફાએ કચેરી તરફ પાછા ફરી પોતાની વિચિત્ર વર્તણુકનો હેતુ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો.

ખલીફાએ કહ્યુ: "એ ભલા અને નિર્દોષ આરબે મુસાફરીમાંથી તેની મસકમા આણેલું પાણી ખૂબ જ અસ્વચ્છ અને ગંદુ થઈ ગયું હતું પરંતુ તે વફાદારી અને પ્યારની ભેટ હતી. તેથી મેં ખૂબ ખુશી થઈને સ્વીકારી; મેં વિચાર્યું કે; જો હું આ પાણી બીજા કોઈને પીવા આપીશ તો તે પોતાની સૂગ દબાવી શકશે નહીં; એટલા જ માટે મેં તમને કોઈને એક ટીપું પણ પીવા દીધું નહીં; કે રખેને 'તે શ્રદ્ધાળુ–નેક આરબનું અંતકરણ દુભાય!'

—રણછોડ બાવલિયા

☆

[પાન ૧૫થી ચાલુ]

દુ ખનો પછી વિચાર ન કરવો એ જ એનુ ઓસડ છે, જો એનો વિચાર કરીએ તો તેથી તે જાય તો નહિ જ, પણ ઊલટુ વધે

મૃત વા યદિ વા નષ્ટ યાક્તીતમનુશોચતિ।
દુ ખેન લભતે દુ ખ દ્વૌ અનર્થૌ પ્રપદ્યતે॥૩૭૦-૭॥

સ્વજન મરે કે બીજી હાનિ થાય તેની પાછળ જે શોક કરે તે એક દુ ખ ભોગવીને પાછો બીજુ દુ ખ પામે છે ને એવી રીતે એને બે અનર્થ થાય છે

તડાગે યસ્ય ગાવસ્તુ પિબન્તિ તૃષિતા જલમ્।
મૃગપક્ષિમનુષ્યાશ્ચ સોઽશ્વમેધફલં લભેત્॥ અનુશાસનપર્વ ૫૮ ૧૭॥

જેના ખોદાવેલા તળાવમા પશુ, પક્ષી માણસ પાણી પીએ તેને અશ્વમેધ કર્યા જેટલુ પુણ્ય થાય

અતીતાનાગતે ચોભે પિતૃવંશ ચ ભારત।
તારયેત્ વૃક્ષરોપી ચ તસ્માત્ વૃક્ષાશ્ચ રોપયેત્॥ ૨૬॥

ઝાડ રોપનારો પૂર્વજો તથા વંશજોને તારે છે એટલે ઝાડ રોપવા

પુત્રવત્ વૃક્ષા તારયન્તિ પરત્ર તુ॥૩૦॥

જેમ દીકરો શુભકામ કરીને પિતાને તારે તેમ ઝાડ એના રોપનારને તારે

અનર્થં ચ ધનાર્થેન પન્થા વિત્તનિચયા મહાન્
શ્રિયા હ્યભીક્ષ્ણં સવાસ દર્પયેત્ સપ્રમોહયત્॥
૫૮ ૧૮-૨૦॥

બ્રાહ્મણ બહુ ધન ભેગુ કરે તો અનર્થ થાય, કેમકે લક્ષ્મીના સહવાસથી માણસમા અભિમાન આવે છે ને એની મતિ મૂ ઝાઈ જાય છે

અમૃત વૈ ગવા ક્ષીરમ્ ઇત્યાહ ત્રિદશાધિપ ॥૬૬ ૪૬॥

ગાયનુ દૂધ અમૃતસમાન છે એમ દેવરાજ કહે છે

ગોષુ ભક્તશ્ચ લભતે યદ્યદ્ ઇચ્છતિ માનવ ॥૮૩ ૫૦॥

ગોસેવક જે જે ઇચ્છે તે તે એને મળે છે

બ્રાહ્મણો હિ અનધીયાન ।
તસ્મૈ શ્રાદ્ધં ન દાતવ્યં નહિ ભસ્મનિ હૂયતે॥૯૦ ૪૫॥

જે બ્રાહ્મણ વેદવિદ્યા ન ભણે તેને શ્રાદ્ધ ન દેવુ, રાખમા કોઈ હોમ કરે ખરુ કે?

પન્થા દેયો બ્રાહ્મણાય ગોભ્યો રાજભ્ય એવ ચ।
વૃદ્ધાય ભારતપ્તાય ગર્ભિણ્યૈ દુર્બલાય ચ॥

બ્રાહ્મણ, ગાય, રાજા વૃદ્ધ તથા ભાર ઉપાડનાર માણસ, સગર્ભા સ્ત્રી તથા દૂબળા,—આટલાને મારગ દેવો

વશ્યાસ્તુ ભાન્ત્યા વિપ્રાણા ક્ષત્રિયાણા તથૈવ ચ॥૧૩૫ ૪॥

વૈશ્યને ઘરે બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રિય જમે

સ્વધર્માત્ પ્રચ્યુતો વિપ્રસ્તત શૂદ્રત્વમાપ્નુતે॥
શૂદ્રોઽપિ આગમસપન્નો દ્વિજો ભવતિ સસ્કૃત ॥
૧૪૩, ૫૧ ૪૬॥

સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ શૂદ્ર બને, શાસ્ત્ર જાણનારો શૂદ્ર બ્રાહ્મણ થાય

તસ્માત્ પાપ ન ગૂહેત ગૂહમાન વિવર્ધયેત્।
કૃત્વા તત્ સાધુષ્વાખ્યેય તે તત્ પ્રશમયન્તિ॥૧૬૨ ૫૭॥

પાપ છુપાવવુ નહિ કેમ કે છુપાવવાથી તે વધે છે પાપ આપણે હાથે થઈ ગયુ હોય તો તે સાધુપુરુષોને કહી દેવુ, એટલે તે કેમ શાન્ત થાય તે આપણને કહે

તીર સાચુ, નિશાન ખોટુ

દિલ્હી રાજ્યના એક માણસને સોનાની જરૂર પડી પણ સોનુ ખરીદવાના પૈસા તેની પાસે ન હતા એક દિવસે સવારે એ ચોકસીબજારમા ગયો એક ચોકસીની દુકાનમા ઘુસીને ઝડપથી ત્યા પડેલી સોનાની લગડી લઈને તે ભાગી છૂટયો પરન્તુ બજારમા જ પહેરો ભરતા એક પોલીસે તેને પકડી લીધો પોલીસને આશ્ચર્ય થયુ કે આ તે કેવો ચોર કે દુકાનમા માણસો બેઠા છે આજુબાજુ પણ માણસોની અવરજવર છે અને હુ પહેરો ભરુ છુ છતા એણે સૌના દેખતા સોનુ ચોરવાની હિમ્મત કેમ કરી? એણે પૂછયુ 'આટલા બધા લોકો વચ્ચે સોનુ ચોરવાની તારી હિમ્મત કેમ ચાલી?'

'જ્યારે મે સોનુ ચોર્યું ત્યારે મારી નજરમા કેવળ સોનુ જ હતુ—બીજુ કશુ જ નહીં પડી ભય ગયો!' ચોરે જવાબ આપ્યો આ જ દૃષ્ટિએ તે કોઈ સારુ કામ પાછળ મડ્યો હોત તો તારુ અચૂક કર્યું હોત

સાભાર સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન (અમદાવાદ)

પંચાયતરાજ : ગાંધીજી; મૂલ્ય : ૩૦ નવા પૈસા.

ગાંધીજીના પાવન પ્રસંગો : [૩]-લલ્લુભાઈ મકનજી; મૂલ્ય : ૩૫ નવા પૈસા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ)

લોભ અને કરુણા : ગુજરાતીમાં ઉતારનાર મુકુલભાઈ કલાર્થી; મૂલ્ય : ૧–૫૦

યજ્ઞ પ્રકાશન (વડોદરા)

વિચાર ક્રાંતિ : પૂર્વાર્ધ [ખંડ ૧–૨] દાદા ધર્માધિકારી; મૂલ્ય : ૧–૦૦.

સર્વોદય વિજ્ઞાન : સંપાદક: ભોગીલાલ ગાંધી; મૂલ્ય: ૧–૭૫.

ગ્રામદાન : વિનોબાજી; મૂલ્ય : ૦–૫૦ નવા પૈસા.

ગાંધીજનને : વિનોબાજી; મૂલ્ય : ૫૦ નવા પૈસા.

સામ્યસૂત્ર : વિનોબાજી; મૂલ્ય : ૭૫ નવા પૈસા.

વ્યાપારધર્મ : વિનોબાજી; મૂલ્ય : ૨૫ નવા પૈસા.

બહેનોને : વિનોબાજી; મૂલ્ય : ૧૫ નવા પૈસા.

ભૂદાન પોથી : સુભદ્રા ગાંધી; મૂલ્ય : ૩૧ નવા પૈસા.

ભૂમિપુત્રની વાતો : [૧, ૨, ૩] દરેકનું મૂલ્ય: ૨૫ નવા પૈસા.

પ્રાર્થના પોથી : મૂલ્ય : ૦–૬ નવા પૈસા.

પ્રકીર્ણ

સમાજજીવન માહિતીદર્શન : સંપાદક માનભાઈ ન. ભટ્ટ; પ્રાપ્તિસ્થાન : જયહિન્દ મિકેનિકલ વર્કસ, ભાવનગર. મૂલ્ય ૨–૫૦

સોવિયેત સંઘનું આરોગ્ય તંત્ર : વ્લાદીમીર માયેવ્સ્કી; મુંબઈ ખાતેની સોવિયેત કોન્સ્યુલેટ જનરલની માહિતી શાખા મુંબઈ ૮ : મૂલ્ય ૦–૨૦ નવા પૈસા.

*

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ મે ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

*

આવા હતા બાપુ—૧ · ૨ · ૩ દરેકના	૦—૫૦
ગાંધી-ગુરૂ	૧—૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	૧—૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	૦—૩૭
મસ્તીની પળોમાં	૦—૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	૦—૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	(છપાય છે)
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા .	,,
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા ..	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા . ..	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	,,
આવા હતા બાપુ—૪	,,

આ પણ પથ્થર તે પણ પથ્થર

દેશ-દેશાવરમાં રાજાના વૈભવની વાતો દરેક માણસોની જીભ પર રમતી હતી.

એક દિવસ એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા ભિક્ષા માગતા માગતા રાજમહેલમાં આવી ચડ્યા. રાજાએ ભક્તિભાવથી સ્વાગત કરીને ભોજન કરાવ્યું. મહાત્માએ રાજકુટુંબને ધર્મોપદેશ આપ્યો ને જવાની તૈયારી કરી ત્યારે રાજાએ રાજભંડારના રત્નસંગ્રહને જોતા જવાની વિનંતિ કરી. કારણ કે મહાત્માઓના આશીર્વાદથી જ પોતે આવો અદ્‌ભૂત ભંડાર ભરી શક્યો હતો. મહાત્મા તે રત્ન-ભંડાર જોઈને ચકિત થયા અને ચિંતાતુર પણ. તેઓએ જિજ્ઞાસાથી રાજાને પૂછ્યું "રાજન્ આ બધામાં સૌથી વધારે મોટા અને મૂલ્ય-વાન કયો પથ્થર છે? બતાવશો?" રાજાએ મુઠ્ઠીમાં સમાય એટલો મોટો જાજલ્યમાન હીરો બતાવ્યો. મહાત્મા થોડું મુસ્કરાયા અને બોલ્યા. "મહારાજ! મેં આનાથી પણ મોટા અને વધારે મૂલ્યવાન પથ્થર તમારા રાજ્યમાં જોયા છે. તમને એની ખબર નથી?" રાજા લલચાઈને તે જોવા મહાત્મા સાથે ચાલ્યા.

જ્યારે એક જીર્ણકાય બુઢ્ઢીની તૂટીફૂટી ઝૂંપડીમાં જઈને મહા-ત્માએ ઘંટીના બે પડ બતાવતા કહ્યું: "તમારા રાજ્યમાં આ મૂલ્યવાન પથ્થર છે. પ્રજાને કહેજો તે આ રત્નોના દર્શન રોજ કરે. ત્યારે રાજા મૌન જ થઈ ગયો. શું બોલે! શું કહે!

મહાત્મા મધુરતાભર્યા સ્વરથી બોલ્યા, "રાજન્ આ નિઃસ-હાય બુઢ્ઢીની જિવીકા આ એક માત્ર ઘંટીના બે પથ્થરો છે જે બીજાના લોટ દળીને પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરે છે. તમારા હીરા શું કોઈના પ્રાણુની રક્ષા કરે છે? ઉલટું તેની રક્ષા માટે વ્યય થાય છે. તે પણ પથ્થર, આ પણ પથ્થર. પરંતુ મૂલ્યવાન તે જે ઉપ-યોગમાં આવે, જેનાથી કોઈનું હિત થાય. ખાલી સૌંદર્ય, ખાલી ભભકો શું કામનો?

રાજાની વિવેકદષ્ટિ જાગ્રત થઈ ગઈ.

વર્ષ ૧૨
જૂન '૫૫
૪

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પરિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રકટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ–આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવાં સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણપદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે. .... આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે, દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઈબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૮

કિંમત ૧-૨૫ ટપાલ ખર્ચ માફ

રૂપાયતન પ્રકાશન : જૂનાગઢ

"ભક્તિથી નિર્મળ પ્રેમ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે" – સ્વામી રામદાસજી

[illegible]

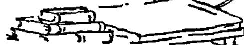
ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૨ [૧૨-જૂન ૧૯૫૮] અંક ૪થો

આત્મા અને શરીરનો વિકાસ એક સાથે ન થઈ શકે. આત્માનો વિકાસ થાય તેમ શરીર કૃશ થાય. આત્મવિકાસ માટે કેવળ મિતાહાર બસ નથી, પરન્તુ અલ્પાહાર કરવો જોઈએ. —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

૨૦-૧૦-૩૫

ચિ ....

મનુષ્યની વિચારશ્રેણીમાં ભેદ હોય છે તેમ જ કાર્યપદ્ધતિ વિશે છે. જુદી વિચારશ્રેણી એટલી બધી જુઠી એમ હું માનતો નથી જુદાઈને જુઠાઈ તરીકે વર્ણવતાં હું નરમાશ નથી વાપરતો એ તમારો અનુભવ સાચો છે. અવળી પદ્ધતિને સવળી કરવા સારું અહિંસક પ્રહાર કરવાનું બળ મારામાં છે એ પણ સાચું પણ એવું બળ દરેક વખતે વાપરવાનો સ્વતંત્ર ધર્મ નથી.

બ્રહ્મદૃષ્ટિ જેની ખુલી હોય અથવા ખુલી છે એમ જેને વિષે મનાયું છે તેઓની વચ્ચે પણ મતભેદ જાણવામાં આવ્યા છે. —બાપુ

☆

૧૩-૧૧-૨૬

... .ગીતાજી એ મોટામાં મોટું માનસિક ભાતું છે. રેંટિયો એ મોટામાં મોટું શારીરિક ભાતું છે. હું આપી શકું એમ છું. એ ચાલુ રાખજો. પ્રાર્થનાના શ્લોકો ભલે વિશુદ્ધ હોય તોપણ એ ચાલુ રાખવા જ જોઈએ. જેમ પખવાડિયું બદલાયાં કરે, તેમ ગીતાજીના અધ્યાય બદલાયાં જ કરે. ગીતાજી મોઢે નથી થઈ ત્યાં સુધી વિઘ્ન નડશે, તો ગીતાજી ઉઘાડીને વાંચજો. એક જ જણ રહે તેને જગત-શ્રોતા માનીને બેઠો બેઠો સંભળાવે. જે પોતાનું જીવન અહિંસક ગાળવા ઇચ્છે છે, તેને માટે આ જ યોગ છે. જેને આધ્યાત્મિક સામ્રાજ્ય ભોગવવું છે તેને સારુ આ છે. જેને બીજાં સામ્રાજ્ય મેળવવાં હોય તેને માટે નથી. દિવસે દિવસે એમાં વધારે રસ રેડતા જજો, વધારે ચેતનમય કરતા જજો. અત્યારે તો એ એક અઠવાડિયાનું બાળક છે. તે પછી સૂર્યચંદ્રની જેમ ઊગતું આથમતું થઈ જાય. ધીમે ધીમે એ શ્લોકોના અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો.

ગીતાજી, મેં તમને કહ્યું કે, મોટામાં મોટું જ્ઞાનભોજન છે, જ્ઞાનામૃત છે. તે એક દૃષ્ટિ રાખીને કહ્યું હશે. મોઢે તો ઘણા કરી શકે. મોઢે કરવું એ રાક્ષસ અને દેવ બન્નેને સામાન્ય છે. આ તો સદુપયોગ કરવાને માટે વાત થયેલી છે, આડંબર કરવા માટે નહીં. પણ યાદ રહી જ ગયું હોય તો ચોવીસ કલાકમાંથી કાંઈક ને કાંઈક વીજળી મળ્યાં જ કરે. કોઠ શ્લોક તો યાદ આવે જ, અને આપણું રક્ષણ કરે. એ તો પ્રાણવાયુ છે. જે માણસ શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચે, તેને સારુ એ કલ્પદ્રુમ છે. આપણા ત્રણે પ્રકારના તાપ એનાથી જઈ શકે. એ પરિણામ આ ભવમાં ન આવે, તેથી એ શ્રદ્ધા ટળે એમ નથી. એ ન થાય તો આપણા પ્રયત્નની ત્રુટી હશે, એ વસ્તુની ત્રુટી નથી. એ રીતે વાંચશું તો જ એ જ્ઞાનામૃત છે. —બાપુ

સ્વધર્મ એ ચડતો છે અને પરધર્મ ઊતરતો છે, એમ માનવું જ ન જોઈએ. અથવા તો એમ માનવું કે પોતાનો ધર્મ એ સૌથી સારો છે. માતા અને બાળકનો દાખલો લો. કદરૂપો બાળક હોય તો માતા ઊલટી તેની વધારે દરકાર કરશે. તરછોડનારની સાથે એ કકળાટ કરશે. આમ પોતાનો ધર્મ મોક્ષદાયી છે. મહાભારતની અંદર એના અનેક દાખલા છે. ગુહ અને શબરી પોતાના કામમાં ઈશ્વરપરાયણ હતાં એટલે તેમણે પરમપદ મેળવ્યું.

મરણ વાટે જીવન — મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

[સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હસ્તલિખિત 'અરુણોદય' નામનું માસિક નીકળતું હતું તેના 'બાપુ અંક' માટે ખાસ શ્રી મગનભાઈએ સંવત ૧૯૮૨માં આ લેખ લખી આપ્યો હતો. વાચકોને આ લેખમાંના બાપુના વિચારો મનનીય થઈ પડશે એમ સમજી અહીં આપ્યા છે.]

૧

યરોડા મંદિરમાં હું બાપુજીને મળવા ગયો ત્યારે મારી સાથે ટિળક વિદ્યાપીઠના એક અધ્યાપક પણ હતા. તેમણે બાપુજીને ઘરાઉ ને ધાર્મિક પ્રશ્નો પૂછેલા. તેમાં એક પ્રશ્ન હતો તે મારા શબ્દોમાં મૂકું છું: 'અહિંસક યોદ્ધો મારીને કંઈ ન કરે પણ મરી જઈને પણ સત્યને આચરે એ ખરું. પરંતુ તેને મરવા યોગ્ય પ્રસંગ જ ન મળે તો? દાખલા તરીકે એક બહેન પર અત્યાચાર કરનાર સામે આપણે અહિંસક રીતે ઝૂઝીએ, પણ આ આપણને પકડીને દૂર જ બાંધી મૂકે તો?'

બાપુજીએ કહ્યું: 'અહિંસામય માણસને એ અચળ શ્રદ્ધા હોય કે પ્રભુ તેને યોગ્ય મરણનો પ્રસંગ આપશે જ, અને તે એને મળી જ રહે છે. જેમ કે પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતમાં તે માણસ બંધનમુક્ત થવાના પ્રયત્નમાં કાં ન મરી શકે? પણ હવે કરોડોને પ્રસંગે જીવ હાનો થઈ જાય છે ને બુદ્ધિ માડવાળાના રમણીય ઊંડો આપવા માંડે છે.'

એ વાતનો જીવંત પ્રસંગ ટૂંકમાં આવી લાગશે એમ મને ખબર નહોતી. બાપુજીના પરમદિવસે ૨૧ થનાર ઉપવાસ આ સિદ્ધાંતના ઉદાહરણરૂપ મને લાગે છે.

દલિત કોમને એક અબળા કલ્પો. બ્રિટિશ સરકારને તેની ઉપર અત્યાચાર આદરવા ઇચ્છનાર કલ્પો, કેમકે તેની નીતિ એના કરતાં કશી જ ઓછી નથી. બાપુજી આ અબળાનું મરણાંત રક્ષણ કરવા તત્પર થયા છે. અત્યાચારી અને અબળા વચ્ચે પોતાની જાનને મૂકી દીધી છે. સરકારને પાલવે તો એ એમના મુડદા પર થઈને જાય. તેમ કરે તોયે બાપુજીને શું? એમને તો અર્થાત્ પ્રસંગે પણ કર્તવ્યપાલનનો અપૂર્વ આનંદ હોવાનો અને એના મરણને એ ધન્ય માનવાના. એવું મરણ દેવોને પણ દુર્લભ, હજારો વરસોમાં કોકને જ ભાગ્યે હોય.

૨

પણ ઘણા બુદ્ધિશાળી લોકો કહેવા લાગ્યા છે: 'આવી ગાંધીજીની કામ કરવાની રીત તો નહિ સારી. એ તો ધરણું કહેવાય. ત્રાગું થયું. એથી તો દાખના દલીલ કરવાનું ય ન રહે. બુદ્ધિના ભાર પર તાળું જ વસાય. આધુનિક કાર્યપદ્ધતિ નભે જ નહિ ને બધું ગોળમાન થઈ જાય.'

કેટલાક સમજદાર વિચારવંત લોકો પણ આમ કહે છે. એ બધા પટેલ પણ ચિંતા એ ભૂલી જાય છે કે બાપુના ઉપવાસ એ દાખલા દલીલના અવેજમાં નથી. પણ એ દશા વટાવી રહ્યા પછીના છે. બીજું, એઓશ્રી ઉપવાસ દ્વારા બીજા પર દબાણ લાવવા નથી ઇચ્છતા. પરંતુ તે પોતાની માન્યતાની તીવ્રતાને એક અપૂર્ણ માનવીને શક્ય એવી રીતે જણાવે છે. જ્યાં બુદ્ધિ પણ થાકે ત્યાં પછી મનુષ્ય શું કરી શકે? બુદ્ધિ તો શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે. તેમ જ કાર્ય પણ છે અને આખું શરીર પણ છે. આ લોકો જે રીતે શરીરવર્ણ હોય છે, પોતાની માન્યતાને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નથી વિચારતા હોતા. એથી એમને સમગ્ર જીવનના સર્વાર્પણની દલીલ નથી સમજાતી.

પરંતુ એક સાદો વિચાર કરીએ તોપણ આ વર્ગની વિચારભૂલ માલૂમ પડે છે. એક હિંસક યોદ્ધાનો દાખલો લઈએ. તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ન વર્તનાર શત્રુને મારવા તત્પર થશે. એમ મારવા જવામાં તે પોતાના મરણનો પણ સોદો તો કરે જ છે. પરંતુ સામાને મારીને એટલે કે એના શરીરને વશ કરીને એના મનને એણે વશ કર્યું એ આ યુદ્ધપ્રથાને અવશ્ય ઉપરનો વાંધો લાગુ પડે છે કે તે વિચારને બારણે તાળું દે છે. છતાં, એમ કોઈ કહેતું નથી. જમાનાને અભ્યાસે કરીને એ દોષ આપણને કોઠે પડી ગયો છે. દુનિયા એને દોષ નહિ પણ યોગ્યતા અને બહાદુરી પણ મનાશે.'

હવે અહિંસક યોદ્ધાનું દૃષ્ટાંત વિચારીએ. એ મારે તો નહિ જ, પણ મરે અને તે એવી રીતે કે જેથી સામાના બુદ્ધિ તથા હૃદયને જાગ્રત થવા પ્રેરણા મળે. સશસ્ત્ર યોદ્ધાની જેમ તે શરીરને વશ કરતો નથી. શત્રુમાં

માણસમાઈ હોય—અને એ તો આજીવત્તી દરેકમાં છે જ—તો તેને તે હલાવવા ઇચ્છે છે. તે પણ પોતાના મરણનો સોદો તો કરે છે, પણ તે વાટે તેને પોતાને જીવવું છે ને શત્રુને પણ સત્યજીવનમાં જાગ્રત કરી જિવાડવો છે.

આ ટૂંકા દાખલા પરથી જોતાં તો ઊંટું એમ નક્કી જણાય છે કે બુદ્ધિબળને તાળાં દેનાર રીત તો હિંસાની છે અને બુદ્ધિને તથા અન્ય શુભ શક્તિને જાગ્રત કરી વેગ આપનાર બળ અહિંસા છે. ઉપવાસનો નિરધાર જાહેર થયા પછી જે જાગૃતિ આપણે જોઈએ છીએ તે વિચારતાં આનો ઉત્તમ દાખલો મળી રહે છે: બીજા કશા પુરાવાની જરૂર નથી રહેતી.

૩

પણ ઘણા વળી કહે છે, આ તો આપઘાતનો રસ્તો કહેવાય. ખોરાક વિના દેહ ન ટકે. છતાં ખોરાક બંધ કરવામાં આવે એ જાણી બૂજીને મૃત્યુ વહોરવા સમાન ન ગણાય?

અહીં આગળ આપણે જરાવાર આપઘાતનું માનસ વિચારવું જોઈએ. લશ્કરનો સિપાઈ જાણે છે કે યુદ્ધમાંથી મરણ પણ સંભવે. છતાં તે જાય છે. તેને આપણે આપઘાત નહિ કહીએ. ત્યાં આપણે એમ વિચારીએ છીએ કે સિપાઈના ધર્મપાલનમાં એ આપત્તિરૂપ છે. તે દ્વારા સિપાઈ જીવનને ધન્ય કરી જાય છે. એટલે એ મરણને આપણે આપઘાત નથી કહેતા.

આપઘાત કરવા ઇચ્છનાર માણસ જીવનથી ઉન્મુખ થયેલો હોય. તેને જીવનમાં સાર્થકય ન દેખાતું હોય. જીવન યુદ્ધથી તે કાયર થયેલો હોય એટલે તેમાંથી છૂટવાની બારીરૂપે આપઘાત કરી મરણ શોધતો હોય. આવો માણસ જાતે પોતાનો ઘાત કરે તો તે સાચા અર્થમાં આપઘાત છે, નિંદ્ય ગણાય પણ એક જીવનઘેલો માણસ, જીવનની શોધમાં એટલે કે કર્તવ્યના પાલનમાં, મરણની ભેટ કરવા પણ તત્પર થાય તો તે આપઘાત કેમ લેખાય? એવા માણસને મરવું નથી, એને જીવવું છે. પણ એના જીવનમાં શરત એ છે કે ધર્મ પાળીને જીવવું છે, જીવન-રહસ્ય વિકસાવતા જીવવું છે. એ જ જો મરી જતું હોય ને શરીર રહેતું હોય તો એ, એને મન, જીવવું નથી. એ તો એને મૃત્યુસમાન જ લાગે છે.

અને પુનર્જન્મમાં માનનાર એમ જ આચરી શકે. જીવન તો અનંત છે. એનો વિકાસ સાધતાં, જન્મ અને મરણ માર્ગમાં જેમ ખાડાટેકરા આવે છે એની જેમ, આવતાં જ રહેવાનાં. જ્યાં સુધી વિકાસ બાકી છે ત્યાં સુધી એમને મિત્રની જેમ ભેટવું જોઈએ માત્ર એટલું જ આપણું કર્તવ્ય રહે છે કે આપણે આપણામાં રહેલા સનાતન સત્ત્વને વફાદાર રહીએ, એનાથી વેગળા ન જઈએ, કાયક્લેશ ભયથી ધર્મવિમુખ ન બનીએ.

બાપુજીને ઉપવાસ કરવા છે તે મરવા સારુ નહિ, પણ અંત્યજ પ્રત્યેના પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા સારુ. મરણ જ આવે એમ તે નથી ઇચ્છતા. તેઓ તો એમ ઇચ્છે છે કે પોતે જીવી શકે એવી સ્થિતિ થાય અને પોતે વધુ સેવા કરવા સારુ રહી શકે.

એ માનવું ભૂલભરેલું છે કે ઉપવાસનું એક જ પરિણામ મરણ છે. તેનું બીજું પરિણામ તેમને જીવતા રહેવા સારુ માર્ગ મોકળો થવો એ પણ છે. આ બીજું પરિણામ ઘણાના ધ્યાન બહાર હોય છે તેથી જ અનશનને આપઘાત કહેવાની ભૂલ કરાય છે એમને એમ લાગે છે કે જો સરકાર ન માને તો ગાંધીજીનું મરણ જ નીપજે. એની સાથે એમને એવી અશ્રદ્ધા કે ભય રહે છે કે ન ય માને.

આ બાબતમાં એક બીજી વસ્તુની નોંધ લેવા જેવી છે કે ખુદાપરસ્ત માણસની આ બાબતમાં શ્રદ્ધા જુદી જાતની હોય છે. તે એમ કહેશે કે આ ઉપવાસ તો મારે મારે ઈશ્વરની આગળ પ્રાર્થનારૂપ છે, કે 'હે ઈશ્વર તેં મને એવાં કામ સોંપ્યા કે જેને માટે મારામાં શક્તિ નથી. છતાં તે સોંપ્યાં તો તે કેમ માગથી ઠેલાય? મારા શરીરને ભોગે પણ હું તે કરીશ, કરતો કરતો તૂટી પડીશ. જેમ મારામાં તેમ મારા સામાવાળાના હૃદયમાં પણ તું બિરાજે છે. તું ધારે તો તેની દુરસ્તી કરી શકે. તારી કૃપા શું ન કરી શકે? મારે તો મારો પ્રયત્ન પૂરો કરી તારા કૃપાપાત્ર થવું એ જ ઇતિકર્તવ્યતા.'

આ વિચારીએ તો 'ભક્તિ શીર તણું સાટું' એ મહાન ભક્તવાક્યનો કંઈક અર્થ આપણને મળી રહે છે. ભક્તો માટે એ સાવ સાચું છે કે તેઓ મરણ વાટે જ જીવન પ્રાપ્ત કરે છે. ધર્મ દેહરખુ ન હોઈ શકે એનો અર્થ પણ બાપુજીના આ ઉપવાસથી આપણને સમજવા મળે છે.

૪

'તંત્ર સામેના સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસ એ ઉચિત

પગન છે જ્યારે સત્યાગ્રહી પરાધીન સ્થિતિમાં હોય અને સત્યાગ્રહના બીજા કોઈ પણ ઉપાય લેવા એને શક્ય ન હોય તથા તંત્ર દ્વારા થતા અધર્મ એને એટલો સાલે એવો હોય કે એ અધર્મ કે અન્યાયને સહન કરતા જીવવું એ કેવળ સત્ત્વહીન દશાનું જીવતર બને ત્યારે જીવન છોડવાની તૈયારીથી જ એ અનશન શરૂ કરે.'

— કિશોરલાલભાઈ

ગાંધીવિચારદોહન

પા-૪૧ ૭

'મરણ પર વિજય આપણે મેળવવો જ જોઈએ — મરણ વસ્તુની પર નહિ પણ મરણના ભય પર વિજય મેળવવો જોઈએ. એ ભય જીવનનો અર્થ ન સમજવાથી ઉપજે છે. જો આપણે જીવનનો અર્થ સમજીએ અને જાણીએ કે મૃત્યુ તો જીવનનો ઉપકારક અને અનિવાર્ય અંત છે તો આપણે મૃત્યુથી ન બીએ અને તેના આગમનથી ન ગભરાઈએ. અને જો આપણે મૃત્યુથી બીતા મટીએ તો આપણા શરીરને ટકાવવાના અહંકારથી પ્રેરાઈ કર્મો કરતા અટકીશું. પછી આપણે અમર આત્માને અર્થે, ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ — જેની પાસેથી આપણે આવ્યા છીએ, જેના ધામે આપણે જવું છે — તેના કાર્યમાં જોડાઈશું.'

— ટૉલ્સ્ટૉય

*

ચાચાજીની વાતો

મારા રસોડામાં કેળાની છાલ પડી હતી.

'ભાઈ, આ છાલ પહેલાં ઉપાડી લો, પછી બધી વાત.'

ચાચાજી એટલે અમારે મન સૌના સુખદુઃખ સાંભળતા વડીલજન. એક વિસામાનું સ્થાન. દુખિયાનો વિસામો. માડી તારી ઝૂંપડી. એવા એ. એમની વાતો એટલે વ્યક્તિના જીવનની અનેકવિધ તરેહ તરેહની બાજુઓ બતલાવીને એમાંથી જ્ઞાનનાં ઝરણાં વહેવરાવતી એક જ્ઞાનગંગા. જ્યાં જાય ત્યાં તેવા તે.

નિત્યનિયમ પ્રમાણે અમારા રસોડામાં આવીને આનો પાનો જ્યાં હોઠે અડાડે છે ત્યાં જ એમની નજર ખૂણામાં કાચથી કેળાની છાલ કે જે ઘડીક પહેલાં મારા પુત્રે નાખી હતી તેના પર પડી.

સ્મૃતિના ભંડારમાંથી બાળપણની કેમ ભોંકાઈને બહાર આવતી એક વાતે એમને ગદ્ગદ કર્યા. 'ભાઈ, આ છાલ પહેલાં ઉપાડી લો, પછી બધી વાત.' એમના મોંમાંથી ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા.

પછી એમણે એક દૃષ્ટાન્ત કહ્યું:

શ્રીમાન એન્ડ્રૂઝ છ વર્ષની વયે પિતા વિહોણા બનેલા. એક દિવસ એમણે એમના દાદાને પૂછ્યું: 'મારા પિતા શેનાથી અવસાન પામ્યા?' ત્યારે દાદાએ જવાબ આપ્યો: 'એક દિવસ તે ફરવા જતા હતા. તે વખતે એમનો પગ એક કેળાની છાલ પર આવી જતાં તે લપસી પડ્યા. પછડાટથી પગ ભાંગી ગયો ને તે જ વખતે એમનું હૃદય બંધ પડ્યું ને ત્યાં જ તે અવસાન પામ્યા.'

બસ, એ જ દિવસથી એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એવું જ્ઞાન પામી ગયા કે રસ્તા પર જ્યાં ક્યાંય કેળાની છાલ જુએ કે તરત તે ઉપાડી લે, કચરાના પીપમાં નાખી દે. પછી તે કોઈની સાથે મોટરમાં ક્યાંય જતા હોય કે એકલા ચાલ્યા જતા હોય. પણ છાલ જુએ કે તરત મોટર થોભાવીને એ છાલ ઉપાડી લે ને યોગ્ય જગાએ નાખી આવે. આ વાત છ વર્ષની ઉંમરથી એ શીખી ગયા હતા.

—વિમળાબહેન પરેખ

વિમાન-યાત્રા અને વૈરાગ્ય સાધના

શુ. મ.

વિમાનમાં યાત્રા અને વૈરાગ્ય સાધના! એ બે વચ્ચે કશો સંબંધ ખરો? હા, છે. હમણાં મેં વિમાનમાં મુસાફરી કરી ત્યારે એવું લાગ્યું.

પણ વૈરાગ્ય એટલે શું? અનેક એવી વસ્તુઓ, જે જીવનના વિકાસમાં જરા પણ અગત્યની નથી તેનો ત્યાગ. દૈનિક જીવનમા કેટલીએ વસ્તુ એવી છે જેના વિના ચાલતું નથી, એમ અનેક વાર લાગે છે. પણ વિમાનમાં ફક્ત ૪૪ રતલ જેટલો જ વજનનો સામાન મુસાફરને સાથે લઈ જવા દેવામા આવે છે, ત્યારે વાપરવા માટે જે ચીજો જરૂરી હોય છે તેમાં વિવેક વાપરીને ઘણી ચીજો બાદ કરવી પડે છે. એમ કરવું આપણને ગમતું તો નથી, પણ એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય પણ નથી. એટલે એવે પ્રસંગે અગત્યની અને બિનજરૂરી ચીજોનો ખ્યાલ આવે છે.

વળી વૈરાગ્યની સાધના તો એક તદુરસ્ત માણસ જ કરી શકે છે, 'હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જો ને!' એમ એક કવિએ કહ્યું જ છે. હરિનો મારગ એટલે જ વૈરાગ્યનો માર્ગ. વિમાનમા પ્રવાસ માટે માણસ ટિકિટ લેવા જાય છે ત્યારે તેને પોતાની તંદુરસ્તીનું પ્રમાણપત્ર આપવું પડે છે.

અને વિમાનમા ઊડયા પછી? ત્યારે પણ વૈરાગ્ય ભાવનાનો પાઠ ચાલુ જ રહે છે. મુસાફર જેમ ઉપર ને ઉપર, પૃથ્વીથી દૂર ઊડે છે ત્યારે તેને લાગે છે કે, જે બધી વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓ સાથે મોહમાયાની સાંકળોથી સંકળાયો છું તેનાથી મારે મુક્ત થવું જોઈએ. આકાશમાં ઊડતાં તેને પૃથ્વીના ઊંચા નીચાં સ્તરો નથી દેખાતા. ઊલટું, તેને એક જાતની સમાનતા દેખાય છે. એવી સમાનતાના ભાવથી પ્રત્યેક વાત ને ઘટના બિનાને વિચારવાં જોઈએ, એવો વિચાર સાધકના મનમાં જન્મે છે. બીજું આકાશના આકર્ષણથી તે મુગ્ધ થાય છે, વિરાટ સત્યના દર્શનથી સાધક મુગ્ધ થાય તે જ પ્રમાણે. તે પૃથ્વીને ઉપરથી, દૂરથી જુએ છે, તેથી તે અત્યંત સુંદર દેખાય છે, તેને કળાકારની જેમ એક 'પર્સ્પેક્ટિવ' (એક એવી દૂરની દૃષ્ટિ, જેમાં સંપૂર્ણતાનો, સમગ્રતાનો કે સમન્વયનો અનુભવ થાય છે જેથી જે કોઈ દૃશ્ય નજરે પડે છે તે સુંદર દેખાય છે) મળી જાય છે અને વૈરાગ્ય સાધના એક જાતનો પર્સ્પેક્ટીવ જ છે ને? વૈરાગ્યની સાધના એટલે એક એવી દૃષ્ટિની કેળવણી, જેમાં જીવનની સંપૂર્ણતા (પૂર્ણ ઇદમ્!) ની ઝાંખી સાધકને થાય છે. દૃષ્ટાંત રૂપે મુસાફરો જુદા જુદા દેશના, જુદા જુદા ધર્મોના, જુદી જુદી રીતભાતવાળા હોય છે, પણ વિમાનમા મુસાફરી કરતાં આ બધા ભેદભાવો ભુલાઈ જાય છે– ફક્ત મુસાફરી-કાળમાં.

પણ વિમાન તો એક ભૌતિક સાધન છે, અને વૈરાગ્ય સાધના એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ! પણ આવી જ રીતે બધાં વિજ્ઞાનજનિત સાધનોનો ઉપયોગ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી અને ભાનથી કરવામાં આવે, તો વિજ્ઞાન પણ આત્મજ્ઞાનનું એક અગત્યનું અંગ બની જશે. અને સાધક તો ત્રણ પગથિયાથી જ તો સત્યના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે એ ત્રણ પગથિયાં તે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, એ પગથિયા ચઢયાં પછી તેણે 'હું નાદાન છું''નું ભાન એટલું તો કેળવવું પડે છે કે નમ્રતા તેનો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે. અને નમ્રતા જ તો સાધકનો એક સાચો શણગાર છે.

'કર લે સિંગાર! ચતુર અલબેલી!
સાજન કે ઘર જાના હોગા!'

★

ડૂબ સાગરમાં—

એ ખરું છે કે છુપાયાં છે અહીં,
તો પછી જઈને એ મોતી લાવ તું!
છોડ આ ચિંતા નકામી પ્રાણની,
ડૂબ સાગરમાં, ને મોતી લાવ તું!

આફત વસાવું!

અરે મન હોય ત્યારે કાનની બંસી બજાવી લઉં.
અને ફોરમને માટે હોંસથી ફૂલો ખિલાવી લઉં.
છતાં એવું નથી-હું સૂર ને ફોરમમાં રાચું છું,
ખરો આનંદ મળતો હોય તો આફત વસાવી લઉં'

રતિલાલ–અનિલ

'પૈયે ઓર રૂપૈયે' — એક 'સમાજ-સેવક'

પૂજ્ય ગાંધીજીએ રાજકારણના ક્ષેત્રમા પોતાના ગુરુ માન્યા હતા એ સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ એક વાર બ્રિટિશ શાસનતંત્રની ટીકા કરતા કહ્યુ હતુ કે, 'બહુ જ મોડુ'—આ બે શબ્દો સરકારી કાર્યાલયના બારણે કોતરેલા છે ' એ ટીકા શુ આજના સ્વતત્ર સરકારી તત્રને પણ લાગુ નથી પડતી? એ તત્ર સાથે આપણા કોઈ પણ નાગરિકનો થોડોઘણો સબધ રહ્યો છે તેને એવો જ કડવો અનુભવ છે કે સરકારી તત્ર ખૂબ જટીલ છે અને તેના ચાલકો યત્રવત્ છે ત્યા કોઈ બાબતનો ન તો ઉકેલ કરવામા આવતા કે ત્યાના કારકુનોમા ન તો માણસાઈનો દીવો બળતા દેખાય છે એક પ્રકારના અધકારનુ આવરણ ત્યા પડેલુ દેખાય છે સરકારી તત્ર પણ શિક્ષિત જીવનનુ એક જાતનુ પ્રદર્શન છે તેથી સરકારી તત્ર જો જટીલ દેખાય છે તો તેનુ કારણ ચાલકોનુ જટીલ મન પણ હોઇ શકે અને જ્યા મનની જટિલતા છે ત્યા માણસનુ હૃદય શુષ્ક બની જાય છે તે બીજાની પીડ જ સમજી શકતા નથી ત્યારે તે તેને દૂર કરવાનો ઉત્સાહ બતાવી શકતો નથી કે તેને દૂર કરવામા જે ઝડપ કરવી જોઈએ તે પણ કરતો નથી

સરકારી તત્રની જડતા સબધી એક કરુણ ઘટના આજથી પાચેક વર્ષ પર જાણવા મળી હતી (નાના મોટા પ્રમાણમા એવી ઘટનાઓ હમણા તો રોજરોજ બન્યા કરે છે) દેશના ભાગલા પડ્યા અને પાકિસ્તાનની સ્થાપના થયા પછી નિવૃત્ત થઈ ચૂકેલો એક સરકારી અમલદાર પશ્ચિમ પાકીસ્તાનમાથી પૂર્વ પજાબમા રહેવા આવ્યો તેણે પોતાને નિયમાનુસાર પોતાને મળવાપાત્ર નિવૃત્તિવેતન-પેન્શન-સબધે પાચ પાચ વર્ષ સુધી સરકારને ગોઠવ્ય કરવાની વિનતિ કરતા પત્રો લખ્યા. એક દિવસે તેને એક સરકારી પત્ર મળ્યો કે તમારા પેન્શનના કાગળિયા હવે તૈયાર થઈ ગયા છે, અને તે સરકારી કાર્યાલયમા જઈને 'પે ઓર્ડર' (જે પત્ર બતાવવાથી સરકારી તિજોરીમાથી તેને દર મહિને પેન્શનની રકમ મળે) લઈ આવો ' એ પત્ર મળતા તે અમલદાર કેટલી યે વાર 'પે ઓર્ડર' લેવા ગયો પણ તેને કોઈએ દાદ આપી છેવટે, તેણે સાવ લાચારીએ એક પ્રધાનને નમ્રતાપૂર્વક એક અરજી કરી. 'કૃપા કરીને અમલદારને મારો 'પે ઓર્ડર' મને કાઢી આપવા આપ જરા ભલામણ કરો ' પ્રધાને તેની વિનતિ સ્વીકારીને અમલદારને એ સબધમા યોગ્ય કરવા જણાવ્યુ

થોડા દિવસ પછી તે 'પેન્શનર' સરકારી કાર્યાલયમા ગયો સરકારી અમલદારની ઓફિસની બહાર તે લાબા સમય સુધી પોતાને અદર બોલાવવામા આવે તેની રાહ જોતો બેસી રહ્યો છેવટે અમલદારે તેને અદર બોલાવ્યો અને સામે ખુરશી પર બેસવા સૂચવ્યુ. પછી કારકૂનને પેન્શનરના કાગળિયા લાવવા કહ્યુ એ કાગળિયા લાકડાની ટ્રેમા લાવવામા આવ્યા પછી અમલદારે પાટલૂનના ડાબા ખિસ્સામાથી એક સીગારેટ કાઢી અને ફૂકવા લાગ્યો પછી પેન્શનરને ઉદ્દેશીને કહ્યુ 'જુઓ ભાઈ! આ ટ્રેમા તમારા કાગળિયા છે હવે આ ટ્રે પોતે તો મારા ઉપરી પાસે પગે ચાલીને જઈ શકતી નથી ટ્રે કહે છે કે, મને પડા આપો તો તેની મદદથી ઉપરી સાહેબ પાસ જઈને કાગળિયા રજૂ કરુ ટ્રે 'પાઈયા' માગે છે '

પણ પેન્શનર ભાઈ અમલદાર ભાઈ શુ કહેવા માગે છે એ કઈ સમજ્યા નહી એણે કહ્યુ 'સાહેબ, હુ આપનુ કહેવુ સમજ્યો નહી તમે શુ કહેવા માગો છો?'

અમલદારે ઉત્તર આપ્યો—'અરે ભલા માણસ, મારા કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુ તો સરળ છે કે, મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમે કેમ સમજી શકતા નથી' ટ્રેના પૈયા એટલે રૂપૈયા!'

પણ પેન્શનર પાસે ખાવા માટે રોટિયુ ન હતુ તો પછી તે રૂપિયા ક્યાથી લાવે! તેથી તે હતાશ થઈને અતે ખાલી હાથે જ ઘરે પાછો ફર્યો.

ત્યાર પછી થોડા જ વખતમા તે લાબા સમયની ભૂખ હડતાળને પરિણામે તે સખ્ત માંદો પડ્યો ત્યારે ટપાલી સરકારી કાર્યાલયનો એક પત્ર આપી ગયો દર્દીએ ધ્રૂજતા હાથે તે પત્ર ખોલ્યો તેમા 'પે ઓર્ડર' હતો તેને જોતા જ તેનો પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈને નીકળવા લાગ્યો. તેણે ધીરેથી પાડોશીના કાનમા કહ્યુ (તેના સગા સબધીઓ પહેલા જ પરલોકગમન થઈ ચૂક્યા હતા) 'કોઈ કોઈ વાર સરકારી તત્ર માણસનો પ્રાણ લઈ લે છે ' એટલુ કહીને તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો

પાડોશીએ તેના શબ પર 'પે ઓર્ડર' મૂકીને તેના 'અતિમ અગ્નિ-સસ્કાર' કર્યા

આવી છે પૈયા રૂપયાની દર્દભરી દાસ્તાન.

કાનનગઢ! કાનનગઢ!!

એક પુનિત સુપ્રભાતે આ સ્ટેશનનુ નામ મારા કાને પડતા જ હુ જાગી ઊઠ્યો અને મારો બિસ્તો અને બેગ એક સાથે રાખીને ટ્રેનના ડબ્બાના બારણા આગળ રાખીને હુ ઊભો રહ્યો અને 'હમાલ' 'હમાલ!' એવી બૂમ પાડવા લાગ્યો ટ્રેન પ્લેટફાર્મ પર થોભી તે સાથે જ હમાલ મારા ડબ્બામા આવ્યો અને બેગ બિસ્તો લઈને બહાર તરફ ચાલવા લાગ્યો હુ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો

સ્ટેશનની બહાર આવતા જ એક બળદગાડાવાળાએ મને મૂગાની પેઠે ઇશારો કરી પૂછ્યુ કેમકે હુ તેની ભાષા બિલકુલ સમજી શકતો ન હતો—'ક્યા જવુ છે?'

'આનંદાશ્રમ'' મે કહ્યું

એકાદ ક્ષણ તે જરા મૂઝવણમા પડી ગયો, કેમ કે મે કહ્યુ તે સ્થાન વિશે એને કઈ સમજ પડી હોય એવુ લાગ્યુ નહી પછી એકાએક એ બોલી ઊઠ્યો 'સ્વામી'' પછી પોતાના બન્ને હાથ માથા પર મૂકી, આકાશ સામે જોઈને કહ્યુ મહાત્મા''

'હા'' મે કહ્યુ કેમકે હુ સમજી ગયો કે તે સ્વામી રામદાસજીનો જ ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છે

ગાડાવાળાએ મારો સામાન ઊંચકીને ગાડામા મૂકી દીધો અને હુ પણ તેમા બેસી ગયો ગાડાએ કીચૂડ કીચૂડ કરતા લગભગ બે કલાકે મને આશ્રમે પહોંચાડ્યો પણ ત્યા મને કોઈ માણસ જ દેખાયો નહી મને જરા આશ્ચર્ય થયુ અને એવો શક પણ ગયો કે કોઈ બીજે ઠેકાણે તો નથી આવી ગયો ને?

એટલામા દૂરથી મકાનના ખુલ્લા બારણા અને બારી માથી એક છંદમા મીઠા સ્વરે ગવાતી ધૂન સંભળાઈ—

જય જય રામ, જય શ્રી રામ
જય જય રામ, જય શ્રી રામ

તેથી હુ તે મકાન તરફ વળ્યો બળદગાડાવાળાને મે ઇશારાથી સૂચવ્યુ કે, સામાન ગાડામાથી ઉતારી લઈને મારી સાથે ચાલ તે સામાન ઉતારી લાવ્યો અને અમે બેઉ મકાન તરફ ચાલ્યા ત્યા પહોંચતા હુ બારણાની બહાર ઊભો રહ્યો ગાડાવાળાએ સામાન મૂકી દીધો મે ભાડુ ચૂકવીને તેને વિદાય કર્યો બે દિવસ અને બે રાતની લાંબી મુસાફરીને કારણે હુ ઘણો થાકેલો હતો તો પણ ધૂન સાંભળતા સાંભળતા મારામા એક જાતની તાજગી આવી ગઈ

ધૂન પૂરી થઈ મે બારણામાથી જોયુ તો અંદર બેઠેલા બધા એક પછી એક એમ એક ઉજ્જ્વળ મુખારવિંદવાળી વ્યક્તિના ચરણોમા પ્રણિપાત કરીને બહાર નીકળવા લાગ્યા સૌથી છેલ્લે બહાર નીકળનાર ભાઈને મે પ્રણામ કરીને અંગ્રેજીમા પૂછ્યુ 'હુ અંદર જઈ શકુ કે?'

પ્રત્યુત્તરમા તેમણે કહ્યુ 'હવે તો સ્વામીજી ભોજન કરવા અને તે પછી આરામ માટે પોતાની ઓરડીમા જશે તે ચારેક વાગ્યે બહાર આવીને બેસશે એટલે તમે તેમને ત્યારે મળવાનુ રાખો તો બહુ જ ઉત્તમ''

'વારુ જેવી તમારી ઇચ્છા'' મે કહ્યુ

પછી તે ભાઈએ મારો સામાન ઊંચક્યો હુ તેમની સાથે અતિથિગૃહ તરફ ચાલ્યો

પણ હજી અમે થોડેક દૂર ગયા હોઈશું ત્યા તો પાછળથી કોઈએ બૂમ પાડી સાથેના ભાઈ સામાનને તરત જમીન પર મૂકી દઈ અવાજની દિશામા દોડ્યા હુ પણ તેમની પાછળ પાછળ દોડતો દોડતો ગયો મે જોયુ કે સ્વામીજી બારણાની બહાર આવી ઊભા છે નજીક જઈને તેમને મે પ્રણામ કર્યા તેઓ મને ભેટી પડ્યા હુ ગદ્‌ગદ્‌ થઈ ગયો પછી તેમણે મોઢે સ્મિત ફરકાવી મારી સામે જોયુ અને ખડખડાટ હસી પડ્યા તેમના હાસ્યમા મુક્તતા હતી, મુગ્ધતા હતી અને ભેળા તેમા સમાનતાની સુવાસ હતી તેમની આ ભેટમા અનંતનુ આકર્ષણ અને આનંદ હતા તેના પ્રકાશથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઓર વધી ગયા સ્થળના સૌન્દર્યમા વધારો થયો

પછી સ્વામીજીએ મારા આરામ સબંધી સાથના ભાઈને કાનડી ભાષામા કંઈ કહ્યુ પછી અમે બન્નેએ સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યા તેમણે મને કહ્યુ 'રામદાસને ઘણો આનંદ થાય છે કે તમે છેવટ આશ્રમમા આવી શક્યા. આપણો પત્રવ્યવહાર તો અરસપરસ હતો પણ એકબીજાને મળવાનો મોકો તો કેવળ આજે જ મળ્યો આખરે બધુ કૃપાથી જ થાય છે રામદાસને આશા છે કે તમને આશ્રમમા આરામ અને આનંદ બન્ને મળશે.'

મે હાથ જોડીને જવાબમા કહ્યુ 'આનંદાશ્રમમા

આનંદ તો મળશે જ અને અહીં આનંદ કેમ ન મળે? આપ બધા આશ્રમવાસીઓ શ્વાસે, શ્વાસે આ રામ, આ રામ ઉચ્ચાર્યા કરો છો, અને જે રામને એવી રીતે બોલાવે છે તેને આનંદ અને આરામ મળે જ છે '

મારો મિરમચી તર્ક સાંભળીને સ્વામીજી ખૂબ હસ્યા – મુક્ત કંઠે મુક્ત હૈયે મુક્ત આત્માએ અને એમ તેઓ કેમ ન હસે? કારણ કે તેઓ મુક્તિની મૂર્તિ છે, એટલે સુધી કે જ્યારે કે તેઓ બોલતી કે લખતી વખતે પોતાને માટે 'હું' શબ્દ પણ નથી વાપરતા 'રામદાસ કહે છે –' એમ જ બોલે લખે છે

અમે છૂટા પડ્યા થોડી વાર પછી ભોજન સમયનો ઘંટ વાગ્યો મે અતિથિગૃહમા પહોંચીને ઝડપથી સ્નાન કરી લીધુ અને હું રસોડા તરફ ગયો લગભગ પંદર જણ ત્યા બેઠા હતા પ્રત્યેકની સામે એક પાતળ રાખવામા આવી હતી અને તેની પાસે એક ગ્લાસ

'પ્રાર્થના!' કોઈ બોલી ઊઠયુ

સૌએ સંયુક્ત પ્રાર્થના કરી તે સાંભળીને મે મારા મનમા કહ્યું સંયુક્ત જીવન સંયુક્ત કાર્ય સંયુક્ત પ્રાર્થના – એ જ આનંદ શાંતિનો સાચો મંત્ર છે

પછી સ્વચ્છ ધવલ સાડી પરીધાન કરેલા એક બહેને પીરસવું શરૂ કર્યું તેમની સૂરત અને સીરત (સ્વભાવ) અતિશય શાંત હતા તેમના કાર્યમા ન કોઈ જાતનો આડંબર હતો ન કોઈ ઉધામા, બિનજરૂરી ઉતાવળ તે પીરસતા હતા પણ એમ લાગતુ હતુ કે તેઓ કંઈ કરી રહ્યા છે એવો કશો ભાવ તેમની પ્રવૃત્તિમા દેખાતો ન હતો તેમના પગ પૃથ્વી પર હતા ખરા પણ તેમનુ મસ્તક જાણે કોઈ અનંત આકાશમા હતુ તેમની નજર કોઈના ચરણકમળમા કેન્દ્રિત હતી

પીરસવાનુ પૂરું થયુ કે મે મારી પાસે બેઠેલા ભાઈને પૂછ્યુ 'પીરસનાર બહેન કોણ છે?'

'તે આપણા માતાજી છે'

'તેમનુ નામ શુ?'

'માતા કૃષ્ણાબાઈ'

હવે મને સમજાયુ કે તેઓ સૂરતે અને સ્વભાવે શાંત છે તેઓ સદા શ્રી કૃષ્ણના ચરણોમા રહે છે, તેઓ શ્રી કૃષ્ણમય થઈ ગયા છે, અને એવી વ્યક્તિનુ નામ કૃષ્ણાબાઈ જ હોઈ શકે ને! અને તેઓ મૂગા રહીને પણ આકર્ષે એમા નવાઈ શી!

ભોજન સમાપ્ત થયુ હુ અતિથિગૃહમા પાછો ફર્યો બપોરે આરામ કર્યો. ચારેકના સુમારે જે મકાનમા ધૂન ચાલતી હતી ત્યા ગયો તે વખતે ત્યા કોઈ ન હતું. હોલમા હું એકલો હતો એટલે ધ્યાનમા બેસી ગયો

થોડી વારે સ્વામીજી પધાર્યા હુ તરત ઊભો થઈ ગયો અને તેમને મે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા.

તેમણે અત્યંત લાગણીથી પૂછ્યુ 'કેમ મુસાફરીનો થાક ઊતર્યો કે નહીં?'

જવાબમા હાથની એક મુદ્રાથી મે કહ્યુ 'જી હા, તે 'છૂ' થઈ ગયો!'

એ સાંભળીને સ્વામીજી ખડખડાટ હસી પડયા તેમના એ મુક્ત હાસ્યમા મને મહાત્મા ગાંધીજીના મુક્ત હાસ્યનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો.

પછી તેમણે મને પૂછ્યુ 'આ મહિનાનુ 'વિઝન' (આનંદાશ્રમની અંગ્રેજીમા પ્રગટ થતી માસિક પત્રિકા) જોયુ?'

'ના જી મારી નકલ તો મુંબઈ ગઈ હશે, ને તેથી તે મને મોડી મળશે પણ સ્વામીજી, તમે તમારી એ પત્રિકાનુ નામ બહુ સુંદર રાખ્યુ છે હો!'

'કેમ?'

'તે નામ વાચતા કે સાંભળતા જ ઘણા વર્ષો પહેલા મારા કૉલેજ-અભ્યાસકાળ વખતે વાચેલુ એક વાક્ય વાચ્યુ હતુ તે યાદ આવી જાય છે'

'કયુ વાક્ય?'

તે વાક્ય મે અંગ્રેજીમા તેમને કહી સંભળાવ્યુ તેનો ભાવાર્થ કંઈક એવો થાય છે કે જ્યા લોકો સામે દૃષ્ટિ નથી હોતી ત્યા લોકો નાશ પામે છે પછી મે તેમને પૂછ્યુ 'તમે કઈ દૃષ્ટિ કે ધ્યેયથી આનંદાશ્રમ સ્થાપ્યો છે સ્વામીજી?'

'એક જ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે.'

'તે કઈ?'

'લોકો પોતાની સામે એક દૃષ્ટિ કે ધ્યેય રાખે કે, બધુ રામનુ છે આ જગત્ રામનુ છે આ જીવન રામનુ છે પ્રત્યેક વસ્તુ રામની છે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ રામની છે– ટૂંકમા આખુ વિશ્વ રામરાજ્ય છે'

'પણ એ દૃષ્ટિ કેળવવી કઈ રીતે સ્વામીજી?'

'રામદાસ તો એક જ રીતે જાણે છે તે જપ-તપમા માનતો નથી તે તો રામનામના જપમા માને છે તે જપમા રામદાસે એક અદ્‌ભૂત જાદુ જોયો છે'

'તે જપ કેવા છે સ્વામીજી!'

'જય, જય રામ! જય, જય રામ!!'
સ્વામીજીએ આનંદપૂર્વક અને ઉત્સાહથી મંત્રોચ્ચાર કર્યો.

'એમ જાપ કરતાં-કરતાં શું થાય છે, સ્વામીજી?'

'દૂધપાકનો સ્વાદ દૂધપાક ખાવામાં જ છે. તેથી, તમે પોતે જ જાપ કરીને તે જોઈ લેજો ને!'

'હું પ્રયત્ન કરીશ, સ્વામીજી. પણ માણસનું મન એવું ચંચળ છે–'

'તે વાંદરું છે. તેથી તેને પકડી રાખવું જોઈએ. નહીં તો તે ઘણો ઉત્પાત કરશે. તેને પકડવાની દોરી એક જ છે, અને તે રામનામનો જાપ.'

'મન જો શાંત થઈ જાય, સ્વામીજી, તો માણસને બીજું શું જોઈએ?'

'પ્રભુકૃપાથી તેવું થશે જ. રામદાસને પ્રભુની કૃપામાં અટલ વિશ્વાસ છે.'

'પણ સ્વામીજી, મન શાંત થવાથી જાપ જપવાથી વૈરાગ્ય તો નહીં ઉપજે ને?'

'શાનો વૈરાગ્ય?'

'તે જગત અને સમૂહજીવનથી ભાગીને જંગલમા રહેવાને તો નહીં ચાલી જાય ને!'

'પ્રભુ તો સર્વત્ર છે. તેથી એમ માનવું કે, તે જંગલમાં જ સાધકને મળી શકે છે, એ મોટી ભૂલ છે. મન શાંત થયા પછી શું થાય છે તે તમને રામદાસ કહે?'

'જી હા, હું આભારી થઈશ.'

'ખ્રિસ્તીઓના ધર્મશાસ્ત્ર–બાયબલ–માં એક બહુ સુંદર વાક્ય છે, તેનો અર્થ આવો થાય છેઃ "શાંત થાઓ અને (અનુભવથી) જાણી લો કે હું પ્રભુ છું."'

'એવો અનુભવ મને થાય તો હું ધન્ય થઈશ.'

'થશે જ, જો તમે પ્રભુની કૃપા પરનો તમારો વિશ્વાસ તમે કદી ખોઈ ન બેસો તો.'

'સ્વામીજી, આજે મને કૃપા શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાયો.'

'તમે તેનો કેવો અર્થ કાઢ્યો?'

મેં મારી બિરબલી તર્કશૈલીમાં કહ્યું–'કર અને પા એટલે કૃપા.'

'સ્વામીજી, એવો અશાસ્ત્રીય અને પાંડિત્યથી વંચિત અર્થ સાંભળીને પોતાની લાક્ષણિક રીતે હસ્યા.

ત્યાં તો કેટલાંક ભાઈ બહેનો હોલમાં દાખલ થયાં. સૌએ સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યાં ભજનનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. કાનડી ભાષાનાં બે ભજનો ગવાયાં, એક મરાઠી ત્રણ હિન્દીનાં તે મીરાંનાં હતાં. મીરાંના એક ભજનની બેચાર પંક્તિઓ મારા હૈયામાં હજી આજે પણ એવી જ ગુંજે છે–

સુની મૈં હરિ આવનકી આવાજ ॥
ઊંચે ચઢ ચઢ પંથ નિહારું,
કબ આવે મહારાજ ॥
સુની મૈં હરિ આવનકી આવાજ ॥

ભજનોનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. સહુ સ્વામીજીને પ્રણામ કરી હોલમાંથી બહાર જતાં હતાં ત્યાં જ શ્રી માતાજી કૃષ્ણાબાઈ આવી પહોંચ્યાં. અમે સૌએ તેમને પણ પ્રણામ કર્યાં. સ્વામીજીએ મને બોલાવીને પૂછ્યુંઃ તમે માતાજીને મળ્યા છો?'

'જી હા, આજે બપોરે રસોડામાં મેં તેમનાં દર્શન કર્યાં હતાં.'

પછી, ક્યારેક ક્યારેક ટૂચકા મારતી મારી બિરબલવૃત્તિએ ફરી ફટકો માર્યોઃ 'સ્વામીજી, મને તો રસોડામાંજ માતાજીનાં દર્શન ગમે છે, ત્યાં ખાવાપીવાનું મળે ને?'

મારું કહેવું સાંભળી બધાં ખૂબ હસ્યાં.

મેં ફરી સ્વામીજી અને શ્રી માતાજીને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

તે રાત્રે આશ્રમથી બળદગાડામાં બેસી સ્ટેશન તરફ જતાં જતાં આખે રસ્તે હું મીરાંના ભજનની પંક્તિઓ ગણગણતો અને ગુંજતો રહ્યો–

સુની મૈં હરિ આવન કી આવાજ ॥
ઊંચે ચઢ ચઢ પંથ નિહારું,
કબ આવે મહારાજ ॥

આનંદાશ્રમે મને એવો પંથ નિહાળવાની દૃષ્ટિ કેળવવાની પ્રેરણા આપી, અને સ્વામીજી તથા શ્રી માતાજીએ મને આશીર્વાદ આપી મારા સાધનામાં ઉત્સાહ અને શાન્તિ રેડ્યાં હતાં.

☆

વંદન હજો

આ વખતે આપણા દેશમાં બનેલી વાત કહું છું.

ગિરનારની પરકંમામાં દર વર્ષે હજારો લોકો આવે છે તેમ આ વર્ષે પણ આવ્યા હતા. પરકંમાનો આગલો દિવસ હતો. દરેક દુકાને લોક માતું નહોતું. સહુ પોતપોતાની તૈયારીમાં પડયું હતું. ચાર દિવસની યાત્રા. એટલે જરૂરી વસ્તુ બાંધી લેવી જોઈએ ને?

એક ભાઈએ ભીડમાં એક દુકાનેથી તેલ લીધું. દુકાનદારે તેને તેર આના પાછા આપ્યા એમ માનીને કે તેણે એક રૂપિયો આપ્યો છે. પેલા ભાઈ પણ ભીડનો લાભ શું કામ ચૂકે? તે તેલ અને તેર આના ખીસ્સામાં નાંખીને સરકી ગયો.

પણ મનમાં વિચારોની ઘુમરીઓ વળ્યા કરે. હું આ સારું કરી રહ્યો છું? આવા પવિત્ર દિવસોમાં પણ પ્રમાણિક નથી રહી શકાતું? કેટકેટલે દૂરથી અહીં પાપો ધોવા આવ્યો છું કે પાપોના પડ ચડાવવા? અને તે પણ ત્રણ આના સારુ! ના, ના, જો હું આ પૈસા પાછા ન આપું તો મારી જાત્રા નિષ્ફળ જાય. આ ભવના ફેરામાં ક્યાં સુધી ફાંફાં મારવા?

પેલો ભાઈ દુકાનદાર પાસે ગયો અને રૂપિયો આપતો બોલ્યો.

"માફ કરજો! મારી જાત્રાને મારે અભડાવવી નથી. મારાથી બધા ભલે અભડાય. કારણ કે હું હરિજન છું. આ તમારો રૂપિયો. મેં તમને પૈસા નહોતા આપ્યા. આ પૈસા ન આપું તો મારી જાત્રા નિષ્ફળ જ જાય ને?'

આમ બોલી તે ભાઈ જાણે બધા પાપ ખંખેરીને હલકો ફૂલ થઈ ગયો હોય એમ ચાલ્યો ગયો.

આ ભાઈ હરિજન છે એમ જ્યારે દુકાનદારે અને બાજુમાં ઊભેલા લોકોએ જાણ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય પામ્યા. તેને જતો જોઈ જ રહ્યા અને સહેજે દરેકનું માથું નમી પડયું.

—પારેન મોધા

[૧૪૨]

બ્રહ્મચિંતન રૂપ નિર્જન અરણ્યમાં હું રહેવા લાગી.
ત્યાં નિર્ગુણે મારું મન હરી લીધું.
ચિંતન માટે નિર્ગુણ કઠણ બતાવાય છે,
પરંતુ મારે માટે એ સહેલું થઈ ગયું છે
એનું માધુર્ય લાગવા માડયું છે.
એમાં જ રમી ગઈ છું.
એટલી કે, જાણે હું નિવૃત્તિ ગુરુની જ થઇ ગઈ છું.
નિવૃત્તિનાથની સ્થિતિ જ મારી સ્થિતિ થઇ ગઈ છે.
નિર્ગુણ પરમાત્મા સૃષ્ટિરૂપથી સગુણ સાકાર થયા છે.
એવો અનુભવ કર્યો.
અર્થાત્ ઇશ્વર સહજ થઈ ગયો,
નિર્ગુણ ચિંતનની આવશ્યકતા સમાપ્ત થઈ ગઈ.
આમ છતાં પણ મનોવિશ્રામ માટે ઘડીભર એમા ડૂબકી મારી બેસવું હોય, તો બેસો.

૨૦. તું તો મારો, હું તો તારો!

[૧૪૩]

કહે છે કે એક ચાતક હોય છે—
જે મેઘ તરફ મીટ માંડીને બેસે છે
અને મેઘ એને માટે વરસે છે.
અહીં ચાતક જ રહ્યો નથી,
અને ધ્યાન તો લાગી રહ્યું છે.
ચિત્તશૂન્ય નિર્વિકાર નિદિધ્યાસન ચાલે છે.
એને કારણે, પ્રસન્ન થઈને
છેવટે બ્રહ્મરૂપ મેઘે પ્રસન્ન થઈને અમૃતવર્ષા કરી.
જીવને સંજીવન મળ્યું.
જીવ બ્રહ્મ થયો.
પરંતુ મુખ્ય ચમત્કાર એનાથી ભિન્ન જ છે.
જ્ઞાનદેવ કહે છે—
એવી એ અદ્વૈત હાલતમાં પણ
મારું બ્રહ્મદર્શન અને સ્પર્શ ચાલુ જ છે,
આંખો વિના ને હાથ વિના.

[૧૪૪]

પ્રાપ્તવ્ય પામી ચૂકયો.
જેને જોવાની લગન હતી તેને જોયો
પરંતુ જોતા જ દૃષ્ટિ ખોવાઈ ગઈ.
પછી બાહુઓથી આલિંગન કરવા લાગ્યો
તો દેહ જ તૂટી પડ્યો.
માયા નિરાશ થઈ
અને ઈશ્વરદર્શનનો પ્રયોગ સમાપ્ત થયો.
સામે ગુરુમૂર્તિ ઊભી છે
સાત્ત્વિક ભાવોથી ભરી—
અને ગુરુના નામનો ઉદ્ઘોષ કરીને—
જ્ઞાનદેવે ગુરુચરણોમાં 'જીવનભાવના સમર્પિત કરી દીધી.

[૧૪૫]

તું મારો છે અને હું તારો છું.
પ્રીતિની આટલી એકતા હોવાથી
પછી બીજો ભાવ રહેશે કયાં?
વસ્તુતઃ તું અને હું આ ભેદ મૂળમા છે જ નહીં.
પરંતુ અજ્ઞાનવશ જીવના ધ્યાનમાં નથી આવતું.
એટલા માટે તું જ હું થયો છું આ વિવેકથી જાણવું પડે છે.
અને અનેકવિધ સાધના કરીને દૃષ્ટિ વાળીને
જીવતું જીવનસ્થાન શોધતાં શોધતાં—
હું જ તું થવું પડે છે.
અને એટલું થવાથી ધ્યાનમાં આવે છે કે આ બધા ઉપદ્વ્યાપની જરૂર ન હતી.

[૧૪૬]

પહેલાની પેઠે ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની પૂજા કરવા ગયો—
તો હું જ ભગવાન થઈ બેઠો
પૂજાની હદ સુધી પણ ભક્ત અને ભગવાનનું જુદા પણું ન રહ્યું.

મીઠું સાગરને મળવા ગયું તો તે પોતે જ સાગર બની ગયું
હરિ ચરાચરમાં વ્યાપ્યા અને પૂજા વ્યાપક થઈ
એ જ હરિ આત્મસ્વરૂપમાં વિલીન થઈ ગયા
એટલે એ પૂજા પણ લુપ્ત થઈ ગઈ
પૂજાના લક્ષણો –
આવાહન અને વિસર્જન!
પરંતુ વ્યાપકતાને કારણે
અને એકાત્મતાને કારણે
આવાહન શકય નથી
પૂજાવિધિ સંપન્ન થઈ
મરૂપાવસ્થા શેષ રહ્યું
કર્મ યોગી કર્મ આચરે છે,
અને ફળત્યાગની યુક્તિથી એનાથી અલિપ્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે
અમારે માટે એ ઝંઝટ જ નથી
કેમકે, અમે દેહથી ભિન્ન નથી
ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત ભગવાનની ભક્તિ કરે છે
અને ભગવાન એના પર કૃપા કરીને એને મુક્તિ આપે છે
પરંતુ અમારે માટે એ માર્ગ પણ રહ્યો નથી
કેમકે, દેવ, ભક્ત, કૃપા – બધું અમારામાં જ ભેગું થયું છે
સારાસાર વિચારથી ઈશ્વરને અલગ કરીએ
અને એનું ધ્યાન ચિંતન કરતા રહીએ
આ જ્ઞાનમાર્ગની પ્રક્રિયા પણ અમારે માટે નકામી છે
કેમકે, સોહમ્ સૂત્ર હાથ લાગી ગયું છે
અને એટલા માટે અલગતાની જરૂર જ રહી નહી
બધા વિચારો અને ચિંતન અમારામાં જ સમાઈ ગયું
પરંતુ જ્ઞાનદેવ કહે છે –
એવી નિર્ગુણ અવસ્થામાં પણ
મારા મનનું સગુણ સાકારનું આકર્ષણ તો કાયમ જ છે

[૧૪૭]

દૂધના કણેકણમાં મલાઈ સંચિત છે
એટલું જ કે દૂધને ગરમ કરવાથી એ જુદી દેખાય છે
એ જ રીતે વિશ્વમાં બ્રહ્મ ભરેલું છે
તપશ્ચર્યાથી સાધનાથી, એને પ્રકટ કરવાનું હોય છે
એ શ્રી હદ સુધી જ તમે અમે – સાધકોનું કામ
એ જેમણે કર્યું
એમને જાણે મલાઈ અલગ કરીને આપવામાં આવી
જેની પ્રતિમાને એટલું દર્શન થયું,
એને એ દૂધ ગરમ કરી
મલાઈ કાઢવાની પણ જરૂર નથી
આપ સંતોની કૃપાથી આ દર્શન મને મળ્યું
સમગ્ર બ્રહ્માનુભૂતિ,
તૃપ્તિરૂપ સહજ વાક્ સ્ફૂર્તિ
અને નિરંતર વિશ્વપ્રીતિ
એવું મારું જીવન બની ગયું છે
દેહ પર આગ્રહ નથી
તો એનાથી ઉદાસ થવાનું કારણ પણ નથી
હવે હું અલગ બીજા જીવો અલગ – એવો આભાસ કરવા જાઉં તો પણ સધાશે નહી
જીવનમાં ઈશ્વર પ્રવેશી ગયા છે
અને તજ્જન્ય આનંદ સતત ભોઈ જ રહ્યા છે

[૧૪]

જીવવાનું દેહને સોંપી સ્વસ્થ રહીએ તો મૃત્યુ આપોઆપ જ મરી જાય છે,
સમુદ્રના બુદ્બુદાને સમુદ્રથી જુદો માન્યો
તો તે ક્ષણમાં સુકાઈ જવાનો છે
અને સમુદ્રથી જુદો ન પાડીએ ને એ સમુદ્રમયનું જ છે એ ચિહ્ન લઈએ –
તો એ કદી નહી સુકાય
અસંખ્ય બુદ્બુદાઓ આવતા જ રહેશે
અને સમુદ્ર સુકાવાનો નથી

ઈશ્વરના ચરણોમાં જીવભાવ સમર્પણ કરવામાં આવે.
જ્ઞાનદેવ બસ આ એક જ મરણ જાણે છે.

૨૧. જ્ઞાનદેવના અંતિમ ઉદ્દગાર

[૧૪૯]

હવે દુનિયાભરમાં નિવૃત્તિનો ધર્મ જાગે
અને સર્વત્ર હરિનામનો ઉત્સાહ રહે
મારી ઇહપર – કર્તવ્ય ભાવના
અને પુરુષાર્થ – પ્રેરણા
દાનમાનાદિ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ,
અને ઇન્દ્રિયોની વિષય સંબંધ વૃત્તિ
બધી ખંડિત થઈ ચૂકી છે.
કેવળ એક નામ- સ્મરણની જ લગન છે.

* * *

સદ્‌ગુરુરૂપ કલ્પવૃક્ષની છાયામા
કલ્પના કરવાનું કામ જ રહ્યું નથી.
ભક્તિરૂપ અમૃતના નિત્ય સેવનથી
ચિંતા નષ્ટ થઇ ચૂકી છે.
મન હરિ – પ્રેમરૂપ વૈકુંઠાનંદમાં મગ્ન છે.
દોષ શોધન થતાં
પાપ છૂટવાને કારણે –
દુઃખ પણ ભાગી ગયું છે.

* * *

વેદ શાસ્ત્રાદિકોનું રહસ્ય ખુલ્લું થઈ ગયું છે.
ફલતઃ આત્મારામનો સંકેત પટ ગયો છે.
પરિણામ-સ્વરૂપ, મોહજાલ – રૂપ વાસના,
વાસઓના અનેકવિધ આલંબન,
વાસનાઓમાંથી નિર્માણ થઈ શકનાશ આગામી દેહો,
અને સારા હૃદયની બધી ગ્રંથીઓ,
અચાનક તૂટી ગઈ છે.
બુદ્ધિ અને બોધ
બંનેના અનેક જન્મોનો વિયોગ
હવે ખતમ થઈ ગયો છે.
હાથપગમાં નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે.
આંખની અંદરની આંખ ખૂલી ગઈ છે.
કિં બહુના ? હું જ આખ બની ગયો છું.
એટલા માટે બધો સંતોષ જ સંતોષ છે.
દેહનું દિવ્ય પરિવર્તન થયું છે,
જાણે અમૃત-કળા જ એમાં ઠલવાઈ ગઈ છે.
દસે દિશાઓ પહેલાંની પેઠે રિક્ત નથી રહી.
સઘન ભરાઈ ગઈ છે
બધી જ બ્રહ્મરૂપ થઇને
વિજ્ઞાન ફલિત થયું છે.
નિવૃત્તિ ગુરુની આ કૃપા છે.
એમણે મારુ અંધત્વ દૂર કર્યું,
અને એક નવી જીવનવ્યાપી દૃષ્ટિ આપી.
એના આધારે હું જીવ્યો.
આત્મારામ રૂપ રમણિય અંજન આંખમા પડ્યુ.
માયાની ફાંસ દૂર થઈ.
નિવૃત્તિનાથે જ્ઞાનદેવને જ્ઞાનગંગામાં સમાધિ આપી.
હવે એમનો જ ધર્મ જાગે.
અને સર્વત્ર હરિનામનો ઉત્સાહ રહે

"માણસ માટે શિક્ષણ છે ત્રણ પ્રકારનું.

એક કરોળિયા જેવું છે, બીજું પક્ષી જેવું છે, ત્રીજું મધમાખી જેવું છે.

કરોળિયો જ્ઞાનથી પોતાની જાળ ઊભી કરે છે. પછી એમાં બીજાને ખેંચે છે અને તેમને જાળમાં પૂરી રાખે છે.

પક્ષી છે એ પોતે પોતાના ગાનમાં જ મસ્ત હોય છે. નથી કોઈને પોતાનું જ્ઞાન આપતું. નથી પોતે કોઈનામાંથી લેતું. બસ, એ તો રહે છે પોતામાં જ મસ્ત.

મધમાખી છે એનું કામ જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવાનું છે. અને એ સંગ્રહમાંથી પોતે છૂટે હાથે આપે છે. પોતે કંઈ જ રાખતી નથી.

આમ શિક્ષણ ત્રણ પ્રકારનું છે. તમે કયું લેશો?" —ગુ. મ.

તે દિવસે હું ઘરમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે વાતાવરણ વિચિત્ર હતું. સમય સાંજનો હતો તેથી પ્રકાશ પરાયા માણસની માફક ભાગવાની તૈયારી કરતો હતો અને અંધારું પોતાની આત્મીયતા બતાવવા નજીક આવી રહ્યું હતું. રોજ તો ઓફિસેથી આવું ત્યારે દસ વર્ષની નાની બહેન રોહિણી સામી આવીને મારો હાથ ઝાલે ને એની આખા દિવસની કામગીરી કહી સંભળાવે.

એ ન દેખાઈ એટલે હું સીધો રસોડા બાજુ ગયો. બા ગાલે હાથ દેકી શૂન્ય મને બેઠી હતી. હું આવ્યો તેની પણ તેને ખબર રહી નહિ તે તો ઠીક પણ સગડી પર મૂકેલું શાક દાઝવા માંડ્યું હતું એનું પણ એને ધ્યાન નહોતું. રોહિણી વિશે પૂછતા પહેલા મેં બાને પ્રશ્ન કર્યો:

'બા, આજે તને થયું છે શું?'

'જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું હવે શું?' કોઈ દિવસ નહિ ને બાએ આજે જ રોષ કર્યો.

'તું વાત માંડીને કહીશ કે..' મારું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલા જ તે બોલી 'હવે બાકી રહ્યું છે શું તે તને કહું?'

'પણ રોહિણી કેમ દેખાતી નથી? કંઇ એણે તોફાન કર્યું?'

'મને શું કામ પૂછે છે? રોહિણીને જ પૂછ કે એણે શું પરાક્રમ કર્યું છે?'

શું બન્યું તે તો કહેતી નથી ને..'

'બનવાનું શું હતું! બાજુવાળા દેવની દીકરીએ મારું આખું રસોડું અભડાવ્યું!' બાએ રહસ્ય ખોલ્યું.

'કોણે! સાવિત્રીએ!' મારાથી પૂછાઈ ગયું.

'હા, એ સતી સાવિત્રીએ જ તો! તારા દેવ દેવજી દાસની દીકરી અને રોહિણીની બેનપણી એ જ તો! પણ બ્રાહ્મણને અડવાથી કંઇ બ્રાહ્મણ થવાતું નથી ને નામ રાખવાથી કંઈ સતી થવાતું નથી; બ્રાહ્મણનો અવતાર લેવા તો કેટકેટલાં પુણ્ય કરવા પડે!'

'બા, આ જગતમાં તારા જેવા કેટલાક ભલે તેઓને જુદા ગણતા હોય પણ રામના દરબારમાં તો સૌને માટે એક સરખી જગ્યા છે.'

'તારા જેવા સુધરેલા વિચારના નાસ્તિકોએ જ એમને ચડાવી માર્યા છે. અને પાછાં એ લોકો પોતાની જાતને ઢેડ ભંગી નહિ પણ હરિજન કહેવડાવે છે! શો કળજગ આવ્યો છે!'

'બા, સતજુગમાં પણ રામે નીચ ગણાતી શબરીનાં એંઠા બોર ખાધા હતા પણ આ કળજુગમાં આપણે એ ભૂલી ગયા અને જાતિભેદ પાડયા.'

બા કંઈક ઢીલી પડી. એને મારામાં વિશ્વાસ હતો. પણ એ રામની ખાસ ભક્ત હતી. એટલે મારી દલીલનો જવાબ ન આપતી છતા પોતે મારી પાડોશમાં રહેવા આવેલા હરિજન જ્ઞાતિના છગનભાઈની પુત્રી સાવિત્રીને કદી અડતી નહિ. પણ આ બનાવ બન્યા પહેલા મેં બાની સાથે દલીલો કરી એટલે સુધી તો સમજાવી હતી કે હરિજનને અડવામાં કોઈ પાપ નથી. જે માટીમાંથી તારા ઈશ્વરે બ્રાહ્મણનું સર્જન કર્યું છે એ જ માટીમાંથી હરિજનનું પણ સર્જન થયું છે. એટલે છગનભાઈની દીકરી સાવિત્રીને મારા વાચનખંડ સુધી આવવાની છૂટ હતી.

કારણ કે મેં બા આગળ એવી દલીલો કરી હતી કે અમે હોટેલોમાં ચા-પાણી પીએ છીએ ત્યાં શું બધા માટે જુદી વ્યવસ્થા હોય છે? ઓફિસમાં પણ હરિજનભાઈ હોય કે બીજા વર્ણના હોય, બધાએ સાથે જ કામ કરવાનું! આ સાંભળીને એના દિલમાં કચવાટ જરૂર થયો હતો, પણ યુગધર્મ સમજી, હરિજનને અડવાથી નાહવું પડે એ સિદ્ધાંત એણે વગર બોલ્યે કાઢી નાખ્યો જો કે આમા એની હૃદયપૂર્વકની સંમતિ તો નહોતી જ.

અને તેથી હું કે રોહિણી જમવા બેસીએ ત્યારે તે અમને રસોડાને અડવા દેતી નહિ. અમે તેનો આગ્રહ પણ સેવતા નહિ પણ આજે એની એ મર્યાદાનો લોપ થયો હતો, જાણે એને મન તો અધર્મરૂપી રાવણે એની સીતારૂપી પવિત્રતાનું અપહરણ કર્યું હતું.

થોડી ક્ષણો ના મૌનથી વાતાવરણ હળવું બન્યું હતું. એટલે મેં ધીરેથી કહ્યું 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું. થયેલું ન-થવાનું બનવાનું નથી. પછી એનો હરખ-શોક શા માટે? જે કંઈ બને છે એની પાછળ ઈશ્વરનો કોઈ હેતુ હોય છે. ઊલટું તારે તો હવે એ સાવિત્રી અને એના કુટુંબ સાથે વધારે હળવું જોઈએ....'

'એ બધું તને સોંપ્યું. એક વાર બને એ મારા

રસોડામા દાખલ થઈ પણ હવે અને રસોડામા દાખલ થવા નહિ દઉં. તારા એ ચોકાની માથેના સબ ધને લઈને આ વખતે હુ કઈ બોલી નથી પણ ' હુ વચ્ચે બોની પડયો, 'પણ બા, દૂધમા એક વાર સાકર ભળી જાય પછી એને છૂટી પાડવા માગો તો પણ છૂટી પડી શકે નહિ ' અને એ બોલી 'તમે બધુના બહુ આનાક હો છો મારે તારી વાત નથી સાભળવી તારે જેમ કરવુ હોય તેમ કરજે મારે તો મારો ધર્મ ભલો મારો ભગવાન ભલો ને હુ ભલી '

તે દિવસે આ વાતનો અત આહી જ આવ્યો પણ તે પછીના દિવસોમા મે ખાસ ધ્યાન રાખ્યુ હતુ કે સાવિત્રી અમારે ત્યા આવતી અરે ! રસોડા સુધી પણ જતી છતા બા કઈ બોલતી નહોતી એનુ કારણુ એનામા ધારે ધારે થતુ પરિવર્તન હતુ કે સાવિત્રીનો રોહિણી સાથેનો સુમેળ હતો, કે બન્ને સરખી ઉમ્મરની સખી ઓને જોતા એને બન્નેમા પોતાની 'દીકરી'ના દર્શન થતા હતા તેથી કે પછી આ પરિવર્તન માટે સાવિત્રીની ચોખ્ખાઈ અને નમણુ નિર્દોષ રૂપ કારણભૂત હતા તે હુ ચોક્કસ કહી શકુ નહિ પણ સાજે સાવિત્રી અમારે ત્યા રમવા-વાતો કરવા આવતી ત્યારે રોહિણી જે ખાતી તે જ એને મળતુ.

વળી આટલા દિવસમા મે એક વાત ખૂબ ધ્યાન પૂર્વક નીહાળી હતી અને તે એ કે, કેટલાયે વર્ષોથી આખો દિવસ ખુલ્લી રહેતી પૂજાની ઓરડીને બા હવે સાકળ મારતી હતી તે પૂજા કરતી હોય કે ન હોય તો પણ તેના બારણાને બહારથી કે અદરથી સાકળ વાસેની રહેતી ત્યારે મને થતુ બા કદાચ વિચારતી હશે કે બ્રાહ્મણનો ભગવાન જુદો અને હરિજનનો ભગવાન પણ જુદો ! ત્યારે મને બાને કહેવાનુ મન થતુ બા, ભગવાન તો બધાને માટે એક જ છે જાતિભેદ પાડવાનુ પાપ માનવીએ કર્યું છે પણ ભગવાનના ભેદ પાડીને એવડુ પાપ કરવુ નહિ જોઈએ અને એટલે જ ભગવાનના દ્વાર કોઈને માટે પણ બધ થવા ન જોઈએ.

પણ મે બાને આમાનુ કઈ કહ્યુ નહોતુ, કારણ કે હુ એની ધાર્મિક શ્રદ્ધા પર ફટકો મારવા ઇચ્છતો નહોતો જો કે સાવિત્રી કયારેક જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી રોહિણીને પૂછી બેસતી - 'આ ઓરડીમા શુ છે?'

રોહિણી જવાબ વાળતી, 'અમારા ભગવાન.'

ત્યારે હુ હસવામા કહેતો, 'ના, એમા તો મારી બાના ભગવાન છે '

ત્યારે રોહિણી ચિડાઈને કહેતી, 'તમને કઈ ખબર નથી ભગવાન કઈ એકલાના ન હોય ! સૌના હોય'

રોહિણીનો જવાબ સાભળી સાવિત્રી અગમ્ય આન દમા ખોવાઈ જતી

આ વાતને બહુ દિવસ વીત્યા નહિ હોઈને રોહિણી ટાઇફોઈડમા પટકાઈ પડી. તાવે પોતાનુ પૂર્ણરૂપ પ્રગટ કરવા માડયુ બે દિવસ ચાર દિવસ પાચ દિવસ તાવ ન ઊતર્યો. સવાર સાજ છગનભાઈ અને એમના પત્ની રોહિણીની ખબર કાઢી જતા હુ સવારે અને રાતે રોહિણીની સારવારમા બેસતો બાને પણ રસોઈથી માડીને અનેક વાતનુ ધ્યાન રાખવાનુ હોવાથી તે આખો સમય રોહિણીની પાસે બેસી શકતી નહિ ત્યારે સાવિત્રી જ એવી વ્યક્તિ હતી કે જે નિશાળે જવાનુ ભૂલીને જમવાનુ અને સૂવાનુ ભૂલીને રોહિણીની સેવામા લાગી ગઈ હતી અમે એને ઘણુ સમજાવી જોઈ, બા પણ ખૂબ કહેતી તો પણ તે ખાટલા પાસેથી ખસતી નહિ. ટાઈફોઈડ ચેપી રોગ હોવાથી મે સાવિત્રીના માબાપને એને સમજાવવા કહ્યુ પણ તેણે ત્યાથી ખસવાનો નનો જ ભણ્યો જો કે મે કાળજી રાખી પહેલેથી જ ડોકટર પાસે એને એન્ટીટાઈફોઈડનુ ઈન્જેક્શન અપાવી દીધુ હતુ

એક દિવસ, ડૉકટરની મનાઈ છતા બાએ ઉર્મિ વશ થઈને રોહિણીની બિસ્કિટ ખાવાની ઇચ્છા પૂરી કરી અને તાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યો હુ સાજે ઘેર પહોચ્યો ત્યારે રોહિણી બેભાન થઈને લવારીએ ચડી હતી બરફ મુકવાનુ ચાલુ જ હતુ પણ બાના હોશકોશ ઊડી ગયા હતા

હુ તુરત જ ડૉકટરને બોલાવી લાવ્યો અને તેણે જે કહ્યુ તે સાભળીને તો બધાને પરસેવો છૂટી ગયો ' સ્થિતિ ગભીર છે ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવા સિવાય હવે કોઈ ઉપાય નથી આજની રાત કાઢી નાખે તો પછી ખાસ વાધો નથી પણ કઈ કહી શકાય નહિ '

ડૉકટર તો દવા આપીને ગયા તે રાતે કોઈએ ખાધુ નહિ રોહિણી જેમ જેમ લવતી જાય તેમ તેમ સાવિત્રીની આંખો આસુ સારતી જાય મને એ છોકરીની દયા આવતી હતી મે ઘણુ સમજાવી પણ એણે કોળિયો અન્ન ખાધુ નહિ બા શૂન્ય મનીને પલગની પાસે બેઠા હતા મને પણ અઠવાડિયાનો ઉજાગરો હતો આખો દહાડો કરતી નહોતી પણ સાવિત્રી એના સ્થાન પરથી હટતી

નહોતી બ્રાહ્મણ અને હરિજનના જાતિભેદ ભુલાઈ ગયા હતા સાવિત્રી જમતી પણ અમારે ત્યાં અને સૂતી પણ અમારે ત્યાં મેં એને બે ત્રણ વાર સુવા જવા કહ્યું પણ તે માની નહિ આખરે બાર વાગ્યા એટલે મેં એને આગ્રહ કરી ઉઠાડી અને બાજુના રૂમમાં લઈ જઈ સુવાડી.

હું ફરી રોહિણી પાસે આવ્યો એની બેભાન અવસ્થામાં કઈ ફેર પડ્યો નહોતો એની સવારી જરા પણ ઓછી થઈ નહોતી અને એ લવારીમાં પણ સાવિત્રીનું નામ ઘડી વાર બોલતી આ જોઈ સાંભળી સ્નેહ શું ?' એની પ્રતીતિ મને થવા માંડી હતી

રાતે અમુક વાગ્યે હું દિશાએ જવા ઊઠ્યો ત્યારે જ્યાં મેં સાવિત્રી સૂતી હતી તે રૂમમાં ડોકિયું કર્યું તો સાવિત્રી ન મળે મને ફાળ પડી દિવાનખંડમાં, વરંડામાં બધે જ જોઈ વળ્યો પણ એના પત્તો જ ન લાગે. મેં બાને વાત કરી પણ રોહિણી કઈંક ભાનમાં આવવા માંડી હતી એટલે એનું ચિત્ત મારી વાતમાં પૂરેપૂરું નહોતું તેણે કહ્યું 'કદાચ એને ઘેર ગઈ હશે '

મને પણ એમ લાગ્યું એટલે હું સાવિત્રીને ઘેર ગયો છગનભાઈને જગાડ્યા અને વાત કરી સાવિત્રી ત્યાં પણ નહોતી જાણે રોહિણીની ચિંતા ઓછી હતી તેમાં આ ચિંતાનો વધારો થયો હું, છગનભાઈ તથા તેમના પત્ની મારે ઘરે આવ્યા ફરીથી ઘરમાં શોધ કરી—પણ વ્યર્થ પાછળથી અમે શહેરમાં તપાસ શરૂ કરી પોલિસને ખબર આપી પણ કઈ ન વળ્યું મેં કલાક પછી વિચારશૂન્ય બનીને ઘરે આવ્યા અહીં અમને એક સુખદ સમાચાર મળ્યા રોહિણીએ લવારી બંધ કરી હતી અને તે ભાનમાં આવી કપાળે આંખ ખોલતી હતી હું તો થોડા સમય માટે સાવિત્રી ખોવાઈ ગઈ છે એ જ ભૂલી ગયો પણ જ્યારે સવારે છ વાગ્યે રોહિણીના મુખેથી સાવિત્રી' નામનો ખૂબ ધીમો શબ્દ નીકળ્યો ત્યારે મને ફરીથી સાવિત્રી યાદ આવી

હું ઊઠ્યો બા પણ ઊઠી હું બાથરૂમ તરફ ગયો મનમાં શંકા ઉદ્ભવી હતી કદાચ સાવિત્રી કુદરતી હાજતે જવા ઊઠી હોય ને અશક્તિને કારણે ત્યાં જ બેસી પડી હોય તો ?

પણ હું કઈ તપાસ કરું તે પહેલાં જ, સાવિત્રીની સુધરતી જતી તબિયત માટે એના રામનો આભાર માનવા પૂજાની ઓરડીમાં ગયેલી બાની આનંદ ચીસ સંભળાઈ શ્યામ આમ આવ સાવિત્રી તો અહીં પૂજાની ઓરડીમાં છે

અને હું ત્યાં ગયો ત્યારે પૂજાની ઓરડીમાં શું જોઉં છું ? હરિજન' નામને સાર્થક કરતી સાવિત્રી રામની મૂર્તિ આગળ બેસીને ઈશ્વરના નામની માળા ફેરવે છે એને પૂછવાથી માલુમ પડ્યું કે એ આખી રાત સૂતી નથી પણ અહીં પૂજાની ઓરડીમાં રામનામ જપતી રહી.

ડૉક્ટરે ઈશ્વર પર આધાર રાખવાનું કહ્યું હતું ને ? બા તો બધું ભૂલીને જાણે સર્વ રહસ્ય હાથ લાગ્યું હોય તેમ સ્નેહથી સાવિત્રીને છાતી સરસી ચાંપી 'બેટા તારી સાચી ભક્તિથી જ મારી રોહિણી ઊગરી ગઈ '

ત્યારે બાજુના મંદિરમાંથી કોઈએ ઘંટ વગાડ્યો અને બીજી ક્ષણે ત્યાં ગવાતા ભજનની કડી અમારા કાનોએ સાંભળી 'સબ મન બસિયા એક જ રામ '

અને એ લીટી ગણગણતા અમે સૌ રોહિણીના પલંગ પાસે ગયા ત્યારે રોહિણીનું મુખ મલકી રહ્યું હતું

આ બનાવ પછી પૂજાની ઓરડીના દ્વાર મેં કદી બંધ થયેલા જોયા નથી કારણ કે બાના આત્માના દરવાજા ખુલી ગયા હતા

આરતી

આરતી અહોનિશ રુદિયામાં.
સ્મરણ તણી વાજે છે ઘંટા,
રૂપ હરિના સામાં.
આરતી અહોનિશ રુદિયામાં.

પાંચ પ્રાણના જલે દીવડા,
ટાળે મસ્ત દશામાં
આરતી અહોનિશ રુદિયામાં.

ઝળહળ ઝળહળ ઝગે આંખડી,
ચહુદિશ જ્યોતિધામાં.
આરતી અહોનિશ રુદિયામાં.

દેવ, આટલી સરોદ વિનતિ.
નિશ્ચળ કરો મુકામા.
આરતી અહોનિશ રુદિયામાં.

સરોદ

☆

નિર્વેદ

કાકા કાલેલકર

'વેદાંત-સાધનામાં નિર્વેદ શબ્દ ઘણી વાર આવે છે, એનો અર્થ શો?'

નિર્વેદ શબ્દના અર્થ અનેક છે. સામાન્યપણે આ દુનિયાના વ્યવહારિક જીવનથી જે કંટાળી જાય છે એના અનુત્સાહને નિર્વેદ કહે છે. વિષયોપભોગ કરીને ઇન્દ્રિયો જ્યારે તૃપ્ત થઈ જાય છે, ઓછામાં ઓછું વિષયો માટે જે તીવ્ર આકર્ષણ હોય છે તેનો વેગ મંદ પડે છે, ત્યારે એવી મનોવૃત્તિને પણ નિર્વેદ કહે છે. જે થવાનું છે તેને થવા દો, હું એની ચિંતા નહીં કરું, બહુ થયું, હવે તો પરિસ્થિતિ જે રૂપ ધારણ કરવાની હોય તે કરે, હું એની સાથે લડવા નહીં બેસું- એવી બિનઆગ્રહી વૃત્તિને પણ નિર્વેદ કહે છે.

અંતરમુખ થઈને માણસ જ્યારે પોતાના ગુણ-દોષોને શોધી શોધીને જુએ છે, ખુદ પોતાને માટે એના મનમાં તુચ્છભાવ જન્મે છે, ત્યારે પણ એને નિર્વેદ કહે છે, હું બહુ જીવ્યો, પણ કર્યું કાંઈ નહીં, કશું મેળવ્યું નહીં, આખી જિંદગી નકામી ગઈ, લોકો મને જે આદર આપે છે તેનાથી સંતોષ કેમ થાય? હું મારી તુચ્છતા ભારોભાર જાણું છું. અને એટલે સ્તુતિ અને આદરનાં વચનો સાંભળતા મનમા વૈરાગ પેદા થાય છે—ત્યારે એવી મનઃસ્થિતિને પણ નિર્વેદ કહે છે. ઉત્સાહનો અભાવ, અસંતોષ અને મોહનિરાશ—હૃદયમાં એ ત્રણે વધી જવાથી મનુષ્ય નિર્વેદ પામે છે.

કંઈ મળ્યું તો શું ને ન મળ્યું તો યે શું? મારા જીવનમાં અને મનોવૃત્તિમાં મોટો ફરક પડવાનો નથી—એવી તટસ્થતા જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે એને પણ નિર્વેદ કહે છે. અત્યંત નિરાશાથી પણ નિર્વેદ જન્મે છે અને અતિ-તૃપ્તિથી પણ નિર્વેદ જન્મે છે. નિર્વેદમાં નિરાશા નથી હોતી પણ ભ્રમનિરાશ થવાને કારણે કંઈક વિષાદની માત્રા હોય છે.

આ થયો નિર્વેદ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ. નિર્વેદનો મૂળ અર્થ છે દુનિયાને એડી-ચોટી સુધી ઓળખ્યા પછી જે અપેક્ષાભંગ થાય છે, અને જેમાંથી દુઃખ અને દૈન્ય નહીં, પરંતુ ઉપશમ અને શાંતિ મનમાં જન્મે છે. જીવન સફળ હોય કે નિષ્ફળ, જીવનમાં જેટલો યે સાર માન્યો હતો. તે તો એમાં જણાતો નથી, એટલો અનુભવ થવાથી દુનિયા પ્રત્યે જે ઉદાસભાવ, થોડું કારુણ્ય અને કંઈક વિષાદ—એ સૌનું મિલન ચિત્તમાં થાય છે તે જ છે સાચો નિર્વેદ. આ સાધનાનો એક સ્થાયી ભાવ છે. એમાંથી જ માણસને સાચી શાંતિ મળે છે, તે દુઃખમૂલક પણ હોતી નથી, તેમ દુઃખદાયક પણ હોતી નથી. એનાથી તો પરમ સમાધાન જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતાને ભાગે જે પણ કર્તવ્ય આવે તેનું ઉત્સાહયુક્ત પાલન કરવામાં તેને શક્તિ મળે છે. એટલા માટે કાવ્યચર્ચામાં શાંતરસની નિર્વેદ-મૂલિતા સ્વીકારી છે.

'નિર્વેદસ્થાયિભાવોઽસ્તિ શાંતોઽપિ નવમો રસઃ'

રાજા યયાતિ સમ્રાટ અશોક અને રાજા ભતૃહરિ, ત્રણેમાં આપણે નિર્વેદની સિદ્ધિ જોઈએ છીએ. અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનનો પૌરાણિક રાજા કિંગ ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપવાનો આજન્મ પુરુષાર્થ કર્યા પછી નિર્વેદથી કહે છે, '**A lesser God has created this world.**' મહાભારત યુદ્ધના અંતમાં સર્વ શત્રુઓના પરાજય પછી ધર્મરાજા શ્રી કૃષ્ણને નિર્વેદથી કહે છે—

'અયોઽર્પ અજયાકારો ભગવન્ પ્રતિભાતિ મે'

(હે ભગવાન, શ્રી કૃષ્ણ, અમારો વિજય મને તો પરાજય જેવો લાગે છે.) પશ્ચિમનો પ્રાચીન સેનાપતિ પીર્હસને એક યુદ્ધને અંતે પ્રચંડ વિજય મળ્યો, પરંતુ એ યુદ્ધમાં પીર્હસની અર્ધી સેના ખતમ થઈ ગઈ. ત્યારે એ નિર્વેદ સાથે કહે છે કે, મને આવો એક બીજો વિજય મળે તો મારું સત્યાનાશ નીકળી જાય.

નિર્વેદથી જે હૃદય—પરિવર્તન થાય છે તે સ્થાયી હોય છે. એટલે જીવન—પરિવર્તન કરવામાં કઠણાઈ પડતી નથી.

નિર્વેદનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મેં કર્યું માયસોર ગન્ત્યમાં, શ્રવણ બેલગોલ નામના તિર્થક્ષેત્રમાં ઊંચી ટેકરીની ટોચ પર. બાહુબલી ગોમટેશ્વરની સુંદર મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં ઊંચી ટેકરી પરથી આસપાસનો દૂર દૂરનો પ્રદેશ, એમાં અનેક તળાવો અને મનુષ્યના પુરુષાર્થનાં ફળ જેવાં નાના મોટાં ગામ અને શહેરો નજરે પડતાં હતાં. અને એવી ટેકરી પર વિરાજમાન છે ૬૦ ફૂટ ઊંચી સમપ્રમાણ, સમપ્રધાન, બાહુબલીની નગ્ન મૂર્તિ. એમના મુખ પર પરમ શાંતિ સાથે સાથે વિષાદની થોડીક છટા છે.

'દુનિયાની પામરતા જોઈ લીધી. એને કારણે દર્દોનું સેવન પણ ઠીક ઠીક સમય મારે કર્યું' અંતમાં ખ્યાલ

દયા મરી પરવારી

પુષ્પા ગાંધી

આફ્રિકાની લોકકથા

(૧)

એક ખેડૂ સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈ રોજ ખેતરે જતી બાળકને ઝાડને છાંયડે સુવાડી ખેતરનું કામકાજ કરતી

એક દિવસ રોજના ક્રમ પ્રમાણે બાળકને ઝાડને છાંયે સુવાડી તે પોતાને કામે વળગી થોડી વાર પછી બાળકના રડવાનો અવાજ આવ્યો તરત દોડીને તે બાળક પાસે આવી તો શું જોયું ! એક મોટું ગીધ બાળકને પોતાની પાંખોથી પંપાળીને શાંત કરી રહ્યું હતું બાળક તેની સામે હસી રહ્યું હતું રમી રહ્યું હતું આ દૃશ્ય જોઈને તે ગભરાઈ ગઈ અને બોલી ઊઠી

'અરે કેટલું ભયંકર પક્ષી! મારા બાળકને ખાઈ જશે તો!' અને તે દાતરડું લઈને દોડી. પક્ષી ઊડી ગયું પોતાનું કામ પૂરું કરીને તે ઘરે ગઈ પણ આ વાત કોઈને કરી નહી

બીજે દિવસે બાળકને ઝાડ નીચે સુવાડીને કામે વળગી જયું બાળક રડ્યું કે પાંખ ફફડાવતું ગીધ આવ્યું ને બાળકને શાંત કર્યું પેલી સ્ત્રી તો આ જોઈને ડઘાઈ જ ગઈ ને મનમાં વિચારતી રહી

આ ગીધ શું કરતું હશે? તે મારા બાળકને ચાંચ મારતું નથી પણ પાંખ ફેલાવીને હવા નાખે છે અને ને આવતા જ બાળક શાંત થઈને તેની સાથે રમે છે '

તે બાળક પાસે જેવી ગઈ તેવું જ પક્ષી ઊડી ગયું બાળકને લઈને તે ઘરે આવી

ઘરે આવતા જ તેણે તેના પતિને આ બે દિવસની આશ્ચર્યજનક ઘટના કહી સંભળાવી.

તેનો પતિ આ વાત માનવા તૈયાર થયો નહી. તે બોલ્યો 'તું જૂઠું બોલે છે આવું કદી બને જ નહી ' પત્ની મૌન રહી

બીજે દિવસે તે બાળકને લઈને ખેતરે ગઈ બાળકને છાંયડે સુવાડીને કામે લાગી બાળક રડતા જ તે બોલી 'હમણાં જ જઈને મારા પતિને બોલાવી લાવું તેઓને મારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી નજરે જ બતાવું '

અને તે ઘર તરફ દોડી અને પોતાના પતિને બોલાવી લાવી

તેનો પતિ તીર કામઠા લઈને આવ્યો. ને જે બને તે જોવા લાગ્યો

થોડી વાર થઈને બાળક ફરી રડવા લાગ્યું જેવું બાળક રડવા લાગ્યું કે તરત ગીધ આવ્યું ને પાંખ ફફડાવતું બાળક પાસ બેઠું આ જોતા જ પતિ ખૂબ ગભરાઈ ગયો ને તેના પર નિશાન તાકીને તીર છોડ્યું પણ તે ક્ષણે ગીધ ઊડી ગયું ને તીર બાળકને વાગ્યું – બાળક વીંધાઈ ગયું

ગીધ કે જે બન્યું હતું બાળકને રોજ શાંત કરતું હતું તેને જ મારી નાખવાની બાપે ઇચ્છા બતાવી તેથી ગીધ ઊડતા ઊડતા બોલ્યું

હા! મનુષ્યમાંથી દયા મરી પરવારી કારણ કે તે પોતાના જ બાળકને મારી નાખ્યું છે તારાથી માણસો હવે એકબીજાને મારવાની શરૂઆત કરશે '

અને આ જ દિવસથી માણસો એક બીજાના ખૂન કરતા થયા

☆

આ જ્યો કે દુનિયા તો આવી જ હશે અધિકની અપેક્ષા કરવી જ વ્યર્થ છે એવી દુનિયામાં પણ ભલાઈ સારા પ્રમાણમાં છે પ્રત્યેક જીવ ઓછા વત્તો ઉન્નતિશીલ છે જ જીવોની ઉપેક્ષા કરવી એ યોગ્ય નહીં કહેવાય. નિષ્કામ ભાવથી આવી દુનિયાને મદદ જ કરવી જોઈએ. જો જરા જેટલી યે ઉન્નતિ કરવામાં આપણે મદદગાર થઈ શકીએ તો તે સંતોષનું જ કારણ છે '—એવા એવા ભાવ એ મૂર્તિના ચહેરા પરથી સૂચિત થાય છે મૂર્તિની આંખની આસપાસ મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં અને હોઠ પર અને ખાસ કરીને હોઠોની કિનાર પર વિષાદની થોડી શંકા દેખાઈ આવે છે શાંતિ સદ્ભાવ કારુણ્ય અને પ્રશમ સૌની સાથે જ્યારે વિષાદની થોડી છટા મળી જાય છે ત્યારે નિર્વેદનો શાંતિભાવ પ્રગટ થાય છે નિર્વેદ કલ્યાણી કામના, આસ્તિકતા અને વાસ્તવિકતાનો સાક્ષાત્કાર એના મળવાથી જ જન્મે છે નિર્વેદ અદ્વૈત ભાવનાના દૃઢીકરણને માટે અત્યંત જરૂરી તત્ત્વ છે

['મંગલ પ્રભાત']

આવા હતા બાપુ

નવીન ગાંધી

આશ્રમના બાળકોના શિક્ષણની બાપુ હમેશાં ચીવટ રાખતા અને માનતા કે સર્વાંગીય વિકાસ તો જ થાય જો બાળકને ઉદ્યોગ સાથે કેળવણી અપાય. પાયખાના સફાઈ, રસોડાનું કામ, ખેતી, સુથારી વગેરે પણ કેળવણીનું એક અંગ છે એમ કોઈ બાળક ન સ્વીકારે ત્યારે તરત બાપુ કહેતા: 'તમે બધા આશ્રમની એક વિશેષ વાત સમજ્યા હો એમ જણાતું નથી. ઉદ્યોગો એ પણ કેળવણી છે અને તેથી બુદ્ધિનો અને સાથે સાથે બીજી કેટલીક ઇંદ્રિયોનો વિકાસ થાય છે. આનો એવો કોઈ અર્થ ન કરતા કે અક્ષરજ્ઞાનને હું ઉતારી પાડવા માગું છું અક્ષરજ્ઞાનની કિંમત હું બરોબર સમજનારો છું. મારા કરતાં તેનો વધારે ઉપયોગ કરનારા ઘણા માણસો એકાએક નજરે નહિ ચડે. મારો હેતુ ઉદ્યોગના શિક્ષણને અક્ષરજ્ઞાનની હારોહાર મૂકવાનો છે. આટલી વાત જેઓ સમજી લે તેઓ ઉદ્યોગના શિક્ષણને ભોગે અક્ષરજ્ઞાન શીખવાનો લાભ કદિયે નહિ કરે. આવા બાળકોનું અક્ષરજ્ઞાન વધારે દીપી નીકળશે એટલું જ નહિ પણ પ્રજાને એનો વધારે લાભ મળશે. આ વાત બરોબર સમજી ગયા હશો તો રસોડું ચલાવવામાં પણ તમને ઉત્સાહ રહેશે અને જ્ઞાન પણ મળશે.

બાળકોના સર્વાંગીય વિકાસનું સતત ચિંતન કરનારા બાપુને જ્યારે ખબર પડી કે બાળકો રસોડાના કામની અમૂક જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર થયા છે ત્યારે તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો અને આવા કામમાં પણ શિક્ષણના પાઠો

ઘડનારા બાપુએ તરત નીચેના નિયમો ઘડી બાળકોને આપ્યા.

(૧) ગમે તે થાય કંઇ બગડે કે ફૂટે તો યે મિજાજ ન ખોવો, અધીરા ન થવું. ચિંતા ન કરવી પણ કારણ શોધીને તે દૂર કરવું.

(૨) સાથી કામ પૂરું ન કરે કે આળસ કરે તેથી તેની ઉપર ચીડાવું નહિ પણ તેટલો વધારે બોજો પોતે ઉપાડી લેવો.

(૩) જે કરવું તે પાકું ને બને તેટલું પૂર્ણ કરવું.

(૪) રસોડામાં રમત કદી ન કરવી. એકબીજાને હસતાં પણ ન મારવું

(૫) કામ વિના ન જ બોલવું એ સારું છે પણ બોલ્યા વિના ન જ રહી શકાય તો બહુ જ ધીમે સાદે નિર્મળ વિનોદ વાર્તા કરવી. પણ ધીમે ધીમે ટેવ તો ન જ બોલવાની પાડવી.

(૬) વાતો કરવી જ તો યે કોઈની નિંદાની, એક બીજાની કૂથલીની વાત કદી ન કરવી

(૭) રસોડામાં બાળકો કેવળ કછોટાવાળું ધોતિયું પહેરે તો બસ છે, બાળાએ પણ કચ્છ વાળીને બેસવું જોઈએ ને જાકીટ બસ છે, ઓઢણીની આવશ્યકતા રસોડામાં નથી. આમ કરવાથી લૂગડાંનો બચાવ થાય છે ને દાઝવાનો ભય ઓછો રહે છે. કોઈએ પહેરણ પહેર્યું હોય તો તેની બાંય કોણી લગી ચડાવી દેવી.

(૮) છીંક આવે તો રૂમાલ મોઢે રાખીને છીંક ખાવી કે જેથી થૂંકના છાંટા શેમાંયે ન ઊડે. નાક સાફ કરવું હોય તો રૂમાલ વાપરવો. પસીનો આવે તો લૂછી નાખવો. ટીપાં કશામાં ન જ પડવા દેવાય. આનો અર્થ એ થયો કે બધાંની પાસે રૂમાલ હોવો જ જોઈએ.

(૯) વાસણ વ. લુવાનો રૂમાલ તો રસોડા ખાતે નોખો જ હોય ને તે રોજ સાબુથી ધોવાવો જોઈએ.

(૧૦) રસોડામાં કામ કરનારે ખાસ કાળજીથી નખ સાફ રાખવા. વખતોવખત ઉતારવા છતાં તેમાં મેલ ભરાયો હોય તે સળીની અણીથી કાઢી નાખવો.

(૧૧) રસોઈની કંઈ ચીજ સ્વાદને ખાતર કોઈએ ન ઉપાડવી કે ચાખવી.

(૧૨) શાક વિ. ખારું ફિક્કું છે એ જાણવા ખાતર ચાખવું પડે તો તે ચમચા વતી મુખી હોય તે ચાખે ને ચાખીને તરત ચમચો ધોઈ નાખે.

(૧૩) માંદાઓને, સારુ કે ખાસ વ્રતવાળા સારુ ખાસ રસોઈ કરવાનું આવે તે બોજારૂપ ન માનતાં તે હર્ષપૂર્વક તૈયાર કરવું. અનુભવે માલમ પડશે કે બધા કામના વખત જાળવ્યા

હશે તો બોજો લાગશે નહિ.

(૧૪) જે વખત પોતાને હાજર થવાનો હોય તે વખતે જ હાજર થઈ જવું. મિનિટની પણ કિંમત છે એમ જાણવું. તેથી બે મિનિટ વહેલા આવવું મોડા કદી નહિ.

(૧૫) જેનું કામ રસોડામાં નથી તે વાતો કરવા કે અમસ્તો જોવાને ન ઊભે.

(૧૬) રસોડું આખો વખત સ્વચ્છ રહેવું જોઈએ. બધી ચીજ પોતપોતાને ઠેકાણે હોવી જોઈએ. જેનું કામ થઈ રહે તે બધું સુઘડ મૂકીને જાય.

દરેક નાના મોટાં કામોમાં પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિ રાખી અને બાળકો પાસે રસપૂર્વક મૂકાય એમ બાપુ શિક્ષકો પાસે અપેક્ષા રાખતા અને ઘણીવાર ટકોર કરતા કે, 'આવા કામો, આપણે ગીતાને કેટલી અમલમાં મૂકીએ છીએ તે માપવાનું યંત્ર છે.'

ઉદ્યોગો કે આપણા રોજિંદા કામો યંત્રવત્ બની જાય તો શુષ્કતા ઊભી થવાનો ભય રહે અને તે નકરું વૈતરું બની જાય. આજના આપણા શિક્ષણમાં આ દૃષ્ટિ નહીં કેળવાય તો શાળાઓમાં ચાલતા ઉદ્યોગો યંત્રવત્ બની જશે અને બાળકોને તે બોજારૂપ લાગશે.

☆

શ્રી રામકૃષ્ણની બોધકથા

એક દિવસ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને એક ભાઈએ પૂછ્યું: 'સ્વામીજી, મારા જેવા સંસારી માણસને સંસારમાં રહ્યા રહ્યા પણ સંસાર સાગર તરી શકવાનો કશો ઉપાય ખરો?'

આ સાંભળીને શ્રી રામકૃષ્ણ બોલ્યા: 'કેમ નહીં? સાધુ સંતોની વાણી સાંભળવી જોઈએ, એકાંતમાં બેસીને પ્રભુ ભજન કરવાં જોઈએ. વિવેકી બનવું જોઈએ. અને ખરાં દિલથી પ્રાર્થના કરવી કે, હે પ્રભુ! મને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ દે.' જો માણસને શ્રદ્ધા હોય તો તેને બધું જ સહજ થઈ જાય છે. શ્રદ્ધા કરતાં બીજી એકેય મોટી વસ્તુ નથી.

પુરાણની કથાઓમાં તો તમે શ્રદ્ધાની પ્રબળ શક્તિ વિષે વાંચ્યું હશે જ. એક કથા છે કે, ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીને લંકા પહોંચવા માટે દરિયા પર સેતુ બાંધવો પડ્યો હતો. પણ હનુમાનજીને રામનામમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેથી તે તો રામનામ લઈને એક જ છલાંગમાં સમુદ્ર પાર કરી ગયા. એમને સેતુની જરૂર ન રહી.

એક વાર વિભીષણે એક માણસને દરિયો પાર કરવો હતો તેને એક પાંદડાં પર શ્રીરામનું નામ લખીને તેના કપડાના છેડે બાંધી દીધું અને કહ્યું, 'હવે તું નિરાંતે દરિયો પાર કર. ગભરાતો નહીં. શ્રદ્ધા રાખીને પાણી પર ચાલ્યો જ જા. પણ યાદ રાખજે કે જે પળે તારી શ્રદ્ધા આ બાંધેલાં પાંદડાં પરથી ગુમાવીશ તે જ પળે તું ડૂબી જઈશ.'

પેલા ભાઈ તો વિભીષણના કહ્યા મુજબ શ્રદ્ધાથી પાણી ઉપર સરળતાથી ચાલવા લાગ્યો. અધવચ્ચે તેને વિચાર આવ્યો. 'લાવને, જરા જોઉં તો ખરો કે વિભીષણે પાંદડામાં એવું તે શું લખ્યું છે કે જેથી હું આમ સહેલાઈથી દરિયો પાર કરી શકું છું!'

ધીરે રહીને કપડાનો છેડો છોડીને પાંદડું બહાર કાઢ્યું અને શું જુએ છે? રામનું નામ. 'અરે રે, આ તો રામનું નામ છે! એમાં વિભીષણે શો મોટો ચમત્કાર કર્યો! એ તો હું યે લખી શકત.'

આ વિચાર આવતાં જ એની શ્રદ્ધા હૃદયમાંથી ઊડી, અને તે સાથે એ માણસ દરિયામાં તરત ડૂબી ગયો.

"ઉદય"

કોણ અભણ? — રવિશંકર મહારાજ

માત્ર રામાયણ વાંચવાથી કે સાંભળવાથી કંઈ ન વળે. તે એવો ઉપયોગી ગ્રંથ છે કે તેના શબ્દે શબ્દે આપણને નવું ને નવું જાણવાનું મળ્યા જ કરે છે. પણ એ જાણીને પ્રસંગ આવે ત્યારે જીવનમાં ન મૂકીએ તો એ જાણ્યું નકામું છે. તુંબડું હોય તે આપણને ડૂબતા બચાવે ખરું, પણ કિનારે ન લઈ જાય. એ તો આપણા હાથ પગ હાલે તો જ કિનારે જવાય. તેમ રામાયણ એ તુંબડું છે. એનું મનન કરીને જીવનમાં ઉતારીએ તો જ તારી શકે. રામાયણમાં આપણને ધર્મ કોને કહેવાય અને અધર્મ કોને કહેવાય એ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે.

ધર્મ એ અંતરમાંથી ઊગે છે. એનો એક દાખલો આપું. રાધનપુરમાં ગયા દુષ્કાળ વખતે એક દિવસ ગોળ વહેંચાયો. ખોદકામ કરતા બધા મજૂરોએ ગોળ લીધો પણ એક છોકરીએ લેવા ના પાડી. ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તેણે ના જ માન્યું. કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું કે મારી બાએ મફતનું કંઈ પણ લેવાની ના પાડી છે. મને નવાઈ લાગી કે વગર મહેનતનું ન ખવાય એ ઊંચ ધર્મ એને કોણે શીખવ્યો હશે? મને એ માતાને મળવાનું મન થયું અને એક દિવસ પ્રસંગ પડ્યે એને ઘેર ગયો. ગયો ત્યારે માથે આખું ઓઢીને એ બાઈ બેઠી હતી. મને જોઈને એ ઊભી થઈ ગઈ ને આવકાર આપ્યો. એ વિધવા હતી. થોડા વખત પહેલાં જ એનો જુવાન ધણી મરણ પામ્યો હતો. મેં પૂછ્યું, "ખેતી કરો છો?" ત્યારે તેણે કહ્યું, "હવે નથી કરતી. મેં બળદ હતા તે વેચી નાખ્યા અને ત્રીસ વીઘા જમીન હતી તે ગોચરમાં મૂકવા મહાજનને આપી દીધી. આ મારી છોકરી છે તે મજૂરીએ જાય છે, અને હું ઘરનું કામ છાણાંવાસીદાં કરું છું. આમ મારું ગુજરાન ચાલે છે. એ બળદના છસો રૂપિયા ઊપજ્યા તે મેં શેઠને આપ્યા છે અને કહ્યું છે કે મારા ધણીનું કલ્યાણ થાય તેવા કોઈ સારા કામમાં વાપરજો. શેઠ બહુ ભલા છે. તેમણે એ રૂપિયા એક વરસ પોતાની પાસે રાખ્યા અને બાજુના એક ગામમાં પાણીનું બહુ દુઃખ હતું ત્યાં ગામલોકોએ મજૂરી કરી જેથી રૂા. ૫૫૦)માં એક કૂવો અને હવાડો બનાવી દીધા છે. બાકીના પચાસ અને બીજા વ્યાજના થયા તે મંગીને ગામમાં પરબ ચલાવે છે." મેં કહ્યું કે "તમે એ રકમ તમારા ભરણપોષણ માટે રાખી હોત તો?" તેણે મારી સામે આંખો ડગડગાવતાં કહ્યું, "મારો ધણી બહુ જુવાન હતો. ઘણી મહેનત કરીને તેણે બળદ આણ્યા હતા. એની મહેનતનું અમારાથી કેમ ખવાય?" ત્યારે આ જમીન એકલી છોકરી માટે રાખી હોત તો?" ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, "છોકરી એનું નસીબ લઈને નહિ આવી હોય?" આ જવાબ સાંભળી હું તો આભો જ બની ગયો. મને થયું કે આને કોણે આ શાસ્ત્રો ભણાવ્યાં હશે? મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય છે તે સાચા કે ખૂણામાં પડેલી આ કાળી બાઈ સાચી? ક્યાં આજનો બીજાની મજૂરીનું હડપ કરી જતો છતાંય શિક્ષિત કહેવાતો સમાજ અને ક્યાં અભણ કહેવાતાં આ ગામડિયાં? એમાંથી કોણ અભણ? હજુ મારા મનમાં 'મારો ધણી બહુ જુવાન હતો. એની મજૂરીનું અમારાથી ખવાય?' એ શબ્દો ગુંજ્યા જ કરે છે.

☆

પ્રત્યેક સજ્જનના ઘરની આસપાસ નાનકડો બાગ હોવો જ જોઈએ. બારણાની સામે તુલસીનો છોડ અવશ્ય હોય અને તેની આસપાસ રંગોળી પૂરવા માટે પણ પૂરેપૂરો અવકાશ હોવો જ જોઈએ.

પૂજાને માટે નિત્ય થોડાં ફૂલ આપી શકે એવા છોડ પણ ઘરની આસપાસ હોવા જોઈએ. અને તે પછી નાનાં મોટાં ચેંચાર વૃક્ષો પણ હોવાં જોઈએ. કુટુંબ જેની છાયામાં બેસી શકે, વાર્તાલાપ કરી શકે. કહે છે કે આંખોના આરોગ્યને માટે લીલા રંગનું દર્શન અત્યંત જરૂરી છે.

આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે ભારતીય ફૂલોના સૌમ્ય અને ઉત્કટ સુગંધી અનેક માનસિક રોગોને દૂર કરે છે અને ચિત્ત-શાંતિ બક્ષે છે અને બાળકોના શિક્ષણ અને સંતોષને માટે પણ ઘાસ, ફૂલ, પાંદડાંવાળા છોડોનું કિંડાગણ — રમકડાં અને માબાપના પ્રેમ જેટલાં જ જરૂરી છે.

પણ બાગનો મૂળ ઉદ્દેશ જ એ છે કે તે પક્ષીઓને અખંડ નોતરાં આપે છે. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ અને પતંગિયાં બાગ વિના તમારી પાસે નહીં આવે. માણસ માટે એમનો સહવાસ બહુ અત્યંત જરૂરી છે. પ્રત્યેક બાગ આકાશમાં ઊડનારા અને ગાનારા પ્રકૃતિના દૂતોને આમંત્રણ આપે છે.

— કાકા કાલેલકર

ખોટી દિશા

એક વાર વેઈ રાજ્યના રાજાએ ચાઓની રાજધાની હાનતાન પર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચી લ્યાંગ એ વખતે પ્રવાસમાં બહાર હતો પણ જ્યાં એને આની જાણ થઈ કે તરત પાછો ફર્યો, અને રાજાને મળવા ગયો.

એણે રાજાને કહ્યું: 'રાજન! હમણાં પાછા ફરતાં થાઈહાંગ પર્વત પર મને એક માણસ મળ્યો. એ રથ પર સવાર થઈને ઉત્તર તરફ જતો હતો. એણે મને કહ્યું કે, હું છૂ રાજ્યમાં જાઉં છું.'

મેં એને પૂછ્યું: 'તો પછી તું ઉત્તર દિશાએ કેમ જાય છે?'

એણે ઉત્તર આપ્યો: 'તેથી શું થયું? મારી પાસે સરસ ઘોડો છે.'

'તારી પાસે બહુ સરસ ઘોડો હોય તેથી શું? તું જાય છે તે દિશા જ ખોટી છે.'

'તો એમાં શું થયું? મારી પાસે ઘણા રૂપિયા છે.'

'એમ પણ હોય—પણ તેથી શું? દિશા જ ખોટી છે.'

'કંઈ વાંધો નહીં, મારો સારથિ બહુ હોશિયાર છે.

મેં કહ્યું કે, 'તારા ઘોડા જેટલા સારા હશે, તારી પાસે જેટલા વધારે રૂપિયા હશે, તારો સારથિ જેટલો કુશળ હશે, તેટલો જ તું છૂ રાજ્યથી વધારે ને વધારે દૂર જશે.'

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ જૂન ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

આવા હતા બાપુ—૧-૨-૩ દરેકના	૦—૫૦
ગાંધી ગુરૂ	૧—૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	૧—૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	૦—૩૭
મસ્તીની પળોમાં	૦—૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	૦—૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	૦—૨૦
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા	(છપાય છે)
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	,,
આવા હતા બાપુ—૪	,,

પ્રીત્યું

☆

પેલી પેલી પ્રીત્યું સમરૂં જનુની જનક કેરી
દીધાં દેહનાં જેણે દાન જી
બીજી બીજી પ્રીત્યું સમરૂં ભાંડુ ને ગોઠિયાની
બાળપણ સ્વરગ સમાન જી — પેલી૦

ત્રીજી ત્રીજી પ્રીત્યું સમરૂં વિદ્યાદાતાર ગુરુની
પૂજાવ્યા સરસતી પાય જી
ચોથી ચોથી પ્રીત્યું સમરૂં ઘરની નારીની જેણે
દીધી સંસારે શીળી છાંય જી — પેલી૦

પાંચમી પાંચમી પ્રીત્યું સમરૂં સદ્દગુરુચરણો કેરી
દરશાવી અનહદ કેરી વાટ જી
છઠ્ઠી પ્રીત્યું રે સમરૂં હરીજન કેરી જેણે
ઘડિયલ ઘણુથી રૂડા ઘાટ જી — પેલી૦

સાતમી પ્રીત્યું સમરૂં ધરતીમાતાની જેણે
દીધાં છે અન્નજળને દામ જી
ઈ રે પ્રીત્યુંથી અદકી પ્રીત્યું શ્રીહરિની જેનાં
કોટિ સૂરજથી ઝળહળ ધામ જી

તનસુખ ભટ્ટ

વર્ષ ૧૨
જુલાઈ '૫૬
૫

સંપાદક • નવનીત

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ–આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે... ... .આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઈબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૮

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૨ [૧૨-જુલાઈ-૧૯૫૯] અંક ૫ મો

અત્યારનું વાયુમંડળ અનીતિમય બની ગયું છે એ તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એવી સ્થિતિમાં મૂકસેવા એ જ સુવર્ણ માર્ગ છે.

—ગાંધીજી

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

તમારા માથાળુ કાગળ માટે આભાર. જો ભગવાન પંડિતોને જ મળી શકતા હોય તો એ મહા કરુણ કહેવાય એ તમારી વાત સાચી છે. મારી લાગણી તમારી ધોરણની સાથે મળતી આવે છે. એક વખત ઈશ્વરની શોધમાં બધા વૈજ્ઞાનિકો નીકળી પડ્યા હતા. વાત એવી છે કે એ વૈજ્ઞાનિકો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા. ત્યાં એમને બ્રાહ્મણના ઘરમાં કે રાજાઓના મહેલમાં ઈશ્વર જડ્યો નહીં; પણ એક અસ્પૃશ્યની ઝૂંપડીમાં જડ્યો. તેથી જ ઈશ્વરને હું કહું છું કે મને અસ્પૃશ્ય બનાવ. પચાસ વરસની પરીક્ષા પછી અસ્પૃશ્ય બનવાને હું યોગ્ય ઠર્યો છું અને તેથી મને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો છે.

* * *

...... ઈશ્વરનાં દર્શન આંખથી નથી થતાં. ઈશ્વરને શરીર નથી એટલે તેના દર્શન શ્રદ્ધાથી જ થાય છે. આપણને જ્યારે હૃદયમા કોઈ પણ જાતના વિકારી વિચાર ન થાય કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ન રહે અને નિત્ય પ્રસન્નતા રહે તો એ સૂચવે છે કે હૃદયમાં ભગવાન વાસ કરે છે. એ ત્યાં હંમેશાં છે જ પણ આપણે તેને જોતા નથી કેમ કે આપણામાં શ્રદ્ધા નથી અને તેથી અનેક જાતનાં સંકટો ભોગવીએ છીએ. ખરી શ્રદ્ધા આવ્યા પછી બહારથી લાગતાં સંકટો પણ એવી જેને શ્રદ્ધા છે તેને નથી લાગતાં.

* * *

...... ઈશ્વર નિરાકાર છે. માણસ તેના ભાતભાતના આકારો કલ્પે છે; એટલે રામનામને સ્વરૂપે તમારે ઈશ્વરનું દર્શન કરવું હોય તો સહુથી પ્રથમ તમારા અંતરમાં ઊંડા ઊતરી આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. તમારે તમારા પોતાના દોષ હજાર ગણા મોટા કરીને જોતાં અને તમારા પડોશીના દોષ માંડી વાળતાં શીખવું જોઈએ. સાચી પ્રગતિનો એ જ એક રસ્તો છે બીજો નથી...

* * *

.... તમારા કાર્યનું તાત્કાલિક પરિણામ ભલે કાંઈ જ જોવામાં ન આવે તેથી લવલેશ પણ નિરાશા ન થવી જોઈએ. શુભ હેતુથી નિઃસ્વાર્થપણે અને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરેલી સેવા કદી નિષ્ફળ નથી જતી, એવો વિશ્વાસ રાખીને આપણે તો એક ધ્યાન થઈ લીધેલા કામને વળગી રહેવું જોઈએ. શુભ કાર્યોમાં ઘણી વેળા માણસે પોતાનું આખું જીવન અર્પી દીધેલું છે, અને પરિણામ તો એની પછીના જ જુએ છે, એવું પણ બનેલું આપણે જોઈએ છીએ.

* * *

.. .. ઈશ્વરની પ્રાર્થના ગમે તે નામે કરાય. કરવાની રીત હૃદયથી પ્રાર્થના કરવામાં છે. હૃદયની પ્રાર્થના શીખવાનો માર્ગ સેવાધર્મ છે. આ યુગમાં જે હિન્દુ અંત્યજની સેવા હૃદયથી કરે છે તે શુદ્ધ પ્રાર્થના કરે છે. હિન્દુ તેમ જ હિન્દુસ્તાનના બીજા વિધર્મી કંગાળોને અર્થે જે હૃદયપૂર્વક રેંટિયો ચતાવે છે, તે પણ સેવાધર્મ આચરે છે અને હૃદયની પ્રાર્થના કરે છે. —બાપુ

એક વાર સાંજે દરિયાને કાંઠે થોડા સાધકો સત્સંગ કરી રહ્યા હતા. સત્સંગ એટલે સત્યની સાથે સંગ. એક સાધકને અન્ય સાધક સાથેનો લાંબા સમય સુધીનો સત્યનો સંગ વિરાટના દર્શન દ્વારા જ થાય છે. તેથી સાધકોએ દરિયાકાંઠો પસંદ કર્યો હતો. કેમકે તે અનંત જીવનના પ્રવાહનું એક પ્રતીક છે. પ્રથમ તો સાધકો મૌનમાં બેઠા. મૌનમાં સાગરનાં મોજાંઓ કાંઠા સાથે અથડાતાં અને જે ધ્વનિ થતો તે સાધકોના કાનમાં 'ઓમ' જેવું ગુંજન કરતો હતો. તે સાંભળતાં-સાંભળતાં તેમનો શ્વાસ પણ 'ઓમ' ધ્વનિ કરે છે એવું તેમને લાગ્યું. એવામાં એક સાધકને ગાવાની પ્રેરણા થઈ. તેમણે એક ગીત ગાયું —

બંદે, અપને આપકો પહચાન॥
જગકો તું તો કામ કરે હૈ,
અપને આપ કો ભી પહચાન॥
સાથ તો હૈ તેરે ભીતર ભાઈ
જ્યું તલવાર ઔર મ્યાન॥
જીસ જ્ઞાનસે હોવે તેરી પહચાન,
ઉસમેં હી તેરી શાન

ગીત પૂરું થયું પણ સાધકો હજુયે મૌનની મસ્તીમાં મગ્ન હતા. અચાનક એક સાધકે પૂછ્યું. 'પોતાને પહેચાનવો એટલે શું?'

એક બીજા સાધકે જવાબ આપ્યો. 'હકીકતમાં આપણે પોતે શું છીએ એ જાણવું તે.'

'તે કંઈ અઘરું નથી–' પહેલા સાધકે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું–'કેમ કે આપણે જાણું એ છીએ કે આપણે માણસ છીએ.'

પણ માણસ એટલે શું? એક ત્રીજા સાધકે પૂછ્યું.

'માણસ એટલે માણસ.' એક ચોથા સાધકે જરા ચીડાઈને કહ્યું– 'ભલા માણસ એટલી ય તમને ખબર નથી?'

'જો ખબર હોત તો ભાઈ હું આ પ્રશ્ન જ શું કામ પૂછતે? મારી વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ કેટલીએ વાર પશુ જેવી હોય છે જેથી મને કોઈ વખતે એવી શંકા થાય છે કે હું માણસ છું ખરો?'

તમે એવું સ્વનિરીક્ષણ કરી શકો છો તે પણ સારું છે.' એક પાંચમો સાધક બોલ્યો –'કારણ કે માણસોમાં કેટલાક એવા છે જેમને પશુતા અને માનવતા વચ્ચે વિવેક કરવાનું નથી સૂઝતું. તેઓ તો એમ જ સ્વીકારી લે છે કે પશુતા કે પશુત્વ માણસાઈનું જ એક અંગ છે, જેનાથી કોઈ દિવસ છૂટકારો થવાનો નથી. તેથી જ તો તેઓ એવી વૃત્તિઓ અને વાસનાઓને પોષ્યા જ કરે છે.'

'અને એટલા માટે જ તો પોતાને પિછાનવાનો આદેશ માણસને આપવામાં આવે છે.'

'પણ શું કોઈ કોઈ વાર–' એક સાતમા સાધકે પૂછ્યું –'પ્રત્યેકને કોઈ શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવાનું અથવા કંઈ શુભ કરવાનું મન નથી થતું?'

તે તો થાય જ છે!' કોઈક બોલી ઊઠ્યું.

તો શું મન બે પ્રકારનું હોય છે? કોઈ વખતે તે માણસને પશુત્વ તરફ ખેંચી જાય છે તો કોઈ વાર દેવત્વ તરફ લઈ જાય છે.' પહેલા સાધકે કહ્યું.

તે જ તો સમજાતું નથી. મન તો આપણને અનેક દિશામાં દોરી જાય છે. તે તો સાચે જ આપણને નચાવે છે. મદારી વાંદરાને ડુગડુગી વગાડીને નચાવતો હોય તેમ.' જવાબમાં બીજા સાધકે કહ્યું.

તેથી જ તો મનનો નાશ કરવા માટે સાધના કરવી પડે છે.'

પણ મન જ નહીં રહે તો માણસ ક્યાં રહેશે? તેનો પણ નાશ થઈ જશે. કારણ કે માણસ તો મનનું પૂતળું છે.'

તેથી જ તો મનની ઉપરની અવસ્થામાં તેનાથી પર જવું પડશે. તે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ રહીને મન જેટલાં અને જેવાં પૂતળાં બનાવશે તેમને જોઈ લઈશું, અને તેનાથી નિર્લેપ રહી શકીશું.'

'એટલે કે, આપણે એક સાક્ષીરૂપે જે બધું બની રહ્યું છે તેને જોઈએ.'

'હા.'

'પણ સાક્ષી તો તે જ થઈ શકે જે ક્ષય નથી પામતો અને તેથી સંસારની બધી નાશવંત વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને જોઈ શકે છે.'

'તેથી મારા શબ્દકોશમાં 'સાક્ષી'નો અર્થ મેં એવો કર્યો છે કે સ+અક્ષયી, અર્થાત જેનો ક્ષય

નથી થતો તે.'

'તો શું આપણામાં કોઈ અક્ષય તત્ત્વ રહેલું છે?'

'હા, અને તેને શોધવું અને પિછાનવું તે જ તો પોતાની પિછાન છે.'

'અને જે અક્ષય હોય છે તે પૂર્ણ હોય છે.' કોઈએ ઉમેર્યું.

'તે તો છે જ તો. એક મહર્ષિએ કહ્યું છે કે, તે (પ્રભુ) પૂર્ણ છે આ (માણસ) પૂર્ણ છે.'

'એવું જો હોય તો આ પૂર્ણતા જે આપણામાં રહી છે તેનું ગાન આપણને કેમ સહેલાઈથી નથી થતું?'

'કારણ કે, મને એ પૂર્ણતા પર એક આવરણ ગૂંથી લીધું છે.'

'તો આજના આપણા આ વાર્તાલાપનો સાર ફક્ત એટલો જ કે, મનથી મુક્તિ મેળવવાની સાધના કરતા રહીએ?'

'ત્યાર પછી સાધકો ફરી મૌનમાં બેઠા, તેઓ થોડો સમય એમ બેઠા હશે કે ત્યાં હમણાં સુધી સાધકોથી થોડે દૂર રેતીમાં રમતાં બે ચાર બાળકો આવી પહોચ્યાં અને મોટેથી કહેવા લાગ્યા: 'બાપુ, બાપુ! હવે ચાલો બહુ મોડું થઈ ગયું છે. નહિતર મોટાં બા વઢશે.'

અને સાધકો મૌનમાંથી ઊઠ્યા. બાળકો સાથે સૌ પોતપોતાના ઘર ભણી વળ્યા.

એ ઘટનાને બીજે દિવસે સાધકો રહેતા હતા તે શહેરમાંના એક લત્તામાં વહેલી સવારે એક પ્રભાતફેરી નીકળી. તેમાં ભાગ લેનારાં: 'શ્રી રમણાય નમઃ', 'શ્રી રમણાય નમઃ' મંત્રનો મધુર સ્વરે જાપ જપતા પસાર થતાં હતા.

મંડળીમાંના એક સાધક તે શેરીમાં રહેતા હતા. તેમણે એ મંત્રધ્વનિ સાંભળી પોતાની પત્નીને પૂછ્યું: 'આજે આ પ્રભાતફેરી શેની નીકળી છે?'

સ્ત્રીએ કહ્યું: 'આપણા પાડોશમાં રમણિકાબહેન છે ને, તે કહેતાં હતાં કે, આજે તેમના ગુરુદેવનો જન્મદિવસ છે. તે અંગે આ પ્રભાતફેરી નીકળી છે.'

'તેમના ગુરુદેવ વળી કોણ?'

'મહર્ષિ રમણ.'

'પણ, મેં તો તેમનું નામ આજ પહેલાં કદી સાંભળ્યું નથી.'

'તો, આજે સાંજે તેમના જન્મદિવસ નિમિત્તે શહેરમાં સભા ભરાવાની છે તેમાં જજો. ત્યાં તમને રમણિકાબહેનના ગુરુદેવ મહર્ષિ સંબંધમાં ઘણુંઘણું જાણવા મળશે.'

'તે બરાબર છે–' સાધકે કહ્યું–'આજે ઓફિસેથી પરવારી હું સીધો સભામાં જઈશ. તેથી મને ઘરે આવતાં જરા મોડું થશે.'

'વાંધો નહીં–' સ્ત્રીએ કહ્યું–'પણ મારી એક શરત છે, ત્યાં તમે જે કંઈ સાંભળો તેનો સાર તમારે મને જરૂર જ કહેવો.'

'ભલે!'

સાંજ પડી. સાધક સભામાં બેઠા છે. ત્યાં બીજા સેંકડો શ્રોતાઓ પણ બેઠા છે. કાર્યક્રમ હજી શરૂ નથી થયો, સભાપતિની રાહ જોવાય છે દરમ્યાન શ્રોતાઓના મનરંજન માટે રેકર્ડ વાગી રહી છે અને ગીતના સૂરો હવામાં રેલાઈ રહ્યા છે. પણ જ્યાં સભાપતિનું આગમન થયું કે તરત રેકર્ડ વાગતી બંધ પડી, સભાપતિ તેમના સ્થાને બેઠા. સભાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. પ્રથમ એક બહેને ભાવભીના સ્વરે એક ભજન ગાવું શરૂ કર્યું —

> મૈં કૌન હું? મૈં કૌન હું?
> મૈં ક્યા જાનું, મૈં કૌન હું॥
> મૈં તો ઈક નાદાન હું,
> મૈં તો ઈક નાદાન હું॥
> મગર કોઈ હૈ મેરે દિલમેં બસતા,
> જો મૂઝે ચુપકે-ચુપકે કહતા:
> મૈં સત્-ચિત્-આનંદ હું,
> મૈં સત્-ચિત્-આનંદ હું॥

ગીત પૂરું થતાં એક બાઈએ મહર્ષિ રમણની જીવનરેખા ટૂંકમાં કહી. પછી મહર્ષિના આશ્રમમાં રહેતા એક સાધક બાઈએ સાધનાનો મર્મ સમજાવતાં કહ્યું:

'અમારા ગુરુદેવનો આશ્રમ અરુણાચલમ્‌ની તળેટીમા છે. તે અમારા ગુરુદેવના આત્માનું એક પ્રતિક છે. અરુણાચલમ્ એટલે પ્રકાશનો પહાડ. અમારા ગુરુદેવ સાચે જ પ્રકાશના એક પહાડ જ છે. પણ તેઓ તો કહેતા કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પણ, પ્રકાશનો એક પુંજ છે. પણ તેની પ્રતીતિ જે પોતાના અહંકારનું આવરણ દૂર કરી દે છે તેને જ થાય છે. આપણે રાતદિવસ કેટલા અહંકારમાં ઓતપ્રોત રહીએ છીએ! આપણે તે સારી પેઠે જાણીએ પણ છીએ. અંધકારમાં ઓતપ્રોત રહેવાથી જ તો આપણું જીવન અંધકારમય બની ગયું છે. એ અંધકારમાંથી, આપણી અંદર જે પરમ પ્રકાશ છે તે તરફ

જવાનો, તેને જોવાનો માર્ગ કાઢવો જ પડશે

'તે કેવી રીતે? આત્મ વિચાર દ્વારા આત્મ વિચાર એટલે જે વિચાર આપણને આત્માનો પરિચય કરાવે તે

'એવો પરિચય સાધવા અમારા ગુરુદેવે એક બીજ મંત્ર શીખવ્યો છે તે છે એક પ્રશ્નના રૂપમા—'હુ કોણ છુ?' એ પ્રશ્ન પ્રત્યેક સાધકે સાધનાના મૌનમા અમુક સમય સુધી પૂછવો જ જોઈએ તે ઉપરાંત પણ દિવસ દરમિયાનની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમા પણ જ્યારે આપણે રોકાયેના હોઈએ પ્રવૃત્ત હોઈએ ત્યારે પણ વચ્ચે વચ્ચે એ પ્રશ્ન તેમણે પોતાને પૂછવો જ જોઈએ દૃષ્ટાંત રૂપે આપણે જ્યારે લખતા હોઈએ કોઈની વાત સાભળતા હોઈએ ત્યારે તેમાની કોઈ બાબત વાત બહુ જ ગમી જાય ત્યારે તરત જ તમે પોતાને મનમા કોઈ ન જાણે એમ પૂછો 'આ વાત-બાબત કોને ગમી? હુ કોણ છુ?' પછી પોતાનુ કામ કે વાત ચાલુ કરી દો મનને જવાબ આપવાનુ જરા પણ દબાણ ન કરો એવી રીતે બીજા સંજોગોમા પણ એ પ્રશ્ન પોતાને પૂછવાની ટેવ પાડો.

'એવો અભ્યાસ કરતા કરતા તમને અંદરથી અમુક સમય પછી લાગવા માડશે કે હુ કેવળ શરીર નથી મારે કેવળ ભાવના જ નથી મારે કેવળ મન જ નથી મારે કેવળ બુદ્ધિ જ નથી મારે કેવળ હૃદય જ નથી—તો હુ કોણ છુ? કોઈ કોઈ વાર તમને તેનુ જ્ઞાન-ભાન થશે તમારુ વ્યક્તિત્વ જેને તમે 'હુ' કહીને ઓળખો છો તે એક કાંદા જેવુ છે અર્થાત્ તેના એક પડ પછી બીજુ પડ, બીજા નીચે ત્રીજુ પડ છે—એવા અનેક પડ કે પડદાઓ છે તેથી એક એવો હુ હોવો જોઈએ જેમા આ અનેક 'હુ' સમાઈ જાય છે અને તે છતા તે તે બધાથી પર, નિર્લિપ્ત પણ છે એવી રીતે એક સર્વવ્યાપી 'હુ' ની તમને નિત્ય ઝાખી થશે.

'પછી અનુભવ પરથી તમને પ્રતીત થશે કે જેમ આ ઝાખી મને થાય છે તેમ જ મને એક અદ્ભુત આનંદનો પણ અનુભવ થાય છે એવી રીતે તમે મૂળે સત્ ચિત્ આનંદ છો એવો વિશ્વાસ તમને થશે એ વિશ્વાસની હૃદય મન ભાવના અને શરીર પર પણ છાપ પડે છે તેથી તેઓ પણ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વને અંકુશમા રાખે છે

'પણ, આ બધુ અનુભવવા માટે મૌનમા બેસવુ એ અગત્યનુ ને આવશ્યક પણ છે પહેલા પહેલા જાત જાતના વિચારો આવશે, પણ તેને આવવા દો અલમસ્ત એ બાબતમા એક વાતનો ખ્યાલ અવશ્ય રાખજો કે, એમા કોઈ વિચારને વળગી ન રહેવુ સામાન્યપણે કોઈ સારા વિચારને કે કોઈ સારી સ્મૃતિને માણસ વળગવા ઇચ્છે છે, અને જે વિચાર કે સ્મૃતિથી દુખ થતુ હોય તેને દૂર ફેકી દેવા ઇચ્છે છે પણ મનનો સ્વભાવ તેને ચોટી રહેવાનો છે એક દૃષ્ટિએ મન ચચળ છે અને બીજી દૃષ્ટિએ ચોટી રહેવા ઇચ્છે છે તેથી જે વિચારો ઉદ્ભવે તેની તરફ ફક્ત જોવુ જ, એમ કરતા કરતા દર બે વિચારો વચ્ચે એક ફાટ દેખાશે તે ફાટ પર પોતાના ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરવુ તે ફાટ અથવા અવકાશમા કોઈ વિચાર તો હોતો જ નથી, તેથી તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી માણસના મનની અંદર એક જાતનુ ખોખરાપણુ કે ખાલીપણુ આવી જાય છે તેમા આત્મા સંપૂર્ણપણે આવીને વાસ કરે છે પછી આત્માનો જે સ્વભાવ છે તેની ખબર પડે છે અને પોતાના અસ્તિત્વને સતત અનુભવવુ તેમા ચેતવતા રહેવુ, અને એવી ચેતનામા આનંદમા રહેવાનો અને તેથી એવી રીતે આત્મ વિચાર કરતા કરતા, પ્રભુની કૃપાથી, ગુરુની કૃપાથી સાધકને તે હકીકતમા કોણ છે તેની પ્રતીતિ જન્મે છે, 'હુ કોણ છુ' આ પ્રશ્નનો જવાબ તેને મળી જાય છે— હુ સત્ ચિત આનંદ છુ' ત્યારે તેનામા અરુણાચલનુ એક પ્રકાશ કિરણ પ્રવેશી જાય છે અને બધુ પ્રકાશમય કરી દે છે

આશ્રમવાસીએ પોતાનુ ભાષણ સમાપ્ત કર્યું પછી તેમણે એક ધૂન શરૂ કરી અને સભામાના ઘણાઓએ તે ઝીલી—

જય શ્રી રમણાય!
જય શ્રી રમણાય!
જય અરુણાચલમ્!
જય શ્રી રમણમ્!
જય શ્રી રમણમ્!
જય સત્ ચિદ્ આનંદમ્!
જય શ્રી રમણાય!
જય ગુરુદેવ રમણાય!

ધૂન પૂરી થતા જ બધા ઊઠયા અને મહર્ષિની છબિ સામે શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને તેમની સામે જાણે ગુરુદેવ સાક્ષાત સામે હોય તેમ હોલમાથી બહાર નીકળ્યા

આપણો સાધક મિત્ર એક જાતની મુગ્ધાવસ્થામા ઘરે પહોચ્યો જમવાનુ તૈયાર હતુ તેથી હાથ મો ધોઈને તે રસોડામા જમવાના પાટલા પર બેઠા તેમની પત્નીએ પ્રેમથી ખાવાનુ પીરસ્યુ તે ધીરે ધીરે ખાવા લાગ્યા

તેમનું મન ક્યાંય બીજે હતું, એમ તેમની પત્નીને લાગ્યું, કેમકે, તેઓ સામાન્યપણે ખાતી વખતે વાતચીત કરતા પણ આજે તો મૂગા મૂગા ખાતા હતા. તેથી તેણે પૂછ્યું: 'આજે કેમ સાવ મૂગા થઈ ગયા છો?'

'એમ જ, ખાસ કંઈ નથી.'

'સાવ એવું તે હોય? તમારે મને ન કહેવું હોય તો ન કહો, પણ હા, આજે સભામાં શું સાંભળી આવ્યા તે મને કહેશો કે નહીં?'

'જરૂર. જો કે, ખાસ કંઈ કહેવાનું નથી. મહર્ષિની ધ્યાન-પદ્ધતિ વિશે તેમના એક આશ્રમવાસીએ સારો પ્રકાશ નાખ્યો.'

'તે પદ્ધતિ કેવી છે? સહેલી હોય તો હું પણ જરા તેનો અભ્યાસ કરું.'

'તે લાગે છે સહેલી, પણ જ્યાં સુધી હું તેનું ફળ ન જોઉં ત્યાં સુધી કેમ કહી શકું કે, તેના અભ્યાસથી એટલું બધું થાય છે, જે આશ્રમવાસીએ કહ્યું છે.'

'શું થાય છે?'

'પ્રત્યેક સાધકને પ્રતીતિ થાય છે કે, તે સત્ ચિત્-આનંદ છે.

'એટલે?'

'તે આત્મા છે. ઉપર ઉપરથી જે દેખાય છે—શરીર, મન, બુદ્ધિ, હૃદય, ભાવના—તેનાથી તે પર છે.'

'પણ મહર્ષિની ધ્યાન પદ્ધતિ કેવી છે, તેની તો તમે વાત જ નથી કરતા!'

'તે પદ્ધતિ એવી છે કે, વારંવાર પોતાને પૂછવાનું: "હું કોણ છું?" જવાબ માટે ઉતાવળ ન કરવી, અને કોઈ જાતની ઇન્તેજારી પણ નહીં. એક દિવસ, પુણ્યબળે સત્યની ઝાંખી થશે.'

'તે સત્ય કેવું!'

'માણસનો આત્મા પ્રભુના મહાન આત્માનો અંશ છે.'

'પ્રભુનો આત્મા ક્યાં છે?'

'તે સત્-ચિત્ આનંદ છે.'

'તો, શું જીવનમાં દુઃખ, શોક, મૃત્યુ જેવું કાંઈ નથી.'

'આત્મા માટે તેની કોઈ હસ્તી નથી.'

'તો પછી આપણને પીડા કેમ થાય છે? તેનું કારણ શું?'

'આપણે આત્મામાં નથી વસતા તે; શરીર, મન વિગેરેમાં ડૂબેલા રહીએ છીએ તે.'

'તો તે બધાંમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે આ ધ્યાન પદ્ધતિ મહર્ષિએ સૂચવી છે?'

'હા.'

'તો આવતી કાલથી આપણે તેનો પ્રયાસ-પ્રયોગ શરૂ કરી દઈએ તો કેવું?'

'બહુ સારું! મને તો તે ખૂબ જ ગમશે.'

સાધકે ભોજન પૂરું કર્યું બહાર જઈ ખુરશીમા બેઠા અને આકાશ તરફ જોવા લાગ્યા. સત્ની શાંતિમાં તે મગ્ન થઈ ગયા મૌનના જગતમાં તારાઓનું સંગીત સાભળતા હતા—

वह है, वह है, वह है ॥
वह सत् है,
वह चित् है,
वह आनंद है।
वह सत्-चित्-आनंद है।
वह है वह है, वह है ॥

☆

સંસ્કૃતિની રક્ષા

સર તેજબહાદુર સપ્રુને કોઈએ દુઃખિત મને સવાલ પૂછ્યો, 'સર સાહેબ, અમે સાંભળ્યું છે કે તમે તમારી દીકરીને પર્શીયન ભાષા શિખડાવી રહ્યા છો, તમને ડર નથી લાગતો કે કુટુંબની સંસ્કૃતિ આથી ભ્રષ્ટ થઈ જશે!"

સર તેજ બહાદુરે જરા પણ ક્ષોભ અનુભવ્યા વગર જવાબ આપ્યો. "મારી વાત તો પછી વિચારશું, પણ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે તમારી દીકરીને ફ્રેન્ચ શિખડાવી રહ્યા છો. શું તમારા કુટુંબની સંસ્કૃતિ ભ્રષ્ટ નહીં થાય! પર્શીયન ભાષા થોડી ઘણી તો સંસ્કૃતની બહેન છે. શું ફ્રેંચ સાહિત્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું પોષક છે અને પર્શીયન સાહિત્ય પ્રતિકૂળ છે?"

સંવાદ આગળ ન વધી શક્યો.

સત્યનો અનન્ય ઉપાસક, એકાકી જ થઈ શકે છે — કાકા કાલેલકર

ગાધીજીના મુખે જ સાભળેલો એક કિસ્સો હાલ યાદ આવ્યો જેવો યાદ રહ્યો છે તેવો જ મારા શબ્દોમા આપુ છુ.

દક્ષિણ આફ્રિકાની વાત છે એક દિવસ એક ગોરા સજ્જન ગાધીજીને મળવા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા —

"મિસ્ટર ગાધી, હુ આપનો એક પ્રશસક છુ કોઈ પણ દિવસ આપની પાસે આવીને આપની સ્તુતિ મે કરી નથી પણ આજ સુધી આપને માટે મારા મનમા અસીમ ભક્તિ હતી તે હવે નથી રહી એ જ કહેવા આવ્યો છુ"

"ગાધીજી ખૂબ ધ્યાનથી સાભળવા લાગ્યા તે સજ્જને પોતાના મનની વાત સ્પષ્ટ કરી —

"મિસ્ટર ગાધી, હુ આપને એક અધ્યાત્મ પુરુષ માનતો આવ્યો છુ મારો અભિપ્રાય છે કે જેના જીવનમા શુદ્ધ અધ્યાત્મ છે લોક તેનો સ્વીકાર ભાગ્યે જ કરે છે ગેરસમજ (ભ્રમ) તો એને માટે હોવી જ જોઈએ અને તે એકલો અટૂલો પોતાના માર્ગનુ આક્રમણ કરશે આજ સુધી આપની એવી જ સ્થિતિ હતી પણ હવે જોઉં છુ કે લોક આપની કદર કરવા લાગ્યા છે સમાજ આપની વાત માનવા લાગ્યો છે આપને અનુયાયી પણ મળવા લાગ્યા છે

"તેથી હુ અનુમાન કરુ છુ કે આપની પાસે હવે શુદ્ધ સત્ય નથી રહ્યું તેમા વ્યવહારની કેટલીક વાતો આવી ગઈ આપની સત્યનિષ્ઠામા પણ સફળતા મળવાની વૃત્તિનુ મિશ્રન થયુ હશે દીન અને દુનિયાનુ મત મિશ્રન નથી થતુ મનુષ્યની વાત માનવાને સમાજ તૈયાર પણ નથી થઈ શકતો ગમે તે હો, આપને સફળતા ભલે મળે, પણ મારી આદર ભક્તિ હવે ઓછી થઈ ગઈ છે આ વાત આપને કહ્યા વગર મારાથી ન રહેવાયુ"

જીવનનુ અને તેના રહસ્યનુ ચિતન કરવાવાળા લોક કેવુ કેવુ વિચારે છે એનો એક નમૂનો બતાવવાની દૃષ્ટિથી ગાધીજીએ ઉપરનો કિસ્સો સભળાવ્યો હતો એ સજ્જનનુ નામ પણ ગાધીજીએ આપ્યુ હતુ પણ તે હુ ભૂલી ગયો છુ

અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમા પણ મનુષ્યની વિચાર શક્તિ યાત્રિક ઢગની બની શકે છે, એટલો બોધ કાઢીને મે આ કિસ્સો મારા મનમા રહેવા દીધો હતો. આજે જ્યારે એને યાદ કરું છુ ત્યારે નજરની સામે તે ચિત્ર ખડુ થાય છે, જ્યારે જેની સેવા ગાધીજીએ એકનિષ્ઠાથી અને અખડ કરી તે તેમની વાત માનવા તૈયાર ન હતા આખી જિદગી ગાધીજીના મુખેથી અહિસાનો બોધપાઠ સાભળીને પણ હિદુ મુસલમાન બને દેશના ભાગલા પાડવા તૈયાર થઈ ગયા અને ભાગલા પડ્યા પછી પરસ્પર હત્યાનુ અર્થવિહીન ઘોર કર્મ કરી શક્યા અને છેલ્લા દિવસોમા ગાધીજી એટલા એકાકી થઈ ગયા કે તેમના જીવનભરના સાથીઓ પણ તેમની વાતો માનવાને તૈયાર ન હોતા ગાધીજીના આવા અતિમ દિવસો જોયા પછી દક્ષિણ આફ્રિકાનો તે ગોરો ઈસાઈ જરૂર આ સ્થાન પર પહોચ્યો હશે કે ગાધીજી ક્રુસ પર ચઢવાવાળા ઈશુનો જ આધુનિક અવતાર છે

[મગન પ્રભાત

✲

મહાત્માપણાનો દાવો મે કદી કર્યો નથી તમારા સૌના જેવો જ હુ એક સામાન્ય માણસ છુ અને વધારામા તમારા કરતા ઘણો નમ્રો છુ મારી તરફેણમાં ગણાવી શકાય એવો તમારી વચ્ચે ને મારી વચ્ચેનો એક ફરક છે સભાન છે કે ઈશ્વર વિશેની મારી શ્રદ્ધા તમારી શ્રદ્ધાના કરતા વધારે દૃઢ હોય

—ગાંધીજી

જેમ કોઈ શ્રદ્ધાળુ યાત્રી હરદ્વારમાં કુંભમેળા સમયે ગંગા સ્નાનાર્થે કે નાસીકમાં સિંહસ્થના મેળા સમયે ગોદાવરી તીર્થ કરવા ભાવનાથી જાય છે. એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈ ગાંધી મેળામાં બોરીઆવરમાં તાપી તીર્થે આવ્યો છું. જેમ તીર્થ જાત્રાએ નીકળેલા યાત્રી પોતાના પાપ ધોવા ને પુણ્ય કમાવા ઝંખતો હોય છે તેમ અહીં હું એક જમાનામાં ગાંધીજીનો વરસો સુધી અંતેવાસી રહેવા છતાં સત્ય કે અહિંસાનું જે પાથેય જીવનમાં સંતોષ થાય તે રીતે પચાવી શકયો નથી તે આપ જેવા શ્રમજીવી સાધકોના સાન્નિધ્યમાં રહી પ્રાપ્ત કરવા મારી મથામણ છે.

બાપુ પાસે રહીને ઘણું શીખ્યો છું. પણ તે શીખ જીવનમાં ઉતારતાં અણીને ટાકણે સરી પડું છું. આવી અજાગૃતિ જીવનમા દિનપ્રતિદિન ઓસરતી જાય તે માટે આજે પૂ. બાપુજીના શ્રાદ્ધદિને મારા જીવનના પ્રસંગો તાજા કરી તમારા સમક્ષ વર્ણવી સહચિંતન કરવું ઉચિત સમજું છું.

૧૯૨૦માં અસહકારના આંદોલન સમયે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્રનાં વિદ્યાર્થી તરીકે સંશોધન અર્થે શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી તે છોડી હું ગાંધીજીને મળ્યો. બાપુએ મને સદ્‌ભાગ્યે અપનાવ્યો ને સાબરમતી આશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના નાનકડા શિક્ષકથી જીવનની શરૂઆત કરી. ૧૯૩૦માં દાંડી કૂચ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી ગાંધીજીએ શરૂ કરી ત્યારે હું આશ્રમમાં વ્યવસ્થાપક પદે પહોંચી ગયો હતો.

આ દાયકામાં મારું જીવનનું ઘડતર થયું. એ સમયના નાના મોટા બાપુ સાથેના બધા પ્રસંગો અત્યારે ન વર્ણવતાં જે પ્રસંગોની છાપ મારા જીવનમાંથી આજે પણ ભૂંસાઈ નથી અને જે પ્રસંગોથી આશ્રમ મતોનું મહત્વ હું સમજ્યો છું તે તાજા કરવાં યોગ્ય લાગે છે.

હું છેલ્લા પચીસ વરસથી સૌરાષ્ટ્રમાં હરિજન સેવક તરીકે કામ કરું છું તેનો પહેલો પાઠ મને પહેલે જ દિવસે ગાંધીજીએ આશ્રમમાં આડકતરી રીતે આ રીતે સમજાવ્યો.

સાબરમતી આશ્રમમાં સંયુક્ત રસોડામાં પ્રોફેસર ભણસાળી રશિયાના પ્રવાસેથી નવાજ આવેલા, શ્રી બદરુલ–યંગ ઈંડીયાના મદદનીશ તંત્રી, દારુ ને અફીણથી હિંદ કેવું બરબાદ થઈ રહ્યું છે, તેના સમર્થ વિવેચક–અને હું હૃદયકુંજની પડથાર પર સાંજે જમતાં જમતાં અંગ્રેજીમાં દેશ પરદેશની મલકની ચોવટ કરતાં હસામશ્કરી કરતા હતા. અમારા સામે ઉત્તર ગૂજરાતના ગામડામાંથી બે વણકરો બેઠા હતા. અમે પાટલા પર બેઠા હતા. આ વણકરો જમીન પર નીચે બેસી જમતા હતા ત્યાં ગાંધીજી હાથ મેં ઘોઈ અમારા આગળથી પસાર થતાં મને કહે, "કેમ છગનલાલ ખીચડી ભાવે છે કે?" મેં હા જી કહી ડોકું ધુણાવ્યું. ત્યારે તો બાપુ મોઢું મલકાવતાં મલકાવતાં અંદરના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા.

પણ બીજે દિવસે સવારે ૪ વાગ્યાની પ્રાર્થના પૂરી થઈ ને બાપુ પ્રવચન શરૂ કરતી વખતે પહેલાં જ પૂછ્યું કે, 'છગનલાલ જોષી અહીં છે કે?' મેં હાજરી પૂરાવી. ને બાપુનો વાક્‌પ્રવાહ શરૂ થયો.

'સમૂહ ભોજનમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિએ કાં તો ભોજન સમયે બધાની સગવડ ને શાંતિ માટે મૌન જાળવવું જોઈએ અને વાતો કરવાની હોય તો વાતો એવી કરવી જોઈએ કે જેમાં વધારે જમનારા રસપૂર્વક ભાગ લઈ ભળી શકે. ગઈ કાલે, તમે બધા ભણેલાઓ અંગ્રેજીમાં અલક મલકની વાતો કરતા ટો ને તમારી સામે બેઠેલા હરિજનો કોઈ ગમાર છે એમ જાણી તેની સામુંયે ન જુઓ. તમે પાટલે બેસો ને હરિજન વણકરો નીચે બેસે આ ભેદભાવ આપણા આશ્રમ જીવનને બંધ બેસતો નથી.'

આવી મતલબનું ગાંધીજીનું પ્રવચન ૨૯ વરસ પહેલાં મેં સાંભળ્યું છે. પણ તે મીઠો ઠપકો જીવનમાં ત્યારથી સોંસરવો ઊતરી ગયો છે.

અને હરિજન સામે કેવી રીતે ભણેલાઓએ વર્તવું જોઈએ તે સમજી શકયો છું.

આશ્રમમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો અહિંસાનો જે પહેલો પાઠ શીખ્યો તે પરથી ગાંધીજીએ સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા કરી ત્યારે હરિજન સેવક તરીકે કામ કરવાનું બળ મેળવી શકયો.

પણ આમ છૂટા છૂટા પ્રસંગો ટાંકવાને બદલે એકાદશ મતના ઉદાહરણ બાપુના જીવનમાં મેં જોયા તે નોંધવાથી યોગ્ય ક્રમ જળવાઈ શકશે.

અહિંસા —અહિંસાનુ જ્યા સામ્રાજ્ય જામે ત્યા વેર ત્યાગ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે એના બ્રહ્મસૂત્રો પર ગાંધીજી પ્રવચનો આશ્રમમા કરતા નહિ પણ મે બાપુજીને આશ્રમની ગૌશાળામા મરણ પથારી પડેલ વાછડાની કલાકોના કલાક સુધી ભાન પૂર્વક સેવા કરતા જોયા છે આશ્રમની સાથ પ્રાર્થના વખતે બાપુજી પછેડી પર સર્પ ચડેલો હતો તે જરા પણ ગભરાયા વિના ખ ખેરી નાખતા આશ્રમવાસીઓએ જોયેલ છે આશ્રમ માથી નાની મોટી ચોરી કરનાર છોકરાઓને પકડીને બાપુ પાસે રજૂ કરવામા આવતા તેમને સમજાવીને જમાડતા મે નજરો નજર જોયા છે રક્તપિત્તથી પીડાતા પરચુરે શાસ્ત્રીના ઘા ધોતા તો મારા જેવા ઘણાએ જોયા છે આશ્રમમા મારી દીકરીને સખ્ત માતા નીકળ્યા હતા ત્યારે બાપુને છોકરાઓની શારીરિક શુશ્રૂષા કરતા આશ્રમ વાસીઓએ નીહાળેલ છે બાપુનો પ્રેમ નાના છોકરાથી માડી કોઈ અજાણ્યા આગતુક મહેમાન પર એક જ પ્રકારનો વરસતો આશ્રમવાસી રોજ એ જોતા મરનડા જેવમા કેદીને વીછી કરડેલ તેનુ ઝેર બાપુએ અગૂઠો ચુસીને ઉતારેલ એ તો હવે સૌ કોઈ જાણે છે આશ્રમમા ગિરિરાજ પત્નીના મૃત્યુ બાદ પોતાના ૩ થી ૫ વરસના પુત્ર પુત્રીને લઈને આવેલ આ બાળકોને પોતાના ટીક રાઓની પેઠે આશ્રમની બેનો ઉછેરતી થઈ ગઈ હતી

નેપાળમા એક વીર ગુરખા દળબહાદુરગિરિએ બહેનોની રક્ષા માટે મૃત્યુને અપનાવ્યુ તેનુ કુટુબ સાગર મતી આશ્રમમા બધાની સાથે એક કુટુબીજન તરીકે ભળી ગયુ હતુ આવા પ્રસગો રોજીદા જીવનમા બનતા હોવાથી ૧૯૩૦ મા આશ્રમની બહેનો પોતાના બાળકોને આશ્રમમા રાખી દારુ નિષેધની ચળવળમા પૂ. બાની સરદારી તળે ચાર્લી નીકળીને જેલવાસને મદિરની જાત્રા સમાન ગણી શકી હતી

સત્ય —આશ્રમ રાષ્ટ્રીય શાળામા રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ ને શિક્ષકો મળી અખડ રેંટિયો ચલાવતા હતા સામાન્ય રીતે આ દિવસોમા બધા ભાઈ બહેનો ઓછામા ઓછા આઠ કલાક તો કાંતણ યજ્ઞ કરતા હતા આવા તારની નોંધણીમા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ ઈરાદાપૂર્વક સરસાઈ દાખવવા માટે ખોટા વધારે તાર લખાવ્યા છે એવી બાપુને ખાતરી થતા બાપુ અત્યત દુ ખી થયા હતા અને આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓના અસત્ય માટે ગોવડી તરીકે પોતે જવાબદાર છે એમ જાહેર કરી સાત અપવાસ કર્યા હતા આ શુદ્ધિ સપ્તાહ દરમિયાન આશ્રમ ને શાળામા ઘણીએ ત્રુટિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ અને વાતા વરણમા નવો પ્રાણ ધબકતા લાગ્યો હતો

ગાંધીજી રોજ ૧૬૦ તાર તે દિવસોમા કાતતા હતા મોટા રેંટિયા પર બાપુ રોજ બપોરે જમીને ને રાત્રે સૂતા પહેલા કાતતા હતા ૧૬૦ તાર ગણાતા ને બે ચાર તાર ઓછા હોય તો ફરી મગન રેંટિયા પર ચડાવી પાટલી પર બેસી યજ્ઞ પૂરો કરતા હતા એ મે સાક્ષાત અનુભવ્યુ છે

આશ્રમવાસી નાનો હોય કે મોટો પછી આશ્રમના વ્યવસ્થાપક હોય કે પૂ. બા હોય તેમની નાનકડી એટલી ભૂલ થઈ ગઈ હોય હિસાબમા રૂપિયા બે રૂપિયાની અનિયમિતતા થઈ હોય તો બાપુ છુપાવતા નહિ એટલુ જ નહિ પણ સત્યમેવજયતે એ સત્યનો જ જય થાય છે એમ સમજી જાહેર છાપામા પોતાની ભૂલોનો એકરાર કરતા હતા

એથી અમે આશ્રમવાસીઓ ઘણી વાર કહેતા હતા કે સૂર્ય પાસે રહેવા જતા માણસ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે દૂરથી તેની ઉષ્માથી માણસ જીવત રહી શકે છે' તેમ બાપુના સાન્નિધ્યમા રહેનારે તો અસિધારા પર ટકવુ પડે તેમ સતત જાગૃત રહેવુ પડતુ હતુ

૧૯૨૧ માહુ કોંગ્રેસની વિષયવિચારીણી સમિતિમા પાસ મેળવવાથી હાજર રહી શક્યો હતો પણ ખેડા જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખે વિષયવિચારીણી સમિતિમા ભાગ લેવા ખોટા પાસનો ઉપયોગ કર્યો તેની જાહેરાત નવજીવનમા કરી કોંગ્રેસીઓને બાપુએ જાગૃત કર્યા હતા

— અસ્તેય —બાપુને જે કોઈ માનપત્રો હારો કાસ્કેટો ભેટ દક્ષિણ આફ્રિકામા મળ્યા હતા તે તો ત્યા જ હરરાજ કરી સાર્વજનિક કાર્યોમા એ રકમનો ઉપયોગ થયો હતો એ તો જગ જાહેર છે પણ આશ્રમમા અસ્તેય વ્રત પાળવાનુ છે તે તો એક વખત વહેલી સવારે બાપુ સાથે હુ આશ્રમનો વ્યવસ્થાપક હતો ત્યારે ફરતા ફરતા મને કહેવા લાગ્યા કે આશ્રમના ચોપડામા આજે નોંધ કરી લેજો કે મારા મરણ પછી મારી અગત માલિકીની એક એક વસ્તુ આશ્રમમા જતી જોઈએ પણ વસ્તુત બાપુ પાસે ઘડિયાળ,ફાઉન્ટન પેન કે બે ચાર પચિયા સિવાય કોઈ ચીજો જ નહોતી

બાપુને જે પુસ્તકો ભેટ તરીકે મળતા તે કાળજી પૂર્વક આશ્રમની લાયબ્રેરીમા જમા થઈ જતા

ગાંધીજી પાસે લાલ પેન્સિલ યરવડા જેલમાં વપરાતાં વપરાતાં ત્રણેક ઈંચ જેટલી ટચુકડી રહી હતી તે ગાંધીજીએ 'પર્ણકુટી'માં રહેવા ગયા બાદ, યરવડા જેલમાં મારી પાસેથી શોધાવી મેળવી હતી.

પગ ધોવા માટે નાનો પથરો ખોવાઈ ગયો હતો તે ગાંધીજીએ મનુ પાસે નોઆખલીમાં ગોતાવી મેળવ્યો હતો. ચાર આંગળનો રૂમાલ આડોઅવળો થઈ જાય તો તે શોધી કાઢવા માટે પ્યારેલાલ પર ધૂંઆપૂંઆ થતાં મેં જોયા છે.

જમનાલાલજીની માતુશ્રી હાથે કાંતીને ખાદીની ચાદર વાપરતા હતા તે ગાંધીજીને ભેટ મળેલ તે ચાદર વરસો સુધી કાળજીપૂર્વક વાપરતા હતા.

લાખો રૂપિયાનો વહીવટ કરનાર ગાંધીજી પાઈ પાઈનો હિસાબ રાખતા અને પોતે દરિદ્રનારાયણના સેવક છે એ સાથે રહેનારા રોજ અનુભવતા.

બ્રહ્મચર્ય : – આશ્રમમાં ગાંધીજીએ પોતાના પુત્ર રામદાસ, પૌત્રી રામી બહેન, ઈમામ સાહેબની પુત્રી ફાતીમા, અમીનાબહેનના લગ્નવિધિ સાદાઈથી ઉકેલ્યા હતા. પણ આશ્રમવાસીઓની સાધના બ્રહ્મચારી બનવાની હતી.

આશ્રમમાં આશ્રમની શાળામા મોટાં છોકરા છોકરીઓના જાતીય સબંધ શુદ્ધ નથી રહી શક્યા એમ ગાંધીજીને ખાતરી થતાં ૭ ઉપવાસ કર્યા હતા.

ગાંધીજી બ્રહ્મચર્ય પાલન વિષે વ્યાખ્યાન કે ઉપદેશ આશ્રમમાં ભાગ્યે જ આપતા પણ આશ્રમની રહેણી કરણી આખા દિવસની એવી કડ્ડર નિયમોથી બાંધી દીધી હતી કે સામાન્ય રીતે માણસ જાગૃત રહી શકતા હતા.

આશ્રમમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, મગનલાલભાઈ ગાંધી, કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાલા સપત્ની રહેતાં હોવાં છતાં તેમનું દાંપત્ય જીવન બ્રહ્મચારીને ઘડારૂપ બને તેવું હતું. વિનોબાજી, બાળકોબાજી, છોટેલાલજી, સુરેન્દ્રજી જેવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ આશ્રમ વ્રતના રખેવાળ બની ગયા હતા.

આશ્રમમાં કે શાળામાં રહેનાર છોકરા છોકરી ભાઈ બહેન જ ગણાય. ગુરુકુળમાં રહેનાર એક બીજા સાથે પરણી ન શકે એવી પરંપરા બંધાઈ ગઈ હતી.

આ જમાનામાં વિદ્યાપીઠમાં એક અધ્યાપક પોતાના વર્ગમાં ભણતી એક બાળા સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાવા તૈયાર થઈ ગયા છે એ ગાંધીજીએ કુળપતિ તરીકે સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ વચમાં પડી આ વ્યવહાર અનીતિમુલક ગણાય એમ જાહેર કર્યું હતું. અધ્યાપકને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છોડવી પડી હતી.

આવા બનાવો વચ્ચે રહેવાથી આશ્રમીઓ વ્રતપાલનમાં સહેજે કડક રહી શકતા હતા.

અસંગ્રહ : – ૧૯૨૯ માં ગાંધીજી એક વરસ લગાતાર આશ્રમમાં રહ્યા હતા ત્યારે આશ્રમવાસીઓ વિષે એક નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો કે જો ત્રણ ભૂલ આશ્રમવાસીના હાથે થાય તો પોતાની મેળે આશ્રમમંથી, ઉદ્યોગમંદિરમાંથી રજા લઈ મુક્તિ મેળવે.

સમૂહ પ્રાર્થના, સમૂહ ભોજન, સમૂહ કંતાઈ યજ્ઞના કામમાં લશ્કરી તાલીમ પામી મિનિટે મિનિટ સમયસર કાર્યક્રમમાં હાજર રહેવાનું હતું.

આ તો બાહ્ય નિયમો થયા. જે આશ્રમવાસી પાસે અંગત પૈસા હોય તે પૈસા આશ્રમમાં જમા કરવાના હતા. આ નિયમને આધારે છગનલાલભાઈ ગાંધી પાસે દક્ષિણ આફ્રિકાની કમાઈ હતી તે આશ્રમમાં જમા થઈ. નરહરિભાઈ પાસે વીમા પોલીસી હતી તે પેઈડ અપ કરી તેના નાણાં તથા મણિબહેન ને દુર્ગાબહેનના દાગીના આશ્રમની તિજોરીમાં જમા થયા.

તે વખતે આશ્રમવાસીઓને સંયુક્ત રસોડે જમવાનું હતું ને વ્યક્તિ દીઠ ૧૨ રૂ. ખર્ચ આવતુ હતું. બાળકોને દૂધ ફળ મળતા હતા.

આજે વધુ કોણ કમાય છે તેની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં થાય છે. ગાંધીજી પાસે કોણ વધારે સમાજના હિતાર્થે ત્યાગ કરે છે તેની કિંમત અંકાવા લાગી હતી.

એટલે જ મીરાંબહેનની રહેવાની ઓરડી નાની. પરબખરી ઓઢી પણ બાહ્ય સફાઈ અપરંપાર એ જીવનનો આદર્શ ગણાતો હતો. [ચાલુ]

હું નીતિ અને વ્યવહાર વચ્ચે ભેદ કરી શકું નહીં. નીતિની નજરે જે યોગ્ય લાગે તે જ સાચું અને તે પ્રમાણે વર્તવા શક્તિ ન હોય અને કરવામાં ઢીલાશ રહે એને હું વ્યવહાર કહું. બાકી મારે માટે નીતિ એક અને વ્યવહાર બીજો એવું નથી.

—ગાંધીજી

સૌરાષ્ટ્રના એક નાનકડાં ગામડાની આ વાત છે.

૪૦૦-૫૦૦ની વસ્તીવાળું જીવાપર નામનું ગામ. નિશાળ ખરી પણ પંચાયતના મકાનમાં બેસે. જુદું મકાન નહીં. આજુબાજુના નાનાં મોટાં ગામોમાં નિશાળ બંધાવવાનો વા વાયો. તેની ઝાપટ જીવાપરને પણ લાગી.

લોકો ભેગા થયા. પણ કોઈ કંઈ બોલે નહીં. ત્યાં એક બાપા લાકડીને ટેકે ઊભા થયા અને બોલ્યા: "આમ મૂગા મૂગા શું બેઠા છો? જેની પાસે પૈસા હોય તે તેની શક્તિ મુજબ આપે અને બાકીના બધા હાલો મહેનત કરવા. પારકા સારું થોડું છે આપણા છોકરાં સારું તો પેટે પાટાય બાંધવા પડે! વહેલી મોડી તો નિશાળ બાંધવાની છે તો આપણે જ તેનો જશ શું કામ ન ખાટીએ?"

તણખાની જરૂર હતી. ગામ આખું નિશાળ બાંધવા હેલે ચડ્યું. એક બાજુ પથ્થરાના ખટારા ઠલવાય છે, બીજી બાજુ પાયા ખોદવાની શરૂઆત થાય છે ત્યાં એક જુવાન જોધ યુવાન પથ્થરના ખટારા પરથી ગબડી ગયો અને માથું ફાટી ગયું. પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

ગામમાં સન્નાટો પ્રસરી ગયો. ગામ શોકમાં ડૂબી ગયું. યુવાન પણ જે બાપાએ ગામને ચાનક ચડાવી હતી તેમનો દીકરો હતો. નિશાળનું કામ ખોરંભે ચડી ગયું. કોઈને કંઈ સૂઝતું નથી. ત્યાં બાપા લાકડી ને ત્રિકમ લઈને ગામ વીંધીને નિશાળના મકાનનો પાયો ખોદવા નીકળી પડ્યા પછી બાકી શું રહે? નાનાં મોટાં સહુ ભેગાં થયાં. અને બાપા બોલ્યા: "શું ગામનાં બધાનાં છોકરાં મરી ગયાં છે તે બધાં હતાશ થઈને ઊભાં છો? શુભ કામમાં નાળીએર કેમ વધેરીએ છીએ તેમ મારો દીકરો આ શુભ કામમાં ખપી ગયો એમાં શોક ન હોય."

ગામનાં માથાં બાપાના પગે નમી પડ્યાં અને બમણાં જોરથી કામ કરવાં લાગ્યાં આપણે પણ એ બાપાનું નામ લઈને પાવન થઈએ. તેમનું નામ જેઠા બાપા.

આભા હેઠળ બાપુ

નવીન ગાંધી

સ્નેહ અને કારુણ્ય વરસાવતાં બાપુના નેત્રોએ ઘણાને મુગ્ધ કર્યા છે. એમના જીવનમાં એક આકર્ષક તત્ત્વ હતું અને તે એમનું 'અક્રોધેન જિને ક્રોધં.' અક્રોધથી ક્રોધને જીતવાની એમની શક્તિ અજબ હતી પોતાની સામે ઊઠતા વિરોધને તેઓ શાંતિથી અને વિશ્વાસપૂર્વક પ્રતિકાર કરતા.

કોઈકવાર વિરોધીઓ સામે કડક હાથે કામ લેવાનું પણ મિત્રો સૂચવતા. બાપુ શાંતિથી કહેતા: 'મારા વિરોધીઓ પહેલાં હતા ને આજે પણ છે છતાં મને તેઓના પ્રત્યે રોષ નથી આવ્યો. સ્વપ્નામાંયે મેં તેમનું ભૂંડું નથી ઇચ્છ્યું. પરિણામે ઘણા વિરોધીઓ મિત્ર બન્યા છે. કોઈનો વિરોધ મારી સામે આજ લગી કામ નથી કરી શક્યો. ત્રણ વાર તો મારી જાત ઉપર ગયા છતા હજુ લગી ઊભો છુ તેનો અર્થ એમ નથી કે વિરોધી કોઈ દહાડો પોતે ધારેલી સફળતા ન જ મેળવે. મેળવે કે ન મેળવે તેની મારે લેવા દેવા ન હોય; મારો ધર્મ તેમનું હિત ઇચ્છવાનો છે, અને પ્રસંગ આવ્યે તેમની સેવા કરવાનો છે. આ સિદ્ધાંતનો મેં યથાશક્તિ અમલ કર્યો છે. એ મારા સ્વભાવમા રહેલી વસ્તુ છે એમ મારી માન્યતા છે. લાખો લોકો મારી પૂજા કરે છે ત્યારે મને થાક ચડે છે કોઈ દહાડો એ પૂજામાં રસ આવ્યાનું કે તેથી તેને યોગ્ય છું એમ મને નથી ભાસ્યું. પણ મારી અયોગ્યતાનું ભાન રહ્યું છે. માનની ભૂખ મને કોઈ દિવસ રહી હોય એવું યાદ નથી. પણ કામની ભખ રહી છે. માન આપનારની પાસેથી

કામ લેવા મથ્યો છું. તે નથી આપ્યું ત્યારે તેના માનથી ભાગ્યો છું. હું કૃતાર્થ નો ત્યારે થાઉં કે જ્યારે મારે જ્યાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચું.'

આશ્રમમાં પણ બાપુ બાળકો, યુવાનો તેમ જ મોટાઓ આવી ઉદારતા વિરોધીઓ સામે કેળવે એમ ઇચ્છતા.

આશ્રમમાં ભણતી એક બહેનને સંજોગવશાત્ ભાવનગર જવાનું થયું. બાપુના આશીર્વાદ મેળવવા જ્યારે તે બહેન વહેલી સવારે પહોંચી ત્યારે બાપુએ જોરથી ધબ્બો મારી પ્રેમલ હાસ્ય વેરી કહ્યું: 'શરીરને લોખંડ જેવું બનાવી તારા અભ્યાસ સાથે ખાદીનો પણ પ્રચાર કરજે.' બહેને વચન આપ્યું અને બાપુની વિદાય લીધી.

થોડા દિવસ પછી એ બહેનનો બાપુ ઉપર લાંબો પત્ર આવ્યો. ખાદીની વાતો કરતા આજુબાજુના પડોશીઓ એને ન અપનાવવા માટે કેવો લૂલો બચાવ કરે છે અને કેવી ગરમ ચર્ચા થાય છે તેનું એમાં વર્ણન હતું.

બાપુએ તે બહેનને લખ્યું:

"જે બાઈની સાથે તેં ખાદીની વાત કરી તેઓની સાથે એક જ જાતનો વહેવાર હોય. એ જ વસ્તુનું વિનયપૂર્વક સિંચન કર્યા કરવું. બીજાઓનાં ઉદાહરણ આપવા. નિરાશ ન જ થવું ને તેઓની સેવાના પ્રસંગ શોધી લેવા. સેવા ને ખાદીને સંબંધ નથી છતાં સેવા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે ને એની ઉપર પ્રેમ પેદા થાય તેની વાત વહેલી ગળે ઊતરે છે."

સેવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલી ભર્યું હોય છે. એમાં ધીરજની પણ ઘણી જરૂર રહે છે. સેવાના કામમાં ઘણીવાર એવું બને છે કે જેઓની આપણે સેવા કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેઓ અજ્ઞાનને કારણે અથવા ચાલી આવતા રીતરિવાજોને કારણે કે રહેણીકરણીને કારણે, તેમ જ આળસ, મંદતા કે શિથિલતાને લીધે આપણે તેઓને કેટલીય સારી વસ્તુ કહીએ તોયે તેઓને એ વાત ગળે ઊતરતી નથી અને ઘણી વાર તેઓ સારી વસ્તુનો પણ વિરોધ કરવા લાગી જાય છે. એવે સમયે આપણે બહુ ધીરજ ધરીને તેઓ પર જરાયે ગુસ્સે થયા વિના, બધો વિરોધ હસતે મુખે સહન કરીને તેઓની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તવું જોઈએ. શુદ્ધ પ્રેમભાવ સામી વ્યક્તિના હૃદય પર અસર કર્યા વિના રહેતો જ નથી. અવશ્ય એ પ્રેમ બાહ્ય દેખાવ પૂરતો નહિ પણ હૃદયની સચ્ચાઈભર્યો હોવો જોઈએ. પ્રેમભાવે કરેલી સેવા જ શુભ ફળદાયી લાંબે ગાળે પણ બને જ છે. તેથી આપણામાં પ્રથમ પ્રેમભાવ અને તેમાંથી નીપજતો સેવાભાવ હોવો જરૂરી છે એમ બાપુ માનતા

સંત ફ્રાંસિસ

પ્રો. ઉપેન્દ્ર ૧. ભટ્ટ

ઈટાલીના ઊંબ્રિયા પ્રાંતના નાનકડા શહેર અસીસીમા કાપડનો એક ધનવાન વેપારી હતો એનુ નામ પાર્ઈટ્રો બર્નાર્ડોન એને એક દીકરો હતો એની માતા એને 'જ્હોન' કહેતી લોકો એને 'ફ્રાંસિસ' કહેતા ફ્રાંસિસ નાનો અને નાજુક હતો તેની આખો તેજસ્વી હતી સમૃદ્ધિ એની ચારે બાજુ વીટળાયેલી જ હતી એટલે એને દોસ્તો બહુ સહેલાઈથી મળી આવ્યા

ધનિક યુવાનો જે જાતનુ અનાડી ઉડાઉ, મનસ્વી, રંગીલુ, મસ્તીમા જીવન ગાળે છે તેવુ જ તેનુ જીવન હતુ પૈસાની કિંમતનો તેને ખ્યાલ ન હતો પિતાની તિજોરીમા પૈસાને પડ્યા રહેવા દેવા તેના કરતા મિત્રોને રંગરાગ કરાવવામા એનો ઉપયોગ કરવો તેને વધુ ઠીક લાગતો જર પ્રત્યે જેટલો લાપરવાહ હતો તેટલો જ બેદરકાર તે જીવન પ્રત્યે પણ હતો શહેરની રમતો અને રમૂજોનો તે રાજા હતો

પિતા કરકસર કરનારો હતો માતા ગેનડવાળી હતી—ઘરરખુ ગૃહિણી હતી દીકરાના આ રંગઢંગ જોઈ પિતા ક્રોધે ભરાતો માતાનો જીવ બળતો પણ ઈટાલીના નવજુવાનોનો ફ્રાંસિસ લાડીલો નાયક હતો એને તો એક સાથે બે બનવુ હતુ —શાયર અને સેનાપતિ એને ગાવો હતો પ્રભુ પ્રેમ પ્રણય અને ઉચ્ચ આદર્શ માટે દોરવુ હતુ સૈન્ય

ઈસુની બારમી સદીનો છેલ્લો અને તેરમીનો પહેલો દાયકો હતો પુરાણુ રોમન સામ્રાજ્ય નાના નાના નગર રાજ્યોમા વહેંચાઈ ગયુ હતુ ઈટાલીના શહેરો નગર રાજ્યો એકબીજા સાથે સતત સંગ્રામ ખેલ્યા કરતા વેનિસ પેરુગીઆ સામે, પેરુગીઆ અસીસી સામે અને અસીસી વેનિસ સામે પ્રત્યેક યુવાન સીઝર થવાના સ્વપ્ના સેવતો નજીવા કારણો માટે લડતા નગર રાજ્યો મધ્ય યુગની સંસ્કૃતિનો વિનાશ કરી રહ્યા હતા યુવાનો નકામા મોજ મજાહ કરતા કે આવેશમા જોખમો ખેડતા

ફ્રાંસિસ ઓગણીશ વર્ષનો થયો ત્યારે તેના શહેર અસીસીને પાડોશના નગર પેરુગીઆ સાથે યુદ્ધમા ઊતરવુ પડ્યુ ફ્રાંસિસે પોતના શહેર અસીસી પ્રત્યેના વતનપ્રેમને લીધે એ સંગ્રામમા આગળ પડતો ભાગ લીધો ફ્રાંસિસનો પક્ષ હારી ગયો ફ્રાંસિસને કેદ પકડવામા આવ્યો તેને એક વર્ષ કેદમા રાખવામા આવ્યો

કેદમા તેને ઘણી યાતનાઓ ભોગવવી પડી. પરિણામ એ આવ્યુ કે કેદમાથી છૂટતાની સાથે જ તે માંદો પડ્યો માંદગીને બિછાને તે પડ્યો હતો ત્યારે ભૂતકાળના દૃશ્યો તેના મન સમક્ષ ખડા થવા લાગ્યા પોતે કેવા પ્રકારનુ મારામારી, કાપાકાપી અને દ્વંદ્વયુદ્ધોથી ભરપૂર જીવન ગાળ્યુ હતુ ' કેવા રંગરાગ કર્યા હતા ' એને પસ્તાવો થવા લાગ્યો પણ સાજા થતા બધુ ભુલાઈ ગયુ ' ફરી પાછુ એ જ જાતના મોજશોખનુ જીવન શરૂ થયુ • અને ફરી પાછી માંદગી આવી, અને એ માંદગીએ ફ્રાંસિસને માટે નવજીવનનુ દ્વાર ખોલ્યુ

હવે તે જીવન વિષે, જીવનના રહસ્ય વિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરવા લાગ્યો પહેલા રમ્ય લાગતી યુદ્ધની વાત હવે યાદ કરતા તેને કમકમાટી આવવા લાગી પશ્ચાતાપ પામી તે સન્માર્ગે વળવા લાગ્યો એનુ અંતઃકરણ એને પૂછતુ હતુ "માનવી માનવીની વચ્ચેના ઝઘડા પતાવવા માટે શુ તરવાર કરતા બીજુ કોઈ વધારે સારુ સાધન નહી હોય?" મન જવાબ માગતુ હતુ ઉકેલ સૂઝતો ન હતો અંતઃકરણ વલોવાઈ જતુ હતુ દિલ સવાલ કરી રહ્યુ હતુ ' મનુષ્યે કેવા પ્રકારનુ જીવન જીવવુ જોઈએ?"

એનો અંતર આત્મા જાગ્યો જાગેલા એ અંતર આત્માએ જવાબ આપ્યો ' બિચારા મનુષ્ય' કેવી નકામી વસ્તુઓ પાછળ તે દોડાદોડ કરી રહ્યો છે! તમારે માનવી માનવી વચ્ચે શાન્તિ અને સુમેળ સ્થાપવા છે! ઠીક ' એને માટે એક જ માર્ગ છે બસ, એક જ માર્ગ, અને તે માનવતાનો ' એક જ શસ્ત્ર છે અને તે પરસ્પર નમ્રતાનુ, દયાનુ, પ્રીતિનુ બંધુતા—ભાઈચારો એ જ માનવતા જે પોતાના બંધુને રક્ષી શકે તે જ પોતાની જાતને ટકાવી શકે જે લોકો સ્નેહ અને શાંતિથી જીવે છે તેઓ જ સાચા સુખી છે માટે માનવીઓ ' પરસ્પર હેતભાવ રાખો અને એક બીજાને મદદ કરો." માંદગીએ તેને જીવનનો આ નવો જ મર્મ સમજાવ્યો અને ઘણા જ ટૂંક સમયમા ફ્રાંસિસને માટે કસોટીનો પ્રસંગ પણ સામે આવી ઊભો રહ્યો

એક દિવસ અસીસીના ખેતરોમા થઈને ફ્રાંસિસ

પોતાના પાનીદાર ઘોડા પર પસાર થઈ રહ્યો છે રસ્તામાં એક રક્તપિત્તીઓ ફ્રાન્સિસ તે જુએ છે પહેલાં જ્યારે તે આવું કદરૂપુ કે ગંદુ જોતો ત્યારે તેને અણગમો થતો, સૂગ ચડી આવતી, અને ની કુમારી શરીર સોંસરી ચાલી જતી તેના નાકનું ટેરવું ઊંચું ચડી જતું. એનું રસિક હૃદય (એ) કુરૂપતા અને ગંદકીથી દૂર હટી જવા તેને પોકાર કરતું.

પણ આજે તો એથી ઊલટું જ કંઈક બન્યું. ખૂદ ઈશ્વર પણ જેનાથી દૂર હટી જાય એવો એ રક્તપિત્તીઓ જ્યારે સામો આવ્યો ત્યારે ફ્રાન્સિસ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉત્સાહભેર નીચે કૂદી પડ્યો તેને પૈસા આપ્યા એટલું જ નહિ પણ તેને ભાવપૂર્વક ભેટી પડ્યો અને બોલી ઊઠ્યો "પ્યારા ભાઈ! ગભરાઈશ નહિ તું પણ મારો ભાઈ જ છું. મારાથી જે કંઈ બનશે તે તારે માટે હું કરીશ "

અને આજે ફ્રાન્સિસનો આત્મા વર્ણવી ન શકાય એવો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો આજે એનો હર્ષ સમાતો ન હતો પોતાનો ખોવાયેલ ગયેલો એક સગો ભાઈ જાણે ઘણું દિવસો પછી પાછો મળ્યો હોય તેમ તેને લાગતું હતું

હવે તે પશ્ચિમના ધર્મનો ઘણો આગ્રહી હતો દેવળનું એક કામ કરવા તેણે એક દિવસ પોતાના પ્રિય ઘોડાને પણ વેચી નાખ્યો. તે ઉપરાંત પિતાની દુકાનેથી કાપડનો એક ગાંસડી પણ વેચી દીધી પિતાને તો પૂછ્યું જ ક્યાં હતું!

ફ્રાન્સિસના બાપને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે ફ્રાન્સિસને બોલાવ્યો ક્રોધથી સળગી ઊઠેલા પિતાએ કહ્યું 'ચોર! તું શું કરે છે તેનું તને કંઈ ભાન છે? તારી મા અને હું તારે માટે કેટલું બધું દુઃખ વેઠીએ છીએ' અને તું આમ પૈસા ઉડાવી દે છે કેમ? દીકરા, કમાઈને તો જો! પછી ખબર પડશે કે પૈસા કેમ આવે છે' વગર મહેનતે દીકરા હરામખોર થઈ બેઠો છે' સારા સારા કપડાં પહેરવા છે અને રખડવું છે' કાપડનો એકાદ ટુકડો તો જઈને લઈ આવ્યો કે જરા ખ્યાલ આવે કે બાપ રોટલી ના આપે તો કેમ જીવાય છે!"

આ સાંભળી ફ્રાન્સિસને ખૂબ લાગી આવ્યું. બધાં કપડાં ઉતારી પિતાના પગ આગળ પછાડી તે રોષ અને દીનતા અનુભવતો ચાલતો થયો દોડીને તે એક દેવળમાં ભરાઈ ગયો. દેવળના ધર્મગુરુ પાસે જઈને તેણે કહ્યું "હવે ઈશ્વર મારો પિતા છે" ધર્મગુરુએ ફ્રાન્સિસને એક વસ્ત્ર પહેરવા આપ્યું. ફ્રાન્સિસ તે વસ્ત્ર લઈ બહાર ચાલી નીકળ્યો

શિયાળાની સખત ટાઢ પડતી હતી અધૂરામાં પૂરું આકાશ બરફ પણ વરસાવતું હતું. ફ્રાન્સિસ પાસે એને ઓઢવા ધર્મગુરુએ આપેલું એક માત્ર વસ્ત્ર હતું. રસ્તે ચાલતાં એના અંતરમાં એક વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો: "આજે મારા જેવા કેટલાય વસ્ત્ર વગરના આવી ભયંકર રાત્રિમાં ટાઢથી ધ્રૂજતા હશે' સૌ દુઃખનું મૂળ ધન છે; આ મારું આ તારું એવી માન્યતા છે આ મારું આ તારું એ ભેદભાવ ક્યારે દૂર થાય? કોઈ સ્વેચ્છાથી ગરીબી ગરીબીનો સ્વીકાર કરે તો!"

હવે અરણ્યમાં કે એકાદ મઠમાં બેસી તપ કરવાને બદલે તે પોતાનો બધો વખત પોતાથી બીજાને માટે જે કંઈ બને તે કરવામાં ગાળતો તેને વિચાર આવતો "મારા કેટલાય ભાઈભાંડુને ખાવા નથી મળતું. પીવા નથી મળતું! અરે! કેટલા બધા જીવલેણ માંદગીથી પીડાય છે' અને પેલા બિચારા રક્તપિત્તીઆઓની તો વાત જ શી કરવી! અરે પ્રભુ! આ બધાને શી રીતે સુખી કરી શકાય!'

આવા અનેક વિચારો તેના હૃદયમાં ભયંકર યુદ્ધ મચાવતા. હવે તે માત્ર એક સાદું વસ્ત્ર જ પહેરતો. ભગીરથ બનતા એને શરમ ન આવી ગરીબીને એણે ગૌરવવન્તી બનાવી. હવે ફ્રાન્સિસે દેવસ્થાનોનું સમારકામ, ગરીબોની — દીન, દલિત, રંક તિરસ્કૃત, રોગી તથા રક્તપિત્તીઆની માવજત શરૂ કરી. ધર્મપ્રચાર અર્થે તે ગામે ગામ ફરવા લાગ્યો.

ફ્રાન્સિસના આ સેવાકાર્યમાં મદદ કરવા તેમને બે અનુયાયી મળ્યા. ત્રણેક વર્ષમાં બાર માણસોએ ફ્રાન્સિસનું કામ ઉપાડી લીધું ધર્મના વડા પોપે ફ્રાન્સિસને સેવાકાર્ય ચાલુ રાખવાની સંમતિ આપી. ફ્રાન્સિસે પોતાનો ભિક્ષુક સંઘ સ્થાપ્યો. ત્રણ વર્ષ પછી, અસીસીના ઉચ્ચ કુટુંબની એક કુમારિકા ક્લારાની મદદથી ભિક્ષુણી-સંઘ પણ સ્થાપ્યો

અગિયારમી સદી (૧૨૧૯)માં પેલેસ્ટાઈન અને જેરુસલેમ તુર્ક સરકાર પાસે હતા તુર્ક સરકાર જેરુસલેમના યાત્રીઓને કનડગત કરતી. ખ્રિસ્તીઓને એ ગમતું નહીં પોપની ઉશ્કેરણીથી મુસલમાનો સામે ખ્રિસ્તીઓએ ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું

મનુષ્ય માત્ર તરફ સમભાવ રાખવાનુ અને તલવારના ઘાના બદલામા પ્રેમ આપવાનુ શીખવનાર ઈસુની જન્મભૂમિમા એના જ અનુયાયીઓ આમ ખૂનખાર જગ મચાવે એથી ફ્રાસિસને આઘાત થયો

ઇજિપ્તના સુલતાન મલેક-અલ-કામિલનો હુકમ હતો કે ખ્રિસ્તીઓના માથા કાપી લાવનાર સૈનિકને માથા દીઠ એક સોનામહોર બક્ષિશ આપવામા આવશે ફ્રાસિસે આ હુકમને ગણકાર્યો નહિ એ તો સીધા પહોચ્યા સુલતાનની છાવણીમા તેમણે સુલતાનને કહ્યુ 'આપણા સર્વના એક જ પિતા–પ્રભુને ખાતર આ લોહી રેડવુ બધ કરો" સુલતાને ફ્રાસિસની અરજ વિષે વિચાર કરવાનુ વચન આપ્યુ, પણ ફ્રાસિસ છાવણી છોડીને ગયા કે તરત જ ફરી પાછો જગ શરૂ થયો પરતુ ફ્રાસિસની વિશ્વપ્રેમ અને અહિસાની ભાવનાથી સુલતાન ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો હતો

સમગ્ર વિશ્વને ફ્રાસિસ પોતાનુ કુટુબ માનતા પુષ્પ, વૃક્ષ પશુ પાણી અગ્નિ, સૂર્ય, ચદ્ર એ બધાને ફ્રાસિસ પ્રભુના જીવત અશરૂપ માનતા બાળકના હૃદય જેવુ જ નિર્દોષ તેનુ હૃદય હતુ પશુઓ પણ તેમને જોઈ આનદ અનુભવતા પખીઓ વારવાર ઊડી તેમના ખભા ઉપર અને ખોળામા બેસી આવતા

ઈ સ ૧૨૨૪નો સપ્ટેબર માસ ચાલતો હતો એક ઝૂપડીમા એક સાથી સાથે બેસી ફ્રાસિસ પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા હતા. એટલામા આકાશમાથી ઊડી એક દેવદૂત ફ્રાસિસ તરફ આવતો હતો એ દેવદૂતનુ શરીર 'ક્રોસ' પર જડી દીધેલુ હતુ તે દેવદૂત ઘણો સુદર હતો પણ મો પર દુખની અસર દેખાતી હતી આ જોઈ ફ્રાસિસનુ હૃદય ભરાઈ આવ્યુ દેવદૂતે ફ્રાસિસને ધર્મના કેટલાક ગૂઢ રહસ્ય સમજાવ્યા અને પછી તે અદૃશ્ય થઈ ગયો પોતાના શરીર તરફ જોતા ફ્રાસિસે જોયુ કે પોતાના હાથ પગ અને છાતી પર ભાલાની ચોટના નિશાન હતા, જેવા ચિહ્ન 'ક્રોસ' પર ચડેલા ઈસુના શરીર પર હતા તેવા જ આ ઘટનાનુ રહસ્ય એવુ મનાય છે કે દેવદૂત ક્રોસ' પર ચડેલા ઈસુનો આભાસ હતો અને ફ્રાસિસને થયેલા ઘાના ચિહ્ન ફ્રાસિસે કરેલુ સમર્પણ પ્રભુએ સ્વીકાર્યુ છે તેની સાબિતી રૂપ હતા.

હવે ફ્રાસિસનુ શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત રહેવા લાગ્યુ ઘા થયા પછી શરીર નબળુ પડતુ ચાલ્યુ આખે ઝાખ વળવા લાગી આ માદગી દરમ્યાન ફ્રાસિસે અનેક કાવ્યો લખ્યા એનુ મહાન કાવ્ય 'સૂર્યસ્તોત્ર' આ સમયે જ રચાયેલુ પૂર્ણ અધાપાથી બચવા એક આખે ડામ દેવરાવવાની સલાહ તેમને આપવામા આવી ગાલ તથા આખ પર પણ ડામ દેવામા આવ્યા પણ આખો સુધરી નહિ રોગ વધતો ચાલ્યો મોમાથી લોહી પડવા લાગ્યુ ફ્રાસિસને જીવનનો અત પાસે આવેલો દેખાયો તેમણે પોતાના અનુયાયી ભિક્ષુઓ અને ભિખ્ખુણીઓને બોલાવ્યા ફ્રાસિસે કહ્યુ 'મારા વસ્ત્રો ઉતારી લો મને ધરતી માને ખોળે સૂવાડો મારુ કર્તવ્ય મે કર્યુ છે ઈશ્વર તમારુ કર્તવ્ય તમને બતાવો"

સૌની આખોમા આસુ ઊભરાવા લાગ્યા

ફ્રાસિસે 'સૂર્યસ્તોત્ર' ગાવાનુ કહ્યુ એક સાધુએ તે ગાયુ બીજુ એક ભજન ગાવામા આવ્યુ અને ફ્રાસિસનો આત્મા આ લોકને છોડી ગયો

આસીસીના સત ફ્રાસિસ તરીકે આજે પણ એ સૌમ્ય કર્મયોગી સતને જગત ભાવભીની વદના અર્પે છે

તવારીખ

ઉમરવર્ષ	ઈ સ	
	૧૧૮૨	જન્મ
૨૦	૧૨૦૨	લશ્કરી કારકિર્દીનો ત્યાગ (માદગીને લીધે)
૨૪	૧૨૦૬	કોઢિયાની સારવાર
૨૫	૧૨૦૭	ઘરછોડયુ ગરીબીનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર
૨૭	૧૨૦૯	ઉપદેશ કાર્ય શરૂ ભિક્ષુ સઘની સ્થાપના
૩૦	૧૨૧૨	ભિક્ષુણી સઘ સ્થાપના ક્લેરાની સહાયથી
૩૭	૧૨૧૯	ઇજિપ્તના સુલતાનને અહિસાનો ઉપદેશ
૪૨	૧૨૨૪	દેવદૂતનુ દર્શન ઘાના ચિહ્ન
૪૪	૧૨૨૬	આખે ડામ દેવરાવ્યા
૪૪	૧૨૨૬	નિર્વાણ ઓક્ટોબર, ૩

✿

માનવી માથે મોત, મોત શિરે નહિ માનવી;
ગોફણ ગોળા મોત, હાથી જાશે હાથથી —પ્રો તનસુખ ભટ્ટ

લોકકથા

(૨)

કહેવાય છે કે એક વખત એક ગીધણ ઉડતી ઉડતી એક ગરીબ ડોશી પાસે આવી પહોંચી. ડોશીના પગમાં ઘારું પડી ગયું હતું અને દુઃખથી રીબાતી હતી. ડોશીના પગનું ઘારું જોઈને ગીધણ બોલી, 'અરરર! કેવું ભયંકર ઘારું છે! આવા ઘારાથી ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં તમે ચાલી શકો છો ખરાં?'

ડોશીમા બોલ્યા: 'ઓહ! માંડ થોડું.'

ગીધણ બોલી: 'તમે માણસો પેલા કરતા હમણાં હમણાં સાવ બદલાઈ ગયા છો નહીં? કોઈ પણ તમારું આજે ભલું કરે તો કોઈ તેનું બદલામાં બૂરું જ કરશે.'

ડોશી વ્યથિત સ્વરે બોલી: 'ના, હું એમ નહીં કરું.'

ગીધણ બોલી: 'જો તું એમ નહીં વર્તે તો હું તને મદદ કરું.' થોડી ક્ષણ પછી તેણે ડોશીને આંખ બંધ કરીને ઉઘાડવાનું કહ્યું.

ડોશીએ આંખ બંધ કરીને ઉઘાડી.

ગીધણ બોલી, 'તારા પગ સામું જો.'

ડોશીએ પગ સામે જોયું તો ઘારાનું નામનિશાન પણ નથી. ગીધણે ફરી ડોશીને આંખ બંધ કરીને ઉઘાડવાનું કહ્યું. આંખ ઉઘાડતા જ જંગલ અદ્રશ્ય થઈ ગયું અને સુંદર મેદાન થઈ ગયું.

ગીધણે ફરી આંખ બંધ કરવા કહ્યું.

ડોશીએ આંખ બંધ કરીને ઉઘાડીને જોયું, તો મેદાનમાં ઘણાં સરસ મકાનો જોયાં. ફરી ગીધણે તેને આંખ બંધ કરવાનું કહ્યું. જેવી આંખ ઉઘાડી તો તેણે મોટું શહેર વસેલું જોયું.

ગીધણ બોલી: 'ડોશીમા, આ બધું તમારું.'

ડોશીમા બોલ્યા: 'આભાર, આભાર!! આનો બદલો હું શી રીતે વાળું?'

ગીધણ બોલી: 'હું કશું જ નથી ઈચ્છતી. ફક્ત પેલું દૂર એક સોનેરી રૂંવાનું ઝાડ છે તે જ માંગું છું.'

ડોશી બોલી: 'અરે રે, માગીને આ જ માંગ્યું. જરૂર તે તું લઈ શકે છે.'

ગીધણ ઉડતી ઉડતી તે ઝાડની ટોચે બેઠી. અને તેના પર માળો બાંધ્યો. અને ઈંડા મૂક્યાં. થોડા સમયમાં એ ઈંડામાંથી સરસ બચ્ચાં નીકળ્યાં. ગીધણ તેને માટે દાણા લેવા નીકળી.

આમ દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. ત્યાં એક દિવસ ડોશીમાનો પૌત્ર ખૂબ રડવા લાગ્યો. કેમે ય છાનો રહે નહિ. ડોશીમાએ ખૂબ સમજાવ્યો, કારણ પૂછ્યું. બાળક બોલ્યું 'મારે ગીધના બચ્ચાને ખાવું છે.'

ડોશીમા બોલી 'પણ હું ગીધના બચ્ચાને ક્યાંથી લાવું?' નાનું બાળક તો ફરી ધમપછાડા કરવા લાગ્યું અને ચીસો પાડીને રડવા લાગ્યું.

ડોશીમા ગભરાઈને બોલી: 'પણ એ સિવાય બીજું કંઈક માગ.'

બાળક બોલ્યું 'મને ગીધનું બચ્ચું જ જોઈએ છે. જો હું ગીધનું બચ્ચું નહીં ખાઉં તો મરી જઈશ.'

ડોશી બોલી: 'ઓહ! શું મારો બાળક ગીધનાં બચ્ચા વગર મરી જશે? ના, ના.'

અને તેને પેલી ગીધણ યાદ આવી. નોકરોને બૂમ પાડીને કહ્યું: 'જાઓ, કુહાડી લઈને પેલું સોનેરી રૂંવાનું ઝાડ ઊભું છે તેને કાપીને ગીધનાં બચ્ચાંને લઈ આવો.'

નોકરો કુહાડી લઈને દોડ્યા અને ઝાડ કાપવા મંડ્યા. ઝાડ લગભગ કપાઈ જવાની અણી પર હતું ને ગીધણનું મોટું બચ્ચું ઝાડની ટોચ પરથી તેની માને બોલાવવા લાગ્યું.

ગીધણ તરત પાંખ ફફડાવતી ધસી આવી. અને તરત મંત્ર ભણીને ઝાડને પાછું હતું એમ કરી દીધું. નોકરો ગભરાઈને ભાગી ગયા. બચ્ચાઓને ખાવાનું આપીને કહ્યું: 'હું ફરી ખાવાનું લેવાને જાઉં છું. જો પેલી ડોશીના માણસો આવે અને તમને લઈ જાય તો કોઈ બોલતા નહીં, ચાલ્યા જજો.'

ડોશીએ બીજીવાર ફરી નોકરો મોકલ્યા અને કહ્યું: 'જાઓ, ઝાડને કાપી નાખો. અને મારા પૌત્ર માટે બચ્ચાંને પકડી લાવો.'

ફરી નોકરો ઝાડ કાપવા ગયા. ઝાડ કપાવાની અણી પર હતું ને મોટું બચ્ચું ઝાડની ટોચ પર જઈને તેની

માને બોલાવવા લાગ્યું.

બુમો પાડી પાડીને થાક્યું પણ મા ન આવી તે ન જ આવી. અને ઝાડ ધડીંગ અવાજ સાથે પડ્યું.

નોકરોએ ગીધણના બચ્ચાંને પકડયાં. અને ડોસી-માને આપ્યા, પણ એક બચ્ચું ઊડી ગયું અને એક બીજા ઝાડ પર બેસી ગયું.

ડોસીએ બચ્ચાંનું માંસ રાંધીને બાળકને આપ્યું.

થોડો જ સમય પસાર થયો હશે ને ગીધણ ઉડતી ઉડતી પોતાને ઘરે આવી પણ ત્યાં તો બધું સાફ સૂફ થઈ ગયું હતું દૂર એક ઝાડ પર પોતાના એક બચ્ચાંને જોયું. ત્યાં જઈને તેણે બધી વાત પૂછી. બચ્ચાએ બધી વાત કહી.

આ સાંભળી ગીધણ ડોસીમાને ઘરે ગઈ. જ્યારે તે ત્યાં ગઈ ત્યારે ડોસીમાનો પૌત્ર તેના જ બચ્ચાંને ખાઈ રહ્યો હતો.

એ જોઈને ગીધણ બોલી: 'ડોસીમા, હું તમને અભિનંદન આપું છું.' અને તે ડોસીના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. અને પોતાની પાસે મંત્ર હતો તેનો ઉપયોગ કરવા માંડયો. એક પછી એક મંત્ર બોલાતો જાય છે અને એક પછી એક શહેર, મકાન, મેદાન અદૃશ્ય થતું જાય છે. અને ફરી જંગલ ઊભું થઈ ગયું અને જોત-જોતામાં પેલું ઘારું પણ ડોસીના પગ પર આવી ગયું.

ડોસીમા પગ ખંજોળતા હતા ત્યાં ગીધણ આવી અને બોલી: 'ડોસીમા, તમે આ જોયું ને? એટલા માટે મોટાઓ આપણને કહે છે કે, "જો કોઈ તમારું ભલું કરે તો ભલાઈ કરીને આભાર માનો પણ બુરાઈ કરીને બદલો ન વાળો."'

☆

અબ્બુ અબ્બાસ નામે એક મુસલમાન ભાઈ હતો. તે પોતાનું જીવન બહુ જ સાદાઈથી વ્યતીત કરતો હતો. ટોપી સીવીને તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. રોજ એક ટોપી સીવી બે પૈસા કમાતો, જેમાંથી એક પૈસાનું દાન કરતો ને બાકીના એક પૈસામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. એ જમાનો જ એવો હતો કે એક પૈસામાં પણ માણસ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતો હતો. અબ્બુ અબ્બાસ જ્યારે પોતાની એક ટોપી વેચાય ત્યારે જ બીજી બનાવતો અને તેના બે પૈસા લેતો. તેમાંથી પણ એક પૈસો દાનમાં આપી દેતો ને એક પૈસામાં પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતો. એનો એક સબંધી બહુ જ ધનવાન હતો. તેણે પોતાનું બધું ધન અનીતિથી એકઠું કર્યું હતું. પણ તે ભારે જિજ્ઞાસુ હતો. એક દિવસ તે અબ્બુ અબ્બાસ પાસે આવ્યો ને કહ્યું: 'ભાઈ, મારે થોડા રૂપિયાનું દાન કરવું છે. તમે જેને કહો તેને એ દાન આપું.' અબ્બુ અબ્બાસે કહ્યું: 'ભાઈ તારો વિચાર છે તો સારો, પણ તારા પૈસા અનીતિના છે. અનીતિના પૈસા જેની પાસે હોય તે તેની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે અને જેની પાસે જાય છે તેની બુદ્ધિ પણ બગાડે છે. મારી આ વાત ઉપર તમને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો ભલે તમે દાન આપો પણ પછી તેનું પરિણામ જોજો.

અબ્બુ અબ્બાસની વાત સાંભળીને તે બજારમાં ગયો અને ત્યાં એક ગરીબ આંધળાને તેણે એક મહોરનું દાન કર્યું. આંધળા ભિખારીએ તે મહોર દારૂ પીને અને વેશ્યાને ત્યાં જઈને વટાવી ખાધી. શંકરાચાર્યે જે-"અર્થમનર્થં ભાવય નિત્યમ્' કહ્યું છે તે યથાર્થ છે, એવું અનર્થકારી ધન જેની પાસે હોય છે તેની બુદ્ધિ તો એ બગાડે છે, સાથે સાથે જેના હાથમાં જાય છે તેની બુદ્ધિ પણ બગાડે છે. જ્યારે તે માણસે તે આંધળા ભિખા-રીનું વર્તન જોયું ત્યારે તે અબ્બુ અબ્બાસની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: 'ભાઈ, તમારું કહેવું બરાબર હતું. મારા પૈસાએ બીજાની બુદ્ધિ પણ બગાડી.' પછી અબ્બુ અબ્બાસે તેને પોતાની પાસેથી એક પૈસો આપ્યો અને કહ્યું: 'લો આ પૈસો કોઈ ગરીબને આપી દેજો અને પછી તે તેનું શું કરે છે તે નિહાળજો.' તે પૈસો લઈને તે બહાર નીકળ્યો તો ચાલતાં ચાલતાં તેણે એક એવા ભૂખ્યા માણસને જોયો જે મરેલાં પક્ષીને ખાઈ જવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. જ્યારે તેણે એ પૈસો એ ભૂખ્યા માણસને આપ્યો ત્યારે એ બહુ જ ખુશી થયો અને બોલ્યો: 'ભાઈ, ઇશ્વર તમારું ભલું કરો. હમણાં જ હું આ પક્ષીને ખાવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. હવે આ પૈસાના ચણા લઈને ખાઈશ! અને ભવિષ્યમાં મજૂરી કરીને જીવનનિર્વાહ કરીશ.' આ વાત જ્યારે તેણે અબ્બુ અબ્બાસને આવીને કહી ત્યારે અબ્બુ અબ્બાસે કહ્યું: 'અન્યાય અને અનીતિનો પૈસો જ્યાં જાય છે ત્યાં તે અન્યાય અને અનીતિ જ પેદા કરે છે.'

વસિયતનામું પણ શું કરી શકે? — ઘુમક્કડ

પશ્ચિમ દેશની વાત છે. એક માણસ પોતાના ધાર્મિક પંથ તરફ અંધભક્તિ રાખતો હતો. કાયમાં જેટલા પૈસા બચે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર પોતાના ગિરજાઘરને દાનમાં આપી દેતો હતો. મિત્રોએ તેને ખૂબ સમજાવ્યો કે તે ગિરજાઘરના અને તેના મઠના સંચાલક ધર્મિષ્ઠ તો શું પવિત્ર માણસ પણ નથી. પરંતુ તે આંધળાની આંખ ન ખૂલી તે ન જ ખૂલી. બિચારી પત્ની ફરિયાદ કરી કરીને થાકી ગઈ. તેની ફરિયાદની એટલી અસર જરૂર થઈ કે તેને પત્ની તરફ જરાય સહાનુભૂતિ ન રહી.

જ્યારે તેના જીવનના આખરી દિવસો આવ્યા અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ ત્યારે તેની પાસે ફક્ત એક ઉમદા ઘોડો પોતાના ગિરજાઘરને આપવા વિચાર્યું. પણ પુરોહિત અને મઠપતિ ઘોડો રાખીને કરે શું? અને વેચવા ક્યાં જાય? તેણે પોતાના એક ઘનિષ્ઠ મિત્રને વસિયતનામાની અનુસાર અમલ કરવાનો અધિકાર સોંપી દીધો.

પછી તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે મિલ્કતના કોઈ ઉત્તરાધિકારી સગાનું નામ ન લખે તો કોર્ટમાં દલીલ થઈ શકે છે. વસિયતનામું કરતી વખતે તે સગાનું સ્મરણ તેને ન થયું. સ્મરણ થાત તો જરૂર કંઈક દઈ દેત. આવી દલીલબાજીનો ઈલાજ પણ કાયદા પંડિતોએ શોધી કાઢ્યો છે.

જેને કંઈ પણ દેવાની ઇચ્છા નથી પણ જેનો કંઈને કંઈ અધિકાર થઈ શકે તેવાઓને એકેક શિલિંગ અથવા એકેક રૂપિયો વસિયતનામામાં નામ આપીને દઈ શકાય છે.

આપણા ધર્માન્ધ ભાઈએ વિચાર્યું કે પત્નીનો અધિકાર પણ આ રીતે મુક્ત કરી શકાય. તેણે વસિયતનામામાં લખ્યું કે 'મારો ઘોડો હું મારા ગિરજાઘરને આપી દઉં છું અને ઘરની બિલાડી મારી પત્નીને આપી દઉં છું. મારા આ વસિયતનામાની અનુસાર ચીજો વેચીને પૈસા પહોંચાડવાનું કામ અને અધિકાર મારા ફલાણા મિત્રને હું સોંપું છું.'

આટલો પૂરો બંદોબસ્ત કરીને ભાઈ સાહેબ પોતાના ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણવેલ વિશેષ સ્વર્ગલોકમાં સિધાવ્યા અને વસિયતનામાનું અમલ કરવાનું કામ તેના મિત્રની પાસે આવી ગયું. જિંદગીભરની દોસ્તીનો મિત્ર આ ચક્રમ ભાઈને પૂરી રીતે ઓળખતો હતો. તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે છાપામાં જાહેર કર્યું કે "એક ઘોડો અને એક બિલાડી વેચવાના છે. અલગ નહીં વેચી શકાય. જે ખરીદશે તે એક સાથે ખરીદી શકશે. ઘોડાની કિંમત ચાર આના અને બિલાડીની કિંમત સાત હજાર રૂપિયા." ગામના લોક આ હેતુ બરાબર સમજી ગયા. કેમકે સહાનુભૂતિ તો હતી જ. એક પરોપકારી મહાશયે તે ઉમદા ઘોડો અને પ્યારી બિલાડી ખરીદી લીધા. ઘોડાના ચાર આના ગિરજાઘરને મળ્યા અને બિલાડીના સાત હજાર રૂપિયા બિચારી વિધવાને મળ્યા, જે પૈસા પર બિચારી પોતાનું શેષ જીવન કોઈ પણ રીતે દીનતા વગર પૂરું કરી શકી. ચતુર મિત્રને આખા ગામના આશીર્વાદ મળ્યા.

અને જે જે લોકો આ કિસ્સો સાંભળે છે તેના આશીર્વાદ પણ તે મિત્રના નામે જમા થતા જાય છે.

[મંગલ પ્રભાત]

તવંગર તેમ જ સંપન્નતાવાળા લોકોએ ગરીબોને માટે સમભાવની લાગણી રાખી તેમને કદી તરછોડી ન દેવા જોઈએ. સૌએ તરવું તો સાથે ને ડૂબવું તો સાથે. આપત્તિમાં ઊંચા ને નીચા અથવા તવંગર ને ગરીબ એવા બધા ભેદ ટળી જવા જોઈએ.

—ગાંધીજી

સૌ સૌનું ભાગ્ય

એક ગામમાં એક ખેડૂત રહેતો હતો. તેને બે પુત્ર હતા; અને બે વહુ હતી. બધાં સંપીને રહેતાં હતાં. અને પોતપોતાનું કામકાજ કરતાં હતાં. આમ કેટલાંય વર્ષો પસાર થઈ ગયા. અને એક દિવસ નમાલી વાત પર બંને વહુ વચ્ચે ઝગડો થઈ ગયો. બીજે જ દિવસે વૃદ્ધ ખેડૂતે બંનેને જુદા કરી દીધા. અને ભાગ પાડી દીધો.

બિચારા સસરાજી એકલા જ હતા. નાની વહુએ સસરાને પોતાના ભાગમાં લઇ લીધા. મોટી વહુ ખૂબ સુખચેનથી આનંદમાં દિવસો પસાર કરવા લાગી.

દિવસો પસાર થતા થતા કારતક મહિનો આવ્યો. વૃદ્ધ ખેડૂત સવારના પહોરમાં ઉઠતા અને નદીએ જઈ ને પ્રાતઃસ્નાન કરીને આવતા અને ભીનું પોતિયું આંગણામાં વાવેલ કોળાના વેલાનાં મૂળિયામાં નીચોવતા. આમ કરતા કરતા કારતક મહિનો પુરો થઈ ગયો. અને કોળું પાકીને ઢોલ જેટલું મોટું થઇ ગયું.

પૂનમનો દિવસ આવ્યો. સસરાએ વહુને કહ્યું કે બેટા, કારતક મહિનો પૂરો થઇ ગયો, તું બ્રાહ્મણને જમવાનું નિમંત્રણ આપી આવ. વહુએ એક ક્ષણ પણ બગાડ્યા વગર સસરાની વાત સાંભળીને બ્રાહ્મણને ઘેર જઈને નિમંત્રણ આપી આવી.

ઘરે આવીને સસરાને કહ્યું: પિતાજી, પણ ભોજનમાં શું બનાવું ? આપણા ઘરમાં તો શાકભાજી પણ નથી. વૃદ્ધે કહ્યું:–'બેટી આપણાં આંગણામાંથી કોળું તોડી લે. ખૂબ સરસ પાકી ગયું છે.' વહુ કોળું તોડી આવી અને જેવું તેને કાપ્યું તો એની આંખ અંજાઇ ગઈ. આખું કોળું બહુમૂલ્ય રત્નોથી ભર્યું હતું. આટલા બધા રત્નો જોઇ ને એણે સસરાજીને કહ્યું. પિતાજી આ શું ? તો સસરાએ સ્વભાવિક રીતે કહ્યું. બેટી એ લઇ લે. 'સૌ સૌનું ભાગ્ય.' અને યોગ્યરીતે બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવ્યું.

વાતવાતમાં આ વાત મોટી વહુને કાને પહોંચી. બીજે દિવસે તેણે ખૂબ પ્રેમથી સસરાના ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને મધુર સ્વરમાં બોલી: 'પિતાજી, હવે એક વર્ષ અમારે ઘરે પણ રહો, હું પણ તમારી વહુ છું અને તમારી સેવા કરીશ.' વૃદ્ધે સરળ ભાવથી સ્વીકાર કર્યો અને તે જ દિવસે પોતાની લાકડી અને થેલો લઈને મોટી વહુને ઘરે ગયા.

મોટી વહુના ઘરે પણ રોજ સસરાજીની ચીવટથી અને આનંદથી સેવા થતી.

જોતજોતામાં એક વર્ષ વીતી ગયું. પાછો કારતક મહિનો આવી ગયો. વૃદ્ધ પાછા પ્રાતઃસ્નાન કરવા જતા. વહુએ કોળાની વેલ વાવી દીધી હતી. વૃદ્ધ તેમાં ભીનું પોતિયું નીચોવતા. આમ કરતા કારતક મહિનો પસાર થઈ ગયો. કોળું પણ ઢોલ જેટલું મોટું થઈ ગયું. સસરાએ નિમંત્રણ માટે જેવું વહુને કહ્યું કે વહુ ઝટ ઝટ કરતીકને બ્રાહ્મણને ઘેર જઇને નિમંત્રણ આપી આવી.

અને ખૂબ ઉતાવળથી કોળાને તોડીને ચીરવા લાગી. પણ ચીરતા જ એમાંથી કોળાના ખોબે-ખોબા નકામા બી નીકળ્યા. અને વહુ તરત જ સસરાની સામે જોતી જ રહી ગઈ.

વહુએ પૂછ્યું. 'આ શું થયું સસરાજી, મેં પણ તમારી સેવા નાની વહુએ કરી હતી તેવી જ કરી હતી.'

સસરાએ એક જ ઉત્તર આપ્યો :–'બેટી સેવા બંનેએ એક સરખી જ કરી છે. પણ તેણે નિષ્કામ સેવા કરી હતી અને તેં સકામ સેવા કરી છે. તેમાં મારો શું દોષ. આ તો સૌ સૌનું ભાગ્ય છે.'

તો પણ મોટી વહુ બબડતી જ રહી. અને તે જ વખતે નાની વહુ હાથ પકડીને સસરાજીને પોતાને ઘરે લઈ આવી. [હિંદી પરથી]

વિરક્તિ: વૈરાગ્ય અને આત્મસાક્ષાત્કાર એક જ વસ્તુ છે. એ એક જ અવસ્થાનાં બે પાસાં છે. જે અનાત્મ છે, તેનો ત્યાગ કરવો એનું નામ વૈરાગ્ય. આત્મામાં સ્થિર રહેવું એનું નામ જ્ઞાન—એ જ આત્મસાક્ષાત્કાર છે, સત્ય એક છે, વૈરાગ્યનું નિષેધાત્મક રૂપ છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર એનું ભાવાત્મક રૂપ.

મૌન: ચાર પ્રકારનું હોય છે: વાણીનું, આંખનું, કાનનું અને મનનું. મનનું મૌન જ ખરું મૌન છે—અને મૌનથી ચઢિયાતો કોઈ ઉપદેશ નથી.

ગુરુ: ભક્ત જ્યારે સાધનાની એક વિશેષ કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તેના આરાધ્ય ઇષ્ટદેવ જ તેના ગુરુ બની જાય છે અને તેને આગળનો માર્ગ બતાવે છે. એ ગુરુ ભક્તને બતાવે છે કે, 'ઈશ્વર તારી અંદર જ છે, અંદર શોધ, એને તું પામશે.' ઈશ્વર, ગુરુ, આત્મા—આ સર્વ એક જ છે.

આત્મસમર્પણ: આત્માર્પણની વાત તો પોતે પોતાને અર્પણ થાય એવી છે. આપણે કહીએ છીએ કે, આપણે મન, આત્મા અને સર્વસ્વ ઈશ્વરને અર્પણ કરીએ છીએ. પણ સમર્પણ કરીએ છીએ તે બધું શું આપણું છે? બહુ તો આપણે એટલું કહી શકીએ કે, 'ભગવાન, ભ્રમને વશ થઈને આ બધી ચીજોને હું મારી માની બેઠો હતો. હવે હું સમજી ગયો છું કે સર્વ કંઈ તમારું છે. હવે હું એની માલિકીનો દંભ નહીં કરું.'

મનોનિગ્રહ: આત્માર્પણ વસ્તુતઃ મનોનિગ્રહનું જ બીજું નામ છે. જ્યારે આપણે 'અહમ્' જુએ છે કે ખરો સ્વામી તો આત્મા છે, અને તે બળવાન છે, ત્યારે તે નમી જાય છે. એ શરણાગતિ જ આત્માર્પણનો આરંભ છે. આત્મા વિના 'અહમ્'ની સત્તા જ નથી, તો પણ અજ્ઞાનને કારણે તે બળવો કરી બેસે છે, મન માન્યું કરે છે. સાચી શરણાગતિમાં 'અહમ્' ઓગળીને પોતાના મૂળ સ્રોત (આત્મા) માં સમાઈ જાય છે.

કર્તવ્ય: રેલવેમાં મુસાફરી કરતી વખતે પોતાનો સામાન માથે મૂકવો એ મૂર્ખાઈ છે. તમે તમારો સામાન માથે રાખો કે રેંકમાં, રેલવે તમને ને તમારા સામાનને નક્કી કરેલા સ્થાને પહોંચાડી જ દેશે. સામાન માથે મૂકવાથી કંઈ ગાડીને ઓછો બોજ પડવાનો નથી. એનો ભાર તો સરખો જ રહે છે. અલબત્ત, તમારી ડોક દુઃખશે ખરી, તમારું કર્તત્વાભિમાન પણ એવું જ છે.

સંસાર: મીણના પૂતળાને સમુદ્રમાં નાખીએ તો જરૂર ગળી જશે. ભલેને એને ગમે એટલાં કપડાં પહેરાવ્યાં હોય. આપણું શરીર એ કપડાં જેવું છે. આત્માને ભૂલી જઈએ છીએ ત્યારે જ સંસારનો અનુભવ થાય છે. આત્મા જો આત્માનું જ ચિંતન કરતો રહે તો બાહ્ય સંસારનો અનુભવ પણ સમાપ્ત થઈ જશે.

જ્ઞાની: નાના બાળક અને જ્ઞાનીમાં એક સમાનતા છે. કોઈ બનાવ બનતો હોય ત્યાં સુધી જ બાળકને એમા રસ હોય છે. બનાવ પૂરો થતાં એનું મન બીજે વળે છે. એ બનાવની એના મન પર કશી અસર, સંસ્કાર પડતા નથી. જ્ઞાનીનું પણ એવું જ છે.

ધ્યાન: ધ્યાન શું છે? વિચારોનું નિરાકરણ. આપણાં બધાં દુઃખો વિચારોથી જન્મે છે, દુઃખ પોતે વિચારરૂપ છે. વિચારોને દૂર કરો એ જ સુખ છે, એ જ, ધ્યાન છે. વિચાર વિચારક માટે છે, વિચારક છે આત્મા. આત્મપ્રતિષ્ઠ બની રહો. વિચાર આપોઆપ ક્ષીણ થઈ જશે.

એકાંત: ખરું એકાંત મનમાં છે. સંસારનાં કાર્યોમાં ગૂંથાયેલ રહીને પણ કોઈ શાંત રહી શકે છે. એવી વ્યક્તિ માટે બધે એકાંત છે. ઘોર વનમાં રહીને પણ મનને વશમાં રાખવું કોઈને કઠણ થઈ પડે છે. એને માટે વનમાં એકાંત ક્યાં? આસક્ત માટે ક્યાં ય એકાંત નથી, અનાસક્ત માટે સર્વત્ર એકાંત છે

ઉપભોગ-ઉપશમ: ઉપભોગથી મન તૃપ્ત અને વિષય-વાસના શાંત થતી હોય તો તેમ કરવામાં કશું ખોટું નથી. પણ મુશ્કેલી એ છે કે કામનાઓ એમ શાંત નથી થતી. ભોગ દ્વારા તેને શાંત કરવાની ઇચ્છા ઘી નાખીને આગ બુઝવવા જેવું છે, પણ કામનાઓને કચડી નાખવી એ યે ઠીક નથી; એનું પરિણામ ઊલટું આવે છે. કામનાઓને શાંત કરવાનો સાચો ઉપાય એ છે કે, 'કામના કોને થાય છે, ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતાં જ કામનાનાં મૂળ ઉખડી જાય છે. પછી તે ફોલતી નથી.

પારસમણિની વારતા

અંબાલાલ પુરાણી

શ્રી કૃષ્ણના પરમ ભક્ત સનાતન ગોસ્વામી ગોકુળની પાસેના વૃંદાવનમાં એકચિત્ત થઈને ભગવાનના નામનો જપ કરતા બેઠા છે. થોડી વાર પછી એક ગરીબ જેવો દેખાતો બ્રાહ્મણ આવ્યો અને તેણે સનાતન ગોસ્વામીને પ્રણામ કર્યા.

ગોસ્વામીએ પૂછ્યું: ક્યાંથી આવો છો ભાઈ? તમારું નામ શું?

આવનારે કહ્યું: આવ્યો છું તો બહુ દૂરથી, અને તે તમારાં દર્શન માટે જ. મારું નામ 'જીવન' અને હું વર્ધમાન જિલ્લાના એક ગામડામાં રહું છું.

ગોસ્વામી: કંઈ ખાસ કામે મને મળવા આવ્યા છો?

જીવન: સ્વામીજી, મારા જેવો ગરીબ બીજો કોઈ નહિ હોય! મને ગરીબીનું મોટું દુઃખ છે. જેમ તેમ કરીને માંડ ગુજારો કરું છું.

સનાતન ગોસ્વામી: ગરીબાઈ કંઈ પાપ નથી. ગરીબ માણસ પણ સદાચારી, સંસ્કારી અને પ્રભુભક્ત બની શકે.

જીવન: હું એમ તો શંકર ભગવાનની ભક્તિ કરું છું. અને હું એમની પાસે મારી ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે ખરા અંતરથી પ્રાર્થના પણ કરું છું, એટલે તો હું તમારી પાસે આવી શક્યો.

સનાતન ગોસ્વામી: એ કેવી રીતે?

જીવન: એક દિવસ શંકર ભગવાને સ્વપ્નમાં આવીને મને કહ્યું: 'જીવન, તારી મનકામના હું પૂરી કરીશ. જમના નદીના કિનારે સનાતન ગોસ્વામી કરીને એક સાધુ પુરુષ રહે છે તેની પાસે તું જજે અને તારા પિતા તરીકે ગણીને પ્રણામ કરજે. તારી ગરીબાઈ દૂર કરવાનો ઉપાય એની પાસે છે.' આમ કહીને શંકર ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. એટલે તો હું આપની પાસે આવ્યો છું.

સનાતન ગોસ્વામી: એ કેવું વિચિત્ર! મારી પાસે વળી છે શું? જે હતું તે બધું છોડીને હું અહીં આવ્યો, અને હવે તો ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરું છું.

જીવન: એમ કેમ બને? તમારી પાસે તો........

સનાતન ગોસ્વામી (જીવનને અટકાવીને) હા, હા, છે, એક ઉપાય છે. એક વાર નદી કિનારે ફરતાં ફરતાં પારસમણિ મને મળી ગયો હતો. કોઈ વાર કોઈ ને આપવાને કામ લાગશે એમ ધારીને મેં કિનારાની રેતીમાં દાટી દીધો છે. તમે તે લઈ જાઓ. એના સ્પર્શ માત્રથી તમારું દળદર ફીટી જશે.

જીવન તો સનાતન ગોસ્વામીએ બતાવેલી જગ્યાએ ઉતાવળે પહોંચી ગયો. રેતી ખોદી ત્યારે અંદરથી પારસમણિ મળી આવ્યો. જીવન તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો. પોતાના હાથ પર બાંધેલા બે માદળીયા લોઢાના પતરાના હતા. તેમને અડકાડતાં ચકચકતા સોનાના થઈ ગયા!

જીવન તો વિસ્મય પામીને પછીથી ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

જમુના નદીનો પ્રવાહ તો આનંદભેર વહ્યો જ જાય છે. જીવનને મળેલા પારસમણિનો એને જરાયે પ્રભાવ નથી. અને જીવને સામે કિનારે નજર નાખી તો સોનાના લાલ ગોળા જેવો સૂરજ અસ્ત પામતો હતો.

જીવન વિચારમાં ઊંડો ઊતરી ગયો. અને ઝડપથી સનાતન ગોસ્વામી પાસે પાછો આવ્યો. અને કહ્યું, "સ્વામીજી! જે ધન મેળવીને તમે આ પારસમણિને પણ દૂર મૂકી શક્યા છો તે ધનમાંથી થોડો ભાગ મને આપો." એમ કહીને એણે સનાતન ગોસ્વામીને પ્રણામ કર્યા અને પારસમણિને નદી કિનારે ફેંકી દીધો.

[બાલ દક્ષિણા: એપ્રિલ ૧૯૫૯]

સમજપૂર્વકનું ધર્મપાલન

શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં એક વાર ચોર આવ્યા: શ્રી રમણ મહર્ષિને એની ખબર પડતાં જ તેમણે ચોરોને કહ્યું કે, 'તમને જે ગમે અને જેટલું જોઈએ તેટલું ખુશીથી લઈ જાઓ.' આમ કહીને તેઓ પોતાના સાથીઓની સાથે બહાર ચાલ્યા ગયા.

ચોરોને એમ કે આ લોકો અમારી સાથે ચાલાકી વાપરે છે તેથી ભય બેસાડવા દરેકને એક એક લાકડી ફટકારી. શ્રી રમણ મહર્ષિને પણ છોડ્યા નહીં.

સાથીઓમાંથી એક જણને આ ન રુચ્યું. ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેણે પાસે પડેલો લોખંડનો સળિયો લઈ ચોરોને મારવા જવાની તૈયારી કરી.

પોતાના સાથીને આ પ્રમાણે તૈયારી કરતો જોઈને શ્રી રમણ મહર્ષિ શાંત અને ગંભીરપણે બોલ્યા: 'ભલા ભાઈ, તું ખાતો હોય છે ત્યારે કોઈ વાર તારી જીભ દાંત વચ્ચે કચરાઈ જાય છે; તે વખતે શું તું ગુસ્સે થઈને તારા દાંતને તોડી પાડે છે? નહીં જ; ત્યાર પછી તું સંભાળીને ખાય છે અને ફરી વાર જીભ દાંત નીચે ન કચરાય તેની ચીવટ રાખે છે. કેમ ખરું ને?

'ચોરો આપણા જ ભાઈઓ છે. જીભ અને દાંતનો સુમેળ સાચવીને આપણે જેવી રીતે ખાઈએ છીએ તેવી રીતે જ આપણો અને ચોરોનો સુમેળ સાચવીને આપણે સમાજમાં રહેવું જોઈએ. જેમ આપણે દાંત પાડી નાખતા નથી તેમ ચોરોને પણ સમાજમાંથી ફેંકી દેવાના નથી.

'આપણે આપણો ધર્મ બરોબર બજાવીએ અને તેનું સમજપૂર્વક પાલન કરીએ તો ચોરો પણ કોઈ દિવસ જરૂર સન્માર્ગે વળશે.'

—'ઇન્દુ'

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ જુલાઈ ૧૯૫૬

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

આવા હતા બાપુ—૧·૨·૩ દરેકના ૦–૫૦

ગાંધી-ગુરૂ ૧–૨૫

ગીતાંજલિ એક અધ્યયન ૧–૨૫

અલ્લાહના બંદાઓ .. ૦–૩૭

મસ્તીની પળોમાં .. ૦–૭૫

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા ૦–૨૦

ગુરૂદેવ સાથે જીવનયાત્રા ૦–૨૦

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા (છપાય છે)

શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા .... ,,

શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા ... ,,

શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા .... ,,

આવા હતા બાપુ—૪ .... ,,

સમજપૂર્વકનું ધર્મપાલન

શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં એક વાર ચોર આવ્યા: શ્રી રમણ મહર્ષિને એની ખબર પડતાં જ તેમણે ચોરોને કહ્યું કે, 'તમને જે ગમે અને જેટલું જોઈએ તેટલું ખુશીથી લઈ જાઓ.' આમ કહીને તેઓ પોતાના સાથીઓની સાથે બહાર ચાલ્યા ગયા.

ચોરોને એમ કે આ લોકો અમારી સાથે ચાલાકી વાપરે છે તેથી ભય બેસાડવા દરેકને એક એક લાકડી ફટકારી. શ્રી રમણ મહર્ષિને પણ છોડ્યા નહીં.

સાથીઓમાંથી એક જણને આ ન રુચ્યું. ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેણે પાસે પડેલો લોખંડનો સળિયો લઈ ચોરોને મારવા જવાની તૈયારી કરી.

પોતાના સાથીને આ પ્રમાણે તૈયારી કરતો જોઈને શ્રી રમણ મહર્ષિ શાંત અને ગંભીરપણે બોલ્યા: 'ભલા ભાઈ, તું ખાતો હોય છે ત્યારે કોઈ વાર તારી જીભ દાંત વચ્ચે કચરાઈ જાય છે; તે વખતે શું તું ગુસ્સે થઈને તારા દાંતને તોડી પાડે છે? નહીં જ; ત્યાર પછી તું સંભાળીને ખાય છે અને ફરી વાર જીભ દાંત નીચે ન કચરાય તેની ચીવટ રાખે છે. કેમ ખરું ને?

'ચોરો આપણા જ ભાઈઓ છે. જીભ અને દાંતનો સુમેળ સાચવીને આપણે જેવી રીતે ખાઈએ છીએ તેવી રીતે જ આપણો અને ચોરોનો સુમેળ સાચવીને આપણે સમાજમાં રહેવું જોઈએ. જેમ આપણે દાંત પાડી નાખતા નથી તેમ ચોરોને પણ સમાજમાંથી ફેંકી દેવાના નથી.

'આપણે આપણો ધર્મ બરોબર બજાવીએ અને તેનું સમજપૂર્વક પાલન કરીએ તો ચોરો પણ કોઈ દિવસ જરૂર સન્માર્ગે વળશે.'

—'ઇન્દુ'

*

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૦. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા ... ... ૧૨ જુલાઈ ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

હથોડાના ઘા

ઘટમાં પડે રે હથોડા કેરા ઘા.
કોને કહીએ, રે દિલડાની વ્હા ?
ઘટમાં પડે રે હથોડા કેરા ઘા.

સવળે વળાંકે ઊગી તરુવર ફાલ્યું,
શું રે વાશે દુનિયાના વા;
અવ રે બાંધું હું એને કચકોડી રાખું,
સુણજો નહિ કોઈ એની ઘા.
ઘટમાં પડે રે હથોડા કેરા ઘા.

નદીએ બદલીને વ્હેણાં રણકાંઠ લીધો,
મૂકી દીધો અસલી પ્રવા';
મૂળ રે બદલાવું, મથણા એને કાજ કારી,
ભોગવું એ કૃતની સજા,
ઘટમા પડે રે હથોડા કેરા ઘા.

અગન પેટાવ્યો, મહીં ભાઈ ઈંધણાં હોમ્યા,
હતા નહીં એ આરોગ્ય પ્રદા;
અવ એ ધૂમાડો ધૂણીનો અખિયાંને સુંઝવે,
ધ્રૂસકે રૂવે છે રૂદિયા.
ઘટમાં પડે રે હથોડા કેરા ઘા.

મહીં તોય બેઠો નિરખીને મનડા શું મ્હાલે,
કહે છે હર ફેરી, વાહવા';
એના રે દુવારે દુઃખમાં મસ સુખ માણું,
રૂદનમાં અનેરી મજા
ઘટમાં પડે રે હથોડા કેરા ઘા.

૪૨૯૧૬

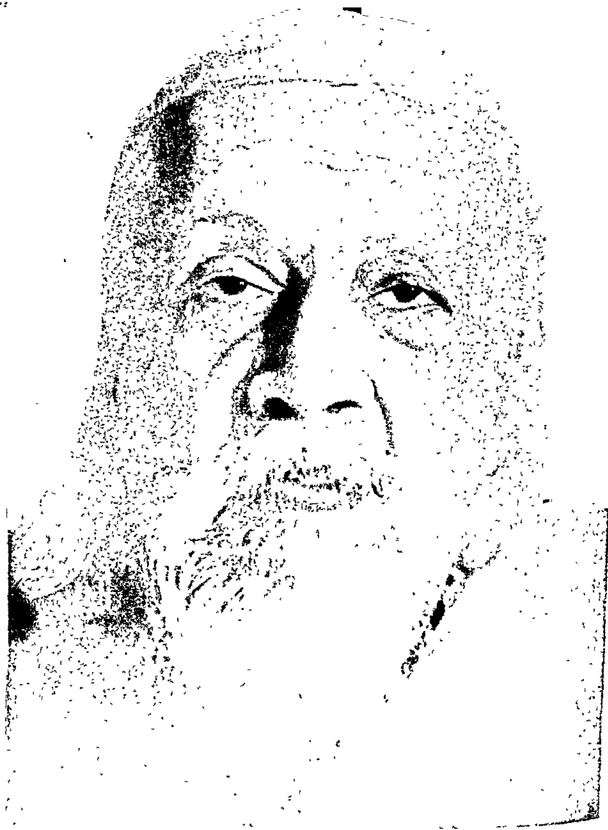
વર્ષ ૧૨
ઓગસ્ટ '૫૮
૬
સંપાદક
ગાંધી

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ–આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે..........આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઇબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૮

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૨ | ૧૨-ઓગસ્ટ-૧૯૫૯ | અંક ૬૨

યુદ્ધ એ કંઈ મજાક નથી. કોઈને યુદ્ધ જોઈતું નથી, જોઈએ એ નહિ. કેમકે એ સ્મરતે સર્વનો વિનાશ છે. પરંતુ અન્યાય સહન કરી લેવાની સલાહ હું કોઈને ન આપું. ન્યાયી કામને અર્થે લડતો લડતો એકેએક ભારતવાસી ખપી જાય તો તેની હું પરવા ન કરું. —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

[બાપુનું પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ ખરેખર અભૂતપૂર્વ જ હતું. એમનાં લખાણો અને પત્રો દ્વારા એનો આપણે પરિચય કરીએ છીએ, પરંતુ એમનાં સાન્નિધ્યમાં રહેવાને ભાગ્યશાળી થયેલી વ્યક્તિઓએ પણ એમના વ્યક્તિત્વની આપણને ઝાંખી કરાવી છે. પૂ. નારણદાસ કાકા ઉપરના બાપુના પત્રોનો સંગ્રહ એક અનોખી જ ભાત પાડે છે. ૧૯૩૨ની સાલમાં બાપુ યરવડાની જેલમાં હતા ત્યારે તેમની સાથે પૂ. સરદારસાહેબ અને મહાદેવભાઇ પણ હતા. આ અરસામાં પૂ. નારણદાસભાઈ ગાંધી સાબરમતી આશ્રમના વ્યવસ્થાપક હતા. આશ્રમના સંચાલનનો બધો જ બોજો તેમણે ઘણી જ કાર્યદક્ષતાથી ઉપાડી લીધેલો. બાપુ નારણદાસકાકાના કાર્યથી મુગ્ધ હતા. એક ભાઈને આ વિશે લખતા બાપુએ લખ્યુઃ "નારણદાસની દક્ષતા, સહનશીલતા, પવિત્રતા, ત્યાગશક્તિ, વિવેકબુદ્ધિ વગેરે મારા જેવાને પણ અદેખાઈ કરવા જેવાં લાગે છે. એણે મને આશ્રમ વિશે તદ્દન નિશ્ચિંત કરી મૂક્યો છે."

ભાદરવા સુદમાં પૂ. નારણદાસકાકાની જન્મ વર્ષગાંઠ આવે છે. દર વર્ષે બાપુ, કાકાને ઉમળકાભર્યો કાગળ લખી આશીર્વાદ મોકલતા. આજે બાપુ સ્થૂળ દેહે આપણી વચ્ચે નથી. પણ તેઓ તો 'વાસંસિ જીર્ણાનિ'ના સિદ્ધાંતને માનતા હતા. મૃત્યુ તો તેમના ભૌતિક શરીરને જ આપણાથી દૂર કરી શક્યું છે. પરંતુ તેમના આશીર્વાદ તો દરેક શુભ કાર્યમાં ઊતરે જ છે. પૂ. કાકાની રેંટિયાની એકધારી અખંડ ઉપાસના અને અવિચળ શ્રદ્ધાએ કેટલાયને રેંટિયાનો ચેપ લગાડ્યો છે. "રેંટિયો તો સત્સંગ કરવા જેવી ચીજ છે હું તો એમાંથી આનંદ લૂટું છું. અને એવો આનંદ લૂટવા માટે સૌને લલચાવી રહ્યો છું. રેંટિયો તો કામધેનુ છે. જે જોઈએ એ આપે. જેને સૂતરની કોકડી જોઈતી હોય એને સૂતરની કોકડી આપે અને જેને રામ જોઈતા હોય એને રામ પણ આપે." આવા શબ્દોમાં રેંટિયા ઉપરની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા પૂ. કાકાને મેં ઘણી વાર સાંભળ્યા છે.

બાપુએ ચીંધેલા કોઈ પણ સેવાના કાર્યમાં આટલી જીવંત શ્રદ્ધા અને બાપુના આશીર્વાદ આપણા સૌમાં ઊતરે એ જ આ દિવસની પ્રાર્થના છે.]

પૂ. નારણદાસ કાકાને ૪૭મે જન્મ દિવસે બાપુએ યરવડા જેલમાંથી પોતાને અક્ષરે નીચે પ્રમાણે શેભરાતો આશીર્વાદ મોકલ્યો:

"અત્યારે બુધવારની પ્રભાત છે. બકરી માતાઓ દોવાઈ રહી છે ને પોતાનું ગાન સંભળાવી રહી છે. તમારી ટપાલ નિયમસર સાંજે મળી. તમને મારા આશીર્વાદ ખોબા ભરીને છે. કાં ન મોકલું? મારી બધી આશાઓ તમે સફળ કરી રહ્યા છો ને તમારી અનન્ય અને જ્ઞાનમય સેવાથી અમને ત્રણેને ય આશ્ચર્યચકિત કરી રહ્યા છો. બધી અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પસાર થવાની શક્તિ તમને ઇશ્વરે બક્ષી જણાય છે. ઘણું જીવો ને સત્યનારાયણનો અહિંસા દેવી મારફત સાક્ષાત્કાર કરો ને બીજાઓને કરવામાં સહાયભૂત થાઓ." ૧૦-૯-૩૨ યરવડા મંદિર

આશ્રમના એક ભાઈ વિશે પૂ. બાપુએ ના. કાકાને લખ્યું:

"પ્રાર્થના વખતે તેણે મલિનતાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. જેમ કોઇ મનુષ્ય તેને જુએ ત્યારે મલિન કામ કરતાં તે શરમાશે તેમ જ તેણે ઈશ્વરની સમક્ષ પણ મલિન કામ કરતાં શરમાવું જોઈએ. પણ ઈશ્વર તો હંમેશાં આપણા દરેક કૃત્યને જુએ છે. વિચારને જાણે છે. એટલે એવી એક પણ ક્ષણ નથી કે જ્યારે તેનાથી છાનાં કંઈ કામ કે વિચાર થઈ શકે. આમ જે હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરશે તે છેવટે ઈશ્વરમય જ થશે એટલે નિષ્પાપ થશે."

આ સર્વ છે મા તમને મળતો દિવ્ય પ્રેમ છે.' એક દિવસે એક મિત્રના પ્રાર્થના ગૃહમાં ટાંગેલા એક પાટિયા પર આ શબ્દો વાંચ્યા. તે સાથે જ મને તરત જ એક પંજાબી શાયરના ચમત્કારિક શબ્દો યાદ આવ્યા. તેનો ભાવાર્થ કંઈક આવો છે: 'તમે જેને જુઓ તેમાં સર્વત્ર નિવાસ કરીને રહેલા છે. આ હું માનતો હતો પરંતુ ફક્ત માન્યતા જ, પણ મને તો મુખ્ય વિચારો આવ્યા એક એ કે તે પ્રેમ માત્ર પ્રેમ છે અને જગતના સર્જનહારના પ્રથમ દર્શન તેણી માતા મુખ દ્વારા થાય છે, બીજું કે મા જ આપણી પ્રથમ ગુરુ છે. પણ મારા મિત્રે કેમ પોતાની સાધનાની રૂમ ખિન્ન ઓરડીમાં એવું પાટિયું ટાંગ્યું છે તે જાણવાનું મને કુતૂહલ થયું. તેથી મેં મારા મિત્રને પૂછ્યું: 'ભાઈ, આ પાટિયું ટાંગવા પાછળ કોઈ રહસ્ય છુપાયેલ છે શું?'

મારા મિત્રે જવાબમાં કહ્યું: 'હું ઉંમરની ચૌદમી એ ૧૯૨૮ દક્ષિણ હિન્દમાં પ્રવાસ કરતો હતો ત્યારે અકસ્માતે પોંડિચેરી પહોંચી ગયો. આ જગ્યા સમય એક વેપારીની દૃષ્ટિએ શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં હું ફરી રહ્યો હતો. એક દુકાન પર મેં એક ગુજરાતી સજ્જનને જોયા. તેમણે સફેદ કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેમના માથાના વાળ ગરદન સુધી ઝૂલતા હતા. પણ તેમની આંખો મને જરા અસાધારણ લાગી. તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ચેતનાની તેમના સાદમાં આનંદનો રણકાર હતા. તેમના વર્તન અને વાણીમાં એક અદ્ભુત શાંતિ અને સરળતા હતી. એમ લાગતું હતું કે તેઓ દુનિયામાં રહેવા છતાં તેની મેલી માયાથી દૂર છે. ચિંતનપ્રધાનનું સૌમ્ય તેમને વીંટળાઈ વળ્યું હતું. તેથી એક તો તેમનું આંતરિક આરોગ્યમય વ્યક્તિત્વ અને બીજું તો તેઓ મારી ભારતમાતાનો મારા જેવો જ—ભાવ જગતમાં જન્મતી દૃષ્ટિએ—એક પુત્ર હતો. તેથી મારા હૃદયમાં તેમની સાથે વાતચીત કરવાની આતુરતા જાગી ઊઠી.

'જય! જય!' ભાઈ, તમે ક્યારના પોંડિચેરીમાં આવ્યા છો?'

'લગભગ ચાર વર્ષથી!' તેમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

'તમે અહીં શી પ્રવૃત્તિ કરો છો?'

'હું એક છાપખાનામાં કામ કરું છું.'

'તમે રહો છો ક્યાં?'

'શ્રી અરવિંદના આશ્રમમાં.'

'તો આશ્રમ તરફથી કોઈ પત્રિકા પ્રગટ થતી હશે, અને તમે છાપખાનામાં કામ કરતા હશો?'

'હા, પણ આશ્રમમાંથી ફક્ત એક જ પત્રિકા પ્રગટ થતી નથી. બીજી પત્રિકાઓ તેમ જ પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે.'

'કઈ જાતનાં પુસ્તકો પત્રિકાઓ?'

'શ્રી અરવિંદના દર્શન (ફિલસૂફી) ને લગતાં.'

'પણ તેઓ તો કે, છો! આ પહેલાં તો, મેં તેમનું નામ સાંભળ્યું નથી.'

'તેઓ શી ચીજ છે તે તમે પોતે જ આવતી કાલે આશ્રમમાં આવીને જોઈ જજો ને! આવતી કાલે તેમનો જન્મદિવસ છે અને બપોરે તેઓ સૌને દર્શન આપશે.'

પણ આવતી કાલે મારે જરા શહેરમાં કામ છે તો હું પરમ દિવસે આવું તો કેમ?'

તો તમે તેમનાં દર્શન નહીં કરી શકો. કારણ કે તેઓ શ્રી—જેમને અમે આશ્રમવાસીઓ અને બહારના કેટલાક લોકો ગુરુદેવ કહીને સંબોધીએ છીએ—વર્ષમાં ફક્ત ચાર જ દર્શન આપે છે.'

તો તો હું આવતી કાલે જ આશ્રમમાં આવી જઈશ.'

જરૂર પધારજો.'

તે પ્રમાણે—' મારા મિત્રે કહેવું ચાલુ રાખ્યું—હું ૧૫મી ઑગસ્ટે બપોરના એક વાગે આશ્રમમાં ગયો. સેંકડો માણસો એક હારમાં ઊભાં હતાં. દરેક માણસ શાંત હતો. હું પણ તેમની સાથે હારમાં ઊભો રહ્યો. પછી એક પછી એક એમ અમે પહેલા આશ્રમના મુખ્ય ભવનમાં ભાગ પરના એક શાંત ઓરડામાં દાખલ થયા.'

'અને પછી?' મેં જરા અધીરાઈથી પૂછ્યું.

તેમણે કહ્યું: 'પછી મેં જે જોયું તે તમને શબ્દોમાં કેમ પૂરેપૂરું કહી શકું? તે અવર્ણનીય હતું.'

પણ કંઈક તો કહો!' મેં તેમને વિનંતિ કરી.

'મેં સૂર્ય—અને ચંદ્રનો સંગમ જોયો!' મિત્રે કહ્યું.

'હું સમજ્યો નહીં.' મેં મારી મૂંઝવણ દર્શાવી.

એમ વાત બની ભાઈ, કે જ્યારે હું ઓરડામાં

દાખલ થયો ત્યાં એક સોફા પર બે વિભૂતિઓને મેં બેઠેલી જોઈ. એક હતા શ્રી અરવિંદ અને બીજાં શ્રી માતાજી. જીવનની એ એક પુણ્ય પળે મેં એમનાં દર્શન કર્યાં હશે ત્યાં તો મારી આંખ સામેનું દૃશ્ય જ બદલાઈ ગયું. જ્યાં શ્રી અરવિંદ બેઠા હતા ત્યાં મેં એક સૂર્યને પ્રકાશમાન જોયો, અને જ્યાં શ્રી માતાજી બેઠાં હતાં ત્યાં એક સાગરનો પ્રવાહ. શિવ અને શક્તિના હૃદય અને હસ્તમિલાપ. સાગરમાં મારા આત્માએ સ્નાન કર્યું અને સૂર્યના પ્રકાશમાં હું પુનર્જન્મ પામ્યો.'

મેં કહ્યું. તમે આ બધું વર્ણન કરી રહ્યા છો તે પરથી મને વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે છે.

'તે કઈ?' મારા મિત્રે જાણવા માગ્યું.

'એક વાર એક બાઈએ હિમાલયમાં એક ઋષિ પાસે દીક્ષા લીધી દીક્ષા લીધા પછી તેમણે જે કંઈ જોયું તેનું વર્ણન કરતાં તેમણે પણ આવી જ એક વાત કરી હતી.'

'તે હોઈ શકે છે, પણ એ તો એક નક્કર હકીકત છે કે, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને તેના સાચા ગુરુની વિરાટ વિભૂતિનાં દર્શન થાય છે ત્યારે તેને એવો જ અનુભવ થાય છે કે, પોતે કરુણાના સાગરમાં સ્નાન કર્યું છે અને આત્મજ્ઞાન અને અતિમનસના આકાશમાં જે સૂર્ય પ્રકાશે છે તેના એક કિરણે પોતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે.'

'અતિમનસનું આકાશ!' મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—આવા શબ્દો તો, આ પહેલાં મેં કોઈ દિવસ સાંભળ્યા નથી! આત્મજ્ઞાન વિશે હું થોડું ઘણું અને તે પણ બુદ્ધિ દ્વારા જ—તેને મેં હજી સાચા અર્થમાં જીવનમાં નથી ઉતાર્યું—જાણું છું; તેથી કૃપા કરીને મને સમજાવો કે અતિમનસનું આકાશ શું છે, અને એ શબ્દો યોગના ક્ષેત્રમાં કોઈ નવા સત્યને સૂચવે છે?'

'હા'—મારા મિત્રે જવાબ વાળ્યો—' અને આ અતિમનસને અવતારવાનો પ્રયોગ જ ગુરુદેવ શ્રીઅરવિંદ શ્રી માતાજીના સંપૂર્ણ સહયોગથી વર્ષોથી કરી રહ્યા છે.'

'પણ, એ પ્રયોગનું ધ્યેય કે લક્ષ્ય શું છે?'

માણસ પોતાને સંપૂર્ણપણે દૈવી એકતાના રંગમાં રંગી દે તે.'

'એટલે?'

'આજ સુધી યોગમાં માણસના વ્યક્તિત્વનાં અમુક અંગોને બાકાત રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી અમુક ક્ષેત્રોથી તેને દૂર રહેવાની શિખામણ આપવામાં આવે છે. જગત મોહમાયાની એક ફસાવનારી જાળ છે, એક જંજાળ છે, એવું તો તમે કેટલીએ વાર સાંભળ્યું હશે. તેનાથી દૂર રહેવું, ભાગવું, નહીં તો આ જગત એમ જ નડયા કરશે.'

'તો શું, મોહમાયાની એ જાળ જંજાળમાં સપડાયેલાં જ રહેવું? તેમ તો, માણસને કોઈ દિવસે ય મુક્તિ નહીં મળે.

'મુક્તિ એટલે શું?' મારા મિત્રે પૂછ્યું.

'જગતથી છૂટકારો!'

'પણ છૂટકારો શા માટે?'

'મુક્તિ મેળવવા માટે!' મેં જરા આવેશમાં કહ્યું.

'જો આ જગત્ ભગવાને તમને ફસાવવા માટે જ રચ્યું હોય તો તેમણે તમને અહીં મોકલ્યા જ શા માટે? કોઈ પિતા કે માતા કોઈ દિવસ પોતાના સંતાનને ફસાવવા માટે કંઈ કરે ખરાં?'

'ના!'

'તો પછી, પ્રભુ જેવા પિતા શા માટે એવું કરે?'

'તમે કહો છો તે યોગ્ય લાગે છે.'

'તેથી જ તો, હું કહું છું—' મારા મિત્રે કહેવું ચાલુ રાખ્યું—'કે, આ જગતમાં રહીને જ મુક્તિ મેળવવી અને તે પણ કાર્ય કરતાં કરતાં.'

'આ તો તમે જગતનાં લોકોથી ઊલટું જ બોલ્યા!'

'કેમ?'

'કર્મ જ તો, માણસને બાંધી રાખે છે. અને તેમાંથી મુક્ત થવા માટે જ તે મુક્તિની અભિલાષા રાખે છે.'

'પણ, કર્મ તો ત્યારે જ બાંધે છે જ્યારે તેમાં કોઈ સ્વાર્થ, કોઈ આસક્તિ રહ્યાં હોય, પરન્તુ જો પ્રત્યેક કર્મ સમર્પણના ભાવથી કરવામાં આવે તો તે મુક્તિનું દ્વાર બની જાય છે. તેથી અમારા ગુરુદેવ અને શ્રી માતાજી પણ અમને કહે છે કે, તમારું પ્રત્યેક કાર્ય—નાનું કે મોટું, જો કે પ્રભુની નજરમાં તો પ્રત્યેક કાર્ય એકસરખું જ, અગત્યનું અને ઉપાસનારૂપ હોવું ઘટે—પ્રભુને સમર્પણ કરવું જોઈએ. ખાવું-પીવું, સ્નાન કરવું, કપડાં પહેરવાં, ઊંઘવું, બોલવું, લખવું, ચિત્ર દોરવું, સંગીત કે કવિતા રચવી, ઓરડો વાળવો, પાણી ભરવું, ખેતી કરવી, ઉદ્યોગ કરવો આદિ આદિ.'

'પણ,—' મેં પૂછ્યું—'એ પ્રત્યેક કર્મને પ્રભુચરણે સમર્પણ કરવાની ભાવના કેળવાય શી રીતે?'

'તેની જ કેળવણી આશ્રમમાં આપવામાં આવે છે.

અને તેના સંબંધમાં તમારે કંઈ જાણવું હોય તો શ્રી માતાજીનાં પુસ્તકો પહેલાં વાંચી જજો.

'શ્રી માતાજીનાં પુસ્તકો કેમ પહેલાં વાંચવાં? તમારા ગુરુદેવ શ્રી અરવિંદનાં જ કેમ નહીં?'

'કારણ કે, બાળક માટે માતાની સરળ ભાષા સમજવી સહેલી પડે છે.'

'તો, તેથી જ તમે તમારી સાધનાની ઓરડીમાં જ નહીં પણ ઘરના પ્રત્યેક ઓરડામાં એવું પાટિયું દિવાલ પર ટાંગ્યું છે કે, "મા સર્વત્ર છે મા તમને સદા જોઈ રહી છે."'

'હા, કારણ કે, એ શબ્દો અમને સતત માતાજીનું સ્મરણ કરાવે છે. એમનું સ્મરણ કરતાં એમની શિખામણ યાદ આવે છે તેનું સ્મરણ થતાં જ સાવધાન થઈ જઈએ છીએ. સદા સાવધાન રહેવું એ જ સાચી સાધના છે.'

'શેના સંબંધમાં સાવધાન રહેવાનું?'

'શ્રી માતાજી તરફ.'

'કેમ?'

'કારણ કે, ત્યારે અમે અમારું પ્રત્યેક કાર્ય સમર્પણ ભાવથી અને સુંદર રીતે કરીશું અને તે કરવા માટે તેવી ભાવના કેળવશું. એવી સદ્ભાવના અને કૌશલ્ય કેળવવા માટે જે સર્વોગી પવિત્રતા જોઈએ તે મેળવવા માટે રાતદિવસ મથીશું; અને એવી પવિત્રતા જ તો, આત્માની સચ્ચાઈ છે. એથી અતિમનસને અમારા જીવનમાં ઊતરવાનો રસ્તો ખુલ્લો થશે, જુઓને, અમારા ગુરુદેવના આશ્રમમાં શ્રી માતાજી જ, સૌથી વધારે કામમાં વ્યસ્ત વ્યક્તિ કે વિભૂતિ છે. સવારથી તે મોડી રાત સુધી તે જંપતાં નથી. ફક્ત બે ત્રણ કલાક જ તેઓશ્રી વિશ્રામ કરે છે. જો કે વિશ્રામ દરમિયાન પણ તેઓ ઘણા મશગૂલ રહે છે.'

'ઊંઘમાં અને મશગૂલ?'

'હા, તેમનો વિશ્રામ ઊંઘ નથી. તેઓ ત્યારે સૂક્ષ્મ જગતમાં વસે છે, એમ તો પળે પળે એક નવા સમન્વયી જગતમાં વસે છે, જ્યાં સ્થૂળસૂક્ષ્મનો ભેદભાવ નથી. પણ વિશ્રામમાં બહારનું કોઈ સાધન કે નિમિત્ત તે માટે તેમને જરૂરી નથી. તેઓ જુદા જુદા રૂપે વસી રહે છે. સાધકોને આશીર્વાદ આપે છે, શિખામણ આપે છે, શક્તિ આપે છે, પ્રેરણા આપે છે, અને .. ..'

'અને?' હું વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો.

'અને માનવજીવનની પ્રકાશમય પ્રગતિ માટે, તેની ચેતનામાં શક્તિ રેડે છે, તેમ જ ઊંચા અને સાત્ત્વિક આદર્શો અને વિચારોને જીવનમાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જન્મ આપે છે.'

'તો આવી જાતનો જન્મ તમારામાં પણ થયો છે?'

'તેની ખબર તો શ્રી માતાજીને જ હશે. હું તો શ્રી માતાજીના ચરણોમાં રહેવાનો સતત પ્રયાસ કરું છું.'

'પણ, તમે તો હજી શહેરમાં વેપાર કરો છો!'

'તેમાં શું તમને આશ્ચર્ય થવા જેવું લાગે છે?'

'વેપાર અને અતિમનસની સાધના? એ બંને એક સાથે શી રીતે સંગતિત છે?'

'એ જ તો શ્રી ગુરુદેવ અને શ્રી માતાજીના સંપૂર્ણ કે સંયુક્ત સમન્વય યોગની ખૂબી છે. મેં તમને આ પહેલાં કહ્યું છે કે, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પ્રભુને અર્પણ કરી શકાય છે. હા, શ્રી ગુરુદેવ અને શ્રી માતાજીની અપાર કૃપા મારા પર ન હોત તો હું ક્યારનો ય ગબડી પડ્યો હોત.

એટલું કહીને મારા તે મિત્ર અચાનક ચાલી ગયા. અમે જે ઓરડામાં બેઠા હતા તેની પાસેના ઓરડામાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી રહી હતી તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. થોડા વખત પછી તેઓ પાછા હું બેઠો હતો તે ઓરડામાં આવ્યા. અને મને કહેવા લાગ્યા: 'મારે હમણાં જ એક હોસ્પિટલમાં જવું પડશે; કેમ કે, ત્યાં મારા એક મિત્ર છે તેમને વિશે એવી ખબર મળી છે કે તરત જ ગયા વિના ચાલે એમ નથી. તેમણે ગયે અઠવાડિયે એક ગંભીર કહી શકાય એવું ઓપરેશન કરાવ્યું હતું. તેમની સ્થિતિ હાલ ગંભીર છે, એમ હોસ્પિટલમાંથી એક બીજા મિત્રે ટેલીફોન કરી મને જણાવ્યું તેથી, મને માફ કરશો.

'તમારી મારા પર એક મોટી મહેરબાની થઈ કે, તમે મને શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના પૂર્ણયોગને સમજવાને માટે એક દૃષ્ટિકોણ આપ્યો!'

તેમને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરી હું ઘર બહાર આવ્યો.

ઘરે પાછા ફરતાં અચાનક એક ઝાડ પર મારી નજર પડી. સૂર્યના પ્રકાશમાં તે થડથી તે ટોચ સુધી સ્નાન કરી રહ્યું હતું. તે જોતાં જ, હું સાવ જ ધ્યાનમગ્ન બની ગયો. જ્યારે જરા ભાનમાં આવ્યો તો મને એક ગીત સ્ફુરી આવ્યું. તે ગીત હતું—

યહ જો સૂરજકી કિરણ,
તેરે પ્રેમ કા આવરણ.

તેરા પ્રેમ જગ સરજાવે,
ચેત-અચેતકો નાચ નચાવે;
સકલ સૃષ્ટિ સાજ સજાવે,
પથ્થર કરે કચન.

તેરા પ્રેમ ભેદ મિટાવે,
પરસ્પર કે સંબંધ બનાવે;
આપસમેં સબકો મિલાવે,
કરે એક વર્ણ.

તેરે પ્રેમસે સૂરજ ચમકે,
ચાંદ ચમકે, તારા ચમકે;
નદી ઔર સમુન્દ્ર ઝળકે,
કરે આકર્ષણ.

ગીત ગાતાં ગાતાં ધરે પહોંચ્યો તેવો જ અંદર પ્રવેશી મસ્તક જમીન પર મૂકી આનંદના ઊંચા સ્વરે મેં લલકાર્યું: 'તમારો જય હો, અતિમનસના અવતારો!'

☆

અવતાર અને વિકાસક્રમનો સંબંધ

અવતારનો જો વિકાસક્રમની સાથે કાંઈ જ સંબંધ ન હોય તો પછી એનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી. હિંદુ ધર્મમાં દશ અવતારની જે માળા આવેલી છે એ પોતે જ જાણે કે વિકાસક્રમની એક વાર્તા છે. પહેલો તે મત્સ્ય અવતાર છે, એ પછી પાણી અને જમીન બંને ઉપર ગતિ કરતું ઉભયચારિ પ્રાણી આવે છે, કૂર્મ અવતાર. એ પછી જમીન પરનું પ્રાણી આવે છે. એ પછી માણસ અને પશુ એ બે વચ્ચેનું સંધાન કરતો નરસિંહ અવતાર આવે છે. પછી આવે છે વામન રૂપનો માનવ, નાનકડો, અવિકસિત સ્થૂલ દેહધારી, છતાં એ પોતામાં પ્રભુને ધારણ કરતો હોય છે અને જીવનનો સ્વામી બનતો હોય છે. એ પછી રાજસિક, સાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ રીતના અવતારો આવે છે અને તે માનવના વિકાસક્રમને પ્રાણમય રાજસિક, મનુષ્યમાંથી સાત્ત્વિક મનોમય મનુષ્યમાં પહોંચાડે છે અને ત્યાંથી અધિમાનસ સ્વરૂપના પરમ માનવમાં લઈ જાય છે. કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ તે આ છેલ્લી ત્રણ કક્ષાઓના, આધ્યાત્મિક વિકાસની કક્ષાઓના પ્રતિનિધિ છે. કૃષ્ણ આવીને અધિમનસની શક્યતાઓને ખોલી આપે છે. બુદ્ધ તેથી પણ આગળ વધીને પરમ મુક્તિમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એ મુક્તિ હજી નકારાત્મક રીતની છે, એમાં વિકાસક્રમને ભાવાત્મક રીતે પૂર્ણ કરવાને માટે પૃથ્વી ઉપર આવવાનું બનતું નથી. આ ક્ષતિને કલ્કિ પૃથ્વી ઉપર પ્રભુનું રાજ્ય લઈ આવીને તથા વિરોધક આસુરી બળોનો સંહાર કરીને પૂરી કરી આપવાના છે. આમ આ પ્રગતિ રૂપ ક્રમ બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવો અને અસંદિગ્ધ રીતનો જ છે.

અવતાર રૂપ જન્મોની વચ્ચે થતા બીજા જન્મો વિષે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે કૃષ્ણ પોતાના ભૂતકાળમાંના અનેક જન્મોની વાત કરે છે, માત્ર અમુક મહાન જન્મોની જ નહિ. અને બીજી વાત એ કે કૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા છે એમ કહે છે તોપણ એક સ્થળે તે પોતાને એક વિભૂતિ તરીકે, વૃષ્ણીનાં વાસુદેવઃ। એમ વર્ણવે છે. એટલે આમાંથી આપણે એમ જરૂર તારવી શકીએ છીએ કે તેમણે અનેક જન્મોમાં પોતાનો વિભૂતિ તરીકે આવિર્ભાવ કરેલો છે અને પોતાની અધિક પૂર્ણ ચેતનાને ઢાંકી રાખેલી છે. આપણે જો એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ કે અવતાર તે વિકાસક્રમને આગળ દોરવા માટે થતો હોય છે તો આ વસ્તુ તદ્દન સમજી શકાય તેવી બને છે. જગતની મહાન સંક્રાંતિકાળની અવસ્થાઓમાં પ્રભુ અવતાર તરીકે પ્રગટ થાય છે અને નાની સંક્રાંતિઓના કાળમાં તે વિભૂતિઓ તરીકે આવીને મદદ કરે છે.

[દક્ષિણા : એપ્રિલ ૧૯૫૯] —શ્રી અરવિંદ

[ગતાંકથી ચાલુ]

શરીર શ્રમ – જ્યારે સાબરમતી આશ્રમમા વ્યવસ્થાપક બન્યા હતા ત્યારે ગાંધીજી ૬૦ વરસના થઈ ગયા હતા પણ છતા રોજ નિયમિત પીજવા વણવાના ઉદ્યમમા આવતા સવારે શાક સમારવા, ભાજી સાફ કરવા મ સુક્ત રસોડામા અર્ધો કલાક ગાળતા સવાર સાંજ અવશ્યમેવ ફરવા જતા રાતના ટ્રેનમા ૯ા વાગે આવે તો પણ તેઓ અરધો કલાક ચાલતા જ વરસાદ હોય તો પડસાળમા ફરી લેતા એક વાર ૧૯૨૮મા અમદાવાદમા સખત હિમ પડયુ હતુ પણ નિયમ પ્રમાણે પ્રાર્થના સમાપ્ત થયા પછી સવારે પાચ વાગે તેમની સાથે ફરવા જવાય એવી કડકડતી ટાઢીમા ફરવા જવાનો લહાવો મને પણ મળ્યો હતો

ગાંધીજીનુ પાયખાના સ્વચ્છતાનો નમૂનો ગણાતુ ને તેથી જ રમૂજમા ગાંધીજી પાયખાનાને લાયબ્રેરી તરીકે ઓળખાવતા હતા

૧૯૨૨મા રાષ્ટ્રીય શાળામા અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓએ આઠ કલાક કાંતવા પીંજવા વણવાનુ કામ કરવાનો નિયમ એક વરસ સુધી પાળ્યો હતો એમ એ ભણવા પછી ચાર નંબરના ગૂંચાયેલા રેંટિયા સૂતરને ફાળકા પરથી ઉતારતા મારી આંખ અને કમર દુખતી હતી પણ મારા સાથી તરીકે ખગોળશાસ્ત્રી કવિ હરિહર ભટ્ટ ને ન્યાયશાસ્ત્રી અપ્પાસાહેબ પટવર્ધન જેવા હતા એટલે એ વસમા દિવસો રોચના ને અનના સાધનાના દિને બન્યા હતા

અસ્વાદ વ્રત – આશ્રમમા એક જ સંયુક્ત રસોડુ થઈ જવાથી અસ્વાદ વ્રત કેળવવામા મુશ્કેલી નહોતી આવતી. સામાન્ય રીતે દાળ શાક માઈવા મસાલા, વઘાર વર્જ્ય ગણાતા કોળાનુ શાક નિયમિત બનતુ પણ આ ખોરાક બધાને સદી ગયો હતો આશ્રમમા રહેનારાઓ ગોસેવામા માનનારા હોવાથી ગાયના દૂધ ઘી સિવાય બીજા ભેંસનુ દૂધ ઘીનો આશ્રમમા ત્યાગ હતો. ગાયનુ ઘી તે જમાનામા સહેજે મેળવવુ મુશ્કેલ હતુ પ્રયોગ વીર વિનોબાજીએ વર્ધામા પોતાના શરીર પર પ્રયોગ કરી સાબીત કરી બતાવ્યુ હતુ કે ખોરાકમા તલ કે મગફળીના તેલને બદલે અળસીના તેલનુ સેવન કરવામા આવે તો શરીરનુ વજન વધારી શકાય છે એ રીતે વિનોબાજીએ બે માસમા બાવીસ રતલ પોતાનુ વજન વધાર્યુ હતુ અગાસી તેલનો પ્રયોગ આશ્રમના રસોડામા શરૂ થયા ને ઘીને બદલે કડવુ અળસીનુ તેલ રેડેલી પગ તરખાણ ચોપડી અમે ખાવા લાગ્યા હતા. જીવનની સાધનામા અસ્વાદ વ્રતની ઘણી મોટી કિંમત છે તેમ પૂ સરદાર સાહેબ પણ ગાંધીજીના સત્સંગથી સમજવા લાગ્યા હતા ગાંધીજીના સહવાસમા આવ્યા બાદ સરદારશ્રીએ સિગારેટ છોડી એટલુ જ નહિ પણ રોજ સાંજે ભજીયા ભેળ ફરસાણ ખાતા તેને સાવ વિદાય આપી ને છેવટે છેવટે બાફેલા ભાજી શાક ખાઈ નિસર્ગોપચાર કરી ઘણા રોગમાથી તેમણે મુક્તિ મેળવી હતી

અભય – હુ નવો નવો આશ્રમમા આવ્યો હતો અને તરત જ નાગપુર કોંગ્રેસમા જવાનુ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ ત્યા એક બપોરે બંગાળી વિપ્લવવાદીઓ ગાંધીજીને તબુમા મળવા આવ્યા હતા હુ ખૂણામા બેઠો બેઠો વાર્તાલાપ સાંભળી રહ્યો હતો શ્રી પ્રફુલ્લ ઘોષ, શ્રી સુરેશ બેનરજી વગેરે ભાઈઓની અહિંસામા ગાંધીજીના જીવન તત્ત્વજ્ઞાનમા ની શ્રદ્ધા પ્રગટી ને હિંસામા શ્રદ્ધા રાખનાર આ તેજસ્વી વિદ્વાનોએ આશ્રમ સ્થાપી ખાદીકામને અપનાવ્યુ ગાંધીજીએ આ આશ્રમનુ નામાભિધાન અભય આશ્રમ કર્યુ હિંસામા માનનારા પોતાના નજીકના સાથીઓ પર સો ટકા વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી અભય આશ્રમના સંચાલક ડૉ. ઘોષ એક વખત બંગાળાના મુખ્ય પ્રધાન બન્યા

ગાંધીજી ઘણી વાર કહેતા કે પોતાને જે સાચુ લાગતુ હોય તે કહેવામા જાને જોખમ પણ સામે આવે તો પણ ગભરાવ નહિ સૌરાષ્ટ્રના એક ખાદી સેવકના બાબત ચાર વિરે મને શંકા આવી મે ગાંધીજીને લખ્યુ ગાંધીજીએ મારો કાગળ એ ધુરંધર સંસ્થાપતિ ખાદી કાર્યકર્તાને મોકલી આપ્યો મારી કસોટી થઈ ભગવાનની કૃપાથી મારી વાત સાચી ઠરી પણ અભય વ્રત પાળવુ કેટલુ કપરુ છે તે સમજાયુ

મારા પત્ની પૂ કસ્તુરબાની સરદારી તળે સૂરત જિલ્લામા દારૂડીઆઓને પાંચેલાને સમજાવવા એકલા

કેમ જઈ શકતા હતા તે હિંમત ક્યાંથી ત્યારે આવી હતી તે તેને પણ આજે સમજાતું નથી

પણ ઈશ્વર ભક્તિમાં અભયની સૌથી મોટી ગણતરી છે એ ત્યારથી સમજાઈ ગયું છે

રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે ત્યાંના રાજા ને દીવાન વીરાવાળાના ઉશ્કેરવાથી ગરાસીઆઓ બાપુ સામે ધૂળ ઉડાડવા લાગ્યા હતા કાંકરીઓ ફેંકી ચાળા કરવા લાગ્યા હતા ત્યારે અમને બધાને દૂર ખસેડી સામે પગને દોડતા ગયા હતા એ નજર આગળ આજે તરવરે છે

બંગાળામાં માનીકાદામાં ગાંધી સેવાસંઘના વાર્ષિક સમારંભ સમયે સીઆલ્ડા સ્ટેશન પર સુભાષ બોઝના સાથીઓ કાળા વાવટા લઈ 'ગાંધીવાદ ધ્વંસ હો' એવા નારા પોકારતા સેંકડોની સંખ્યામાં ધસી આવ્યા હતા ત્યારે પણ ગાંધીજી તેમની સામે હસતે મોઢે તેમનો સત્કાર કરતા ગયા હતા તે જોઈ બંગાળાના પોલીસ અમલદારો મોંમાં આંગળા ઘાલી ગયા હતા

સર્વધર્મ સમભાવ —આશ્રમમાં ઈમામ સાહેબ, કેશવ બુદ્ધ સાધુ એન્ડ્રુઝ, મીરાબહેન એલ્વિન, અમતુલ બહેન અબ્દુલ ગફાર ખાન કોસાંબીજી પૂજનાઈ કેદારનાથજી, સ્વામી આનંદ જુદા જુદા ધર્મોના ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી જૈન, બુદ્ધ નિરીશ્વરવાદના અનુયાયી હોવા છતાં એક કુટુંબના જન તરીકે વરસો સુધી રહી શક્યા ને દરેક ધર્મની મહત્તા ને ખૂબી સમજી પોતાનું જીવન વિકસાવી શક્યા હતા એ અમે રોજ જોતા હતા આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં બધા ધર્મોના મુખ્ય મુખ્ય ઉત્સવો ઉજવાતા ને આશ્રમની પ્રાર્થનામાં છેવટે છેવટે તો બુદ્ધ ઈસ્લામ, જરથોસ્ત ધર્મના પ્રાર્થનામાં શ્લોકો ઉમેરી હિંદુધર્મની સંકુચિત ભાવનાને તોડી નાખી હતી

સ્વદેશી —બાપુની રેંટિયા વિષેની અનન્યભક્તિ જાણીતી છે ગાંધીજીનો દેહાંત ૧૯૪૮ ૩૦ જાન્યુઆરીના રોજ થયો તે ગોઝારા દિવસે પણ કાંત્યા વિના રહ્યા નહોતા ગાંધીજી ૨૧ અપવાસ દરમિયાન રેંટિયા કાંતવાનું ભૂલ્યા નહોતા યરવડા જેલમાં શ્રી મહાદેવભાઈ, સરદાર સાહેબ ને પૂ બાપુજી સાથે હું હતો ત્યારે મહાદેવભાઈનું ફ્રેન્ચના અભ્યાસને કારણે એક વખત કાંતવાનું રહી ગયું ને તે સમયે જે બોધપાઠ આપ્યો હતો ત્યારે હું હાજર હતો પણ આ તો આત્મનેપ ઉપાસના થઈ ગાંધીજી જ્યાં જતા ત્યાં બધે ખાદીનો આગ્રહ રાખતા ૧૯૨૧માં અમદાવાદની કોંગ્રેસમાં તણુ ખાદીના પહેરનાર થયા બાપુ હજામત જે વાળંદ ખાદી ન પહેરે તેની પાસે ન કરાવતા દક્ષિણ ભારતમાં પલનીનું મોટું મંદિર હરિજન માટે ખુલ્લું મૂકાયું ત્યારે બાપુ પાલખીમાં બેસી ૫૦૦ પગથિયાં ચડ્યા હતા હું સાથે હતો ત્યારે ઠાકોરજીને બધા શુદ્ધ ખાદીના ચડાવવામાં આવ્યા હતા

બાપુના ખાદીના આગ્રહથી પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ યુ પીમાં ને શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ બિહારમાં ને તામીલનાડમાં રાજગોપાલાચારી જેવા ધુરંધર રાષ્ટ્રનેતાઓ ચરખા સંઘના એજન્ટો બન્યા હતા

તે દિવસો દરમિયાન કોંગ્રેસના મેમ્બર થનારે માહિને ૨૦૦૦ વાર સૂતર કાંતીને આપવાનું હતું

આવી કટ્ટર ભાવના જ્યાં પ્રગટતી હોય ત્યાં સ્વદેશીનું વાતાવરણ જામ્યા વિના કેમ રહે'

સ્પર્શભાવના: વિષે તો મને આશ્રમમાં પહેલે દિવસે દીક્ષા મળી તે વર્ણવતા લખ્યું છે જેને ગાંધીજીએ પોતાનો જીવન સિદ્ધાંત માન્યા તેમાંથી કોઈ રીતે તેઓ ચલાયમાન થતા નથી એનો એક દાખલો યાદ આવે છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ફાળામાં મુંબઈના એક વૈષ્ણવ ભાટીઆ ગૃહસ્થે મોટી રકમ આપવાની ઈચ્છા સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ કોઠારી દ્વારા જાહેર કરી પણ તેમાં શરત હતી કે એ રકમ હરિજનોના શિક્ષણમાં કે લાભમાં ન વપરાય ગાંધીજીએ એ લાખ રૂપિયા વિદ્યાપીઠ માટે ન સ્વીકાર્યાં

આશ્રમમાંથી પોતાના મોટાબહેન રળિયાતબહેને લક્ષ્મીના દત્તક લેવાના બાદ વિદાય લીધી પણ હરિજનતા આશ્રમના મૂળ અંગ તરીકે રહ્યા

આશ્રમવાસીની લાયકાત સાબિત કરવા માટે નવા ને જૂના કાર્યકર્તાઓએ પાયખાના સફાઈનું સતત કામ કરીને પોતાની શક્તિ પૂરવાર કરવાની રહેતી હતી.

ઉપનિષદ ને ગીતાના અભ્યાસી ભાઈ સુરેન્દ્રજીને બાપુજીએ ચમારનું કામ સુપ્રત કર્યું હતું મરેલ ગાય બળદના ચામડા ઉતારવાનું કામ પવિત્ર બ્રાહ્મણ આશ્રમીઓ કરતા હોય ત્યાં આભડછેટને અવકાશ જ ક્યાંથી હોય?

નમ્રતા:—૧૯૨૪માં પૂનામાં સાસુન હોસ્પિટલમાં ગાંધીજીનું એપેન્ડીક્સનું ઓપરેશન જેલ કારાવાસ દરમિયાન થયું હતું ત્યારે શ્રી નરહરિભાઈ સાથે હું બાપુના દર્શનાર્થે ગયો હતો અમે જ્યારે હોસ્પિટલના ઓરડામાં ગયા ત્યારે પૂ બાપુ સામે જરીના રેશમી સાડીમાં સજ્જ થયેલા એનીબિસેન્ટ માતા ગુફતેગો કરતા હતા વિવેક

ખાતર એની મિસેન્ટે પોતાની મોજડી ઉતારી દૂર મૂકી હતી ઓપરેશન તાજુ હોવાથી બાપુને ઊઠવા બેસવાની છૂટ ડાક્ટરે નહોતી આપી સ્પ્રિંગવાળો પલંગ ઉંચોનીચો એસ થી વખત કે જમતી વખતે કરવામાં આવતો પણ એ મિસિસે ટ વિદાય લઈ જવા લાગ્યા ત્યારે બાપુએ પોતે એ મિસિસે ટની મોજડી હાથમાં લઈ એ મિસિસેન્ટને પહેરાવતા જોઈ હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો હતો આ દૃશ્ય જોયાને આજે ૩૫ વરસ થવા આવ્યા છે પણ હું એ ભૂલી શકતો નથી

યરવડા જેલમાં હું બાપુનો અંતેવાસી બન્યો હતો બાપુના દાતણની ચીર કરવી બીજું માંડ તૈયાર કરવું ગરમ પાણી સંતરાંની આખીને આખી પેશીઓ છોલવી મધ તૈયાર કરવું બાપુના ચંપલ સાફ કરવા પગના ધૂળ વાળા ભાગ લુછીઆ લૂછવા વગેરે કામ તો ન શીખ લીધા પછી થોડે ઘણે અંશે હું કરી શકતો હતો પણ છેક સુધી હું બાપુના પગ કે છની માલિશ કરવામાં પાવરધો ન બની શક્યો

માલિશ કેમ કરાય તે બાપુ મારા પગને પોતાની હથેળીથી માલિશ કરીને શીખવવા લાગ્યા હું રોઈ પડ્યો બાપુની નમ્રતા પાર વિનાની હતી બાપુ તો મોટા શિક્ષક રહ્યા મોટી ઉંમરે બાપુએ રામદાસને નિયમિત એક વરસ વ્રત લઈ શીખવ્યું હતું શ ષ સ ના ભેદ ન સમજી શકે એવી આશ્રમની બહેનોને સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક અપાર ધીરજ રાખીને શીખવ્યા છે પણ મને માલિશ કરતા બાપુએ શીખવવા જે મહેનત લીધી છે તે યાદ કરતા ગીતાનો શ્લોક યાદ આવી જાય છે

સખેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥
– તત્સમક્ષં
તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥

પણ ગાંધીજીના ગુણ સ્તવન કરતા કરતા મારુ પારાયણ લંબાણમાં આવી ગયુ

શ્રાદ્ધ દિને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા ભેગા થયા છીએ ત્યારે મારા પર જે બીજી બે ત્રણ વાતોની ઘેરી છાપ રહી ગઈ છે તે ટાંકી આ કથા પૂરી કરીશું

આશ્રમના વ્યવસ્થાપક તરીકે ભારવાડને બિહારના ઝઘડાને કારણે મારા પર સરકારી સમન્સ આવેલ સત્યાગ્રહી ગાંધીજીને જીવનમાં કોઈ ને કોઈ કારણે રોજ સત્યાગ્રહના પ્રસંગો ઊભા થઈ જ આવતા હતા

સમન્સની વાત સાંભળી બાપુ કહે છગનલાલ તને દરરોજના પૈસા તમે ક્યાંથી કાઢશો સરકાર પહેલા પૈસા ભાડા ભથ્થાના મોકલી આપે પછી કોર્ટમાં હાજર થઈ શકો પણ સરકારનો આવો નિયમ નહોતો હું નક્કી થયેલ દિવસે સમન્સને માન આપી કોર્ટમાં ન ગયો બીજે દિવસે નિયમ મુજબ મારા પર પકડ વોરન્ટ નીકળ્યું ને સાબરમતી આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને મને સરકારી પોલીસ પકડીને તરત લઈ ગઈ મેજીસ્ટ્રેટ પાસે મને રજૂ કે ખડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે મેજીસ્ટ્રેટ ઝંખવાઈ ગયા ને રાત્રે જ મારી જુબાની લઈ ભાડાના પૈસા આપી છુટો કર્યો

પણ ગાંધીજીના દરેક આંદોલનમાં ગરીબ હિંદીઓએ કેમ વર્તવુ જોઈએ તે જ વિચારનારા રહ્યા મારા કેસ પછી ખાસ કેસમાં સમન્સ કાઢતી વખતે સાક્ષીને ભાડાના પૈસા આપવાનો રિવાજ થયો હતો

બારડોલી તાલુકામાં મે જીવનના મે કિંમતી વરસો ગાળ્યા છે તે સમયના અનુભવ વર્ણવવા જેવા છે ૧૯૨૨ માં ગાંધીજીએ ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડને લીધે બારડોલી સત્યાગ્રહની લડત મોકુફ રાખવાનુ જાહેર કર્યું ત્યારે હિંદના પ્રથમ પંક્તિના નેતાઓ બહુ નારાજ થયા હતા સ્વ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ તો નારાયણ નારાયણ બોલતા જતા ને કહેતા જાય કે આ ડોસાને સ્વરાજ કરતાં સત્યાગ્રહના આત્મજ્ઞાનની વધારે પડી લાગે છે

સાંજે સમૂહ પ્રાર્થનામાં બાપુ સાથે વિઠ્ઠલભાઈ જોડાયા હતા જુના આશ્રમવાસી સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકો બોલવા લાગ્યા તે ક્રમભાગ્યે 'પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્' વાળો શ્લોક મોઢેના આશ્રમવાસી ભૂલી ગયા પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ ઘણા નેતાઓની સમક્ષ પ્રાર્થનાના શ્લોકોના રટણમાં આવી ભય કરું ભૂલો રહેવા માટે ગાંધીજીએ જે ઠપકાના આકરા વીંઝયા તે શબ્દો હજી કાનમાં ગુંજે છે

તે દિવસ પછી પેલા સાધક આશ્રમવાસીનુ જીવન બદલાઈ ગયું ને અત્યારે આત્મજ્ઞાનની ઝાંખી થઈ હોય તેવું તેઓ જીવન ગુજારી ગયા સમન્વય આશ્રમમાં ગણી રહ્યા છે

બોડકેશ્વર પ્રાર્થનામંદિરમાં કેશવલાલ છગનલાલ મોદીની

ચીજ હતી. રાજકોટ સત્યાગ્રહ લડત વખતે રાષ્ટ્રીય શાળામાં મોટો સમુદાય પ્રાર્થના સમયે એકત્ર થયેલ અને સાયં પ્રાર્થના શરૂ થઇ. ધોંધાટ ચાલુ રહ્યો. પ્રાર્થના ઊભા ઊભા કરવામાં આવી પ્રાર્થના વખતે સાવચેતી કે અંગમરેતી ન રાખવા માટે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને ઠપકો આપવામાં બાપુએ મણા રાખી નહિ. એટલું જ નહિ પણ સ્ટેશને બધા મળવાં ગયાં ત્યારે પણ બાપુના મનમાં એ પ્રસંગની વેદના ચાલુ જ હતી એટલે પુરષોત્તમ પગે લાગવા ગયો ત્યારે બાપુએ એ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું અને પોતાની લાક્ષણિક ઢબે જોરથી ધબ્બો મારી ટકોર કરી કે, 'તારી પાસે તો ભજન ઝીલનારાઓનું એવું ગ્રુપ હોવું જ જોઈએ કે જેથી ધાંધલ થતી હોય તો પણ એ બધાં ભજન ઝીલી શકે.'

ત્યારથી રાજકોટમાં સમૂહ પ્રાર્થના જ્યારે જ્યારે થાય છે ત્યારે નવો પ્રાણ પ્રગટે છે એમ બહારથી આવતા નેતાઓ મુક્ત કંઠે સ્વીકારે છે.

આજે શ્રાદ્ધ દિને એકાદશ વ્રત પ્રાર્થના બાપુજીના જીવનમાં કેવા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા તેનું માત્ર સ્મરણ કરું છું ત્યારે પણ એક જાતની મહત્તા અનુભવું છું. અને રોજ બરોજના જીવનમાં અણીને ટાકણે કેવી અજબ રીતે મોહ લાલચમાં આપણે સપડાઈ જઈએ છીએ એ વિચારવા બેસું છું ત્યારે હું મારા પંડથી શરમાતો હોઉં એમ લાગે છે.

વધુ વિચારતાં એમ પ્રતીત થાય છે કે તે દિવસોનો પ્રભાવ સ્વપુરુષાર્થનો નહોતો. જેમ વંટોળિયો ઊઠે ને ઝંઝાવાતમાં નાના મોટા વેલાં ઝરઝાંખરાં ને ખરી પડેલાં પાંદડાં પણ ઊંચે ઊડવા લાગે તેમ આપણે ઉપર ઊંચે ઊડવા મંડયા હતા. ઝંઝાવાત સમી જતાં પાંદડાં મોટાં છોડવાં હેઠા બેસી જાય છે તેમ ગાંધીજી ગયા ને તેમની સાથે અહિંસક સત્યવીરની મરદાનગી ને ખુમારી પણ આપણે ખોઈ બેઠા હોઈએ તેમ લાગે છે.

આજે પુણ્ય સંવત્સરી નિમિત્તે જ્યારે આપણે ગાંધીજીના વારસદાર તરીકે નામના મેળવનાર બારડોલીના રાનીપરજ ભાઈઓ ને બહેનો ભેગાં થયા છીએ તેઓ વ્રતપાલનમા આવેલી શિથિલતા ખંખેરી સાચા માનવ બનીએ.

•

બાપુજી આપ તો મહાત્મા છો, અમે પામર જીવ છીએ. અમારાથી આવા ભગીરથ કામ ન થાય એમ કોઈ કહેતા હતા ત્યારે તેમને આ વચનો ગાળ જેવા લાગતા હતા. જે બાપુ પુરુષાર્થથી બધું સાધી શક્યા તે આપણે પણ તાપીની સાક્ષીએ ફરી આપણી પ્રતિજ્ઞાઓ તાજી કરીએ. ને બાપુએ ચીંધેલ માર્ગે ચાલવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીએ. આ સત્ય સંકલ્પ પ્રમાણે વર્તવાનું બળ ઈશ્વર આપણને સૌને બક્ષે એમ અંતઃકરણ પૂર્વક ઈશ્વર પાસે માગું છું.

☆

રામકૃષ્ણની બોધકથા

નાનપણની ગણેશજીની આ વાત છે. એક વાર રમત રમતમાં તેમણે એક બિલાડીનાં બચ્ચાંનાં શરીર ઉપર વીંચકા ભરીને ઉઝરડા પાડયા.

રમત ગમત પૂરી થઇ અને તે પાર્વતી માતાજી પાસે ગયા, અને તેમનાં ખોળામાં બેસી ગયા. ત્યાં તેમની નજર માનાં શરીર પરના ઉઝરડા પર પડી અને ચમકીને બોલ્યાઃ

'મા, મા. આ તો જો તારાં શરીર પર. આ ઉઝરડા ક્યાંથી?'

મા સ્મિત્ કરતાં બોલ્યાં: 'બેટા એ તો તારું કરતૂત છે.'

ગણેશજી દયામણું મોઢું કરીને બોલ્યાઃ 'મા, મેં એવું ક્યારે તને કર્યું! મેં તને ક્યારે વીંચકાં ભર્યાં!'

પાર્વતીજી બોલ્યા: 'બેટા તું ભૂલી ગયો હમણાં જ બિલાડીનાં બચ્ચાંને વીંચકા ભરીને આવ્યો તે. જો આ આખું જગત મારું શરીર છે. કોઈને પણ જરાયે દુઃખ થાય, લાગે તો મારે એ બધું સહન કરવું પડે છે.

ગણેશજી તો આ વાત સાંભળીને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા. હવે તો તે બધાંમાં પોતાની માતાની જ મૂર્તિ જોવા લાગ્યા. બધી સ્ત્રીઓમાં તેને માતાનાં જ દર્શન થવા લાગ્યા. આથી ગણેશજીએ લગ્નનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

'ઈન્દ્ર'

શિયાળાની વહેલી સવારની ઠૂંઠવી નાખતી ઠંડીમાં સૌરાષ્ટ્રનાં કોઈ અટૂલાં નાનકડાં સ્ટેશને ગાડીની રાહ જોતા હોઈએ ત્યારે કોઈ આપણી પાસે તાપણું કરીને ચાલ્યો જાય, તો તે વખતે કેવા ભાવ આપણાં મોઢાં પર તે અજાણ્યા માણસ માટે પથરાય!

આવા એક અટૂલાં સ્ટેશનથી જરા દૂર એક તૂટી-ફૂટી ઝૂંપડીમાં એક ચમાર રહે. તેની આ વાત છે. સાવ ગરીબ, ખાવાનાં સાંસાં. મહેનત મજૂરી આજુ-બાજુનાં ગામડાંમાં જઈને કરે ને વળતી વખતે ઝાંખરાં, સાંઠીકડાં, ભેગા કરીને ઝૂંપડીની બાજુમાં ખડકલો કરે. શિયાળાની ટાઢ ઉડાડવા.કોની? પોતાની? ના,ના.તો?

આજુબાજુનાં ગામડાંના લોકોને મોરબી કે માળીયા જવું હોય તો આ નાનકડાં ભાવપર સ્ટેશને વહેલી સવારમાં ટ્રેન પકડવા આવવું પડે. શિયાળાની થીજવતી ઠંડીમાં આ સ્ટેશન પર સવારનાં પહોરમાં ટ્રેનની રાહ જોતા ઊભવું એ એવું તો અકારું થઈ પડતું પણ શું થાય'

પણ આ અકારાં સ્ટેશનને એક ચમાર ભાઈએ એવું મીઠું હૂંફાળું કરી દીધું હતું કે હજુ ય ત્યાંથી પસાર થતા મુસાફરો તે ચમારભાઈને યાદ કરીને શિયાળાની ઠંડીને શરીર પરથી ખંખેરી નાખે છે.

આ ચમાર ભાઈ આખા વર્ષના ભેગાં કરી રાખેલાં નાનાં મોટાં ઝાંખરાં, સાંઠીકડાંનો ઉપયોગ શિયાળાની વહેલી સવારમાં સ્ટેશનનાં કંપાઉન્ડમાં મુસાફરોની ટાઢ ઉડાડવા તાપણી માટે કરતો. વર્ષો સુધી આ ક્રમ ચાલ્યો.

આજે એ ચમારભાઈ નથી પણ ભાંગી તૂટી ઝૂંપડી તેના માલિકની સતત યાદ આપતી ઊભી છે. જ્યારે ભાવપર સ્ટેશનેથી ગાડી ઉપડે ત્યારે સહેજે આજે પણ ગાડીમાં બેઠેલા બીજા મુસાફરોને ભાવપર સ્ટેશનના મુસાફરો પેલી ઝૂંપડી બતાવીને બોલી ઊઠે છે: "જુઓ પેલી હીરા મૂળુની ઝૂંપડી. જેણે પોતાની કાયા બાળીને બીજાને હૂંફ આપી છે" માનવતાભરી આ કથા સાંભળીને મુસાફરોનાં માથાં ઝૂંપડી તરફ સહેજે ઝૂકી પડતાં.

આવા હતા બાપુ

નવીન ગાંધી

બાનું અજ્ઞાત તપ

૧૯૨૯માં બાપુજી હિમાલયમાં આવેલા કૌસાનીમાં ગયેલા. આ જ જગ્યાએથી બાપુએ 'અનાસક્તિ યોગ'-ની પ્રસ્તાવના લખેલી.

હિમાલયમાં આવેલી આવી જગ્યામાં પણ બાપુ ખુલ્લામાં જ સૂઈ રહેવાનું પસંદ કરતા. એક રાતે વાઘનું બચ્ચું બાપુની પથારી પાસે જ આંટો મારી ચાલ્યું ગયું.

બાને આ વાતની ખબર પડી અને બીજે દિવસે સખત ઠંડી હોવા છતાં પોતાનો ખાટલો ઘર બહાર કાઢી ખુલ્લામાં બાપુ પાસે જ નખાવ્યો. બાનો ખાટલો બહાર જોઈ બાપુ ક્ષણ ભર તો વિચારમાં પડી ગયા પણ જ્યારે વાઘના બચ્ચાંની વાત સાંભળી ત્યારે ખડખડાટ હસી પડ્યા અને કહે, 'સેવાગ્રામમાં પણ એક વાર હું બહાર સૂતો હતો ત્યારે મારી પથારી પાસેથી જ સાપ ચાલ્યો ગયો છે એવી બાને ખબર પડી કે બીજે જ દિવસે ખુલ્લામાં ભોંય પર પથારી કરી મારી પાસે જ સૂવાનું બાએ પસંદ કર્યું'.

બાપુનું તપ જગતે જાણ્યું; પણ બાનું છૂપું અજ્ઞાત તપ તો ઈશ્વરને ત્યાં જ જમે થયું.

☆

'ખરો વિયોગ તો... .. ...'

બાપુનું જીવનદર્શન અતીવ સ્પષ્ટ હતું, બાહ્ય સંબંધ કરતાં આંતરસંબંધ જ સત્ય છે એ વિશે બાપુજીના મનમાં જરા યે શંકા ન હતી. તેથી જ એમના વિચારોમાં સ્વસ્થતા અને ઊંડી દૃષ્ટિ નજરે પડે છે. લડત દરમ્યાન કેટલાં યે

ભાઈબહેનોને પોતાનાં સ્વજનોનો વિયોગ સહવો પડતો હતો. આ પ્રસંગ ૧૯૩૨ની લડતનો છે આશ્રમની એક બહેને હિમ્મત કરી લડતમાં ઝંપલાવેલું. બાપુને એ ખૂબ ગમ્યું અને તેમને લખ્યું: "આ વખતે તમારો ત્યાગ ને દૃઢતા મને બહુ ગમ્યાં છે. મુદ્દલ ચિંતા ન કરવી. પ્રભુ જે કરે છે તે સારું જ છે. વિયોગ તે વિયોગ નથી. ખરો વિયોગ તો જ્યારે અંતર નોખાં પડે ત્યારે જ થાય છે. જેનાં અંતર નોખાં છે તે એક સાથે રહેતાં હોય તો યે શું? જેનાં અંતર નોખાં નથી તે પ્રિયમાં પ્રિયજન હોય ને કર્તવ્યવશાત્ નોખાં થાય તેથી શું? આટલું આપણે ગીતાને પાને પાને શીખીએ છીએ. શરીર સંગ તે ક્ષણિક છે, દુઃખકર છે. આત્મસંગ નિત્ય છે ને સુખકર છે. આત્મસંગ તો આખા જગતની સાથે હોય."

બાપુજી કર્તવ્ય પર બહુ ભ ર મૂકી આ વિયોગ એ સાચો વિયોગ નથી, પણ એમાં જ આત્માની સાચી કસોટી છે એ સમજાવતા. જ્યાં આત્માનો સંબંધ છે ત્યાં તો 'તદ્ દૂરે તદ્ અંતિકે' એવી વિરોધાભાસી એકરૂપતા જ છે. દૂર હોય કે પાસે એ બધું જ એને મન સરખું જ હોય છે. આ ગહન ફિલસૂફી બાપુ પોતાના ઊંડા અનુભવ અને મનનને આધારે કેટલી સરળતાથી સમજાવી શકતા!

સમજપૂર્વક કરેલો ત્યાગ અધર્મ નથી

આત્મોન્નતિકર સુમાર્ગે જવામાં ઐહિક બંધનો બાધારૂપ નીવડતાં હોય તો એનો ત્યાગ કરવામાં જ માનવધર્મ રહેલો છે એમ બાપુ માનતા.

આપણા દેશમાં સ્વરાજના ધર્મયુદ્ધ વખતે ઘણા ભાઈઓને દેશ અને કુટુંબ એ દ્વંદ્વ ધર્મસંકટમાં મૂકી દેતું હતું.

૧૯૩૧ની આ વાત છે. બાપુના નિકટ પરિચયમાં આવેલ એક ભાઈ દૂર બેઠા બેઠા પણ દેશની આઝાદી ખાતર નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી એમાં સક્રિય ભાગ લે છે. કુટુંબના વડીલોને પુત્ર આ રંગમાં રંગાય એ પસંદ નથી. માતા-પિતા આપઘાતની ધમકી આપે છે. માનવધર્મ શું એની મુંઝવણમાં પડી જતાં આ ભાઈને બાપુ લખે છે: 'જ્યાં ધર્મ સ્પષ્ટ દેખાય ત્યા તે આચરતાં માતપિતાની આપઘાત કરવાની કે બાવા થઈ જવાની ધમકીથી ડરવાનું કારણ નથી. એવી ધમકીનો અમલ ભાગ્યે જ થાય છે. પણ થાય ત્યાં યે કલ્યાણ જ છે.'

આપણા સંતો-ભક્તોનાં જીવનમાં એવા કેટલા ય પ્રસંગો વારે વારે ઉપસ્થિત થયેલા છે. પ્રહ્લાદે, ભગવાનની

ભક્તિની આડે આવનાર પિતા સામે બંડ ઉઠાવ્યું. નચિકેતાએ પણ પોતાના પિતાના અધર્માચરણ સામે માથું ઉઠાવ્યું હતું. મીરાં પણ સૌ સ્વજનોનો ત્યાગ કરવા સર્વદા તત્પર જ હતી. વળી આપણા કવિઓએ પણ એ જ સૂર પોતાનાં પદોમાં ધ્વનિત કર્યો છે. નરસિંહ મહેતાએ પણ ગાયું છે ને :

નારાયણનું નામ જ લેતાં વારે તેને તજીએ રેઃ
કુળને તજીએ, કુટુંબને તજીએ,
તજીએ મા ને બાપ રે.....,

એથી ધર્મને માર્ગે જતાં સ્વજનોનો સમજપૂર્વક કરેલો ત્યાગ અધર્મ નથી એમ બાપુ ઘણીવાર સમજાવતા.

☆

કસાઈની અહિંસા !

પૂર્વ આફ્રિકાના એક નાના શહેરમાં ગયે વર્ષે ગાંધીજીની જન્મજયંતીના પ્રસંગે સભા સમક્ષ આશ્રમની ઝૂંપરીનાં દસ્યની રચના થતી હતી, તેમાં એક બકરી પણ હોવી જોઈએ એવી એક ભાઈએ સૂચના કરી. પણ શહેરમાં બકરી કયાંથી મળે ! એમ કાર્યકર્તાએ કહેવાથી, સૂચના કરનારે પાસેનાં ગામડામા પોતાનો એક ઓળખીતો આફ્રિકન કસાઈ છે તેની પાસેથી એક રાત પૂરતી મેળવી આપવા કહ્યું. તેઓ તરત જ મોટરમા કસાઈને ઘેરે જઈ પહોચ્યા અને તેની પાસે એક રાત માટે એક બકરી ભાડે આપવાની માગણી કરી. કસાઈએ એ બકરીનો શો ઉપયોગ કરવાના છો તે જાણવા માગ્યું. જવાબમાં કહ્યું કે, શહેરમાં આજે મહાત્મા ગાંધીજીની જયંતી ઉજવાય છે તે પ્રસંગના દસ્ય માટે એક બકરીની જરૂર છે.

ગાંધીજીનું નામ દુનિયાના ગમે તે ખૂણામાં અને ગમે તે જાતિમાં નહીં જાણતો હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ મળી આવશે. આ આફ્રિકન કસાઈ પણ ગાંધીજીના નામથી અપરિચિત નહોતો બલ્કે ભારતના રાષ્ટ્રપિતા પ્રત્યે તેને આદર હતો એટલે કશું પણ ભાડું લીધા વિના પોતાના વાડામાં કતલને માટે ગોંધેલાં કેટલાંક બકરાઓમાંથી એક સારી બકરી પસંદ કરીને તે પેલા ભાઈઓને આપી.

રાત્રે સભાના સ્ટેજ પર ખડી કરેલી ઝૂંપડી પાસે ચારો ચરતી બકરી પણ લોકોના જોવામાં આવી. સવારે પેલા કાર્યકર્તા ભાઈ, બકરી લઈને કસાઈને ઘેરે ગયા ને તેનો આભાર માની બકરી સુપ્રત કરી. તેને બીજાં બકરાંના ટોળામાં ભેળી દેવા અગાઉ તે કસાઈએ તેમને કહ્યું : આ બકરી હવે મારાથી કતલ થાય એમ નથી. માટે બીજાં બકરાંથી એ જુદી ઓળખી શકાય તે માટે એના ગળામાં બાંધવા એક પટો આપી જાવ તો સારું. એ સાંભળી પેલા કાર્યકર્તાઓને આશ્ચર્ય થયું અને એનું કારણ પૂછતાં કસાઈએ કહ્યું: "અમારામાં એવો રિવાજ છે કે, એક વસ્તુ શુભ નિષ્ઠાથી જે ઈશ્વરને અર્પણ થઈ હોય તેનો નાશ ન કરવો. આ બકરી ગાંધીજીના નામ પર આપેલી જેથી તે ગાંધીજીની ગણાય, માટે એનો મારાથી નાશ ન થઈ શકે. હું એને તમારા માટે સંભાળી રાખીશ તમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે ફરીથી ઉત્સવ માટે એ લઈ જજો." —'લહરિ' ("શોભા"ના આધારે)

પૂ. ગાંધીજી સાથેનો મારો સંબંધ એ હું મારા જીવનની ધન્યતાનો પ્રસંગ ગણું છું. હું તેમનો પુત્ર જમાઈ છું અને અંગત રીતે ગૌરવનું કારણ ગણતો રહું, તે વાત હું અહીં નથી કરતો. પણ મારી ક્ષયની માંદગીના સમયમાં તેમની સાંનિધ્યમાં રહેવાનો મને લાભ મળ્યો અને જેમને લીધે હું જીવી શક્યો છું એને હું કેમ ધન્યતા ન ગણું? પૂ. ગાંધીજી પોતાના સામાન્ય વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તતા અને ત્યાં પણ તેમની મહાન વિભૂતિનું દર્શન કેવું થતું એ વિષેનો પ્રસંગ હું લખવા માગું છું.

હું છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મુંબઈમાં રહું છું અને ઝંડુ ફાર્મસીમાં કામ કરું છું. સન ૧૯૩૯ની સાલમાં પાંત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે મારું શરીર ઘસાતું ચાલ્યું. વજન ઘટતું જતું હતું. મિત્રોની સલાહ અને આગ્રહથી મેં સર હરકીસનદાસ હૉસ્પિટલમાં મારી દાક્તરી તપાસ કરાવી. તે તપાસમાં ડાબી બાજુના ફેફસામાં ક્ષયના જંતુઓ હોવાનું માલુમ પડ્યું. દાક્તરોએ મને એ. પી. લેવાની ભલામણ કરી. (એ. પી. હવાના ઈંજેક્શનો) એને 'ન્યુમોથોરેક્સ ટ્રીટમેન્ટ' કહેવાય છે.

હું અને મારા કુટુંબીઓ મુંઝાયા. મેં મારી માંદગીના સમાચાર પૂ. ગાંધીજીને જણાવ્યા અને મારે શું કરવું, ક્યાં જવું એ વિષે તેમની સલાહ માગી. પરંતુ મને તેમના તરફથી જવાબ મળે તે પહેલાં જ કેટલાક સ્નેહીઓના આગ્રહથી હું મીરજ જવા ઉપડી ગયો.

મીરજનાં હવા પાણી ક્ષયના દરદીઓ માટે સારાં ગણાય છે. ગામથી બેએક માઈલ દૂર વાનલેસવાડીમાં ક્ષયના સેનેટોરિયમમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યાં જગ્યા ખાલી ન હોવાથી દાક્તરોએ મને બહાર રહીને એ. પી. લેવાની ભલામણ કરી. ગામમાં પણ ક્ષયના દરદીઓને જગ્યા ભાડે ભાગ્યે જ મળે. તેથી હું અને મારાં પત્ની જેમ તેમ કરીને ધર્મશાળામાં રહ્યાં. મેં મારી મુશ્કેલીઓ વિષે ગાંધીજીને જણાવ્યું. જવાબમાં તેમણે લખ્યું:

"મેં તો તમારે સારુ નાગપુરની તૈયારી કરી રાખી હતી. નાગપુરમાં સેનેટોરિયમ નથી. પણ ક્ષયના દાક્તર કુશળ, અનુભવી ને પરમાર્થિક છે. બાળકો અને મેથ્યુ (બે જૂના આશ્રમવાસી જનો)ની કાળજી જ કરી. પણ તમે મીરજ ગયા એટલે ઉતાવળથી ભાગી ન આવશો. તાર કર્યો. ગરીબોને સામાન્ય અગવડ ભોગવવી જ પડે છે. તેથી ત્યાં રહેવાનું પ્રોત્સાહન આપું છું. હવે ધીરજથી બીજી મુશ્કેલીઓ આવે તે દૂર કરી લાભ થતો હોય તો લેજો. લાભ ન થાય તો તુરત લખજો. શું થાય છે તે લખ્યા કરજો."

૮-૧૦-૩૯ સેગાંવ વર્ધા બાપુના આશીર્વાદ

મીરજમાં હું એકાદ મહિનો રહ્યો પણ ત્યાં યોગ્ય સારવારના અભાવે મારી તબિયતમાં કાંઈ ફેર ન પડ્યો. છેવટે ગાંધીજીએ મને વર્ધા બોલાવ્યા અને લખ્યું,

"તમારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આવી જાઓ. રહેવાનું તો વર્ધા સેગાંવ વચ્ચે જ રાખીશ — જ્યાં બાબુને રાખ્યા હતા ત્યાં — મારી સાથે ડૉ. એવી સાહેબ છે કે તમે શું ગણાઈ જાઓ. પણ એ તો તમે આવ્યે થઈ રહેશે. વિશારદ દાક્તરને દેખાડવા તમને નાગપુર મોકલવા પડશે. આમ બન્ને સાજા થયા. ત્રીજા તમે પણ થશો. રામીને આવવાની જરૂર નથી, પણ આવે તો હરકત નથી. જેમ તમે બન્ને ઠીક સમજો તેમ કરજો. જો ત્યાં અનુકૂળ ન હોય તો અહીં આવવામાં ઢીલ ન કરશો."

૨૬-૧૦-૩૯ સેગાંવ વર્ધા બાપુના આશીર્વાદ

બાપુનો પત્ર વાંચી હું નિર્ભય થયો અને અમે વર્ધા જવાની તૈયારી કરીને તમને ખબર આપ્યા. જે દિવસે અમે વર્ધા પહોંચ્યા તે જ દિવસે સવારે બાપુજી વાઈસરૉયને મળવા માટે દિલ્હી જવાના હતા એટલે તેઓ ડૉ. સુશીલા નય્યર અને શ્રી પ્યારેલાલજી સાથે અમને સ્ટેશન પર જ મળ્યા. અમે પગે લાગ્યા. બાપુએ મારું કાંડું પકડીને હલાવ્યું. સામાન્ય રીતે તેઓ ધબ્બો મારતા, પણ હું તે સહન કરી શકું તેવી મારી સ્થિતિ નહોતી. તેઓ દિલ્હીથી પાછા ફરે ત્યાં સુધી સગાંઓને રહેવા મને ભલામણ કરી અને અમને આશ્રમમાં જવા માટે રવાના કર્યાં.

આશ્રમમાં પૂ. બા વગેરે હતાં. તેઓએ ઉમળકાથી

અમને આવકાર્યાં. પૂ. બાને મારી ચિંતા ખૂબ થતી હતી. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં એટલે તેમને નિરાંત થઈ, મને પણ સાંત્વન મળ્યું. શરૂઆતમાં મારા માટે રહેવાની ગોઠવણ તો બાપુજીએ આશ્રમથી બેએક માઈલ દૂર જ્યાં બાળકો-બાને રાખવામાં આવ્યા હતા તે જ જગ્યાએ કરી હતી. પૂ. બા તથા આશ્રમના ભાઈઓ બહેનો અમારી પ્રેમપૂર્વક સંભાળ રાખતાં હતાં. પણ કમનસીબે બીજા જ દિવસથી મને તાવ લાગુ પડ્યો અને બેચેની લાગવા માંડી. માંદગીની શરૂઆતમાં મને તાવ બહુ ઓછો રહેતો અને ઉધરસ પણ ઓછી હતી તેનું જોર વધવા માડ્યું. પૂ. બા ગભરાયાં તેમણે શહેરની હૉસ્પિતાલમાંથી દાક્તરોને બોલાવ્યા. દાક્તરોએ મને તપાસીને જુદી જુદી જાતની દવાઓ આપી. જેમ તેમ કરીને મેં થોડા દિવસો વિતાવ્યા. પાંચ છ દિવસ બાદ બાપુજી દિલ્હીથી પાછા ફર્યા અને તે જ વખતે સાંજના દા. સુશીલાબહેનને મારી પાસે મોકલ્યાં. તેઓ મારી તબિયત જોઈ ગયાં. બીજે દિવસે સવારે તેમની સાથે બાપુજીએ મારા પર ચિઠ્ઠી મોકલી લખ્યું :

> "હું ત્રણ દિવસ મોડો આવ્યો ને તમે તો તાવને આવકાર આપ્યો. આજે તો મારો 'હરિજન' નો દિવસ છે એટલે હું નહીં આવું. વળી મૌન છે. એક રાવ છે તમે પૂર્ણ આરામ નથી લેતા. આરામ પૂર્ણ લેવો જ જોઈએ. સુશીલાબહેન કહે તે બધું કરજો. એણે રાતે મને બધું કહ્યું. ઠીક આરામ લેવાથી તાવ તો જશે જ. પછી નાગપુર લઈ જવાનું થાય. અગવડ તો નથી કે? હોય તો સુશીલાબહેનને કહેજો મને લખજો. કાલે તો મળીશ."
>
> ૬-૧૧-૩૯ બાપુના આશીર્વાદ.

બીજે દિવસે સવારે વહેલાં, બાપુજી, દા. સુશીલાબહેન સાથે મારી ઝુંપડીએ આવી પહોંચ્યાં. મારી તબિયત જોઈ ને મને એકાંતમાં દૂર છોડી દેવાનું તેમને યોગ્ય ન લાગ્યું. વળી એટલે દૂર તેઓ અવાર નવાર મારી પાસે આવી પણ ન શકે તેથી ફરી મને આશ્રમમાં પાછો લઈ જવામાં આવ્યો. અને આશ્રમમાં જ એક બાજુના છેડા પર મારા માટે સ્વતંત્ર રહેવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે-બાપુજી પોતે મારા માટે તકલીફ લેતા હતા તે જોઈ ને મારાથી જરા વિવેક થઈ ગયો. "બાપુજી આપ પોતે મારા માટે આટલી બધી તકલીફ શા માટે લ્યો છો? મારી ગોઠવણ તો થઈ રહેશે." આમ મારાથી બોલાઈ ગયું. બાપુએ વિનોદમાં જવાબ આપતા કહ્યું, "તમે જમાઈ થઈ ને અહીં માંદા પડીને આવ્યા એટલે મારે તકલીફ લેવી જ જોઈએ ને? જમાઈઓ તો બધાને હેરાન કરે જ." આ સાંભળીને બાજુમાં ઉભેલાં બા અને બીજાઓ હસી પડયાં હું પણ ખૂબ જ હસી પડયો. એ વિચારે કે બાપુજી પણ કોઈના જમાઈ તો ખરા જ ને! પછી બાપુએ કહ્યું કે તમારે આ રોગમાં વધારે હસવું પણ ન જોઈએ.

બીજા દિવસથી પૂ બાપુજીની દેખરેખ નીચે મારી સારવાર શરૂ થઈ. મારી રહેવાની જગ્યા ચારે બાજુ ખુલ્લી હતી. ઉપર ફક્ત છાપરું હતું. મને સંપૂર્ણ આરામ મળે એ દૃષ્ટિએ મારા ખાટલા પાસે જ કુદરતી હાજતો વગેરેની બધી વ્યવસ્થા રાખી હતી મને પથારીમાંથી ઉઠવાની ખાસ બંધી કરવામાં આવી. ખાવાપીવાનું પણ બધું પથારીમાં જ બેઠા બેઠા. હું જ આરામ લેતો હતો તેના કરતા આ જુદી જાતનો આરામ હતો. આ રોગમાં દરદી સંપૂર્ણ આરામ લે તો જ સાજો થઈ શકે. અને એ આરામની વ્યાખ્યા બાપુજી મને આ પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા

આરામની વ્યાખ્યા

"તમારે બાદશાહની જેમ પડયા રહેતા શીખવું જોઈએ. ખાવાને માટે પણ કોઈ ચમચાથી ખવડાવે અને તમને સંતોષ થાય તો તમારે હાથ હલાવવાની તકલીફ ન લેવી જોઈએ. માખી ઉડાડવાને પણ તમારે હાથ ન હલાવવો જોઈએ આનું નામ સંપૂર્ણ આરામ" જરૂર વગર બોલવાની પણ મને બંધી કરી હતી. કોઈને જરૂર પડે ત્યારે બોલાવવા માટે મારી પાસે એક ટોકરી મુકવામાં આવી હતી.

આ જાતના આરામથી મને તાત્કાલિક ફેર પડવા લાગ્યો. મારો તાવ હટતો ગયો અને હું ઠીક ઠીક ખોરાક લેતો થયો. નાગપુરથી દા. ડેવીડને મારી તબિયત જોવા માટે બોલાવવમાં આવ્યા હતા. તેમણે મારી તબિયત જરા ઠીક થાય ત્યારે તેમના ક્લિનિકમાં લઈ જવાની અને જરૂર પડે તો એ પી. આપવાની ભલામણ કરી હતી. પરંતુ બાપુજીએ મારા પર પોતાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો અને તેમાં દિન પ્રતિ દિન સફળતા જણાવા લાગી. સંપૂર્ણ આરામથી, અને સાદા, સાત્ત્વિક ખોરાકથી મારો તાવ બિલકુલ હટી ગયો અને મને સારી રીતે સ્ફૂર્તિ

આવવા લાગી

દરરોજ સવારે બાપુજી દા. સુશીલાબહેન સાથે મારી સભાળ લેવા આવતા સપૂર્ણ આરામની દૃષ્ટિએ વિવેકની ખાતર પણ પથારીમાથી ઉઠવાની મને મનાઈ હતી એટલે જરા પથારીમાથી બેઠો થયા હોઉ તો પણ દૂરથી બાપુજીને આવતા જોઈને તરત જ લાબો થઈને સૂઈ જતો એક દિવસ બાપુજીને મે પૂછ્યુ "મને દાઢી કરવાની રજા આપો તો સારુ" ત્યારે બાપુજીએ કહ્યુ, 'હમણા તો તમારે પચીસેક વધારવાની જોઈએ 'આ વાત મારા ગળે ન ઉતરી

આરામનુ મહત્વ

એક દિવસ બપોરે મારા પત્ની પાસેથી મે મારી હજામતની પેટી માગી તથા બાપુજીની રજા વગર આના કાનીથી માડ આપી પછી પથારીમા બેઠા બેઠા તકીયાને અઢેલીને મે હજામતની ક્રિયા પતાવવા માડી પણ મને તેમા શ્રમ લાગવાને લીધે સાજના થોડો તાવ ચડવા માડ્યો હુ સમજી ગયો કે મને બરાબર પાઠ મળી ગયો પણ કોઈને કહેવાય તેમ નહોતુ સાજનુ ભેજન જેમ તેમ પતાવીને મે બરાબર સાડ તાણી ઈશ્વરનુ નામ લઈને આખી રાત આરામમા ગાળી અને તેની કૃપાથી સવારે માડ ઠેકાણે આવ્યા બાપુજીને મે આ વાત ન કરી તેનો મને પસ્તાવો થયો પણ આરામનુ મહત્વ મે બરાબર સમજ્યો

આ રોગમા આરામની સાથે બીજી મહત્વની વસ્તુ ખોરાકની છે તે પણ બાપુએ સમજાવી ખોરાક સાદો સાત્વિક અને પૌષ્ટિક હોવો જોઈએ તાજુ દૂધ માખણ-ફળો વગેરે છૂટથી લેવા જોઈએ ખોરાકમા ગરમ મસાલો અને તળેલી વસ્તુઓ નુકસાનકારક છે પણ લસણનો પ્રયોગ-કોઈ પણ પ્રકારે ચાલુ રાખવા જેવો છે તેથી ફાયદો થાય છે આશ્રમનો સાદો અને સાત્વિક ખોરાક સાથે તાજુ દૂધ માખણ અને ફળો વગેરે પૂરતા પ્રમાણમા લેવાથી મારુ વજન ઠીક ઠીક વધતુ જતુ હતુ વજન દર અઠવાડિયે લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો

અને ત્રીજી અગત્યની વસ્તુ હતી તે ચોખ્ખા હવા પાણીની સફાઈ ખુલ્લી અને તાજી હવાથી ફેફસાને ઘણો આરામ મળે છે ભેજવાળી અથવા અધારી જગ્યામા રહેવાથી ફેફસાને ઘણુ નુકસાન થાય છે કુદરતી હવા અને પ્રકાશમા પણ વધારે વખત રહેવુ સારુ નથી

ક્ષયના દરદીને કુદરતી ઉપચારોથી સાજા થવા માટે ઉપરની બધી વસ્તુઓ આવશ્યક છે એમ મને સમજાયુ અને એ રીતે-મારી તબિયતમા ઝડપી સુધારો લાવી શક્યા જેમ જેમ મારુ વજન વધતુ જતુ હતુ તેમ તેમ મને હરવા ફરવા વગેરેની છૂટ મળતી હતી મારે કોઈ ખાસ દવા લેવાની પછી જરૂર પડી નહોતી પરતુ દા. સુશીલાબહેનના આગ્રહથી થોડા ગોળના અને થોડા કેલ્શિયમના ઈજેકશનો વારાફરતી મને આપવામા આવ્યા હતા ત્યાર બાદ મે આજ સુધીમા કોઈ પણ જાતની દવા લીધી નથી એ. પી. લેવાની પણ મારે કદી જરૂર પડી નહિ

સાજા થવા પછી ચારેક મહિના બાદ નાગપુરના ડાક્તર ડેવીડ પાસે મને સુશીલાબહેન લઈ ગયા ત્યારે મારી તબિયત જોઈને ડાક્તરને ખૂબ સતોષ થયો મારે કોઈ પણ જાતની સારવારની હવે જરૂર નથી એમ તેમણે જણાવ્યુ અને ઉનાળામા કોઈ સારી જગ્યાએ રાખવાની ભલામણ કરી પરતુ બાપુજીનો ઉદ્દેશ જેમ બને તેમ ગામડામા જ મને રાખવાનો હતો એટલે નાગપુરથી થોડે દૂર ચીખલદરા મા મને તથા બા ગડેબાને રાખવામા આવ્યા ત્યા બે મહિના અમે રહ્યા પણ ગરમીનુ પ્રમાણ મને વધારે લાગવાથી અમને બન્નેને બાપુએ પચગની મોકલવાની ગોઠવણ કરી પચગનીમા વાડીલાલ સારાભાઈ આરોગ્ય ભુવનમા હુ ચારેક મહિના રહ્યો ત્યા મારી તબિયતમા ઘણો સારો સુધારો થયો ચોમાસુ લગભગ પૂરુ થતા હુ પાછો વર્ધા બાપુજી પાસે ગયો ત્યારે ફરીથી નાગપુરના દા. ડેવીડ પાસે શ્રી પ્યારેલાલજી સાથે મને મોકલવામા આવ્યો એ વખતે મારી તબિયત સતોષકારક જોઈને ડાક્તરને સાનદાશ્ચર્ય થયુ અને મને મુક્તિ મળી

આજ અરસામા મહારાષ્ટ્રના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી જેઓ (Leprosy) રક્તપિત્તના દરદથી પીડાતા હતા તેઓ પોતાની આખર સ્થિતિમા પૂ. બાપુજીને શરણે આવી ચડ્યા હતા તેમને આશ્રય આપતા બાપુએ કહેલ 'ક્ષયથી પીડાતા જમાઈને જો હુ આશ્રય આપી શકુ તો તમને મારાથી ના કેમ કહી શકાય? તેની સભાળ રાખનાર તો બા વગેરે છે જ પણ તમારી સભાળ કોણ રાખશે?' આમ કહીને શાસ્ત્રીજીને તેમણે પોતાની નજીકમા જ રાખવાની ગોઠવણ કરીને તેમની સેવા કરવાનુ પોતાને માથે લીધુ સ્વ. મહાદેવભાઈએ પોતાના એક લેખમા ઉપરની હકીકત લખી છે

પૂ. બાપુજીએ મારી જે શુશ્રૂષા કરી તે કેવળ સગા તરીકે જ નહીં પણ પોતાનો આપદ્ ધર્મ સમજીને કરી હતી. તેમણે સગપણના સંબંધો તો ક્યારનાય છોડયા હતા. ખરું જોતાં તેમના સાથીદારો અને આશ્રમવાસીઓને જ તેમણે પોતાના સગા તરીકે માન્યા હતા. એટલે જ્યારે હું સાજો થઈને મુંબઈ આવવા માટે તેમની રજા લેવા ગયો ત્યારે તેમણે પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવતા કહ્યું, "તમે જાણો છો કે હું જાહેરને પૈસે આશ્રમનો ખર્ચ નભાવું છું તેથી સગા તરીકે તમારી માંદગીના ખર્ચ હું આશ્રમનાં માથે નાખું તે મને શોભે નહીં. એટલે તમારી માંદગીના અંગે જે કાંઈ ખર્ચ થયો હોય તેનો હિસાબ તમે લઈ જજો અને તે તમે ભરી આપવાની ગોઠવણ કરજો."

હું બાપુજીની મહત્તા બરાબર સમજી ગયો. તેમણે મને જે નવું જીવન આપ્યું તના હિસાબે મારી માંદગીનાં ખર્ચની રકમ જે આશરે ૫૦૦) રૂપિયા હતી તે નજીવી હતી. જે અમારી ફાર્મસીના વૈદ્ય જુગતરામભાઈએ ભરી આપવાની ગોઠવણ કરી અને તેથી બાપુને ઘણો સંતોષ થયો.

પૂ. બા, બાપુજી અને આશ્રમવાસી ભાઈઓ બહેનોએ મારી જે સેવા કરી તે ખરેખર અમૂલ્ય હતી. તે કદી હું ભૂલી શકું તેમ નથી.

✡

ખેતી અને ચારિત્ર્ય

રાજ્યનું કામ સુધારવાને માટે સૌથી મોટી જરૂર બે વાતની છે—ખેતી અને ચારિત્ર્ય. આપણા દેશને માટે અત્યારે આ બે વસ્તુની જરૂર છે, અને એ પાયાની જરૂર છે આપણી ખેતી સુધરવી જોઈએ અને આપણું ચારિત્ર્ય સંભાળવું જોઈએ. આ તદ્દન આવશ્યક છે. ખેતી સુધારો તો રાષ્ટ્રનો દેહ સારો થાય, અને ચારિત્ર્ય સુધારો તો પ્રજાનો આત્મા સારો થાય. 'વધુ અન્ન પેદા કરો' એ વાત આપણે અમલમાં આણવાની છે. તેનો પોકાર કર્યે જવાથી કે લોકોને માત્ર કહેવાથી તે નહિ બને; ખેડૂતોને એ કરવામાં આનંદ આવે એમ કરવાથી તે વસ્તુ બનશે. .. ..,આપણે ખેતી તરફ ધ્યાન આપવુ જ જોઈશે. મારું મન બીજે કયાંય જતું નથી ઉદ્યોગની પંચાત ન કરો; તે તો પોતાનું ફોડી લેશે. ખેતી અને ચારિત્ર્ય બે વાત જો સાચવી લો, તો સૌ સારા વાના થઈ જશે.. ....

હું ઘરડો થયો છું એટલે જુવાનિયા કરતા ઈશ્વરમાં વધારે માનવા લાગ્યો છું. જુવાનિયા પોતાના શરીર અને લોહીના જોમ પર વધારે મુસ્તાક રહે છે. તેઓ એમ માને છે કે દુનિયા એની મેળે ચાલે છે અને તેમા ઈશ્વર-બીશ્વર નથી. એક છોડ કે ઝાડ એમ કલ્પે કે માળી કે ખેડૂત તો કાંઈ નથી; એ તો બહુ તો ફળફૂલ લેવા આવે છે. પણ એ ખોટું છે કેમ કે બધું ઠીક કરી, ઝાડનાં માવજત પાણી કરનાર માળી છે; તે તેમને ઉછેરે છે. તેમ જ જુવાનિયાઓ માને કે, ઈશ્વર છે નહિ, અમે જ અમારાં શરીરને જોરે જાતે નભીએ છીએ. પણ એ મોહ છે. જેમ એક વિમાની વિમાન ચલાવે છે, તેમ બધું સર્વસમર્થ ઈશ્વર ચલાવે છે. ઈશ્વર બધે હાજર છે એ વાતને પણ તમે એકમતથી સ્વીકારો. તમે તેને માટે તૈયાર છો? યાદ રાખો કે, ઈશ્વરની હયાતીની વાત માનો એમ હું નથી કહેતો; તેની હાજરીની વાત માનો એમ મારું કહેવું છે. તમે કોઈ કામને બીજાથી સંતાડી શકો, પણ ઈશ્વર તો તે જુએ છે. કોઈ ખોટું કરીએ તો તેથી આપણે પડીએ જ છીએ એમાં શંકા નથી........... તેથી સૌએ તેની હાજરી માનીને ચાલવું જોઈએ. તો દરેક પગલું સાચું પડે. બીકથી નહિ પણ પ્રેમથી વર્તીએ એમ હું ચાહું છું કોઈ પણ માણસ પોતાની માતાની હાજરીમાં હલકું કામ કરે? તેમ જ ઈશ્વરને આપણી માતા માનવી જોઈએ અને યોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ તો સૌ સારું થશે.

વિધિ દરેકની પીઠે બેઠી જ છે — પુષ્પા ગાંધી

લોકકથા

(૩)

એક ભર્યાભાદર્યા કુટુંબમાંથી એક ડોસી જ બચી. વિધિએ તેના પર ગુજારવામાં કશું જ બાકી રાખ્યું જ નહોતું. તે નાની હતી ત્યારથી જ વિધિ તેની દુશ્મન બનીને બેઠી હતી. મા બાપની શીળી છાંય ગુમાવી, યુવાવસ્થામાં પતિ ગુમાવ્યો અને ઘરડે ઘડપણે માંડ પગ વાળીને બેસવાનો વખત આવ્યો ત્યાં તેણે પુત્રો, પૌત્રો અને વહુઓ ગુમાવ્યાં. સગાં સંબંધીઓમાં કોઈ કરતાં કોઈ બાકી ન રહ્યું. અને અધૂરામાં પૂરું ઉંમરે પણ તેને તદ્દન ઘસી નાખી હતી. આથી તેને લાગતું હતું કે છેવટે મને પણ વિધિ પોતાના ક્રૂર પંજામાં ઘસડી જશે – પણ નહિ – તેનામાં એકાએક પરિવર્તન થવા માંડ્યું અને તે યુવાન થઈ ગઈ. તેના પગમાં જોર આવ્યું. તેણે મક્કમ નિર્ણય કર્યો કે પ્રભુને શોધીને પૂછીશ કે મારા પર જ શા માટે આ દુઃખના ડુંગર ખડક્યા? આકાશમાં તે ક્યાંક તો રહેતો જ હશે, તેને શોધીને જ જંપીશ.

અને તેણે ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષો કાપવા માંડ્યાં અને એકબીજાને જોડવા લાગી. મનમાં ધારેલા ધ્યેયે પહોંચવા જેટલું ઊંચું કરવા ગઈ ત્યાં તો નીચેથી બધું તૂટી ગયું. તે પોતે પડી, પણ ન તો તે મરી ગઈ કે ન હાડકું ભાંગ્યું, ઊઠીને ફરી માળખું તૈયાર કરવા મચી પડી. પણ પાયો હલબલી ઊઠ્યો અને તૂટી પડ્યો. તેણે હવે આ પ્રયત્ન છોડ્યો પણ પોતાનો મક્કમ નિર્ધાર છોડ્યો નહિ. વિચાર્યું કે પૃથ્વી પરથી આકાશમાં જવાનો બીજો કોઈ રસ્તો તો હશે જ.

હવે તેણે મુસાફરી શરૂ કરી. એક પછી એક ગામડાં, એક પછી એક પ્રદેશ, એક પછી એક રાજ્ય મૂકતી જાય છે અને મનમાં વિચારે છે કે, "હું જરૂર જ્યાં પૃથ્વી અને આકાશના છેડા મળે છે ત્યાંથી રસ્તો શોધી પ્રભુ પાસે પહોંચીને પૂછીશ કે, 'મેં શું પાપ કર્યું છે કે તું મને આવી રીતે રીબાવે છે, સતાવે છે, દુઃખ દે છે.'"

પણ તે કદી પૃથ્વીનો છેડો પામી નહિ. જો કે નિરાશ થઈ છતાં તેણે પોતાની શોધ છોડી નહિ. તે જુદા જુદા દેશમાંથી પસાર થતી હતી ત્યાં માણસો પૂછતા કે, "તમે શા માટે આવ્યા છો? અને ક્યાં જાઓ છો? માજી."

ડોસી જવાબ આપતી, "હું પ્રભુને, વિધિને શોધું છું."

"વિધિને શોધો છો? શા માટે?"

"મારા ભાઈઓ, તમે મને પૂછો છો? તમારા આ દેશમાં મેં જેટલું દુઃખ ભોગવ્યું છે એટલું કોઈએ ભોગવ્યું છે?"

માણસોએ પૂછ્યું. "તમે શું દુઃખ ભોગવ્યું છે?"

અરે તમે જોતા નથી મારે કોઈ જ સગું વહાલું નથી! હું તદ્દન એકાકી વૃદ્ધા છું."

માણસો એકી અવાજે બોલ્યા, "હા. અમે જોઈએ છીએ કે તમે તદ્દન એકાકી છો. તમારાં સગાં, વહાલાં, મિત્રો સંબંધીઓ બધાંને વિધિએ ઝૂંટવી લીધાં છે. ખરું ને? તમે કઈ રીતે બીજાથી જુદાં પડો છો? વિધિ તો દરેકની પીઠે બેઠી જ છે. તેને આપણે ખંખેરી શકીએ નહિ."

પણ ડોસીની પ્રભુને મળીને પૂછવાની ઇચ્છા કદી પૂરી થઈ નહિ. તે ભગ્ન હૃદયે મૃત્યુ પામી.

✿

તારો ડૂબે નીરમાં ભારો મરે કટાર
વાદી વરિયાળ ડંખથી (મર) હિકમત કરો હજાર.

પ્રો. તનસુખ ભટ્ટ

૧૫મી ઑગસ્ટ અનેક પુણ્યસ્મૃતિથી અંકિત થયેલો દિવસ છે. સ્વ. મહાદેવભાઈનું નામ પણ તેની સાથે જોડાયું છે. તેમણે તે દિવસે પૂના પાસે આગાખાનના જેલ-મહેલમાં પોતાનો દેહ છોડ્યો. તે નિમિત્તે આજે આપણે તેમના જીવનકાર્યની ઝાંખી કરીએ અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવીએ.

ગાંધીજીના સેવક મહાદેવભાઈ:—સ્વ. કિશોરલાલભાઈ એ ગાંધીજી સાથેના તેમના સંબંધ વિષે લખ્યું છે કે "બાપુજી મહાદેવભાઈ નો પ્રાણવાયુ હતા અને તેથી જ મહાદેવભાઈના ચિત્તના સંચાલક અને નિરોધક હતા. એમની સર્વ શક્તિઓ, સર્વ 'સાધન-બળ વચન-ચાતુરી' બાપુને અર્પણ હતાં."

"બાપુજી જો મહાદેવભાઈના પ્રાણવાયુ હતા તો મહાદેવભાઈ બાપુનું ફેફસું હતા."

આનું કારણ એ હતું કે, મહાદેવભાઈએ તન, મન અને ધનથી પોતાની જાતને ગાંધીજીનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી હતી. ગાંધીજીની ઉત્તમોત્તમ સેવા કરવી તે જ તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર માન્યું હતું. ગાંધીજીનું દરેક કામ પોતે કરે. જે કામ તેમનાથી ન થઈ શકે તેમ હોય તે સરળ બને તેવો પ્રયત્ન કરે. આ કામની આજુબાજુ તેમણે પોતાનાં તમામ કામો ગોઠવ્યાં હતાં. મહાદેવભાઈ ને આ કામ કરવામાં પોતાના શરીરનું પણ ભાન નહોતું. ગાંધીજીને હંમેશાં સતત કામ રહેતું. ગોળમેજી પરિષદ જેવા પ્રસંગોમાં તો ગાંધીજીને વીસ વીસ કલાક સતત મહેનત કરવી પડતી, એ વખતે મહાદેવભાઈ ને બાવીસ કલાક કામ કરવું પડતું. બાપુજી કોઈ કામ કરતા હોય ત્યારે તેમની સંભાળ રાખવાની, ઉપરાંત રોજનીશી લખવાનું કામ હોય જ.

રાજાજીના કહેવા પ્રમાણે ગાંધીજી સાથે ઝઘડનારાઓમાં મહાદેવભાઈનો નંબર આગળ આવતો તેથી કોઈને શંકા જાય કે ખરેખર તેમને ગાંધીજી પ્રત્યે નિષ્ઠા ઓછી હતી શું? પણ ગાંધીજી સાથેની ચર્ચાઓમાં મહાદેવભાઈનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ દેખા દે છે. ગાંધીજી જે કહે તે એકદમ વગર વિચાર્યે તે સ્વીકારી લેતા નહીં. મતભેદ હોય તો બરાબર ચર્ચા કરી લે. ઘણી વખત બાપુજીને પણ તેમનું કહ્યું માનવું પડતું. ઉપવાસની બાબતમાં મહાદેવભાઈને ખૂબ ઝગડવું પડતું કારણ કે, મહાદેવભાઈ ને તેમની તબિયતની બહુ ચિંતા હતી.

મહાદેવભાઈ પોતાના વિચારો બરાબર પ્રગટ કરે પણ જ્યારે બાપુનો વિચાર દૃઢ થયેલો હોય ત્યારે તેને માટે બરાબર મંડી પડે. પોતાના વિચારો જુદા પડતા હોય તો જતા કરે. ગાંધીજીના વિચારોને પચાવે. તેઓ **ગાંધીમય બની ગયા હતા. તેમણે બીજા ગાંધી થવાનો પ્રયત્ન કદી કર્યો નથી.** તેમની પાસે શક્તિઓ તો હતી જ. તેઓ ધારત તો રાજકીય નેતા બની શકત પણ તેમની તેજસ્વી બુદ્ધિ સમજતી હતી કે દેશને શાની જરૂર છે, પોતે કયાં કામ કરવું જોઈએ.

ગાંધીજી માટે એમને એટલી બધી ચિંતા હતી કે એ ચિંતાને લીધે બાપુને થતું દુઃખ પણ તેમનું ઘડતર કરતું હતું. જ્યારે બા અને દુર્ગાબહેનને મહાદેવભાઈએ જગન્નાથના મંદિરમાં જવા દીધાં ત્યારે હરિજન મંદિર પ્રવેશ માટે પ્રયત્ન ચાલતો હતો. બાપુને આનાથી ભારે આઘાત થયો. આ આઘાતે મહાદેવભાઈમાં મનોમંથન જગાડયું. તેમણે જ લખ્યું છે કે, "મને થયું કે, 'નીકળ જીવ તારું સ્થાન બાપુ પાસે નથી,'......મેં રાત જાગતાં ગાળી. પ્રભાતે ચિઠ્ઠી લખીને મને વિદાય દેવાને ગાંધીજીને વિનવ્યા. આથી એમને અધિક દુઃખ થયું. ભક્તને હાથે. મરવું એ અભક્તના હાથે જીવવા કરતાં બહેતર છે. તમારે તમારી ભૂલ સમજી બીજે દિવસે સંઘ લઈ પુરી પહોંચવું જોઈતું હતું. તેને બદલે રોવા બેઠા, એ કેવી કાયરતા! વગેરે કડવાં વેણો મને સાંભળવા મળ્યાં."

આમ ગાંધીજીના સેવક તરીકે તેમને સતત જાગૃત રહેવું પડતું. તેમાંથી તેમનું જીવન અનેરો ઘાટ લેતું.

સ્વાતંત્ર્યની લડતના અદના સેવક:—ગાંધીજીએ સ્વરાજ લાવવા માટે જે જે ભગીરથ કાર્યો હાથ ધર્યાં તે તે કામો પાર પાડવા માટે મહાદેવભાઈએ પોતાની કર્તવ્ય બુદ્ધિથી બનતું કર્યું.

નાનપણથી જ મહાદેવભાઈને રાજકારણમાં રસ હતો. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે મહાસભાના અધિવેશનમાં તેઓ અલ્હાબાદ ગયા હતા. એ એમનો રાજકારણનો રસ સૂચવે છે. ૧૯૧૮માં ચંપારણના સત્યાગ્રહમાં પહેલ વહેલું ઝંપલાવ્યું અને તેમનું નામ મુંબઈ રાજ્યના સ્વયંસેવકોની

ખાદીમા આવ્યુ

દરેક દેશના મુક્તિસંગ્રામોમાં સાહિત્યકારો અને પત્રકારો વિચારો ફેલાવીને પોતાનું સેનાની પદ સાચવતા હોય છે તેમ મહાદેવભાઈએ પોતાની કલમદ્વારા ભારતની આખી લડતનું કામ સ્પષ્ટ કરી સૈનિકોમાં જોશ પેદા કરવાનું કામ જાણે કે માથે લીધું હતું તેમના લેખો થી સત્યાગ્રહના વિચારો વધુ સ્પષ્ટ થતા અને જો પ્રચાર કે અર્થઘટનમા જરા પણ ફેરફાર થતા માલૂમ પડે તો તરત જ મહાદેવભાઈની કલમ સીધું કરી દેતી

લડત માટે જરૂરી એવું એક કાર્ય હમેશાં તેમણે ઊંડો અભ્યાસ કરીને જનતા આગળ તાજી વાણીમા મૂક્યો છે અને તેમાં પોતે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે ગ્રામોદ્યોગ હરિજન પ્રવૃત્તિ અહિંસા અસહકાર કોમી એકતા વગેરે તમામ બાબતોમા તેમણ પોતાનાથી બનતું કર્યું છે

બારડોલીના સત્યાગ્રહમા આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો સરદારના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું અને વિગતોનો અભ્યાસ કરીને સરકારી આંકડા ખોટા ઠરાવ્યા

તેમણે નાગપુરના ઝંડા સત્યાગ્રહમા પણ આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો તે જ પ્રમાણે મીઠાના સત્યાગ્રહમા તેમની ધરપકડ થઈ હતી રાજકીય લડતમા ગુજરાતમા ઠેર ઠેર ફરી તેમણે લડતને વેગ આપ્યા હતો આમ ભારતની આઝાદી માટેના હરેક કામમા એમનો ઉત્સાહ અને અખંડ પરિશ્રમ ભારતના નવયુવાન યુવકો માટે પ્રેરણા રૂપ હતો આજે પણ તે પ્રેરણા રૂપ છે

મહાદેવભાઈના મૃત્યુ વખતે ગાંધીજીએ કહેલ આ બલિદાન હિંદની મુક્તિનો દિવસ નજીક લાવ્યા વિના નહીં રહે "

પત્રકાર મહાદેવભાઈ -એક પત્રકાર તરીકે મહાદેવભાઈની કારકિર્દી ઘણું જ ઉજ્જવળ હતી તેઓ શરૂઆતથી જ 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન'માં લેખો લખતા હતા નિયમિતતા અને નીડરતા પત્રકારમા જોઈએ તે તેમની પાસે હતા પં. મોતીલાલજીના દૈનિક 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ'ના તંત્રી તરીકે ગાંધીજી પાસે મહાદેવભાઈની માગણી કરવામા આવી. 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' માના કડક લેખો સરકારથી સહન ન થયા તેથી તેમને પ્રથમ જેલયાત્રા કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું સરકારે પહેલા તો 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' પાસેથી જામીનગીરી લીધી પણ પત્રની નીતિમા ફેર ન પડ્યો તેથી જામીનગીરી જપ્ત કરવામાં આવી ફરી જામીનગીરી માગવામા આવી તેની મહાદેવભાઈએ ના પાડી તેમણે ઇન્ડિપેન્ડન્ટની હસ્તલિખિત નકલો કાઢી આથી તેમની ધરપકડ થઈ તેમને સખત જેલની સજા થઈ

આપણે ત્યાં વર્તમાનપત્રોનું સાહિત્ય ક્ષણજીવી ગણાય છે તેમા ભાષા અને જોડણીનો બહુ ધ્યાન રાખવામા આવતો નથી મહાદેવભાઈએ પોતાના અભ્યાસના ઊંડાણથી અને ભાષાશક્તિથી નવજીવન પત્રોના લેખ ગો ચિરંજીવ બનાવ્યા છે એમણે 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન'ના તંત્રી તરીકે કામ કરીને ગાંધીજીએ તંત્રી માટે જે ઊંચો આદર્શ આપ્યા છે તેનો દાખલો ભારતના પત્રોને આપ્યા છે

જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે મિત્રો સામે કલમ ઉઠાવવામા પણ તેઓ અચકાતા નહીં ફૂલચંદભાઈ જેવા સાથીઓ જ્યારે અસહકારના વિરોધમા આક્ષેપો કરવા લાગ્યા ત્યારે તમણે સધાની ખબર લઈ લીધી હતી

સફળ પત્રકાર થવા માટેના ગુણો જેવા કે અખૂટ કાર્યશક્તિ અવિચળ આત્મવિશ્વાસ ભાષા ઉપરનો કાબૂ સિદ્ધાંત નિષ્ઠા અને ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ તો તેમનામા હતા જ ૧૯૩૬મા ભરાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખપદેથી એમણે જે પ્રવચન કર્યું તે આજે પણ હિંદુસ્તાનના પત્રકારિત્વમા માર્ગદર્શન આપે તેવું છે અને સદાને માટે રહેશે

સાહિત્યકાર મહાદેવભાઈ —પહેલેથી જ સાહિત્ય મહાદેવભાઈના રસનો વિષય હતો જો તેઓએ આ ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું હોત તો તેઓ સારા સાહિત્યકાર થાત આટઆટલી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યા છે એ એક હકીકત છે

પ્રથમ તો મહાદેવભાઈ એક સફળ અનુવાદક હતા બાવીસ વર્ષની ઉંમરે આખા ગુજરાતના અનુવાદકોની હરિફાઈમા પ્રથમ આવ્યા અને 'ઓન કોમ્પ્રોમાઈઝ'ના અનુવાદ માટે ઇનામ જીત્યા

શરદબાબુનો પ્રથમ પરિચય આપણને મહાદેવભાઈએ કરાવ્યો 'વિરાજ વહુ' અને શરદબાબુની ત્રણ વાર્તાઓ ના અનુવાદોમા મૂળ ભાવ તો ઊતર્યો જ છે, એટલું નહીં પણ તે ભાષાંતર જેવા લાગતા જ નથી રવિબાબુના ગીતો તથા 'ચિત્રાંગદા' તથા 'પ્રાચીન સાહિત્ય'ના અનુવાદો કરી ગુજરાતને તેમનો પરિચય કરાવ્યો જવાહરલાલની આત્મકથાનો સફળ અનુવાદ

પણ તેમણે કર્યો છે.

કોઈ પણ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનો હોય તો મહાદેવભાઈ બહુ જ સફળતાથી મૂળ ભાવો સાથે અનુવાદ કરી શકતા, એટલું જ નહીં પણ મૂળ લખાણ શુષ્ક હોય તો તેને પણ રસિક બનાવી શકતા.

મહાદેવભાઈએ મૌલિક ગ્રંથોમાં જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે. 'સંત ફ્રાન્સિસ,' 'વીર વલ્લભભાઈ,' 'મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ,' 'સાધુ નંદ,' 'સંત તુકારામ' અને 'બે ખુદાઈ ખિદમતગાર'માં સરહદના ગાંધી અને તેમના ભાઈનાં જીવન ચરિત્રો આલેખ્યાં છે. સત્યને નજરમાં રાખીને વિવેકપૂર્વક તેમણે આ બધાં જીવન ચરિત્રો લખ્યા છે. નકામો વિસ્તાર કર્યો નથી તેમ જ તેમાં અધૂરાપણું ન રહી જાય તે માટે પ્રયત્ન કર્યો છે.

મહાદેવભાઈએ બારડોલી સત્યાગ્રહ તથા બીજા પ્રસંગોના ઈતિહાસો લખ્યા છે. અમદાવાદના મજૂરોની લડતનો ઈતિહાસ પણ 'એક ધર્મયુદ્ધ' પુસ્તક લખીને આપ્યો છે. આ ઈતિહાસ ગ્રંથો પણ પૂર્વગ્રહ રહિત તટસ્થતાથી લખ્યા છે. તેમાં આવતાં ચિત્રો, વર્ણનો, ઘટનાઓ વગેરેમા માધુર્ય અને જ્ઞાનની લહાણ આપણને મળે છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરીનું સંપાદન કાર્ય શ્રી નરહરિભાઈએ કર્યું છે. આ ડાયરી પણ સાહિત્યક્ષેત્રે ઉત્તમ નમૂનો સાબિત થયો છે.

આ ઉપરાંત મહાદેવભાઈએ રાજકારણ, અર્થકારણ, નીતિ, ધર્મ તથા અનેક પુરુષોનો જીવનપરિચય આપતા સંખ્યાબંધ લેખો નવજીવન, યંગ ઈન્ડિયા વગેરેમાં લખેલા છે. આ લેખો જ્ઞાન વિજ્ઞાનના હોવા છતાં ઉત્તમ સાહિત્ય જેવા છે.

મહાદેવભાઈનું ગદ્ય ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્તમ નમૂના જેવું ગણાય છે. સરળ અને સ્પષ્ટ લેખનશૈલીને લીધે ભાષાપ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છનારે મહાદેવભાઈનાં લખાણો વારંવાર વાંચવા જેવાં છે.

આમ મહાદેવભાઈનું જીવન વિવિધ પાસાઓમાં ઝળકતું દેખાય છે. પોતાના અવિરત શ્રમ, અભ્યાસ, ચિંતન અને મનનથી; અટલ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી, ચૈતન્ય અને સ્ફૂર્તિથી ભરેલા જીવનની સુવાસથી તેમણે અનેકના જીવન સુવાસિત કર્યાં છે. અને થઈ રહ્યાં છે.

એમના નિર્વાણ બાદ પણ એમની યાદગીરીમાં સ્થાપેલું મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય સમાજ સેવકોની હારમાળા તૈયાર કરી રહ્યું છે. મહાદેવભાઈના આત્માને શાંતિ આપવા આથી વધારે સારું બીજું શું સ્મારક હોઈ શકે? મહાદેવભાઈ પોતે અભ્યાસી છતાં નમ્ર, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા; બુદ્ધિશાળી છતાં સેવા ભાવથી તરબોળ હતા, અખૂટ શક્તિભંડારવાળા છતાં નિરાભિમાની, ચારિત્ર્યવાન પુરુષ હતા. આજે આપણને જેવા સેવકો જોઈએ છે તેવા સેવકો પેદા કરવાના કામમાં મહાદેવભાઈને પ્રેરણાસ્થાને મૂકીએ છીએ. તેમણે ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલીને, સખત અને સતત શ્રમ કરીને, લક્ષ્મી અને કીર્તિની ખેવના જતી કરીને યુવાનોને આદર્શ સમાજ સેવક બનવાનો ધોરી માર્ગ બતાવ્યો છે. તેઓ કર્તવ્યમાં સાચા સેવકની જેમ પોતાનું અસ્તિત્વ પણ વિસરી ગયા હતા તેથી તેઓ સેવકોના ધ્રુવતારક બન્યા છે. શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકરના શબ્દોમાં કહીએ તો "સ્વ. મહાદેવભાઈ સ્વરાજ્યપરાયણ, વિદ્વાન, સંસ્કાર પરાયણ, ચારિત્ર્યશાળી કુશળ રાષ્ટ્રસેવક હતા. એમનું નામ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય સાથે જોડીને આપણે જેમ એ મહાન સેવક પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ, તેમ જ ગુજરાતની તરુણાઈને દીક્ષા પણ આપીએ છીએ.".

આપણે તેમની ભાવના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ જ પ્રાર્થના*

---

* તા. ૧૫-૮-૫૮ને રોજ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજ સેવા મહા વિદ્યાલયમાં વાંચેલા નિબંધમાંથી ટૂંકાવીને.

એક માજી મુસ્લિમ રાજકર્તાએ ડૉ. આંબેડકર તેમનો ધર્મ છોડીને ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરે તો રૂ. ત્રણ કરોડની રકમ આપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. સર અકબર હૈદરીએ આ સંબંધમાં ડૉ. આંબેડકરને પત્ર લખ્યો હતો જે તેમણે ફાડી નાખ્યો હતો ને જાહેર કર્યું હતું કે કોઈ પણ વ્યક્તિ બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિનો ધર્મ નાણાંથી ખરીદી શકતી નથી.

—'મુંબઈ સમાચાર'

ચાચાજીની વાતો

વિમળાબહેન પટેલ

અમારી રાત્રિસભા

સુંદર મજાનું વાતાવરણ રાત્રિની શીતળતા ઉપર નીલઆકાશમાં ટમટમતા તારાના ઝૂમખાં એમાં જાત જાતની આકૃતિઓની વેલભાત. એ જોતી હું બેઠી હતી મનમાં થતું હતું આવું સરસ વૈનગુનાગુ નીનરંગી પોશાક પહેરીને એક નવોઢા અમારી સામે મરકતા હોઠે ઊભી છે અને આપણે કેમ ના આવકારીએ એને આવકારવામાં સર્જનહારના ખુદ દર્શન ના થઈ શકે? ત્યાં વાતાવરણમાં સળવળાટ થયો. ચાચાજી સ્વામી રામતીર્થમાં મેં વાંચ્યું કે તે વરસતા વરસાદને થોભી જવા કહેતા. આ બાબતમાં શું મનાય?' એક કોલેજિયન મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો.

ભાઈ મારી આપેલી વાત હું કહું. ગુરુદેવના મોટાભાઈ (દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર) જેમને સૌ બડોદાદા" કહેતા તે બડોદાદા જ્યારે પોતાના ખંડમાં બેસીને મોમ ફૂંકાની નેતુ રે અને ગુડ ગુડનો અવાજ કરે કે ભગવાન જાણે ક્યાંથી યે જાણે સાદ સાંભળીને બેઠી ના હોય એની જ વાટ જ જોઈ ન બેઠી ના હોય એમ ચકલીઓ ખિસકોલીઓ વગેરે નાના નાના પશુ પંખી આવીને એમના શરીર ઉપર ગેલ કરવા માંડે. બડોદાદાનો હુકમ હતો કે સવારે પાંચ ન ગતા પહેલા કોઈએ એમના ખંડમાં જવું નહિ કારણ કે તે સમાધિમાં બેસી જતા હોય છે. કોઈ કોઈ વાર વહેલી પરોઢે ઊઠી જતા કોઈ વાર તો ચાર વાગ્યાના ઊઠી જતા. અમે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીએ નહિ

પણ મારી જિજ્ઞાસા જાગતી ને તેને સંતોષવા હું એક ઝાડની પાછળ સંતાઈને જોતી કે બડોદાદા આ બધા જ પશુ પંખીને ગેલ કેવા કરવા દેતા! સમય પૂરો થતા કહેતા 'બસ જાઓ કાલે આવજો બચ્ચાં.' આશ્ચર્ય સાથે આનંદની વાત કે તેમની આજ્ઞા પાળી સૌ ચાલ્યા જતા. બીજે દિવસે બરાબર એ જ સમયે સૌ પાછા હાજર થતા. બડોદાદાના રસોઈયાને મેં કહી રાખેલું એ મને આ દૃશ્ય જોવાની સગવડ કરી આપતો. રોજ આ હું જોતી તે વખતે તો ઘડિયાળ રેડિયા, કે એવા સમયમાપના સાધનાની છૂટથી વપરાશ હતી નહિ પણ બડોદાદાના આ સાથી ખિસકોલી બરાબર વખતસર હાજર થતા. એનાથી મને મારા સમયનો કાંટો નજરમાં રહેતો. આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે ચેતન વ્યાપક છે અને આપણે સમજી શકીએ ખરા. જો એની સાથેનું આપણું તાદાત્મ્ય થઈ ગયું હોય તો પછી તે જડ હોય કે ચેતન હોય કોઈ પણ પદાર્થની સૃષ્ટિ હોય પણ આ આધાર આપણી તાદાત્મ્યતા ઉપર અવલંબે છે અર્થાત્ જેવી આપણી તાદાત્મ્યતા."

* * *

ગુડફ્રાઈડેનો દિવસ

ચાચાજીને બોલવાની વિનંતિ થઈ. ઉપાસના મંદિરમાં અમે સૌ શિક્ષક બાળકો બેઠા હતા. પ્રાર્થના પૂરી થઈ બાદ બોલવાનું નક્કી થતાં તેઓએ વાણીધારા શરૂ કરી.

આજે ગુડફ્રાઈડેનો દિવસ.

ઈસાઈ લોકનો દિવસ. ઈસાઈનો ધર્મ એ ઈશુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ. વાત કરતા મને કબીરસાહેબની વાત યાદ આવે છે. કબીરસાહેબ કાશીમાં હતા. એમનો રિવાજ હતો. રોજ એમનો સત્સંગ કરવા જે જે લોક આવે તે તે સૌને કહી દેતા ઘેર ખબર આપીને આવો. તમારી કોઈ વાટ જુએ નહિ કેમકે સત્સંગ કલાક બે કલાક ત્રણ અને ચાર કલાક પણ થઈ જતા. કદી મૌનમાં તો કદી સમાધિમાં વખત પસાર થઈ જતો. કોઈને તેનું ભાન રહેતું નહિ. ઉપદેશ દેવાનું સૂઝી આવે તો તેમ નહીંતર સૌ બેઠા રહે. આમાં કોઈ નવી મુખાકૃતિ નજરે પડે તો તરત કબીરસાહેબની નજર તેના પર પડે અને તેની ખબરઅંતર પૂછી લે. તેના ધર્મ વિષે પણ પૂછી લે. એક વાર જેરૂસલેમથી એક ભાઈ આવી ચડ્યો ને સત્સંગીઓ સાથે તે બેઠો હતો. કબીરસાહેબે એને પૂછ્યું "ક્યાંથી આવો છો ને તમારો કયો ધર્મ છે?'

"હું જેરૂસલેમથી આવું છું. ઈસાઈ મારો ધર્મ છે."

"જરા તમારા ધર્મની વાત કહેશો!" કબીરસાહેબે પૂછ્યું.

"અમારા મંદિરમાં ભગવાનની પૂજા કરવા માટે વચમાં પુરોહિત રહેતા. તેને ઈશુખ્રિસ્તે દૂર કરવાનો આદેશ અમને આપ્યો. ભગવાનની સાથેનો સંબંધ બાંધવા માટે વચમાં પુરોહિતની જરૂર નથી." આટલું જ વાક્ય કાને અથડાતાં કબીરસાહેબની આંખમાંથી

દડદડ આંસુ વહેવાં લાગ્યાં. વાત કરનાર જેરૂસલામીભાઈ પણ ઘોંભી ગયા. તે વિમાસણમાં પડી ગયા. કબીરસાહેબને ગદ્ગદ્ થવાનું નિમિત્ત પોતે તો નથી આપ્યું ને? કબીરસાહેબે તરત કહ્યું: "હાં, તમારી વાત ચાલુ રાખો. અચકાઓ નહિ."

વાત પૂરી થઈ. ભગવાન ઈશુખ્રિસ્તનો આ ઉપદેશથી ધર્મના ઝનૂનીઓએ વિરોધ કર્યો અને દેહાંત દંડની સજા વિચારી લીધી. પણ એ પુરુષ પકડાય શી રીતે? પકડી કોણ લાવે? પ્રશ્ન ખડો થયો. કોઈકને સૂઝ્યું. શિષ્યમંડળમાંથી કોઈકને આપણે ફોડવો. થયું એમ. એક શિષ્ય ફૂટયો. એ તૈયાર થયો. એણે કહ્યું: "મારી સાથે ચાલો. હું એમને પકડાવી આપીશ."

ભગવાન ઈશુખ્રિસ્ત દિવસના શિષ્યો વચ્ચે રહે, રાતના પોતાની આત્મશાન્તિ માટે શહેર બહાર દૂર પહાડમાં ચાલ્યા જતા. એક રાત્રે ભગવાન ઈશુખ્રિસ્ત બહાર ટેકરે જઈને બેઠા હતા. એનો લાભ લઈને શિષ્યે આંખના ઇસારાથી તેમને દેખાડી દીધા.

કહેવાય છે કે ભગવાન ઈશુખ્રિસ્તનો દેહાંત થયા પછી ત્રણ દિવસે તેઓ સૂક્ષ્મ દેહે શિષ્યોને દેખાયા હતા.

કબીરસાહેબની આંખમાંથી આંસુ પડવાનું કારણ પૂછવામાં આવતાં તેમણે જવાબ આપેલો કે 'હું જાણતો હતો જ કે પુરોહિતને વચમાં ન રાખવાના ઉપદેશ બદલ ધર્મઝનૂનીઓ જરૂર ભગવાન ઈશુખ્રિસ્તને દેહાંત દંડ કરશે. એ જાતના વિચારમાત્રથી કબીરસાહેબનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું.

શુક્રવાર તો બધા જ ભગવાનના છે. પણ ભગવાન ઈશુખ્રિસ્તને ચેતનાનાં દર્શન થયાં, તેનો આખરી દિવસ શુક્રવાર હતો માટે તે 'ગુડફ્રાઈડે' તરીકે ઓળખાયો છે."

☆

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ ઑગસ્ટ ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

આવા હતા બાપુ—૧.૨.૩ દરેકના	....	૦—૫૦
ગાંધી-ગુરૂ	... ...	૧—૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	....	૧—૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	... .	૦—૩૭
મસ્તીની પળોમાં ...	... .	૦—૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	....	૦—૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	.. ....	૦—૨૦
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા		(છપાય છે)
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	....	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	..	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	....	,,
આવા હતા બાપુ—૪	....	,,

કાલિડયાની પ્રાચીન કથા

ઘણાં ઘણાં જૂના કાળની વાત છે. અત્યારે જેને અગમરતાન કહેવાય છે તે સુકાં વેરાન દેશમાં એક દૈવી પુરુષ થઈ ગયો. પ્રભુના પરમ પ્રેમનો આવિર્ભાવ કરવાને તે જગતમાં આવ્યો હતો. અને આવા મહાપુરુષો અંગે બનતું આવ્યું છે તેમ એની વાત કોઈ સમજ્યું નહિ, લોકો એના વિષે શક લાવવા લાગ્યા, લોકોએ એનો વિરોધ કરવા માંડ્યો, એના પર અત્યાચાર ગુજારવા માંડ્યા. એક વખતે તો પછી લોકોએ એને મરણતોલ ઘાયલ કરી નાખ્યો. એને થયું કે મારું મરણ તો થવાનું જ છે, પણ હું જો શાંત રહીને મરી શકું તો જ મારું કામ સિદ્ધ થયું બની શકે અને એટલે કોઈ એકાંત સ્થળે પહોંચીને મૃત્યુ પામવાને તેણે દોડવા માંડ્યું. અને એના શત્રુઓએ એની પૂંઠ પકડી. દોડતા દોડતાં એકાએક એ વિશાળ વેરાન રણમાં એક દાડમનો છોડ દેખાયો અને એ દૈવી પુરુષે શાંતિથી દેહત્યાગ કરવા માટે એ છોડની ઝૂકી રહેલી ડાળીઓ હેઠળ આશ્રય લીધો. અને એ જ ક્ષણે એ દાડમનો છોડ ચમત્કારિક રીતે મોટો થવા લાગ્યો, ફાલવા લાગ્યો. એની ઘટા ખૂબ મોટી, ઘેરદાર બની ગઈ. અને એમ વધતાં વધતાં એ છોડ એવું તો મોટું ઝાડ થઈ ગયો કે પેલા પાછળ પડેલા શત્રુઓ ત્યાં થઈને પસાર થઈ ગયા, તોપણ તેમને શંકા ન આવી કે જેમને પકડવા તેઓ નીકળ્યા છે એ તો ત્યાં નજીકમાં જ છુપાયેલો છે. અને એ બધા એમ પોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા.

એ દાડમના વૃક્ષ નીચે એ દૈવી પુરુષનું લોહી ટીપે ટીપે આખી જમીનમાં રેલાઈ ગયું. એ જમીન ફળદ્રૂપ બની ગઈ અને એ દાડમનાં ફૂલ પછી તો મોટાં મોટાં, લાલચટક બની ગયાં, એની પાંદડીઓ ભરચક બની રહી, જાણે કે લોહીનાં જ અસંખ્ય ટીપાં....

આપણે માટે જે ફૂલ દિવ્ય પ્રેમની અભિવ્યક્તિ તથા મૂર્તિરૂપ છે તે આ દાડમનાં ફૂલ છે.

[બાલ દક્ષિણા : ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૯]

—શ્રી માતાજી

વર્ષ ૧૨
સપ્ટેમ્બર '૫૪
૭

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧ – ૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા./૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ – આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે..........આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્‌ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઈબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૯

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૨ | ૧૫ – સપ્ટેમ્બર – ૧૯૫૮ | અંક ૭મો

જ્યારે જ્યારે ધારેલું કામ પાર નથી ઉતરતું ત્યારે ત્યારે અંતર્મુખ થવાની, આત્મપરીક્ષણ કરવાની એક અમૂલ્ય તક આપણને મળે છે. જેમ માણસ માંદો પડે છે તેથી જ દેહને અનુભવ મળે છે તેમ જ જ્યારે ભૂલ થાય છે ત્યારે જ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ નિયમોનું આપણને દર્શન થાય છે. —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાના અનુશીલનને કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

[ઝીણામાં ઝીણી બાબતમા પણ બાપુ અતિશય ચોકસાઈ રાખતા. એ એમની સત્યની અખંડ આરાધનાનો જ એક ભાગ છે એમ માનતા. ૧૯૩૩મા બાપુ યરવડા જેલમા હતા ત્યારે બે યુરોપિયન બાઈઓ સાબરમતી આશ્રમમા સેવા કરવાના શુભ હેતુથી આશ્રમ જીવનનો અનુભવ લેવા બાપુની સૂચનાથી આવેલી. આશ્રમના નિયમોનું કડક પાલન કરવાનો બાપુ કેવો આગ્રહ રાખતા, આ બાઈઓની ખાવા-પીવાની બાબતોમા પણ બાપુ દૂર બેઠા બેઠા કેવી ઝીણવટથી તપાસ રાખતા વગેરે અનેક નાની બાબતો આ પત્રો પરથી જાણવા મળશે.]

ચિ. નારણદાસ

... .

નાગિની બાબત કાલે તમારો કાગળ મળ્યો એ ઉપરથી વલ્લભભાઈનો અર્થ સાચો ઠર્યો છે એટલે તેને ત્યાં મોકલવાની તૈયારી કરું છું. કદાચ સોમવારે મોકલી શકીશ એમ સમજીને સાબરમતી સ્ટેશન ઉપર કોઈ માણસને રેકડી સાથે મોકલજો. કદાચ ડૉ માર્ગરેટ સ્પાઈગલ પણ સાથે હશે, કેમકે એ બાઈને વિષે તો તમારી સંમતિ નહીં આવી હોય તો પણ હું તે માની લઈશ. ગુજરાત મેઈલની સાથે જે નાનકડી ગાડીનો સંબંધ છે, એ ગાડીમાં તેઓ સ્ટેશનેથી બેસી જશે. બન્ને હરિજન સેવાને સારૂં તૈયાર થાય એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેઓને અને કોઈ પણ યુરોપીઅન જેને આપણે લઈએ તેને સવિનય ભંગની સાથે કશો સંબંધ રાખવા ન જ દઈએ, એ નિયમ રાખવાનો છે. આ બે બહેનો વિષે હું સરકારને ખાસ લખું છું. આ બન્ને બહેનોને કે જે આવે તેને આશ્રમના નિયમોનું કડક પાલન કરવાનું છે, તમારે કરાવવાનું છે. જો નિયમોનું પાલન ન કરે અથવા તમને તકલીફ રૂપ થાય તો એને આશ્રમમાં રાખવાનો મુદ્દલ ઈરાદો નથી. એમ થાય તો મને તુરત લખજો. ખોરાક બન્નેનો સાદો જ છે. બાજરો પચશે કે નહીં એ વિષે મને શંકા જ છે. બન્નેને ફળ અને દૂધ ઠીક પ્રમાણમાં આપવા પડશે. નહીં તો શરીર નહીં નભાવી શકે. નાગિની તો અત્યારે દૂધ, ઘી નથી લેતી. નવ ઈંચના વ્યાસના જાડા ઘઉંના રોટલા બે વાર શેકેલા એટલે કડક થયેલા ઘી માખણ વિનાના બન્ને બહેનો સ્વાદથી ખાય છે અને તે એકલા જ ચાવે છે. નાગિની હાલ ઘી દૂધ નથી ખાતી. એનો ખોરાક આવા રોટલા, પપૈયું, અને કાકડી, ટમેટા, કોબી, ગાજર વિગેરે કાચું શાક છે. પણ ત્યાં એને જરૂર જણાય તો એ દૂધ લેશે એના દિકરાને ત્રણ રતલ દૂધ અપાય છે. એ પણ ખાખરો ખાય છે અને ફળ લે છે. બહુ સમજાવીએ ત્યારે કાચું શાક થોડું લે છે. મીઠાઈનો મુદ્દલ શોખ નથી. કાચું દૂધ અત્યંત સ્વાદથી પી જાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ નોખી નોખી ખાય છે. મારી ઉમેદ છે કે આ બાળકને કોઈ પણ ચા કે કોફી, મીઠાઈ કે એવી કાંઈ પણ ચીજ આપીને નહીં બગાડે. એના ઉત્સાહનો પાર નથી. એના જ જેટલા તોફાની છોકરા આપણી પાસે આશ્રમમાં છે પણ એ માવડીઓ છોકરો નથી, ગમે તેની પાસે રહી શકે, એવો છોકરો મને લાગ્યો છે. કોઈ પણ બહેન કે ભાઈ ખોટું હેત કરીને ન ખાવાનું ખાવાને સારુ એને ન લલચાવે, એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે.

બીજું તો તેના અને આપણા નસીબમાં હશે તે થશે. નાગિનીને બહુ મોટી આશાથી ત્યાં મોકલું છું. તેને ત્રણ કે ચાર માસ થયા દીકરીની માફક સેવતો આવ્યો છું. તેના ઘણા કાગળો મેં સાચવ્યા છે. એની પાસે આ જગતમાં કાંઈ જ છાનું નથી. જે જે માણસો તેના પાશમાં આવ્યા હતાં તેઓનાં નામ દાટી દેવાનું મેં એને સુચવ્યું છે. પણ પોતાનો એકે દોષ કે વિચાર સુદ્ધા એ છુપાવવા નથી ઇચ્છતી એવી એણે મને ખાતરી આપી છે અને મારો પ્રાથમિક વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે એની ખાતરી આપવાની મારી શક્તિ નથી. પણ હું પોતે પૂર્ણ વિશ્વાસ કરીને મારો વ્યવહાર ચલાવી રહ્યો છું ગજા પ્રમાણે એને કામ સોંપ્યા કરજો. એનામાં ઘણી શક્તિ છે, બહુ ચંચળ છે અને શુભ હેતુ છે જો એ શૂન્યતાનો મંત્ર સાધી શકશે તો ઘણું કરી શકશે. જો પોતાની શક્તિનો અથવા તો શુભ હેતુનો કે શુભ કાર્યનો તેને ગર્વ થશે તો એ પછડાશે. હમણાં તો તેને શારીરિક કામ કરી શકે એટલું આપ્યા કરજો. હિંદી ઝપાટાબંધ શીખી શકે એમ કરજો. એની ગ્રહણશક્તિ સરસ છે થોડું હિંદી આવડે છે.

માર્ગરેટ જૂદા પ્રકારની બાઈ છે. એ ૩૫ વર્ષની છે. એટલે એના ઘાટ ભરાઈ ચૂક્યા છે. એમ કહી શકાય. વિદુષી છે, ગોખણશક્તિ સારી છે, પણ જડ બુદ્ધિ છે, જીદ્દી છે, ભાવના શુદ્ધ છે. મને લાગે છે કે એનું જીવન પવિત્ર રહ્યું છે. આશ્રમ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે, પણ એના બોલવામાં જરાય ઢંગ ઘડો નથી. અહીંથી આવી ગઈ ત્યારથી આશ્રમનું સ્તવન કર્યા કર્યું છે, તેમાં યહૂદીઓની સામે જર્મનીમાં હિલચાલ શરૂ થઈ એટલે સ્હેજે અહીં તણાઈ આવી છે. નાગિનીને હું ઇરાદાપૂર્વક અને હોંશથી મોકલી રહ્યો છું. માર્ગરેટને હોંશથી નથી મોકલતો, પણ એને તરછોડી ન શકાય. કેવળ આશ્રમમાં રહેવાને ખાતર આવેલી છે. એને શું કહી શકાય? એનું શરીર કરી શકે એ બધું કામ તો કરશે જ કેટલાંય વર્ષો થયાં શિક્ષિકા છે એટલે એની પાસેથી અંગ્રેજી શીખવવાનું કામ તો તુરત લઈ શકો છો એ શીખવવાને ઇચ્છે પણ છે. શીખવનાર તરીકે પણ વધારે શક્તિ તો નાગિનીદેવીની છે પણ એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ત્યાં આવે છે. તેથી એકાએક તમારે એની પાસેથી એવું કામ લેવું કે નહીં એ વિષે મને સ્હેજ શંકા રહે. બાકી લેવું હોય તો તમે લઈ શકો છો.

આથી વધારે સૂચના આપવાની જરૂર રહેતી જણાતી નથી.

—બાપુના આશીર્વાદ

યરવડા મંદિર ૨૪-૩-૩૩

*

ગ્રાહક બંધુઓને

ઈશ્વરકૃપા, વડીલોના આશીર્વાદ અને સૌના સહકારથી 'પ્યારા બાપુ' ૧૨ વર્ષ પૂરા કરી ૧૩મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું છે.

'પ્યારા બાપુ' શરૂ કર્યું ત્યારે હાથકાગળમાં જ છપાય એવો અમારો આગ્રહ હતો પણ અનેક મુશ્કેલીઓને લઈ અમે એ આગ્રહને અમલમાં મૂકી નહોતા શક્યા. રૂપાયતનમાં ચાલતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં હાથકાગળ કેન્દ્ર પણ એક છે. આ વર્ષથી અમે અમારા હાથકાગળ કેન્દ્રમાં છાપકામના કાગળો પણ બનાવવા શરૂ કર્યાં છે. હવેથી 'પ્યારા બાપુ' રૂપાયતનમાં બનેલા હાથકાગળમાં જ છપાયેલું તમે જોશો. ઘણા વર્ષથી સેવેલા સ્વપ્નને મૂર્તસ્વરૂપ મળતાં અમે ઉત્સાહ ને આનંદની લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ. લવાજમનો વધારો કર્યા વગર જ અમે આ શુભ શરૂઆત કરી છે. આશા રાખીએ છીએ ગ્રાહક બંધુઓ 'પ્યારા બાપુ'નો બહોળો ફેલાવો કરવા નવા ગ્રાહકો બનાવી અમારા આ પ્રયત્નમાં પૂરો સહકાર આપશે.

•

'ચાલો આવવું છે ને?'

'ક્યાં?'

'દર્શન કરવાં.'

'કોનાં?'

'મા આનંદમાનાં,'

એક મંગળ પ્રભાતે મારા બે પાડોશી મિત્રોને ઉપર મુજબ વાત કરતા મેં સાંભળ્યા, 'આનંદ મા' નામથી હું મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. એ મા સદા આનંદમાં રહેતાં હશે, તેથી તેમનું આવું નામ રાખવામાં આવ્યું હશે! તો તો તેઓ આ બાહ્ય જગત અને જીવનનાં અંતરમાં જે અટલ આનંદ રહ્યો છે તેની માત્ર ખબર જ નહીં પણ તેનો અનુભવ ફક્ત એક જ વાર નહીં કર્યો હશે પણ તે સતત કરતાં જ હશે. તેઓ જરૂર તે નિરંતર આનંદનો કેમ અનુભવ કરવો તેની સાધના પદ્ધતિ સારી રીતે જાણતા હશે. અને તે સાચા જિજ્ઞાસુઓને શીખવતાં પણ હશે. તો તો, ચાલો, હું પણ તેમનાં દર્શન કરી આવું. થોડા વખત સુધી આવા વિચારો મને આવ્યા અને મારા પાડોશી મિત્રોની પાછળ પાછળ હું પણ 'મા'નાં દર્શન કરવા ચાલી નીકળ્યો.

લગભગ એક કલાક પછી 'મા' જ્યાં ઉતર્યાં હતાં, તે સ્થાને અમે પહોચ્યાં. તે વખતે એક મોટા મંડપમાં ભજન કીર્તન થઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ બુલંદ અને મધુર સ્વરમાં ગાઈ રહ્યું હતું.

હરિ બોલ, હરિ બોલ હરિ, હરિ, બોલ.
મુકુંદ માધવ, ગોવિંદ બોલ!
બંધ હુએ હૈ દ્વાર હૃદય કે,
કૃપા કરકે બોલ ॥

અને પ્રભુની કૃપાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. એક ઓરડીનું દ્વાર ખુલ્યું અને તેમાંથી મા આનંદમા બહાર આવ્યાં. તેમની સૌમ્ય અને શાંત મૂર્તિ જોતાં જ મને એમ લાગ્યું કે હું મારાં મમત્વનાં બંધ દ્વારથી એક ક્ષણને માટે બહાર નીકળી આવ્યો છું. અને જેવી રીતે એક પક્ષી પોતાનાં પિંજરામાંથી બહાર નીકળીને આકાશમા ઉડે છે અને મુક્તિનો આનંદ અનુભવે છે તેવી જ રીતે મારો આત્મા પંચભૂતનાં પિંજરામાંથી—જે પિંજરાનાં બારણાં ઉપર મનનું મોટું તાળું છે—બહાર નીકળીને આનંદનાં આકાશમાં અને કર્મ-ચક્રથી મુક્ત થઈને અવકાશનાં અનંતમાં ઉડવા લાગ્યો.

શું કારણ હશે કે જ્યારે આનંદમા પોતાનાં આસન પર બેઠાં અને બધાએ અને મેં પણ તેમને નમીને બન્ને હાથ જોડીને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે એક નદી જેમ દરિયામાં આવીને અસીમ આંતરિક સંતોષ અને શાંતિ અનુભવે છે તેમ જ મેં પણ એક જાતની અનહદ એકાન્તતા અનુભવી. દિલનું દ્વાર ખૂલી ગયું અને મારું ભાગ્ય ઉઘડી ગયું.

ફરીથી કીર્તન—જે થોડા વખત માટે બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું—શરૂ થયું. માના એક ભક્તે મીરાંનું એક ભજન લલકાર્યું.

"દરસ બિન દુઃખન લાગે નયન"

તેનાં ગળામાં દર્દ હતું. તેની આંખોમાંથી આંસુઓની એક ધારા સરવા લાગી. મને કોઈએ મારાં હૈયાને બાણથી વીંધી ન નાખ્યું હોય, એમ લાગ્યું. માનાં દર્શનથી જે અસીમ આનંદ મેં અનુભવ્યો હતો, તે અચાનક અપાર વેદનામાં બદલાવ ગયો. પણ એ વેદનામાં પણ એક અલૌકિક આનંદ હતો.

તે કેવો હોય છે તે જાણવું હોય તો પૂછો, તેને, જેને લાગ્યું છે પ્રભુ પ્રેમનું બાણ. વિરહનાં આંસુઓ જેનો ખોરાક છે. અને તે ખોરાકથી તેને પોતાના પ્રીતમના નામની ખુમારી ચડે છે. તે ખુમારી તેના આનંદનું ખમીર છે. તેથી જ તો પ્રેમીની વિરહ વેદનામાં જ સાત્ત્વિક, સીમા વિના સુખની સમાનતા અને સૂક્ષ્મતા છે.

ગીત ગાવાનું પૂરું થયું. એક જિજ્ઞાસુએ માને પૂછ્યું, 'મા, પ્રભુનાં દર્શન કેમ થઈ શકે?"

'ઉસકે લિયે રાત દિન રોને સે,' માએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

આવો ટૂંકો ને સચોટ જવાબ સાંભળીને તો તે જિજ્ઞાસુ સ્તબ્ધ થઈ ગયો કારણ કે તેની એવી ધારણા અને આશા હતી, કે તેના પ્રશ્નના જવાબમાં મા તેને ખૂબ લાંબું તર્કથી યુક્ત પ્રવચન સંભળાવશે. પણ અહીં તો માએ એક પ્રવિણ બાણ ચલાવનારના તીરની જેમ જે બરોબર સ્થાને પહોંચીને નિશાનને વિંધે તેમ એક જ

વાક્યમા બધુ કહી દીધુ

એક બીજા જિજ્ઞાસુએ માને કહ્યુ 'જે ચાર વેદ છે તેનો સાર મને સંક્ષિપ્તમા કૃપા કરીને સમજાવશો?'

'વેદાન્ત!' માએ જવાબમા કહ્યુ

એક ત્રીજા જિજ્ઞાસુએ માને પૂછ્યુ 'મા, પ્રભુના નામ માટેનો પ્રેમ ચતનામા કેમ જાગૃત કરી શકાય?'

'જૈસ તુમ્હે તુમ્હારે અપને નામ કે લિયે પ્રેમ હૈ'

એટલામા ઘ ટ વાગ્યા સાદા પોશાકમા સજ્જ થયેલ એક ભાઈ માની પાસે આવ્યા અને તેમને ધીરેથી કહ્યુ 'મા ભોજન તૈયાર હૈ.'

'સબકે લિયે ન?' માએ પૂછ્યુ

'જી, હા'

તો સબકો બુલાવો'

'મા પહને આપ ખા લે બાકી સબ લોગ પીછે ખા લેંગે'

'વહ કૈસે હો સકતા હૈ? મા બચ્ચોકો પહને ખિલાતી હૈ, ખુદ બાદમે ખાતી હૈ.'

મા પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા અને મ ડપની બહાર ગયા તેમની પાછળ પાછળ બધા ગયા પછી સૌએ માની સાથે ભોજન કર્યુ

જમતા જમતા, મારી પાસે જે સજ્જન બેઠા હતા તેમને કુતૂહલવશ થઈને મે પૂછ્યુ 'ભાઈ, જે ભાઈ માને બોલાવવા આવ્યા હતા, તે કોણ છે?'

'ઉત્તર ભારત મા એક નાનકડા રાજ્યના રાજા' તેમણે કહ્યુ

આ સાભળીને હુ જરા આશ્ચર્ય પામ્યો કારણ કે બોલાવનાર ભાઈમા રાજા જેવો જરાય આડ બર કે અભિમાન ન હતુ તેઓ નમ્રતાના એક ઉજ્જ્વળ નમુના જેવા લાગ્યા

ફરી મે મારા તે પડોશીને પૂછ્યુ 'રાજાને પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિ થાય તેથી જ માના ચરણે મા આવ્યા હશે પણ આવી ભક્તિ થાય તેવો વિચાર કે તેના માટે પ્રેરણા તેમને કેમ થઈ હશે?'

પડોશીએ કહ્યુ, 'મૃત્યુ દ્વાર તેમને પ્રભુ પ્રતિ દોરી લાવ્યુ.'

'શુ મૃત્યુ દ્વાર જ, જે અમર છે તેની તરફ માણસને લઇ જાય છે?'

'હા કા રણ કે બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી પોતાના અહમ્‌ના અવસાનથી અથવા પોતાના કોઈ પ્રિય સ્વજનના અવસાનથી જ જે દુખ દર્દ જન્મે તેને શાત કરવા માટે કેવળ એક જ ઉપાય છે અને તે છે પ્રભુના ચરણોની શરણ સાચે જ, તે જ દુખ હરણ છે.'

'તો શુ તેથી જ પ્રભુને હરિ કહે છે તે હરએકનુ દુખ હરણ કરે છે?'

'હા અને તેથી જ તેને હરિ કહે છે અને તે હર એકનો છે'

તો શુ એમ હોઈ શકે છે' મે અંતમા, ભોજન સમાપ્ત કરતા કહ્યુ, 'કે માને હરિનુ નામ એટલા માટે જ અતિપ્રિય છે અને તેમની પ્રિય ધૂન હરિ બોલ, હરિ બોલ છે?'

મારા એ મિત્રે જવાબ વાળ્યો, (તેમનુ ભોજન પણ સમાપ્ત થઈ ચુક્યુ હતુ) 'માની વાત તો મા જ જાણે. પણ જ્યારે જ્યારે મે આ ધૂન ગવાતા સાભળી છે ત્યારે ત્યારે મને તો એમ જ લાગ્યુ છે કે મા હરિને કહે છે હરિ, બોલ હરિ બોલ'

'હોઈ શકે છે કેમકે હરિ તમનુ સર્વસ્વ છે, પ્રીતમ છે પિતા છે, મા છે, મિત્ર છે તથા તેની વાત સાભળવા તઓ સતત આતુર, ઉત્સુક હોય છે જેવી રીતે કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રિયાની વાત સાભળવા માટે સદા ઉત્સુક હોય છે અને તની વાત તે સાભળી શકે તે માટે તે પોતે મૌન જ રહે છે'

'એવુ બધુ કહેવુ તો તેમના માટે ગૌણ થઈ ગયુ છે તેમની જ્યોતિપૂર્ણ આખોથી તમને એમ નથી લાગતુ કે તઓ તમના અ તરયામીને જ સર્વદા નિહાળી રહ્યા છે, અને બહારના જગતથી તેઓ તદ્દન બે પરવાહ છે?'

'મને પણ તેમ લાગે છે મા અમર અને અનંત માટે સદા ઉત્સુક રહે છે પણ મુદ્દાની વાત કહેવાની તો તમે ભૂલી જ ગયા અને તે એ કે રાજા સાહેબને મા પ્રત્યે આટલી બધી ભક્તિ કેમ થઈ?'

મારા મિત્રે કહ્યુ 'રાજા સાહેબનો એકનો એક પુત્ર એક અકસ્માતમા અચાનક મૃત્યુ પામ્યો દુખથી માતા પિતા પાગલ જેવા થઈ ગયા. પોતાનુ દુખ દૂર કરવા માટે કયા કિર્તન મહિનાઓ સુધી સાભળ્યા. કેટલાય મહાત્માઓના તેમણે દર્શન કર્યા કેટલાયે ટીકો કર્યા પણ રાજા સાહેબ અને રાણી સાહેબાને શાતિ મળી નહી છેવટે તેમને કોઈએ સૂચવ્યુ કે મા આનંદ માના આશ્રમમા જાઓ ત્યા કદાચ શાતિ મળશે. તેઓ

ત્યા ગયા અને માને જોતા જ તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તેમનું દુઃખ આનંદમા પલટાઈ ગયું. ત્યારથી માના સુપુત્રની જેમ ગજા સાહેબ રહે છે પણ કેવા સુપુત્ર? તેઓ એક આદર્શ સેવક છે. હવે તો તેમનુ રાજ્ય નથી રહ્યું. અમુક રકમ દર વર્ષે તેમને પોતાના પરિવાર માટે મળે છે. આથી તેઓ કેવળ સંતુષ્ટ જ નથી પણ તેમનું રાજ્ય સ્વતંત્ર ભારતમા ભળી ગયુ છે અને તેથી તેઓને એક સાધારણ વ્યક્તિની જેમ રહેવું પડે છે તેને તેઓ પ્રભુનો એક વિશેષ આશીર્વાદ માને છે. કારણ કે આમ થવાથી જ તેમની વૈરાગ્ય વૃત્તિ વધી છે. અને વૈરાગ્ય વૃત્તિની વૃદ્ધિ જ તો સાચી ભક્તિ છે.

ફરી ઘંટ વાગ્યો અને મા અને બીજાં બધા બપોરના વિશ્રામ માટે જુદી જુદી જગાએ ચાલ્યા ગયા. હું પણ એક વૃક્ષની નીચે—જ્યાથી હિમાલયના દર્શન સારી રીતે થઈ શકતા હતા—એકલો જરા આડો પડયો. હિમાલયનુ એક ઊંચું શિખર શિવજીની જટા જેવુ મને દેખાયું. તે જોતો જ હુ બોલી ઊઠયો, 'મા આનંદ મા!' અને તરત જ મને એવો વિચાર આવ્યો, કે શિવ ભગવાને પોતે તો ઝેર પીધુ પણ બીજાઓને અમૃત પાયું. એ જ આનંદ પામવાની સાચી ચાવી છે તો, શું માએ પણ એવી જ રીતે અનેક લોકોના દુઃખનુ ઝેર પીધું હશે અને આનંદને પામ્યા હશે? અને તેથી જ લોકોએ તેમને આનંદ મા નામ આપ્યું હશે?

કદાચ એમ પણ હોઈ શકે છે—મારી વિચાર ધારા વહી રહી હતી—કે મા આનંદને પામ્યા હશે અનંતની ઝાખી પામીને. તે ઝાખી તેમને કઈ સાધનાથી થઈ હશે? તે તો કોણ કહી શકે, પણ એટલું તો જરૂર બન્યુ હશે કે અનંતની ઝાખી—પ્રભુ અથવા પોતાના ગુરુની કૃપાથી પામીને તેઓએ અનંતનું આહ્‌વાન કર્યું હશે: એમ વિચારીને કે બીજી બધી વસ્તુઓનો અંત થાય છે તેથી જે તેમા આસક્તિ ધરાવે છે તે દુઃખી થાય છે. અનંતની ઝાખી થવાથી તેમને અલૌકિક આનંદ થયો હશે, અનંતની ઝાંખી સર્વદા કેમ થતી રહે તે માટે અનંતનું આહ્‌વાન કર્યું હશે અને તેનો આશ્રય લીધો હશે.

પણ કોઈને આહ્‌વાન કરવા માટે કોઈ નામ તો જોઈએ ને? તેથી તેમણે તે અનંતને કેટલાયે નામથી બોલાવ્યું હશે. છેવટે, અમુક એક નામથી તેમની ચેતનામા, અનંત તેમની પાસે આવ્યું હશે. તે નામ કયું હશે? કોણ કહી શકે સાચી હકીકત શું છે? શકય છે કે તે નામ 'હરિ' જ હોય કારણ કે જ્યારે તેમને અનંતની ઝાખી થઇ હશે ત્યારે તેમની આખો અનંતના આલોકવા અજાર્ડ હશે. પછી તે આંખોથી તેમને સર્વે સ્થળે અનંતના દર્શન થયા હશે ત્યારે તે તે બોલી ઊઠ્યાં હશે; 'હેરિ,' 'હેરિ,' (જોઉ છું—હું જોઉં છું.—હું અનંતને જોઉં છું. હું તેને જોઉં છું.) અને 'હરિ' 'હેરિ'નું રટણ 'હરિ'મા બદલાઈ ગયું હશે.

પણ માની મહિમાનુ રહસ્ય અને રસ તો મા જ જાણે. તેથી મારા જેવા અજ્ઞાની માટે તો 'જય મા' 'જય, મા'નો મંત્ર જ પૂરતો છે બીજું કાંઈ નહિ તો એટલુ તો ખરું કે આ મંત્રથી હું માનો જય ઇચ્છું છું, મારો પોતાનો નહિ અને માનો જય ઇચ્છવો એટલે પ્રભુનો જય ઇચ્છવો. કારણ કે પ્રભુના સંતાન માટે જે ઇચ્છા હોય છ, કે સંકલ્પ હોય છે, તેને સંતાનના જીવનમા ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞા અને તે પ્રતિજ્ઞાને પાળવાનો પ્રયાસ મા જ કરે છે ને! 'જય મા!' 'જય. મા!'

☆

નદી કાંઠે એક આશ્રમ ગુરુ અને ચેલો ઈશ્વરભક્તિમા લીન. ચેલાને ગુરુ પર અસીમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા. ગુરુને ચેલા પર અસીમ પ્રેમ.

એક દિવસ ધોધમાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો સામે કાંઠે ગામ. ગામમાથી ભિક્ષા લેવા ચેલો રોજના ક્રમ પ્રમાણે ઉપડયો, ગુરુએ ખૂબ વાર્યો, સમજાવ્યો અને કહ્યુ, "ભાઈ, હમણા રહેવા દે, વરસાદ બંધ થાય, નદીનુ પાણી ઊતરે પછી જજે, નહી તો આવા વહેણમા તણાઈ જઈશ."

પણ ચેલા તે ચેલો. તેને તો પૂરી શ્રદ્ધા ગુરુના નામ પર શું કામ મૂંઝાય કે ગભરાય. ગુરુજી, ગુરુજી નામ રટતો તોફાને ચઢેલી નદી પાર કરી ગયો ગુરુ તો ખૂબ પાડતા જોઈ જ રહ્યા.

"અરે મારા નામમા આટલું બધું બળ અને ચમત્કાર!" એ અભિમાનમા ઊપડયા. 'હું' 'હું' કરતા નદી પાર કરવા. પણ ગુરુજી તણાઈ ગયા.

—'ઈન્દ્ર'

ક્રોધી ભિક્ષુ ——— 'ગિરિરાજ'

(જાતકકથા)

ભગવાન બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં જાતજાતના ભિક્ષુઓ દાખલ થતા અને તે ભિક્ષુઓને કેવી રીતે તેના અવગુણો, દૃષ્ટાંતો આપીને બુદ્ધ બતાવતા અને તેના પર કાબૂ કેમ રાખવો તે કેવી સુંદર શૈલીમાં કહેતા તે જાતક કથામાં જોવા મળે છે તેમાંની આ એક ગાથા છે

આ ગાથા બુદ્ધે જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે એક ક્રોધી ભિક્ષુના સંબંધમાં કહી

એક ભિક્ષુ ખૂબ ક્રોધી સ્વભાવનો હતો ખૂબ જ અસ્થિર મન, નાનકડી વાતમાં પણ ક્રોધે ભરાય, ચિડાય ભિક્ષુઓ એક વાર ધર્મસભામાં વાતચીત કરતા હતા કે અમુક ભિક્ષુ ક્રોધી છે, અસ્થિર ચિત્તનો છે, ચૂલામાં નાખેલા મીઠાની માફક તડતડતો ફરે છે તે બરાબર છે? આ જાતના અક્રોધ (બુદ્ધ) શાસનમાં દાખલ થઈ ગુસ્સાને પણ રોકી નથી શકતો

બુદ્ધે જ્યારે આ સાંભળ્યું, ત્યારે, એક ભિક્ષુને મોકલીને તે ભિક્ષુને બોલાવીને પૂછ્યું 'હે ભિક્ષુ, શું તું સાચે જ, ક્રોધી છે?'

'હા, ભંતે! સાચી વાત છે'

બીજા ભિક્ષુઓ તરફ નજર ફેરવીને બુદ્ધ બોલ્યા 'ભિક્ષુઓ, તમે આનો દોષ ન જુઓ, આ કેવળ આ જન્મમાં જ ક્રોધી નથી, પૂર્વજન્મમાં પણ આ ક્રોધી હતો

'હું તમને તેના પૂર્વજન્મની કથા કહું છું તે શાંતિથી સાંભળો '

પૂર્વ સમયમાં વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત નામના રાજાને એક બ્રહ્મદત્ત કુમાર નામનો પુત્ર હતો જુના કાળમાં રાજા પોતાના કુમારોને રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ આચાર્યો હોવા છતાં પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા દૂર દેશાવર મોકલતા હતા જેથી તેનું માન મર્દન થાય, શરદી ગરમીથી ટેવાય, શરીર કસાય તથા લોકવ્યવહારનો જાણકાર બને આ રાજાએ પણ પોતાના ૧૬ વર્ષના કુમારને બોલાવીને તેને એક જોડી જોડા, પાંદડાની છત્રી અને એક હજાર કાર્ષાપણ આપી કહ્યું 'વત્સ, આટલું લઈને તક્ષશિલા જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો.'

કુમારે 'સારું' કહી માતાપિતાને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી ચાલતા ચાલતા તે તક્ષશિલા પહોંચ્યો આચાર્યનું ઘર પૂછી આચાર્યના ઘરના દરવાજા પર તે પહોંચ્યો જે જગ્યાએથી આચાર્ય દેખાયા તે જગાએ જોડા ઊતારી, છત્રી બંધ કરી, આચાર્યને પ્રણામ કરીને ઊભો રહ્યો

આચાર્યે તેને થાકેલો જાણીને તેનું આતિથ્ય કર્યું.

રાજકુમારે ભોજન બાદ થોડો વિશ્રામ લઈને આચાર્યની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યો

આચાર્યે પૂછ્યું 'પુત્ર' ક્યાંથી આવ્યો?'

'વારાણસીથી' જવાબ આપ્યો

'કોનો પુત્ર છે?'

'વારાણસી રાજાનો.'

'શા માટે આવ્યો છે?'

'વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા.'

'આચાર્ય-ભાગ (ફી) લાવ્યો છે કે ધર્મ-શિષ્ય (વગર ફી આચાર્યની સેવા કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી તેને ધર્મ શિષ્ય કહે છે.) બનવા ઇચ્છે છે?'

'ગુરુજી, આચાર્ય-ભાગ લાવ્યો છુ.' કહી કુમારે આચાર્યના ચરણોમા હજાર કાર્ષાપણની થેલી મૂકી પ્રણામ કર્યા.

ધર્મ-શિષ્ય દિવસમાં આચાર્યનું કામ કરીને રાત્રે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા, આચાર્ય ભાગ આપવા વાળા ઘરમાં મોટા પુત્રની જેમ રહીને કેવળ વિદ્યા જ પ્રાપ્ત કરતા.

આમ કુમારને મોટા પુત્રની જેમ રાખીને આચાર્યે શુભ મુહૂર્ત જોઈને વિદ્યા શીખવવાનું શરૂ કર્યું.

વિદ્યા શીખતો કુમાર એક દિવસ આચાર્યની સાથે નદીએ નહાવા ગયો. એક ડોશીમા તલને સાફ કરી, પાથરીને ચોકી કરતી બેઠી હતી કુમારે સાફ અને સુંદર તલ જોઈને તેમાથી એક મુઠ્ઠી ભરીને ખાધા ડોશીમાએ વિચાર્યું: 'આ લોભી છે.' તેથી વધુ કંઈ ન બોલી અને ચૂપ રહી.

બીજે દિવસે પણ આમ જ બન્યું ત્યારે પણ ડોશીમા કંઇ ન બોલ્યા પણ ત્રીજે દિવસે કુમારે એમ જ કર્યું ત્યારે ડોશીમા રોતાં રોતા બોલવાં લાગી: 'પ્રસિદ્ધ આચાર્ય તેમના શિષ્યો મારફત મને લૂંટી રહ્યા છે. આચાર્યે આ સાભળ્યું તેણે ઊભા રહી પૂછ્યું: 'મા, શું છે!'

'સ્વામી, તમારો શિષ્ય મારા સાફ કરેલા તલની આજે એક મુઠ્ઠી ખાધી, કાલે એક મુઠ્ઠી ખાધી અને પરમદિવસે પણ એક મુઠ્ઠી ખાધી. શું આ રીતે ખાઇને તે મારા તલ પૂરા નહીં કરી નાખે?'

'મા, રો નહીં, તને તેની કિંમત અપાવીશ.'

'સ્વામી, મને કિંમત નથી જોઈતી પણ આ કુમારને એવી શિક્ષા કરો કે તે કદી આવું ન કરે.'

'તો મા, જો,' એમ કહી આચાર્યે બે શિષ્યોની મદદથી તેને પકડીને વાંસની સોટી પીઠ પર ત્રણવાર જોરથી ફટકારી. અને કહ્યું: 'કદી આવું ન કરતો.'

કુમારે ક્રોધિત થઈ લાલ આંખથી આચાર્યને પગથી માથા સુધી બદલો લેવાની દૃષ્ટિએ જોયુ. આચાર્ય સમજી ગયા કે કુમાર આનુ વેર લેશે.

કુમારે આચાર્યની આ શિક્ષાની ગાંઠ વાળી. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી આચાર્યને રાજ્ય તરફથી નિમંત્રણ આપીને મારી નાખીશ.

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો. વિદાય વખતે આચાર્યને પ્રણામ કરી ખૂબ સ્નેહથી કહ્યું: 'આચાર્યજી, હું વારાણસી પહોંચી રાજ મેળવીને તમને બોલાવીશ તો તમે જરૂર આવશો એવું વચન આપો.

આચાર્યે વચન આપ્યું.

કુમાર વારાણસી પહોંચ્યો. માતા પિતાને પગે લાગ્યો. રાજા રાણી પુત્રના વિદ્યાભ્યાસથી ખુશી થયા. રાજાએ 'જીવતા પુત્ર જોયો હવે જીવતા જ એને રાજ્ય સોંપી દઉં.' એમ વિચારી પુત્રને રાજ્ય આપી દીધું

કુમારને રાજ્ય સંભાળતા જ આચાર્યની શિક્ષા યાદ આવી અને ક્રોધિત થઈ વિચાર્યું: 'તેને મારી જ નાખીશ. અને તરત જ આચાર્યને બોલાવવા દૂતને તક્ષશિલા મોકલ્યો.

તરુણ અવસ્થાને લીધે તેને સમજાવી નહીં શકું વિચારી આચાર્યે દૂતને પાછો વાળ્યો.

વર્ષો વિત્યા અને હવે પ્રૌઢ અવસ્થાએ રાજા આવ્યો છે તેથી સમજાવી શકીશ માની, આચાર્ય રાજદ્વાર પર જઇને ઊભા રહ્યા અને કહેવડાવ્યું: 'તક્ષશિલાના આચાર્ય આવ્યા છે.'

રાજા તો કેટલા ય વર્ષોથી એની રાહ જોતો હતો અને તે આમ સામે ચાલીને આવ્યા તેથી તેણે ખૂબ ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું: તેને જલદી અહીં બોલાવો.

આચાર્યશ્રી રાજા સામે ઊભા રહ્યા

આચાર્યને જોતા જ રાજાએ લાલ આંખો કાઢી મંત્રીઓને કહ્યું 'જે સ્થાન પર આચાર્યે મને માર્યું હતું તે હજુ આજ પણ મને દુખે છે આચાર્ય મોતને માથા પર લઈને આવ્યા છે, આજે તે જીવતા નહી રહે' એમ કહી તેણે આગળ કહ્યું આચાર્યને કહી

'આજે પણ તે વાત મારા મનમાં ખૂંચ્યા કરે છે તમે મને તલની ચોરીને માટે ખાવડાથી આ પીઠે વાંસની સોટીથી ફટકાર્યો હતો. ચોક્કસ હે બ્રાહ્મણ! તને જીવવું સારું નથી લાગતું નહીં તો તું, કે જેણે મને આવડ થી જીભ દ્વારા આણીને ફટકાર્યો છતા અહીં મારા બોલાવવાથી આવ્યો આવે ખરો!'

આ રીતે કુમારે આચાર્યને ખૂબ મૃત્યુ ભય બતાવ્યો છતા આચાર્ય શાંતિથી સાંભળી રહ્યા અને વધુ મીઠાશથી બોલ્યા

'વત્સ! જે આર્ય અનાર્ય કર્મ કરવાવાળાનું અનુશીલન કરવાને માટે તેને દંડથી દંડિત કરે છે પંડિતગણ તે (આર્ય)ના તે (કર્મ)ને વેર નથી કહેતા'

'મનુષ્ય હો અથવા પશુ હો જેનું આચરણ એમ છે તે આર્ય છે'

આ રીતે આર્યના લક્ષણો સમજાવતા આચાર્યે કહ્યું 'માટે મહારાજ તારે પણ આ રીતે સમજી, વેર નહી કરવું જોઈએ મહારાજ જો મેં તને આ રીતનું તે વખતે શિક્ષા ન કરી હોત તો જેમ જેમ સમય વીતતો જાત તેમ તેમ તું ચોરકર્મમાં વધુ આસક્ત થઈને વધુ ફસાતો જાત અને એક દિવસ એવો આવત કે તને પકડીને રાજાની સન્મુખ લઈ જવો પડત ત્યારે રાજા કહેત 'જાઓ, એને તેના અપરાધ અનુસાર દંડ કરો' ત્યારે તું કેટલો ભયભીત થાત અને રાજદંડ સહત!'

એમ થાત તો અત્યારે જે માન અને સંપત્તિ મળી છે તે મળત? શું મારા જ કારણથી તને આ ઐશ્વર્ય નથી મળ્યું?'

રાજાની ડાબી જમણી બાજુએ ઊભેલા મંત્રીઓ પણ આચાર્યની આ વાત સાંભળીને કહેવા લાગ્યા 'દેવ તમને જે આ ઐશ્વર્ય મળ્યું છે તે તમારા આ આચાર્યની શિક્ષાથી જ મળ્યું છે'

તે જ વખતે રાજા આચાર્યના પગમાં પડી ગયો અને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું 'આચાર્યશ્રી, માફ કરો આ બધું ઐશ્વર્ય આ રાજ્ય તમને આપું છું સ્વીકાર કરો'

આચાર્યે તેનો અસ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું 'વત્સ, મને રાજ્યની કે ઐશ્વર્યની ઇચ્છા નથી'

રાજાએ તક્ષશિલા દૂત મોકલીને આચાર્યની પત્ની, પુત્રોને બોલાવી, ખૂબ સંપત્તિ આપી તથા આચાર્યને પુરોહિત બનાવી પિતાને સ્થાને સ્થાપિત કર્યો તેમના ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરી, દાનાદિ પુણ્યકાર્ય કરી, સ્વર્ગ પરાયણ થયો

બુદ્ધની આ ગાથા શ્રવણ કરી ક્રોધી ભિક્ષુ અનાગામી ફળમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો તેમ જ બીજા ભિક્ષુઓ પણ સકૃદાગામી તથા અનાગામી થયા

બુદ્ધે ગાથા પૂરી કરતા કહ્યું હે ભિક્ષુઓ, તે વખતે રાજા આ ક્રોધી ભિક્ષુ હતો અને આચાર્ય તો હું જ હતો

'હે ભિક્ષુઓ તમે મારા ધર્મના વારસ થજો પણ મારે લીધે તમને પ્રાપ્ત થતા લાભના વારસ ન થતા તમે ધર્મના વારસ થાઓ અને લાભના વારસ ન થાઓ એને માટે હું બહુ કાળજી રાખું છું ધર્મના વારસ ન થતા જો તમે લાભના વારસ થશો તો લોકો તમારા તરફ આંગળી ચીંધશે તે ગુરુના શિષ્યો આમ વર્તે છે એમ લોકો મારા તરફ પણ લોકો આંગળી ચીંધીને કહેશે કે આ ગુરુના આ શિષ્યો આવી ખરાબ રીતે વર્તે છે પણ જો તમે ધર્મના વારસ થશો તો લોકો તમને કે મને દોષ દઈ શકવાના નથી માટે હે ભિક્ષુઓ ધર્મવારસ થવું પડે લાભવારસ ન થવું એવી બાબતમાં ખબરદારી રાખજો. તમારે માટે મને ખૂબ લાગણી છે માટે હું તમને આ કહું છું'

—ભગવાન બુદ્ધ

બાપુ–મારી નજરે

રામનારાયણ ચૌધરી

એક વાર મને દાદર થઈ આવી. બાપુને ખબર પડી એટલે તેમણે જોઈ. તેમને ઉપચાર કરવાનો શોખ હતો એટલે મારી દાદરનો ઉપચાર કરવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં દાદર હતી ત્યાં ત્યાં રોજ તેઓ પોતાને હાથે હલકો તેજાબ લગાડતા. ઉપચારમાં તેજાબ લગાડવા ઉપરાંત મારે એક દિવસનો ઉપવાસ કરવો પડ્યો. અને રોજ શુદ્ધ કરેલા ગંધકના બે પડીકાં લેવા પડતા તથા એનિમા લેવી પડતી.

આ ઉપચાર દરમિયાન એક દિવસ બાપુએ દ્રાક્ષ ખાવા કહ્યું અને તે લેવા બા પાસે મોકલ્યો. હું બે ચાર ડગલાં ગયો હોઈશ એટલામાં બાપુએ મને પાછો બોલાવીને કહ્યું, 'પણ જોજે, કડવા અનુભવ માટે તૈયાર થઈને જજે અને પાછા આવીને જે બને તે મને જણાવજે.' બાની ઓરડી નદીકિનારે હતી મેં ત્યાં જઈને દ્રાક્ષ માગી. બાની ભ્રમર ચડી ગઈ અને પ્યારેલાલજીને બૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યાં, 'પ્યારેલાલ, જુઓ આ કોણ છે? બાપુની દ્રાક્ષ લેવા આવ્યા છે!' ખરેખર, બાપુએ મને પહેલેથી ચેતવ્યો ન હોત તો મારો નાજુક સ્વભાવ આ આઘાત ભાગ્યે જ સહન કરી શકત. પ્યારેલાલજી આવે તે પહેલાં જ મેં કહ્યું, 'બા, હું નવો જ આવ્યો છું. માંદો પડી ગયો છું અને બાપુએ મોકલ્યો એટલે ઇચ્છા ન હોવા છતાં દ્રાક્ષ લેવા આવ્યો છું.' બાનું હૃદય પીગળ્યું. તેમનો ચહેરો બદલાઈ ગયો અને બોલ્યા, 'કંઈ હરકત નહીં. દ્રાક્ષ તો મારી પાસે ઘણી હતી. બાપુએ બીમારોને વહેંચી દીધી. આ થોડી એમને માટે રાખી હતી. તમને દ્રાક્ષની વધારે જરૂર હશે એટલે મોકલ્યા હશે. લઈ જાઓ.' હવે મને ખબર પડી કે હું બાપુના ભાગની દ્રાક્ષ લઈ જાઉં છું. મને મારી જાત પર તિરસ્કાર આવ્યો અને મેં દ્રાક્ષ લેવાની આનાકાની કરવા માંડી. પણ બાએ દિલાસો આપ્યો ને આગ્રહપૂર્વક દ્રાક્ષ મારા હાથમાં મૂકી, અને ક્યાંથી આવ્યા છો? શું કરતા હતા? ઘરમાં કોણ છે? વગેરે પૂછપરછ કરીને મને વિદાય કર્યો. હું ખુશ થયો. બાપુએ તો કદાચ મારું ઊતરેલું મોં જોવાની આશા રાખી હશે. મેં બધી વાત કહી એટલે કહેવા લાગ્યા, 'બસ, બાનું આમ જ છે. મારી કોઈ વસ્તુ કોઈ પડાવી જાય છે એમ લાગે એટલે ગુસ્સે થઈ જાય છે. પણ હૃદય અથાગ સમુદ્રની જેમ સહાનુભૂતિથી ભરેલું છે; બીજાનાં દુઃખની ખબર પડી કે પીગળી જાય છે. પછી તો મારો મોહ પણ ભૂલી જાય છે.' બાના પતિવ્રતા ધર્મ અને માયાળુ હૃદયના આ વર્ણન સાથે મારું મન અક્ષરેઅક્ષર સંમત હતું. વખત જતાં એ અનુભવ ઘણી વાર તાજા ને દૃઢ થયા.

એક દિવસ સરદાર વલ્લભભાઈ અને બાપુ બેઠા હતા. બાપુની સામે બાજઠ પર તેમનો લખવા વાંચવાનો સરંજામ રહેતો. પેન્સિલ જમણી બાજુ રહેતી હશે. સરદાર સાથે વાત કરતાં કરતાં તેમણે પેન્સિલ લેવા જમણી બાજુ હાથ લંબાવ્યો, તો ત્યાં પેન્સિલ નહોતી. ડાબી બાજુએથી મળી. બાપુના ચહેરા પર વ્યગ્રતાની આછી છાયા જણાઈ. એટલે તરત પ્યારેલાલજીને બૂમ પાડી. પ્યારેલાલજી આવ્યા એટલે તેમને પૂછ્યું: 'મારી પેન્સિલ ક્યાં મૂકી દીધી હતી?' સવાલ પૂછવાની રીત અને બાપુનો ચહેરો જોઈને પ્યારેલાલજી સમજી ગયા અને નિરુત્તર થઈને છત તરફ જોવા લાગ્યા. તેમને ઝંખવાણા પડેલા જોઈને સરદારે બાજી સંભાળી લીધી. જરા સ્મિત કરીને બોલ્યા: 'એ તો કવિ છે.' બાપુ હસ્યા. અને સરદાર તો ખડખડાટ હસી પડ્યા. મેં જોયું કે બાપુ ખૂબ જ વ્યવસ્થિત માણસ છે અને તેઓ તથા સરદાર બંને કવિઓને અવ્યવસ્થિત પ્રાણી માને છે સરદારના ગયા પછી મેં પૂછ્યું: 'બાપુ આ તો બહુ સામાન્ય બાબત હતી.' બાપુ તરત ગંભીર થઈને કહેવા લાગ્યા: 'માણસના જીવનમાં વ્યવસ્થિતતા હોવી બહુ જરૂરી છે જો સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વી કુદરતના નિયમોનું પાલન ન કરે તો ક્ષણ વારમાં આખું વિશ્વ વેરણછેરણ થઈ જાય. મારા જેવા માણસની એક એક ક્ષણ કામથી ભરેલી રહે છે. મારી વસ્તુઓ તેને ઠેકાણે ન મળે તો મારો કેટલો સમય બગડે, મને કેટલી અગવડ થાય અને કામને કેટલું નુકશાન થાય? મારા નિકટના સાથીઓને તો આ બધી બાબતોનો ખ્યાલ રહેવો જ જોઈએ. અને અંગ્રેજીમાં ગંદકીની વ્યાખ્યા શી છે, તે જાણો છો?' 'ના જી' કહીને મેં મારું અજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું એટલે બાપુ બોલ્યા, 'Anything out of place is dirt. (જે કોઈ વસ્તુ પોતાને સ્થાને ન હોય તે કચરો છે.)

☆

['બાપુ–મારી નજરે' તાજેતરમાં બહાર પડેલ પુસ્તકમાંથી સાભાર: **નવજીવન પ્રકાશન મંદિર**: કિં. ૨–૭૦]

ગોહિલવાડ જિલ્લામાં એક નાનકડું ગામ આવેલું છે. ગામમાં નિશાળ ખરી પણ પાકી નહીં. ગામના છોકરાંઓને વરસાદ, ઠંડી, ગરમીમાં ઠીક ઠીક મુશ્કેલી પડે. શિક્ષક બિચારો મુંઝાય પણ કહે કોને? કોક કોક વાર ગામના ડાહ્યા, સમજુ ગૃહસ્થોને નિશાળની મુશ્કેલીની વાત કરે પણ કશું વળે નહીં.

આમ કરતાં વર્ષો પસાર થયાં. ને સ્વરાજ આવ્યું. ગામના લોકોને ખબર પડી કે એક ભાગ ભેગો કરીએ તો બે ભાગ સરકાર આપે છે, તો કરીએ ફંડ ફાળા. પણ કોઈ કે'તા કોઈ ફંડમાં પૈસો ન નોંધાવે. ગામની વજનદાર વ્યક્તિઓ પણ ફંડની શરૂઆત ન કરી શક્યા. અને નિરાશ થયા. આમ નિશાળનું કામ અભરાઈએ ચડયું.

પણ કોણ જાણે ગામના પુણ્યે એક વિધવા બાઈના હૃદયમાં પ્રભુ વસ્યા.

'પતિ થોડાં ઘણાં ઘરેણાં મૂકી ગયો છે તેના આધારે આખું આયખું પૂરું કરવાનું તે જો આપું તો જીંદગી આખી ગામની ઘંટી ફેરવ્યા કરવાની ને? જો ન આપું તો ગામનાં બાળકોનાં ભાવિનું શું? એક બાજુ મારું જીવન અને બીજી બાજુ કેટલાં બધાનાં જીવન' આવા વિચારો વિધવા બાઈને આવે છે.

આમ દિવસો પર દિવસો પસાર થાય છે. વિધવા બાઈને ચેન પડતું નથી. કંઈ સમજ પડતી નથી. ઘમસાણ યુદ્ધ મચ્યું જાણે ગજગ્રાહ જ ચાલ્યો.

અને એક શુભ મંગળ પ્રભાતે વિજળીની જેમ એક વિચાર ઝબક્યો અને હાથમાં જે ગણ્યાં ગાંઠયાં ઘરેણાં હતાં તે લઈને ઉપડી ગામના આગેવાનો પાસે અને બોલી:

'મારાં જીવનની આ મારી આધાર લાકડી જેવી મૂડી છે તે ગામની નિશાળના ફાળા માટે આપું છું. મારું જીવન તો અનાધાર થઈ ગયું છે પણ ગામનાં બાળકોનાં જીવન આધારવાળા થાય એ જ મારી ઝંખના, એ જ મારી ઇચ્છા.'

આટલું બોલીને તે વિધવા બાઈ ઘરેણાં મૂકીને ચાલતી થઈ ગામના આગેવાનો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. મોઢાં જરૂર ઝંખવાયાં પણ માથાં ઢળી પડ્યાં. એ ઢળેલાં માથાં જ જાણે વિધવા બાઈને વંદન ન કરી રહ્યાં હોય!

આભા જેવા બાપુ

નવીન ગાંધી

"આ જ સાચી કળા છે."

બાપુજી કોઈ પણ નવો પ્રયોગ શરૂ
તરત જ એનો ચેપ આસપાસના
ન લગાડતા. પછી તો એ પ્રયોગની
.ા બધે થતી હોય, એને લગતા જ
.શ્નો બાપુને પુછાતા હોય અને બાપુ
પણ ઉલટભેર એનો ઉત્તર આપતા
હોય. બધે જાણે એ પ્રયોગનો વા પ્રસરી જતો.

બાપુએ જ્યારે જેલમાં આકાશદર્શન શરૂ કર્યું ત્યારે આશ્રમનાં નાનાં મોટાં બધાં પર બાપુ એ વિશે જ પત્રમાં લખવા લાગ્યા અને આશ્રમમાં પણ બસ તારાઓની જ વાતો થવા લાગી. એક પત્રમાં બાપુએ લખ્યું, 'મારે સારુ એ ઈશ્વરદર્શનનું દ્વાર થઈ પડ્યું છે. અહીં આ વખતે એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે આકાશદર્શન એ તો એક ભારે સત્સંગ છે. તારા પણ આપણી સાથે મૂગી વાત કર્યાં કરે છે.' બીજા એક પ્રસંગે આ વિશે લખ્યું, 'જેવું આકાશ સ્વચ્છ છે તેવાં આપણે સ્વચ્છ થઈએ. જેવા તારા તેજસ્વી છે તેવાં આપણે તેજસ્વી થઈએ. તેઓ જેમ ઈશ્વરનું મૂકસ્તવન કરતા લાગે છે તેમ આપણે કરીએ. તેઓ જેમ પોતાનો માર્ગ એક ક્ષણને સારુ પણ છોડતા નથી તેમ આપણે આપણું કર્તવ્ય ન છોડીએ."

બાપુએ આકાશદર્શનમાંથી પણ અનેક અર્થો ઘટાવી બધાંને એમાં રસ લેતા કરી મૂક્યા. માણસને નીતિમાં એક પગલું આગળ વધારે, એના આદર્શ ઊંચા કરે એવું કંઈક પણ વાતાવરણ સર્જાય એટલે બાપુ હર્ષભેર કહે, 'બસ, આ જ સાચી કળા છે.'

"હા, હવે સાચો કલાકાર"

રેંટિયાના મોઢિયામાં ચમરખાની જરા પણ ખામી હોય તો એમાંથી જરા કર્કશ અવાજ નીકળે. એક વાર સેવાગ્રામમાં મેં બાપુને રેંટિયો ગોઠવીને આપ્યો પણ એમાં કેવો સૂર નીકળે છે એનો ખ્યાલ જ ન રાખ્યો. બાપુએ રેંટિયો ચલાવવો શરૂ કર્યો અને એનો બેહૂદો સૂર નીકળતો જોઈ બાપુએ તરત મારી સામું જોઈ ટકોર કરી કે, "તું તો કલાકાર છે. તારી કૃતિમાંથી બેહૂદો સૂર નીકળે તો તને કેવી અકળામણ થાય?" બાપુની બેચેની હું તરત જ કળી ગયો. ખામી ક્યાં છે એ હું સમયસર જાણી શક્યો. મેં ચમરખાની સૂતરની દોરી બદલી નાખી, તેમાં જરાક તેલ પૂર્યું અને રેંટિયાનું મધુર ગુંજન શરૂ થયું.

બાપુએ હસતાં હસતાં કહ્યું: "હા, હવે તું સાચો કલાકાર."

જીવનમાં શું કે વ્યવહારમાં શું, ક્યાં યે લેશમાત્ર વિસંવાદિતા દેખાતી કે તરત જ બાપુ અકળાઈ ઊઠતા. બાપુમાં રહેલી કલાદષ્ટિ બધે સંવાદિતા ઝંખતી હતી.

*

સ્વદેશીનો જ આગ્રહ રાખો

કેટલીયે વાર ધ્યાનમગ્ન બાપુને જોતાં થઈ આવે કે બાપુ તો કોઈ ઉચ્ચતમ સૃષ્ટિમાં વસનારા છે, પણ બાપુનું હૃદય સાચા ગૃહસ્થાશ્રમીનું જ હતું.

જેમ કુટુંબના વડીલ આખા કુટુંબની સંભાળ રાખે છે અને સૌનાં સુખે સુખી અને સૌનાં દુ:ખે દુ:ખી થાય છે તેમ બાપુ પણ એમના સુવિશાળ કુટુંબનાં સુખદુ:ખમાં સહભાગી થતા હતા. કેટલીયે નાની નાની વસ્તુઓ પર બાપુ પોતાનાં જરૂરી કામોને પડતાં મૂકી અથવા ગૌણ ગણી સ્વજન જે દૂર હોય તો પત્રો લખીને પણ ધ્યાન રાખતા.

એક વાર એવું બન્યું બાપુનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રવધુએ બાળકોને ખાવામાં પરદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો શરૂ કર્યો. સ્વદેશી વસ્તુ જ વાપરવાનો અતિ આગ્રહ રાખનારા બાપુને આ કેમ ગમે? બાપુએ તેમને લખ્યું: "બાળકો સારુ તમે મેલિન્સ ફૂડ વાપરો છો એ મને તો ઠીક નથી લાગતું. પરદેશી એક પણ વસ્તુ હિન્દુસ્તાનમાં વાપરવી તેમાં હું તો પાપ સમજું છું. તેમાં વળી ખાવાની વસ્તુ વાપરવી એ તો હવે જરાએ રુચતું નથી. તેઓની બનાવેલી તમામ વસ્તુઓ ભ્રષ્ટ છે એમ લાગવા કરે છે. તેઓને ચરબી તથા દારૂ વાપરવાની બાધ નથી હોતી એટલે જ્યારે વસ્તુઓમાં દારૂ ચરબી ઈ. નથી હોતાં ત્યારે પણ તેના સ્પર્શથી મુક્ત તો નથી રહેતાં એમ મેં જોયું છે. આપણાં બાળકો અગાઉ તેવી

વસ્તુઓ વિના ઉછરતા એમ જાણીને માની આપણે પણ તે વસ્તુઓ વિના ચલાવવું એવી મારી તો સલાહ છે. ઘઉંને ખૂબ શેકી તેને ઝીણા દળીએ ને તેમાં સહેજ ગોળ ને પાણી મેળવીએ તો તે મેલિન્સ ફૂડની ગરજ સારે છે. તેવી વસ્તુની અવેજીમાં આપણે ઘણી ચીજો બનાવી શકીએ છીએ.

બાળકોને આપણે તદ્દન સ્વદેશી સંસ્કાર પાડીએ એ ઇચ્છવા જેવું છે. એટલે તમે ચોકલેટ ન મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો તે ઠીક કર્યું ગણું છું. છતાં એટલી સાવચેતી આપું છું કે આવી બાબતમાં 'બાપુ આમ ધારે છે વાસ્તે કરવું' એવું ન કરજો. હું વિચારો બતાવું તેમાં તમને જે પસંદ પડે તે જ અમલમાં મૂકજો. તમે સ્વતંત્ર રીતે વૃદ્ધિ પામો એવું જ ઇચ્છું છું."

કોઈથી ઊતરે એવા નથી

જહાંગીર બાદશાહનો દરબાર ભરાયો છે. મોગલ શહેનશાહતનો એ મધ્યકાળ હતો. એ દરબારની રોનક અનોખી હતી. આ કાળ સમૃદ્ધિનો હતો. આર્યાવર્તની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાય યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓએ હિંદના કિનારે વ્યાપારી થાણાઓ જમાવ્યા હતા. ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સ પેલાએ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે જહાંગીરના દરબારમાં સર ટોમસ રોને મોકલેલ મોગલ દરબારમા ટોમસ રોએ પોતાની લાગવગ જમાવી હતી. વ્યાપાર માટે તેણે સારી છૂટછાટ મેળવી હતી. શહેનશાહના પુત્ર સાથે તેણે દોસ્તી બાં(ધી લીધી હતી.

એક વાર ઈંગ્લંડથી તેના પર એક તસવીર આવી. તે તસવીર તેણે શહેનશાહને ભેટ તરીકે દરબારમા ધરી. જહાંગીરનો ભરાયેલો દરબાર, તસવીરની ભેટ અને એમાં પોતાની છાપ પડે એટલા માટે રોએ જહાંગીરને કહ્યું, "આ તસવીર હું આપની સેવામા સાદર પેશ કરું છું. આપના આ હિંદુસ્થાનમા તેની નકલ તૈયાર કરાવી તે સાથે આ તસવીર મૂકશો તો પણ મને ખાત્રી છે કે આ તસવીર પરખાયા વિના રહેશે નહિ." રોને ગર્વ હતો કે ભારતમા આના જેવું કામ થઈ શકશે નહિ.

થોડા દિવસ બાદ ફરી એ જ દબદબાથી દરબાર ભરાયો. છડીદારે છડી પોકારી. સૌની સલામો ઝીલતો જહાંગીર તખ્ત પર વિરાજમાન થયો. પોતાની દૃષ્ટિ દરબારના પ્રત્યેક માનવી પર નાખી. એક આસન પર ઈંગ્લંડના પ્રતિનિધિને જોયો. તેણે તેને પાસે બોલાવ્યો અને સામેની તસવીરો પરનો પરદો ઊંચકવાનું નોકરોને ફરમાન કર્યું. ત્યા ત્રણ તસવીરો હતી. એ જ આબેહૂબ! બાદશાહે કહ્યુ, "તમારી તસવીર પારખી કાઢો." રોએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ પોતાની તસવીર તે શોધી ન શક્યો. ત્રણે તસવીરોમાં અંશમાત્ર ફેર ન હતો, રો કેવી રીત પારખે?

શહેનશાહ બોલ્યો, "જાઓ એ બધી તસવીરો લઈ જાઓ, અને ભેટ તરીકે ઈંગ્લંડ મોકલજો. હિંદુસ્થાનના શહેનશાહની ભેટ ત્યાં સત્વેળા પહોંચાડજો. અને ત્યાંના લોકોને કહેજો કે હિન્દુસ્થાનના કલાકારો કોઈથી ઊતરે એવા નથી." બાદશાહ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

એ સમયની કલા અને એ વેળાના કસબીઓ માટે ભારત ગૌરવ લઈ શકે છે.

—કિશોર હીરાચંદ પારેખ

વિદ્યાર્થી બાપુ

કાકા કાલેલકર

જ્યારે હું સન ૧૯૧૫ના આ અરસામાં મુંબઈમાં બાપુજીને મળ્યો હતો તે વખતે ગોખલેના 'ભારત સેવક સમાજ'ના સભ્ય શ્રી આપ્ટેકરને પોતાના હાથથી મરાઠીમાં પત્ર લખ્યો હતો. 'જ્યારે મરાઠીમાં લખનારા મારી પાસે કોઈ છે ત્યારે હું અંગ્રેજીમાં શા માટે લખું?' એવી પ્રસ્તાવનાની સાથે બાપુજીએ મરાઠીમાં પત્ર લખાવ્યો હતો.* દરેક જણે પોતાના પડોશી પ્રાંતની ભાષા જાણવી જ જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ મને ખબર હતી.

પછી હું જ્યારે આશ્રમમાં દાખલ થયો અથવા આશ્રમની શાળાની સાથે મારો સંબંધ બંધાયો ત્યારે શાળાના પાઠ્યક્રમમાં બાપુજીએ ગુજરાતી હિન્દી સંસ્કૃતની સાથે મરાઠી ભાષાને પણ એક વિષયના રૂપમાં રાખી હતી. 'અભ્યાસક્રમમાં ઘણી ભાષાઓનો બોજો નહીં હોવો જોઈએ.' આ દલીલની સાથે મેં મરાઠીને દાખલ ન થવા દીધી. મેં કહ્યું કે, 'મામા ફડકે નારાયણરાવ ખરે વિનોબા ભાવે અને હું એટલા મહારાષ્ટ્રી આશ્રમમાં રહીએ છીએ. અમારા સહવાસથી વિદ્યાર્થીઓને જેટલી મરાઠી આવડે એટલી બસ છે.' મારી સૂચના માન્ય થઈ ગઈ.

અમારી મહારાષ્ટ્રીઓની (બે ત્રણ મરાઠી બાળકો પણ આશ્રમમાં હતા) આવશ્યકતા ધ્યાનમાં લઈને બાપુજી સાંજની પ્રાર્થના પછી સમર્થ રામદાસ સ્વામીના 'મનાચે શ્લોક' વંચાવતા અને તેનો અર્થ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા. એક વાર તેમણે કહ્યું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયા લોકોની સેવા કરવાને માટે જ્યારે મેં તામિલ શીખી, તો મુંબઈ ઇલાકામાં રહીને મરાઠી ન જાણું તો કેમ ચાલે?" મરાઠી શીખવાનો આ અવસર તેમને યરવડા જેલમાં મળ્યો. પહેલી સજામાં તેમણે પ્રૉ. ભાનુનો કરેલો ગીતાનો મરાઠી અનુવાદ વાંચ્યો હતો. તો પણ એમ ન કહી શકાય કે એમને મરાઠી આવડે છે. આ વખતે જેલમાં હું સાથે હતો એટલે તેમણે મારી મદદથી મરાઠી શીખવાનો મનસૂબો કર્યો. અને મને કહે કે, 'બહારથી એક પણ પુસ્તક ન મગાવજો. જેલના પુસ્તકાલયમાં જેટલાં મરાઠી પુસ્તકો હોય એમાંથી જ કામ ચલાવવું છે.' મામૂલી કેદીઓને માટે અવ્યવસ્થિત ઢંગથી રાખેલા આ પુસ્તકાલયમાંથી મરાઠીના ચાર પાંચ પાઠ્ય પુસ્તકો મળ્યાં. તેનાથી અમે કામ શરૂ કર્યું. બાપુજી વાંચતા જાય અને હું શબ્દોનો અર્થ કરતો જાઉં. જ્યાં સમજવામાં ન આવે ત્યાં પૂછી લેતા. રોજ થોડી મિનિટ જ મરાઠીને અપાતી. એક દિવસ કવિતાના પાઠમાં મનુષ્યના હસ્તાક્ષરના વિષે 'દાસબોધ'માં આવેલી રામદાસ સ્વામીની કાવ્ય પંક્તિઓ હતી.

બાપુજીને આ પંક્તિઓ એટલી બધી ગમી ગઈ કે તેમણે તે લખી લીધી. કેટલીયે વાર વાંચી અને જ્યાં સમજમાં ન આવે ત્યાં પૂછી લે. આટલાથી પણ સંતોષ ન થવાથી તેમણે તે પૂરા ભાગને પોતે જ ઉતારી લીધો અને આશ્રમ પરના સાપ્તાહિક પત્રની સાથે મોકલતા સૂચના આપી કે આશ્રમવાસી આને ધ્યાનથી વાંચીને મોઢે કરે. બાપુજીના પોતાના હસ્તાક્ષર સારા ન હોવાથી મારા હસ્તાક્ષરની કદર તેમને વધુ હતી.

મરાઠી વાંચતા વાંચતા એક દિવસ 'આલ્ફ્રેડ ધી ગ્રેટ'નો પાઠ આવ્યો. ઈંગ્લેંડનો આ પ્રાચીન રાજા એક વાર શત્રુથી હારીને અજ્ઞાતવાસમાં એક બુઢ્ઢી સ્ત્રીની પાસે રહેતો હતો. તે બુઢ્ઢી સ્ત્રીએ રોટલી શેકવાનું કામ તેને સોંપ્યું. પોતાની ચિંતામાં ખોવાયેલા આલ્ફ્રેડનું ધ્યાન રોટલી તરફ ન રહ્યું અને બળી ગઈ. બુઢ્ઢીમા તેની આ બેદરકારીને માટે વઢી.

આ પાઠ અમે સાથે વાંચ્યો ત્યારથી જ્યારે જ્યારે મારા હાથથી ભૂલ થતી, કોઈ વસ્તુ હું ભૂલી જતો અથવા ઓછું ધ્યાન અપાતું ત્યારે બાપુજી મને 'કિંગ આલ્ફ્રેડ' કહેવા લાગ્યા.

---

*પત્રની અંતમાં મહારાષ્ટ્રી રિવાજ અનુસાર મેં લખ્યું હતું, 'લોભ અસાવા હે વિનંતી.' આ વાંચીને બાપુજી ચમકી ગયા અને પૂછવા લાગ્યા, 'લોભ નસાવા કે લોભ અસાવા?' મેં કહ્યું મરાઠીમાં લોભનો અર્થ સ્નેહ અથવા પ્રેમ થાય છે. 'લોભ' એટલે લોભ નહીં. ગુજરાતીમાં 'મહેર રાખજો' કહીએ છીએ, એવો જ આ પ્રકાર છે. સંસ્કૃતમાં પત્રની અંતમાં 'ઇતિ શમ્' લખે છે એવી જ રીતે મરાઠીમાં પ્રકાર હે વિનંતી લખે છે. 'વિનંતી' સ્ત્રીલિંગી છે. જૂની મરાઠીમાં 'હી' ને બદલે 'હે' કહેતા હતા એટલે આજે પણ 'હી વિનંતી' નથી લખી શકતા.

પૂરી ભગવદ્ગીતાના કંઠસ્થ કરનારા છેક દક્ષિણ આફ્રિકાના સમયથી બાપુજી રહી ગયા હતા સવારે દાતણ કરતી વખતે દીવાલ પર ગીતાના બે ત્રણ શ્લોક લખી રાખતા અને કંઠસ્થ કરતા તેમની આ પદ્ધતિ અને પ્રયત્નની વાતો તેમની પાસેથી મે સાભળી હતી

યરવડામા ઘણી સારી સગવડતા અને ફુરસદ છે એમ સમજીને બાપુજીએ શુદ્ધ ઉચ્ચારણની સાથે ગીતાના શ્લોક કંઠસ્થ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી મને કહેવા લાગ્યા, 'કાકા મારે ગીતાના શ્લોકોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર શીખવા છે આશ્રમના બાળકોને ભણાવતા મે તમને જોયા છે તમારા ઉચ્ચારણ પર હું મોહિત છું શરૂઆતમાં શ્લોક બોલવાની તમારી પદ્ધતિમા જેટલુ માધુર્ય હતુ તેટલુ હવે નથી રહ્યુ જ્યા મારા ઉચ્ચારણ બરાબર ન થાય ત્યા ટોકજો ભૂલ ગોખીને સુધારી લઈશ હુ 'મોટો' છુ 'મહાત્મા' છુ, મને કેમ કહેવાય વગેરે સમજીને મારા ઉચ્ચારણમા ક્યાય કચાશ રહેવા દેશો તો તેનુ પાપ તમારે માથે મને વિદ્યાર્થી સમજીને એક પણ ભૂલ ન રહે ત્યા સુધી મને સુધારતા જ જજો '

અમારી ગાડી ઠીક ચાલી જ્યા હુ ભૂલ બતાવતો ત્યા ચોપડીમા બાપુજી એક આખી નિશાની કરતા અને તેટલો ભાગ વારવાર સાભળે એક જ લીટી અથવા શબ્દ વારવાર બોલીને હુ કંટાળી ન જતો કેમકે હુ જાણુ છુ કે વારવાર સાભળીને કાન ભરી દેવા એ જ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવવાનો એક માત્ર કુદરતી નિયમ છે બાળકો આ રીતથી ઉચ્ચારણ અને તેની સાથે ઢાળ પણ શીખે છે

સાજની ગીતાની સાથે સવારની પ્રાર્થનાના વીસ સંસ્કૃત શ્લોક પણ મે બાપુજી પાસે ઠીક કરાવ્યા ગુજરાતીઓમા હ્રસ્વ 'અ'નો ઘણી વાર ખોટુ ઉચ્ચારણ કરાય છે અને જ્યા યુક્તાક્ષરનો પડેલો ખટકો અથવા ભાર આપવો જોઈએ ત્યા પણ હ્રસ્વનો દીર્ઘ કરી દે છે આ બાજુ મે અનેક ઉદાહરણોની સાથે બાપુજીનુ ધ્યાન ખેચ્યુ, કારણ કે તેમની ઘણીખરી ભૂલો જે આ પ્રકારની હતી તે દૂર થઈ અને શ્લોક બોલવાનો આનદ તેઓ સારી રીતે લેવા લાગ્યા [મંગળ પ્રભાત]

યુરોપમા માઇકેલ એન્જિલો નામનો એક ચિત્રકાર હતો તેની ચિત્રકળા બહુ પ્રખ્યાત હતી તેની લોકપ્રિયતાની એક બીજા ચિત્રકારને અદેખાઈ આવી તેને થયુ હુ પણ ચિત્રકાર છુ છતા લોકો મારા વખાણ કેમ કરતા નથી? એક વાર હુ એવુ ચિત્ર બનાવુ કે લોકો માઇકેલ એન્જિલોને ભૂલી જાય અને હુ જ લોકોને ગમી ચડી જાઉ ' એમ વિચારીને તેણે એક સ્ત્રીનુ ચિત્ર બનાવવુ શરૂ કર્યુ દેશ વિદેશમા ફરીને સુદર સ્ત્રીઓનુ નિરીક્ષણ કર્યુ અને વિવિધ અવયવોની સુદરતાનો સમન્વય કરીને એક સુદર ચિત્ર દોરવા માડ્યુ જ્યારે ચિત્ર પૂરુ થઈ ગયુ ત્યારે દૂર જઈને તે એનુ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો ચિત્રમા તેને કંઈક ખામી દેખાવા લાગી પરન્તુ ખામી ક્યા હતી તે તેને સમજાયુ નહી

એક દિવસ માઇકેલ એન્જિલો તે રસ્તેથી જઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેની નજર એ ચિત્ર પર પડી ત્યારે તેને એ ચિત્ર ખૂબ સુદર લાગ્યુ પણ તેમા જે ખામી રહી ગઈ હતી તે તેની નજરે તરત પડી આથી તે પેલા ચિત્રકારના ઘરમા ગયો અને કહેવા લાગ્યો 'ભાઈ તમારુ ચિત્ર તો ઘણુ જ સુદર છે પણ તેમા એક ખામી રહી ગઈ છે

ચિત્રકારે કહ્યુ ખામી છે એમ તો મને પણ લાગે છે પણ ક્યા ખામી છે તે જ ખબર પડતી નથી '

માઇકેલે કહ્યુ 'તમારી પીછી જરા મને દો હુ તે ઠીક કરી દઉ '

ચિત્રકાર કહે 'ના ભાઈ તમે મારુ ચિત્ર બગાડી દો તો મારી બધી મહેનત પાણીમા જાય '

માઇકેલે કહ્યુ મારા પર વિશ્વાસ રાખો હુ તમારુ ચિત્ર જરા પણ બગાડીશ નહિ '

ચિત્રકાર ચિત્રમા આખોની કીકી કરવાનુ જ ભૂલી ગયો હતો માઇકેલે તેને પાખોના બે ટપકા લગાવ્યા પછી તો તે ચિત્ર જાણે જીવતુ હોય ન હોય તેવુ લાગવા માડ્યુ !

ચિત્રકારે આ વાતની લાગણી અનુભવી પૂછ્યુ 'ભાઈ તમારુ નામ શુ ?' માઇકેલે પોતાનુ નામ કહ્યુ ત્યારે ચિત્રકારે તેની ક્ષમા માગતા કહ્યુ 'ભાઈ તમે જ ખરા ચિત્રકાર છો મે તમારી ઈર્ષ્યા કરીને બહુ ખોટુ કર્યુ છે '

— નાના મોટા સૌ જ એને ભક્તજીના નામે ઓળખે. ભક્તરાજ્યથી ય નવાજે. ઉઘાડ પુઘાડ તાગા પગે એનું શરીર ગોરું નાનું માથું માથે મોટી પાઘડી લપેટે. લંગોટીથી એનું શરીર લપેટે. રસ્તે હરિ ૐની ધૂમ મચાવતા જાય. જોઈને સૌ દુનિયાદારીઓ ખાસ ખાસ કરીને પોતાની જાતને ભગવાનના ગણી કહેવરાવે સુધરેલા મનાતા રાવે એમના તો એને પાગલ જાણે પણ એ તો રહ્યો મસ્તાની ભગવાનના નામ પર જીવનારો. એને પાવે એ તો જાય આ વા. મને સહસા જિજ્ઞાસા થઈ. પાગલ ગણાતાઓમાં એવું હીર પડ્યું હોય છે કે જે આપણને સત્ય તરફ માર્ગે લઈ જતું હોય છે. ધૂળધોયા ધૂળમાંથી જ સોનાના કણ ભેગી કરતા હોય છે. એમ મેં પૂછ્યું 'ભક્તરાજ કેમ મને તમારી વાતો કરો.'

'બહેના મારી પાસે સાચું એવું શું હોય તમને કહું?'

'જે હોય તે' હું બોલી. આમ તો એની પાછળ પાછળ ઘુમરી ખાતાં ઘણાંય જણ વીંટળાતા મેં જોયાં. જોતાં જ લાગ્યું કે ચૈતન્યશાળી આ પુરુષ છે મને એની કહેતાં જ્યાઈ મનમાં આદરભાવ જાગ્યો. પૂજ્યભાવ પેદા થયો.

આમ તો આડીતેડી ઘણી વાતો થઈ. આપણી અંદર ઢળી પડેલી કેટલીય શક્તિઓ અગુપ્તિમાં પડી છે જેનો સદુપયોગ થતો નથી અને બહારના ધમાલિયા જગતમાંથી અણુશક્તિને શોધનાર માનવી પોતાની જાતને જ ભૂલી બેસે એવી અવગી શોધ કરતો હોય છે અને એની માયાજાળમાં જીવન આખું ખર્ચી નાખ્યો હોય છે. નજીક પડેલી મહાશક્તિ સામે જોવાની યે એ પરવા કરતા નથી. ભક્તની આ વાત મને શીખવી હૃદયનેસરવી પાર ઉતારી દીધી.

એવી જીવનભાવના કર્યા છે. એક ગામડામાં તે ય છેક અંદરના ભાગમાં તપસી રહ્યો છે રહે છે ત્યાં નદીનો કાંઠો છે કહેવાય છે કે ત્યાં રૈયત ન હતું. જૂના પુરાણા સમયમાં એક આસાની મઢી હતી. એ જગા એણે પસંદ કરી. જાણે ના જાય ત્યાં તને ગોઠી ગયું.

વાત નીકળતાં ન કહેલી વહેલી પરોઢે ઊઠી યે કઈક વહેલા એટલે કે ત્રણેક વાગ્યે નીકળવું પડે. આ જગાને આવતું હોય તો મેં પૂછ્યું

ભક્તરાજ, એ વહેલી સવારે ઝુકેલી પરી જ ને ચોર લૂંટારાનો ભય પણ ખરો. તે વખતે આપનું શું?'

દીકરી ભગવાન જેવો ધણી માથે હોય ત્યાં હરકત નડી નથી. પણ કો'ક વાર આટી આવી યે જાય! કંઈ કહેવાય નહિ. પણ તે વખતે રામનામનો મોટો સહારો કામ લાગી જાય છે."

'બાપુ તો પછી કોઈ વાહન મંગાવી લેતા હો તો? આમે ય આશ્રમને નાણાં મળે તો છે જ. તમારાથી એ વ્યવસ્થા થઈ શકે.'

દીકરી તારી વાત સાચી. પણ આશ્રમને નામે આવતા નાણાં અંગત કેમ ખર્ચાય?' સરળભાવે જવાબ આપ્યો.

બાપુ આશ્રમ કોનો? આપનો. આપે (સાધનાને કાજે) એ વસાવ્યો છે. પછી આપને શું છૂટ નથી નાણાંનો વહીવટ કરવાની? આશ્રમ આપનો, નાણાં આપનાં. વાપરી શકાય જરૂર જણાય ત્યાં. મારા મનની ચોખવટ માટે મેં પ્રશ્નો ચાલુ રાખ્યા.

દીકરી આ વાત બરોબર નથી. વાહનની જરૂર મને ઊભી થઈ. આશ્રમને નહીં. તો પછી એ અંગત ઉપયોગ ગણાય ને અંગત વાપરી નહિ. આજે હજારો દાન મળે પણ એમાંથી એક રાતી પાઈ મારી ના ગણાય.'

અને કોઈ અંગત ઉપયોગ માટે કહીને આપે તો?'

હા તો વિચાર થઈ શકે ખરો ને ત્યારે અંગત ઉપયોગના નાણાં જરૂર જોઈએ ત્યાં વાપરી શકું, તો ન વાજબી ગણાય. પણ આશ્રમના નામ પર આવતા નાણાંમાંથી એક પાઈ ના ખર્ચી શકું.'

એના વાક્ય પર ભક્તનું દૃઢ મનોબળ અને સાચા સોનાની અંગૂઠી જેવી પ્રમાણિકતાની મહોર લાગેલી હતી. વાત એટલેથી પતી ગઈ.

* * *

બીજો પ્રસંગ

નની વેળા હતી. સામે ઝાડની મસ્તીઓના પીળા સૂરજ પ્રકાશથી નીતરતા નીર ઝળકતાં હું તે જોઈ રહી હતી. દૃશ્ય સુંદર હતું. ભક્તને મોઢેથી એની જૂની જૂની

માનજીના જેવી અનભવ વાણી નીકળતી ને સાંભળતા બેઠા હતાં. ઘણી અનુભવકની વાતો થઈ રહી હતી. સૌને શિરામણ આવ્યો. ભક્તને પ્રણામ કરવા ગઈ. એક શ્યામવર્ણો સાડલો પહેરીને ઊભેલા બહેનને કહેતા મેં સાંભળ્યા: 'બેટા, આ સાડલો રાખી મૂકજે અને મને આપજે હો.'

સૌને આશ્ચર્ય થયું. ભક્તને સાડલાની શી જરૂર પડી?

પોતે જ રમૂજી વાણીમા કહેવા લાગ્યા કે 'મારે આ સાડલો માથે વીંટીને એક જગાએ જવાનુ છે'

'ક્યાં?' કોઈકે હસતા હસતા પૂછયું.

'એક વાર હું એક ગામ ગએલો. ત્યા મને હાઈ-સ્કૂલના કિશોરો રોજ મળ્યા. કહેવા લાગ્યા 'અમારે ત્યા આવો, મહારાજ.' મેં કહ્યું 'કબૂલ. આવીશ કોઈકવાર. પણ એક શરતે. હું જે શરતો મૂકું, તેનો તમારે અમલ કરવો પડશે. બોલો છે કબૂલ? શરત મૂકી, પ્રેમભરી રીતે. તેમણે માન્ય રાખી અને બોલ્યા. 'હા, જરૂર પાળીશું'. પણ તમે આવો.'

શરતો મૂકાઈ ન ટક, સિનેમા જોવા નહિ, નવલ કથાઓ વાચવી નહિ, અભ્યાસકાળ બગાડવો નહિ. વગેરે.

શરતો મંજૂર થઈ.

'જુઓ આ બધી શરતમાથી એકપણનો ભંગ જો થયો તો હુ માથે કાળો સાડલો વીટીને તમારે ત્યા આવીશ. નક્કી માનજો એ પણ સાથે સાથે જાણી લેજો'

નક્કી થયુ.

થોડા દિવસો ય નથી થયા ત્યા તો એ જ કિશોર મિત્રોમાના એક મિત્રનો કાગળ આવ્યો: એમા લખી જણાવ્યુ કે કેટલાક મિત્રો રાતના છાનામાના સિનેમા જોવા ગયા હતા. રાત બધી એક ધર્મશાળામા ગાળીને વહેલી સવારે પોતાની ઓરડીઓમા ભરાઈ ગયા હતા. આ બધુ એવી સિફતાઈથી થયલુ કે કોઈએ કાંઈ જ જાણેલું નહિ

પત્ર લખનાર પણ એમા હતો જ અને તેને આ કૃત્ય ઠીક ન લાગવાથી ક્ષમા પ્રાર્થનાનો પત્ર લખ્યો હતો.

આ રીતનો પત્ર લખનારને માફી તો મળી જ ચૂકી પણ માથે કાળો સાડલો વીંટીને મુલાકાતે જવાની વાત ખડી થઈ. મે એવી જાણ કરતો જવાબ મોકલ્યો. પેલા મિત્રો ગભરાયા. હાફળા ફાફળા થઈ ગયા. સામેથી કાગળ લખ્યો, બધા ય ભેગા થઈને કે: 'મહારાજ, અમારી ભૂલ થઈ છે અને ફરીથી એ ભૂલ નહિ કરીએ એવી તકેદારી રાખીશું. આ વખતે માફી આપો અને અમને વધારે શરમાવશો નહિ, કૃપા કરીને'

મે જવાબ આપ્યો. 'મિત્રો, તમારી વાત સાભળી. આનંદ થયો પણ આપણે તો અન્યોન્યસ્પર્શ શરતો રાખેલી, એ કેમ તોડાય, તમે તો ભંગ કર્યો, મારાથી થોડો જ ભંગ થાય? એ તો માથે કાળું ફાળીયું વીટીને હુ આવવાનો.'

ભક્તરાજની આ વાત સાભળીને મને થયું કે યુવાનો કહો, કિશોરો કહો એનાઓને આવા નેતાઓની જરૂર છે. ટીકાકારોની જરૂર હવે રહી નથી, એથી કઈ જ વળે નહિ ને મેદાનની વચ્ચે જ જવાની

* * *

ભક્તરાજને મે નમન કર્યું

☆

નકલ કે અકલ?

જૂની દમછમ હવેના જમાનામા નહી ચાલે મે નાગપુરમા જોયું હતુ. બે ભાઈ એક થાળીમા ખાતા હતા એક મુસલમાન હતો અને એક હિન્દુ હતો

મે પૂછયું, આ શું ચાલી રહ્યુ છે?'

જવાબ મળ્યો, 'ભાઈચારો! હિન્દુ મુસ્લીમ એકતા!'

મેં કહ્યું, 'તમે ચારો તો નથી ખાતાને? આ તો દાળ ભાત છે! આ કેવો ભાઈચારો?'

એમણે કહ્યું, 'અરબસ્તાનમા આવું જ થાય છે.'

મેં કહ્યું. 'તમે ત્યા જઈને જોયું છે કે? ત્યાના લોકો એક થાળીમા ખાય છે એ ખરું. પણ શુ ખાય છે-દાળ ભાત? ના એ લોકો તો રોટી અને ખજૂર ખાય છે. પણ તમે તો અહી હિન્દુસ્તાનમા છો. અહી જમનામા ખજૂર કેવુ? પણ તોયે તમે તો જેવુ ત્યા તેવુ જ અહી કરો છો' અરે ભાઈ અહી દાળ-ભાત એક થાળીમા ખાશો તો બીમારી ફેલાશે!'

—વિનોબાજી

એક બ્રાહ્મણ હતો તેને બગીચાનો ખૂબ જ શોખ પાસેની જેટલી મૂડી હતી તે બધી ખરચીને અને ખૂબ મહેનત કરીને તેણે એક સુંદર મઝાનો બગીચો બનાવ્યો જાતજાતના ફૂલ ફૂલાદિના રોપા રોપ્યા, જાતજાતના ફૂલો પણ બગીચાની શોભા વધારવા વાવ્યા તે પોતે જ બગીચાનુ કામ કરતો અને દેખરેખ રાખતો. માણસવસુ કઈ જ નહી એક દિવસ શરત ચૂકથી મુખ્ય દરવાજો ખુલ્લો રહી ગયો હશે ને એક ગાય બગીચામા ઘૂસી આવી ને બગીચાના સુંદર, નાજુક ફૂમળા રોપા ચરવા લાગી બ્રાહ્મણ બગીચાના બીજા છેડે નવા નવા રોપા હોંશથી રોપી રહ્યો હતો કામ કરતા કરતા તેની નજર પાછળ ગઇ તો પોતાના પ્રેમથી રોપેલા રોપાને આ રીતે ગાયને ખાતા અને કચરાતા જોઈ ક્રોધથી ધ્રૂજી ઉઠ્યો ગાયને મારવા લાકડી લઈ ને દોડ્યો અને જોરજોરથી ગાયને મારવા લાગ્યો ગાય ભાગી તો ખરી પણ એક ઘા એવો મરણતોલ લાગ્યો કે તે બગીચાની અંદર જ ફસડાઈ પડી ને મરી ગઈ

બ્રાહ્મણ આ જોઈ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો ગાયને મરેલી જોઈને તેને ખૂબ ચિંતા થઈ, પસ્તાવો થયો, દુઃખી થયો અરર! ગાય મરી ગઈ, મોટુ પાપ થયુ કોઈ જોઈ જશે એ બીકે ઉતાવળથી ગાયને બગીચાની બહાર જ ગલમા ઘસડીને મૂકી આવ્યો

આ બનાવ કોઈએ જોયો નહતો છતા પણ બ્રાહ્મણના મન પર ચિંતા સવાર થઈ ગઈ ગૌહત્યા! કેટલુ મોટુ પાપ છે કોઈ અન્યાય કર્યા પછી અથવા કરતી વખતે સદ્વિવેક તેને ખરાબ કહે છે પણ મનુષ્યનો મિથ્યા વિચાર તેને અન્યાય નથી કહેતો મનને દિલાસો આપી દે છે જેથી તે નિશ્ચિંત થઈ જાય છે

આ બ્રાહ્મણભાઈના મનમા પણ આવો જ મિથ્યા વિચાર સવાર થયો નાનપણમા થોકબંધ શુભાષિતો ગોખ્યા હતા એક શુભાષિતમા એમ હતુ કે મનુષ્યના હાથ પગ, આંખ, કાન વગેરેમા એક એક દેવતાની શક્તિ કામ કરે છે હાથના દેવતા ઇન્દ્ર છે ઇન્દ્રની શક્તિથી હાથ હલે ચલે છે, કામ કરે છે આથી બ્રાહ્મણ મનને સમજાવવા લાગ્યો, 'ગૌહત્યા થઈ છે ખરી મે ક્યા મારી છે? મારા હાથે ગાયને લાકડી મારી છે અને હાથ તો ઇન્દ્રની શક્તિથી કામ કરે છે, માટે ગૌહત્યાને માટે દેવરાજ ઇન્દ્ર જ જવાબદાર છે પાપ લાગે તો તેને જ લાગે મને શુ?'

આમ પાપનો પોટલો ઇન્દ્ર પર ચડાવી, નિશ્ચિંત થઈ ને બ્રાહ્મણ બગીચાનુ કામ કરવા લાગ્યો ખરાબ યા સારુ, કર્મનુ ફળ મળે જ છે કુકર્મનુ ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકારો શેનો? ગૌહત્યાનુ પાપ જ્યારે બ્રાહ્મણની પાસે આવ્યુ તો તે બોલ્યો 'ભાગી જા રે તુ શુ કામ આવ્યો છે ગૌહત્યા શુ મે કરી છે? મારા હાથે ઇન્દ્રની શક્તિથી માર્યુ છે ગૌહત્યાને માટે કોઈ જવાબદાર હોય તે તે છે તેની પાસે જાઓ '

પાપ શુ કરે? એ તો પહોચ્યો ઇન્દ્રની પાસે ઇન્દ્ર તો તેને જોઈને ચકિત થઇ ગયો પાપે ઇન્દ્રને અથથી ઇતિ સુધી વાત કરી બધુ ધ્યાનથી સાભળીને ઇન્દ્ર બોલ્યો, 'તુ જરા થોભ, હુ બ્રાહ્મણ સાથે થોડી વાતો કરીને પાછો આવુ છુ '

બુઢ્ઢા બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરીને ઇન્દ્ર બગીચામા આવ્યો બગીચાનો માલિક થોડે દૂર કામમા મગ્ન હતો ઇન્દ્રે જાણે એને જોયો ન હોય એમ તે બગીચાના ફૂલફૂલના વૃક્ષો અને રોપા તરફ જોઈ જોઈને કહેવા લાગ્યો, વાહ શુ સરસ, અદ્ભુત બગીચો છ' શુ કળાત્મક રચના છે! કેટલી સુન્દરતાની પરખ છે! કોણે આ અનુપમ ઉપવન રચ્યુ હશે' ગમે તે દિશા તરફ જુઓ આખને કેટલી શાતિ વળે છે '

ઈન્દ્ર આ શબ્દો એટલા જોરથી બોલતો હતો કે પેલો કામ કરતો બ્રાહ્મણ સાંભળી શકે. બ્રાહ્મણે એક વૃદ્ધને બગીચામા આવતો અને બગીચાની અત્યંત પ્રશંસા કરતાં જોયો. ખુશામત કોને વહાલી નથી હોતી? બ્રાહ્મણ પણ આ સાંભળીને ફૂલ્યો ન સમાયો. તરત જ તે હાથ જોડતો વૃદ્ધની પાસે આવ્યો. બ્રાહ્મણને જોઈને વૃદ્ધે પૂછ્યું, 'કેવો અદ્દભૂત બગીચો છે? કોનો છે?'

બ્રાહ્મણે કહ્યું: 'જી, આ મારો છે.'

વૃદ્ધ:–'ઓહો, તમારો છે? અહા, ધન્ય છે તમારો બગીચો અને ધન્ય છો તમે. તમે કેટલી મહેનતથી આ બધાને ઉછેરી રહ્યા છો! તમે તો ઉદ્યાન કળાના કોઈ મોટા મર્મજ્ઞ લાગો છો. શું આ બધું તમે પોતે કર્યું છે?'

બ્રાહ્મણ:–'જી, હા, બધું જ મેં કર્યું છે. આ જે બધુ તમે જોઈ રહ્યા છો તે મારા હાથની જ કરામત છે.'

વૃદ્ધ:–'શાબાશ ભાઈ, શાબાશ ચાલો જરા તમારા બાગમાં ફરીએ અને બધું જોઈએ.'

બ્રાહ્મણ ખૂબ જ રસથી વૃદ્ધને ફરતા ફરતાં એક એક ઝાડ અને રોપા બતાવવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ:–'આ બધું કામ તમારા હાથથી જ કરો છો, ભાઈ?'

બ્રાહ્મણ:–'જી, હા. હું મારા હાથથી જ બધું કામ કરું છું. નોકર ચાકરથી આવું સરસ કામ ન થઈ શકે. હું જ ખાતર નાખું છું, હું જ પાણી પાઉં છું. હું જ દેખરેખ રાખું છું.'

આવી વાતો કરતા કરતા અને બગીચો જોતા જોતા તેઓ બાગને સામે છેડે પહોચી ગયા, જ્યાં પેલી મરી ગયેલી ગાય પડી હતી. જાણે અકસ્માતથી ગાય દેખાઈ ગઈ હોય, એવી રીતે વૃદ્ધ ચમકીને બોલ્યો, 'અરે, આ ગાયને કોણે મારી?'

બ્રાહ્મણ અત્યાર સુધી બધી વાતોમાં 'મેં કર્યું', મેં કર્યું', કહેતો હતો પણ આ પ્રશ્નના જવાબમાં તે એમ ન કહી શક્યો કે મેં ગાય નથી મારી, પણ ઈન્દ્રે ગાય મારી છે. શું જવાબ આપવો તે ન સૂઝવાથી બ્રાહ્મણ ચૂપ રહ્યો. ત્યારે ઈન્દ્રે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને બોલ્યો, 'ભાઈ મારું નામ ઈન્દ્ર છે. જે કંઈ સારું છે, પ્રશંસનીય છે, આ બધું કરવાને વખતે તું, અને ગાય મારવાને વખતે ઈન્દ્ર આ શું બરાબર છે? જે હાથે બાગ બનાવ્યો, પાણી પાયું, રોપા રોપ્યા, તે હાથે જ ગાય મારી છે. માટે આ પાપ તું સંભાળ, હું જાઉં છું.'

☆

એક વાર પેટલાદની એક મિલનું એંજીન બગડ્યું હતું. તે સ્વિટઝર્લૅન્ડની કંપનીએ બનાવ્યું હતું. તેથી તેના સમારકામ માટે કંપની તરફથી માણસ આવ્યો અને બીજી સવારે બરાબર સાડા છ વાગ્યે તેણે કપડાં બદલી ચડ્ડી પહેરીને હથોડો લઈ ખંતપૂર્વક કામ કરવા માંડ્યું. એની કામ કરવાની ધગશ જોઇને મિલનો માલેક પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. અને તેને લાગ્યુ કે જો આ માણસને થોડા અગાઉ પૈસા આપીએ તો એ વધુ કામ કરે કે જેથી આપણી મિલ વહેલી ચાલુ થઈ જાય. આમ વિચારી તેને ખાનગીમાં પૂછ્યું. 'તમે જો રાત્રે પણ કામ કરશો તો હું તમને વધારાનો પગાર આપીશ.' પેલા ઈજનેરે જવાબમા કહ્યું: 'હા, હું કામ તો જરૂર કરીશ. પણ પગાર માગથી ન લેવાય. તમે અમારી કંપનીને લખી નાંખજો. મારે કામ તો આઠ કલાક કરવાનું હોય છે, પણ હું ચોવીસ કલાકને માટે અર્પાઈ ગયેલો છું.'

મિલમાલેક આ ઉત્તર સાંભળીને આભો જ થઈ ગયો ક્યાં સ્વિટઝર્લૅન્ડ? ક્યાં કંપની? છતાં આ માણસનાં દિલમાં કેટલી પ્રમાણિકતા ભરેલી છે! આ પ્રમાણિકતા એ જ સાચો ધર્મ ગણાય. આજે આપણી પ્રમાણિકતાની મૂડી ઘસાતી જાય છે જેથી જ ભારતની સરકાર તરફથી હમણાં લાંચ રૂશ્વત ન ચાલે તે માટે એક ખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે. પણ તે ખાતું વળી લાંચ ન લ્યે તે માટે તેની ચાકી કરવા માટે પણ અમલદારો રાખવા પડ્યા છે. એ અમલદારો પણ લાચ રૂશ્વત કે બક્ષિસ ન લ્યે તેની કોણ દેખરેખ રાખશે? —લહરિ

જ્યારે તૃષ્ણાએ-મૃત્યુને જગાડ્યું

પુષ્પા ગાંધી

લોકકથા

(૪)

દુનિયાની હજુ શરૂઆત થતી હતી ત્યારની આ વાત છે મનુષ્યનો તો હજુ પગરવ થવા માંડ્યો હતો ત્યાં એક ભયંકર દુકાળ પડ્યો કોઈ કેટલા કોઈ ખાવા માટે મળે નહિ. ચારે બાજુ દુનિયા પરના બધા જીવો ખાવા માટે વલખાં મારી રહ્યા હતા બધી દિશામાં બધા ખોરાકની શોધમાં નીકળી પડ્યા એક યુવાન પણ બીજાઓની માફક ખોરાકની શોધમાં નીકળતા અથડાતા ગયા. જંગલમાં જ્યાં તેણે કદી પણ પગ મૂક્યો નહોતો ત્યાં આવી ચડ્યો જંગલની વચમાં એક ન સમજાય અને ન માની શકાય એવી વસ્તુ પથરાયેલી જોઈ તે નજીક ગયો. તો તેણે શું જોયું? એક જબરજસ્ત રાક્ષસનું શરીર તેના વાળ જંગલના એક છેડેથી બીજા છેડે પહોંચતા હતા યુવાન તો આ રાક્ષસને જોઈને સૂનમૂન થઈ ગયો અને નાસી છૂટવાનો વિચાર કરે એ ત્યાં રાક્ષસનું ધ્યાન તેના પર પડ્યું અને ખૂબ મીઠા શબ્દોમાં પૂછ્યું કે 'તારે શું જોઈએ છે?'

યુવાને બીતા બીતા દુકાળ વિષે વાત કરી અને થોડા ખોરાકની માગણી કરી. રાક્ષસે એક શરતે તેને ખોરાક આપવાનું કબૂલ્યું કે જો તું મારી નોકરી કરે તો તેના બદલામાં હું તને ખોરાક આપું મારું નામ મૃત્યુ છે એ યાદ રાખજે' આમ કહી તેણે યુવાનને સ્વાદિષ્ટ માંસ આપ્યું

યુવાને આવો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક તો જન્મારામાં કદી ચાખ્યો નહોતો તે તો રાજીના રેડ થઈ ગયો અને હોંશે હોંશે રાક્ષસની ઘણા લાંબા સમય સુધી આવા સ્વાદિષ્ટ ખોરાકના બદલામાં સેવા કરી.

વર્ષો પર વર્ષો વીતતા ગયા અને એક દિવસ તેને ઘર સાંભર્યું રાક્ષસની રજા માગી રાક્ષસે કહ્યું 'તેં મારી ખૂબ પ્રેમથી સેવા કરી છે તેથી તને રજા આપું પણ એક શરત કે તારી બદલે કોઈ બીજાને મોકલ. યુવાન કબૂલ થયો તેણે તેના ભાઈને મોકલ્યો

પોતાના ગામમાં થોડા દિવસો પસાર થતા અને તેને પેલો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક યાદ આવ્યો. તે રાક્ષસ પાસે જવા ઉપડ્યો જેવો રાક્ષસ પાસે પહોંચ્યો કે રાક્ષસે પૂછ્યું 'તારે શું જોઈએ છે? કેમ પાછો આવ્યો?

યુવાને દાઢે વળગેલા સ્વાદિષ્ટ ખોરાકની માગણી કરી ત્યારે રાક્ષસે ગયે વખતે જે શરત મૂકી હતી તે જ મૂકી અને ખોરાક આપ્યો.

યુવાન તો પહેલાની જેમ ખાઈ પીને મઝા કરતો અને રાક્ષસની સેવા કરતો પણ આ દરમિયાન ક્યાંય તેનો ભાઈ દેખાયો નહીં તેથી તેણે એક દિવસ રાક્ષસને પૂછ્યું 'મારો ભાઈ ક્યાં છે?'

રાક્ષસે હસતા કહ્યું 'વેપાર અર્થે બાજુના દેશમાં ગયો છે'

આમ દિવસો પર દિવસો પસાર થવા માંડ્યા ને વળી યુવાન ઘરે જવા બેચેન બન્યો પણ આ વખતે રાક્ષસે એ શરતે જવાની રજા આપી કે મારી સાથે લગ્ન કરે એવી છોકરી લાવી દે તો જવા દઉં યુવાન કબૂલ થયો અને ઘેર ગયો

ગામમાં ઘણી છોકરીઓને મીઠી મીઠી વાતો કરીને રાક્ષસને પરણવા માટે સમજાવી પણ કોઈ તૈયાર થયું નહીં છેવટે પોતાની બહેનને સમજાવીને રાક્ષસ પાસે મોકલી

હજુ તો થોડા જ દિવસો થયા હશે ત્યાં પાછી પેલા સ્વાદિષ્ટ ખોરાક માટે જીભમાં ચટપટી ઉપડી ને ઉપડ્યો રાક્ષસ પાસે.

પણ આ વખતે રાક્ષસ ગુસ્સે થઈ ગયો ને બોલ્યો, 'વળી પાછો મને હેરાન કરવા આવ્યો હજુ તારી લાલસા, તૃષ્ણા ખોરાક પરથી ગઈ નહીં જા પેલી ઝૂંપડીમાં અને જે ગમે તે લઈને ભાગ'

યુવાનને તો સ્વાદિષ્ટ ખોરાકનો ચસકો લાગ્યો હતો. તે તો ગમે તે સહન કરવા તૈયાર હતો ધીમે પગે ઝૂંપડીની અંદર ગયો તો શું જોયું? ત્યાં માંસ અને હાડકાં પડ્યાં હતાં પણ તે કોનાં? તેના ભાઈ અને બહેનનાં.

તે ખૂબ ભયભીત થઈ ગયો ને ઊંધું ઘાલીને પોતાના ગામ ભણી ભાગ્યો. જંગલમાં જે બન્યું તે પોતાના વડીલોને કહ્યું બધાને આ રાક્ષસને જોવાની તાલાવેલી લાગી બધા જંગલમાં ગયા ને રાક્ષસને જોઈને બી ગયા

અને આખ મીંચીને ગામ ભણી ભાગ્યા.

કોઈ ડાહ્યા માણસે કહ્યું કે, તેના વાળ જંગલને પેલે છેડે પહોચે છે ત્યાથી બાળી દઈએ. બધાને એ ઠરાવ ગમ્યો અને ઉપડયા આગ ચાંપવા. જંગલને બીજે છેડે વાળને દીવાસળી ચાપી ને દૂર ઝાડને ઓથેથી રાક્ષસની શું હાલત થાય છે તે જોવા લાગ્યા.

આગની ઝાળ લાગવાથી રાક્ષસ પછડાટ ખાવા લાગ્યો. તેની ચારે બાજુ લાખા લાબા પથરાયેલા વાળને લાગેલી આગની જવાળાથી તે માથું પછાડી પછાડીને મૃત્યુ પામ્યો.

ઝાડની ઓથે ભરાયેલા લોકો દબાતે પગલે પાસે ગયા. યુવાને તેના માથા નીચે છુપાવેલ એક જાદુઈ ભૂકી જોઈ અને ઝડપથી લઈ લીધી. અને બધાને તે બતાવી. પણ કોઈ કઈ તે વિષે કહી શકયું નહી કે તે શું હશે. ખૂબ વિચારતા એક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા બુઢ્ઢાએ કહ્યુ કે, 'ઝૂંપડીમા પડેલા હાડકાં અને માસ પર ને ભૂકી છાટી જુઓ તેનાથી કંઈ વધુ નુકશાન તો નથી થવાનું.'

આ વિચાર બધાને ગમ્યો અને ઝૂંપડીમા પડેલા હાડકા અને માંસ પર ભૂકી છાંટી. બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે પેલા યુવાનનાં ભાઈ બહેન આળસ મરડીને આખ ચોળવા લાગ્યાં.

યુવાન પાસે હજુ થોડી ભૂકી બાકી રહી હતી. તેને વિચાર આવ્યો કે જો મારે કાયમને માટે સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મેળવવો હોય તો વધેલી ભૂકી રાક્ષસ પર છાંટીને તેને જીવતો કરવો જોઈએ. આથી તે બાકીની વધેલી ભૂકી રાક્ષસ પર છાટવા જતો હતો ને બધાએ દેકારો કરી મેલ્યો કે, 'આ ભયંકર રાક્ષસ જો જીવતો થશે તો ઉલ્કાપાત મચાવી મૂકશે.'

આખરે યુવાને વચલો માર્ગ શોધ્યો. તેણે પહેલા રાક્ષસની આંખમા ભૂકી છાંટી. જેવી ભૂકી આંખમાં ગઇ કે રાક્ષસે આંખ પટપટાવવા માંડી. ને ચારે બાજુ વિંટળાયેલા લોકો ભયના માર્યા દોડવા લાગ્યા.

પણ આ પટપટાવતા આંખ ત્યારથી આપણાં કમનશીબે આપણાં મૃત્યુનું કારણ બની. જ્યારે રાક્ષસ આંખ બંધ કરે છે ત્યારે એક માણસ મરે છે. અને રાક્ષસ કાયમ માટે દર ક્ષણે આંખો પટપટાવ્યા જ કરે છે.

જેની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થતી નથી તે ગરીબ છે

એક સંન્યાસીએ પોતાનું ધન કોઈ ગરીબને દેવાનું વિચાર્યું. આ સાભળી ઘણા ગરીબ લોકો તેની પાસે આવ્યા. એકે કહ્યું: 'મારી પાસે વસ્ત્ર નથી. બીજાએ કહ્યુ: 'મારી પાસે અનાજ નથી માટે મને તમારું ધન આપો.' સંન્યાસીએ તે બધાને કહ્યુ: 'તમારા માટે આ ધન નથી, તમારાથી પણ વધુ ગરીબને આ દેવાનુ છે.'

એક દિવસે રાજાની સવારી ત્યાથી નીકળી, તે સંન્યાસીએ પોતાનુ બધું ધન રાજાને સોપી દીધું રાજાને આશ્ચર્ય થયું અને બોલ્યો: 'મહારાજ, તમારું ધન મને કેમ આપો છો? કોઈ ગરીબને આપો તો કેમ?' સંન્યાસી શાતિથી બોલ્યા: 'રાજન, તમારી વાત બરાબર છે. ગરીબને જ મારું ધન આપવાની મારી ઇચ્છા હતી અને તેવા માણસની શોધ કરતો હતો; આપ સૌથી વધુ ગરીબ માલુમ પડ્યા તેથી તે ધન હું આપને આપી રહ્યો છું.' રાજા વધુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો: 'મહારાજ, હું તો રાજ્યનો માલિક છું, છતાં મને ગરીબમાં કેમ ગણો છો?' સંન્યાસીએ કહ્યું: 'રાજન, જેની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થતી નથી તે મારી દૃષ્ટિમા ગરીબ છે, તેથી આપ જ મારા ધનનો સ્વીકાર કરો.'

'પૈસા ઓછા હોવા છતા પણ જે પોતાની ઇચ્છાઓ પર કાબુ મેળવી શકે છે તે શ્રીમંત છે. ધનનો ઢગલો હોવા છતાં પણ જે પોતાની ઇચ્છાઓ પોતાના કાબુમાં રાખી શકતો નથી, જે ઇચ્છાનો દાસ છે તે ધનવાન હોવા છતાં પણ ગરીબ છે.'

—ઉજ્જવલકુમારીજી

અમે કોંકણમા હતા ત્યારે પિતાજી વડોદરા રહેતા હતા તે વચ્ચે વચ્ચે ઘેર આવતા. તે પ્રમાણે દિવાળી વખતે તે ઘેર આવેલા બાએ કહેલું કે તારા પિતાજી આવશે ત્યારે તારે માટે મીઠાઈ લેતા આવશે પિતાજી આવ્યા ને હાક મારીને મને બોલાવ્યો. એમના હાથમા લાલપીળા રંગની ચોખંડી મીઠાઈ હતી. મને લાગ્યુ, બરફી હશે. પછી તો એમણે ઉપરનો કાગળ ઉઘાડ્યો અને કહ્યુ, 'લે આ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતની મીઠાઈ!' હું બા પાસે ગયો અને કહ્યુ, 'બાપા આ મીઠાઇ લાવ્યા છે તે જો!' મારી માતાની આંખોમાથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી તે બોલી, 'આનાથી વધુ સારી મીઠાઈ બીજી કઈ હોઈ શકે?' છેક ત્યારથી મને ધાર્મિક પુસ્તકો વાચવાનો નાદ લાગ્યો અને હજુ પણ તેવા પુસ્તકોનું સેવન ચાલુ છે.

* * *

અલ્યા બાળકો, તમને ગોવર્ધન પર્વતની પેલી વાતો યાદ છે કે? એ કેવી રીતે ઊભો થયો એ કોઈ જાણો છો? કૃષ્ણે આંગળી અડાડી અને એ ઊભો થઈ ગયો, એ વાત તો જાણે સાચી, પણ એણે આંગળી અડાડી ક્યારે? એ વાત તો તમે જાણતાં જ નથી. ચાલો ત્યારે હુ તમને સંભળાઉં.

ધોધમાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ગોકુળના બધા માણસો તો ભાઈ ગભરાઈ ગયા કે આજે તો બસ આખેઆખુ ગોકુળ પાણીમા ગરક થઈ જવાનું. એ સૌ દોડચા ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા, તો ભગવાને શુ કહ્યુ? 'અરે, એમા શી મોટી વાત છે? આપણી પાસે મોટો ગોવર્ધન પહાડ છે ચાલો એને ઊચકી લાવીએ અને એની છત્રી બનાવીએ. પછી ભલેને ગમે તેટલો વરસાદ વરસે; આપણને એની શી પરવા છે!' આ સાંભળીને લોકો તો ભાઈ મોમા આંગળા ઘાલી ગયા. સવાલ થયો કે આ પહાડ ઊચકાય કઈ રીતે? ભગવાને કહ્યું, 'અરે! શી વાત છે? તમે સૌ પોતપોતાના હાથ લગાવો – બચ્ચાં બુઢ્ઢા, ભાઈ, બહેન સૌ, અને તો ય નહિ ઊચકાયો તો પછી હું બેઠો જ છુ' બધાંએ હાથ લગાવ્યા, પણ એ તો ભાઈ ઊંચકાયો નહિ પણ ભગવાન પછી કાંઈ જોઈ રહે? એણે તો એને આંગળી અડાડી, અને ગોવર્ધન પર્વત ઝટ ઊંચકાઈ ગયો.

તે ભગવાન પોતાની આંગળી ક્યારે અડાડે છે? જ્યારે સૌના હાથ લાગે ત્યારે. પણ જો સૌના હાથ નહિ લાગે, તો એવા આળસુ લોકો માટે ભગવાન તે કાંઈ નવરો છે?

* * *

મહાભારતમા એક કથા આવે છે. સામસામા દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન ખડા છે કોઈ કોઈ પર બાણ છોડતું નથી લડાઈ થભી ગઈ છે. એક છે ગુરુ ને બીજો છે શિષ્ય આવો તાલ જામ્યો છે, ત્ય શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે 'અરે! તું શું જોઈ રહ્યો છે? એ તો તારા ગુરુ છે તુ પહેલા એમની પૂજા કરીશ ત્યારે તને એમનો પ્રસાદ મળશે કે એમને એમ જ!'

કેવી અજબ ભાષા છે?

અર્જુન પ્રણામ તરીકે ત્રણ બાણ ગુરુના ચરણ પાસે છોડે છે, એટલે ગુરુ દ્રોણ એને માથે આશીર્વાદ છોડીને પ્રહાર શરુ કરે છે, ને લડાઈ જામે છે આ બધું તમો જાણો જ છો. આ રીતે સામસામી પ્રાણઘાતક લડાઈ લડનારા પણ એકમેક પર પ્રેમ વહાવી શકે છે પ્રીતિનું આવું અદ્ભુત લક્ષણ આપણા મહાકાવ્યોએ આપણને શીખવ્યું છે.

* * *

એક સાધુ હતો. એનો એક દુર્જનની સાથે પનારો પડચો. સાધુ એને સમજાવવા બહુ બહુ મથ્યો પણ તે કેમે કર્યો સમજ્યો નહીં. છેવટે ગુસ્સે

ચમકતા સાધુ ત્યાંથી જતો રહ્યો. તે રાતે સાધુને સ્વપ્નમાં ભગવાને દેખા દીધી અને કહ્યું, 'અલ્યા મુરખ! એ દુર્જનને હું તો વેઠી લઉં છું, મેં એને આ મારી સૃષ્ટિમાં આશરો આપ્યો છે, તે તું મારા કરતાં ય શુદ્ધ થઈ ગયો કે તારાથી એને જરાયે વેઠી લેવાનો નથી?'

સાધુ ગેંગેફેં થઈ ગયો ને કહેવા લાગ્યો, 'આપ તો પરિપૂર્ણ શુદ્ધ છો.'

ત્યારે ભગવાને કહ્યું, 'હું અતિશુદ્ધ હોવા છતાં જો આ દુર્જનને વેઠી લઉં છું તો તને શું જોર આવે છે?'

આનો અર્થ એ છે કે ભગવાન પર જેને આસ્થા હોય એણે ભગવાને સરજેલા બધા માનવી પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. માનવીના હૃદય પર શ્રદ્ધા ધરાવવી એનું નામ જ આસ્તિકતા.

* * *

આજકાલ જાત્રા કરવી એ સહેલ વાત થઈ પડી છે. આ બેઠા ગાડીમાં કે ઉપડયા જાત્રાએ! અગાઉ તો પગપાળા જવું પડતું. ચાર છ મહિના માટે ઘર છોડવું પડતું અને તો યે કાશ્મીર જેટલે છેટેથી લોકો ગંગા નાહવા કાશી આવતા.

એવા એક શેઠ ૬૮ તીર્થની યાત્રાએ નીકળ્યા. આજકાલ તો કેટલાં તીર્થ છે તેનું યે આપણને ભાન નથી હોતું! એમની સાથે રાંધવાસીંધવા માટે એક નોકર હતો. બધાં તીર્થ નાહીને પુણ્ય કમાઈને બે ય પાછા ઘેર આવ્યા. નોકરે બટાકાનું શાક બનાવ્યું. શેઠ ખાવા બેઠા તો કાંઈ દુર્ગંધ આવે, કાંઈ દુર્ગંધ! માથું ફાટી જાય તેવી! શેઠ પૂછે: 'આ શું બનાવ્યું છે?' નોકર કહે, 'અરે! આ તો બટાકાનું શાક છે. મેં એને ૬૮ તીર્થની યાત્રા આપણી સાથે કરાવી છે અને અડસઠે તીર્થમાં સ્નાન પણ કરાવ્યું છે. તમે એને ખરાબ શેના કહો છો? અને જો અડસઠ તીર્થ નાહેલા બટાકા બગડી ગયા તો આપણી શી દશા થશે?' શેઠ શું બોલે?

*

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

['પ્યારાબાપુ'માં વપરાયેલા કાગળો રૂપાયતન હાથકાગળ કેન્દ્રમાં બનેલા છે.]

અનુક્રમણિકા ....૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૬

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

★

આવા હતા બાપુ ૧ ૨ ૩ દરેકના	૫
ગાંધી ગુરૂ	૧–૨૫
ગીતાજી : એક અધ્યયન	૧–૨૫
અનાહતના પડઘાઓ	૦ ૩૭
મસ્તીની મોજોમાં	–૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	–૭૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	––
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા (છપાય છે)	
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	,,
આવા હતા બાપુ – ૪	,,

પ(ર)ડકું પાનંગને કહે, થાવું ધરણીધર;
શેષ કહે સુણ બાળકા, ગરુડને હામી કર.

ચાદો ચૌદશનો કહે, અંબર ઉજળું કર્યું;
(પછી) ધરણ થિયું, ધોંટી ગિયો, કાજળ મુખમાં રયું.

ટીડ કહે તોખારને, (મને) ઘોડવાનું મન થાય;
(ઈ) ડાબા માંહી ડટાઈ ગ્યું (પણ) તોખારને ન કળાય

કાગ કહે છે હંમને (મને) ઊડવાની એકાગી કળ;
(પણ) મેરામણ મધ્ય આવતાં, કળ ને બળ ગઈ જળ.

તનસુખ ભટ્ટ

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ–આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે. .. . આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઇબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૮

કિસી કી મેહરબાની માંગના અપની આઝાદી બેચના હૈ. —બાપુ

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૨ [૧૨ – ઓક્ટોબર – ૧૯૫૯] અંક ૮ મો

અશાંતિ સિવાય શાંતિ નથી પણ
તે અશાંતિ આપણી પોતાની
આપણા મન જ્યારે વલોવાઈ જશે,
આપણે જ્યારે દુઃખના અગ્નિમાં
ખૂબ તપશું ત્યારે જ ખરી શાંતિ પ્રાપ્ત
કરી શકવાના છીએ —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

ચિ૰ ...

હું તો જરૂર ઇચ્છું કે જેમ તેં ત્રણ વર્ષ આશ્રમમાં કાઢ્યાં તેમ તું જન્મારો કાઢ, અને તે અનિશ્ચિત પણે રહીને અનાયાસે નહીં પણ નિશ્ચય કરીને. તું આશ્રમની છો અને આશ્રમ તારું છે એવું દૃઢતાપૂર્વક માનીને, જાણીને પણ આનો આગ્રહ ન હોય. આની મારા તરફથી તો ઇચ્છા જ હોઈ શકે. તને જ્યા સુધી સહેજે આશ્રમ તારું જ ન લાગે ત્યાં લગી તું નિશ્ચય ન કરી શકે. આ તો મેં તને મારી ઇચ્છા બતાવી.

આ તો થઈ તાગ આશ્રમ જન્મની વાત. બીજો જન્મ દિવસ ૧૩મી જુલાઈએ છે. મારા આશીર્વાદ તો છે જ. તારી ઊંચામાં ઊંચી અભિલાષાઓ બર આવો તે દિશામા તારા પ્રયત્નો છે જ એટલે મને શંકા નથી એટલું આયુ અને એટલાં આરોગ્ય પણ સાથે હોવાં જોઈએ તે પણ રહેશે એવું હું માનું છું. પણ ત્રણેનો આધાર છેવટે તો તારી કે મારી ઉપર નથી. બધું તેને સોંપ્યું છે. તેને ફાવે તેમ કરે. અને જે કરે તે કુશળ જ હોય તેરમી તારીખનો તારો હિસાબ મોકલજે. તે દિવસે કયા નિશ્ચય કરે છે તે લખજે. જન્મતિથિને દિવસે કંઈક પણ નવો નિશ્ચય કરવાનું હું સહુને સૂચવું છું એ તો તું જાણે છે ના? જ્યોતિષિના કથન ઉપર કશો વિશ્વાસ ન રાખ. તેનો વિચાર સરખો યે છોડી દે. તેમનાં કથન ખરાં હોય તો યે તે જાણવાથી કશો લાભ નથી. હાની સ્પષ્ટ છે. જેના સંગમાં–વ્યક્તિ, સમાજ કે સંસ્થા–માં અપૂર્ણતા લાગે ત્યાં પૂર્ણતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો આપણો ધર્મ છે. જો ગુણ કરતાં દોષ વધી જતા હોય તો તેનો ત્યાગ–અસહયોગ–ધર્મ છે. આ શાશ્વત સિદ્ધાંત છે... .... મેં તો તને અમુક સ્થિતિમાં મનુષ્ય માત્રનો જે ધર્મ માન્યો છે તે બતાવ્યો.

બંગાળમાં તો રોજ ધોળે દહાડે સેંકડો બકરાં કે ઘેટાં કાપી માતાને કલકત્તામાં ચઢાવવામાં આવે છે તે અટકાવવાને સારુ યોગ્યતાની યાચના ઈશ્વર પાસે કરી રહ્યો છું.

મનુષ્ય પોતાને ગોપીની ઉપમા આપે છે તે કેવળ ભક્તિભાવે થતું હોય તો તેમાં હું કંઈ ખોટું નથી જોતો ઈશ્વર આગળ બધા અબળા જ છે.

સ્વરાજમાં માણસો હિમાલયની ટોચની ને ઉત્તર ધ્રુવની શોધ કરવા જરૂર નીકળશે. સામાન્ય ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન લાભદાયી માનું છું. મારા ખોરાકના પ્રયોગોથી મને ગેરલાભ નથી થયો. તે આઠ વર્ષ સુધી પણ ચાલ્યો છે ને સાત દિવસ પણ ચાલ્યો છે... .... સોનો ડાયટમાં લાભ છે જ.

૩૦–૬–૩૨

અરીસા રાખજો બે બે*

દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી

ભગવાને આપણને માણસનો અવતાર આપ્યો છે તે સફળ કરવાનો ઉપાય એ છે, કે રસ્કિને સૂચના કરી છે (સેસમી એન્ડ લિલીઝ ૧૮૭૧ની પ્રસ્તાવના) તેમ આપણે બે અરીસા રાખવા, અને એકમાં જેમ આપણું મુખ જોઈએ તેમ બીજા અરીસામાં આપણું મન જોવું, તથા કામક્રોધમદલોભમોહઆદિષડ્રિપુરૂપી મેલ ધોઈ નાખીને મનને સત્ય, પ્રીતિ, દાન, દયા, શુચિતા આદિ સદ્ગુણોના શૃંગાર સજાવવા આમ આપણે કરિએ એટલે આપણા પિતા પરમેશ્વર જેવા પૂર્ણ છે એવા પૂર્ણ આપણે પણ બનિએ અથવા બીજી રીતે કહિએ તો, ‘સુંદરવર શામળિયા’ના દર્શનાર્થે પરમધામને સંકેત સ્થાને પહોચવા બની ઠનીને નિકળી પડેલી અભિસારિકાની યોગ્યતા આપણે પ્રાપ્ત કરિએ

દોષને કેમ વારવા અને ગુણ કેમ ખીલવવા તે વિષે અધિકારીઓએ કરેલા સદુપદેશનો તથા એ સદુપદેશને અનુસરનારા મહાજનનો પરિચય આપણે આ સો પાનામાં કરવાના છિએ.

☆ ☆ ☆

પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષેત નરશ્ચરિતમાત્મનઃ।
કિં મે પશુભિસ્તુલ્યં કિં મે તુલ્યં સુરૈઃ સહ॥

‘નિત્ય ઊઠીને માણસે પોતાના વર્તન વિષે વિચાર કરવો, કે એ વર્તનમાં પશુને શોભે એવું શું છે અને રાજરાજેશ્વરની સંતતિને છાજે એવું શું છે ’

આપણા જ્ઞાનીઓ સમજે છે કે માણસે આત્મદર્શન કરવું એટલે પોતે પોતાને જોવો એ જ પ્રમાણે દેલ્ફીમાં યવન(ગ્રીક) લોકોનું મોટું દેવાલય હતું તેના ઉપર સોનેરી અક્ષરે કોતરેલા ત્રણ મહાવાક્ય માંહેનું એક મહાવાક્ય આ છે

‘તને પોતાને જાણ તું ’

‘આપણે ઊંચે ચડવું હોય તો તેનું પહેલું પગથિયું એ છે કે આપણે આપણને પોતાને ઓળખિએ એટલે આપણી નબળાઈઓ, ભૂલો, દોષ અને પાપ જાણિએ જોયા કરીને ઈશ્વરકૃપાથી આપણે તેનો પરાભવ કરિએ અને તેનાથી આપણું મુખ ફેરવીને ભગવત્સંમુખ બનિએ’ (ટ્રાયોન એડવર્ડ્સ ‘વિચારકોષ’).

☆ ★ ☆

‘રાત પડે એટલે આપણે આપણી આગળથી લેખું લેવું - આજ કઈ નબળાઈનો મેં પરાજય કર્યો છે! ક્યા મનોવિકારના હું સામો થયો છું! કઈ લાલચનો મેં વિરોધ કર્યો છે? કયો ગુણ મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે? દિવસે દિવસે જો આપણે આપણા દુર્ગુણોને હૃદયના ન્યાયાસન આગળ અપરાધીના પાંજરામાં ઊભા કરિએ તો તે તેની મેળે પાતળા પડે’ (સેનેકા)

★ ★ ☆

‘ત્યાં લગી તું નિદ્રા ન કરતો જ્યાં લગી તે વીતેલા દિવસના કામકાજનું સિંહાવલોકન કરી લીધું ન હોય સદાચારથી હું ક્યે ઠેકાણે ચલિત થયો છું? કયું કર્તવ્ય કરવાનું હું ચૂકી ગયો છું? આમ પહેલેથી છેલ્લે લગી જોઈ જા અને અંતે ભૂંડું કર્યું હોય તેનો પસ્તાવો કર તથા ભલું કર્યું હોય તેથી આનંદ પામ’ (પ્રુથાગોરાસ)

☆ ☆ ☆

‘પોતાના મનનો રાજા જ એક સાચો રાજા છે’ (કેડ)

☆ ☆ ☆

‘કાળ ઉપર તારી કોઈ જાતની સત્તા નથી અનાચારમાં બુડેલી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવો તે કાર્ય તારાથી ન બને. પણ એક માણસ ઉપર તારી નિરંકુશ પ્રભુતા છે એને તું મૃત્યુસંસારસાગરથી બચાવી લે ને સજ્જન બનાવી દે’ (કાર્લાઈલ).

☆ ☆ ☆

‘તને પોતાને તું ભલો માણસ બનાવી દે, એટલે જગતમાં એક લફંગો તો ઓછો થયો જ એ વાત નક્કી થઈ જાય’ (કાર્લાઈલ)

☆ ☆ ☆

જે પોતાનો સ્વભાવ સુધારે છે તે જેનું પોતે એક અંગ છે તે અખિલબ્રહ્માંડને સુધારે છે’ (રીડ)

☆ ☆ ★

જો એકેએક માણસ એક માણસને સુધારે તો માનવજાતિ સમસ્ત સુધરી જાય ’ (મી. સુંદરભાઈઓ’)

☆ ☆ ★

હું આજ એવું કાંઈક કરું જેથી કરીને દુનિયાના શોકરાશિમાંથી થોડોક શોક તો ઓછો થાય અને પ્રભુ મારા ઉપર એટલી દયા કરે કે આનંદની નાનકડી ઢગલીમાં હું એક કણીનો જ ભલે પણ વધારો કરું સ્વાર્થી કામથી કે વિચાર્યા વિના ઉચ્ચારેલા શબ્દથી શત્રુને કે મિત્રને હું સંતાપું નહિ જેને સહાયતા કરવી ઘટે એવા કાર્યના સામું જોયા વિના હું ચાલતો ન થાઉં અને કોઈનો બચાવ કરવો ઘટે ત્યાં મૌન ધરીને દોષે ન ભરાઉં’

* ‘વિશ્વસંહિતા’ના આગામી ત્રીજા મણકાની આ પ્રસ્તાવના છે.

તો રોતાં કેમ નથી? — 'ગિરિરાજ'

[બુદ્ધકથા]

ભગવાન બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. તે વખતે એક એવા ગૃહસ્થની ભિક્ષુઓને વાત કહી કે જેના પુત્ર મરી ગયો હતો.

સામાન્ય રીતે આજુબાજુમાં કોઈનું પણ મૃત્યુ થાય ત્યારે ભગવાન બુદ્ધ આશ્વાસન આપવા ઘેર જતા. તેમ આ ગૃહસ્થના પુત્રનાં મૃત્યુ વખતે પણ બુદ્ધ ભગવાન તેમને ઘેર ગયા. ભગવાન બુદ્ધને જાતા જ તે ગૃહસ્થ તેમના પગમાં પડી ગયો અને ગળગળો થઈ ગયો. બુદ્ધે પૂછ્યું, 'આયુષ્માન! કેમ, શું ચિન્તા કરે છે?'

'હા, ભન્તે! જ્યારથી પુત્ર મર્યો છે ત્યારથી હું દુઃખમાં પડયો છું.'

'આયુષ્માન! જેનો તૂટવાનો સ્વભાવ છે તે તૂટી જાય છે. જેનો નાશ થવાનો સ્વભાવ છે તે નાશ પામે છે. તે ન એકના પર આવે છે કે ન એક ગામમાં. ત્રણે ભવનમાં કંઈ પણ એવું નથી જેનો નાશ ન થાય. તે જ અવસ્થામાં રહેવાવાળો એક પણ શાશ્વત સંસ્કાર નથી. બધાં પ્રાણી મરણ-શીલ છે. સંસ્કાર અનિત્ય છે, તૂટવાવાળો છે. પૂરાણા પંડિતોએ પણ પુત્રોનાં મૃત્યુ પર 'નાશ પામવાવાળો નાશ પામ્યો.' વિચારી ચિંતા ન કરી.'

આમ કહી બુદ્ધે પૂર્વ જન્મની એક કથા કહી.

પૂર્વ સમયમાં વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તના રાજ્ય કાળમાં બોધિસત્વ વારાણસીની બાજુના ગામમાં બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ લઈ ખેતીકર્મ કરી જીવન વિતાવતો હતો. તેને પુત્ર અને પુત્રી એમ બે બાળકો હતા. મોટી ઉંમર થતાં તે પુત્રને માટે સમાન કુળની છોકરી લઈ આવ્યો અને તેમનાં લગ્ન કર્યાં.

દાસીની સાથે તેઓ છ જણાં થયાં—બોધિસત્વ, પત્ની, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધુ અને દાસી. તેઓ ખૂબ સંપથી, આનંદ અને પ્રેમપૂર્વક રહેતાં હતાં. બોધિસત્વ પાચેયને આ રીતે ઉપદેશ આપતો—તમે, જે મળે તેમાંથ દાન કરજો, શીલની રક્ષા કરજો, ધાર્મિક વ્રતો પાળજો, મરણ-સ્મૃતિ ધ્યાનમાં રાખજો, પોતાનાં મરણનો વિચાર કરજો. બધાંનું મરણ નિશ્ચિત છે, જીવન અનિશ્ચિત છે, બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે, ક્ષય-વ્યય સ્વભાવવાળો છે. રાત દિવસ અપ્રમાદી થઈને રહેજો.

પાચેય 'સારૂ' કહી, ઉપદેશ ગ્રહણ કરી, અપ્રમાદી બની, મરણ-સ્મૃતિ ધ્યાનમાં રાખી રહેતાં હતાં.

એક દિવસ બોધિસત્વ પુત્રની સાથે ખેતર પર જઈ, ખેતર ખેડી રહ્યો હતો પુત્ર ખેતરનો કચરો ભેગો કરી બાળી રહ્યો હતો તેની નજીક એક દરમા એક ઝેરી સાપ રહેતો હતો ધુમાડો આંખોમા ગયો આથી કોપિત થઈ, મહાર ની કળી ચારે ય દાત જોરથી દબાવી તેને ડસ્યો તે તરત જ નીચે પછડાઈને મરણ પામ્યો હળ હાકતો બોધિસત્વ પાછો ફર્યો ત્યારે પોતાના પુત્રને નીચે પડેલો જોયો બળદને ઊભા રાખ્યા અને જોયુ તો તે મરેલો લાગ્યો તેને ઉપાડી એક વૃક્ષના છાયા નીચે સુવાડી દીધો તે ન રોયો ન પોક મૂકી આમ અનિત્યતાનો વિચાર કર્યો કે તૂટવાનો સ્વભાવવાળો તૂટી ગયો, મરણ સ્વભાવ વાળો મરી ગયો, બધું અનિત્ય છે, મરણ શીલ છે ને તે શાતિથી પૂર્વવત ખેતર ખેડવા લાગ્યો

થોડી વાર પછી તેણે ખેતર પાસેથી નીકળતા એક વિશ્વાસુ માણસને જોઈને પૂછયુ, 'મિત્ર ઘેર જાઓ છો?'

'હા'

'તો મારે ઘેર જઈને બ્રાહ્મણીને આટલુ કહેશો? કે આજ હમેશની જેમ બે જણનુ ભોજન ન મોકલે પણ એક જ જણનુ ભોજન મોકલે રોજ દાસી જ ભોજન આપી જાય છે પણ આજ ચારે જણા શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, હાથમા સુગધિ ફૂલ લઈને આવે '

તેણે 'ઠીક' કહી બ્રાહ્મણીને એમ જ જઈને કહ્યુ

'તાત! આ સંદેશો તમને કોણે દીધો?'

'આર્યે! બ્રાહ્મણે '

બ્રાહ્મણી સમજી ગઈ કે મારો પુત્ર મરી ગયો છે પણ તે જરાય ધ્રુજી નહી કે અસ્વસ્થ થઈ નહી, આમ સુસયમ ચિત્ત વાળી તે સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી, હાથમા સુગધિ ફૂલ લઈ ભોજન લઈ બાકીના બીજા ઓની સાથે ખેતરે પહોચી એક પણ ન રોઈ, ન અસ્વસ્થ થઈ બોધિસત્વે જ્યા પુત્ર પડયો હતો ત્યા જ બેસીને ભોજન કર્યું ભોજન પછી બધાએ લાકડા ભેગા કર્યા ચિતા પર પુત્રને રાખી, સુગધિત ફૂલોથી પૂજા કરી આગ લગાવી કોઈની પણ આખમાથી એક બુદ પણ આસુ ન પડયુ બધાએ મરણાનુસ્મૃતિનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમના આ શીલના તેજથી ઈન્દ્રનુ ભવન ગરમ થઈ ગયુ.

ઈન્દ્ર ગભરાયો અને વિચાર્યું – કોણ છે? કે જે મને મારા સ્થાનથી ચ્યુત કરવા માગે છે? જાગે જાણ્યુ કે તેઓના ગુણ તેજથી જ મારો મહેલ ગરમ થયો છે ત્યારે તે પ્રસન્ન થયો અને વિચાર્યું કે મારે તેઓની પાસે જઈ વધુ પરીક્ષા કરવી અને પછી તેમના ઘરને સાત રત્નોથી ભરી દેવા તે તરત ત્યા પહોચ્યો અને અગ્નિદાહના સ્થાન પર એક બાજુ ઊભો રહીને બોલ્યો, તાત! શુ કરો છો?'

'સ્વામી એક મનુષ્યને બાળી રહ્યા છીએ '

'મને તો એવુ લાગે છે તમે મનુષ્યને નથી બાળી રહ્યા પણ એક હરણને મારીને શેકી રહ્યા છો '

'નહી, સ્વામી! મનુષ્યને જ બાળી રહ્યા છીએ '

'તો કોઈ દુશ્મન મનુષ્યને બાળી રહ્યા હશો?'

'સ્વામી! દુશ્મન મનુષ્ય નથી, ઓરસ પુત્ર '

'તો અપ્રિય પુત્ર હશે '

સ્વામી! મારો અતિ પ્રિય એકનો એક પુત્ર છે '

'તો રોતા કેમ નથી?'

બ્રાહ્મણે ન રોવાના કારણ આપતા કહ્યુ –

'જેવી રીતે સાપ પોતાની કાચળીને ઉતારીને ચાલ્યો જાય છે તેવી રીતે (પ્રાણી) પોતાના શરીરને છોડીને ચાલ્યો જાય છે આ રીતે ભોગ હીન શરીરનો નાશ કરવા જ્યારે તેને બાળી નખાય છે ત્યારે તે સગાવહાલાના આક્રદને નથી જાણતો માટે હુ તેનુ દુ ખ નથી કરતો, નથી રોતા તે જે એની ગતિ હશે ત્યા ગયો.

ઈન્દ્રે બોધિસત્વની વાત સાંભળી બ્રાહ્મણીને પૂછ્યું, 'મા! તારો તે શું થતો હતો?'

'સ્વામી! દસ મહિના કુખમાં રાખી, સ્તનપાન કરાવી, પાળ્યો પોષ્યો પુત્ર.'

'મા! પિતા ભલે પુરુષ હોવાને લીધે ન રૂવે, પણ માતાનું હૃદય તો કોમળ હોય છે. તું કેમ નથી રોતી?'

તેણે ન રોવાનાં કારણ કહેતાં કહ્યું: 'વગર બોલાવ્યો ત્યાંથી આવ્યો, વગર આજ્ઞાએ અહીંથી ગયો. જેવી રીતે આવ્યો તેવી રીતે ચાલ્યો ગયો. તેમાં હવે રોવું, કૂટવું શું? સળગતો જતો તે સગાંવહાલાનાં રોવાકૂટવાને નથી જાણતો. માટે હું તેનું દુઃખ નથી કરતી, નથી રોતી. તે જે એની ગતિ હશે ત્યાં ગયો.'

પછી ઈન્દ્રે બ્રાહ્મણીની વાત સાંભળીને બહેનને પૂછ્યું. 'અમ્મ! તારો તે શું થતો હતો?'

'સ્વામી! મારો ભાઈ થતો હતો.'

'અમ્મ! બહેનોને ભાઈ પર ખૂબ પ્રેમ હોય છે તું કેમ રોતી નથી?'

તેણે પણ ન રોવાનાં કારણ કહેતાં કહ્યું –'જો રોઉં તો કૃષ થઈ જાઉં, તેથી મને શું ફાયદો થાય? અમારા જાતિ મિત્ર તથા સુહૃદોને તેથી વધારે ઘૃણા થશે. સળગતો જતો તે સગાવહાલાનાં રોવાકૂટવાને નથી જાણતો માટે હું તેનું દુઃખ નથી કરતી, નથી રોતી. તે જે એની ગતિ હશે ત્યાં ગયો.

ઈન્દ્રે બહેનની વાત સાંભળીને તેની પત્નીને પછી પૂછ્યું.

'અમ્મ! તારો તે શું થતો હતો?'

'સ્વામી! મારો પતિ હતો.'

'પતિનાં મૃત્યુથી સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ જાય છે, અનાથ બને છે. તો તું કેમ નથી રોતી?'

તેણે પણ પોતાનાં ન રોવાનું કારણ બતાવતાં કહ્યું.

'જેમ બાળક ચાલ્યા જતા ચંદ્રમાને જોઈને (તેને લેવા માટે) રૂવે છે. તેવું જ તેનું વર્તન છે જે કોઈ મરેલાંને માટે રૂવે છે. સળગતો જતો તે સગાંવહાલાંનાં રોવાકૂટવાને નથી જાણતો. માટે હું તેનું દુઃખ નથી કરતી, નથી રોતી. તે જે એની ગતિ હશે ત્યાં ગયો.'

ઈન્દ્રે પત્નીની વાત સાંભળી દાસીને પૂછ્યું.

'અમ્મ! તારો તે શું થતો હતો?'

'સ્વામી! મારો આર્ય.'

'જરૂર તેણે તને હેરાન કરીને, મારીને કામ લીધું હશે, તેથી જ તું વિચારતી હઈશ કે હાશ, સારું થયું તે મરી ગયો. અને તેથી જ તું રોતી નથી. કેમ ખરું ને?'

'સ્વામી! આવું ન બોલો. આ તેમને યોગ્ય નથી ક્ષમા, મૈત્રી તથા દયાથી ભરેલા આર્યપુત્ર હૃદયથી માનેલા પુત્ર સમાન હતા.'

'અમ્મ! તો તું કેમ રોતી નથી?'

તેણે પણ પોતાનાં ન રોવાનું કારણ કહેતાં કહ્યું, 'જેમ તુટેલો ઘડો સંધાતો નથી (અને તે માટે રોવું નકામું છે.) એવું જ તેનું વર્તન છે જે મરેલાં માટે રૂવે છે. સળગતો જતો તે સગાંવહાલાંનાં રોવાકૂટવાને નથી જાણતો. માટે હું તેનું દુઃખ નથી કરતી, નથી રોતી. તે જે એની ગતિ હશે ત્યાં ગયો.'

ઈન્દ્રે બધાંની ધર્મ-કથા સાંભળી પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું, 'તમે અપ્રમાદી થઈ મરણાનુસ્મૃતિનો અભ્યાસ કર્યો છે. હવેથી તમે પોતાના હાથથી કામ ન કરતા. હું ઈન્દ્ર દેવ છું. હું તમારું ઘર અનંત સાત રત્નોથી ભરી દઈશ. તમે દાન કરજો, શીલ રાખજો, ધાર્મિક વ્રત કરજો અને અપ્રમાદી રહેજો.'

આમ ઉપદેશ આપી. તેમનાં ઘરને અસીમ ધનથી ભરી ઈન્દ્ર અલોપ થઈ ગયો.

બુદ્ધની આ કથા સાંભળી તે ગૃહસ્થને ખૂબ શાંતિ મળી અને દુઃખ શમી ગયું. વાત આટોપતા બુદ્ધ બોલ્યા: 'તે વખતે દાસી અજ્જુત્તરા હતી, છોકરી ઉત્પલ વર્ણા હતી. પુત્ર રાહુલ હતો, માતા ખેમા હતી અને બ્રાહ્મણ તો હું જ હતો'

છૂટાછવાયા પ્રસંગો

છગનલાલ જોષી

સાબરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજી કકડતી ટાઢમાં પણ નહીં કોઈ હૃદયકુંજ'ના ફળીયામાં સૂઈ જતા. ૧૯૨૩ના શિયાળામાં એક રાતે હિમ પડ્યું છતાં તેમણે ખાટલો ન ખસેડાવ્યો. પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના અમે અતિશય ટાઢી લાગવાથી ખુલ્લામાં ન કરતાં ઓરડી પર કરી. ગાંધીજી સવારમાં ગરમ પાણી પી ૭ વાગે નિયમ પ્રમાણે ફરવા નીકળ્યા. આશ્રમનો મંત્રી હોવાથી હું પણ તેમની સાથે ફરવા જતો. ચંપલમાં ટાઢને લીધે પગ ન પેસે. શરીર ટાઢથી ધ્રૂજવા લાગ્યું પણ ગાંધીજી તો નિયમ પ્રમાણે સાબરમતી જેલના દરવાજાના થાંભલાને લાકડી અડાડ્યા બાદ જ પાછા ફર્યાં. આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે પપૈયાનાં ઝાડ હિમથી બળેલાં જોયાં. કુંડીનું પાણી ઠરીને હિમ થઈ ગયેલું. તે બરફના કકડા બાળકોએ બતાવ્યા ત્યારે ગાંધીજીને ખાતરી થઈ કે આશ્રમમાં રાતે ૩૪° કે તેથી નીચે પારો ઊતર્યો હશે. એવી ટાઢમાં પણ તેઓ ખુલ્લામાં સૂઈ ગયેલા એ જ ખરા આશ્ચર્યની વાત હતી.

* * *

યરવડા જેલમાં મને ગાંધીજી પાસે મૂકવામાં આવેલો તે વખતનો આ પ્રસંગ છે. હું સાવ અણઘડ માણસ રહ્યો. માલિસ કરતાં જન્મારામાં શીખેલો નહીં. ખોરાકના પ્રયોગોને લીધે ગાંધીજીની તબિયત લથડી હતી. પગની પિંડીની માલિસ કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. મેં ગરમ તેલ લીધું. આંગળાં વડે પિંડી પર તેલ ચોળ્યું, ને આંગળાંથી પગ ઘસવા ને દબાવવા લાગ્યો. ગાંધીજી કહે 'છગનલાલ માલિસ આમ ન થાય હથેળીથી થાય.' એમ કહી મારી પિંડી પર હથેળીથી માલિસ કરી મને પદાર્થપાઠ આપ્યો. સરદાર સાહેબ બાજુમાં બેઠા બેઠા પરબીડિયાં બનાવતા હતા. હું તો શરમાઈને ભોંય ભેગો થઈ ગયો. પાંચ મહિનામાં થોડુંક માલિસ કરતાં શીખ્યો. ગાંધીજીની છાતી પર માલિસ કરતાં તે પરના વાળ તણાતા. મારા કરતાં કોઈ હજામ માલિસ કરે તો સારું, એમ સરદાર સાહેબને લાગ્યું એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ગાંધીજીએ મારો એ 'અધિકાર' બીજા કોઈને લેવા દીધો જ નહીં. એ વખતે મેં જોયું કે ગાંધીજી સાચે જ ગુડાકેશ છે. છાતી પર વીસ મીનીટ કે અર્ધો કલાક મેં માલિસ કર્યું છે ને એ દરમ્યાન ઘણીયે વાર તેમને ઘસઘસાટ ઊંઘતા જોયા છે.

* * *

૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં હરિજન કાર્યને અંગે ૨૧ દિવસનો ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ઉપવાસ ૮મી મેથી શરૂ થવાનો હતો. ઉપવાસ ન આદરવાની વિનવણી કરનારા તારો ને કાગળો દેશપરદેશથી આવવા લાગ્યા. તે ઉપરાંત અનેક શુભેચ્છકો, મિત્રો, સગાઓ જાતે મળીને પણ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ ચર્ચાઓ આમરક વાળા જે વિભાગમાં થતી ત્યાં સરદાર સાહેબ જઈ શકતા નહીં. પણ આજ પડખ લાયી આવ્યા પછી ફરતી વખતે

ગાંધીજી યા મહાદેવભાઈ તે દિવસે કોની કોની મુલાકાત થઈ, શી શી વાતો થઈ, તેનો સાર સરદાર સાહેબને કહેતા. તે હું પણ સાંભળતો. ઉપવાસ શરૂ કરવાનો દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો હતો તેમ તેમ ગાંધીજીના ઉત્સાહ અને આશા વધતા હતા. તે અરસામાં રાજાજી ને શ્રી શંકરલાલ મેંકરે ગાંધીજીને બહુ આર્જવપૂર્વક કહ્યું કે, 'તમે ૨૧ ઉપવાસ કરી શકો એવું હવે તમારું શરીર જ રહ્યું નથી ન કરે નારાયણ ને અમને એમ લાગે કે હવે તો તમારા છેલ્લા શ્વાસ ચાલે છે, અને ડાકટરો પણ અમારા મતને મળતા થાય, ને તમારું શરીર તપાસી ડાકટર ઉપવાસ છોડવાની આગ્રહભરી સલાહ આપે, તો તમારે ઉપવાસ છોડવો જોઈએ ' આ ઉપવાસ કરવાનો આદેશ અંતર્યામી તરફથી મળ્યો છે એટલે તેમાં કુશળ જ થવાનું છે એવી ગાંધીજીને પાકી ખાતરી હતી એ દૃઢ શ્રદ્ધાને હલાવે એવી સબળ દલીલો રાજાજી ને શંકરલાલભાઈએ કરી એટલે ગાંધીજીનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠ્યો, ને તેમણે કહ્યું · 'તમે મારી જીવંત શ્રદ્ધાને હણાવવા માગો છો? હું જે કહું તેના પર તમને આસ્થા બેસતી નથી; અને ડાકટરો મારી નાડ તપાસ, હૃદયના ધબકારા જુએ, લોહીનું દબાણ માપે, તે જે કંઈ કહે તેના પર તમે શ્રદ્ધા રાખો છો? આવી ડાકટરી તપાસ ન જ કરવી જાઈએ, એવો મારો આગ્રહ છે.' આથી પણ વધુ આકરા વેણ ગાંધીજીએ સંભળાવ્યા હશે ત્રણ કલાક પછી સાંજે ફરતા વાતો કરતી વખતે પણ એ ઉકળાટ શમ્યો નહોતો બીજે દિવસે સવારે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ગાંધીજી રાતના ત્રણ વાગે ઊઠ્યા, ચારની પ્રાર્થના થઈ જેલ ખૂલવાના પોણાસાતના ઘંટા થયા. પણ જેલર હજુ અમારા યાર્ડમાં આવ્યા નહીં. એટલે ગાંધીજીને તાલાવેલી થવા લાગી. ગાંધીજી કહે: 'છગનલાલ, આ ચિટ્ઠી પણ કુટીમાં રાજાજીને તરત જ પહોંચાડે એવું જેલરને કહેવડાવો એ ચિઠ્ઠી રાજાજીને નામે હતી ને તે આ પ્રમાણે હતી: 'તમે મને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છો કાલે મેં તમને ને શંકરલાલને બહુ જ દૂભવ્યા. મને ક્ષમા આપો એમ કહેવાની જરૂર નથી, કેમકે ક્ષમા તો તમે મને માગ્યા પહેલા જ આપી છે. પણ મેં કાલે બેવકૂફીથી જે વસ્તુની ના પાડી ને જ વસ્તુ કરવા હવે હું તૈયાર છું. હમણા તેમ જ તમે જ્યારે પૂછો ત્યારે હું કોઈપણ ડાકટર પાસે તપાસ કરાવવા તૈયાર છું. શરત એટલી જ કે સરકારની પરવાનગી મળવી જોઈએ. મને લાગે છે કે એ તપાસનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ ન કરવું જોઈએ, કેમકે એનો રાજદ્વારી ઉપયોગ થવાનો ભય રહે છે. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ડાકટર પાસે તપાસ કરાવો તો તેથી ઉપવાસનો આરંભ અટકવાનો નથી. આપણે મળીશું ત્યારે વધારે વાત કરીશું. આ ગઈ કાલે મારા હૃદયમાં મેલ ગરી ગયો તે કાઢી નાખવાને માટે જ લખું છું. તમને તથા શંકરલાલને સ્નેહસ્મરણ —બાપુ. ૫–૫–૩૩.'*

* * *

શ્રી દેવદાસ એક વરસ દિલ્હીની જામિયા મિલિયામાં કાંતણપીંજણના શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા તે વખતે તેઓ તેમના ભત્રીજા—શ્રી હરિલાલના નાના દિકરા—રસિકને પણ સાથે લઈ ગયા હતા. તેને ટાઈફોઈડ થયો, તે જીવલેણ નીવડ્યો. તેના અવસાનના ખબર આશ્રમમાં આવ્યા, તેને બીજે દિવસે સવારે હું રામેતા મુજબ ગાંધીજી સાથે ફરવા ગયો ત્યારે તેમણે અંગ્રેજી અને દેશી વૈદકને લગતી વાતો કરી આવા ટાઈફોઈડ તાવમાં પણ ઘણા ડાકટરો દરદીને દૂધ આપવાનો આગ્રહ રાખે છે એ બરાબર નથી નિસર્ગોપચાર પ્રમાણે આવા તાવમાં દૂધ તો અપાય જ નહીં, થોડીક વાર પછી કહે · 'છેલ્લી ઘડીએ હોજરી કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ હોય ત્યારે પણ, ઈન્જેકશન દ્વારા દરદીઓને ખોરાક આપવામાં ડાકટરો માને છે ' એના એક બે દાખલા આપી પછી કહેવા લાગ્યા ·

'છગનલાલ, આટલી વસ્તુ તમે ઉદ્યોગમંદિરની રોજનીશીમાં નાંધી રાખજો. હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોઉં ને મરવા પડ્યો હોઉં ત્યારે, ગમે તેવા મોટા કુશળ વૈદો કે ડાકટરો ભારપૂર્વક કહેતા હોય તોપણ, કૃત્રિમ રીતે ખોરાક આપી મને જિવાડવાનો પ્રયત્ન કરવા દેશો નહીં. ઈન્જેકશન યા ગુદા વાટે મારા શરીરને ખોરાક ન અપાવા દેશો આ વાત ઠીપડી જ છે ત્યારે બીજી પણ બે વાત કહી દઉં. મને ભાનમાં લાવવા માટે કોઈ ડાકટર બ્રાન્ડી કે બીજો દારૂ શરીરે ચોપડવાનું કહે તો તમે તેની સામે ઝૂઝજો તમને બાધા કે વેદિયાનો શિરપાવ ડાકટરો કે વૈદો આપે તોપણ—તમે મારા વારસ છો, નજીકના સગા

* ચિઠ્ઠી મળી તે જ દિવસે રાજાજી હસતા હસતા જેલમાં ગયા ને કહ્યું 'આપે ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નહોતી. આપના કરતા વધારે તો અમે ચિડાયા હતા અમે હવે તપાસ ન કરાવવાનું જ નક્કી કર્યું છે '

છો એ વધારે સમજો, એમ માની — મારા બેભાન થયેલા શરીરને દાક્તર ન જ અડે તે માટે કાળજીભર્યું પ્રયત્ન કરજો અને છેલ્લું મારો દેહ જ્યાં પડે ત્યાં જ, એટલે કે તે જ ગામમાં અગ્નિસંસ્કાર કરજો. મારા શબને કોઈ પણ બીજે સ્થળે લઈ જવાનો આગ્રહ રાખવાનો નથી '

આ ત્રણે વસ્તુ મારી તે દિવસની વાસરીમાં લખી રાખી હતી પણ ૧૯૩૩માં આશ્રમ જપ્ત થઈ જતા એ વાસરી રફેદફે થઈ ગઈ છે એટલે ગાંધીજીના ચોક્કસ શબ્દો ટાંકી શકાયા નથી, પણ તેનો ભાવાર્થ આપ્યો છે

* * *

૧૯૨૨ ની લાહોરની મહાસભા પછી, મહાસભાની તમામ કચેરીઓમાં તેમ જ મહાસભાનો પ્રભાવ જેના પર હોય એવી સંસ્થાઓમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવવો જોઈએ એવો પ્રચાર કરવા નીકળેલા ડા. હરડીકર ગાંધીજી પાસે આવ્યા આશ્રમમાં ધ્વજ રોપવો જોઈએ ને ધ્વજ વંદનની ક્રિયા નિયમિત થવી જોઈએ એવી દલીલ ગાંધીજી સાથે કરવા લાગ્યા ગાંધીજીએ મને બોલાવ્યો. શરૂઆતમાં તો ધ્વજનું માપ ધ્વજસ્તંભની ઊંચાઈ સ્થળ વગેરેની વાતો થઈ પણ એ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં જ ગાંધીજી બોલી ઊઠ્યા 'સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવું ધ્વજારોપણ આજે કરવું મને વાજબી લાગતું નથી એક વાર આશ્રમમાં ઝંડો ફરકાવ્યો, તો તે ઝંડાને પ્રાણ સમાન સાચવવાની આશ્રમમાં તાકાત હોવી જોઈએ ઝંડાની શાન સાચવવાને જાનની કુરબાની કરવા આશ્રમે તૈયાર રહેવું જોઈએ એ તૈયારી આજે આશ્રમ — ઉદ્યોગ મંદિર — માં નથી ધ્વજને કારણે કદાચ આખું આશ્રમ ભસ્મીભૂત થવા તૈયાર નહીં થાય તેથી ડા. હરડીકર, મારી સલાહ છે કે આશ્રમમાં રાષ્ટ્રધ્વજ રોપવાનો આગ્રહ હાલ ન રાખશો '

* * *

૧૯૨૪માં ગાંધીજીએ શ્રી. રામદાસને રોજ એક કલાક ગુજરાતી સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ભણાવવાનો નિયમ કરેલો તેમાં 'હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી ' તથા 'યંગ ઈન્ડિયા'ના લેખો ને તેનું ભાષાંતર વગેરે શીખવતા તે અરસામાં અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપાલિટીના નવા હોલમાં મહાસમિતિની બેઠક ભરાઈ તેની સભાઓ મોડી રાત સુધી ચાલતી સવારના ૮થી રાતના ૧૦ સુધી ગાંધીજી દેશનેતાઓ સાથે કંઈ ને કંઈ મંત્રણાઓમાં રોકાયેલા હોય એ દિવસોમાં એક વાર તેઓ રાતે ૧૧ વાગે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા, ને બાને પૂછવા લાગ્યા 'રામો ક્યાં છે ' બા કહે 'સૂઈ ગયો છે થાક્યો પાક્યો છે ઉઠાડવો નથી ' ગાંધીજી કહે 'પણ એને રોજ એક કલાક ભણાવવાનો નિયમ કર્યો છે રામો ના પાડે તો જ મારાથી સૂઈ શકાય ' પણ એમ કંઈ નિયમભંગ થાય ? રામદાસને જગાડી થોડું પણ શીખવ્યું ત્યારે ગાંધીજીના દિલને શાંતિ થઈ

* *

ગાંધીજીના કેટલાક કાગળો મારી પાસે છે તેમાંના એકમાં પોતાના ક્રોધને વિષે તેમણે જે લખ્યું છે તેનો ઉતારો અહીં આપવા જેવો છે 'ખરી વાત જ એ છે કે સ્વસ્થતા કોઈની બતાવી મળતી નથી પોતાની અંદરથી નીકળવી જોઈએ હું પોતે અત્યારે ક્રોધ રાક્ષસની સામે ઝૂઝી રહ્યો છું નિકંદન(?) કોઈથી કંઈ જૂન(?) થઈ કે મારી ઉપર ક્રોધ રિપુએ સવારી કરી જ છે એ શરીર અને મન બંનેની નબળાઈ સૂચવે છે મન સાવ ઉદાસીન થયું હોય, તો શરીરની નિર્બળતા તેને શું કરે? બુદ્ધિ આ જાણે છે હૃદયને તેનો સ્પર્શ નથી થયો. પણ કોક દહાડો એ ક્રોધને પણ ગયે છૂટકો છે પણ જેમ મારી મેળે જ ઈશ્વર કૃપા મેળવવી રહી છે તેમ જ તમારે કરવું રહે છે આપણા બેમાં કશો ફેર ન જાણજો. બંનેને એક જ આત્મા છે બંનેમાં પશુતા રહેલી છે મૂર્છા જાય તો પશુતા જાય ' બાપુના આશીર્વાદ

* * *

૧૯૦ ના માર્ચમાં દાંડીકૂચ શરૂ થવાની હતી કમભાગ્યે ફેબ્રુઆરી માસમાં જ આશ્રમમાં બાળકોને શીતળા નીકળવા માંડ્યા પંડિતજી ખરે તથા ખાદી સેવક મથુરાદાસભાઈના બે બાળકો શીતળાના ભોગ થઈ ગુજરી ગયા તે ઉપરાંત બીજા આઠેક બાળકોને શીતળા નીકળ્યા હતા તે બધાને 'વેટ શીટ પેક' એટલે ભીની જાડી ચાદરમાં લપેટી મૂકવામાં આવતા પરમેંગેનેટ ઓફ પોટાશવાળા પાણીથી ઘા ધોવાતા ગાંધીજી પોતે અંગત કાળજી રાખી સારવાર કરતા પ્રાર્થનામાં પ્રવચન કરતા તેમણે કહેલું 'શીતળાના નિવારણ માટે રસી મુકાવવાની હું વિરુદ્ધ છું ' તે માટેના કારણો પણ સમજાવ્યા હતા. અને કહેલું કે 'આ છતાં જે માબાપો પોતાના બાળકોને રસી મુકાવવા ઇચ્છતા હોય તે જરૂર મુકાવે.' તેમનો પોતાનો મત તો તે વેળાએ રસી ન મુકાવવાની તરફેણમાં જ હતો

શિષ્યો ગુરુજીને વીંટળાઈને બેઠા હતા. રોજ ગુરુજી પ્રાર્થના પછી થોડો ઉપદેશ શિષ્યોને આપતા.

પ્રાર્થના પૂરી થઈ. ગુરુજી બોલ્યા, 'દરેકે દરેક પ્રાણીમા ઈશ્વરની હસ્તિ છે. એમ માનીને નાનામા નાના પ્રાણી ઉપર પણ પ્રેમ કરજો, અને તેમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરજો.' શિષ્યો ગુરુજીના ઉપદેશનો પ્રસંગ આવે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરતા.

એક વાર એવું બન્યું કે એક શિષ્ય કામ પ્રસંગે શહેરમાં ગયો, ત્યાં દૂરથી કોલાહલ સંભળાયો: 'ભાગો, ભાગો, નાસો, બાજુએ ખસો, ગાંડોતૂર હાથી આવે છે.'

આ બધો ઘોંઘાટ સાભળીને રસ્તા ઉપર ચાલતા લોકો દૂર ખસી ગયા. પણ પેલો શિષ્ય કે જેણે તાજો જ ઉપદેશ સાભળ્યો હતો કે, 'પ્રાણી માત્રમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરજો.' તે જરાય ખસ્યો નહી કે ડર્યો નહીં, પણ નીડરતાપૂર્વક રસ્તાની વચ્ચે જેમ ચાલતો હતો તેમ આગળ ચાલવા લાગ્યો. અને મનમા વિચારવા લાગ્યો: 'આ હાથીમાં પણ ઈશ્વર છે તો પછી મારે શા માટે એનાથી ડરવું જોઈએ!'

અને તે રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ બે હાથ જોડી હાથીને ઈશ્વર-સ્વરૂપ માની તેને નમન કરવા ઊભો રહ્યો.

હાથી પર બેઠેલા મહાવતે દૂરથી આ શિષ્યને રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ ઊભેલો જોયો. તેથી તેણે મોટે સાદે બૂમ મારી: 'ઓ ભિક્ષુ, હટી જાઓ, જલદી હટી જાઓ.'

પણ ખસે એ બીજા. પેલા ઉપદેશ પરની અચળ શ્રદ્ધાએ એ જરાય ડગ્યો નહીં. ભાનભૂલ્યાં હાથીને થોડી વિવેક બુદ્ધિ હોય છે! તેણે તરત તે શિષ્યને સૂંઢથી પકડીને દૂર ફેંક્યો. શિષ્યનાં હાડકાં ભાંગ્યાં ને બેભાન થઈ ગયો.

આ ખબર ગુરુજીનાં આશ્રમમાં વાયુવેગે પહોંચી ગઈ. ગુરુજી અને શિષ્યો બેભાન પડેલા શિષ્યની પાસે ગયા અને તેને ઊંચકીને આશ્રમમાં લાવ્યા.

ઘણા દિવસો સુધી પાટાપીંડી ચાલી ને આખરે શિષ્ય હરતો ફરતો થયો. એટલે એક બીજા શિષ્યે પૂછ્યું: 'અલ્યા ભાઈ, તું જોતો તો હતો કે, તારી સામે ગાંડોતૂર હાથી ચાલ્યો આવતો હતો, રસ્તા પરના લોકોને પણ દૂર ખસતા અને ભાગતા જોતો હતો. અને મહાવતે પણ તને ચેતવ્યો હતો છતાં તું કેમ ખસી ન ગયો?'

શિષ્ય હજુ પણ એ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક બોલ્યો: 'ભાઈ, થોડા દિવસો પહેલાં ગુરુજીએ જ આપણને નહોતો ઉપદેશ આપ્યો કે, ઈશ્વર જુદાં જુદાં રૂપમા બધે જ વસેલો છે. પછી હું શા માટે ગભરાઉં કે બાજુએ ખસું? હાથીને મેં ઈશ્વરરૂપે જોયો પછી મને શેનો ડર! માટે હું નિશ્ચિંતતાથી હાથ જોડી ઊભો રહ્યો.'

આ વાતની જ્યારે ગુરુજીને ખબર પડી ત્યારે, તે શિષ્યને બોલાવીને તેની પીઠ પર હાથ ફેરવતા બોલ્યા: 'વત્સ, તારી શ્રદ્ધાને ધન્ય છે, અને તારું કહેવું પણ સાચું છે કે ઈશ્વર હાથીનાં સ્વરૂપમાં આવતા હતા. પણ હાથી પર બેઠેલા મહાવતમાં તેં ઈશ્વર કેમ ન જોયો? એ ઈશ્વરે તો તને બાજુએ ખસી જવાનું કહ્યું હતું ને? બધામાં ઈશ્વર છે તે તને હજુ પણ હું કહું છું. પણ તે વખતે વિવેકબુદ્ધિ વાપરવી જોઈએ. જો તેં વિવેકબુદ્ધિ વાપરી હાથીરૂપે રહેલ ઈશ્વર અને મહાવતરૂપે રહેલ ઈશ્વર એ બેમાંથી તે વખતે મહાવતરૂપે રહેલ ઈશ્વરનું કહ્યું માન્યું હોત તો તારી આ દશા ન થાત.

દિલ્હીથી પંદર સોળ માઇલને અંતરે સેહાની નામનું નાનકડું ગામડું છે.

થોડું ભણેલી, જાજરમાન, અને દેખાવડી એક બાળા પરણીને આ ગામમાં આવી. પિયરમાં માછલાંની જેમ પાણીમાં ઉછરેલી સાસરિયામાં પાણી વગર તરફડવા લાગી.

એક દિવસે બાળાએ પાણીના આ ત્રાસથી અકળાઈને ઘરના વડિલોને કહ્યું, 'આપણા ગામમાં કૂવો નથી તેથી બીજે ગામ પાણી ભરવા દૂર જવું પડે છે: તો આપણે ગામના લોકો સંપીને કૂવો ખોદીએ તો?'

વડિલો તો આ સંપની અને સાથે મળીને કૂવા ખોદવાની નવી વાતો સાંભળીને હસ્યા અને બોલ્યા, 'આ ગાંડી, કેવી વાત કરે છે! ગામના લોકો ભેગા મળીને કૂવો ખોદશે! આવું તો કાંઈ બને! જો જે આવી હાસ્યાસ્પદ વાત બીજે કરતી.'

પણ બાળાએ તો ગ્રામવિકાસના કામો નજરે જોયેલાં હતાં. તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે કોઈ પણ હિસાબે રોજના માઇલો સુધી ચાલી બીજા ગામના કૂવામાંથી પાણી ભરવાનું ગામની બહેનોનું દુઃખ ટાળવું જ રહ્યું.

પોતાની બહેનપણીઓ સાથે પાણીએ જતાં એક દિવસે વાત ઉખેળી, 'આટલે દૂર પાણી ભરવા જઈને જેટલો વખત બગાડીએ છીએ તેટલો વખત જો આપણે કૂવો ખોદવામાં ગાળીએ તો આપણું આ કાયમનું દુઃખ ટળી જાય. બોલો છે મહેનત કરવાની તૈયારી?' સખીઓ તો આ વાતથી ખુશ થઈ અને એક શુભ ચોઘડીએ કૂવો ખોદવાનું મુહૂર્ત કર્યું.

લોકો જોતા રહ્યા. મશ્કરી કરતા રહ્યા અને કૂવો દિવસે દિવસે ઊંડો ખોદાતો ગયો.

લોકો તો માનતા જ હતા કે આ છોકરીઓ થોડા દિવસમાં થાકીને કંટાળશે. આમ કંઈ થોડાં પાણી રેઢાં પડ્યાં છે!

[અનુસંધાન પાને ૨૪ ઉપર]

આવા હતા બાપુ

નવીન ગાંધી

બાપુનું જીવન એટલે સત્યનું અ-થાક શોધન. બાપુના નિકટના સાથીઓ કે પરદેશના મિત્રો કોઈ પણ બાપુ પાસે કંઇક સ્મરણરૂપે લખાવે એટલે બાપુ ઘણું ખરું સત્ય ઉપરજ કંઈક લખે.

લખનૌ કોંગ્રેસ વખતે એક નિકટ-ના ભક્તજનને બાપુના હસ્તાક્ષર લેવાનું મન થયું. બાપુની ગાદી ઉપર તેણે સુંદર મજાની ડાયરી મૂકી. સાથે ફળો લાવેલા તે પણ તેણે બાપુનાં ચર-ણોમાં ધર્યા અને કહે, 'જીવનમાં મને માર્ગદર્શન બતાવે એવું કંઈક આ ડાય-રીમાં લખી આપો.'

હસતાં હસતાં બાપુ કહે, 'તમે ડાયરી તો ઘણી રૂડી રૂપાળી લાવ્યા છો પણ એના કાગળો બધા પરદેશી છે, પારકી વસ્તુ સુંદર હોય તો પણ આપ-ણને શા કામની? તમે અહીં કોંગ્રેસ નગરમાં ખાદી ગ્રામોદ્યોગનું પ્રદર્શન ભરાયેલું છે તેમાં હાથકાગળ વિભાગ જોયો કે? તે જો જો, અને હવેથી હાથ-કાગળ જ વાપરજો. આપણા રોજના વપરાશની બધી ચીજો હવે ગ્રામોદ્યોગની જ વાપરવી જોઈએ.'

પેલા ભાઈ તો સાવ ઝંખવાણા પડી ગયા. બાપુની વાત એને ગળે ઊતરી અને બીજે દિવસે તો હાથકાગળની ડાયરી બાપુનાં ચરણોમાં તેણે મૂકી, અને બોલ્યા: 'મહાત્માજી, હવે તો હું દેશી વસ્તુઓ જ વાપરીશ.' બાપુનું મૌન હતું એટલે ડાયરી હાથમાં લઈ બાપુ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને નીચે પ્રમાણે લખી આપ્યું.

'જો સત્યકી સેવા કરતે હૈં વહી ભગવાનકી ઔર મુલકકી સેવા કરતે હૈં.'

બીજા એક આવા જ પ્રસંગે બાપુએ લખી આપ્યું: 'સત્ય મારો ધર્મ છે અને અહિંસા તેની સિદ્ધિનું સાધન છે.'

સત્યાગ્રહાશ્રમ સાબરમતીના એક અંતેવાસી ભાઈએ હસ્તલિખિત માસિક શરૂ કર્યું. નવરાશના વખતમાં તે આશ્રમના શિક્ષકો અને વડીલો પાસેથી લખાણો મેળવતા, બાપુની મુલાકાતે કોઈ આગેવાન આવી ચડે તો તેમને પણ તે છોડતા નહીં. એક વાર તે ભાઈએ હિમ્મત કરી બાપુને તે માસિક બતાવ્યું અને લેખની માગણી કરી. બાપુ તે દિવસે ખૂબ પ્રસન્ન હતા. તરત જ બાપુએ એક પાનું ભરીને લખી આપ્યુ. તે ભાઈના આનંદનો તો પાર ન રહ્યો! અને અમને સૌને એ લખાણ ફરી ફરી વંચાવ્યું. બાપુએ લખેલું:

'સત્યને પહોંચવું એટલે પરમેશ્વરને પહોંચવું એટલે પરમ સુખ મેળવવું એટલે મોક્ષ મેળવવો. સત્ય વિના આ જગતમાં બીજું કંઈ જ નથી. તેથી જ શંકરાચાર્યે જગતને માયારૂપે વર્ણવ્યું છે. આ સત્યને કેમ પમાય? તેની શોધ પાછળ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી ધનનો, માનનો, માતાનો, પિતાનો, સ્રીનો, પુત્રનો, મિત્રનો અવસર આવ્યે ત્યાગ કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. જે પ્રયત્ન અને જે જોખમ આપણે ધન, માન મેળવવા ખેડીએ છીએ તેના હજાર ગણા પ્રયત્ન અને જોખમ સત્ય મેળવવા, ખેડવા ઘટે છે. એમ છતાં સત્ય એ આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી એટલું જ્ઞાન મળ્યા પછી સહજ પ્રયત્ને સાધ્ય વસ્તુ છે.'

આપણાં ઉપનિષદો કહે છે: 'સત્યસ્ય રૂપમ્ નિહિતમ્ ગુહાયામ્' સત્ય તો અંતરના અંતરતમ ખૂણે છુપાયેલું છે. એ અતલ મહાસાગરમાંથી મરજીવા જ એને હાથ કરી શકે. બાપુ પણ એવા જ મરજીવા હતા અને તેથી જ એમના મુખમાંથી સત્ય વિશેનાં વાક્યો ચિરકાલીન કાવ્યની પેઠે અત્યુચ્ચ સંવેદના આપણા હૃદયમા જગાડે છે અને સત્યની ગહન ફિલસૂફીનું આપણને દર્શન કરાવે છે.

☆

ગાંધીજીની નમ્રતા

પૂર્વ આફ્રિકામાં કાકા કાલેલકરના ૧૯૫૦ના પ્રવાસ દરમ્યાન નાયરોબીમાં એક પ્રવચન યોજાયેલું તે પ્રસંગે ત્યાંની જનતાને ગાંધીજીની નમ્રતાનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપવા તેમણે કહ્યું:

"હિંદીમાં એક કહેવત છે કે, જ્યાં સુધી નાનોભાઈ મોટાભાઈને મોટાભાઈ તરીકે સ્વીકારે ત્યાં સુધી એ મોટોભાઈ એના કાન પકડી શકે પણ જો નાનોભાઈ મોટાભાઈને માને તો મોટાભાઈએ નાનાભાઈના પગ પકડવા.

આવી નમ્રતા ગાંધીજીના જીવનમાં વણાયેલી હતી" —'સહૃદિ'

સંસ્કારોનું પ્રાબલ્ય — વિમળાબહેન પટેલ

એક ચોર હતો.

એને ભારે ચોરી કરવાની ટેવ. આખી જિંદગી એણે એમ જ વીતાવી. એક દિવસ એ બેઠો હતો. બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતાં કરતાં એને એક વિચાર આવ્યો. આખી જિંદગી ચોરી કરવામાં ચાલી ગઈ પણ ઊંચે ન અવાયું! કહેવત છે: 'ભીખની હાંલ્લી શીંકે ચડે નહિ.' એ વાત સાચી છે. એને વાલિયા લૂંટારાની વાત યાદ આવી. મનમાં પાકો વિચાર થયો, બસ આ ધંધો છોડી દેવો અને બાકીનું જીવન સરસ રીતે ગુજારવું પણ આ ધંધો છોડાવે કોણ? કોઈ ગુરુ વિના પત્તો નહિ ખાય. અને આ મણખા દેહ સુધરશે નહિ!

એ તો ચાલ્યો ગુરુની શોધમાં.

જતાં જતાં એક ગામ આવ્યું. ત્યાં એણે કોઈ સારા ગુરુની તપાસ કરી. એનાથી એને સંતોષ ના વળ્યો. તે આગળ ચાલ્યો. એમ ને એમ તે આગળ નીકળી પડયો ખૂબ ખૂબ આઘે ગયો. ત્યાં એને એક ગુરુ મળી આવ્યા. એ રાજી થયા. મનમા ખૂબ આશ્વાસન પામી એણે ગુરનાં ચરણમા માથું મૂકી દીધું.

ગુરુ સમાધિમા હતા. આસપાસ એના શિષ્યો વીંટળાઈ ને બેઠા હતા. ધૂણો ધખાવીને સૌ મસ્તીમાં આવી નામ સ્મરણ કરી રહ્યા હતા.

થોડી વાર થઈ. ગુરુ સમાધિમાંથી જાગ્યા.

'કેમ બેટા, કેમ આવવુ થયું?' ગુરુએ પ્રેમવત્સલતાથી પૂછ્યું.

'ગુરૂજી, પાપનિવારણ કરવા. આખી જિંદગી ખૂબ પાપમાં ગુજારી તો ય દહાડો ના વળ્યો. હવે થયું કે ગુરૂદેના પગમાં પડી બાકીની જિંદગી સુધારી આ મનખા દેહને કંઈક પાવન કરું ......' ચોર ગળગળે અવાજે બોલ્યો.

ગુરૂજી હસ્યા.

'બેટા, એમ પાવન થવાતું હોય તો જોઈએ શું? પાવન થવું એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.' ગુરુ બોલ્યા.

'ગુરૂજી, આપ કહેશો એ પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું બાપજી.' પગ પકડતાં ચોર બોલ્યો.

'એ...મ. પણ તારે બૈરાં છોકરાં છે?' ગુરુએ પૂછ્યું.

'હા. છે, બાપજી...બે છોકરા છે. બે છોડીઓ છે. બૈરી પણ છે ને આંધળી મા છે.' ચોર બોલ્યો.

'એ બધાંનો તેં વિચાર કર્યો છે?' ગુરુએ કહ્યું.

'એટલું તો ચપટીક્ડી છે એનાથી એમનું ચાલી રહેશે. પછે તો છોકરા બે મોટા મોટા છે. એ ધંધોધાપો કરસે ને! એમાંથી હવનું ગુજરાન નેકળસે...' ચોરે રંગમાં આવીને જવાબ આપ્યો.

'ભલે ત્યારે અહિં રહે ને સૌ સાથે તપ-ધ્યાન કર.' ગુરુએ બરડે હાથ પંપાળતાં કહ્યું.

ચોર ગુરુ પાસે રહી પડયો.

સૌ સાથે હળીમળી ગયો ને સૌ કરે તેમ કરવા લાગ્યો. તપ ધ્યાનમાં પણ ખૂબ મંડી પડયો ને ગુરુને પણ સમજાવા લાગ્યું કે ખૂબ અચ્છો આદમી છે મનની ઇન્દ્રિયોને એણે ઝટ વાળી દીધી!

આમ સૌ શિષ્યોમાં એ એકકો ગણાવા લાગ્યો. ગુરુ પણ એના પર પ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે બધા શિષ્યો નાહી ધોઈ લંગોટ સૂકવીને પોતાના કામોમાં પડ્યા હતા તે વખતે પેલા ચોરના જૂના સંસ્કારો ઓચિંતા જાગી ઊઠ્યા. લંગોટ બધા લીધા. પોટલી વાળી બાજા ખંડમાં જઈ મૂકી આવ્યો.

બીજે દિવસ થયો. ત્યારે એ પોટલી બીજા ખંડમાં મૂકી આવ્યો. આમ લંગોટની પોટલીના હેરફેર કરતાં કરતાં એક દિવસ ગુરુની નજરે પડયો. 'બેટા, આમ કેમ કરે છે? પોટલીઓ કેમ ફેરવે છે?...' ગુરુએ પૂછ્યું.

'બાપજી, આખી જિંદગી ચોરી કરવામાં ગઈ. એ એકદમ ભૂલી જવાય? એટલે પોટલીઓ આમ-તેમ ફેરવું છું...!' ચોરે મનમાં પડેલી વાત કહી નાખી.

'બેટા—સંસ્કારોની ઘરેડમાંથી ઝટ છૂટાતું નથી અને એમ પાવન થવાતું નથી!! એ મેં પહેલે જ દિવસે કહ્યું હતું ને? કંઈ નહિ પાછા ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો. એક દિવસ એવો આવશે જ કે તદ્દન પાવન થવાશે. પણ એને માટે પાકો નિશ્ચય સંકલ્પ અને ધીરજ જોઈશે. મત ગભરા.' ગુરૂએ માથે હાથ ફેરવ્યો.

ચોર મનમાં સમજી ગયો. એણે ફરીથી ગણવા માંડ્યું.

ભારતની જનતાની એવી કઈ પૂર્વ તૈયારી હતી કે જેથી તે ગાંધીજીને પગલે પગલે ચાલી શકી અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમને સફળ બનાવી શકી?'

પ્રશ્ન ખરે જ મહત્ત્વનો છે. આનો જવાબ તે જ આપી શકે જે ભારતનો અને દુનિયાનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણે છે. ભારતની જનતાની શક્તિ અને અશક્તિ અને જાતની વિશેષતા ભારતના પરાક્રમ પુરુષાર્થનું ફળ જ છે.

આ પ્રશ્નનો જવાબ તે દઈ શકે જેણે સમાજશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને જાણ્યું છે કે કયા કયા બળો હજારો અને લાખો માનવીના જીવન પર અસર કરે છે અને આવી અસર ક્યાં સુધી પહોંચે છે.

અને ભારતવર્ષમાં તો આવા પ્રશ્નનો જવાબ તે જ આપી શકે છે જેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન, ચિંતન અને અનુભવ કર્યાં છે. અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તો વ્યક્તિ અને સમાજનો ભેદ પણ નથી રહેતો. ભારતના સંતોએ અધ્યાત્મના બળ પર જ કાર્ય કર્યું. તેની અસર વ્યક્તિઓના જીવન પર પડી અને સમાજનો સ્તર પણ ઊંચે ચડ્યો.

અધ્યાત્મમાં જેવી રીતે વ્યક્તિ અને સમાજ એવો ભેદ નથી, એવી રીતે જડ અને ચેતનનો ભેદ પણ નથી. ભૌતિક વિદ્યા જુદી અને આત્મિક વિદ્યા જુદી એવો ભેદ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કદી કર્યો જ નથી. વિવેચનને માટે, બાળબુદ્ધિ લોકોને સમજાવવાને માટે ઇચ્છા મુજબ ભેદનો સ્વીકાર અધ્યાત્મશાસ્ત્રી કરી શકે છે. પણ એટલે અધ્યાત્મને માટે અભેદ દૃષ્ટિ જ સાચી દૃષ્ટિ છે.

ગીતાએ સ્વભાવને જ અધ્યાત્મ કહ્યો છે. આ વ્યાખ્યાનો લાભ લઈને આપણે કહી શકીએ છીએ કે ભારતના આવા સ્વભાવને ઓળખ્યા વગર ન કોઈ ભારતના પુરુષાર્થને સમજી શકે છે, ન કોઈ ભારતને અનુકૂળ આવી શકે એવી પ્રેરણા પણ આપી શકે છે.

જ્યારે સવાલ સામે આવીને ઊભો છે ત્યારે ઉપર બતાવેલી ત્રિવિધ યોગ્યતા હો કે ન હો, કંઈક ચિંતન તો કરવું જ રહ્યું.

આ પ્રાચીન રાષ્ટ્રમાં નવજીવન જાગૃત કરવાનો ભાર જેના શિર પર નાખવાનો હતો એવી વ્યક્તિને ભારત ભાગ્યવિધાતાએ તૈયારીને માટે દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલી. આનું રહસ્ય જેટલું આજે આપણે સમજી શકીએ છીએ એટલું તે દિવસોમાં કોઈના ધ્યાનમાં પણ નહીં આવ્યું હોય. અને આજે પણ આપણે થોડું જ કહી શકીએ છીએ. કે તે ઘટનાનું પૂરું રહસ્ય આપણા ધ્યાનમાં આવી શક્યું છે?

અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી હટાવી મૂકવાના પ્રયત્નો કેટલાય લોકોએ કર્યા અને આપણા દેશના હિન્દુ મુસલમાનોએ પણ કર્યા. થોડા પ્રયત્નો એવા હતા કે તેને લીધે જ અંગ્રેજોનું રાજ અહીં મજબૂત થઈ શક્યું. સન ૧૮૫૭ થી લઈને સન ૧૯૦૭ સુધી જેટલા પ્રયત્નો આપણે કર્યા તેનું ફળ આપણે ૧૯૧૫ સુધી જોયું અને હિન્દ હિતચિંતકો પોતાના મનમાં આ વિચાર પર આવ્યા કે જે રસ્તે આપણે જઈ રહ્યા છીએ તે રસ્તો રાષ્ટ્રને ઠીક મંઝિલ પર નહીં લઈ જાય. યુદ્ધનો રસ્તો આપણે અજમાવી જોયો. પ્રાર્થના અને વિનયનો રસ્તો પણ અજમાવ્યો. ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં આપણા કૌશલ્યનો અભાવ અને અંગ્રેજોનો કૃતનિશ્ચય વિરોધ જોઈ ત્યાં પણ આશાનું કિરણ ન દેખાયું. લોકોમાં સામાજિક સુધારણાનું આંદોલન ચાલ્યું. ધર્મનિષ્ઠા વધારવાના પ્રયત્નો થયા. આ બધી વસ્તુઓની કોઈ ને કોઈ અસર જરૂર થઈ, પણ દેશની આઝાદીનો રસ્તો દેખાયો નહીં. ત્રાસવાદી લોકોના પ્રયત્નોના તરફ લોકોનો સદ્ભાવ ખૂબ હતો. તે આંદોલનને રાષ્ટ્રહૃદયના આશીર્વાદ મળી ચૂક્યા હતા. પણ પ્રજાહૃદય આવા રસ્તાને માટે તૈયાર ન હતું. આ પશ્ચિમનો ઇલાજ હતો. અને પશ્ચિમના રાજકર્તા તે રીતથી પરિચિત હતા. તેનો ઉપાય પણ તેની પાસે હતો. જે ઉપાય આપણો ત્યાં પશ્ચિમથી પણ વધારે અસરકારક સાબિત થયો. આવી દશામાં ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક ભારતીય ઇલાજ અજમાવીને બતાવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન આપણું રાજ્ય હતું, ન આપણો દેશ હતો, ન આપણી ત્યાં બહુમતિ હતી, ન ત્યાં આપણું વાયુમંડળ હતું. તો પણ ગાંધીજીએ ત્યાં બિલકુલ અમલ થઈ શકે એમ સફળ રીતે અને બધી રીતે દુઃખી ભારતીઓની મદદથી એક આંદોલન ચલાવીને બતાવ્યું.

અદ્યતન સાધનોથી સજ્જ સરકારનો સામનો કરવાવાળા ગાંધીજી ભારતીય સભ્યતાની ધર્મનિષ્ઠાની અને આત્મ શક્તિની વાતો કરતા. રાષ્ટ્ર-હૃદયે જોયું કે આપણી પ્રાચીન સભ્યતામાં પણ કંઈક અલૌકિક તેજ છે. અને એના જોર પર આપણે પશ્ચિમનો સામનો કરી શકીશું.

આપણો અનુભવ છે કે જ્યારે કેટલાય વરસોથી માંદા રહેતા માણસના સમાચાર પૂછવા આપણે જઈએ ત્યારે લોક સામાન્ય રીતે કહે છે: અરે ભાઈ, શું કરીએ! ભગવાનની લીલા! એલોપેથિક દવાઓ કરી, યુરોપિયન ડૉક્ટરોને બોલાવ્યા, મોટી મોટી ફી આપીને સિવિલ સર્જનોને લાવ્યા આયુર્વેદિક દવાઓ કરી, હોમિયોપેથિક દવાઓ અજમાવી, દોરા ધાગા બાંધ્યા, ગ્રહશાંતિ કરી, પીર અને ઓલિયાઓને પૂજ્યા, અને ભૂવા ધુણાવ્યા, પણ કંઈ ફેર ન પડયો. રોગ વધતો જ ગયો. એટલામા બાજુના જંગલનો એક સાધુ આવ્યો. તેણે જંગલની જડીબુટ્ટી આપી પરેજમાં ફક્ત મીઠું ન ખાવાની વાત કરી અને દરદી જોતજોતામા સારો થઈ ગયો. સત્પુરુષનો ઈલાજ અજમાવવાનો ઈન્કાર ન કરવો જોઈએ. **કઃ કાલઃ ફલદાયકઃ** । ખબર નથી પડતી કયો સમય અને કયો ઈલાજ અસરકારક સાબિત થઈ શકે.

ગાંધીજીના તરફ લોકોના મનમા આદર હતો. ગોખલે જેવાઓએ એમના વખાણ કર્યા હતા. રાજનૈતિક પક્ષાપક્ષીમા ગાંધીજી પડયા નહોતા. સરકારી કમ ચારીઓની તેઓ કદર કરતા હતા. નરમ દળને તેઓ પોતાના આધ્યાત્મિક બંધુ કહેતા હતા. અને ગરમ દળની તેજસ્વિતાનો આદર કરી શકતા હતા. ત્રાસવાદીઓની ઘોર નિંદા કરતાં કરતા પણ તેઓની બહાદુરીની ગાંધીજી કદર કરતા હતા. એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાને તાત્ત્વિક અરાજકતાવાદી પણ બતાવતા હતા.

આવા વિચિત્ર આધાર પર દેશનેતાઓને વિશ્વાસ કેમ બેસે? ન ગોખલે ગાંધીજીના 'હિન્દ સ્વરાજ'વાળા આદર્શને પસંદ કરતા હતા, ન તિલક તેમની નરમદળની નિષ્ઠાની સ્તુતિ કરી શકતા હતા. ત્રાસવાદી તો ગાંધીજીને એક આધ્યાત્મિક પાગલ જ માનતા હતા. તેમનો વિરોધ કરવા જેટલી તેમની કિંમત નથી આ હતો ત્રાસવાદીઓનો અભિપ્રાય.

પણ જનતા કહેતી હતી કે અમે આજ સુધી આ ડાહ્યા લોકોના એકેએક ઈલાજ અજમાવ્યા છે. હવે આ એક જંગલનો સાધુ આવ્યો છે. ધર્મની ભાષા બોલે છે. રૂઢિવાદી નથી પણ ત્યાગી, સંયમી, તપસ્વી છે. અમારી ભાષામાં બોલે છે. સંનમતની દુહાઈ આપે છે. અંગ્રેજોને હાથ પણ બતાવ્યો છે, તો ચાલો જોઈએ. આની વાત અજમાવીને જોઈએ તો ખરા. અને વાત પણ કેવી? આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વભાવને અનુકૂળ. ખર્ચો જરા પણ નહીં જોખમ છે ખરું, પણ તે કંઈ વધારે નહીં. અને કોઈનું ખરાબ કરવાની તો વાત છે જ નહીં.

કેટલાય ધૂનવાળા માણસો ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ દેશનું પર્યટન કર્યું. આ સેતુ હિમાલય ફર્યા. અને જોતાં જોતાં ગાંધીજીના હૃદયનો તાર રાષ્ટ્ર-હૃદયના તારની સાથે એક રાગ થઈ ગયો. મૂળ વાત તો એ છે કે રાષ્ટ્રહૃદય અને ગાંધીજીનું હૃદય આમ હતું જ એક. એક હતું જાગૃત હૃદય અને બીજું હતું મુગ્ધ હૃદય. 'ચિરાગથી ચિરાગ સળગે છે.' આ દૃષ્ટાંત આ જમાનામાં ગાંધીજીના સંબંધમાં ચરિતાર્થ થયું.

ટુંકમાં કહીએ તો બધા ઈલાજો અજમાવીને નિરાશ થયેલ રાષ્ટ્રની વચમા ગાંધીજીએ પોતાને જોયા. ચાલો હજુ એક ઈલાજ અજમાવી જોઈએ એવા ભાવથી લોકોએ તેમને અપનાવ્યા. ગાંધીજી લોક હૃદયની જ ભાષા બોલતા હતા. હજારો વરસથી ચાલી આવતી ભારતીય સંસ્કૃતિના અને ભારતીય પુરુષાર્થના ગાંધીજી પ્રતિનિધિ હતા. વળી ગાંધીજીનો ઈલાજ આપણા રાષ્ટ્ર સ્વભાવને અનુકૂળ હતો. તેથી લોકો ગાંધીજીની પાછળ જવા તૈયાર થયા. અને ગાંધીજીના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યના લીધે જોખમને રસ્તે તેમની પાછળ જતા લોકોને સંકોચ ન થયો.

લોકોએ ગાંધીજીનું નેતૃત્વ પ્રસન્નતાથી માન્ય કર્યું. જેનું ઊંડું ઐતિહાસિક કારણ પણ છે. જેનું ચિંતન આપણે અવશ્ય કરવું છે. [મંગલ પ્રભાત]

☆

કોડી કળ ના ઓળવે, મંજૂસ નહિ નવનીત;
શીંકું શીરાવે નહિ, પાડી ચરે ન પીત.

તનસુખ ભટ્ટ

સુખ કોને કહેવું?

રવિશંકર મહારાજ

હાલ તો એવો સમય આવ્યો છે કે, રસોઈયા વગર કે ઘાટી વગર ચાલે જ નહિ. અને મોટા શહેરમાં તો કહેવતરૂપ થઈ ગયું છે કે, 'એ દિવસ ધણી વગર ચાલે, પણ ઘાટી વગર ન ચાલે.' સૌ હાડકાનું હરામ થઈ ગયું છે. આજે તો ગામડાના ખેડૂતમાં પણ એવી મનોવૃત્તિ પેસી ગઈ છે. પહેલાં ખેડૂત માઈલોના માઈલો સુધી ચાલતાં ન થાકતો, ને આજે ચાર માઈલ જવું હોય તો નથી જઈ શકતો.

પરાવલંબનમાંથી મધ્યમવર્ગનો ઉદ્‌ભવ થયો. તે ઘણો બુદ્ધિશાળી છે, પરંતુ તે તેનાથી મોટા—વધુ પમાદાર તરફ જોઈને જીવતા શીખ્યો અને એના દુઃખ વધવા માંડ્યાં. મધ્યમવર્ગમાં તો એક કમાય ને બીજા બેસીને ખાય. બચત કરવાની કોઈની વૃત્તિ જ નહીં!

ધીમે ધીમે બુદ્ધિજીવી શ્રમજીવી અને ધનજીવી એવા ભેદ પડી ગયા, અને એની પ્રતિષ્ઠામાં પણ આપણે ત્યાં ભેદ પડી ગયા. શ્રમ કરવો કોઈ ને ગમતો નથી. થોડીક આવક હોય પરંતુ ઘર ચલાવનારી કુશળ ગૃહિણીમાં કુશામતા હોય તો ઘણું વધે. 'બચાવવું' એ તો પેદા કરવાનું બીજું નામ છે. 'અને એમ કરતાં મજૂરરાજ આવશે પણ આપણને કશું સુખ નહિ આપી શકે. એનાથી શરીરને સુખ મળશે એમ માનશું, પણ એ તો ખોટો ભ્રમ છે. મહેનત કરવાની વૃત્તિ આપણે કોઈ પણ હિસાબે વિકસાવવી પડશે. નહિ તો આપણી સ્થિતિ કેવી થઈ જશે એ જ ખ્યાલ નહિ આવે.

સૌએ અન્યોન્ય મદદ કરીને જીવતાં શીખવું જોઈએ, અને એમ જીવીએ તો બચત મોટી થાય. વાપરવા તરફથી પ્રતિમુખ થઈ બચત તરફ અભિમુખ થઈએ ત્યારે જ ફાયદાકારક થાય. આપણી પૈસા કમાવાની રીતમાં પણ નીચતા પેસી ગઈ છે. પહેલાં લોકો પૈસા મેળવતા ખરા, પણ માનવતા નહોતા ગુમાવતા.

સામાન્ય રીતે બધાને સુખ જોઈએ છે. એ સુખ ભોગવવાનું સાધન શરીર છે. શરીર ઇન્દ્રિયોનું બનેલું છે અને એ ઇન્દ્રિયોના સુખને સુખ માની તેની શોધ માટે મોટા મોટા શાસ્ત્રો રચાય છે. પરંતુ સાધનો મળે છે તેમ તેમ સુખ ભાગતું જાય છે. પચાસ વરસ પહેલાં આપણે જે વસ્તુઓ વાપરતા હતા તેથી ત્યારે સુખી હતો. પછી વસ્તુઓ વધી ત્યારે સુખ ઓછું દેખાયું. છેવટે છેવટે તો ખૂબ સામગ્રી વધી ગઈ છે, છતાં દિવસે દિવસે દુઃખ વધતું જાય છે. મેં ચીનમાં કેટલાય માણસો કપડાં વગરનાં જોયા, છતાં હસતે મુખે રીક્ષા ખેંચતાં હોય. ઘાસ લાવતાં હોય, હાથમાં રોટલો હોય તે ખાતા હોય અને આનંદ કરતાં હોય. અમે અહીંથી ગયાં ત્યારે ગરમ કપડાં પહેરીને ગયેલા, છતાં સાદાઈ કહેવાય. જ્યારે ત્યાં પહેરવા વસ્ત્ર નહોતું છતાં આનંદી લાગતા હતા. ત્યારે સુખ કોને કહેવું? જૈનશાસ્ત્રોમાં મર્યાદા શબ્દ આવે છે. દરેક વાતમાં મર્યાદા જોઈએ. જીવવું શા માટે તેની પણ મર્યાદા જોઈએ. જાગ્રત દશામાં રહીને મર્યાદા નક્કી કરી હોય તો જરૂર સુખ મળે છે. મર્યાદા નથી હોતી તો કરોડો રૂપિયા અને અનેક સાધનો હોય તો પણ સુખ મળતું નથી. એ સુખ શું તેની ખબર નથી છતાં આપણે બધા એની પાછળ પડ્યા છીએ. એક વખત મારો નાનો ભાઈ આવેલો તે કહેતો હતો કે, ગામ નાનું છે છતાં ચાલીસ હજાર રૂપિયાનાં ખાવાનાં પાન ખપે છે! પહેલાં સાત માઈલ ચાલીને જતા હવે મોટર સિવાય જવાતું નથી. આમ જરૂરિયાતો ખૂબ વધારી દીધી છે. ત્યારે ઉત્પન્ન તો જમીન ઉપર થાય તે જ છે. વસતિ વધી અને જરૂરિયાતો વધારીને મળતું સુખ જોઈએ—એ ક્યાંથી લાવવું? એટલે કોઈનું લૂંટી લેવાનું (બુદ્ધિથી) કોઈનું પડાવી લેવાનું વાતાવરણ ચાલે છે.

આજે જગતમાં સુખની અને રોગની જે મોઢું રાખીને વૈજ્ઞાનિક રીતે શોધ ચાલ્યા કરે છે તે મોઢું ફેરવ્યા વિના દોડ્યા કરીશું તો ક્યાં જઈને અટકીશું તે કહી શકાતું નથી. કેટલાક સત્તા માટે પડાપડી કરે છે. કહે છે કે સત્તા લઈને અમે લોકોને સુખી કરી દઈશું. ખાવાનું, પીવાનું, નાચવાનું બધું આપીશું અને એવું સુખ આપીશું કે બધાને સરખા કરીશું. કેટલાક કહે છે કે યંત્રો વધારીને સુખનાં સાધનો વધારી શકીશું. આમ કોઈ જાતના પાયા વગર આંધળુકિયા બધા દોડે છે. દોડ રમે સુખ મળે, તેલ નાખે સુખ મળે, સિનેમા જોયે સુખ મળે, એમ જુદાં જુદાં સાધનો શોધ્યે જ જાય છે. વિનોબાજી કહે છે કે કામ ખૂબ વધ્યો છે. કામથી કામના

થાય છે. આ જોઈએ ને તે જોઈએ! અને ઇચ્છા પાર ન પડે તો ક્રોધ આવે છે એટલે કામ અને ક્રોધ વચ્ચે દુનિયા ઝોલાં ખાય છે. મૂડી એકઠી કરતાં કોઇ રોકે તો તરત લડાઈ થાય છે.

આ વસ્તુથી આપણે પાછા હઠીએ નહિ તો દુઃખ જવાનું નથી, ને સુખ મળવાનું નથી. અત્યારે તો ચારે બાજુ ધૂળના ગોટા ઊડે છે. થોડું વાળીએ છીએ ત્યાં ઘરના ઘર પાછા પડે છે એટલે હવે તો ત્રીજુ લોચન ઊઘડે તો જ કંઇક રસ્તો જડે. આપણા શાસ્ત્રોએ તો એ લોચન બતાવ્યું છે, પણ તેનું આચરણ કરીએ તો સુખરૂપી ફળ મળે. શાંતિને ઓળખીએ તો સાચી શાંતિ મળે. ભગવાન પાસે જઇએ તો પણ સુખના ભાવમાં દુઃખ જ માનીએ છીએ. ચીનમાં એક માતાનું મંદિર જોઈને મેં પૂછ્યું કે આ શું છે, તો કહે, 'માતા છે. એ લક્ષ્મી વધારે તેવી માતા છે. પણ અમે તો ભૂમિમાતાને જ પગે લાગીએ છીએ. તે અન્ન વધારે આપે છે જેથી અમને કાંઇક સુખ મળે છે.' આપણે સુખને માટે પ્રયત્ન તો કરીએ છીએ, પણ મોઢું ના ફરે ત્યાં સુધી તે મળતું નથી. અને મળશે જ નહીં. સુખ તો અંદર મોઢું કરવાથી, મર્યાદાને માર્ગે વળવાથી જ મળી શકશે.

☆

સફળતાની ચાવી

માણસ હંમેશા સફળતાને ઝંખે છે. દરેકને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હોય છે અને તેની સિદ્ધિ માટે તે આકાશપાતાળ એક કરે છે. પરંતુ સફળતા માટેનું રહસ્ય શું છે?

અમેરિકાના એક વખતના પ્રમુખ હેરી એસ. ટ્રુમાનને પ્રમુખ તરીકેની તેની સફળતા બાબત કોઈએ પૂછ્યું. ટ્રુમાને જવાબ વાળ્યો:

"સફળ પ્રમુખ માટે તેની નીતિ ઊંચા આદર્શોવાળી અને સમગ્ર દેશને લાભદાયી હોવી જોઈએ. એ માટેના તેણે યોજેલ કાર્યક્રમ માટે તેની નિષ્ઠા અતૂટ હોવી જોઈએ, અને ગમે તેટલા અવરોધો છતાં પણ પોતાનો કાર્યક્રમ અમલમાં આણવાની મક્કમતા હોવી જોઈએ. તમારે શું કરવું જોઈએ એ કોઈ બીજો શા માટે કહે?

"પોતાની આસપાસ સલાહ, મદદ અને દોરવણી આપવા માટે સારા માણસો રાખવા જોઈએ. તેઓ પ્રમાણિક હોવા જોઈએ. પ્રમુખને તેઓએ નક્કર સત્ય હકીકતો જ કહેવી જોઈએ. પ્રમુખને આ ગમે છે માટે અસત્ય કહેવું ન જોઈએ.

"પ્રમુખે લોકો અને લોકમતના સંપર્કમાં રહેવું જોઈએ. હું રોજના પાંચથી છ અખબારો વાંચતો અને રોજ જેટલા બની શકે તેટલા વધુ જુદા જુદા માણસોને મળતો. દેશના પ્રવાહની મને આથી વિશેષ ખબર રહેતી."

આમ આગેવાનોએ, નેતાઓએ અને મહત્ત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિઓએ જેમાં પોતાનું જ માત્ર ભલું હોય તેવા કાર્યક્રમોને બદલે સમગ્ર દેશના હિત માટે પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરવા જોઇએ, 'હાજી હા' કરનારાઓને બદલે સમય આવ્યે સાચા કડવા ઘૂંટડા પાઈ શકે એવા સલાહકારો રાખવા જોઈએ. અને જેમનાથી આગળ વધ્યા તેમને ભૂલી જવાને બદલે તેમના સંપર્કમાં વિશેષ રહેવું જોઈએ. આ છે શાશ્વત સફળતાની ચાવી, નહિ તો મળેલી સફળતા ક્ષણજીવી જ નીવડશે.

—કિશોર હીરાચંદ પારેખ

ચાચાજીના સાથે

નિમળાબહેન પટેલ

તા. ૨૧ી નવેમ્બર '૫૫ હતી

અમે સૌ બેઠા હતા જૂગજૂની વાતો કરતા વડ વાઈઓ નાખીને એક ઘણા ૨ વડનો બેઠો હોય એમ ધોળા સ્વેનકેશી દાઢી લઈને ચાચાજી બેઠા હતા અમે તેને પીટગાઈ અનકમવકની વાતો કરી રહ્યા હતા

'મારી બહુ દિવસની ઇચ્છા છે આપણે માઉંટ આબુ ચાલો જઈએ' હ બધે ફર્યો છુ માત્ર નજીકનો તમારા સાથે જવાનુ લખાયુ છે!!' ચાચાજીએ વિનોદ કર્યો સારે સાથે રમુજી અભિનય કર્યો. સૌ હસી પડ્યા

ચાચાજીએ માઉંટ આબુ જવાનો ને તે ય છેક ગુરુશિખર અને વસિષ્ઠઆશ્રમ જેવા કપરા ધામો કે જ્યા જતા ભલભલાના બાપના મા। બોલાવે અને થાકીને ટે કરાવી દે એવા સ્થળોએ જવાની મક્કમ ઇચ્છા બતાવી ત્યારે મારા મનમા એક વિચાર આ યો કે 'આ

આબુ રહી જાય છે ને તે જોવા તમારી બધાની સાથે જવુ છે!' ચાચાજીએ પોતાના મનની વાત કરી.

'એમ શુ કરો છો?' અમારા આચાર્યશ્રીએ આશ્ચર્યભાવે પૂછ્યુ 'આપ આમ તો આખો દેશ ઘૂમી વળ્યા છો ને આપણી નજીકનો આબુ નથી જોયો?'

'ખરેખર ના' ચાચાજીએ જવાબ આપ્યો

ચાચાજી આપ દિલ્હી જાઓ છો ને ત્યારે માર્ગમા આબુ તો આવે છે!' મે વળી સાદ પૂર્યો

હા બચ્ચા બની વાત ખરી. પણ મારા ભાગ્યમા શે ચડાશે ને કાશીએ સઘ પહોચશે!' (પણ આ મુરખને ખબર ન હૈ કે કાશ્મીર જેવા પ્રદેશના પહાડોની સોળ સોળ હજાર જેટલી ઊંચી ઊંચી ટોચો ઉપર ઘૂમી વળનારા એક પહાડી 'સાધુ'ની તાકાતનુ ગજ માપ નારી છુ એક વેતિયણુ કાગુ!) મીજી પળે જ 'થવા દે. મલ્લિકજીની અંદર 'માલિક' બેઠા છે એ એનુ ફોડી લેશે એની કૃપાવડે જે થવાનુ હશે તે થશે!' મનને સમજાવી દીધુ

[દિવસ નક્કી થયો

તા. ૫મી નવેંબર (૧૯૫૫)ની વહેલી સવારે સંઘ ઉપડ્યો. નવેક જણ અમે હતાં. સંઘમાં નાનામાં નાની તેર વર્ષની અને એનાથી બેએક વર્ષ મોટી જરાક, પણ બંને એક જ વર્ગનાં—સાતમા ધોરણનાં—એવી બે વિદ્યાર્થી કન્યાઓ હતી. બાકી અમે સૌ મોટાં. ચાચાજી અમારા સંઘ નાયક. બીજા કુટુંબી શબ્દમાં કહીએ તો 'દાઢીવાળા દાદાજી.' સંઘ જોવા જેવો હતો. પેલી બે વિદ્યાર્થી કન્યાઓમાં તો એક જે નાની હતી, તે ગયે જ વર્ષે ભયંકર ટાઈફોઈડની પથારીમાંથી ઉઠેલી હતી! દવા તો ચાલુ જ હતી. છતાં તેને પણ લીધેલી. એ ભગવાનને ભરોસે.

વહેલી પરોઢને વખતે નીકળેલાં અમે આબુરોડ સ્ટેશને બપોરના એકાદ વાગ્યાના શુમારે ઊતર્યાં ને 'માઉંટ આબુ' તો લગભગ ચારેક વાગે મોટરથી પહોંચી ગયાં હોઈશું.

છોકરાં ભમરડાની આર વીંટે, એમ અમારી મોટર ચક્રાવો લેતી ઉપર ચડતી હતી, કેટલાક લોકને ઊલટીઓ કરતા જોઈ, ચાચાજી સામે મેં જોઈ લીધું. એક સાઠ વર્ષનો વૃદ્ધ આદમી જુવાનને પણ શરમાવે એ જાતના જોમનથી બારી કને બેસી બહારની સુંદર, હૃદયંગમ કુદરતની લીલામાંથી કશાકની ખોજ કરી રહ્યો હોય એ રીતે એમને બેઠેલા જોઈ ઊલટી મને શરમ આવી ગઈ!

અગાઉથી નક્કી કરેલા, અમદાવાદના એક સજ્જન શેઠિયાનાં, બધી જ જાતની સોઈસગવડ અને ખુરશી, ટેબલ, ખાટલા પાટલા, પાણી ગરમ કરવાના બંબાથી માંડી રસોડામાં જોઈતી એકેએક ચીજ સાણસી, ચીપીઓ, સગડીઓ, અનાજપાણી ભરવાના ડબા, અને વાસણકુસણ ઉપરાંત ઝાડૂ વાળવામાં મદદ કરાવે, એવી બાઈ સુદ્ધા તૈયાર. આવી ઘેર પણ ન મળે, એવી પૂરતી સગવડવાળા બંગલામાં અમારે ઊતરવાનું હતું. બસ સ્ટેંડે માણસ હાજર હતો. અગાઉથી તે પણ કાગળ લખી નાખેલો, એટલે તે પણ શોધવાનું ના રહ્યું. અમે મુકામે પહોંચી ગયાં.

નાહ્યાં ધોયાં. રસોઈ કરી જમીને સૂઈ ગયાં.

'બીજે બધે જવાતાં જવાશે પણ ગુરુશિખર અને વસિષ્ઠ આશ્રમે તો પહેલા જ જવું છે.' પૂ. ચાચાજીની આ ખાસ ઇચ્છા. કાર્યક્રમ એ જ પ્રમાણે ઘડાયો.

બીજે દિવસે તા. ૬ઠ્ઠીએ વહેલાં ઊઠ્યાં. માર્ગ માટે નાસ્તાનો ડબ્બો લીધો. ચા પી નીકળી પડ્યાં.

પહેલાં દેલવાડાનાં દહેરાં જોયાં. અસલના કારીગરોનો કસબ જોયો. એની શિલ્પકળા જાણે જીવતીજાગતી ઊભી ઊભી એની વાતો સંભળાવતી ના હોય! એમ દીસતી હતી. એની કનેથી પુરાણી કથા સાંભળતાં સાંભળતાં અમે દહેરાંના ગોખલે ગોખલા ભમી વળી ગુરુશિખરનો માર્ગ લીધો.

જેમ જેમ ઊંડાણમાં જતાં ગયાં, તેમ તેમ આગળનાં ઋષિમુનિઓના સ્થળની ખબર પડવા લાગી! સામે ગગનચૂંબી એકબીજાથી ચડે એવા પહાડો, એનાં ઊંચાં ઊંચાં શિખરો, ઊંડી ઊંડી કોતરો ને ભેખડો જોઈ, આ વેંતિયા મગજે પાછું માપવા માંડ્યું—'ચાચા કેમ ચડશે?' ત્યાં તો ટોચની ઉપર ઊડતાં પક્ષીઓને તથા અમારામાંની પેલી નાની કન્યાઓની હરણફાળ જોઈ મનમાં પાછો વિચાર આવ્યો: 'છટ! પ્રહ્લાદજીને એના પિતાએ જ્યારે ધીકેલા લોહસ્તંભને ભેટવાની આજ્ઞા કરી, તે વખતે પ્રહ્લાદજીની નજર ધીકી ઊઠેલા લાલચોળ સ્તંભ ઉપર જતી કીડીઓની હાર ઉપર પડી. પ્રહ્લાદજીને શ્રદ્ધા-ભક્તિ વધ્યાં ને તે સ્તંભને ભેટી પડ્યા! (જીવન માટે શ્રદ્ધા વધે. ભક્તિ વધે. ને અંદર બેઠેલા અદૃશ્ય ભગવાન સ્વરૂપ માટેનો પ્રેમ વધે. માટે આપણા ઋષિમુનિઓએ આ જાતનાં દષ્ટાંતો આપ્યા હશે!) મારી નજર ફેરવાઈ ગઈ. કુદકા મારતી કન્યાઓ, નીલઆકાશમાં ગોળ ગોળ ઊડતાં પંખીઓને જોઈ 'એ તો ચડશે.' એમ પાકું થવાયું.

રસ્તો કપરો થતો ગયો. માંડ પગ ટેકવીને ચાલવું પડતું. ઊભી ઊભી શિલાઓ આવે તો વળી ગોળ ગોળ નાના પથ્થરો આવે. એટલે પગને કાબુમાં લઈને ચડવું પડતું. ઘડીક ચઢાણ, ઘડીક ઉતાર. શી કુદરત! આવા રસ્તાઓમાં પણ અમને કંઈ કંઈ સૂઝી આવતું ને અલકમલકના તુક્કા ઊઠતા. એના ઉપર વિનોદ હકામસ્કરી કરતાં. ચાચાજી એમાં સાદ પુરાવતા. અને એ તો વળી પાછા સામે ઊભેલાં ખડકોમાંથી જુદી જુદી આકૃતિઓ કલ્પી લઈ એક પ્રેમવત્સલ ઋષિ પોતાના વત્સલને કંઈક શીખવતો હોય એવી અદાથી ચાલતાં ચાલતાં ઊભા રહી હાથમાંની લાંબી લાકડી વડે અમને આકૃતિ રેખાઓ સમજાવતા. એમાંથી કોઈ કથા ઉપજાવી કાઢતા. ખરેખર! આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં જ્યાં બુદ્ધિ પોતાના બળથી એટમબોંબ, અણુબોંબ વગેરે વિનાશક શસ્ત્રો ઉપજાવી કાઢે છે, પણ ત્યાંય તેણે કુદરતની ભેખડમાં

પડેલી ગૂ તા આગગ નરનુ જાણવુ પડે છ' ચાચાજી આ ભેદ સમજાવતા હત.

આમ વાતો કરતા કરતા અમે પહાડ ટેકરા ઘુમતા હતા એવામા અમારામાના એક 'આનમ'ના રંગીલા ભાઈએ હરિૐ નો સમસ્ત વાતાવરણને આનંદમ નિથી ઘેરી લેતો નાદ ઉપાડયો અને એ જાદુઈ સ્પર્શ સૌને ઝડપી લીધા એના પડઘા છેક ઉપર નીલઆકાશમા મુક્તપણે વિહરતા વિહંગોએ ઝી યા નીચેના ઊંડા ઊંડા કોતરોએ ઝી રા સાથે ચાલતા પ્રવાસીઓએ પણ ઝીલ્યા અમે પણ ઝીલ્યા એમ એક જાદુઈ હવાના જોરે સૌની પાખડીઓ ખીલી ઊઠી અને ખાડાટેકરા વાળો માર્ગ અમારે માટે સડકનો થઈ પડયો

કેવળ બુદ્ધિના પ્રદેશમાથી તાણાઈને આવતી મારા મનની ગડમથલો પણ ઘડીભર થભી ગઈ અને હરિના નામની રસમાધુરી મારા અગેઅગમા રેલાઈ ગઈ માના અગેઅગમા નૃત્યના ઝકાર સભળાવા લાગ્યા

'બસ હુકમ છે ગુરુશિખર પહોંચવાનો બચ્ચા ઓ ચાલો' ચાચાજી આગળ ચાલે ને પાછું વળી અમારા સામે પ્રેમભરી નજર નાખે હાથમા એમણે દડ લીધેલો માથે શાલ વીટેલા કેડે ઉપરણું બાંધેલ પાછળથી ચાર આગળ ઉંચા એવા એમનો દેહ અને માથે ધોળા વાળ ધોળી દાઢી જાણે કોઈ ઓલિયા પરષ અથવા સાધુપુરુષ ચાલ્યો જતો હોય એવા ત લાગતા હતા ક્યા આ સાઠ વર્ષનો અડીખમ જુવાન પડ્યો અને ક્યા સાઠે બુદ્ધિ નાઠી'વાળા મનનો કગાળ પુરુષ હુ તો પણ પાછળ ચાલતી હતી અને ચાચાજી ચાલતા ચાલતા એમની કાશ્મીર વગેરે પ્રદેશની વાતો કરતા તે સાભળતી જતી હતી

માર્ગમા વચ્ચે વચ્ચે ટેકો આપવો પડતો તે કામ અમારા સઘમાના એક બહેન, એક જ્યાં જાઈ આવે જતા હતા નાની તો જુવાન બેઘને વ શરમાવે એવી અદાથી એમના પગ ઉપડતા હતા જે જોઈને અમને બોધપાઠ મળતો હતો અને એમની જીવન માટેની શ્રદ્ધા અને માટેનો ઉત્સાહ અને પરોપકારની કિંમત આકવાની શક્તિ જાણવા મળતી હતી

ચાલતા ચાલતા રામાયણની કથા યાદ આવી રામ સેતુ બધાતો હતો તે વખતનો ખિસકોલીની વાળો પ્રસંગ નજર સામે તરવર્યો ચણ ઉતાર વેળાએ સૌ પોતની સવા આપવાની તત્પરતા બતાવતા તે વખતે મારા મનમા આ યાદ આવી ગઈ અને ભગવાન જાણે એની પ્રેરણા એવી તો વધી પડી કે જેના આંદોલન જાગીને હવામા ફેલાયા એની અસર અમારી નાનકડી સુધાને પહોંચી ગઈ એણે રામાયણનુ એક રૂપક તૈયાર કરી નાખ્યુ ને એમ અમારે માટે એક મજા લૂંટવાનો પ્રસંગ ઊભો થઈ ગયા

ગને થામો જેવા ને હેમખેમ અમે અમારો પ્રવાસ પૂરો કર્યો દરો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો ' બાળપણમા ભણી ગયેલા પાઠમાની આ લીટી દિલમા ગૂંજી ઊઠી તે ગાતા ગાતા ગિરિરાજને નમસ્કાર કર્યા

સાથે સાથે મારાય જીવનમા ઘીનમેવી સુગધ અમારા આ નાનકડા પ્રવાસમાથી પામ્યા જેની મહેક હજી યે તેવી ને તેવી સાબૂત છે

હરિપુરાની કોંગ્રેસમા એક ખેડૂતને રસોડાના લાકડા સાચવવાનુ કામ સોંપાયુ હતુ ત તેને ઠીક નહોતુ લાગતુ તેણે વાતચીત દરમ્યાન રવિશ કર મહારાજને કહ્યુ 'અમારી કોઈ કદર જ નથી કરતુ "

મહારાજે તેનો જવાબ આપતા કહ્યુ ભલા ભાઈ! તુ ભીત ભૂલ્યો છે ગાંધીજીની કુટિર આગળ ઊભા રહેવાનુ અને લાકડા સાચવવાનુ એ બને કામ સરખા જ અગત્યના છે જો આ વસ્તુ તને સમજાઈ હોત તો આ કામમા તને આનદ જ થાત

કાકા કાલેલકર ૧૯૫૦ના જુલાઈમા જ્યારે ઇસ્ટ આફ્રિકાના પ્રવાસે આવેલા ત્યારે કપ નામા તેમનુ પ્રવચન ગોઠવાયુ હતુ મેળાવડાના અતમા એક આફ્રિકન રિક્ષાવાળો લાગણી વશ થઈને અભિનદન આપવા કાકાસાહેબ સાથે હાથ મીલાવતા કહ્યુ ' મને એવા હાથનો સ્પર્શ કરવા દો કે જે હાથે મહાત્મા ગાંધીજીનો સ્પર્શ કરેલો છે "

'વહ્નિ'

કાચબો અને ગીધ

પુષ્પા ગાંધી

લોકકથા

(૫)

જુગજુની વાત છે. ત્યારે કાચબાની ઢાલ લીસી મઝાની હતી. પણ આજે આપણે તેમાં તડો જોઈએ છે. તે કેવી રીતે પડી ખબર છે? કેટલાએ વર્ષોથી એકને મુખેથી બીજાને મુખે રમતી ફરતી મારી પાસે આ વાત આવી. તે હવે તમને કહું છું. તમે બીજાને કહેશો ને? એને બાંધીને પૂરી ન મૂકતા.

એક કાચબો અને એક કાચબી એક મોટા તળાવમાં રહેતાં હતાં. કાચબાને મિત્રો ઘણા હતા પણ વધુ ગાઢ મિત્રાચારી તો એને એક ગીધ સાથે હતી. ગીધ કાચબાને ઘરે ઘણી વાર આવ જા કરે પણ કાચબો મંદગતિનો તથા પાંખ વિહોણો હોવાથી ગીધને ઘરે વળતી મુલાકાત આપી શકતો નહતો. તેથી તે ખૂબ વ્યગ્ર રહેતો અને ઘણીવાર ઉદાસ બની સૂનમૂન પડયો રહેતો.

પોતાના ગાઢ મિત્રને વળતી મુલાકાત કેવી રીતે આપવી તેના વિચારો દિવસ રાત તેને સતાવ્યા કરતા હતા. આખરે એક દિવસે તેની પત્નીને કહ્યું: 'અહી આવ તો જરા.'

નજીક આવતાં કાચબી બોલી: 'શું, બોલો.'

કાચબાના મોં પર ઉદાસીનતા છવાઈ હતી તે બોલ્યો: 'તને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા મિત્રની નજરમાં અવ્યવહારુ દેખાતા હઈશું?'

મોઢું મલકાવતાં કાચબી બોલી: 'કેવી રીતે અવ્યવહારું.'

કાચબાના સ્વરમાં દુઃખ હતું. બોલ્યો: 'અવ્યવહારું એટલા માટે કે તે જ દર વખતે આપણે ત્યાં આવે છે. તેને ઘેર એકેય વાર હું હજુ સુધી જઈ નથી શકયો; તે મારો ગાઢ મિત્ર હોવા છતાંય.'

કાચબી સહેજ હસતાં બોલી: 'હું નથી માનતી કે ગીધ આપણને અવ્યવહારુ ગણતો હોય. હા, જો આપણે ઊડી શકતાં હોઈએ ને તેને ઘરે ન જઈએ તો જરૂર આપણે અવ્યવહારુ ગણાઈએ.'

પણ કાચબાએ વધુ વ્યથિત થતા કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું: 'તું ભલે ન માને. પણ આપણે અવ્યવહારુ ગણાઈએ જ.'

કાચબી હાવકાઈથી બોલી: 'ઠીક એમ માનો, તો પછી કયાંકથી પાંખો ચોંટાડીને ઊડો અને મુલાકાત આપો તમારા મિત્રને.'

કાચબો પાણીમાં પગ હલાવતાં નિરાશ થતા બોલ્યો: 'દુઃખ જ તે છે ને કે હું પાંખ કયાંયથી લાવી શકતો નથી કારણ કે હું એ યોનિમાં જન્મ્યો નથી. પણ તું આમ મશ્કરીમાં વાત ઉડાડી ન મૂક.'

કાચબી કાચબાને દુઃખી થતો જોઈ ગળગળે સાદે બોલી: 'તો શું કરશો?'

કાચબો ઊંડો નિસાસો નાખતા બોલ્યો: 'હું કોઈ પણ હિસાબે રસ્તો શોધી જ કાઢીશ. તે વગર જંપવાનો નથી.'

કાચબી જરા ગભરાતાં બોલી: 'શોધી કાઢીને મને કહેજો હોં. જો જો, મને કહ્યા વગર મિત્રને ઘરે જવાની તાલાવેલીમાં ભાગી ન જતા.'

કાચબો દુઃખમાં પણ જરા હસી પડયો; અને બોલ્યો: 'અરે ગાંડી, એમ તે કંઈ ઓછો તારી સલાહ વગર ભાગી જવાનો છું.'

અને બંને છૂટાં પડ્યાં.

કાચબો તો તળાવને કાંઠે પગને શરીરમાં સંકેલીને મુનિની જેમ ધ્યાન ધરતો ન હોય એમ વિચારમાં પડયો રહેતો. ખાવાપીવાનું પણ ભાન ન રહેતું. કાચબી મુંઝાતી પણ શું કરે? તે તેની ચોકી રાખતી અને વાંકી ડોકે બેમી રહેતી.

અને એક દિવસે ખુશ થતો કાચબો કાચબીને કહે 'જલદી અહીં આવ, સાંભળ લે, મને તમાકુના પોટલામા એક ખૂણે મૂકી બાંધી દે અને જ્યારે મારો મિત્ર ગીધ આવે ત્યારે તેને પોટલી આપતા કહેજે કે, આમા તમાકુ છે જે દાણા વેચાતા લેવા માટે છે'

કાચબીએ કેળના પાંદડામા તમાકુનુ પોટલુ બાંધ્યુ અને તેના એક ખૂણામા કાચબાને મૂક્યો

દર વખતની જેમ ગીધ કાચબાની મુલાકાતે આવ્યો અને કાચબીને પૂછ્યુ, 'કાચબો ક્યા છે?'

કાચબી બોલી 'આવો, બેસો અને પછી રડતા અવાજે કહ્યુ 'મારા પતિ, અમને દાણા વગર ભૂખે ટળવળતા મૂકી દૂર બીજા મિત્રોને મળવા ગયા છે ઘરમા એકે દાણાનો કણ નથી'

ગીધ જરા દુખી થતા બોલ્યો, 'અરે રે! તમે કેટલી મુશ્કેલીમા મૂકાઈ ગયા છો! શુ તમારા દેશમા દાણા જ નથી મળતા?'

કાચબી આસુ પાડતા પાડતા બોલી 'કોઈ પણ પ્રાણીએ નહિ અનુભવી હોય એવી મુશ્કેલીમા અમે મુકાઈ ગયા છીએ' અને આસુ લૂછતા કહ્યુ 'ભાઈ, તમારા દેશમા દાણા મળે છે?'

ગીધ સહાનુભૂતિ બતાવતા બોલ્યો 'બહેન જોઈએ એટલા

કાચબી ઘરમા જઈને પોટલુ લઈ આવીને ભીની આખે બોલી 'મારા પતિ આ તમાકુનુ પોટલુ મૂકી ગયા છે ને કહેતા ગયા છે કે જો મારો મિત્ર આવે તો તેને આ તમાકુનુ પોટલુ આપજે તે તને આને બદલે દાણા લાવી આપશે તો તમે અમને દાણા લાવી આપશો?'

ગીધે રાજીખુશીથી પોટલુ લેતા કહ્યુ 'જરૂર, બહેન હુ તમને દાણા જોઈએ એટલા લાવી આપીશ મારા મિત્રનુ આવે વખતે આટલુ કામ નહી કરુ તો ક્યારે કરીશ'

અને ગીધ પોટલુ ચાંચમા ભરાવીને પોતાને દેશ જવા ઊંચે ઊંચે આકાશે ચડવા લાગ્યો જેવો તેનો દેશ આવ્યો કે તે નીચે ઉતરવા લાગ્યો ત્યા પોટલામાથી અવાજ આવ્યો 'મિત્ર, મને છોડ, હુ તારો મિત્ર કાચબો છુ મે તને નહોતુ કહ્યુ કે હુ જરૂર તારા દેશની મુલાકાત લઈશ'

ઓચિંતા અવાજથી ગીધ ગભરાઈ ગયો અને તેની પોટલા પરની પકડ ઢીલી થઈ ગઈ અને પોટલુ નીચે જમીન પર પડ્યુ જમીન પર પડતાની સાથે પોટલામાના કાચબાની ઢાલના કટકા થઈ ગયા અને કાચબો મરી ગયો

ત્યારથી કાચબાની અને ગીધની મિત્રાચારી તૂટી અને તમે પણ ત્યારથી કાચબાની ઢાલમા પડેલી તડો આજે પણ જોઈ શકો છો

☆

રશિયાની રાજધાની મોસ્કોની દિવાલો ઉપર લખ્યુ છે કે 'ધર્મ જનતાને માટે અફીણની ગોળી સમાન છે' સાચે જ ધર્મ અફીણની ગોળી છે? ધર્મ નહિ પણ ધર્મને નામે વ્યાપેલી સામ્પ્રદાયિકતા જ વસ્તુત અફીણની ગોળી છે ધર્મ ખરાબ નથી પણ ધર્મને નામે થતા લડાઈ ઝગડા ખરાબ છે ધર્મના સ્વરૂપ અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય કોઈ ખરાબ નહી કહી શકે સૌ કોઈ તેમને વત્તી ઓછી માત્રામા માને જ છે પણ તેમને નામે ઊભી થતી સામ્પ્રદાયિકતા ખરાબ છે ઝેર છે ને અફીણની ગોળી સમાન છે તેથી ધર્મનો નહી પણ તેની સામ્પ્રદાયિકતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

ધર્મનો પરિગ્રહ જો અફીણ છે તો રાષ્ટ્રીયતાનો પરિગ્રહ એ દારૂ છે આજે અણુ બોમ્બની દુનિયા બની છે તે આ રાષ્ટ્રીયતાના પરિગ્રહનુ ફળ છે મનુષ્યનુ ધ્યેય કેવળ પોતાના રાષ્ટ્ર પૂરતુ નહી હોવુ જોઈએ પણ તેમા વિશ્વબંધુત્વની કલ્યાણકારી ભાવનાનો સમન્વય થવો જોઈએ

પણ એક દિવસે ગામે સાંભળ્યું કે કૂવામાં સરવાણી ફૂટી છે ને પાણી કૂવામાં ભરાયું છે. સહુ પોતપોતાનાં અધૂરાં કામો મૂકીને કૂવા ભણી દોડ્યાં. કૂવામાં પાણી જોઈને સહુનાં દિલ નાચી ઊઠ્યાં. અને તે બાળા અને તેની સાહેલીઓને વીંટી વળ્યાં.

ગામના મુખીએ અને ગામના વડિલોએ આનંદની મસ્તીમાં જાહેર કર્યું કે, 'આ કૂવાનું પાકું ચણતર ગામને પૈસે થશે.'

અને જોતજોતામાં કૂવાનું ચણતરે ય થઈ ગયું. ને એ કૂવાનું નામ ગામે શું પાડ્યું ખબર છે?

એ બાળાના નામ પરથી 'મીનલ-કૂવો.'

☆

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

['પ્યારાબાપુ'માં વપરાયેલા કાગળો રૂપાયતન હાથકાગળ કેન્દ્રમાં બનેલા છે.]

અનુક્રમણિકા..૧૨ ઑક્ટોબર ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

આવા હતા બાપુ -૧ ૨ ૩ દરેકના	૦-૫૦
ગાંધી ગુરૂ	૧-૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	૧-૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	૦-૩૭
મસ્તીની પગોમા	૦-૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	૦-૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	૦-૨૦
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા	(છપાય છે)
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	,,
મા આનંદમયી સાથે જીવનયાત્રા	,,
આવા હતા બાપુ-૪	,,

વર્ષ ૧૨
નવેમ્બર '૫૯
૯

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ—આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે... ... .. આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઇબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૯

કિંમત ૧-૨૫ ટપાલ ખર્ચ માફ

રૂપાયતન પ્રકાશન : જૂનાગઢ

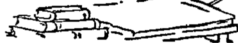
"THY WILL BE DONE"

"তোমারি ইচ্ছা
হোক পূর্ণ"

৩০.১.৪৮

બાપુના પત્રો

ચિ.........

ઘણી વેળાએ આપણને દુષ્ટ વિચારો ન જાગીએ તેવી રીતે ગમે છે, પણ તે નથી ગમતા એમ મનને મનાવીએ છીએ. જેમ ઘણી વાર સ્ત્રી પુરુષ એક બીજા સામે મોઢું ચડાવે છે તેમ. આવે વખતે અસહયોગ એ જ એક સુવર્ણ સાધન છે. યાદ રાખો કે મેં વાત કરી છે દુષ્ટ વિચારોની, દુષ્ટ આચારની નહિ. દુષ્ટ આચાર તો આકૃતિમાન છે તેનો તો નાશ જ કરવો રહ્યો. વિચારોને ભૌતિક આકૃતિ નથી એટલે તેની હસ્તી જ નથી એમ આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. મતલબમાં દુષ્ટ વિચાર આવે ત્યારે "તું આવીશમાં" એમ કહેતા તે ઘર કરે. પણ તે નથી જ એમ સમજી માની ત્યાં સુવિચાર જ ભરી દેવા એટલે દુષ્ટને સારુ જગ્યા જ ન રહી. આ અનુભવસિદ્ધ વસ્તુ છે. બે ભિન્ન ક્રિયા છે. "હું આ વિચાર નહિ જ કરુ" એમ કરતા તે વિચાર આવે જ. પણ "હું આ જ વિચારમાંથી નવરો જ નહિ થાઉં." એ ક્રિયા સહેલી ને સંભવિત છે. કોઈ ઘી ગોળના હિસાબ કરતો હશે તે વખતે કરિયાણાના દાખલા નહિ ગણે તેમ. પણ મગજ ખાલી રહેવા દે તો કરિયાણાના દાખલા પણ ત્યાં આવે ને ઘી ગોળના યે આવે. અરાજકતા પેદા થાય. હવે કંઈ સમજાય છે કે?

યરવડા મંદિર 3-1-'31

* * *

ચિ.........

તમારો કાગળ મળ્યો. દુઃખદ કથા છે જે સાચા છે તેને હું ત્યાગું એમ નથી. કેમકે તેની આશા હું કદી છોડતો નથી. પાપ તો બધાથી થઈ જાય છે. પણ પાપની સાથે યુદ્ધ કરવામાં પુરુષાર્થ છે અને જે યુદ્ધ કરે છે તેને જય મળે જ છે. તમે એવો જય મેળવજો કદી હારતા નહિ. હૃદય હલકું કર્યું છે એટલે હવે મને લખ્યા કરજો. બનતા લગી શાહી વાપરજો. અક્ષર સારા કરજો. ઉકેલવામાં મને હરકત નથી આવતી પણ સારા અક્ષર કરવાનો મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. અક્ષર ગમે તેવા કરવામાં અવિચાર અને હિંસા છે. વળી પાપમાંથી છૂટનારને પ્રત્યેક કામ સુઘડ કરવાથી પાપ મુક્તિમાં મદદ મળે છે.

—બાપુ

* * *

....શેષશાયી ભગવાનનું ચિત્ર કાંઈક ગુપ્ત અર્થ સુચવનારું છે એવી મારી માન્યતા છે, અને તેમાં અતન્દ્રિત કર્મને બાધા નથી આવતી. મજકૂર શ્લોકનો અતંદ્રિતનો આટલોજ અર્થ થઈ શકે કે પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે સર્વથા જાગૃતિ જ રહે છે. કામ કરતાં આળસ નથી હોતું પણ એનો અર્થ એવો નથી કે ચોવીસે કલાક કામ કરે છે. આમ ભગવાનને પ્રકૃતિ મનુષ્યની સાથે સરખાવનાં કહેવાનું રહે છે. અને આ શ્લોકમાં એ જ સરખામણી છે, બાકી તો એ જાગતો પણ નથી. એ સૂતો પણ નથી, એ કરતો પણ નથી. નથી કરતો એમ પણ નથી. એટલે એને કોઈની પણ ઉપમા કોઈ પણ બાબતમાં આપી શકાય એમ તો છે જ નહીં. આટલું કહ્યા પછી શેષશાયીનો હું પોતે અર્થ આમ કરું છું કે ભગવાન એવા નિર્ભય છે કે એ સર્પના ખોળામાં પણ નિશ્ચિંત પણે સૂઈ શકે છે. આ તો કેવળ મારા પોતાના સંતોષ પૂરતો અર્થ છે અને મને તેમાંથી બળ મળે છે, એટલે કે આપણામાં સંપૂર્ણ અહિંસા પ્રગટે તો સર્પની નિકટમાં રહેતાં છતાં મુદ્દલ ભય ન રહે અને તેથી વિશેષ એ કે સર્પને આપણો ભય ન રહે.

—બાપુ

આ સાતમા તું કઈ છે? ——— 'ગિરિરાજ'

[બુદ્ધકથા]

બુદ્ધ ભગવાન જેત વનમા વિહાર કરતા હતા તે વખતે અનાથપિંડિકની પુત્રવધુ, ધનજય શેઠની પુત્રી, વિશાખાની નાની બહેન સુજાતા વિષે આ વાત કરી

સુજાતાએ ખૂબ ઠાઠ માઠથી અનાથપિંડકના ઘરમા પગ મૂક્યો 'મોટા ઘરની અને મોટા કુળની છોકરી છુ ' આ અભિમાને તે ખૂબ ક્રોધી, તીખી અને કઠોર હતી સાસુ સસરા અને પતિ તરફ સારુ વર્તન રાખવુ જોઈએ તે જાણતી, છતા રાખતી નહી ઘરના નોકર ચાકરોને વગર વાકે ડરાવતી, ધમકાવતી અને મારી પણ લેતી

એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાન પાચસો ભિક્ષુઓની સાથે અનાથપિંડિકના ઘરે પધાર્યા મહાશ્રેષ્ઠી અનાથ પિંડિક ધર્મકથા સાભળતા બુદ્ધ ભગવાનની પાસે બેઠા હતા તે વખતે ઘરના અંદ

સસરા અને સ્વામીની માન મર્યાદા સાચવતી નથી તેઓ પ્રત્યે કેવુ કર્તવ્ય હોવુ જોઈએ તે તે જાણતી નથી ન દાન, ન શીલ અશ્રદ્ધાવાન અપ્રસન્ન રહે છે દિવસ રાત બધાની સાથે ઝગડા કરતી ફરે છે '

'તેને અહી બોલાવો '

સુજાતા આવી ભગવાનને પ્રણામ કરી એક બાજુ ઊભી રહી

બુદ્ધે પૂછ્યુ 'સુજાતા, સાત પ્રકારની ભાર્યા હોય છે આ સાતમા તુ કઈ છે?'

'ભન્તે! હુ ટુકમા કહેલી વાતનો અર્થ ન સમજી મને વિસ્તારપૂર્વક કહો '

'તો ધ્યાન દઈ ને સાભળ ' કહીને ભગવાન બુદ્ધે નીચે પ્રમાણે આ વાત કહી –

"ક્રોધી, અહિત કરવાવાળી, નોકરચાકરને મારવાને માટે ઉત્સુક, જે આ પ્રકારની ભાર્યા છે તેને 'વધક' ભાર્યા કહે છે "

રના ભાગમા સુજાતા નોકરોને ખરાબ શબ્દોમા ગાળો દઈ રહી હતી આ શબ્દો બુદ્ધ ભગવાનને કાને પડ્યા બુદ્ધે ધર્મકથા અટકાવીને શ્રેષ્ઠીને પૂછ્યુ 'આવા શબ્દો કોણ બોલે છે?'

'ભન્તે! આ અમારી કુળવધુ છે સાસુ,

"સ્ત્રીને માટે સ્વામી જે ધન કમાય છે, ભલે કળાથી, વેપારથી અથવા ખેતીથી પણ જે તેમાથી થોડુ પણ ચોરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે 'ચોર' ભાર્યા, કહેવાય છે "

"કામ ન કરવાવાળી, આળસુ, ખૂબ ખાવાવાળી, કઠોર, તીખા સ્વભાવવાળી, અપશબ્દો

બોલવાવાળી, નોકરોને દબાવીને રાખવાવાળી જે આ પ્રકારની સ્ત્રી તેને 'આર્યા' ભાર્યા કહે છે."

"હમેશ પ્રેમ અને અનુકંપા રાખવાવાળી, જેમ માતાપિતાની રક્ષા કરે છે તેમ જ પતિની રક્ષા કરે છે, પતિનાં કમાયેલાં ધનની રક્ષા કરે છે તે ભાર્યા 'માતા' ભાર્યા કહેવાય છે."

"જેમ નાનીબહેન મોટીબહેનની સાથે ગૌરવ-પૂર્વક રહે છે, તેમ જે પતિ તરફ ગૌરવશીલ છે, પતિના વશમાં રહેવાવાળી છે તે 'ભગિની' ભાર્યા કહેવાય છે."

"જે પતિને જોઈને એવી રીતે પ્રસન્ન થાય છે જેવી રીતે ચિરકાળ આવેલા સખાને જોઈને સખી. જે કુલીન, શીલવતી, તથા પતિવ્રતા છે તે 'સખી' ભાર્યા કહેવાય છે."

"ક્રોધ સામે જે શાંત રહે છે, માર અને દંડથી દબાઈને રહે છે, સારા ચિત્તવાળી હોય છે, પતિના ગુસ્સાને સહન કરવાવાળી હોય છે, ક્રોધ નથી કરતી, પતિના વશમાં રહે છે આવા પ્રકારની જે ભાર્યા છે તે 'દાસી' ભાર્યા કહેવાય છે."

'સુજાતા! આ સાત પ્રકારની ભાર્યા છે. આમાંથી 'વધક' 'ચોર' અને 'આર્યા' આ ત્રણે નરકમાં પેદા થાય છે. બીજી ચાર દેવલોકમાં.

'જે આ 'વધક' 'ચોર' અને 'આર્યા' દુશ્શીલ, કઠોર, અનાદરવાળી ભાર્યા છે તે મૃત્યુ પછી નરકમાં જાય છે.

'અને જે માતા, ભગિની, સખી અને દાસી શીલમાં સ્થિત, ચિરકાળ સુધી સંયત રહેવાવાળી ભાર્યા છે, તે મૃત્યુ પછી સુગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.'

બુદ્ધ ભગવાનનો આ શાંત અને ધીરગંભીર ઉપદેશ સાંભળી સુજાતાનાં અહંકાર અને મોટાઈ પીગળી ગયાં. જાણે નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એમ લાગ્યું અને બુદ્ધનાં ચરણોમાં ઢળી પડી.

ત્યારે બુદ્ધે પૂછયું :—'સુજાતા! આ સાત ભાર્યાઓમાંથી તું કયા પ્રકારની ભાર્યા છે?'

'દાસી સમાન' કહી, બુદ્ધ ભગવાનનાં ચરણો પકડીને રડી પડી.

બુદ્ધે કુળવધુ સુજાતાને એક જ ઉપદેશમાં શાંત કરી, ભોજન સમાપ્ત કરી, જેતવનમાં આવી, ભિક્ષુસંઘ દ્વારા આદર સ્વીકારી, પોતાની કુટીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

ધર્મ-સભામાં ભિક્ષુઓએ બુદ્ધની ગુણગાથા-ની ચર્ચા ચલાવી: ભાઈઓ, ભગવાને એક જ ઉપદેશમાં કુળવધુ સુજાતાને કેવી શાંત કરી સન્માર્ગે વાળી દીધી.

આ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં બુદ્ધ ભગવાન ફરતા ફરતા આવી પહોંચ્યા અને પૂછ્યું : 'ભિ-ક્ષુઓ, બેઠા બેઠા શું વાતો કરો છો?'

'ભન્તે, આડીઅવળી વાતો.'

'ભિક્ષુઓ! સાંભળો, આજે જ નહિ પણ પહેલાં ય સુજાતાને મેં એક જ ઉપદેશમાં શાંત કરી સન્માર્ગે વાળી હતી.' એમ કહી બુદ્ધે પૂર્વ જન્મની એક કથા કહી:—

પૂર્વ સમયમાં વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજાના રાજ્ય વખતે બોધિસત્વે એની પટરાણીની કૂખે જન્મ લીધો. મોટી ઉંમર થતા તક્ષશિલા જઈ અભ્યાસ પૂરો કરી, પિતાના મૃત્યુ પછી રાજ્ય લઈ, ધર્માનુસાર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેની માતા ક્રોધી, તીખી, કઠોર, મહેણાં મારવાવાળી, મશ્કરી કરવાવાળી, હતી. આથી તેણે માને ઉપ-દેશ આપવા વિચાર્યું. 'વગર ઉદાહરણે સમ-જાવવું ઠીક નથી' માની તે ઉપદેશ આપવા માટે ઉદાહરણ શોધવા લાગ્યો.

એક દિવસ તે બગીચામાં ગયો. માતા પણ પુત્રની સાથે ગઈ. રસ્તામાં એક કાગડો બોલ્યો. બોધિસત્વના અનુયાયીઓએ આ શબ્દ સાંભળીને કાનમાં આંગળી નાખી દીધી. અને બોલ્યા. 'હે તીખા અવાજવાળા, કઠોર અવાજવાળા, બોલ મા! ચૂપ રહે.'

પોતાના અનુયાયીઓથી ઘેરાયેલો બોધિસત્વ માતાની સાથે પુષ્પોથી ખીલેલા બગીચામાં પ્રવે-શ્યો, ત્યારે બાજુનાં શાલવૃક્ષમાં સંતાયેલી કોયલ

મધુર સ્વરથી ટહૂકી આથી અનુયાયીઓ કોયલના મીઠા મધુર સ્વરથી પુલકિત થઈ હાથ જોડી બોલ્યા, 'હે મીઠા સ્વરમા બોલવાવાળી! હે કોમળ સ્વરમા બોલનારાવાળી! હે મૃદુભાષિણી! બોલ બોલ ફરી બોલ'

માતા ધ્યાન દઈને આ બધુ જોઈ રહી

બોધિસત્વે આ બને પ્રસંગ જોઈને વિચાર્યું – હવે માને ઉદાહરણ આપીને સમજાવી શકીશ' તેણે કહ્યુ 'મા! રસ્તાના કાગડાના શબ્દો સાંભળીને લોકો બોલ્યા, બોલ મા કહી કાનમા આંગળીઓ નાખી દીધી કઠોર વાણી કોઈને પ્રિય નથી હોતી ' એમ કહી બોધિસત્વ આગળ બોલ્યા –

'સુન્દર, રંગે નાજુક અને બોલવામા પ્રિય લાગવાવાળો પણ જો કઠોર વાણી બોલે તો તે ન આ લોકમા પ્રિય લાગે કે ન બીજા લોકમા

'શુ મા! આ કાળી, ખરાબ રંગ વાળી કોયલને નથી જોતી કે જે મધુર વાણી બોલીને લોકોને પ્રિય લાગે છે!

'માટે મધુરભાષી, કોમળભાષી અનુદ્ધત બોલવાવાળા અર્થ અને ધર્મનો પ્રકાશ પાડે છે તેમનુ બોલવુ મધુર હોય છે '

આ રીતે બોધિસત્વે માતાને ઉદાહરણ આપીને સમજાવી તેથી માતા પ્રસન્ન થઈ ને સન્માર્ગે વળી

આમ એક જ ઉપદેશથી માતાને ઉદાહરણ આપીને બોધિસત્વ સમજાવી શક્યા

વાત પૂરી કરતા ભિક્ષુઓને બુદ્ધે કહ્યુ –'હે ભિક્ષુઓ! ત્યારે વારાણસીની આ રાજમાતા આ સુજાતા હતી અને રાજા તો હુ જ હતો

☆

ન્યાય

કકુ અને રતન ઝઘડી પડયા કકુએ મરઘીનુ બચ્ચુ પોતાની પાસે લઈ લીધુ રતન કહે એ બચ્ચુ મારુ છે અને વાત વધી પડી.

રતન થાકી અને તેણે ફરિયાદ કરી કાજી પાસે ગયા રતન અને કકુ બન્ને પાડોશી બન્નેના ઘર સામસામે પણ જણાય બન્નેમાથી કોઈ કોઈને મચક ન દે.

કાજીએ કકુને બોલાવી રતનને બોલાવી અને રતનને પૂછ્યુ, 'આ બચ્ચુ કોનુ છે?'

રતને રડતા રડતા કહ્યુ એ બચ્ચુ મારુ છે ઘણા દિવસથી મારી પાસે છે મારા પર વિશ્વાસ ન હોય તો હુ સાક્ષીઓ રજૂ કરુ '

કેટલીના છોકરાઓને તથા બે લાલી લાની ગોપાને એ બચ્ચુ રતન પાસે જોયુ હતુ ભીખુએ એ બચ્ચા સાથે રતનને પેનતી કેટલા દિવસથી જોઈ હતી. ધનજીને એ બચ્ચુ ગમતુ હતુ સફેદ રંગના અને લાલ કલગીવાળા એ બચ્ચા માટે ત્રણ જોડ એ તેના પૈસા આપવાનુ કહ્યુ હતુ પણ રતન માની નહિ

બચ્ચુ જોતા જ ગમી જાય એવુ હતુ કકુને પૂછ્યુ એટલે કકુ બોલી ' બચ્ચાની મા મારે ત્યા છે એવી જ સફેદ મરઘી આ બચ્ચાનો જન્મ મારા ઘરમા થયો છે રતન પાસે ક્યાંથી ગયુ તે ખબર નથી પણ મે જેવુ જોયુ કે તુરત લઈ લીધુ મારુ બચ્ચુ અને હુ શા માટે આપુ?"

કાજી વિચારમા પડયા શુ ન્યાય કરવો? તેણે હવાલદારને બોલાવ્યો અને કહ્યુ આ બચ્ચુ તમે લઈ જાઓ આ બન્નેના ઘર સામસામે છે બચ્ચાને બરાબર રસ્તા વચ્ચે છોડી દો જેના ઘરે જાય તેનુ આ બચ્ચુ "

કકુ અને રતને આ ન્યાય મંજૂર રાખ્યો અને હવાલદારે બચ્ચાને બરાબર રસ્તા વચ્ચે મૂકી દીધુ બચ્ચુ જ આપમેળે ન્યાય ઉતારશે!

[એક સત્ય ઘટના]—કિશોર હીરાચંદ પારેખ

*અહંકાર (અભિમાન) ન રાખતા ______ દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

અહંકાર મનના મેલમાં ભૂંડામાં ભૂંડો છે એમ કહિએ તો કાંઈ અતિશયોક્તિ ન થાય. આપણામાં હોય ને ન હોય તે સર્વ ગુણોનું આપણા ઉપર આરોપણ કરીને મારા જેવું કોઇ નથી, હું શિષ્ટ છું, વિશિષ્ટ છું આમ માણસ ચિંતવે એવું નામ અહંકાર. આ અહંકાર થી શંકરાચાર્ય કહે છે (ગીતા ૧૬–૧૮) તેમ દોષમાત્રનું અને અનર્થમાત્રનું મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે મહાકવિ તુલસીદાસ પણ કહી ગયા છે કે 'પાપમૂલ અભિમાન.' ક્રિસ્તીમાં સાત મહાપાતક ગણાય છે, તેમાં પહેલું અભિમાન છે. આત્મકથાને છેડે ગાંધીજીએ અમાનિતા અથવા નમ્રતાનો જ મહિમા ગાયો છે.

'અભિમાનથી આપણું પતન થાય છે. આપણી શક્તિ, બુદ્ધિ કે સત્કૃતિનું જે દિવસે આપણને અભિમાન આવે તે દિવસથી આપણી પ્રગતિ થંભી જાય છે, કેમ કે કોઇના પાસેથી કાંઇ પણ શીખવાની આપણી ઇચ્છા રહેતી નથી.

'વળી અભિમાનથી આપણે આપણને ઊંચા ને બીજાને નીચા ગણીએ છીએ અને તેથી કરીને એનું કલ્યાણ કેમ કરવું, એનો પ્રેમ કેમ જીતવો, તેની આપણને ખેવના રહેતી નથી. પરમાત્માના દર્શન નમ્રને જ થાય, એટલે અભિમાની જેમ માનવવિમુખ તેમ પ્રભુવિમુખ પણ બની જાય છે.'

(ઉપદેશકનું મેગેઝીન, ૧-૭, ૧૯૪૯)

એટલે તો આપણા સંતોએ પોતાને સંત નહિ પણ પાપી માન્યા છે. કુદૃષ્ટિ કરનારી આંખને ફોડી નાખનારા સૂરદાસ કહે છે:

> મુજ સમ કૌણ કુટિલ ખલ કામી?...
> પાપી કૌણ વડો છે હુંથી,
> પતિતમાત્રમાં નામી? મુજસમ૦

એ જ પ્રમાણે દેહરૂપી વસ્ત્ર જેવું ભગવાન પાસેથી મળ્યું હતું એવું ને એવું ધોળું ફૂલ જેવું પોતે અંતે ધરી દીધું એમ છેવટે કહી નાખનારા કબીરસાહેબ બીજે પ્રસંગે કહે છે:

> બુરા જો દેખન મેં ચલા, બુરા ન મિલિયા કોય।
> જો દિલ ખોજા આપના, મુઝસા બુરા ન કોય॥
> જિતના ગુનાહ મેં કિયા, તિતના કરે ન કોય।
> કાલા હુવા મુખડા ધો ન સકું રોય॥ ઈશુચરિત ૬૮॥

આહમા ગુરુ હરકૃષ્ણદેવનું વચન છે, કે 'જેમ વર્ષાનું પાણી ઊંચે ઠેકાણે ટકતું નથી તેમ ત્યાં પ્રભુપ્રેમનું બીજ ઊગતું નથી ને ભક્તિના મોલ લણાતા નથી.'

મુસલમાન સંતો પણ એ જ મતના છે. હ૦ જલાલુદ્દીન રૂમી મસ્નવીમાં કહે છે:

'જ્યાં નીચી ભૂમિ હોય છે, ત્યાં પાણી વહી જાય છે.

'પ્રભુદયાનાં પાણી તારે જોઈએ તો જા, તું યે નીચો થા.'

ચીનનો જ્ઞાની લાઓતસે (તાઓ ૬૬) કહે છે:

'મહાનદીને તથા મહાસાગરને પાણીમાત્ર જઈને મળે છે તેનું કારણ આ છે, કે તે નીચાં હોય છે; નીચાપણાથી જ તે શ્રેષ્ઠ બને છે.'

ઇશુ પોતાની પાર્વતી દેશનામાં કહે છે, 'જે નમ્ર છે તે ધન્ય છે; કેમ કે તેને સાગરરશના વસુંધરા ભાગમાં મળશે.' (ઈશુચરિત, પાનું ૨૫).

* * * *

> સંમાનાત્ બ્રાહ્મણો નિત્યં ઉદ્વિજેત વિષાદિવ।
> અમૃતસ્યેવ ચાકાંક્ષેત્ અવમાનસ્ય સર્વદા॥
> મનુ ૨-૧૬૨॥

'માણસે પોતાને માન મળે એવી ઇચ્છા ન કરવી, ને બીજા સૌ પોતાનું અપમાન જ કરે એવી ઇચ્છા કરવી, તથા અપમાનકારીને ક્ષમા કરવી.'

> સુખં હ્યવમતઃ શેતે સુખં ચ પ્રતિબુધ્યતે।
> સુખં ચરતિ લોકેસ્મિન્ અવમન્તા વિનશ્યતિ
> ॥ ૧૬૩॥

'બીજાના અપમાનથી જે ખિન્ન ન થાય તે સુખે સુએ છે, સુખે જાગે છે ને સુખે સંસારમાં વિચરે છે, પણ અપમાનકારીનો નાશ થાય છે.'

---

* વિશ્વસંહિતાના આગામી ત્રીજા મંડલનો એક અધ્યાય.

અસંમાનાત્ તપોવૃદ્ધિઃ સંમાનાચ્ચ તપઃ ક્ષયઃ।
અર્ચિતઃ પૂજિતો વિપ્રઃ દુગ્ધા ગૌઃ ઇવ સીદતિ॥

'માણસનું અપમાન થાય તો તેનું તપ વધે છે ને એને માન મળે તો તેના તપનો ક્ષય થાય છે. પૂજા પામેલા માણસની દુર્દશા થાય છે.'

* ☆ ☆

રામજી તારું વાંકુ બોલ્યા એમ પ્રેમજી તારા આગળ આવીને વાત કરે તો તું તારો બચાવ કરીશ મા, પણ કહેજે, કે "રામજી મારા બીજા બધા અવગુણ શું જાણે? એટલે તો એણે આટલા જ અવગુણ ગણાવ્યા."

એપિક્તેતસનો ઉપદેશ ૫ ૧ ૯ (રોનેસ્ટનનું ભાષાન્તર રકૅાટ)

☆ ☆ ★ ☆

'તે મર્દ નથી જે મદોન્મત્ત હાથી સાથે યુદ્ધ કરે છે; મર્દ તો તે જ છે, જે પોતાને ક્રોધ ચડયો હોય છતા અઘટિત વેણ ઉચ્ચારતો નથી.

'એક દુષ્ટે કોઇને ગાળ દીધી એટલે તેણે કહ્યુ, "અરે ભલા માણસ, તેં કહ્યું તેથી પણ હું તો વધારે ભૂંડો છું, કારણ તું મારા દોષ એટલા નથી જાણતો કે જેટલા હું જાણું છું.""

સાદીની ફૂલવાડી

☆ ☆ ☆ ☆

સાસોવના રબ્બી મોશે લેઇબે પોતા આગળ છેલ્લો રુપિયો હતો તે એક નામી દુષ્ટને આપ્યો. આ તે તમે શું કર્યું એમ એના ચેલાએ પૂછ્યું, તો કહે, 'હું પાત્ર છું કે કુપાત્ર તેનો વિચાર કર્યા વિના ભગવાને મને રુપિયો આપ્યો તો પછી મારે ભગવાન કરતા વધારે પંચાત શું કામ કરવી!'

હસીદવાદ (ગેનિંકઝ 'કૃપાવર્ષ', પેનગ્વિન)

☆ ☆ ☆ ★

દેનેવાલા ઔર હૈ જો દેતા દિનરેન।
લોક ભરમ હમપે કરે તાતે નીચે નેન ॥રહીમ॥

દાતા કહે છે, 'દેવાવાળો તો ભગવાન છે, જે રાત-દિવસ દેતો રહે છે. પણ લોકોને એવો ભ્રમ છે કે હું દઉં છું; એટલે હું લાજને નીચી આંખ કરી જાઉં છું.'

(અપૂર્ણ)

☆

અરીસા રાખજો બે બે ________________ દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

અરીસામાં મુખડું જોવાની રીત

'હે તરુણ માણસો, તમે તમારું મોઢું અરીસામા અવશ્ય જુઓ. પછી જો તમે રૂપાળા છો એમ તમને લાગે તો તમારા રૂપને ન શોભે એવું ભૂડું કામ તમારે હાથે ન થાય તે જોજો. અને તમે વિરૂપ કે કદરૂપા છો એમ લાગે તો તમારા આત્માના સદ્ગુણ ખીલવજો, અને એવી રીતે વરતી શરીરની છાપ ભૂસી નાખવાનો પ્રયત્ન કરજો.'

સુકતુ (મોતીલાલ મુનશી - શુભ વાચતા)

☆ ☆ ☆ ☆

યસ્યાં રાત્ર્યાં વ્યતીતાયાં ન કિંચિત્ શુભમાચરેત્।
તદૈવ વન્ધ્યં દિવસં પ્રાત વિદ્યાત્ વિચક્ષણઃ॥

દિવસ વીતી ગયો હોય ને રાત પડી હોય, પણ દિવસમા આપણે હાથે શુભ કામ ન બન્યુ હોય તો તે દિવસને વાંઝિયા જાણવો

(અમૃતાનંદ : વ્યાખ્યાનમાળા).

વિમનમંગના . સુએતોનિઅસ 'બાર સીઝર'મા લખે છે કે સમ્રાટ તીતસને રાતે જણાય કે દિવસમા પોતે કોઇનું ભલુ કર્યું નથી તો તે પોતાને ઠપકો આપતો કહેતો, કે "મે એક દિવસ ખોયો."

(લૅથમ : તે કોણે કહ્યું ! રૂટલેજ)

☆ ☆ ★ ☆

હિતં ન કિંચિત્ વિહિતં પરસ્ય
દત્તં ન વિત્તં ન ચ સત્યમુક્તમ્।
યસ્મિન્ દિને નિષ્ફલતાં પ્રયાતમ્
આયુ સ કાલ પરિદેવનસ્ય ॥

ક્ષેમેન્દ્ર : પુરુષાર્થશતક ૧૦૯॥

પારકાનું કાંઇ ભલુ ન કર્યું, ન ધનનું દાન કર્યું, ન સત્ય વચન બોલ્યા,— આમ જે દિવસે આયુષ્ય નિષ્ફળ ગયું એમ આપણે જોઇએ તે દિવસે શોક કરવો.

☆

મૂર્ખ, મહામૂર્ખ અને મૂર્ખનો સરદાર — પુષ્પા ગાંધી

લોકકથા

(૧)

એક રબારી તેની પત્ની સાથે રહેતો હતો. તેને એક દીકરો હતો. તેની પાસે સો ઢોર હતાં જેના પર તેનો ગુજારો ચાલતો હતો.

છોકરો હજુ યુવાનીમાં પગ મુકવા જતો હતો ત્યાં તેનો બાપ મરી ગયો. અને જ્યાં મૂછનો દોરો ફૂટવાની શરૂઆત થઈ ત્યાં તેની મા મરી ગઈ. તેનો બાપ વારસામાં સો ઢોર સિવાય બીજું કશું જ મૂકી નહોતો ગયો.

હવે ઘરમાં તેને એકલવાયું લાગવા માંડયું. તેમ જ ઘરકામમાં પણ મુશ્કેલી પડવા લાગી, તેથી તેણે પરણવાનો વિચાર કર્યો.

તેના પાડોશી તથા સગાંવહાલાંને તેણે કહ્યું: 'મારા માબાપ મરી ગયાં તેથી હું હવે એકલો થઈ ગયો છું. તેમ જ ઘરકામમાં અને ધંધામાં એકલે હાથે પહોંચાતું નથી. મારે મારે પરણવું જોઈએ. તો મારે લાયક કન્યા શોધી રાખજો.'

પાડોશીઓએ કહ્યું: 'તારી વાત સાવ સાચી છે. તારે હવે પરણવું જ જોઈએ. એકલે હાથે બન્ને પહોંચાય નહીં. અમે જરૂર યોગ્ય કન્યા શોધી આપીશું.'

થોડા દિવસો પછી એક પાડોશીએ આવીને કહ્યું કે, 'હું તારે માટે યોગ્ય કન્યા શોધી લાવ્યો છું. તે આ ગામની નથી. પણ અહીંથી ઠીક ઠીક દૂરના એક ગામની છે.'

યુવાને પૂછ્યું: 'તે કોની કન્યા છે?'

પાડોશીએ જવાબ આપ્યો: 'તે એક ખૂબ પૈસાદારની એકની એક રૂપાળી કન્યા છે. તેના બાપ પાસે ૧૧ હજાર તો ઢોર છે.'

યુવાને પાડોશીની બધી વાત સાંભળ્યા પછી, તે રૂપાળી પૈસાદાર કન્યાની સાથે પરણવાનું મનમાં નક્કી કર્યું. તેણે પાડોશીને વિનંતી કરી, 'તમે મારો સંદેશો પહોંચાડશો કે હું તેને પરણવા તૈયાર છું.'

પાડોશી બોલ્યો:—'જો ભાઈ, તેનો બાપ ઇચ્છે છે કે જે કોઈ સો ઢોર આપે તેના બદલામાં તેને મારી કન્યા પરણાવું.'

'કેટલા સો ઢોર!' અને યુવાન વિચારમાં પડયો. તેની પાસે ઢોર જ સો હતા. જો સો ઢોર આપી દે તો પરણ્યા પછી તે અને તેની પત્ની ખાય શું? વારસામાં સો ઢોર સિવાય બીજી કશી મિલકત તેનો બાપ મૂકી નહોતો ગયો.

પાડોશી બોલ્યો; 'તારો વિચાર હોય તો મને કહે, નહિં તો બીજા કોઈને કન્યા વિષે વાત કરું."

યુવાન મુંઝાયો અને થોડીક વાર વિચારમાં પડી ગયો. અને તરત માથું ઊંચું કરીને બોલ્યો: 'કંઈ વાંધો નહિ. જાઓ અને તેના બાપને કહો કે, મને તેની વાત મંજૂર છે.'

સો ઢોર આપીને યુવાન, કન્યાને પરણીને પોતાને ગામ આવ્યો. થોડા દિવસો તો ઘરમાં જે કંઈ થોડું ઘણું હતું તેનાથી ચાલ્યું. જ્યારે ખાવાનાં સાંસાં પડયાં ત્યારે તેણે તેની પત્નીને કહ્યું.

'જો, સાંભળ, હવે મારી પાસે કંઈ જ નથી રહ્યું. લગન પહેલાં મારી પાસે સો ઢોર હતા. તેના પર હું મારું ગુજરાન ખૂબ સહેલાઈથી ચલાવતો હતો. પરંતુ તે બધા ઢોર તો તારા બદલામાં મેં તારા બાપને આપી દીધા તેથી હવે આપણાં નિર્વાહ માટે કશું જ સાધન રહ્યું નથી. હવે તો મજૂરી કરીને કમાવું પડશે અને તેના પર ચલાવવું પડશે.'

પત્નીએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો. 'ભલે.'

યુવાન હવે બીજાની ગાયો દોહીને, મજૂરી કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ જેમ તેમ મુશ્કેલીમાં ચલાવતો હતો.

એક દિવસ તેની પત્ની ડેલીના દરવાજામાં ઊભી હતી તે વખતે એક સુંદર દેખાવડો યુવાન પસાર થયો. યુવાનની નજર તે બાઈ પર પડીને થંભી ગઈ. તેણે આ બાઈને ભગાડીને લઈ જવાનો વિચાર કર્યો, અને એક નાના છોકરા સાથે સંદેશો મોકલ્યો.

બાઈએ જવાબ મોકલ્યો: 'તમારો સંદેશો મળ્યો. હું નક્કી કરું ત્યાં સુધી તમારે થોડી રાહ જોવી પડશે. હમણાં આથી વધુ જવાબ નથી આપી શકતી.' અને

યુવાન આશાના ઘેનમા ચાલ્યા ગયો

લગ્નના છ મહિના પછી કન્યાના બાપે વિચાર કર્યો કે 'મારી દીકરીનુ ઘર કેમ ચાલે છે તે જોઈ આવુ ' અને તે દીકરીને ઘેર આવવા માટે નીકળ્યા. દીકરીને ઘરે પહોચ્યા દીકરીએ આવકાર આપીને બાપને પોતાના ગામના બધા સમાચાર પૂછ્યા

આડી અવળી વાતો પૂરી થતા બાપ બોલ્યા 'બહેન તારો સસાર કેમ ચાલે છે?'

દીકરીએ મોઢા પર હાસ્ય રાખીને જવાબ આપ્યા 'પિતાજી ખૂબ જ સારો '

અને ત ઊઠીને અદરના ઓરડામા જઈને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડી મન હળવુ કરીને પોતાના પિતાને ખવડાવવા માટે ઘરમા કઈ જ નહતુ તથી પાડોશીને ત્યાથી કઈક લેવા માટે તે પાછળના દરવાજેથી બહાર નીકળી ત્યા તેની નજર પેલા યુવાન પર પડી જે તેને ભગાડી જવા ઇચ્છતો હતો. ને યુવાનને જોઈ ત તેની પાસ ગઈ તના ખબર અતર પૂછ્યા

યુવાને જવાબ આપ્યો તમે વિચાર કરીને મને જણાવવાનુ કહ્યુ હતુ પણ તમે તો કશા જ સમાચાર મોકલ્યા નહી જે દિવસે મે તમને જોયા તે દિનથી મને રાત્રે ઊંઘ પણ આવતી નથી મને રાત્રે સ્વપ્ના પણ તમારા જ આવે છે '

બાઈએ મીઠાહાસ્ય જવાબ આપ્યો હવે હુ તમને વધારે હેરાન નહી કરુ તમે મારી રાહ જુઓ હુ તો કઈ વગર વિલબે આવીશ જ પણ સૌથી પહેલા મને થોડો લોટ લાવી આપો મારે ત્યા મહેમાન આવ્યા છે તમને રાધીને ખવડાવી શકુ પછી હુ જરૂર આવીશ

યુવાને પૂછ્યુ, 'મહેમાન કોણ છે?'

બાઈએ જવાબ આપ્યો મારા પિતાજી'

યુવાન બોલ્યા તમે અહી જ ઊભા રહેજો હમણા જ લોટ વગેરે લઈને આવુ છુ ' અને ત ઉત્સાહનો માર્યો દોડ્યો અને થોડી વારમા તો લોટ વગરે કેટલોય સામાન લઈને આપતા બોલ્યા હવે વધાર રાહ જોવડાવશો તો નહી ને?"

બાઈ બોલી 'વધારે રાહ નહી જોવડાવુ હા '

અને તે લોટ વગેરે લઈને ઘરમા ગઈ પેલો યુવાન તો ત્યા રાહ જોતો આટા મારવા લાગ્યા કે હમણા જ થોડી વારમા પેલી બાઈ પોતાનુ વચન પાળવા આવશે.

બાઈએ રાધવાની તૈયારી કરવા માડી ત્યા તેનો પતિ બહારથી આવ્યો અને તેના સસરાને દૂરથી ઘરમા જોયા ને તે અવાક જ થઈ ગયો શુ બોલવુ ને શુ કરવુ તે સૂઝ્યુ નહી પાસે આવીને પગે લાગ્યો અને ખબર અતર પૂછ્યા અને રસોડામા ગયા જ્યા તેની પત્ની રાધતી હતી તેણે પૂછ્યુ શુ રાધે છે?

પત્નીએ કહ્યુ શીરો વગેરે કરુ છુ '

પતિએ પુછ્યુ 'આ બધુ ક્યાથી લાવી?'

તે બોલી 'બાજુના પાડોશી પાસેથી '

આ સાભળી પતિ ચૂપ રહ્યો અને પોતાની અત્યત ગરીબાઈથી દુખી થયો

ધીમે રહીને તે બોલ્યો 'હવે આપણે શુ કરશુ? માડ આપણે બે જણનુ પેટ ભરી શકીએ છીએ ત્યા આ મહેમાનને કેવી રીતે સાચવશુ ?

પત્ની નખાયેલા સ્વરથી બોલી 'મને કઈ જ સમજણ પડતી નથી કે શુ કરવુ

પછી પતિ બોલ્યા ઠીક છે જોઉ છુ મારા માલિક શેઠને કહીશ કે મને થોડા ઉછીના પૈસા આપો મારે ત્યા મહેમાન આવ્યા છે ' અને તે ઊપડ્યો અને પોતાના શેઠને ત્યા ગયો શેઠે તેને રાજીખુશીથી થોડા પૈસા આપ્યા

યુવાન ખુશ થતો ઘરે આવ્યો આ દરમિયાન તેની પત્નીએ રસોઈ તૈયાર કરી રાખી હતી અને તેની રાહ જોતી બેઠી હતી જેવો યુવાન આવ્યા કે તરત થાળી પીરસી અને જમવાની તૈયારી કરી

પેલો દુષ્ટ યુવાન કે જે આ બાઈની રાહ જોતો પાછળા દરવાજે આમતેમ આટા મારતો હતો તે અકળાઈ ગયો વચન આપ્યા મુજબ બાઈ ન આવી તેથી તણે વિચાર્યું કે વધુ સારુ તો એ છે કે તેના આગલા દરવાજા પાસેથી પસાર થઈ ઘરની અદર જોઉ કદાચ તેને જોઈ શકીશ " વિચારીને આગલા દરવાજા પાસેથી પસાર થયા અને તણે સસરા જમાઈને વાતો કરતા જોયા સ્ત્રીના પતિની નજર તેના પર પડી પેલા દુષ્ટ માણસે તેને નમસ્કાર કર્યા સ્ત્રીના પતિએ સામા નમસ્કાર કર્યા અને તેને અદર આવવા આમત્રણ આપ્યુ પેલા દુષ્ટને તો એ જ જોઈતુ હતુ તે હસતો હસતો અદર આવ્યો અને તેની બાજુમા બેઠો

ત્રણે જણા વાતોએ વળગ્યા સ્ત્રીના પતિને આ દુષ્ટ યુવાનના કાવતરાની ખબર ન હતી તેમ જ તેઓની ઘરની શાતિમા તે ખલેલ પહોચાડવા આવ્યો છે તેની પણ તેને ખબર નહતી

તેની પત્ની પીરસેલી થાળી લઈને આવી અને ત્રણેની સામે મૂકીને બોલી: 'તમે ત્રણે ય મૂરખાઓ હવે જમો.'

તેનો બાપ તો આભો જ બની ગયો અને બોલ્યો: 'કોણ હું મૂર્ખ? કેવી રીતે?'

દીકરીએ જવાબ આપ્યો: 'બાપુ, મહેરબાની કરી પહેલાં જમી લો, પછી તમારી મૂર્ખતા વિષે કહીશ.'

પણ તેના પિતાએ કહ્યું: 'ના હું નહી જમું. પહેલાં તું મારી મૂર્ખતા વિષે કહે પછી જ જમીશ.'

તેથી દીકરી બોલી: 'બાપુ, તમે એક મોઘી વસ્તુ નજીવી વસ્તુમાં વેચી નાખી.'

'મેં કઈ વસ્તુ સસ્તામાં વેચી?'

'તે હું છું, બાપુ. કે જેને તમે સાવ નજીવી કિંમતમાં વેચી.'

'કેવી રીતે?'

તે બોલી: 'બાપુ, તમને મારા સિવાય એકે ય સંતાન નહોતું. તે છતાં તમે તમારી પાસે ૧૬ હજાર ઢોર હોવા છતાં મને એકસો ઢોરના બદલામાં વેચી. તમને સો ઢોરની કિંમત મારા કરતાં વધુ લાગી. તેથી જ મેં કહ્યું, કે "તમે નજીવી કિંમતમાં કિમતી વસ્તુ આપી દીધી!"'

પિતા બોલ્યો: 'મારી વહાલી દીકરી, તારી વાત સાચી છે. હું મૂર્ખ છું.'

પછી તેના પતિએ પૂછ્યું: હવે, મને કહે, મેં શી મૂર્ખાઈ કરી.'

તેની પત્ની બોલી. 'તમે તો મહામૂર્ખ છો.'

'કેવી રીતે'

તે બોલી: 'તમને વારસામાં સો જ ઢોર મળ્યા હતા. તે જાણવા છતાં તમે તે બધા ઢોર આપી દઈને મને પરણ્યા. તમારા ગામમાં ઘણી સ્ત્રીઓ હતી તેની કિંમત પણ ૧૦ થી ૨૦ ઢોરથી વધુ નહતી છતાં તમે તેઓની સામે ય ન જોયું. બદલામા તમારા બધાં ઢોર આપીને મારી સાથે લગન કર્યાં. અને હવે તમારી પાસે રાતી પાઈ એ નથી. અરે મારે અને તમારે ખાવા માટે રોટલાનો ટુકડોય નથી. તમે માલિક મટી બીજાના નોકર બન્યા. મજૂરી કરીને જે વધ્યું કર્યું થોડું ઘણું મળે તેનાથી ચલાવો છો. જો તમે અરધા ઢોર આપીને ય બીજી સ્ત્રી સાથે લગન કર્યા હોત તો પણ કંઈક તો ખાવાનું રહેત. માટે મારા વહાલા, આ તમારી મહામૂર્ખાઈ નહીં તો બીજું શું?'

ત્યાં પેલો દુષ્ટ યુવાન બોલી ઊઠયો: 'પણ મારી મૂર્ખતા શેમાં છે?'

'અરે, તું. તું તો મૂર્ખનો સરદાર છે.

'કેવી રીતે.'

તે બોલી: 'કેવી રીતે? તું તો એક રોટલાના ટુકડાના બદલામાં જે સો ઢોરના બદલામાં ખરીદાયું છે તે મેળવવા ઇચ્છતો હતો. શું તું મૂર્ખનો સરદાર નથી?'

આ સાંભળતાં જ તે એક પળ પણ થોભ્યા વગર ભાગ્યો.

સ્ત્રીનો બાપ બે દિવસ રહીને ઘરે જવા નીકળ્યો. ઘરે આવી જમાઈ પાસેથી લીધેલા ઢોર પાછા મોકલ્યા અને તે સાથે બીજા પણ એક હજાર ઢોર મોકલ્યા,

હવે તેની દીકરી તેના પતિ સાથે ખૂબ સુખ અને આનંદથી રહેવા લાગી.

☆

પ્રસંગ ૧૯૨૭ના માર્ચ માસનો છે. ગાંધીજી અખિલ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની બેઠકમાં જવા મદ્રાસ જઈ રહ્યા હતા. ગાંધીજીના દર્શને દરેક સ્ટેશને લોકોનાં ટોળે ટોળાં ઉમટી પડતાં. આ સમયે લોકોનાં મનમાં પ્રશ્ન રમી રહ્યો હતો કે કોંગ્રેસ પ્રાંતોમાં પ્રધાનમંડળની રચના કરશે કે નહીં! ટ્રેન બેઝવાડા સ્ટેશને સવારના પહોંચી. ગાંધીજીનાં દર્શન માટે લોકો હિલોળે ચડયાં હતાં. આવે વખતે એક પત્રકાર ગમે તેમ કરીને ગાંધીજી પાસે પહોંચ્યો અને સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. "બાપુજી, શું કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ રચશે?"

ગાંધીજી તરફથી કંઈ પણ જવાબ, આવા અગત્યના પ્રશ્નોના મળે તેની અખબારી દૃષ્ટિએ ખૂબ કિંમત રહેતી. અરે, તેમનું મૌન પણ આવા પ્રશ્ન વખતે પત્રકારને માટે સૂચક થઈ પડતું. પણ ગાંધીજી તો પૂરા મુત્સદ્દી હતા. તેમણે પત્રકારને વિમાસણમાં મૂકે એવો સામો તરત પ્રશ્ન કર્યો: "શું તમારે પ્રધાન થવું છે?" અને ગાંધીજીનું મુક્ત હાસ્ય મેદની પર ફરી વળતાં મેદની પણ આ હાસ્યમાં ભળી. અને બચારો પત્રકાર શરમાતો ધીમે રહીને દૂર સરકી જઈને મેદનીમાં ભળી ગયો.

ઝવેરાતની એક મોટી પેઢીના એક વેપારી વેપારમાં પણ સત્યને અને માનવતાને ભૂલતા નહીં. ખોટ આવી પડે તો પણ છળકપટ કે ઠગાઈથી ફાયદો કરવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરતા.

આવા વેપારીને ત્યાં એક બીજા વેપારીએ ઝવેરાતનો સોદો કર્યો. સોદામાં નક્કી કર્યું કે અમુક દિવસે અમુક જ ભાવમાં ઝવેરાત આપવું. આ વિષે પાકો દસ્તાવેજ પણ કર્યો.

સંજોગો ક્યારે બદલાય છે તેની કંઈ ખબર પડે છે' ઝવેરી બજારમાં પણ સંજોગો બદલાયા અને ઝવેરાતના ભાવ આકાશે ચડવા લાગ્યા. આ ચડેલા ભાવે પેલો વેપારી ઝવેરાતની મોટી પેઢી સાથે સોદો કરી ગયો હતો, તે ભાવે આપે તો તે વેપારીએ પોતાની બધી સ્થાવર જંગમ મિલકત વેચવી પડે. અને પાયમાલ થઈ જાય.

આ વાતની ઝવેરાતની મોટી પેઢીના પેલા વેપારી ભાઈને ખબર પડી. તુરત તે વેપારીને ઘરે ગયા. પેલો વેપારી તો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો અને દયામણી રીતે બોલ્યો: 'ભાઈ આપણા સોદાને જરા ય આંચ નહીં લાગે, વધેલા ભાવથી ચિંતામાં મુકાઈ ગયો છું છતાં ય ગમે તેમ થાય, આપણે કરેલા સોદા પ્રમાણે જ સોદો પૂરો કરીશ. આપ બેફિકર રહેશો.'

પેઢીના વેપારી સહજ રીતે બોલ્યા 'હું ચિંતા ન કરું તો શું કરું? તમે જ્યારે ચિંતામાં મુકાઈ ગયા છો ત્યારે શું હું આનંદથી હસું? તમારી ચિંતા એ મારી પણ ચિંતા છે. અને આ ચિંતાનું મુખ્ય કારણ આ આપણો દસ્તાવેજ છે. આ ફાડી નાખીએ તો?'

વેપારી: 'ના, ના. મને થોડા દિવસની મુદત આપો. હું સોદો પૂરો કરી દઈશ.'

દસ્તાવેજનાં ટુકડાં કરતા પેઢીના વેપારી બોલ્યા: 'જો ભાઈ, આ દસ્તાવેજ ન ફાડી નાખું તો તમારી પાસે કેટલા બધા રૂપિયા લેણા નીકળે? અને એ બધા તમે ભરો તો તમારી શું સ્થિતિ થાય? દસ્તાવેજ સાચવીને મારે શું તમારું લોહી પીવું?'

અને તે વેપારીનું માથું પેઢીના વેપારીના પગમાં નમી પડ્યું અને મુખમાંથી શબ્દો સર્યા. 'આપ દેવ છો.' આ પેઢીના મહાન વેપારી કોણ જાણો છો?

ગાંધીજીની પંક્તિમાં કહું. "મેં મારી જિંદગીમાં કોઈને ગુરુ નથી બનાવ્યા પણ મને જો કોઈ ગુરુ મળ્યા હોય તો તે રાયચંદભાઈ છે."

આશ્રમના બાપુ

પ્રભુદાસ ગાંધી

સાબરમતી આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓનાં કામ બાબત તથા એમની પ્રગતિ તથા ઊણપ બાબત એક વિદ્યાર્થી તરીકે મેં બાપુજીને એક વાર કેટલીક વિગતો લખીને આપી હતી. જેમાં ફરિયાદો યે હતી અને સૂચનો પણ હતાં. એના જવાબમાં બાપુજીએ મને ઠીક ઠીક સમજાવ્યો અને એક વાત ઉપર એમણે ખાસ ભાર મૂક્યો કે તરંગ એક વસ્તુ છે અને વિચાર બીજી વસ્તુ. બહુ તરંગ સારા નહીં. તરંગો કરવાથી ચિત્ત ડોળાઈ જાય છે, અને એનું ફળ ભાગ્યે જ મળે છે એ અસ્થિર બુદ્ધિનું અપલક્ષણ છે.

વિચાર માણસને ચડાવનારી વસ્તુ છે. જે કામ, જે પરિસ્થિતિ આપણી સામે આવી પડે તેનું મનથી પૂરેપૂરું પરીક્ષણ કરવું અને સારાસાર સમજવો એનું નામ વિચાર. પ્રાર્થના કરતાં આડે આવે, ઊંઘ બગાડે, કામ કરવાની એકાગ્રતા ઢીલી કરે એ વિચાર નથી, તરંગ છે. અને તરંગમાં આપણે ઘણી વાર ખોટે રસ્તે ચડી જઈએ છીએ. જે કામ કરવાની આપણી શક્તિ ન હોય એની ચર્ચાઓ ઉખેળ્યા કરવી એ શક્તિનો બગાડો છે. જેનાથી આપણી શક્તિ વધે તે વિચાર કહેવાય અને ઘટે તે તરંગ કહેવાય.

એ જ પ્રમાણે બાપુ આગ્રહ અને સંકલ્પમાં મોટો ભેદ પાડતા હતા. કોઈ કહે છે કે હું તો ચાર વાગે ઊઠવાનો આગ્રહ રાખીશ, મારાં કપડાં જાતે ધોવાનો આગ્રહ રાખીશ, મરી મસાલા ન ખાવાનો આગ્રહ રાખીશ, તો બાપુ કહેતા કે એ બધો મૂડી-વાદ છે. એ નિયમનું પાલન કરવા પહેલાં જ છટકબારીની ગોઠવણ એમાં રહેલી હોય છે

અને આગળ જતાં નિયમ પાળવામાં મન ચોંટે તેના કરતાં એ નિયમ આઘો હડસેલવાનાં બહાનાં મન ખોળવા લાગે છે. જ્યારે સંકલ્પમાં તો કોઈપણ જાતની છટકબારીને અવકાશ હોતો નથી. મન મોળું પડે તો પણ સંકલ્પના જોર સામે એનું કંઈ ચાલતું નથી. સંકલ્પ લીધો એટલે એને પાર પાડવામાં માણસે પોતાની શકિતનો અણુએ અણુ ખર્ચી નાખવાનો હોય છે.

વિચાર અને સંકલ્પની શકિત વધારવી એ જ સાચી કેળવણીનો આ-દર્શ ગણાય. અને જો એક વાર એવી કેળવણી આમ જનતાને મળે તો એના જીવનમાં બહુ ભારે પ્રગતિ થયા વિના રહે જ નહીં. અને આપણા સમાજમાં ખરેખરી ક્રાંતિ આપોઆપ થાય.

જેઓ ક્રાંતિ-ક્રાંતિના પોકારો કરે છે અને પછાડા મારીને ક્રાંતિ લાવવાના પ્રયત્નો કરે છે એ કાચા પ્રયાસ હોય છે. એમાં વિચારનું જોર નહીં, તરંગનો ઉછાળો હોય છે. સંકલ્પની સ્થિરતા અને સામર્થ્ય એના મૂળમાં નથી હોતાં. આગ્રહના કદંગા જાળાં ક્રાંતિના એવા તરંગો પાછળ ખડકાયેલાં હોય છે. સાર એ કે જો માનવતાનો વિકાસ આપણે સાધવો હોય તો તરંગો અને આગ્રહો જતા કરી આપણે વિચાર અને સંકલ્પ તરફ વળવું જોશે. અને એમાં જ ચિત્ત પરોવવું જોશે

*

એક વખત ઓરિસામાં ખૂબ જ નિરાશાજનક સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. કાર્યકર્તાઓ પરસ્પર લડી રહ્યા હતા. શ્રી ગોપબંધુદાસે બધી હકીકત બાપુને કહી સંભળાવી, અને કહ્યું, "મનમાં એવું થાય છે કે ક્યાંક એકાન્ત ગામમાં ચાલ્યો જાઉં અને ત્યાં મારી જાતને દાટી દઉં!" બાપુએ કહ્યું, "હા, જરૂર. પણ જીવતા દટાઈ જઈને, કામમાં લાગી જાઓ. એને ક્ષેત્રસંન્યાસ કહે છે. ભરતી આવે કે તોફાન આવે તમારી જગાએથી એક ઈંચ પણ ડગો નહીં. તમને જનક રાજાની એક વાત યાદ છે? તેમણે કહ્યું હતું કે મિથિલામાં આગ લાગે તો પણ હું મારી તપસ્યા છોડીશ નહિ. તમે પણ તમારે માટે કોઈ કામ પસંદ કરી લો. તમારી પરિમિત મર્યાદા જાણી લો અને પછી તમારા માર્ગથી જરા ય ડગશો નહીં."

આ ઉપરના શબ્દોમાં આપણા બધા માટે એક અમર સંદેશો છે. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે એક બીજા મહાત્માએ પોતાના નિર્વાણ સમયે આ જ વાત કરી હતી 'આળસ કર્યા વિના ધ્યેય પ્રાપ્તિ કરો.'

આ વાર્તા નથી.... ——— લલિતકુમાર શાસ્ત્રી

સાંભળેલી છતાં સત્ય વાત છે:

એને કેન્સર થયો હતો. અને સરકારી ઈસ્પિતાલમાં એક વર્ષથી મફત સારવાર નીચે હતો. એનું નજદિકનું કોઈ સગું હોય એમ જણાતું નથી. અને હશે તો તે ત્યાં સરકારી ઈસ્પિતાલમાં એની પાસે તો નહોતું જ એમાં શંકા નથી. એની ડાયરી પરથી લાગે છે કે એ થોડું ઘણું તો અવશ્ય ભણ્યો હશે. એના વિચારોની કક્ષા પણ ઊંચી છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

એક દિવસ એને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે તે એકાદ અઠવાડિયાના જ મહેમાન છે. સાલ ભર ઈસ્પિતાલમા રહેવાથી એ ખૂબ જ કંટાળી ગયો હતો. નર્સ જ્યારે દિવસના ભાગમાં વોર્ડની બારીઓ ખોલી નાખતી ત્યારે કુદરતની સૃષ્ટિને જોઈને એને બહારનાં જગતમા જવાનું મન થતું. ક્યારેક એનું પાગલ મન પક્ષી બનવાની કલ્પના કરી લેતું. એનો આત્મા મુક્ત હવા ઝંખી રહ્યો હતો.

પણ એ કશું જ એને માટે શકય નહોતું. એને થઈ ગયું હતું કે એનું મૃત્યુ ઈસ્પિતાલની દિવાલો વચ્ચે થશે—જેનું એને એના રોગ કરતાં પણ વધારે દુઃખ થતું હતું. એની ડાયરીના વચલા પાના પર લખ્યું છેઃ 'જિંદગી જુગાર જેવી છે. જેનો પાસો સવળો પડે છે એ જીતે છે જ્યારે બીજો સબડે છે. જીવન રોગથી ભરપૂર છે. એમાં સુંદર કશું જ નથી.'

...પણ તે પછી જે બન્યું એણે સૌને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધા. કોણ જાણે કઈ રીતે, એ, ઈસ્પિતાલની દિવાલો વટાવીને બહારની સૃષ્ટિમાં જવા ચડ્યો એની કલ્પના કરવી મૂશ્કેલ છે. એવા રોગી શરીરે, નર્સોના ચોકી પહેરા વચ્ચે, ઈસ્પિતાલના પહેરેદારની નજર ચૂકાવી એ મુક્ત સૃષ્ટિમાં કેવી રીતે જઈ પહોંચ્યો એ તો અણઉકેલ જ છે. કદાચ વરસ વરસનાં એનાં દુઃખના ઉબકા જોઈ નર્સ-ડૉક્ટર એના પ્રત્યે બેદરકાર પણ બન્યા હોય....જે હો તે હો પણ એ ઈસ્પિતાલની ચાર ગૂંગળાવતી દિવાલો ભેદીને કુદરતની સૃષ્ટિમાં આવ્યો; કે જે જોવાની-માણવાની એને ખૂબ ખૂબ ઇચ્છા હતી.

એની ડાયરી પરથી નીચેની હકીકત તારવી શકાય છેઃ આરામ લેતો... બેસતો એ નાનકડી ટેકરી આગળ આવી પહોંચ્યો. હવે એનાથી નહિ વધાય એવી એને ખાતરી થઈ ગઈ હશે એટલે જ એણે ત્યાંના એક ઝાડ નીચે લંબાવ્યું. એણે દૂર ટેકરી પર નજર નાખી હોવી જોઈએ. મુક્ત પંખીઓને વિહાર કરતાં જોઈ એનો આત્મા આનંદમાં નાહ્યો હશે. વૃક્ષોનાં ગીતો એના કાનને ગમ્યા હશે. પ્રકાશની સીધી તેજરેખાએ એના ચેતન સાથે વાત કરી હ કદાચ જિંદગીનું નવું તત્ત્વજ્ઞાન આ કુદરતની બારાખડીમાંથી જ એ શીખ્યો હશે... નહિ તો મૃત્યુ સમયે આમ લખી જ શક્યો ન હોત.

એ ત્યાં જ... ઝાડ નીચે જ મરી ગયો. ઝાઝું ન જીવ્યો એનો એને અફસોસ નથી એમ એના અંતિમ વાકય પરથી અનુમાન આંકી શકાય તેમ છેઃ 'જીવન સુંદર છે. જિંદગી જીવવા માટે હું પુનર્જન્મ લઈ આ જગતમાં આવીશ.'

કેટલો વિરોધાભાસ? એની ઈસ્પિતાલમાં લખાયેલી ડાયરીનાં વાક્યોમાં અને કુદરતની છાયા નીચે લખાયેલ અંતિમ વાકયમાં! ઈસ્પિતાલે એને જિંદગીની ઘણા કરતાં શીખવ્યું. કુદરતે એને જીવન સાથેની પ્રીતની રીત શીખવી. એને મુક્તિનું રહસ્ય સમજાવી દીધું—થોડી જ ક્ષણોમાં!

કેટલા આત્મસંતોષ સાથે એ માનવી મર્યો હશે!

☆

કર્મના ફળની મર્યાદા બાંધુ છું ——— 'ઇન્દ્ર'

વેદકાળની આ વાત છે ઋષિમુનિઓ પોત પોતાના આશ્રમોમા રહી તપસ્યા કરી રહ્યા હતા માંડવ્ય નામના એક પ્રખ્યાત તપોનિષ્ઠ ઋષિ યૌગિક ક્રિયાના મહાન પંડિત હતા તેમણે યોગ સાધના દ્વારા સૃષ્ટિના બધા તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો હતો શરીરની બધી ઇંદ્રિયો પર તેમને અજબ કાબુ હતો બધા શાસ્ત્રો તેઓને મોઢે હતા તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠાની ખ્યાતિ ચારે બાજુ ફેલાઈ હતી તે વખતના બધા ઋષિમુનિઓ તેમને ખૂબ માન આપતા હતા તેમનો આશ્રમ દૂર દૂર જંગલમા કુદરતની સાંનિધ્યમા હતો તેઓ પોતના આશ્રમમા એક વડના ઘટાદાર ઝાડની નીચે ઊભા રહીને ઘોર તપશ્ચર્યા મા મગ્ન હતા દીર્ઘકાળથી આ રીતે મૌનવ્રત પાળી ઊભા રહીને તત્ત્વચિંતનમા લીન થઈ ગયા હતા

આ વખતે એક પરોઢના સમયે તેમના આશ્રમમા ચોરોની એક ટોળી દાખલ થઈ ચોરો રાજધાનીમાથી બહુમૂલ્ય રત્નો લઈને ભાગ્યા હતા તેમની પાછળ રાજાના કર્મચારીઓનુ એક ટોળુ પકડવા પડ્યુ હતુ ચોરો એવી પરિસ્થિતિમા મુકાઈ ગયા કે આશરો લેવા મહર્ષિના આશ્રમમા ન છૂટકે તેઓને સંતાઈ જવુ પડ્યુ

ચોરોની પાછળ પડેલા રાજાના કર્મચારીઓ પણ આશ્રમમા થોડી વારમા આવી પહોંચ્યા મહર્ષિને ઊભેલા જોઈ તેઓએ પૂછપરછ કરી પણ મહર્ષિ શુ ઉત્તર આપે? તેમણે ચોરોને આવતા કે સંતાતા જોયા જ નહોતા બીજુ, તેઓ કેટલાય વર્ષોથી મૌનવ્રત પાળતા હતા એટલે તેમણે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહી આથી કર્મચારીઓ ખૂબ નારાજ થયા અને ધૂંવાપૂંવા થતા આશ્રમની તપાસ શરૂ કરી દીધી આશ્રમના દરેકે દરેક ખૂણા ફેંદ્યા પછી ચોરેલો બધો સામાન તથા સંતાયેલા ચોરો મળી ગયા

ચોરાયેલા રત્નો તથા ચોરો આશ્રમમાથી મળ્યા તેથી કર્મચારીઓને ઋષિ ઉપર શંકા આવી તેથી ચોરોની સાથે તેમને ચોરોને સહાય્યતા આપવાના અપરાધમા પકડી લીધા અને રાજાની સામે ઊભા કર્યાં રાજાએ ક્રોધમા ને ક્રોધમા ઋષિને પણ દોષિત માની ચોરોની સાથે શૂળી પર ચડાવી દેવાનો હૂકમ કર્યો

ચોરોની સાથે ઋષિને પણ શૂળી પર ચડાવી દીધા

ચોરો તો બિચારા શૂળી પર ચડતાની સાથે જ મરી ગયા પણ મહાયોગી માંડવ્યે પોતાની યોગ સાધના અને તપશ્ચર્યાથી જીવને ટકાવી રાખ્યો તેમના પેટમા શૂળીનો અગ્રભાગ ભોંકાઈ ગયો હતો તેથી તીવ્ર વેદના થઈ રહી હતી તો પણ, તેને તેઓ તપશ્ચર્યાનો એક ભાગ માની સહન કરવા લાગ્યા આમ ઘણા દિવસો તેઓ શૂળી પર તપસ્યામા લીન રહ્યા

મહા તપસ્વી માંડવ્યનુ આ કષ્ટ બીજા ઋષિમુનિઓથી જોવાયુ નહી તેઓ બધા વધસ્થળ પર આવી પહોંચ્યા ઋષિઓએ ત્યા જોયુ કે માંડવ્ય ઊંચી શૂળી પર લટકેલા છે તેમના શરીરની અંદર શૂળ ખૂંચેલ છે અને તેઓ ઈશ્વર આરાધનામા મગ્ન છે તેમના શરીરની કાંતિ પહેલા કરતા કંઈકગણી વધારે વધી ગઈ છે પણ મુખની વિકૃત રેખાઓથી સ્પષ્ટ લાગતુ હતુ કે તેઓને તીવ્ર વેદના થઈ રહી છે આવી તીવ્ર વેદનાની સાથે, થોડી વાર સુધી બધા ઋષિમુનિઓ માંડવ્યની અપાર ધીરજ અને ઈશ્વર પરની અડગ નિષ્ઠાનુ દર્શન કરતા રહ્યા

મહર્ષિ માંડવ્યની આવી કહી ન શકાય એવી દુઃખમા શાંતિ જોઈ ને એક ઋષિએ આગળ આવીને બીતા બીતા પૂછ્યુ, 'હે મહામુનિ! આવું દારુણ કષ્ટ આપ કેમ સહન કરી રહ્યા છો? આ કષ્ટ આપવાવાળો કોણ છે? અમે બધા એ અ

પરાધીને જાણવા માગીએ છીએ, જેણે આપ જેવા મહાન સાધક સંતને શૂળી પર ચડાવી દીધા છે.'

ઋષિની આ વાત સાંભળી, માંડવ્ય ગંભીર થઈ ગયા અને ખૂબ ઊંડા સ્વરથી બોલ્યા: 'ભાઈ, મારો કોઈજ અપરાધી નથી. હું તો મારા કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવી રહ્યો છું. આ કષ્ટનો દેનારો કોઈ બીજો નથી પણ હું જ છું.'

પણ આ જવાબથી બધા ઋષિઓને સમાધાન થયું નહીં. એક બીજા ઋષિએ પ્રશ્ન કર્યો: 'બ્રહ્મર્ષિ! તો આપ એ બતાવી શકશો કે આપે કયું પાપકર્મ કર્યું હતું જેનું આવું દુઃખદાયક ફળ મળી રહ્યું છે!'

ઋષિની આ વાત સાંભળી માંડવ્યના કપાળ પર કરચલીઓ પડી ગઈ. ધ્યાન અવસ્થામાં તેઓ વિચારવા લાગ્યા. અને થોડી વાર પછી દુઃખિત ચિત્તે બોલ્યા. 'હે મુનિઓ! મને કંઈજ સ્મરણ આવતું નથી, કે મેં કયું ઘોર પાપકર્મ કર્યું હતું! જેનું આ અસહ્ય ફળ મળી રહ્યું છે. પણ કંઈ અપરાધ તો જરૂર થયો જ હશે.

બ્રહ્મર્ષિ, માંડવ્યની નિખાલસ વાત સાંભળી, ઋષિઓ પ્રેમભાવથી વંદન કરી, આ નિશ્ચય કરતા ચાલ્યા ગયા, કે આ મહાન તપસ્વીને કોઈ પણ રીતે કષ્ટમુક્ત કરવા જોઈએ.

મહર્ષિની આ કઠોર તપની જ્યારે રાજાને ખબર પડી ત્યારે તે ખૂબ દુઃખી થયો. અને ખૂબ પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. તે તરત માંડવ્યની ક્ષમા માગવા વધસ્થળ પર આવ્યો અને હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો.

રાજાને જોઈને માંડવ્ય મંદ મંદ હસ્યા અને ઈશારાથી તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. રાજા તો આત્મગ્લાનીથી ધરતીમાં સમાઈ જવા ઈચ્છતો હતો. તે દુઃખનો માર્યો અને લજ્જાથી મોઢું નીચું રાખી ઊભો રહ્યો. છેવટે શરમાતો દુઃખિત શબ્દોમાં બોલ્યો: 'હે મહાર્ષ! મારાથી અજાણતા જ આ અપરાધ થઈ ગયો છે. આપ તે માટે મને ક્ષમા કરો અને કૃપા કરીને મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.'

માંડવ્યનું મહાન હૃદય રાજાની વિનયશીલતાથી પીગળી ગયું. તેઓ દુઃખમાં પણ હસતાં હસતાં બોલ્યા. 'હે રાજન્! આમાં તારો કંઈજ અપરાધ નથી. આ દંડ તો મને ધર્મરાજા તરફથી મળ્યો છે જે આપણા બધાનાં શુભાશુભ કર્મોનાં લેખા જોખે છે. તું તો કેવળ નિમિત્ત માત્ર છો. હું તારા પર પ્રસન્ન છું.'

માંડવ્યની આટઆટલા દુઃખમાં પણ જ્ઞાનયુક્ત વાત સાંભળીને રાજા ખૂબ પ્રભાવિત થયો. અને તરત મહર્ષિને શૂળી પરથી ઉતારવાનો પ્રબંધ કર્યો. મહર્ષિને શૂળી પરથી ખૂબ સાવધાનીથી ઉતાર્યા. શૂળીનો લગભગ અરધો ભાગ પેટમાં ઘુસી ગયો હતો. તે કાઢવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છતાં ય શૂળીનો અગ્રભાગ પેટમાંથી બહાર ન નીકળી શક્યો. ત્યારે હારીને રાજાએ બહાર નીકળેલા શૂળીનાં ભાગને કાપી નાખ્યો. અને અગ્રભાગ પેટમાં જ પડ્યો રહ્યો. માંડવ્ય ઋષિ, તેને પેટમાં રાખીને તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા.

પણ તેમનાં દુઃખનો અંત ન આવ્યો. પેટમાં સ્થિત થયેલો શૂળીનો અગ્રભાગ ચોવીસે કલાક તેમને અસહ્ય કષ્ટ દેવા લાગ્યો.

આ પીડાથી તેઓ અહીં તહીં ભટકવા લાગ્યા અને તેઓ બહુ ચિંતિત રહેવા લાગ્યા. તેમને ચિંતા એ વાતની હતી કે,—'મારી જાણમાં મેં કોઈ એવો અપરાધ નથી કર્યો કે જેનો આવો કઠોર દંડ મને મળે.'

આમ ઘણી વાર તેઓ પોતાની સ્મૃતિને ઢંઢોળવા લાગ્યા પણ તેમને કંઈ સંતોષજનક સમાધાન ન મળ્યું.

આ ચિંતામાં ફરતાં ફરતાં એક દિવસ માંડવ્ય ધર્મરાજાના દરબારમાં જઈ પહોંચ્યા. ધર્મરાજા, તેમને જોઈને આસનપરથી ઊભા થઈ ગયા અને ખૂબ સન્માનથી તેમને ઊંચા સ્થાન પર બેસાડ્યા. ધર્મરાજા, એ વખતે ન્યાયાસન પર બેસીને કેટલા

એ જીવોના કર્મફળની વિવેચનામા લીન હતા માડવ્ય ઋષિનુ યથાયોગ્ય સ્વાગત કરીને ફરી પોતાના કામમા પરોવાઈ ગયા માડવ્ય પણ ધ્યાનથી, તેમની કર્મફળની વિવેચનાને સાભળતા રહ્યા થોડી વાર બાદ, પોતાનુ કામ આટોપી ધર્મરાજ માડવ્યની સામે જોઈ બોલ્યા —

'હે યોગી! હુ આપની શી સેવા કરુ? કૃપા કરીને આપના આગમનનો હેતુ બતાવો, અને સેવકને આજ્ઞા કરો'

માડવ્ય તો પૂછવાને માટે તૈયાર થઈને જ આવ્યા હતા તેમને મનમા રહી રહીને આ વાત ખટકતી હતી કે કયા મહાપાપનુ આ કષ્ટ મને મળી રહ્યુ છે કેવળ ધર્મરાજાને પૂછીને તેઓ પોતાના આ સદેહને દૂર કરવા માગતા હતા તેથી તેમણે ધર્મરાજાને પૂછ્યુ 'ભગવન્! શુ આપ મને કહી શકશો કે મે એવુ કયુ પાપ કર્યુ છે જેથી તેના ફળ સ્વરૂપે આ અપાર વેદના મારે ભોગવવી પડે છે?'

ધર્મરાજ માડવ્યની વાત સાભળી જરાક હસીને બોલ્યા,—'મુને' આપે એક વાર પતગિયાના પેટમા સોય ખોસી દીધી હતી તેનો દડ આપને મળી રહ્યો છે'

માડવ્ય, ધર્મરાજાની આ વાત સાભળીને ગભીર થઈ ગયા અને તરત રોષ ભર્યા શબ્દોમા બોલ્યા, 'ભગવન્! આટલા નાના અપરાધનો આ મૃત્યુ તુલ્ય દડ ઉચિત લાગે છે?'

મુસ્કરાતા ધર્મરાજા બોલ્યા 'મહર્ષિ! જેવી રીતે થોડુ દાન કાળાતરે વધીને ખૂબ જ થઈ જાય છે, જેવી રીતે થોડુ પણ કરેલુ ધર્મકાર્ય બહુફળ દાયી થઈ જાય છે, એવી રીતે થોડુ પણ પાપકર્મ ભયકર ફળ આપવાવાળુ બની જાય છે'

ધર્મરાજાની ઉપદેશાત્મક વાત સાભળીને ઋષિનો ચહેરો તમતમી ગયો થોડી વાર સુધી મૌન રહી પછી બોલ્યા, 'હે ધર્મરાજા શુ આપ એ બતાવશો કે મે કયા સમયે આ પાપ કર્યુ હતુ?'

ધર્મરાજાએ તરત જ જવાબ આપ્યો 'જરૂર, આપ બાલ્યાવસ્થામા હતા ત્યારે'

આ સાભળી મહર્ષિ થોડા અશાત થઈ ઊઠ્યા, તેઓ ઊચા સ્વરમા બોલી ઊઠ્યા 'હે ધર્મરાજા! શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ૧૨ વર્ષ સુધીની અવસ્થા બાળકોને પાપના ભાગીદાર નથી બનવુ પડતુ કેમકે આ અવસ્થામા શાસ્ત્ર આદેશનુ જ્ઞાન જ તેમને નથી હોતુ આપે વગર વિચાર્યે મને આ દડ આપ્યો છે આથી હુ આપને શાપ આપુ છુ કે, આપ માનવ યોનિમા શુદ્ર દાસીને ત્યા જન્મ લેશો' આટલુ બોલી મહર્ષિ થોડી વાર શાત રહ્યા પછી ધીર વાણીમા બોલ્યા 'હવે હુ ધર્મની મર્યાદા નિશ્ચિત કરુ છુ જેને કોઈ ફેરવી નહી શકે, કે ૧૪ વરસની અવસ્થા સુધીના કર્મોનુ ફળ કોઈને પણ નહી મળશે'

આટલુ મહાવાક્ય ઉચ્ચારીને મહર્ષિ માડવ્ય વાયુ વેગે દરબાર છોડીને બહાર ચાલ્યા ગયા.

ધર્મરાજ દુખી હૃદયે જોતા રહી ગયા

કાળાતરે આ શાપના ફળસ્વરૂપે જ ધર્મરાજે 'વિદુર'ના રૂપમા જન્મ લીધો

*

ગાંધીજીની રમુજ કેવી સચોટ હોય છે તેનો એક દાખલો આપુ છુ ૧૯૩૦મા ગાંધીજી યરવડા જેલમા હતા તે વખતે તેઓએ જેલના વર્કશોપમા બનેલ ચાકુની માગણી કરી. ને ચાકુ ગાંધીજીને મળ્યુ એ તદ્દન બેડોળ અને બુઠ્ઠુ હતુ

બીજે દિવસે નાનકડો સવાદ નીચે મુજબ જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાથે થયો

ગાંધીજી આ જુઓ તમારે અભિમાન લેવા જેવો સુદર હાથકારીગરીનો નમુનો "

સુપ્રિ૦ હા આપ તો સ્વદેશીનો આગ્રહ રાખો છો ને!"

ગાંધીજી "ચોક્કસ પણ યરવડાનો નહી"

જૈન ગ્રંથની આ જાણીતી વાત કોણ જાણે કેમ મારા મનનો કબજો લઈ બેઠી. ગઈ કાલે બનેલી ઘટના સાથે હું એની તુલના કરવા લાગ્યો છતાં મને એથી જરાયે આશ્ચર્ય ન થયું.

જુની વાત આ પ્રમાણે છે: ઉજ્જયિની નગરીથી થોડે દૂર ભરત નામે એક જાણીતો નટ અને તેનો પુત્ર રોહિલ રહેતા હતા. એક દિવસ બાપદીકરો ઉજ્જયિનીથી પાછા ફરતા ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે થોભ્યા. રોહિલને નદી કિનારે બેસવાનું કહી એનો પિતા બાજુના ગામમાં કંઈ ખાવાનું ખરીદવા ગયો. તે સમય દરમ્યાન બાળક રોહિલે નદીની રેતીને આકાર આપવા માંડ્યો. એણે રેતી વડે ઉજ્જયિનીમાં જોયેલ રાજમહેલ, કોટ, મંદિર, બજાર બધું આબેહૂબ બનાવ્યું.

પોતાની કળામાં જ મગ્ન બનેલો બાળક એ જોઈ ન શક્યો કે પોતાની કળાને બીજી બે આંખો પણ જોઈ રહી છે, અને તે બે આંખો બીજા કોઈની નહિ પણ ખુદ ઉજ્જયિનીના રાજાની છે. એને તો ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે રાજાએ પૂછ્યું, 'હે બાળક, તું ઉજ્જયિની કેટલી વાર આવ્યો છે?'

'હું મારા પિતા સાથે બે ત્રણ દિવસથી આવ્યો હતો. હવે હું મારે ગામ પાછો જાઉં છું.'—બાળક રોહિલે નીડરતાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

રાજા તો એની કળા, બુદ્ધિ અને નીડરતા જોઈને ખુશ થઈ ગયો. અને તે સમયે જ એણે મનોમન નિશ્ચય કર્યો કે આ બાળકને આગળ જતાં મંત્રીપદ આપવું.

એ બનાવ બની ગયાને થોડા દિવસ પછીની વાત છે. રાજા બાળકની વધુ પરીક્ષા કરવા ઇચ્છતા હતા—રોહિલ મંત્રીપદ માટે લાયક છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરવા માગતા હતા પરેલા એમણે આ ગામના નટોને એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે પોતે તેમના ગામની મુલાકાતે આવે છે. માટે જલદીથી મંડપ તૈયાર કરવો અને જો તેમાં વિલંબ થશે તો તમને તે જગ્યા છાંડવી પડશે.

મંડપ બનાવવો અઘરો ન હતો. પણ રાજાએ જે પ્રમાણે મંડપ બનાવવાનો કહ્યો હતો તે પ્રમાણે બનાવવો તે ફક્ત મુશ્કેલ નહિ પણ અશક્ય લાગતો હતો. પણ બધા નટોને અશક્ય લાગ્યું તેનો રોહિલની બુદ્ધિએ તત્કાલ ઉકેલ આણી ગયો. રાજાએ જ્યારે ત્યાં આવીને મંડપ જોયો ત્યારે તેઓ ખૂબ આનંદ પામ્યા. રાજાએ પૂછ્યું, 'આ કોની બુદ્ધિથી થયું?'

'રોહિલની!'—બધાનાં મુખમાં એક જ નામ રમતું હતું.

બીજી વખત રાજાએ આ ગામમાં એક કૂતરો મોકલીને કહેવડાવ્યું, 'બીજા કૂતરા વગર એને લડાવો.'

પાછી નટોની નાત દ્વિધામાં પડી ગઈ. રોહિલની બુદ્ધિએ ઉકેલ આપ્યો: 'એ કૂતરાની સામે દર્પણ ધરો. એ અંદર પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોઈને તેના સાથે લડશે.'

રાજા આ બુદ્ધિ ભર્યો ઉકેલ સાંભળી આનંદ પામ્યો. એણે એક વધુ પરીક્ષા લેવા ધાર્યું. એમણે કહેવડાવ્યું, 'નદી કિનારે સોનેરી રેતીના ઢગલા છે, તેમાંથી દોરડું વણીને મોકલો.'

ફરીથી બધા નટો ચિંતામાં પડ્યાં. ત્યારે રોહિલે તે સંદેશો લાવનારને કહ્યું, 'ભાઈ રાજાને કહેજો કે અમે તો નટ છીએ અમને ગાતાં, નાચતાં આવડે છે, દોરડું વણતાં નથી આવડતું. પણ રાજાજીનો આદેશ છે એટલે માનીશું. તેથી રાજાજીને કહેજો કે તેઓ નાનું 'રેતીનું દોરડું' અમારે ત્યાં મોકલે કે જેથી તે જોઈને અમે બીજા દોરડા વણી શકીએ.'

આમ કેટલી યે બુદ્ધિની કસોટી કરી છેલ્લે રાજાએ રોહિલને પોતાના મંત્રીપદ માટે યોગ્ય ગણ્યો. આમ એક ગરીબ નટનો પુત્ર વગર લાગવગે માત્ર બુદ્ધિશક્તિના બળે એક સારા ઉચ્ચ સ્થાનનો અધિકારી બન્યો.

હવે આજના યુગની વાત આમ છે. ઘણાં દિવસ પહેલાં વિધવા જશોદાનો તાજો જ મેટ્રિક થયેલો પુત્ર ડંકેશ મારી પાસે આવીને કહે, 'ભાઈ મેં લગભગ બધે જ અરજી કરી છે પણ કોઈ જગ્યાએ પત્તો ખાતો નથી. એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્ષ્ચેંજમાં પણ નામ નોંધાવ્યું છે છતાં ટિકીટ લાગતી નથી. પણ આજે ......ખાતા તરફથી ઈન્ટરવ્યુનો કાગળ આવ્યો છે. લાગવગ વગર કોઈ ધ્યાન આપે તેમ નથી. તમારી કંઈ લાગવગ હોય તો...'

મેં એને એટલેથી જ બોલતો અટકાવીને કહ્યું, 'અરે! તારે માટે તે લાગવગ લગાડવાની હોય! તારી

પર્સનાલિટી જ તને પહેલી પસંદગી અપાવશે. અને તારા માર્કસ પણ સારા છે. પાસઠ ટકા તો છે. વળી તું ટાઈપ પણ જાણે છે જા, મારી લાગવગની કંઈ જરૂર નથી. તને ચોક્કસ નોકરીએ રાખશે....'

મારા આશા ભર્યાં વચન સાંભળીને એ ગયો. પણ એ વચન ન જ ફળ્યાં. તે ખાતાના ઉપરી અધિકારીનો કોઈ દૂરનો સગો જ તે જગ્યા માટે લાયક ગણાયો.

બીજી વખત બીજા ખાતાએ ઇન્ટરવ્યુ માટે બોલાવ્યો ત્યારે હું પણ એની સાથે ગયો. મનમાં હતું: જો આજે અન્યાય થાય તો ખાતાના ઠેઠ ઉપરી અધિકારી સુધી લડી લેવું. પણ ત્યાં બીજો જ અનુભવ થવાનો હતો. જોયું તો અમારી શેરીના કાપડના વેપારી મગનલાલનો પુત્ર નિરંજન પણ ઇન્ટરવ્યુ આપવા આવ્યો હતો. ખુબ પૈસાપાત્ર પિતાના એકના એક પુત્રને આમ નોકરી માટે ઇન્ટરવ્યુ આપવા આવેલો જોઈ સહેજ આશ્ચર્ય થયું અને તેથી જ મારાથી તેને પુછાઈ ગયું. 'કેમ, નિરંજન, તું અહીં ક્યાંથી?'

'બીજું શું હોય? ઇન્ટરવ્યુ આપવા માટે. ઇન્ટરની પરીક્ષા પતી ગઈ. વેકેશન છે. માટે આ બે મહિનાનો જે પગાર મળે તે ખરો! પછી આખું વરસ છૂટથી પૈસા તો વપરાય!'

'ત્યારે તું કાયમી નોકરી માટે ઇન્ટરવ્યુ આપવા નથી આવ્યો?'

'ના, હું તો માત્ર બે જ મહિના નોકરી કરવાનો છું, પછી રાજીનામું આપી દઈશ.'

તે દિવસે અમે ઝાઝી વાત કરી શકયા નહિ કારણ કે ઇન્ટરવ્યુ શરૂ થઈ ગયો હતો. તે દિવસના ડંકેશના ઇન્ટરવ્યુ પછી મને ચોક્કસ ખાતરી હતી કે એને નોકરી પર બોલાવશે. પણ, ના, હૃદયને એક ધક્કો પહોંચ્યો. પણ એ ધક્કો પરાકાષ્ઠાએ તો ત્યારે પહોંચ્યો જ્યારે નિરંજને પોતાની એપોઇન્ટમેન્ટનું રહસ્ય બતાવતા કહ્યું, 'એ નોકરી કંઈ એમ ને એમ નથી મળી' ઇન્કમટેક્ષ ઓફિસર મિ. સહાની સાથે મારા બાપાને સારી લાગવગ છે એ મિ. સહાનીએ મને ચિઠ્ઠી લખી આપી હતી. એટલે જ તો આ બે દાનો ચાન્સ લાગી ગયો. તમે જો મને પહેલેથી કહ્યું હોત તો ડંકેશ માટે પણ...'

મારું પક્ષાઘાતગ્રસ્ત બની ગયેલું મન આગળના શબ્દો સાંભળી જ ન શક્યું.

પ્રશ્ન એક જ થાય છે: કોઈ સ્થાન પર યોગ્ય વ્યક્તિની નિયુક્તિ માટે શું લાયકાતને બદલે લાગવગની પરીક્ષા લેવાય છે?

આ બનાવ પરથી મને ઉજ્જયિનીનો રાજા સાંભરી આવ્યો. નટ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ભરતનો પુત્ર રોહિલ સાંભરી આવ્યો. મંત્રીપદની લાયકાત માટે રાજાએ લીધેલી બુદ્ધિની પરીક્ષા યાદ આવી અને તેની સાથે જ સગપણશાહીને કારણે નોકરી વગર રહી ગયેલો ગરીબ ડંકેશ યાદ આવ્યો લાંચ આપીને નોકરી મેળવતો લાગવગવાળો નિરંજન યાદ આવ્યો

અને છેલ્લે આ બે વાતની તુલનામાંથી પ્રશ્ન ઉઠ્યો: ત્યારે શું જમાનો બદલાઈ ગયો છે? કે પછી માનવીની વૃત્તિઓ બદલાઈ ગઈ છે?

હજુ સુધી મને ઉકેલ મળ્યો નથી

☆

ગણપતિનો અર્થ સમજવા જેવો છે. ગણપતિ એટલે ગણોનો પતિ—રાજ્યોનો અધિપતિ. એવા ગણોનો પતિ કેવો હોવો જોઈએ! તેની આંખ ઝીણી અણીદાર છે જેથી તે ચોતરફ—રાજ્યભરમાં જે કંઈ સારું નરસું ષડયંત્ર વગેરે હોય તેની ઝીણવટભરી માહિતી તે પામી જાય હાથીની આંખ ઝીણી હોય છે છતાં પૈસા જેવી નાની વસ્તુ પણ શોધીને પોતાના મહાવતને આપે છે. ગણોના પતિના કાન સૂપડા જેવા શું કામ છે? કારણ કે તે અનેક જાતની સારી માઠી વાતો સાંભળી શકે. તેના અતિ મોટા પેટમાં બધી જ જાતની વાતો સમાય છતાં તેના પેટનું પાણી ગે ન હાલે. તેના ઉદરમાં ઈર્ષા રાગ, દ્વેષ નિંદા વગેરે સમાવતાં આવડવું જોઈએ અને સૂંઢ જેવા લાંબા નાકથી રાજ્યમાં બનતી અનેક બાબતોની ગંધ તેણે મેળવવી જ જોઈએ રાજ્યકર્તાઓએ ઘણી વાર લોકોને ચાવવાના અને બતાવવાના દાંત જુદા રાખવા પડે છે. ગણપતિના દંતશૂળ એ રાજ્યદંડ યા રાજ્યશક્તિના પ્રતીક સમાન છે. તેનું વાહન તુચ્છ ઉંદર છે તેનો અર્થ આ કરવાનો, કે ઉંદર જેમ એક એક ઘરનો કે વાસણનો માહિતગાર હોય છે તેમ ગણોના પતિને રાજ્યના એકેએક પ્રદેશથી જાણકાર રહેવું જોઈએ. તેમની પત્નીનું નામ રિદ્ધિ સિદ્ધિ રાખવામાં આવ્યું છે તેના પ્રતીક તરીકે લાડુ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે કે જે પ્રદેશનો ઉપરી—ગણપતિ—ઉપર કહ્યા તેવા ગુણ કે લક્ષણવાળો હોય તેને ત્યાં લાડુ જેવી સમૃદ્ધિ આવે છે. —મંછારામ ના. પટેલ

ચાચાજીની વાતો

વિમળાબહેન પટેલ

વહેલી સવાર.

પરો ફાટવાની હજી શરૂઆત થઈ છે.

માળામાંનાં પંખીઓનો ક્યાંક ક્યાંક ફફડાટ કાને પડતો હતો. સામે થોડાંક ઘરો. એમાથી ઘંટીનો અને વલોણાંનો સૂરીલો અવાજ કાને પડતો હતો. મીઠો લાગતો હતો. વળી એમ પણ મનમાં થતુ કે જમાનાની ઓસરતી જતી સમૃદ્ધિ કે બીજું બધું ઉલેચાતું જાય છે, પણ દહીં દૂધની માટલી (દોણી) ઉલેચાઈ નથી ત્યાં લગી ઠીક છે!!

આવી રમ્ય સવારે એક આગંતુક આવ્યો જેના બદામી સુંવાળા રેશમ જેવા માથે વાળ, નાની નાની કૂણી કૂણી હમણાં જ જાણે ઊગેલી દાઢી મૂછ. એને જ શોભે એવો રૂપાળો ને રૂડો નાનો સરખો દેહ. ગોરુ ગોરું વાન. એવો એ પરાણુ એના પહાણી મુલકમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો.

હમણાં જ અમે પથારીમાંથી ઊઠયાં હતાં. ચોળાએલાં કપડાંને સમારીને, પંખીના માળા જેવા થઈ ગએલા વાળને હાથથી ઠીક કરીને, મોંમાં દાતણ લઈને બગીચામા આવેલા હોજને કાંઠે પાણીમાં પડતું પ્રતિબિંબ જોતાં અમે બેઠાં હતાં.

ત્યાં તો મેડીએથી સીડી ઝટ ઉતરીને પિતા દોડતા આવ્યા. પહાણુ યુવકને ઉંચકી લીધો. છાતી સરસો ચાંપીને આ ખભેથી પેલે ખભે, પેલે ખભેથી આ ખભે એમ પ્રેમાલિંગનથી એને નવાજી લીધો અમે તો આભાં જ બની ગયાં.

દાતણનાં કૂચા મોંમાંથી કાઢીને અમે ઊભા થઈએ જ છીએ ત્યાં જ રસોડામાંથી માનો સાદ સંભળાયો (જે ધ્વનિ હજી યે કર્ણપટે છે.) 'મલ્લિકજી આવ્યા છે. દોડો. ચા પહોંચાડો...'

અમે દોડયાં.

પહાણી યુવક મેડે બેઠો હતો. સફેદ ગાભલા જેવી ગાદીની એક કોરે બેસીને પિતાની વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. મૃદુતા ભર્યું એનું હૈયું, નમેલી એની આંખ પાંપણો અને ત્યારે ય સૌ માટેનો સરખો પ્રેમભાવ છલકતો દેખાતો હતો.

અમે નમસ્કાર કર્યા. એણે ઝીલી લીધા.

બાળ જિજ્ઞાસા જાગી. પહાણુ કોણ છે. કયા મુલકનો જાણવા ઈંતેજારી વધી. ખરેખર, એ કોઈ ઓલિયો છે. પિતાને મોઢેથી સાંભળવા મળ્યું. ગાંધી ગુરુનો ભારે આજ્ઞાધીન. મોટામાં મોટું, નાનામાં નાનું, ભારેમાં ભારે કામ તે કરે. છેક વાયસરોયને બંગલે સંદેશા પહોંચાડવાનું કામ તે કરી ચૂક. તે પ્રસંગે આપણને ઋષિ યુગના શિષ્યોની યાદ જરૂર અપાવે.

'કવેકર્સ'નો એ અનુયાયી. જાતે પોતાનાં કામ કરવાં. કપડાં પણ હાથે ધોવાં. એવું એવું તો જરૂર કરી જાણે. 'લેના ફકીરી–કયા દીલગીરી, સદા મગનમાં રહેના જી.' આ પંક્તિ પ્રમાણે તે જીવી જાણે છે. મોટા મોટા અમીરોના મહેલોમાં તેનો નિવાસ. ભરપૂર સાધન સગવડ અને પાણી માગતાં દૂધ મળે એવાં તો એનાં માનપાન. છતાં વખત આવ્યે સૂકાં ઝાડ નીચે સુવાની એની તૈયારી જોઈ આપણું માથું એનાં ચરણોમાં ઢળે છે. ત્યાર પછી તો એના સંગમાંથી જ અનુભવવા મળ્યું કે એનામાં દૈવત જુદું જ કાંઈ છે. માનવીમાં કુદરતે-ઇશ્વરે-પ્રભુએ બક્ષેલી શક્તિઓને, દૈવી અંશને કેળવીને માનવ પુષ્પ વિકસાત કરી શકાય છે. દેવ બનાવી શકાય છે. એની પ્રતિતી કરાવનારો જબરો એક મનોવૈજ્ઞાનિક પુરુષ છે. વળી સંત કહો તો ય ચાલે. સાધુ કહો તો ય ચાલે.

બાળક જ્યારે એનાં ચક્ષુ ખોલે છે ત્યારે એને જગત આખું અદ્ભુત લાગે છે. જગતના સર્જનહાર માટે અહોભાવ જાગે છે. આ પુરુષ અમારે મન તેવો બન્યો.

'જાગો જાગો અબ નીંદ ન કરીએ' આ લીટી પહેલવહેલી મારે કાને પાડનાર એ. વહેલો ઊઠે. પોતાની પથારી–બિછાનું–પોતાને જ હાથે સંકેલે પોતાનાં કામ પોતે જ કરે. એવો એ વ્રતધારી. સવાર સાંજ વૈતાલિક ગાવાની પ્રથા શાન્તિનિકેતનમાં ત્યારે ખરી! સૂતેલાંને જગાડે. જાગેલાંને સુવાડે. પૂર્વ જન્મના પ્રદેશની બારી ઉઘડે છે. આ કથા સંભળાય છે. કામ કરતો જાય. ગગનભેદી બુલંદ અવાજે ગીતો સંભળાવતો જાય અમે જાગી જઈએ. હજી યે એ વાતો યાદ આવે છે જેના ત્રણ ત્રણ દાયકાઓ વહી ગયા છે.

ગાંધી ગુરુનો એ ભારે ભક્ત. નાનાં બચ્ચાંઓ તો એને મન મોટી મૂડી. કને હોય તો તો જાણે બચ્ચાંથી

પેશાએનો રહે જ, પણ આરે હોય તો ય દરેક કાગળમા એ કોઈની ને કોઈની ખબર અંતર પૂછાવતો હોય છે, એના દિલમા સૌનો વાસ છે એમ એ વૈષ્ણવ જન છે.

ડગલે ને પગલે ગાંધી ગુરુની શીખ ધ્યાનમા લે છે. નાનેથી માંડી મોટાકટીના પ્રસંગમા હમેશા એ એમના ઉજ્જવળ દૃષ્ટાન્તો જ આપતા હોય છે ને ત્યારે કદિ કદિ એની આંખ ભીની પણ થતી જેવામા આવે છે.

ગાંધીજીનું અહિંસા વ્રત એણે એના જીવનમા વણી લીધું છે. પોતાને ઝાટકા વાગે તો પણ સામાને એકે ય કડવો અક્ષર હસતા હસતા ય ના બોલાય અરે, મહેણા મારવાં એ પણ એને મન કઠણ વાત. બહુ થાય તો વિનોદ કરી લે ખરો!

વિનોદી તો ખૂબ જ. ગમે એવા દીવેલીઆ મોને એ હસાવી જાણે નાનાં બાળકની મા તો એની જ મા જોઈ લો. એમની સામે નૃત્ય કરતો અને માનો હાથ પોતાને માથે મૂકાવતો જોઈ ભલભલા આપણા મન ગળી જાય. કોઈની ય લાગણી દુખાય એ એને મન મોત. કોઈ ને ગુસ્સો કરવો, કોઈ ને ખાટું લગાડવું એ તો એ વૈષ્ણવને મહા કષ્ટની વાત. એક વાર થયુ શુ મારાથી જ મારા ઘરમા જરાક ગુસ્સા થયો. એની જાણ મેં જ કરી. સાભળીને એના મન પર એવી તો પીડા થઈ આવી કે બીજી જ ક્ષણે મે કાન પકડી લીધા ને નક્કિ કર્યું "એને પીડા થાય, એવું મારે ના કરવું. સ્વભાવ છે. ઝટ સુધરે નહિ છતા પ્રયત્નમા જરૂર રહેવું. એટલું તો જરૂર થાય. આ થઈ હમણાની જ વાત. અને એ હવે તો સૌના ચાચાજી બન્યો છે. ધોળી મખમલ જેવી સુવાળી દાઢીમા 'ચાચાજી'ના પુકારો મારે કોર કરાવતો હોય છે. (આપણે પણ હવે એને—એમને—એ રીતે જેઈએ) 'જી' પોકારીને પોતે પ્રત્યુત્તર આપતા હોય છે.

ભૂને ભૂને ને સ્વાભાવિકપણે જ કોઈથી કોઈની નિંદા થઈ ગઈ તો એમને જાણે વીંછીએ ડંખ માર્યા ના હોય, એમ 'ઉફ' કરી નાખે!

પોતે પોતાના સ્વામી છે. શરીરની પીડા એમને ઘણી બધી, ઘણી જાતની હોવા છતાં તે કદિ ડરતા નથી. ઢીલા પોચા બનતા નથી. હાશ કરીને ખાટલે પડવું એમને ગમતું નથી. અનંતનો એ પ્રવાસી અનંતમાં ઘૂમ્યા કરે છે પેટના દર્દ સુમાર વગરના છે. તેથી તો પેટ ગણપતિ જેવું લાગે છે. ને પોતે છે ય ગણપતિ. જેવાં રેશમાં દર્દ સમાણી એ કે એવાં જ સોહામણાં હળાહળ ઝેર પીને બેસી જાણે છે! ગાંધી-ગુરુની સાચી સમજ એ પચાવી શક્યા છે. ગાંધીજીને ખુદ ઘણા જાણુ વાતો સંભળાવે. મતભેદોની ઝડીઓ વરસાવે. શબ્દ બાણોથી વીંધી નાખે છતાં તે રહ્યા હતા સૌના બાપુ. સૌને સરખા ગણનારા. બાપુ બન્યા જગતભરના બાપુ. આ બન્યા જગતના ગણપતિ. ગાંધી ગુરુના એક પુલ સમા ગણપતિ જેવા તો ખરા જ પણ સાથે સાથે જનેતાની ખોટ પૂરે એવા લક્ષણવાળા ય બન્યા. 'દુખિયાનો વિસામો માડી તારી ઝૂંપડી' એની ઝૂંપડીમા એણે કેટલા યને સમાવ્યા છે. એનો છે એક જ મંત્ર' 'ભગવાન સામે જુઓ સાચો માર્ગ, સાચા પ્રકાશ તે આપશે.'

સ્વચ્છતા (પવિત્રતા) એમનું આભૂષણ છે. પ્રેમ સૌન્દર્યના એ ઉપાસક છે. એમનું એ પરમ લક્ષણ છે. એક વાર એમણે પત્રમા છેકા કેમ મરાય એ ઉપર દૃષ્ટાંત આપ્યું: 'ગુરુદેવ ક્યાના ભવા તો શાખીન હતા કે પત્રલેખન વખતે કોઈ પણ જાતના લખાણમા છેકો મારવો પડે તો સીધો છેકો ના મારતા જાણે ફૂલ ચીતરતા ના હોય એમ છેકતા.' આ ટેવ, આ દૃષ્ટિ મલિકચાચામાં આવી છે. એમના પત્રમા ય એવા જ ચીતરામણ આવતા હોય છે.

કર્તવ્યનિષ્ઠા એમનામા તરબોળ છે.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે સામાન્યતઃ પત્રલેખનમા હમેશા મારી પ્રથા ટેવ પ્રમાણે મેં મથાળે 'વર્ગમાંથી' એમ લખ્યું. વળતા જ પ્રત્યુત્તરમા એમણે મારા કાન પકડાવ્યા 'બાળકોનો સમય ચોરીને મને પત્ર લખ્યો? ફરી એમ ન કરતી.' તે દિવસથી હું પાકી થઈ ગઈ વર્ગમા અંગત કામ ન થાય!

જીવનભર એ અભ્યાસી રહ્યા છે. એમની અવલોકન કરવાની ટેવ, પોતાની વસ્તુ અમુક જગાએ જ મૂકાય. બીજાની વસ્તુ પોતાને જ હાથે સુપ્રત કરાય. વગેરે જાતની અંગત ચોકસાઈ, વ્યવસ્થા તો એમનુ ધ્યેય છે. માટે જ આગ્રહ જાળવી જાણે છે. જીવનપ્રદેશ આખો ય ખૂંદી વળ્યા છે. 'જોગિયા વિના મારે ભમ વાં'તા ડુંગરા' આ પંક્તિ એમણે ગાઈ જાણી છે. અહીં તહીં ભમીને જીવનસૌરભ મેળવે છે. સૌને સહાણી કરે છે એમ એ છે મધમાખી જેવા.

પ્રાર્થનાના તો એ પરમભક્ત છે. ઉપાસક છે.

'પ્રભુજી તેં' [illegible]

સબ કૂછ મૈંને તૂમસે પાયા.
ફીર મૈં કયોં ઉદાસ...પ્રભુજી મૈં હું તેરા દાસ.'

આ ભજન ગાતાં ગાતાં તો તે ગળગળા થઈ જાય છે. કંઠ ભરાઇ આવે છે એમનો. આખું વાતાવરણ ત્યારે તો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. નાનાં ચંચળ બાળકો પણ મુંગાં બનીને સામે જોઈ રહે છે. 'પ્રીતમનું મીલન' આ એમની પ્રભુપ્રેમની પ્રણયકથા સંભળાવતા હોય છે ત્યારે એમની સ્થિતિ અવર્ણનીય બને છે. એમની આંખો વિરહવ્યથાથી ભીની થઈ જાય છે. પુત્રવિયોગી મા પતિવિરહી પત્ની અને બંધુ બેલડી તૂટતાં વીલી થઈ ગયેલી બહેન જેવો ઘાટ એમનો થઈ જાય છે.

આવું આવું તો એમનાં દિલના ભંડારીએ ઘણું બધું સાચવ્યું હશે જે અખૂટ અતુલ હશે. છતાં તે નિરહંકારી છે. નિઃસ્પૃહી છે. મોટામાં મોટું મૂલ્ય તો એ છે કે અહમથી તે ખૂબ ડરે છે. એ સદાય કહે છે. 'અહમનું કામ ચોર જેવું છે. આપણે સતત ચોકીદાર ના રહીએ, તો પાછલે બારણે રહીને પેસી જાય છે. અને આપણને એને વશ બનાવી દે છે. આપણો વિકાસ થવા દેતો નથી.'

અંતમાં, ગાંધી-ગુરુદેવના સમાગમમાં સાન્નિધ્યમાં રહી એમણે પોતાનું જીવન ઉત્કર્ષ બનાવ્યું છે. એવા એ પહાણી પિતાને ઓળખવાનો દાવો તો થઈ શકતો નથી, પણ નમ્રપણે પ્રણામ કરવાની તક લઈ સભાગી બનું છું.

અમૂલ્ય ભેટ

"હું ખૂબ નાનો હતો. ત્યારની વાત છે. મારા સ્મરણ પટે હજી યે એ બધું તાજું જ છે મને ગાંધીજીને પ્રત્યક્ષ જોવાની ખૂબ જ ઇચ્છા. એટલે સુધી કે જ્યાં ને ત્યા લાગ જોતો જ રહું. એક વાર બન્યું એમ કે ગાંધીજી અમારાં સ્ટેશને રહીને પસાર થવાના છે એ સમાચાર સાંભળવા મળ્યા. હું તો ખૂબ ખૂબ રાજી થયો અને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કોઇ હિસાબે મારે દર્શન તો કરવાં જ.

શાળામાંથી હું અને મારા બે ચાર ગોઠિયાઓ ભાગી છૂટ્યા. ચાલુ શાળાએ ભાગવું એ તો મોટો ગુન્હો ગણાય. એ બદલ મેં અને મારા ગોઠિયાઓએ શિક્ષક મહાશયની છ છ સોટીઓ પણ ખાધી હતી.

સ્ટેશને પહોંચ્યા. મોટી બધી માનવમેદની. જાણે કીડીઓ દરમાંથી ઉભરાઇ હોય એમ. એવા સંજોગોમાં અમે — નાના વેંતિયાઓ — ગાંધીજીને શે મળી શકીએ! પણ અમારો દૃઢ નિશ્ચય અમને હિંમત આપ્યા કરતો હતો.

મારા હાથમાં ગુલાબનું ફૂલ હતું એ ફૂલ મારે કોઇ હિસાબે ગાંધીજીને મસ્તકે ચડાવવું હતું. જોગ કેમ ખાય એની અમારે માટે બારે પંચાત હતી. છેવટે એક રસ્તો સૂઝ્યો. ગાડી આવે જે ડબ્બામાં ગાંધીજી બેઠેલા દેખાય કે તરત મારે ફૂલ ઉછાળવું. ખરેખર, થયું જ એમ. જેવી ગાડી યાર્ડમાં આવી, એવા જ અમે દોડયા. પહેલા સિગ્નલ આગળ ગાડી જરા થોભી. હું દોડ્યો. મારી પાછળ મોટાં લોકટોળાં પણ આવ્યાં ગાંધીજીએ ડબ્બામાંથી બહાર સહજ ડોકિયું કર્યું, જેવું એમણે ડોકિયું કર્યું એવું જ મેં ફૂલ ઉછાળ્યું. તડ દેતાંકને એ ફૂલ ગાંધીજીના કપાળે જઈ ને અડયું. (ફૂલ કેટલું સભાગી! ગાંધીજીનાં કપાળનો સ્પર્શ પામ્યું!)

ગાંધીજીની પ્રેમાળ આંખ એટલી મોટી અસંખ્ય મેદનીને વીંધી મારી કને દોડી આવી અને પોતે ખડખડાટ હસી પડયા. હું રાજી રાજી થઇ ગયો. એ હાસ્ય હજી યે મારાં દિલને નવાજે છે અને મોટી બધી હૂંફ આપે છે. જીવનમા કોઇ કિંમતી ભેટ બક્ષીસ મળી હોય, તો આ છે. એમ લાગે છે. સોટીનો માર ક્યાંય તુચ્છ લાગે છે."

આજે તો ધંધે ધાપે ક્યાંય મોટા થઈ ગએલા અને સારા દાક્તરમાં ગણતરી થઈ શકે એવા એક દાક્તર મિત્રે પોતાની આ બાળકથની કહી સંભળાવી ત્યારે મારાં મનને સહજ પ્રશ્ન થયો, બાળ હૈયામાં શું નથી પડયું? એક મહાપુરુષની પાછળ કેવાં ગાંડાતૂર હોય છે અને તેમનાં દર્શનને કાજે પોતાની તમામ આવડતનો, શક્તિનો તે પરચો બતાવતું હોય છે. અને બીજું પણ એક કથન યાદ આવે છે. "ગાંધીજી જીવતા છે. મરી નથી ગયા. મરી ગયું છે એમનું મૃત્યું. 'વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ. જે પીડ પરાઈ જાણે.' ગાંધીજી આ ભજનમાં દેખાય છે. આપણે એમાં જોવાની અને એમાંથી દર્શન કરી આપણાં જીવનના આચારમાં ઉતારવાના નમ્ર પ્રયાસો કરીએ."

શિક્ષકો અને બાળકો મળીને મંડયા હતાં સૌ ગાંધીજીની ૮૧મી જયંતી ઉજવવા માટે. ચારે કોર વાતાવરણ ઉત્સવ ગાથાઓથી ભર્યું પડયું હતું તે વખતે એક ચિંતકે વિવેચન કરતાં ઉપરનાં વેણ ઉદ્‌ગાર્યાં હતા.—વિ.પ.

પહેલી મુલાકાત

ગાંધીજીમાં કંઈ એવું આકર્ષણ હતું. કંઈ એવું જાદુ હતું કે તેમને પ્રથમ વાર મળનાર તેમના પ્રત્યે ખેંચાઈ જાય અને કાયમના ભક્ત બની જાય.

લખનૌ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ઈ.સ. ૧૯૧૬ની સાલમાં જવાહરલાલ નેહરુ તેમને મળ્યા અને પટ્ટશિષ્ય બન્યા.

અમદાવાદમાં કોર્ટમાંથી છૂટી સાંજે વલ્લભભાઈ ક્લબમાં ગયા ત્યારે ક્લબમાં કોઈ ન મળે. અને તેઓ ગાંધીજીના પ્રવચનમાં ગયા. ઈ સ. ૧૯૧૬ની એ સાલ. 'દક્ષિણ આફ્રિકાના ભારતવાસીઓના પ્રશ્ન' પરનું ગાંધીજીનું પ્રવચન તેમણે સાંભળ્યું અને ત્યારથી તેઓ તેમના અનુયાયી બન્યા.

૧૯૧૬માં વિનોબા ભાવે કૉલેજનો અભ્યાસ છોડી આશ્રમમાં વસવા આવ્યા. ગાંધીજીએ તેમને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પૂરો કરવા ફરી બહાર મોકલ્યા. બરાબર એક વર્ષે વિનોબાજી પાછા ગાંધીજી પાસે આવી ગયા અને ત્યારથી....

મીરાબહેને ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો અને ૧૯૨૫માં લંડન છોડી તેઓ કાયમ માટે સાબરમતી આશ્રમમાં વસવા આવી ગયા. મહાદેવભાઈ દેસાઈ તેમને લેવા સ્ટેશને ગયા હતા. ગાંધીજીએ 'પોતાની પુત્રી' તરીકે આવકાર્યાં.

ઈ.સ. ૧૯૧૪ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વેળા ઈંગ્લાંડમાં શ્રીમતી સરોજીની નાયડુએ ચાપાર્ટી માટે ભારતીય નારીમંડળ શરૂ કરેલું. ગાંધીજીએ યુદ્ધમાં આ જાતનું કરેલ એટલી ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ લંડન ગાંધીજી આવ્યા ત્યારે સરોજીનીદેવીએ તેમનું દ્વાર ખોળી કાઢ્યું અને મળ્યા. ગાંધીજીને તદ્દન સાદું ભોજન લેતા જોઈ તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા, ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું "તમે જ મિસિસ નાયડુને! એમના સિવાય આવી ધૃષ્ટતા કોણ કરી શકે? આવો, સાથે જમીએ" પરંતુ આવો ખોરાક લેવાના વિચાર માત્રથી તેમની રેખાઓ બદલાઈ ગઈ, તેઓ બોલ્યાં, "ના, આભાર." પણ ત્યારથી તેઓ જીવનભર . . .

બેરીસ્ટર ઝીણાએ ગોખલે ઉત્સવ વેળા તેમને લંડન રેસ્ટોરામાં સાંભળ્યા અને પ્રભાવિત બન્યા.

ઈ સ. ૧૮૯૯થી સ્વ. નામદાર આગાખાન સાથે ગાંધીજીને પત્રવ્યવહાર. પરંતુ પ્રથમ મુલાકાત થઈ લંડનમાં રીજ્જ હોટલમાં ગોળમેજી પરિષદ વેળા. આગાખાને કહેલું, "મુસલમાનો પ્રત્યે પિતા જેવું વહાલ દાખવો તો આ પ્રશ્ન તુરત હલ થઈ જાય." ગાંધીજીએ કહ્યું. "મારાથી એવો ખાસ વર્તાવ કદિ બને નહિ, આમાં લાગણીઓનો સવાલ નથી, આમાં તો રાજકિય નિર્ણય જ જરૂરી છે." વર્ષો બાદ આગાખાને ગાંધીજીને આ પ્રસંગ કહ્યો ત્યારે આવી મહાન ગેરસમજથી તેમને આંચકો લાગ્યો, તેમણે દુઃખદ રીતે કહેલું "એક ખૂબ, ખૂબ, ખૂબ મોટી ગેરસમજ થઈ છે. મને હજુએ એ, પ્રસંગ યાદ છે. મેં કહેલ એનું તાત્પર્ય એ હતું કે હું મુસલમાનો પ્રત્યે કદિય વધારે પડતી વત્સલતા દાખવી નહિ શકું, હું તેમને મારા સગા ભાઈઓ, મારા સમોવડીઆ ગણી શકું ... '

રાજકુમારી અમૃતકૌરે પોતાના પિતા હરનામસિંહ અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે પાસેથી ગાંધીજી વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું પરંતુ પ્રથમ મુલાકાત તો થઈ હતી ઈ.સ. ૧૯૧૫ના મુંબઈમાં યોજાયેલ કોંગ્રેસ અધિવેશન વેળા.

મુંબઈના મોતીલાલ નેહરુના નિવાસસ્થાને ગાંધીજી ગયા ત્યારે મોતીલાલ નેહરુ અને ૧૯ વર્ષના વિજયાલક્ષ્મીએ તેમને સત્કાર્યા. વાતો ખૂબ ચાલી અને પશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી જમવાને બદલે ગાંધીજી સાથે સૌ સાદડી પર જમ્યા, ત્યારથી વિજયાલક્ષ્મી ગાંધીજીના અનુયાયી થયાં

ઈ.સ. ૧૯૧૬માં ગોધરાની રાજકિય સભા વેળા ઝીણા સાથે ગાંધીજી મળ્યા ગુજરાતીમાં બોલવાના આગ્રહને માન આપી ઝીણાએ પ્રવચન ગુજરાતીમાં શરૂ કરેલ પણ પૂરું તો કર્યું અંગ્રેજીમાં જ.

ફિનિક્ષ આશ્રમના કેટલાક અંતેવાસીઓ શાંતિનિકેતનમાં વસેલા, તેમને મળવા ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૫ના રોજ ગાંધીજી ગયા હતા ટાગોર એ વેળા કલકત્તા ગયા હતા એટલે ૧૦ માર્ચ ૧૯૧૫ના રોજ ગાંધીજી ફરી ગુરુદેવને મળવા શાંતિનિકેતન આવેલા. તેમનો ભાવભીનો સત્કાર થયો. ત્યારથી આજ સુધી દર વર્ષે ૧૦મી માર્ચ 'ગાંધી દિન' તરીકે ઉજવાય છે.

ચંપારણની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થતા રાજકુમાર

શુક્લા સાથે ગાંધીજી રાજેન્દ્રબાબુને ઘેર ગયા, ત્યારે તેઓ જગન્નાથપુરી ગયા હતા. નોકરોએ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો નહિ. ઘરમા પ્રવેશવા દીધા નહિ. સ્નાન પણ બહાર કરવું પડ્યું. ત્યાંથી તેઓ મુસલમાન મિત્રને ત્યાં રહેવા ગયા. રાજેન્દ્રબાબુ ગાંધીજીને મળ્યા ત્યારે તેમનું માથું શરમથી નીચું નમી પડેલું. તેઓ ખૂબ શરમીંદા બન્યા હતા. ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં માત્ર એટલું જ કહેલું કે, "હું તમારા ઘેર જઈ આવ્યો છું."

કસ્તુરી રંગા આયરના આમંત્રણથી તેઓ મદ્રાસ ગયેલા અને ૧૯૧૯માં બે દિવસ સુધી રાજગોપાલાચારીને ત્યાં રહ્યા ત્યાં સુધી તેમને ખબર નહોતી કે તેઓ કોના મહેમાન છે. ગાંધીજી આવા શરમાળ યજમાનને મળતાં સંકોચ પામતા હતા, પરંતુ મહાદેવભાઈ દેસાઈ રાજગોપાલાચારીને ખેંચી લાવ્યા અને ત્યારથી તેઓ ગાંધી રંગે રંગાયા અને રાજકારણમા ઝંપલાવ્યું.

ઈ.સ ૧૯૨૦માં હકીમ અજમલખાનના ઘેર ઉર્દુના વિદ્વાન પંડિત મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને મળ્યા. મૌલાના ત્યારથી તેમના ભક્ત બન્યા.

આમ ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત તેઓને યાદગાર બની રહી. (અંગ્રેજી પરથી) —કિશોર હી. પારેખ

✡

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૧, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

['પ્યારાબાપુ'માં વપરાયેલા કાગળો રૂપાયતન હાથકાગળ કેન્દ્રમાં બનેલા છે.]

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

જનુની જુગદંબા ઘરે, ગામની અંબા ગો;
દશા ફરી, દી પાલટ્યો, ઝીંઝૂકે જઈને રો.

ઝિઝકાવાળી જોગણી (ને) ઘરની માતા ઘો,
નર મીઠાની તાણ્યના, કાયા માયા ખો

ચોસઠ નરને રોળિયા, ઈ અંબા ટેવાય;
(તો) ડાકણ્ય શાકણ્ય વંતરી, ઈ કોને કેવાય ?

જનની ઘેનુ સરસ્વતી, ભારત, આદ્યા અંબ;
છઠ્ઠી પૂજણ્ય હારના, કરણ્ય ચરણ્ય બે લંબ,

તનસુખ ભટ્ટ

ગીતાંજલિ : એક અધ્યયન

ગુરુદયાલ મલ્લિક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧–૧૯૪૧) 'ગીતાંજલિ' એ નામના ભાવવાહી ગીતોના સંગ્રહથી ૧૯૧૩માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૦૩ ગીતોમાં ગુરુદેવે જે ભક્તિપૂર્ણ ઉદાત્ત ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે આજે પણ મનુષ્યને પરમાત્માની પાસે લઈ જઈ શકે છે. જીવનના આદર્શો, આદર્શોની સાધના, સાધનાના પ્રકારો, પ્રભુનું દર્શન, પ્રેમ અને આનંદ–આ બધાં તત્ત્વોને ગુરુદેવે સંગીત અને કલા દ્વારા એવી સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે કે તેના રહસ્યનો શાંતિથી વિચાર કરવામાં અપૂર્વ પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિકે ગીતાંજલિમાંથી લગભગ વીસેક કાવ્યો ચૂંટી તેનું સુંદર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી છે કે ગહન વિચારો પણ બહુ સરલ બની જાય છે અને વાચકને ગળે બધું તરત જ ઊતરી જાય છે. વિવરણ વાંચ્યા પછી ગુરુદેવનું ગીત તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે અને અસાધારણ આનંદ આપે છે. મહાકવિઓની કૃતિઓને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે આવા પ્રકારની વિવરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની બહુ જરૂર છે...,... ....આ પુસ્તક દરેક વ્યક્તિએ ગીતાની માફક રોજ વાંચવા જેવું છે, લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોમાં મિત્રોને ભેટ આપવા જેવું છે. આજે ભાવનાપ્રધાન સાહિત્યસરિતાનાં નીર જ્યારે સુકાતાં જાય છે, ત્યારે ગુરુદેવની પ્રસાદી માનવસમાજને ચખાડવામાં આવે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. મનોહર મુદ્રણ માટે પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. દરેક પુસ્તકાલય આ પુસ્તક વસાવે અને આપણાં ભાઈબહેનો તેનો લાભ લે.

—પુસ્તકાલય : મે, ૧૯૫૯

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

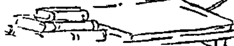
વર્ષ ૧૨ (૧૨ – ડિસેમ્બર – ૧૯૫૯) અંક ૧૦ મો

સત્યનો જય છે જ. એનો અર્થ એવો ન કરાય કે આપણે ધારીએ તે જ વખતે જય મળવો જોઈએ. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે આપણે માનીએ તે સત્ય જ છે. તેથી આપણે આમ જ કહીએ, 'જે અમે ધારીએ છીએ તે સત્ય હશે તો જય જ થશે.' —બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

બાપુના પત્રો

ચિ……

સરજનહાર વિષે તેં બહુ સારું લખ્યું છે. ભણવાનો અર્થ જ ખોટો છે. જે ગણી ન જાણે તે ભણ્યા નથી. જે ગણી શકે તે ભણ્યા છે. નિશાળમાં જ જાય તો જ ભણાય એ પણ વહેમ છે. જે ધર્મ આચરી શકે તે ભણ્યા કહેવાય. પછી અક્ષરજ્ઞાન હોય તો તે એક વધારે સાધન ગણાય ને અવસર મળ્યે તે લઈ લઈએ. આ સમય અનુભવરૂપી વધારે જ્ઞાન પામવાનો છે તેથી અક્ષરજ્ઞાન મુલતવી રાખીએ. મુંબઈનો ઉત્સાહ ઠીક છે પણ નિયમિત રીતે ધીમું લાગતું કામ કરનાર છે એ કદાચ વધારે પણ અસર કરતી હોય. ગોકળગાય અને સસલાની વાત સાંભળી છે ના? આશ્રમમાં રહીને કામ કરવાની સેવા હું ઓછી નથી ગણતો.

ય. મં. ૫-૧-૩૧ —બાપુના આશીર્વાદ

* * *

ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ નો અર્થ હું બેસાડું છું તે વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ કશા કામનો ન હોય એમ સંભવે. પણ એનો અર્થ આત્મા અને દેહ બન્નેને સારુ લાગુ પડાય. અમૂર્છિત આત્મા નથી જન્મતો નથી મરતો પણ જે તેને મરનારો માને છે તેણે તેને ફરી જન્મવાવાળો માન્યે જ છૂટકો. કેમકે આ જગતમાં સર્વથા નાશ કશી વસ્તુનો નથી. જડ દેહનો પણ નથી. દેહ એક રૂપે મરી બીજે રૂપે અવતરશે. તેનું રૂપાંતર થયા જ કરવાનું. દેહ ભસ્મ થયા પછી તેના પરમાણું રૂપે સ્થિત નહિ રહે કેમકે પરમાણુંનું રૂપાંતર થવાનું છે. "ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં અંતે તો હેમનું હેમ હોયે." આ કાંઈ ગળે ઊતરે છે?

ચિ……

…………ની સેવામાંથી તમે બન્ને અનાસક્તિ શીખી લેજો. કોઈ પણ અનન્ય ભક્તિમાંથી આપણે અનાસક્તિ વડે ઈશ્વર ભક્તિમાં સીધો પ્રવેશ કરી શકીએ છીએ. અને જો અનન્યભક્તિનો સંબંધ ઈશ્વરભક્તિની સાથે ન જોડાય તો એ ભક્તિ મોહનું રૂપ પકડે છે ને ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે. તમે બન્નેએ … … ની સેવા કરવામાં મણા નથી રાખી. મને ધાસ્તી હતી કે અ.. છેવટે જે કર્યું છે તે જ કરશે. પણ એની કાંઈ ચિંતા ન કરવી. અંતિમ ક્રિયા તારે હાથે આવે તો ય ઠીક, ન આવે તો ય ઠીક. તેં ઘણા પ્રકારની ભક્તિ કરી છે. એમાંથી હવે તું ઈશ્વરની ભક્તિ તરફ વળી જાય તો ભક્તિઓ ફળી. અને ઈશ્વર ભક્તિનું ખરું રૂપ અત્યારે હું જોઈ શકું છું એ તો સૂત્ર નારાયણ છે. વિવેકાનંદે દરિદ્રનારાયણ શબ્દ યોજ્યો હતો (જો હું ભૂલ ન કરતો હઉં તો. કેમકે મને બરોબર યાદ નથી આવતું કે દરિદ્રનારાયણ શબ્દ વિવેકાનંદે યોજ્યો હતો કે બીજા કોઈ સાધુ પુરુષે) સત્ય નારાયણ તો પ્રસિદ્ધ છે જ પણ ક્રિયારૂપે સૂત્ર નારાયણ મારી પાસે તો પ્રકટ થાય છે. તેં એ પૂજાનો આરંભ કર્યો છે એનું ખરું સ્વરૂપ સમજી લેજે.

—બાપુના આશીર્વાદ

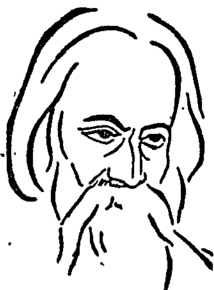
* * *

વહાલાં બહેન

તમે તો બહુ લોભી લાગો છો. અહીંથી

મીરાંના ભજનો

વિમળાબહેન પટેલ

એક વાર કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ફરતા ફરતા રાજસ્થાનમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં એમણે લોકોના હૃદયઆંગણે સુવાસની પમરાટ આપતા ભક્ત મીરાંનાં ભજન પુષ્પ વેરાયેલાં જોયાં. આખરે કવિ! એનાથી રહેવાય ખરું? નીચા નમીને વીણી લીધાં ને સુંદર એક ચિત્ર ગાથામાં સજાવીને લોક સમક્ષ ધર્યાં.

મૂળ તો રાજસ્થાની ભાષામાં એમાંથી એમણે બંગાળીમાં એની સુંદર માળા ગૂંથી. એ માળામાંથી આપણે કંઈક મેળવીએ.

પણ ત્યારે યાદ આવે છે એક વાત. કુમારિકાઓ અને મંગળ કુળવધૂઓ મહાદેવજીનાં વ્રત કરે છે. મહાદેવજીને ચોખા ચડાવે છે. મહાદેવજીને ચડાવવાના ચોખા કંઈ જેવા તેવા હોય? એ તો નખથી ફોલીને અને તેય કેવા, જરા ય ખંડિત થયા વિનાના હોય એ જ ચોખા ખપ લાગે. કન્યાનાં મનનાં એવા કોડ હોય. કાળજાની કોર જેવા ચોખા મહાદેવજીને ચડે એવાં એમના વ્રત હોય.

કવિ મીરાં જેવી એક પ્રભુભક્તિમાં મશગૂલ. એનાં પદ હાથમાં લે. એને હૈયા સાથે ચાંપે. એને આમ ફેરવે તેમ ફેરવે. ઊંચા ચડાવે. નીચે મૂકે. નાજુક એની આંગળીઓના સ્પર્શથી ખીલવવા મથે. અનંતના વિરાટ પ્રેમે નીતરતા હૈયામાં સંતાડી એની માળા ગૂંથે. એ અજબ કળા અને એવો અપૂર્વ ભક્તિરસ રેલવવાની ગુંજાશ આ કલમમાં ક્યાંથી હોય? કવિની ભાવનાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો પ્રથમ એના જેવું થવું જોઈએ. પણ એય માગે છે એ મહા તપ. એને માટે તો તપોવનમાં પહોંચવું રહ્યું. છેવટે એમાનું કશુંય હાથમાં ના હોય તો એટલું તો જરૂર થાય કે પેલી કન્યાના જેવા કોડ સેવીને બને એટલી ચીવટથી કવિની ભાવના ખંડિત ના થાય એવા નમ્ર પ્રયાસ કરવા રહ્યા અને એની કાળજી રાખવી રહી.

એ જ દૃષ્ટિએ કવિના કાવ્યનો આ ભાવાનુવાદ છે.

—વિમળા

—૧—

તૂમ આજ્યો જી રામા,
આવત આસ્યેં સામા॥
તૂમ મિલિયા મૈં બહુ સૂખ પાઉં
સરૈં મનોરથ કામા।
તૂમ બિચ હમ બિચ અંતર નાહીં
જૈસે સૂરજ ધામા॥
મીરા મન હૈ ઔર ન માને
ચાહે સૂંદર સ્યામા

હે પ્રિયતમ, તૂમિ એસો, તૂમિ એસો સંધ્યા હર્યા આસિતે છે. તોમાર મિલને જે આમિ પરમ આનંદ પાઈ, સકલ મનોરથ અમાર પૂર્ણ હય. તોમાર આમાર મધ્યે કોન અંતર ત નાઈ; આમરા જેન સૂર્ય ઓ ધરણી. મીરાંર મન આર કિછુતે ઈ માને ના, ચાહે શુધ સુંદર પ્રિતમ કે (શ્યામ કે)!

"હે માગ પ્રિયતમ, તમે પધારો.

સંધ્યાની વેળા થઈ ગઈ છે. તમારું મિલન મને પરમ આનંદ આપશે. મારા સઘળા મનોરથ સફળ થશે. હે મારા પ્રભુ! મારી ને તમારી વચ્ચે કોઈ જાતનું અંતર છે નહિ. જેવાં સૂર્ય પૃથ્વી એક છે, તેવાં આપણે છીએ. અને જાણો છો? આ મીરાંનું મન બીજા કશાયમાં લાગેલું નથી. માત્ર એને લાગી છે એક જ લગની ને તે

એક સુંદર શ્યામની જ. એને વહાલો છે એ-શ્યામ-!"

-૨-

હેરી મૈં તો પ્રેમ દિવાની,
  મેરા દરદ ન જાણે કોય ॥
સૂળી ઉપર સેજ હમારી,
  કિસ બિધ સોના હોય ॥
ગગન મંડલ પૈ સેજ પિયાકી,
  કિસ બિધ મિલણા હોય ॥
ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે,
  કી જિન લાઈ હોય ।
જોહરી કી ગત જોહરી જાણે,
  કી જિન જૌહર હોય ॥
દરદ કી મારી બન બન ડોલું,
  વૈદ મિલ્યા નહિ કોય ।
મીરાં કે પ્રભુ પીર મિટેગી,
  જબ વૈદ સાંવલિયા હોય ॥

"ઓ ગો સખી આમિ જે પ્રેમે પાગલ હઈયાછિ, આમાર વેદના તો કેહઈ જાને ના. શય્યા આમાર (નિરર્દ) શૂલેર મત (હઈયા છે), નિદ્રા જાઇ કિ કરિયા? પ્રિયતમેર શય્યા ગગનમંડને, મિলন তমে কেমন করিয়া হইবে. ব্যথিত যে সেই ব্যথা বোঝে জহুরার ব্যথা নাই সে কি বোঝে? গরনের জ্বালা গরল পান করিয়া છે જે સેઈ જાને જે પાન કરે નાઈ સે ત બોઝે না' વ્યથાય પાગલ হইয়া বনে বন ঘুরিয়া বৈদ কে পাই না, মীরার પ્રભુ જખન વૈદ હઈ એન શુધુ તખન ઈ જે તૃષા મિટિબે।"

ઓ મારી સખી! પ્રેમની મારી દિવાની બનીને હું બેઠી છું. મારા અંતરની આ વેદના કોને ખબર પડે? આ મારી શય્યા તો મને વિરહની શૂળોથી ભોંકાય છે માથાં પછાડીને મરું છું તો ય નિદ્રા નથી આવતી, શેની આવે? પ્રીતમની શય્યા છેક ગગન મંડળે બિછાવેલી છે મારા જેવી હતભાગીને ત્યાં મળવાનું શે થાય? મારી સજની, ઘાયલની વાત તો ઘાયલ જ જાણે! જે ઘાયલ જ નથી તેને ઘાયલ દર્દની શી ખબર પડે? ઝેર તો જેણે પીધાં છે એ જ જાણે છે ઝેરના સ્વાદને. દરદની મારી હું સાન ભાન ભૂલીને, પાગલ બનીને વને વન ભટકું છું. ચોમેર ભમું છું. વૈદ ક્યાં ય મળતો નથી. અને હવે તો મારો પ્રભુ પોતે જ વૈદ બનશે, તો જ મીરાનું દર્દ મટશે. બાકી બધુ જ ફોગટ છે, વૃથા છે.

-૩-

મૈં બિરહિન બૈઠિ જાગું,
  જગત સબ સોવે રી આલી ॥
બિરહિન બૈઠિ રંગમહલ મેં,
  મોતીયન કી લડ પોવૈ ।
ઈક બિરહિન હમ ઐસી દેખી,
  અંસુવન કી માલા પોવૈ ।
તારા ગિણ ગિણ રૈણ બિહાની,
  સુખ કી ઘડી કબ આવૈ ॥
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
  મિલ કે બિછુડન જાય ॥

હે સখি, আমি বিরহিণী বসিয়া রাত্রি কটাইতেছি. આর সকলেই সুপ্ত. રંગমহলে বিরহিণী জাগিয়া বসিয়া মোতীর মালা গাঁথিতে છে; বিরহিণী (আমি) અশ্রুর হার গাঁথিতেছি। তারকা গণিয়া গণিয়া রাত্রি প্রভাত হইয়া যাইতেছে. આનন্দক্ষণ কখন আসিবে? হে মীরার প্রভু প্রিয়তম গিরধর, আমাকে ছাড়িয়া গিয়াছ?

"હું વિરહિણી એકલી જાગતી બેઠી છું. એમ જ રાત ગઈ છે! સૌ સૂતાં છે. રંગમહેલમાંની વિરહિણી જાગીને મોતીની માળા પરોવે છે ત્યારે મારા જેવી આંસુની ધારાઓનો હાર ગૂંથે છે.

સખી મારી, શું કહું? આભના તારા ગણી ગણીને રાત વીતાવી. પહો ફાટ્યો. પ્રભાત થયું. પણ આનંદની વેળા ના આવી તે ના આવી! ક્યારે આવશે એ તો એ જાણે. હે મારા નાથ, મને છોડીને ગયા છો તે મારા-મીરાના-પ્રિયતમ ગિરધર કે બીજું કોઈ?"

✿

ચંદ્રને શશાંક કેમ કહે છે? — 'ગિરિરાજ'

[બુદ્ધકથા]

બુદ્ધ ભગવાન જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા તે વખતે દાન વિષે આ કથા કહી સંભળાવી.

શ્રાવસ્તીમાં એક ગૃહસ્થે બુદ્ધના મુખ્ય ભિક્ષુસંઘને માટે બધી આવશ્યક વસ્તુઓનાં દાનની તૈયારી કરી. તેણે ગૃહ દ્વારે સુંદર મંડપ રચી બુદ્ધના મુખ્ય ભિક્ષુસંઘને આમંત્રણ આપી મંડપમાં પાથરેલાં ઉત્તમ આસનો પર ભિક્ષુઓને બેસાડ્યા. પછી નાનાં પ્રકારના રસપૂર્ણ ભોજન કરાવી સાત દિવસો સુધીનું દાન આપ્યું. છેલ્લા અને સાતમા દિવસે પાંચસો ભિક્ષુઓને જેમાં બુદ્ધ ભગવાન મુખ્ય હતા બધી આવશ્યક વસ્તુઓનું દાન ખૂબ ધામધૂમથી આપ્યું. બુદ્ધ ભગવાન આ દાનને અનુમોદન આપતા બોલ્યા: 'ઉપાસક! તારે પ્રસન્ન થવું જોઈએ. આ દાન પુરાણા પંડિતોની પરંપરાને અનુરૂપ છે. પુરાણા પંડિતોએ યાચકોના સ્વાગત માટે પોતાનું બલિદાન આપી પોતાનું માંસ સુદ્ધાં દીધું છે. એમ કહી બુદ્ધે પોતાના પૂર્વજન્મની એક કથા કહી:–

ઘણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તના રાજ્ય કાળમાં બોધિસત્ત્વ સસલાની યોનીમાં ઉત્પન્ન થઈ, જંગલમાં રહેતો હતો. તે જંગલની એક બાજુ પર્વત, એક તરફ નદી. અને એક તરફ ગામડું હતું. તેને ત્રણ શાણા મિત્રો પણ હતા – વાંદરો, ગીધ અને બિલાડો.

આ ચારે શાણા પંડિતો બાજુબાજુમાં રહેતા હતા. પોતપોતાની જગાએ જઈ ભોજન શોધીને સાંજે એક સ્થળે એકઠા થતા. આ ચારેયમાં વધુ શાણો સસલો હતો. તે ત્રણેયને ઉપદેશ આપતો: 'દાન આપવું જોઈએ, ધર્મની રક્ષા કરવી જોઈએ, વ્રતનિયમો કરવાં જોઈએ.' તેઓ તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પોતાનાં નિવાસ સ્થાનમાં જઈને શાંતિથી રહેતા.

આ રીતે સમય વ્યતીત કરતા એક સમે બોધિસત્ત્વે (સસલાએ) આકાશમાં ચંદ્રને જોઈને જાણી લીધું કે બે દિવસ પછી વ્રતનો દિવસ આવે છે તેથી ત્રણે જણાને બોલાવીને કહ્યું. 'પરમ દિવસે વ્રતદિન છે. તમે પણ નાહી ધોઈ ને વ્રત કરજો ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ તે દિવસે જે દાન અપાય છે તેનું ફળ ખૂબ મોટું મળે છે. માટે કોઈ પણ

યાચક આવે તો તેને પહેલા આપણા આહાર-માંથી ખાવાનું આપીને ખાશે.' બધા 'ઠીક' કહી વ્રત કરવાનું નક્કી કરી પોતપોતાને ઘરે ચાલ્યા ગયા.

વ્રતને આગલે દિવસે શિયાળો સવારના પહોરમાં જ વહેલો શિકાર શોધવાને માટે નીકળી પડ્યો અને ગંગાતીરે પહોંચ્યો. એક માછીમારે સારી સુંદર સાત માછલીઓ પકડી તેને દોરીથી બાંધીને ગંગા કિનારે રેતીમાં સંતાડી દીધી. અને તે બીજી વધુ માછલીઓ પકડવા ગંગાના નીચાણ-વાળા ભાગમાં ગયો. શિયાળો જમીન સુંઘતો સુંઘતો જ્યાં માછલી માછીમારે દાટી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. માછલીની ગંધ આવતાં રેતીને ખોતરવા મંડ્યો. અને સુંદર મઝાની મોટી માછલીઓ જોઈ ખુશ થયો. તેને બહાર કાઢીને ત્રણવાર જોરથી બોલ્યો: 'કોઈ આનું માલિક છે?' જ્યારે તેને તેનો માલિક ન દેખાયો એટલે માછલીઓને બંને દોરાને મોમાં લઈને પોતાની રહેવાની જગાએ લાવી એક બાજુ મૂકી દીધી — વ્રત પૂરું કરી નિરાતે ખાઈશ — એમ વિચારી પોતાના ધર્મનો વિચાર કરતો સૂઈ ગયો.

ગીધ પણ વહેલી સવારમાં ઘરની બહાર નીકળી દૂર દૂર ભોજનની શોધમાં નીકળી પડ્યો. એક ખેતરની રખેવાળી કરતા એક ડોસાની ઝૂંપડીમાં રોટલા અને દહીંની દોણી જોઈ ત્યાં પહોંચી ગયો અને ત્રણ વાર જોરથી પોકાર કર્યો: 'કોઈ આનો માલિક છે?' જ્યારે કોઈ માલિક ન દેખાયો એટલે દોણીની દોરી પોતાના ગળામાં ભેરવી પોતાના માળામાં એક જગાએ ટાંગી — વ્રત પૂરું કરી ખાઈશ — એમ કહી તે પણ પોતાના ધર્મનું ધ્યાન ધરતો સૂઈ ગયો.

વાંદરાએ પણ વહેલો ફૂટના વનવનમાં ફરી કેરીનું ઝૂમખું કોઈ માલિક તેનો ન મળવાથી તોડી આણ્યો અને પોતાનાં રહેઠાણનાં ઝાડ પર બાંધી — વ્રત પૂરું થયે નિરાતે ફળાહાર કરીશ — એમ વિચારી ધર્મનું ધ્યાન ધરતો લાંબો થયો.

બોધિસત્વ (સસલો) તો રોજની જેમ વ્રત પૂરું કરી સુંદર કૂણું ઘાસ ખાઈશ વિચારી પોતાની ઝાડીમાં જ પડ્યો પડ્યો વિચારવા લાગ્યો: 'મારી પાસે જો કોઈ ઓચિંતો યાચક આવશે તો હું એને ઘાસ નહીં આપી શકું. દાળ ભાત પણ મારી પાસે નથી. તો પછી મારે શું આપવું. મારું વ્રત તો પછી નિષ્ફળ જ જાય છે ને?' ત્યાં ઓચિંતો વિચાર આવતા ખુશી થતા બોલી ઊઠ્યો. 'જો કોઈ યાચક આવશે તો હું તેને મારા શરીરનું માંસ આપી તેની ભૂખ ટાળીશ.'

તેના ધર્મના તેજથી ઇન્દ્રનું આસન ગરમ થઈ ગયું. ઇન્દ્ર વિચારમાં પડ્યો. અને કોનાં તપથી પોતાનું આસન ગરમ થયું છે તેનું તેણે ધ્યાન ધરી શોધી કાઢ્યું. પછી વિચાર્યું — શશરાજની પરીક્ષા લઈશ. બ્રાહ્મણનો વેશ ધરી સૌથી પહેલા શિયાળાના ઘરે ઊભો રહ્યો.

શિયાળો બોલ્યો: 'હે બ્રાહ્મણ, કેમ ઊભા છો?'

શિયાળાના પૂછવાથી બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

'હે પંડિત મહાશય, જો થોડો ઘણો આહાર મળે તો ઉપવાસથી વ્રતી થઈને શ્રમણધર્મ પાલન કરું.'

શિયાળે 'સારૂં' તને આહાર આપીશ કહી તેની સાથે બીજી આડી અવળી વાતચીત કરતાં કરતાં કહ્યું.

'હે બ્રાહ્મણ, પાણીમાંથી જમીન પર લાવેલી સાત સુંદર માછલીઓ છે તેને ખાઈને વનમાં નિવાસ કર.'

બ્રાહ્મણ: 'હમણાં તો સવાર છે. થોડી વાર ખમ પછી આવીશ.' કહી ગીધના માળા પાસે જઈ ઊભો. ગીધે પણ બ્રાહ્મણને પૂછ્યું: 'કેમ ઊભા છો?' બ્રાહ્મણે શિયાળાની પાસે માગણી કરી તેમ ગીધ પાસે પણ આહારની ભિક્ષા માગી. ગીધે 'સારું' આપીશ કહી તેની સાથે વાતચીત કરતાં કરતા કહ્યું:

'દૂર દૂર ખેતરની રખેવાળી કરતા બુઢ્ઢાનું રાત્રિભોજન માટે લાવેલું ભાણું મારી પાસે છે—

રોટલા અને દહીં—હે બ્રાહ્મણ! આટલું જ મારી પાસે છે તે ખાઈને વનમાં રહે.'

બ્રાહ્મણ: 'હજુ સવાર જ છે પછી ખાઈશ.' કહી વાંદરા પાસે ગયો. વાંદરાએ પણ પૂછ્યું. 'કેમ ઊભો છે?' ત્યારે બ્રાહ્મણે ભોજનની માગણી કરી. વાંદરાએ પણ 'સારું' આપું છું કહી તેની સાથે વાતચીત કરતાં કરતાં કહ્યું:

'પાકેલી કેરી, ઠંડું પાણી અને શીતળ છાંયો આ છે, હે બ્રાહ્મણ મારી પાસે. આ ખાઈને વનમાં રહે.'

બ્રાહ્મણ: 'હજુ પરોઢ જ છે, પછી ખાઈશ.' કહી શશરાજ પંડિત (બોધિસત્ત્વ) પાસે ગયો. સસલાએ પણ 'કેમ ઊભો છે?' પૂછ્યું. તેના જવાબમાં બ્રાહ્મણે આહારની માગણી કરી. આ સાંભળી બોધિસત્ત્વ (સસલો) ખૂબ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો: 'બ્રાહ્મણ! તેં ખૂબ સારું કર્યું કે ભોજનને માટે મારે ત્યાં આવ્યો. આજ હું આ શુભ દિને એવું દાન આપીશ કે જેવું દાન હજુ સુધી કોઈ કાળે, કોઈએ આપ્યું નથી. તું સદાચારી લાગે છે માટે હિંસા તો નહીં કરે. માટે જા થોડા લાકડા એકઠા કર અને આગ લગાવી મને ખબર આપ. હું મારું આત્મબલિદાન કરી આગની જવાળામાં પડીશ. મારું શરીર તેમાં શેકાય જાય પછી તે માંસ તું ખાઈને શ્રવણ ધર્મ કરજે. આ રીતે બ્રાહ્મણની સાથે વાતચીત કરતા બોધિસત્ત્વે (સસલાંએ) કહ્યું.

'શશની પાસે ન તલ છે, ન મગ છે, કે ન ચોખા છે. આ આગથી શેકાયેલા મને જ ખાઈને વનમાં રહે.'

ઈન્દ્રે તેની વાત સાંભળી થોડી વારમાં પોતાનાં તેજથી લાકડાના મોટા ઢગલાને સળગાવી બોધિસત્ત્વને ખબર આપ્યા. સસલાએ સુંદર કૂણાં ઘાસની પથારીમાંથી ઊઠી ત્રણ વાર પોતાના શરીરને ખંખેર્યું—કદાચ શરીરની રૂંવાટીમાં નાની જીવાતો હોય તો ન મરે—પછી આખા શરીરનું દાન કરી. ઉછળીને પ્રસન્ન ચિત્ત બની અગ્નિની જવાળામાં એવી રીતે કુદ્યો, જાણે રાજ હંસો કમળોનાં ઢગલામાં કુદ્યા હોય. પણ તે જવાળા બોધિસત્ત્વનાં શરીરની રૂંવાટીને પણ ગરમ ન કરી શકી. એવું લાગ્યું જાણે હિમના ઢગલામાં પ્રવેશ કર્યો હોય. તેણે બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું. 'બ્રાહ્મણ! તારી બનાવેલી આગ આટલી ઠંડી કેમ છે? મારાં શરીરની રૂંવાટીને પણ નથી બાળી શકતી. શું વાત છે?'

'હે પંડિત હું બ્રાહ્મણ નથી, હું ઈન્દ્ર છું, તારી પરીક્ષા કરવા આવ્યો છું.'

બોધિસત્ત્વે સિંહ ગર્જના કરી 'ઈન્દ્ર! તારી તો શું વાત! પણ જો આ આખી સૃષ્ટિ પણ મારાં દાનની પરીક્ષા લેવા ઇચ્છે તો તે મારામા ન દેવાની ઇચ્છા પણ નહીં જોઈ શકે.'

ઈન્દ્ર બોલ્યો, 'શશ પંડિત! તારા ગુણ જ્યાં સુધી સુરજ ચંદ્ર રહેશે ત્યાં સુધી પ્રસિદ્ધ રહે.' એમ કહી ઈન્દ્રે પર્વતને નીચોવી પર્વતનો રસ લઇ ચંદ્રમંડળમાં શશનો આકાર બનાવી દીધો પછી બોધિસત્ત્વને (સસલાને) આગની જવાળામાંથી બહાર કાઢી કૂમળા ઘાસમાં સુવડાવીને પોતાના દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો.

કથા આટોપતાં બુદ્ધ ભગવાન બોલ્યા. 'હે ભિક્ષુઓ! જે ગૃહસ્થો બધી આવશ્યક વસ્તુઓનું દાન કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવે છે.'

અને ઊભા થતાં થતાં બોલ્યા; 'તે વખતે બિલાડો આનંદ હતો, ગીધ મૌદ્ગલ્લાયન હતો, વાંદરો સારીપુત્ર હતો, ઈન્દ્ર અનુરૂદ્ધ હતો અને શશ પંડિત તો હું જ હતો.'

જોજે બીજાને ઘા ન વાગે

મહાસતી ઉજ્જવળકુંવરજી

કાઠિયાવાડમા રામજીભાઈ નામના એક ભાઈ રહેતા હતા તે મોટા ભાગે વિદેશમા રહેતા હતા લક્ષ્મીની તેમના પર કૃપા હતી લોકો તેને 'કપાળ ફૂટયો' કહીને બોલાવતા, કેમકે તેના કપાળમા એક ખાડો પડેલો હતો તેનુ જીવન બહુ સારુ હતુ તેની પાસે જ એક બીજો પડોશી રહેતો હતો તેણે એક દિવસે રામજીભાઈને કહ્યુ 'રામજીભાઈ, તમે બહાદુર તો દેખાતા નથી, તો પછી કપાળમા ઘા કયાથી પડયા?'

રામજીભાઈ જરા વિચારમા પડી ગયા થોડી વારે તેણે કહ્યુ 'ભાઈ મે લડાઈમા જઈને કોઈની સાથે યુદ્ધ તો નથી કર્યું, પરતુ આ ઘા દીવાનુ કામ કરે છે અને મને માર્ગદર્શન કરાવે છે'

પડોશીએ આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછયુ 'તમે કેવી વાત કરો છો? શુ તે દીવાનુ કામ કરે છે?'

રામજીભાઈએ કહ્યુ ત્યારે શુ હુ ખોટુ કહુ છુ? આ ઘા'ની કથા સાભળવી હોય તો તમને કહુ જ્યારે હુ નાનો હતો અને કાઠિયાવાડમા રહેતો હતો, ત્યારે મારા મા બાપ ઘણા ગરીબ હતા તમારી જેમ ત્યા પણ મારા ઘરની બાજુમા એક ધનવાન રહેતો હતો તે મારા માત પિતા સાથે બોલવામા પણ પાપ સમજતો હતો, કેમકે અમે ગરીબ હતા પરતુ બાળકોના મનમા કોઈ ભેદ હોતો નથી તેથી બાળકો સાથે રમતા હતા શેઠના બચ્ચા રોજ ફળ ખાતા અને છાલ અમારી ઉપર ફેંકતા તેઓ રોજ મીઠાઈ ખાતા એને વધ્યુ ઘટ્યુ અમારી ઉપર ફેંકતા તેમને ખાતા જોઈને અમે પણ અમારા માબાપ પાસે મીઠાઈ માગતા પરતુ તે કયાથી લાવી આપે? અમારા માતપિતા દુખી થતા અને અમારા રડવા પ્રત્યે હમદર્દી દર્શાવતા, આથી વધારે કરવા અશક્તિમાન હતા

"આ રીતે રોજ અમે અમારા માતપિતાને કહેતા અને કજિયા કરતા છેવટે એક દિવસે મારી મા તે શેઠને ઘેર ગઈ અને શેઠાણીને કહ્યુ 'શેઠાણીજી, આપનુ સુખ જોઈને અમોને પણ આનદ થાય છે અને અમારા આશીર્વાદ છે કે આથી પણ વધુ સુખી તમે થાઓ પરતુ હુ આપને એક અરજ કરવા આવી છુ આપના બાળકો રોજ બહાર કજિયામા આવીને મેવા મીઠાઈ ખાય છે જ જોઈને અમારા બાળકો પણ અમારી પાસે મેવા મીઠાઈ માગે છે એટલે જો આપ આપના બાળકોને ઘરમા બેસાડીને મીઠાઈ ખવડાવતા હો તો આપનો ઉપકાર, આથી અમારા બાળકોનો રોજનો કજિયો દૂર થશે'

આ મુજબ મારી માએ શેઠાણીને વિનયપૂર્વક કહ્યુ પરતુ શેઠાણી મદમા હતી, મારી માના કહેવાનો અર્થ તે સમજી નહી તેણે કહ્યુ

'મારા બાળકો ખાય અને તને હજમ ન થાય, તો તેમા હુ શુ કરુ? પુણ્યના પ્રભાવે અને સુખ મળ્યુ છે તે તારાથી જોઈ શકાતુ ન હોય તો આખો ફોડી નાખ, એટલે જોવુ નહી, મે દાઝવુ નહી મારા બાળકો તો મેવા મીઠાઈ ખાશે અને ફળિયામા આવીને જ ખાશે'

"મારી માએ આ વાત સાભળીને દુખ અનુભવ્યુ. કઈ પણ વિશેષ બોલ્યા વિના તે ઘેર આવી. મારી મા જેવી આવી કે તરત જ મે

તેના સાડલાનો છેડો પકડયો અને કહ્યું: 'મા, મને બરફી દે; શેઠના બાળકો બરફી ખાઈ રહ્યાં છે, મને પણ દે.' મારી માતા ક્રોધમાં હતી. મારી જીદને કારણે તેનો ક્રોધ ઉગ્ર થયો અને પડેલા પથ્થર ઉપાડી મને માર્યો અને કહ્યું: 'આ લે બરફી.' પથ્થર મારાં કપાળમાં વાગ્યો. કપાળમાં ચાઠું પડી ગયું. કપાળમાં જે ઘા તમને દેખાય છે તે ઘા તે જ પથ્થરનો છે. પછી તો મારી મા બહુ રોઈ, પરંતુ પછી શું થાય? પંદર દિવસ બાદ મારું દુઃખ તો દૂર થયું. પરંતુ મારાં હૃદયમાં ઘા કોતરાઈ ગયો. તે દિવસથી મેં કદી મારી મા પાસે કંઈ માગ્યું નથી. થોડા વર્ષો બાદ હું વિદેશમાં આવ્યો, ઈશ્વરની દયાથી આજે મારી સ્થિતિ સારી છે, પરંતુ આ ઘા આજે પણ મને કહે છે કે,—

'બીજાનું ધન જોઈને તારા કપાળમાં ઘા વાગ્યો છે, પરંતુ તારું ધન જોઈને બીજાને ઘા ન વાગે તેની કાળજી રાખજે.'"

☆

આંસુ

આસુ એ ઈશ્વરે માણસને આપેલી અણમોલ ભેટ છે. જેના જીવનમા આંસુ નથી ત્યાં તે જીવનનો સાર પામ્યો નથી. જેમ જીવનનો સાર પામવા માટે પ્રેમની આવશ્યકતા છે તે જ રીતે આંસુઓનું પણ જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

પથ્થર આસુ પાડતા નથી. માણસ આંસુ પાડે છે. પણ જો એ માત્ર પોતાને માટે જ આંસુ પાડે તો તે એની સાચી કદર નથી જ્યારે બીજાને માટે આસુ વહે છે ત્યારે જ તેની સાચી કદર થાય છે; કેમકે એ રીતે વહાવેલા આસુ પ્રભુના કંઠમા મોતીઓનો હાર બનીને શોભે છે. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ મોટે ભાગે પોતાને માટે જ રડે છે—બીજાને ખાતર નહિ એને ખબર નથી કે, પોતાને ખાતર આંસુઓ વહાવ્યા કરવાથી તે પોતે કમજોર બની જાય છે, પણ બીજાને માટે વહાવે તો તને બળ જ મળે. પોતાના દુઃખમાં મરવુ એ જીવન નથી, બીજાના દુઃખમા મરવુ એમા જ જીવન છે.

ભક્તોનુ રુદન દુનિયાદારીના રુદનથી નિરાળું હોય છે. આપણે શા માટે રડીએ છીએ? આપણે ઊભી કરેલી અનેક કહેવાતી જરૂરિયાતો પૂરી નથી થતી માટે! પણ ભક્ત રડે છે એટલા માટે કે પોતે હજી ઈશ્વરથી આઘે છે, વિયોગી છે. એ આસુ અનોખા છે. તે માત્ર ઈશ્વરનાં ચરણો તરફ જ વહે છે.

માણસનાં આસુઓમાં ભારે શક્તિ છે. કહે છે કે રાજાઓના સિંહાસનો પણ ગરીબનાં આંસુઓથી ધૂળભેગાં થઈ જાય છે. ઘણી વાર આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે કે ઘરમાં જ્યારે મા બાપ અંદરઅંદર લડે છે ત્યારે તેમનાં નાના બાળકો સ્તબ્ધ થઈને તેમની સામે તાકી રહે છે અને પછી દેવદૂતની પેરે મોકળે મને રડવા માંડે છે. બાળકોના એ આંસુ જોઈને માવતર લડતાં બંધ થઈ જાય છે.

શું આપણે એ બાળકોની પેઠે આંસુ વહાવી શકીએ છીએ? શું આપણે બીજાઓ માટે રડીએ છીએ? પ્રભુ તો કિમિયાગર છે, એ તો આપણા એવા આસુઓને કમળના ફૂલોમા બદલી નાખે છે * ગુ૰ મ૦

*સમર્પણ

જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

લવાજમ: ૭–૦૦, ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ–૭

☆

"આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સૂતેલી હોય તેને જાગ્રત કરવાની શક્તિ
જે ધરાવે તે કવિ છે." —ગાંધીજી

ખાંડાની ધાર

રાજા હરિશ્ચન્દ્ર છોડી ચાલ્યો રે'ર સત્યવાદી સતને કારણે જીરે;
વેચ્યાં રાણીને કુંવર રોહીદાસ ઓચરી તારે વારણે જીરે.

ત્યાં તો ભનો પગ ન ઠેરાય શેરી નથી સાંકડી જીરે;
મારગ ખરો છે ખાંડાની ધાર દીસે વાટ દોહલી જીરે.

સીપને ઉપની'તી સત્ય અપાર ઊંડીથી ઉપર આવવા જીરે;
આવે ઘેલતા ચૂકયા મેઘ -મોતીને મેળવવા જીરે.

મુને રત્ન લાધ્યું રામનુ નામ, સદ્ગુરુજીના સાથમાં જીરે;
ભોજલ રનેહ રે કરીને ચિત્ત રાખ્ય હારો આવ્યો હાથમાં જીરે.

ભોજો ભગત

(ઈ. સ. ૧૭૮૫–૧૮૫૦)

ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા। —ઉપનિષદ

સતનો મારગ ખાંડાની ધાર છે. શૂરાપુરા હોય તેઓ તન, મન, ધન, તુચ્છ કરીને ય આ મારગે વિચરે છે અને તેઓ જ વૈકુંઠના વાસી થઈ શકે છે.

સતને કારણે રાજા હરિશ્ચન્દ્ર રાજપાટ, રાણી અને કુંવરને વેચી અને પોતે ય વેચાયો. મા બહુચરીને ખોળે તેણે તેનું સર્વસ્વ ધરી દીધું. અનંત વૈભવ અને લીલાવાળી ચૈતન્યશક્તિ 'બૌચરી'નું શરણ જ ઝંખ્યું

સતની શેરી સાંકડી છે ને એની વાટ દોહલી છે બાઈબલ કહે છે '... strait is the gate, and narrow is the way which leadeth unto life, and few there be that find it.' મોહાંધી શેરીમાં હોક ટોળે વળે પણ સતને મારગ કાયરનુ કામ નહિ.

અતાગ સાગરને તળીએ પડેલી છીપ વર્ષાબિન્દુનું મોતી ઝીલવા ક્યાંથી ઊપડી ક્યાં લગી પહોંચે છે? વિપદ્‌ના ભારે મેઘ ઝમઝૂટ વરસે એમાં ગોટવાઈને ડૂબી ન મરતાં માથું પાણીની ઉપર રાખવા મથે ને જીવનની ચરિતાર્થતા પામવાનું કામ મહાકપરું છે, પણ એના સુફલ એટલાં જ વિરલ છે

જીવાત્મારૂપી છીપને પરમાત્મારૂપી મોતી અંતરમાં ઝીલવું હોય તો એણે આ ખાંડાની ધાર જેવી વાટ લેવી જોઈએ

આવા હતા બાપુ

નવીન ગાંધી

શરીર નાશવંત છે અને આત્મા અમર છે એમ જાણ્યા છતાં આપણે મૃત્યુનો શોક કરીએ છીએ. બાપુ મરણ-નો ભય ટાળવા સતત જાગ્રત રહેતા અને પોતાના સાથીઓ અને મિત્રોને પણ એક જ વસ્તુ ફરી ફરીને કહેતા કે પ્રિયજન જાય ત્યારે એનું વહાલું કાર્ય તન, મન અને ધનથી કરીએ. શરીર તો કેવળ ઈશ્વરને રહેવાનું કે આત્માને ઓળખવાનું ઘર છે એમ જાણીએ તો બધું એની મેળે ઠેકાણે આવી જાય

આ પ્રસંગ સાબરમતી આશ્રમનો છે. આશ્રમનાં એક અંતેવાસી બહેનનાં મૃત્યુથી આશ્રમમાં શોકનું વાતાવરણ ફેલાયું. એમનાં પ્રેમાળ સ્વભાવથી સૌનાં દિલમાં તેમને માટે માન હતું. આ પ્રસંગે બાપુએ કહ્યું :

'.. છેવટે મોત આવે તો પણ આપણે તો મોતથી નહીં ડરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એટલે ચિંતામાં પડવાનું હોય જ નહીં. શરીર તો પડવાનું જ છે. ને વળી પોતાને પડવાને ન્હાને જ પડે છે. તેને અનુસરીને આપણને ઈલાજો સૂઝે છે. વળી આત્મા અમર છે. જો કે આપણે સંબંધ તો શરીરનો જ રાખતા જણાઈએ છીએ, છતાં ખરો સંબંધ તો આત્માને વિષે જ હોવો જોઈએ. શરીર-માંથી જીવ ગયા પછી આપણે ઘડીભર તેને સાચવતા નથી એ તો ચોક્કસ વાત છે. આમ સમજી શરીરને વિષે ઉપાયો લીધા પછી હું તો નિશ્ચિંત રહું છું, ને તમે બધાં રહો એમ ઇચ્છું છું. હવે શરીરની આવી સ્થિતિ જાણી આપણે સાધુતા ને ઉદાસીનતા પકડવા જોઈએ. સાધુતા એટલે સ્થૂળ વૈરાગ

અથવા જગતમા ભટકવુ એ નહી, પણ આ ઠેકાણે તેનો અર્થ શુદ્ધ ચારિત્રને લગતો છે ઉદાસીનતા એટલે દિલગીરી નહી, પણ વિષયોનો અણગમો ને સમાગ વિષે નિર્મોહપણુ ની આદગીમા આ તમ મવા શીમો એ તેની તરફ ન માગે ખરો ભક્તિભાવ ગણાશે તેને મરણનો ભય નહોતો તેણે છતતા મૃત્યુની ભેટ કરી તણે મરવાની કળા હાથ કરી તી જેમ જીવવાની કળા છે તેમ જ મરવાની કળા છે '

પૂજ્ય બાપુજી સૌના 'બાપુ' જ હતા મરણ જવા દુખદ પ્રસગોએ બાપુના ઉદાત્ત તેમ જ સ્નેહભર્યા હૃદયનુ દર્શન થયા વિના રહેતુ નહી રત પ્રિયજનના સ્વજનોને એમની હાજરીથી કે એમના પત્રથી તીવ્ર દુખને સહન કરવાનુ બળ અચૂક મળત

* * *

બાપુજીએ સેવાનુ માહાત્મ્ય આત્મ સાત કર્યુ હતુ અને તેમણે આપણને સેવાનો સાચો અર્થ સમજાવ્યો છે

રા પ્રસગ ૧૯૨૭નો છે બ પુએ પોતાના એક નિકટના સાથીને મુસ માનભાઈ આની નેરાથ દિલ્હી મોકલેના તે ભાઈ દિ હીની પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠ જામિયામા ગ ના અને મુસલમાનભાઈ ઓના છોકરાઓને હિન્દી ભણાવતા અને કાતવા પીજવાનુ પણ શીખવતા

એક વર્ષમા ધારેલુ કાર્ય પાર ન પડતા એ ભાઈનો ઉત્સાહ થોડો મોળો પડ્યો બાપુને આ વાતની જાણ થતા લખ્યુ 'તમારા કાર્યનુ તાત્કાલિક પરિણામ ભલે કાઈ જ જોવામા ન આવે તેથી લવલેશ પણ નિરાશા ન થવી જોઈએ ભ હેતુથી, નિસ્વાર્થપણે અને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરેલી સેવા કદી નિષ્ફળ નથી જતી, એવો વિશ્વાસ રાખીને આપણે તો એક ધ્યાન થઈ લીધેના કામને વળગી રહેવુ જોઈએ શુભ કાર્યોમા ઘણી વેળા માણસોએ પોતાનુ આખુ જીવન અર્પી દીધેલુ છે, અને પરિણામ તો એની પછીના જ જુએ છે, એવુ પણ બનેલુ આપણે જાણીએ છીએ

'સેવા સેવાને જ અર્થે કરતા શીખો એટલે તમ રી બધી ઉપાધી ભ ગી જશે.'

સેવા અને ઇચ્છાનુસાર આનદનો ભેદ બાપુએ અવારનવાર દર્શાવ્યો છે સેવા એટલે સેવા એમા વ્યક્તિગત આ નદને સ્થાન નથી શૂન્યવત્ થઈને ક લી સેવા જ સાચી એમ બાપુ માનતા વિનો બાજીએ પણ એની સરસ વ્યાખ્યા આપી છે 'અહકારને વિગલિત કરી દઈને અન્ય પ્રત્યે દર્શાવેલી ભક્તિ એ સેવા કહેવાય '

"જીવન કેરી પગદંડી ભલે હો સાવ સાંકડી,
પણ મુજ દૃષ્ટિ રહો જ્યાં આભ ને ધરતી મળે."

મારા રસોડાની બારીએથી પાછળના વાડામાં ઊભેલાં વૃક્ષો નજરે પડે છે. બારી નજીકના ક્યારામાં મોગરો, ગુલાબ, ચાંદની બીજેનાં! જોઈ એમાંથી કંઈક સ્ફુરણાઓ મળે છે ને મનમાં અનેક તરેહની કલ્પના જાગે છે. એક વાર હું નવરાશની વેળાએ આ જોતી બેઠી હતી. મનમાં થયું કે પેલું બ્રચ બાપડું. એને એના ઉત્કર્ષ માટે સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈએ છે. માથે છે ઘટાઘોર લીમડો. મહા જબરો. આગળ વધવા દે એવો નથી. જગતનાં દ્વંદ્વયુદ્ધો શેનાં? આ પરિસ્થિતિએ જન્માવેલાં. પણ આ થઈ માનવી જગત માટેની વાત બાપડા બ્રચને તો નથી ટંટો, નથી ફીસાદ. એણે તો પોતાનો માર્ગ કાઢી લીધો છે. ઉત્કર્ષની ઝંખનાએ એ તો આડું અવળું, વાંકું ચૂંકું થઈને ય સૂર્યનો પ્રકાશ ઝીલી રહ્યું છે. કેવી છે એની ગજબ શક્તિ. કેટલું બધું વાંકુ વળીને, થડમાંથી આખુ ય ઝૂકી જઈને પ્રકાશ ભણી વધી રહ્યુ છે. છે કોઈ ઝગડો? છે કોઈ બાથંબાથી? શોષણ, શોષક, શોષિતના નિયમમાં છે એ પડેલુ? ત્યારે શું એમ હશે એને ભાષા નથી! એ મુંગું છે' વાચા નથી! એ કારણ હશે? ના. ના. એવું ય નથી. ત્યારે શું હશે? શું હોય. સંવાદની ભાવના પૂરેપૂરી જળવાઈ રહી છે એ જ હશે મૂળ સિદ્ધાન્ત. માત્ર માનવી જ બેફામ છે, બેભાન છે. એમ ને? બ્રચની કૂણી કૂણી, ચમકારા મારતી પલ્લવી તો જુઓ. માનવીઓને હસી હસીને બોલાવે છે: કહે છે: 'આવો. આવો. અચકાઓ નહિ. તમારો માર્ગ તમે તમારે હાથે જ મોકળો કરો. કોઈ રોકશે નહિ. માત્ર તમારા સંકલ્પને કેળવો. શુભભણી નજર દોડાવો. હોંશ રાખો જરૂર એના છે.

એટલામાં વરસાદ પડ્યો.

નાના મોટા વહેળા વહેતા દેખાયા. સામેની ઊંચી વાડ. એમાંથી એક નાનો વહેળો વહીને મારા બાગમાં આવ્યો. 'ચાંદની'નું જરાક જાડું મૂળિયું વહેળાને આડું આવ્યું. વહેળો જરાક થોભ્યો. હું જોઈ રહી. થયું કે, આ વહેળો થોભ્યો. ક્યાં જશે? અહિં જ રોકાઈ પડશે. પણ ના. બીજી જ પળે પેલો વહેળો આડો અવળો થતોકને આગળ વધ્યો. મારી માન્યતા ખોટી પડી. માનવીનું ગુમાન છોભીલું પડયું. પ્રવાહમાં ભળેલી મહાન શક્તિ, એમાં પડેલી સૂઝ એ જ ઓછાં પડી રહેવા દે? પોતાનો માર્ગ ઝટ ઉકેલી લીધો.

પડોશમાં એક ફૂલ ફૂલ જેવડી દશેક વર્ષની છોકરી રમતી રમતી મૃત્યુદેવનાં ખોળામાં બેસી ગઈ. દાક્તરો, સગાંસંબંધીઓ જોતાં રહ્યાં! ક્યાં ને કયા છિદ્રમાંથી જીવે ફુંક મારી એ જ ના દેખાયું' અણુબોંબ અને કૃત્રિમ વરસાદ વરસાવનાર ગુમાની માનવી આ વિજ્ઞાનનો ભેદ ખોળી કાઢે ત્યારે ખરો. પણ આ બધું જેને વાણી સાંપડી છે, તેને તર્ક વિતર્ક છે. જેનો અંત નથી. બાકી સત્યની કલ્પનામાં અરસપરસ સુમેળ છે. વ્યવહાર પણ એ જ કહે છે. માત્ર પોતાને ખૂબ હોંશિયાર ગણાવતો માનવી જ દિશાભૂલી, કોઈક એવે માર્ગે ખેંચાયો ખેંચાય છે.

બાજુમાંથી સમાચાર સંભળાયા.

ફલાણાભાઈને ત્યાં ચોર આવ્યા હતા. બધું જ તળિયાઝાટક કરી ગયા છે. સમાચાર કાઢવા સ્વાભાવિક ધર્મ સમજીને અમે ગયાં. વર્ણન કરતાં કરતાં એક વાત તે ભાઈ બોલ્યા: ઇશ્વરની કૃપા સમજોને કે લઈ ગએલા માલમાંથી પોટલી પાછી ફેંકી ગયા. એમાં મારો કોટ મને મળ્યો'! એટલું મારું કર્યું' ને! કહેનારના મોં ઉપર ખિજવાને બદલે સંતોષની રેખા તરતી જોઈ. આ પ્રસંગમાં અશુભ ઘટનામાં શુભ જોવાની દૃષ્ટિ આપણને બોધ પાઠ આપે છે એવું જ નાનાં બાળકોમાં જોવા પામીએ છીએ. ધૂળની ઢગલીઓમાં ફેરીઓ ચણતાં નાનાં નાનાં બાળકો વચ્ચે વચ્ચે લડી પડે છે. પણ બીજી જ પળે ભેગાં થાય છે. એમને કોઈ જાતના નથી હોતા ડંખ નથી હોતાં માન અપમાન. એ તો સાબિત કરે છે અરસપરસ કોઈ કોઈ,વિના ચાલવાનું નથી, સંબંધની ગરજ પુષ્કળ છે. સંવાદ ભાવના ભારોભાર છે.

ટંટા છે જે સુધર્યા છે તેમને જ. કાઠિયાવાડી કહેવત છે કે "સીંદડી બળી જાય, પણ પોતાનો આમળો ન મૂકે." તદન સાચું છે. એવું જો ના હોત તો આ વિશ્વયુદ્ધ હોત જ નહિ ને!

ઘડિયાળમાં સાડાનવના ટકોરા વાગ્યા. વિચાર તંદ્રામાંથી જાગી. ઝટપટ કામકાજ પતાવવા ફરજ પડી. ઊભી થઈ.

આ થયો બારીમાંનો દૃષ્ટિપાત.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ અનંત ધર્માલય હોવી જોઈએ. શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષકના જીવન દ્વારા જો શિષ્યનું અનંત તરફ જાગ્રત ન કરે, તેને હું તો અધૂરું અપૂર્ણ ગણું

માત્ર પુસ્તકોથી જ અનંત તરફ જવાનો ઉત્સાહ જાગ્રત થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે શિક્ષકો દ્વારા જ એ કામ થઈ શકશે સંસ્થા સારી બનાવવાનો આધાર શિક્ષકો પર છે શિક્ષક પંડિતાઈમાં પૂરેપૂરો હોય વળી એના પોતાના જીવનમાં શુષ્કતા ભરી હોય અને જીવનનું રહસ્ય સમજવા માટે પોતે સાધના ન કરતો હોય તો તેનાથી અપાતું શિક્ષણ પાંડિત્ય ભર્યું ચાતુર્ય ભર્યું હશે તો પણ તેમાં ઘણી ખામી રહી ગઈ હશે

ગુરુદેવ જ્યારે શિક્ષકોને પસંદ કરતા ત્યારે તેમની ડીગ્રીને મહત્ત્વ નહીં આપતા પણ શિક્ષકોની સ્વભાવ રુચિ જોતા, તેઓ વિદ્યાર્થીઓના દિલને જીતવામાં કેટલા કુશળ છે તે જોતા અને ત્યારબાદ પસંદગી કરતા. પછી ભલેને તે શિક્ષક મેટ્રિક પાસ પણ ન હોય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અમુક મર્યાદામાં પણ જો વિદ્યાર્થીઓને સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ માટે જાગ્રત કરી દઈએ તો તે વિદ્યાર્થીઓ તે શિક્ષણ અને તે સંસ્થા સુધન્ય છે

ગ્રીક ભાષામાં સ્કૂલનો અર્થ ‘લેઝર’ – ફુરસદ એટલે કે ક્રીડા–ક્ષેત્ર થાય છે ગુરુદેવે એ વિચારને અપનાવ્યો હતો અને શાન્તિનિકેતનની સ્થાપના કરી હતી પણ એમનો આદર્શ હતો ‘આત્માનું ક્રીડા–ક્ષેત્ર’ (Play-ground of the soul) જ્યાં આત્માનો વિકાસ થાય

આજની સ્કૂલ કોલેજોની સ્થિતિ જોતાં મારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે તે લગભગ ‘ઇન્દ્રિયોનું ક્રીડા–ક્ષેત્ર’ (Playground of the senses) થઈ ગઈ છે ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓના વિકાસ માટે જ ભાર દેવાય છે સૌથી મહાન ઇન્દ્રિય તો આપણો અહમ્ છે આજની આપણી સ્કૂલ કોલેજો તો આપણા અહંકારને જ પોષે છે ભણતરથી સારી નોકરી (Position) મળશે ધન માન કીર્તિ વધારે મળશે એ જ હેતુથી આપણે ભણતા હોઈએ છીએ આમાં આત્માનો વિકાસ નથી

શિક્ષણ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ દેશની સંસ્કૃતિ અને સમાજનો ખ્યાલ રાખીને જ ચાલવા જોઈએ દેશનો આત્મા દેશની સંસ્કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે જે શિક્ષણ દેશની સંસ્કૃતિને પોષે નહીં, તે શિક્ષણ અપૂર્ણ છે શિક્ષણે દેશની સંસ્કૃતિને સમાજમાં ફેલાવી દેવી જોઈએ

વ્યક્તિગત રીતે આપણે લાગણીહીન (Insensitive) બની ગયા છીએ જ્યાં કંઈ સુંદર હોય સારું હોય તેને અનુભવવાની શક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ

શિક્ષણની એવી પદ્ધતિ રચાવી જોઈએ કે

(૧) જ્યાં આત્માનો વિકાસ થાય

(૨) જ્યાં દેશની સંસ્કૃતિ અને સમાજના આદર્શો પોષાય.

શિક્ષકોનું કોલેજો ને સ્કૂલો તેમ જ શિક્ષણ દ્વારા સમાજને ઊંચા આદર્શ તરફ લઈ જવાનું ધ્યેય હોવું જોઈએ જે સાંસ્કૃતિક ધન આપણને મળ્યું છે તેને યોગ્ય બનવાનો અને તેમાં કાંઈક ઉમેરો કરવાનો શિક્ષણ સંસ્થાઓએ દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ

શાન્તિનિકેતન સેવાગ્રામ હરદ્વાર ગુરુકુળ વગેરે સંસ્થાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે શિક્ષણમાં એવું કંઈક હોવું જોઈએ જેનાથી વિદ્યાર્થીઓની જે કંઈ શક્તિઓ છે તેને એકરૂપતા મળે અત્યાર સુધી આપણા શિક્ષણે જે કંઈ શીખવ્યું છે તેનાથી માત્ર બુદ્ધિ ખીલી છે પણ એમ એ ખીલેલાને આપડીઓનું સારું પેકેટ બાંધતા નથી આવડે. રંગીન પ્રકૃતિમાં માનવજીવનમાં સાહિત્યમાં સારા જગતમાં જે કાંઈ સુંદર હોય નવાઈ ઉપજાવે તેવું હોય તેની કદર કરવાનું આપણે ખોઈ બેઠા છીએ મુગ્ધતાની લાગણી (Sense of wonder) પણ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ આશ્ચર્ય ભાવ તેમ જ જિજ્ઞાસાભાવમાંથી જ સાચી વિદ્વત્તા (wisdom) સ્ફુરે છે જ્યારે જ્યાં કાંઈ પણ સત્ય શિવ સુંદર જણાય ત્યાં તેની કદર કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ કેળવવી જોઈએ

આપણે બધા કોલેજમાં જઈ શિક્ષિત થઈએ છીએ પણ આપણે કવિના પણ ગુણના નથી હોતા આપણામાંથી કેટલા સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનું આકર્ષણ અનુભવી નિયમિત રીતે તેનું દર્શન કરવા જતા હશે? પણ અભણ ગામના સંથાલ લોકો કોઈ દિવસ સૂર્યોદય સમયે પગે લાગવાનું નથી ચૂકતા. રૂઢિને વશ થઈને જ સૂર્યોદય સમયે પગે લાગે છે એવું નથી તેઓ પોતાની ઝૂંપડી

પણ એની જગ્યાએ સાધનાનુ પસદ કરે છે, જ્યાં પ્રકૃતિનુ દશ્ય બરાબર જોવા મળે મે એવુ સાભળ્યુ છે કે, ગ્રીસમા નાનકડુ ગામ છે; ત્યાના બધા લોકો સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતે પાચક મિનિટ દર્શન કરવામા ગાળે છે ત ઉપરાત પૂર્ણિમા, વસત ઋતુ વગેરે પ્રસગે ઉત્સવ પણ કરે છે પ્રકૃતિ સાથે એકરસ થવાથી એક જાતની શક્તિ અનુભવાય છે પ્રકૃતિને સમજવી, એની અમર અનુભવવી એ નવુન ઓળખવા સમાન છે કારણ કે પ્રકૃતિપ્રભુનુ હસ્તલિખિત પુસ્તક (Manuscript of God) છે

વસત ઋતુ આવે કે ચમેલીને પડેનુ ફૂલ આવે કે કમળને ફૂલ આવે તેમા જીવત રસ લેવો જોઈએ ગુરુદેવ ૮૦ વર્ષના થયા ત્યા સુધી સૂર્યોદય જોવાનુ કદી ભૂલતા ન હતા આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમા જીવત રસ લેવા માટે સતત જાગ્રતિ અને સાધકપણુ રાખવુ જોઈએ

એક વાર વરસો પડેલા મને કોઈએ કહ્યુ હતુ કે, જાપાનમા એક જાતનુ ફૂલ થાય છે તેને જે જુએ અને ખબર આપે એ વ્યક્તિને ઈનામ મળતુ બધા લોકો તે દિવસે મેળામા જતા હોય એમ ફૂલના દર્શન કરવા જતા ઓફિસો બધ, નિશાળો બધ બધા જ ફૂલ જોવા પ્રકૃતિના દર્શન કરવા જતા એમની કલાકૃતિઓ પણ આ રીતે પ્રકૃતિના દર્શનથી ભરેલી હોય છે જાપાનમા કોઈ પથ્થર ઉપર કે ફૂલરા ઉપર કોઈને પથરો મારતો તમે કદી નહી જુઓ માથા ઉપર વજન લઈને જતો હમાલ જો રસ્તામા ફૂલ હશે તો તે કચરશે નહી, જરા દૂરને રસ્તેથી જશે એટલુ જ નહી પણ વજન નીચે મૂકીને ફૂલોને માન્યુઅ મૂકીને પછી આગળ જશે આને તમે મૂર્તિ પૂજા કહી શકો છો પણ મૂર્તિ પૂજા તો વિચારો, આદર્શની પણ કયા નથી હોતી?

સસ્કૃતિનુ અદરનુ રહસ્ય કેવળ ધ્યાન દ્વારા નહી પણ સૌદર્ય દ્વારા સાધના દ્વારા મળે છે

જીવનની આખર સુધી નવીનતાનો ભાવ (Sense of wonder) રાખવાની જરૂર છે ગુરુદેવને એમના ૮૦ વર્ષ પૂરા થતા એક ભાઈ મળવા આવ્યા અને બોલ્યા "ટાગોર, તમે અસી વર્ષના વૃદ્ધ થયા" પણ ગુરુદેવે કહ્યુ, "મને 'વૃદ્ધ' ન કહો એંસી વર્ષનો 'જુવાન' કહો." ગાધીજીને વિજ્ઞાને હતા ખુબ પ્રીતિ હતા તો પણ વિદ્યાર્થીઓના રસોડામા બનાવેના એક શાક વિશેની એક બહેનની વાતમા તેમણે જે રીતે રસ લીધો તે આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે આવો રસ મનુષ્યને આનદ તરફ લઈ જાય છે આ દૃષ્ટિએ બધી કલાઓનુ સ્થાન છે

ગુરુદેવે શરૂઆતથી જ કલાઓને સ્થાન આપ્યુ છે ગુરુદેવે જ્યારે શાન્તિનિકેતનની સ્થાપના કરી ત્યારે શિક્ષણ સસ્થાઓમા ત્રણ આર (Three R's) નુ ચલણ મુખ્યપણે હતુ (Reading writing (A) Rithmatic) માર મારીને પણ આ બધુ શિખવવામા આવતુ એક વાર અગ્રેજીમા તો કહેવત પ્રચલિત હતી કે, 'બાળકને સ્ત્રીને અને અખરોટના ઝાડને જેટલુ વધારે ફટકારીએ તેટલ વધારે સારુ થાય ' જો કે ત્યા પણ ગુરુદેવની માફક સૌદર્ય દૃષ્ટિ અને કલાની દૃષ્ટિ શિક્ષણક્ષેત્રમા કામ કરનારા કોઈ હતા તો ખરા પણ મુખ્યપણે તો રૂઢિ પ્રમાણે જ કામ ચાલ્યા કરતુ

હાથ, બુદ્ધિ અને હૃદયના ઐક્ય (Harmy of hand head and heart) દ્વારા જ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ પૂરા સ્વરૂપમા આપી શકાશે માત્ર ઉદ્યોગમા જ નિષ્ણાત થાય કે માત્ર માનસિક શક્તિઓ વિકસે તે પૂરતુ નથી ત્રણે ચીજો સાથે સાથે થવી જોઈએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમા આ જ અગત્યનુ છે

આપણામા એક ખામી એ પણ છે કે સાથે મળીને રહેવાન અને કામ કરવાનુ આપણે શીખતા નથી આપણા વિશે પરદેશી સાપ્તાહિકનો એક અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે

'Indians should cultivate team sprit They sould learn to laugh a little more." (હિન્દીઓએ સહકારમા રહેતા શીખવુ જોઈએ અને વધારે આનદી રહેતા જાણવુ જોઈએ) આપણે ત્યા ઘણી સસ્થાઓ - દરેક સસ્થા પોતપોતાની રીતે પ્રયાગ કરી રહી છે તે સારુ છે લોકોને ગુજરાન માટે ભલે ઉદ્યોગ શીખવવામા આવે, પણ સાથે સાથે કેવી રીતે જીવન જીવવુ તે શીખવવુ પણ જરૂરી છે

એક ગામડાનું આ સુંદર ચિત્ર છે

ઘર હજી મજિયારું રહી શક્યું હતું કુટુંબ બહોળું છે બે ભાઈઓ છે બન્નેને સ્ત્રીઓ અને છોકરા છે એક ભાઈને તો છોકરાને ઘેર પણ છોકરો છે ઘરડાં માજી હયાત છે પુત્રવધૂઓ અને પૌત્રવધૂ પણ ડોશીની સેવામાં હાજર છે ડોશીનું મન આ ઉંમરે પણ શ્રમકામ વિના જંપે નહીં પણ વહુઓ કહે છે 'માતાજી! આપે શરીરથી કામ લેવામાં મણા રાખી નથી, હવે અમારો વારો છે આપ અમને ચીંધ્યા કરો ફુરસદે અમને અને પડોશીઓને આપના બહોળા અનુભવોની વાનગી પીરસ્યા કરો ભગવદ્ભજન કર્યા કરો' આમ કહ્યાગરી મમતાળુ વહુઓના બોલથી માતાજીને હર્ષનાં આંસુ આવી જાય છે કેવું છે એ સ્નેહસભર કુટુંબ! જાણે તે કોઈ કોમનું કે મધપૂડાની જેમ પડોશીઓનું વિસામા સ્થાન છે એક દિવસ મોટાભાઈને વિચાર આવે છે –

'માજીની હયાતીમાં જ મિલકતની વહેંચણી કરી લઈએ તો?' નાનોભાઈ કહે છે 'જેવી મોટાભાઈની ઇચ્છા અને આજ્ઞા'

આખું કુટુંબ ભેગું થઈને વહેંચણી કરવા બેઠું છે બહારનો કોઈ માણસ નથી જોઈએ પણ શા માટે? નાનોભાઈ બોલે છે – 'મોટાભાઈ! આપ તો દેવીના ભગત. એટલે આઠ વીઘાનું ખેતર, આપ સ્વીકારી લો' મોટાભાઈની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે! નાનો હજુ આગળ વધે છે – 'તો હવે બીજી લેવડ પાડો ત્રણ ભાગ મારે એક દીકરો છે તે હું એક ભાગ લઈશ આપને બે છે માટે બે ભાગ લો' મોટોભાઈ આનાકાની કરે તે પહેલાં નાનાભાઈનો સચોટ જવાબ મળી રહે છે – 'આપણે તો તો માતાજી ગણીને ભાગ પાડીએ છીએ આજે આપને બે દીકરા છે મારે એક છે આપના વચન અને આજ્ઞા છે, માટે ભાગ પાડવામાં હું સંમત થયો છું એટલે આ ન્યાય આપે માન્ય રાખવો જ પડશે' નાના ભાઈનું આ દિલ મોટાભાઈ કેમ પાછું ઠેલી શકે? તેમણે કહ્યું 'કબૂલ, પણ નવા બે ઘર તો તારે જ લેવા જોઈશે' કુલે ચાર ઘર હતાં એમાં બે હતાં જૂનાં અને બે નવાં નાના ભાઈને ઉપલા ન્યાયે આ ગમતું નહોતું, ગળે ઊતરતું નહોતું, પણ હવે મોટાભાઈનો હાથ પાછો ઠેલાય શી રીતે? મૂંઝાતા અને કોચવાતા મને નાનાભાઈને માથું હલાવીને 'હા' પાડવી જ પડી પણ તેણે મોડેથી ઉમેર્યું 'મોટાભાઈ! આપની ઇચ્છા મને મંજૂર છે પણ આપણું મજિયારું દેવું છે તે હું એકલો ભરીશ' દેવું લગભગ હજારેકનું હશે! આમ વહેંચણી પૂરી થઈ સૌની આંખોમાં આનંદાશ્રુ હતાં મોમાં ગોળધાણા હતા

* * *

એક કમભાગી ગામ છે ત્યાં સૌથી ઊંચી લેખાતી ઉજળિયાત કોમનું ખાનદાન ગણાતું એક કુટુંબ વહેંચણી કરવા માટે તડાતડી કરવા માંડ્યું ઘણાં માણસો ભેગાં થઈ ગયાં રોજના વઢવાડ કરતા–રોજના કજિયા કરતા–વહેંચી જ લો એમ સલાહ મળી સમાન ભાગે જ વહેંચણીનું બહારના ડહ્યા માણસોએ ઠરાવી આપ્યું બે ભાઈઓએ રૂપિયા વહેંચ્યા, ઘરેણાં વહેંચ્યાં, ઘર વહેંચ્યાં બધા સરખા ભાગ એટલે સરખા જ ભાગ પડ્યા હતા એ બન્નેમાં લાગવગનો રોગ 'શિયાળ તાણે સીમ ભણી કૂતરું તાણે ગામ ભણી' બરાબર આમાં ય વહેંચણી ચાલી સાવરણી એના ભાગ વહેંચ્યા ભાગ એટલે ભાગ પડી ગયા હવે હોય સાવરણીઓ! કેવો આવ્યો રોગ એનો વારો બીજા કોઠાઓ તો બેયને ભાગે સરખા પડે એ તેવા હતા પણ બાપાનો ફોટો એક જ હતો હવે શું કરવું? 'શું કરવું, શું?

એમ બોલતાક એક ભાઈએ બાપાના ફોટાને માર્યો ધોકો ને થઈ ગયા તડાક દેતા બે કટકા. પત્યું. બંનેએ સરખે ભાગે એ વહેંચી લીધા.

* * *

હવે આ ત્રીજો કિસ્સો. એક શહેરનો છે તે તો બીજાની યે ટોચે જાય તેવો છે. મજિયારી પેઢીના બે ભાઈઓના દીકરાઓએ ભાગ પાડવા માડ્યા. એક જુવાને કહ્યું: 'મારા બાપ આજે હયાત નથી, પણ કાકા તમે જાણો જ છો. દાદાના વખતે આપણા ભાઈયુંભાગ પડ્યા હતા અને તેમાં આવેલાં અમારા ભાગના સાઠ હજાર રૂપિયા પેઢીમાં મુકાયા છે. તે રૂપિયા પહેલા નોખા કાઢી નાખો. પછી ભાગની શરૂઆત કરો.' પંચ હાજર જ હતું. બોલ્યું; 'હા; જો પહેલેથી જ મૂકયા હોય, તો, તે નોખા કાઢી નાખવા જોઈએ આ તો શાહજોગી વાત છે એમા ના કેમ કહેવાય?' ત્યાં તો પેલા કાકા ભભૂકયા: 'અરરા! છે કાંઈ પુરાવો કે બબડયે જ રાખે છે!' હવે જુવાનથી ન રહેવાયું તેણે વર્ષોથી સાચવી રાખેલ દાદાના હાથની ચિઠ્ઠી કેડ ઉપરથી કાઢીને પંચની રૂબરૂ ધરી દીધી. પંચના હાથમા ચિઠ્ઠી જાય તે પહેલા જ ઝાપટ મારીને કાકાએ ઝૂંટવી લીધી. પછી ઊંચકીને સીધી મોંમાં જ મૂકી, અને 'શેરડી ચૂસે, તેમ ચૂસી ગયા.' પંચ ઊઠીને ચાલતું થયું, પણ સાચું કહી તેનો અમલ કરાવવાની ત્રેવડ પંચમાં કયાં હતી? આજે કદાચ પેઢીના ભાગ તો પડી ગયા છે. પણ સાથોસાથ મનનાય ભાગ પડી ગયા છે. અલબત્ત મનના ભાગ પડે તેની આજે કોને પડી છે? દોંગાઈ તો કરી, પણ દલ્લો તો મળ્યો ને? પૂછવાવાળું છે કોણ? ભગવાનની હવેલી દોંગાઈને કારણે પ્રવેશવામાં રોકતી નથી, સમાજમાંની પ્રતિષ્ઠા ધનવૃદ્ધિને કારણ ઊલટી વધે છે. મોઢે સાચું કોઈ કહી શકતું નથી. અદાલતમાં પુરાવો પડે તેમ નથી. કહો; હવે વાંધો કયા રહ્યો? આ ઘરનું બળતું જગતને બાળશે, એવો લાબો વિચાર કરે છે કોણ?

આ ત્રણે ય છે નગદ ચિત્રો. એકમાં છે માનવતાભર્યું માનવશાસ્ત્ર. બીજામાં છે માનવતા વિનાનું માત્ર વહેંચણીનું સમાનતાવાદી અર્થશાસ્ત્ર અને ત્રીજામાં છે માનવતાવિહીન છતાં ધર્મના ટીલાવાળું કેવળ શઠતાભર્યું સત્તાશાસ્ત્ર. પહેલા ચિત્રમાં આજની શાળાનું પોપટિયું જ્ઞાન છાંટો ય નથી, પણ 'નઈ તાલીમનું હૃદયસ્પર્શી' જ્ઞાન ભારોભાર છે. બીજા બન્ને ચિત્રોમાં કૉલેજો અને કાયદાઓનું શિક્ષણ પૂરેપૂરું છે: પણ દિલસ્પર્શી જ્ઞાનનો તો છાંટો ય નથી. આ જે વાતો ગામડા અને શહેરો વચ્ચે જેટલી સાચી છે, તે જ વાત શાંતિવિસ્તાર, 'નાટો' કરાર અને 'સીઍટો' કરાર વિષે પણ તેટલી સાચી નથી?

*

ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં પણ ગાંધીજી અતિશય ચોકસાઈ રાખતા. એમની સત્યની અખંડ આરાધનાનો જ એ એક ભાગ હતો. નીચેના એક પ્રસંગ પરથી તેઓ કેવી ઝીણી ચોકસાઈ રાખતા તેનો ખ્યાલ આવશે.

૧૯૨૪ની મુંબઈની મહાસભા દરમ્યાન એક ઠરાવનો મુસદ્દો તેમણે ઘડેલો. એ કાગળ એક વિશ્વાસુભાઈને આપ્યો, ને મૌનમા હોવાથી તે વિષે જરૂરી સૂચના એક કાગળના ટુકડામા લખી. પેલા ભાઈ એ કાગળ મહાસમિતિના કાર્યાલયમા શ્રી જયરામદાસજીને આપી આવ્યા. થોડાક વખત પછી ગાંધીજીએ પેલા ભાઈને બોલાવી પેલો કાગળ માગ્યો. પેલા ભાઈએ કહ્યું: 'એ તો હું ત્યાં આપી આવ્યો.' ગાંધીજીએ મૌન હોવાથી લખ્યું: 'એ આપી આવવાનો નહોતો.' પેલા ભાઈ: 'મને એવું વાચ્યાનો ખ્યાલ રહ્યો.' ગાંધીજીએ પસ્તીની ટોપલીમાથી ડૂચો કરીને નાખેલો પેલો કાગળનો ટુકડો કાઢ્યો, ને ઉકેલી તે ભાઈની સામે ધર્યો એમાં લખેલું હતું કે, 'આ કાગળ જયરામદાસને બતાવી પાછો લાવો.' પછી પેલા ભાઈ શો જવાબ આપે! તે ભાઈ મૂગા મૂગા જઈને કાગળ પાછો લઈ આવ્યા ને બાપુને આપ્યો.

(૨)

એક જણ હજ પઢવા જાતો હતો તે એક એક પગને મે મે દંડવત્ કરતો જાય અને પગમા કાટા વાગે તે પણ કાઢે નહિ. આમ કરતા કરતા એ અભિમાનના અધકૂપમા પડી ગયો ને વિચાર કર્યો કે 'મારા જેવો જાત્રાળુ કોઈ નહિ હોય ' પણ ત્યા તો ગેબમાથી એક અવાજ આવ્યો કે 'હે નેકબખ્ત પુરુષ તુ આમ જાત્રા કરે છે એમા તે કાઇ નવાઈ કરી છે એમ માનીશ મા પરોપકાર કરીને એક પણ આતરડી ઠારવી તે ડગલે ડગલે હજાર હજાર દંડવત્ કરવાથી પણ વધારે પુણ્યનુ કામ છે ' (સાદીની ગુલવાડી)

☆ ☆ ☆ ☆

નાનપણમા હુ ધર્મિક હતો એક રાતે હુ પિતાની સેવામા બેઠો હતો ત્યારે આખી રાત મારા પ્રિય કુરાનને ખોળામા રાખીને હુ જાગ્યો અમારે પડખે અનેક લોકો સૂતા હતા એટલે મે પિતાને કહ્યુ 'જુઓ તો ખરા આમાથી કોઈ નમાઝ પઢવા સારુ માથુ ઊચુ કરતો નથી એવી ગાઢ નિદ્રામા પડ્યા છે કે જાણે મડા જ ' પિતા કહે 'વત્સ તુ નિન્દા કરે છે એના કરતા તો એ સૂતા છે એમ તુ પણ સૂઈ રહ્યો હોત તો સારુ થાત.

અહંકારી અહં વિના બીજુ કાંઈ જોતો નથી કેમ કે એની આખ આગળ અભિમાનનુ પડળ આવી ગયુ હોય છે આ પડળ ઉતરી જાય તો તે જુએ કે પોતા જેવો પતિત કોઈ નથી (સા૦ ગુ૦)

☆ ☆ ☆ ☆

વાદળામાથી પાણીનુ એક ટીપુ પડ્યુ તો તેણે વિશાળ સમુદ્રને જોયો તથા શરમાઈ ગયુ કહે 'સમુદ્ર ક્યા ને હુ ક્યા? એની આગળ હુ કાઈ લેખામા નથી '

આમ એને પોતા ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો એટલે એક છીપે પોતાના ઉદરમા રાખીને એને પોષ્યુ અને એમાથી સવા લાખનુ મોતી પાક્યુ

લઘુતાનુ એણે સેવન કર્યુ તો એને પ્રભુતા પ્રાપ્ત થઈ વામનસ્વરૂપનુ દ્વાર એણે ખખડાવ્યુ તો એને વિરાટ પદ મળ્યુ (સા૦ ગુ૦)

☆ ☆ ☆ ☆

એક શુદ્ધચિત્ત તથા શુદ્ધ જુવાન રૂમદેશમા આવ્યો એની સાધુતા જોઈને એને મસ્જિદમા ઉતારો આપ્યો ત્યા ઇમામ એને એક દિવસ કહે, 'અહિથી કચરોપુજો વાળી નાખો ' આ શબ્દ તરુણે સાભળ્યા કે તરત એ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો ને એ ક્યા ગયો તે કોઇએ જાણ્યુ નહિ

ઇમામના મનમા એમ કે આ ફકીરને ખિદમત કરવાનુ મન નહિ હોય

બીજે દિવસ મસ્જિદનો એક સેવક ફકીરના ભેગો થઈ ગયો ને કહે આમ તુ ભાગ્યો તે ઠીક નથી કર્યું હે ખુદપસન્દ છોકરા તુ જાણતો નથી કે ખિદમત કરીને જ લોકો ઉચ્ચપદ ને પામે છે?'

આ સાભળીને તરુણ સાધુ રોવા મડ્યો ને કહે, 'હે જાનપરવર મિત્ર ત્યા મે ધૂળ કે રાખ તો જોઈ નહિ પણ એ પાક જગ્યામા હુ એકનો જ નાપાક છુ એમ મે જોયુ એટલે તે મસ્જિદ શુદ્ધ થાય તો ઠીક એમ વિચારીને હુ ભાગ્યો '

જો ઉન્નતિ કરવી હોય તો નમ્ર બનો કારણ ઉન્નતિના મહેલ ઉપર ચઢવા સારુ નમ્રતા વિના બીજી નીસરણી નથી (સા૦ ગુ૦)

☆ ☆ ☆ ★

એક વાર સુલ્તાન બાયઝીદ ઈદને દિવસે સવારમા ન્હાઇને હમામખાનામાથી બહાર નિકળ્યો ત્યા કોઇએ મેડી ઉપરથી અજાણતા એના ઉપર રાખની થાળી ફેકી એટલે એણે કહ્યુ 'હે જીવ તુ નરકના અગ્નિકુડમ પડવા યોગ્ય છો તો થોડીક રાખ માથે પડી ત્યા શુ મૂઝાઈ ગયો?' (સા૦ ગુ૦)

☆ ☆ ☆ ★

એક વર્ષ નીલ નદીએ મિસર દેશને પાણી ન પૂર્યું એટલે લોકો રોઇ રોઇને વરસાદ સારુ પ્રાર્થના કરવા મડ્યા એક જણે ઝુન્નુને વિનતિ કરી કે 'લોકો બહુ રંજ પામ્યા છે, એટલે એને સારુ દુવા માગો કારણ મનજનની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થાય છે ' એટલે ઝુન્નુ મિસર છોડીને મિદિયા ચાલ્યો ગયો અને પછી થોડા દિવસ થયા ત્યા તો મેહ વર્ષ્યો આ સમાચાર મિદિયા પહોચ્યા એટલે ઝુન્નુ પાછો આવ્યો

એટલે કોઈએ એને પૂછ્યું, કે 'તમે અહિંથી ચાલ્યા ગયા એમાં શું હિકમત હતી?'

જુન્નુએ જવાબ આપ્યો, 'મેં સાંભળ્યું કે પાપિયાને પાપે પશુપક્ષીને ખાવાનું મળતું નથી. મેં વિચાર કર્યો તો જોયું કે દેશમાં મારા જેવો પાપિયો બીજો કોઈ નથી. મારા પાપને કારણે આખા અંજુમન દૂખી ન થાય એટલા સારુ હું ભાગી ગયો.'

હું તને પોતાને નાચીઝ લેખીશ ત્યારે સજ્જનો તારો આદર કરશે (સા૦ ફૂ૦).

☆ ☆ ☆ ☆

બે પુરુષ મન્દિરમાં પ્રાર્થના કરવા ગયા, તેમાં એક ફરીસી ને એક દાણી હતો. ફરીસી કહે, 'હે ભગવાન્, તારી કૃપા છે કે બીજા માણસ અન્યાયી, વ્યભિચારી, પરધનહારી થાય છે એવો કે આ દાણી જેવો યે હું નથી. હું સપ્તાહમાં બે ઉપવાસ કરું છું, ને મારા ધનનો દશાંશ દાનમાં કાઢું છું.' પણ દાણી તો બાપડો દૂર ઊભો; ઊંચું જોવાનું પણ એણે સાહસ ન કર્યું ને છાતી કૂટીને બોલ્યો, 'હે ભગવન્, મારા પાપીના ઉપર દયા કર.' હું તમને કહું છું, કે આ દાણી ધર્મી ઠર્યો; કારણ જે જે પોતાને મોટો કરીને સ્થાપશે તેને નાનો કરવામાં આવશે અને જે પોતાને નીચો કરી દેખાડશે તેને ઉચ્ચપદ અપાશે (ઇશુચરિત પા. ૧૪–૧૫).

☆ ☆ ☆ ☆

ઈશુ મન્દિરમાં કથા કરતો હતો ત્યાં શાસ્ત્રીઓ વ્યભિચાર કરતાં ઝલાયેલી એક સ્ત્રીને એની આગળ લઈ આવ્યા અને કહ્યું, 'મહારાજ, મુસાની આજ્ઞા છે કે આવી અપરાધિનીને પત્થર મારીને દેહાન્તદંડ દેવો, પણ તમે શું કહો છો?'

ઈશુએ ભોંય ઉપર દૃષ્ટિ કરીને ક્ષણવાર વિચાર કર્યો; પછી માથું ઊંચું કરીને કહ્યું, 'તમારામાં જે નિષ્પાપ હોય તે એના ઉપર પહેલો ઘા કરે.'

આમ કહીને એ પાછું નીચું જોઈ ગયો. પણ જેણે એનું વચન સાંભળ્યું હતું તેને તેનું અંતઃકરણ ડંખવા મંડ્યું, એટલે એ એક પછી એક ત્યાંથી સરી ગયા. ઈશુ ને એ સ્ત્રી બે જ જણ ત્યાં રહ્યાં.

ઈશુએ ઊંચું જોયું તો સ્ત્રી વિના બીજું કોઈ ત્યાં ન મળે. એણે તેને કહ્યું, 'બહેન, તને દોષ દેનારા ક્યાં ગયા? તમાંથી કોઈએ તારો ન્યાય ન કર્યો?'

સ્ત્રી બોલી, 'ના, મહારાજ.'

ઈશુએ કહ્યું, 'હું યે તારો ન્યાય નથી કરતો. જા, ફરી પાપમાં પડીશ મા' (ઈશુચરિત, પા. ૪૮).

☆ ☆ ☆ ☆

'પંડિતમાની કરતાં મૂરખની વધારે આશા છે.' (ની. વ. ૨૬-૧૨)

☆ ☆ ☆ ☆

બડે બિની લહુતા કરે, તિતી બડાઈ પાય;
કામ કરે સબ જગતકે, તાતે ત્રિભુવનરાય.
(વૃન્દસતસઈ)

☆ ☆ ☆ ☆

જોગી, જતિ, તપસી અરુ સિદ્ધ
નિરંતર જાહિ સમાધિ લગાવે।
તાહિ અહીરકી છોકરિયાં
છછિયાભર છાછપે નાચ નચાવે॥
રસખાન ('ધર્મદુગ' ૨૯-૮-૫૧)*

*વિશ્વસહિતાના પહેલા મંડલનો પંદરમો અધ્યાય આના અનુસંધાનમાં જોવો.

☆

૧૯૧૬માં બનારસથી હું બાપુની પાસે અમદાવાદ જવા નીકળ્યો ત્યારે રસ્તામાં મથુરામાં એક હોટેલમાં ગયો. અને તેના માલિકને મેં પૂછ્યું, "તમારે ત્યાં ચોખા છે?" એણે જવાબ આપ્યો "તમે બીમાર છો કે?" આ વાત મને એવી ચોંટી ગઈ કે જાણે કોઈએ તીર મા્યું હોય. ઉત્તરમાં લોકો સામાન્ય રીતે રોટલી વધારે ખાય છે. તેથી તે ભાઈએ મને એવો સવાલ પૂછ્યો. પછી તે દિવસે મેં ભાત ન ખાધો. પૂરી શાક જ ખાધાં. મારું પિંડ ભાત પર બનેલું હતું, તેથી મેં બીજી પચાસ ચીજો ખાધી તો ય, ભાત ન ખાધો તેથી મને એમ લાગતું હતું કે મેં ખાવાનું જ ખાધું નથી. તે દિવસે મને ભાન થયું કે આ તો ગુલામી છે. તેથી ત્યારથી મેં ભાત ખાવો છોડી દીધો. મને લાગ્યું કે મને ભાતનું વ્યસન જ છે. તે મેં છોડ્યું.

—વિનોબાજી

☆

*થોડાક પ્રસંગો — કાકાસાહેબ કાલેલકર

તબીબી તપાસ

માર્ટિન રોજ સવારે આવતો અને ફિલન રોજ સાંજે. એવી જ રીતે ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ મહિનામાં એક વાર આવે અને સિવિલ સર્જન કર્નલ સ્ટીલ પંદર દિવસે એક વાર આવી બાપુજીને તપાસી જાય એવી સરકારી ગોઠવણ હતી. મેં સાંભળ્યું કે કર્નલ સ્ટીલને આમ આવીને તપાસી જવા માટે મહિને સો રૂપિયા મળતા. આવીને બાપુજીને પૂછે, "તમારી તબિયત કેમ છે?" બાપુજી કહે, "સારી છે." એટલે સરકારી કામ પત્યું. પછી ભાઈસાહેબ આગળ પાછળની ગમે તેવી વાતો કરે અને થોડોક વખત કાઢે. એણે જોયું કે બાપુજીને નૈસર્ગિક ઉપચારનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન છે. એટલે દર વખતે કંઈક સવાલો લઈ આવે અને બાપુજી પણ એમને નૈસર્ગિક ઉપચારને અંગે રીતસરના પાઠ ભણાવે.

એ જ વખતે મારે બીજું કંઈક કામ રહેતું એટલે હું એ પાઠોથી વંચિત રહ્યો.

એક દિવસે બાપુજી કમોડ ઉપર શૌચ બેઠા હતા ત્યાં, કોણ જાણે શાથી, બેભાન થઈ ગયા. નીચે પડતા પડતા એમણે મને બૂમ પાડી. હું દોડતો ગયો. જોયું તો બાપુજી ઊઠી શકતા ન હતા. એમને ઊંચકતાં મને ઠીક ઠીક મહેનત પડી. જેવી મદદ આપીને એમને એમની ઓરડીમાં લઈ ગયો અને પથારીમાં સુવાડી દીધા.

બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે કર્નલ સ્ટીલ આવ્યા હતા. હમેશનો સવાલ એણે પૂછ્યો "કેમ છો?" બાપુજીએ કહ્યું "ઠીક છું."

એ ગયા પછી બાપુજી મને કહે, 'તને લાગ્યું હશે કે કમોડ ઉપર બેભાન થયો એની વાત હું કરીશ. પણ મારે એ વાતને મહત્ત્વ આપવું ન હતું. આ લોકો મોટું મોટું પ્રકરણ કરી વખતે મને છોડી મૂકે એ ઉપકાર મારે લેવા ન હતા. એટલે મેં ટૂંકામાં પતાવ્યું. અને અત્યારે મારી તબિયત સારી છે જ "

મંકોડા પ્રકરણ

ચોમાસામાં મંકોડા જ્યાં ત્યાં ઊભરાય જ. એક વાર એક મંકોડો બાપુજીના પગના અંગૂઠાને કરડ્યો. સામાન્ય રીતે આપણને મંકોડો, કીડી કે કંઈક કરડે કે આપણો હાથ ઝટ એ તરફ જાય છે અને કરડનાર જંતુને પકડીને આપણે ફેંકી દઈએ છીએ અથવા મસળી પણ નાખીએ છીએ. મંકોડો જ્યારે પોતાના આગળના આંકડા આપણા શરીરમાં ઘુસાડી દે છે ત્યારે એને ખેંચી કાઢવા જતાં એના બે કટકા થઈ જાય છે. ત્યાર પછી પણ એના આંકડા કાઢી નાખવા સહેલા નથી હોતા. અને બળતરા ઘણી થાય છે. પણ બાપુજી રહ્યા અહિંસક. જીવદયાની મૂર્તિ! એમને થયું કે મંકોડાને ઈજા ન પહોંચવી જોઈએ. એમને મંકોડાને પુરજોસમાં કરવા દીધો અને પછી ધીમે રહીને અંગૂઠામાંથી મંકોડો છોડાવ્યો. એટલામાં ઝેર અંગૂઠામાં ઠીક ઠીક ફેલાયું. વેદના ખૂબ થઈ. મારા કહેવાથી ડૉક્ટર આવ્યો. એણે ઈલાજ કર્યો. પાટો બાંધ્યો અને એ આખું પ્રકરણ લગભગ બે અઠવાડિયાં સુધી ચાલ્યું. મને આશ્ચર્ય થયું કે અંગૂઠાને સાજા થતાં આટલી વાર શા માટે લાગી. મંકોડાનું ઝેર આટલું હોતું હશે એનો જ મને ખ્યાલ ન હતો. મંકોડો ઝટ કાઢી નાખ્યો હોત તો આટલું વેઠવું ન પડત. પણ બાપુજીને પોતે કર્યું એનો પસ્તાવો જરાયે ન હતો.

પપૈયા પ્રકરણ

એક દિવસે અમારા મુકાદમ (કેદી ઓવરસિયર) એક સરસ નાનકડું પાકું પપૈયું લઈ આવ્યો. મને ભૂખ ન હતી એટલે મને લાગ્યું કે આખું ને આખું બાપુજીને આપું. મેં બાપુજીને તે પ્રમાણે કહ્યું અને ઉમેર્યું કે "આજે મારે પપૈયું ખાવું જ નથી." બાપુજીએ એ ખાધું. પેલા મુકાદમને ખબર પડી કે મેં પપૈયું ખાધું નહીં. આખું ને આખું બાપુજીને આપ્યું. એટલે એ બગીચામાં જઈ, પોતાને માટે એક નાનકડું પપૈયું લઈ આવ્યો. એને તેમ કરવાની છૂટ હતી) અને એણે મને આગ્રહ કર્યો કે "આ તો તમારે ખાવું જ પડશે." હું એનો આગ્રહ ટાળી ન શક્યો. મેં કહ્યું, "સાંજે ભોજન વખતે ખાઈશ."

આ મુકાદમ એક મહારાષ્ટ્રી કેદી હતો. એને જ મોઢે એની વાત મેં સાંભળી હતી. પોતાના ગામમાં

*['મીઠાને પ્રતાપે ' તાજેતરમાં બહાર પડેલ પુસ્તકમાંથી સાભાર નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : કિં. ૧-૦૦

જેલની તરીકે એ પંકાયો હતો. કોઈ પણ માણસ ગરીબોને રંજાડે, હેરાન કરે અને આને ખબર પડે કે અંધારામાં એવા માણસને પકડી. એ એનો હાથ કે પગ તોડી જ નાખે. અને આખા જન્મારા માટે એ માણસને અપંગ બનાવે. આવા અનેક ગુના કર્યાં હશે. એટલે કશાકમાં સપડાઈ, લાંબી સજા લઈને જેલમાં આવ્યો હતો. સારી રીતે ચાલ્યા એ પીળા ફેંટાનો મુકાદમ થયો હતો.

અમને સવાર સાંજ પ્રાર્થના કરતા જોઈ એના મનમાં અમારા પ્રત્યે ભક્તિ જાગી. મહાત્માજી તો બહુ મોટા માણસ કહેવાય એટલે મારી પાસે આવીને બેસે. હું મરાઠીમાં બોલું એટલે અનેક સવાલો પૂછે અને એમાંથી બોધ મેળવે. પછી પોતે પણ નિયમિત પ્રાર્થના કરતો થયો. આસપાસના લોકો કહે, 'એ માણસ સાવ બદલાઈ ગયો છે.' એવો એ માણસ પ્રેમથી આગ્રહ કરે કે, "પપૈયું તમે ખાઓ જ," ત્યારે એને નારાજ કેમ કરાય?

સાંજે જમતી વખતે પપૈયાનો કકડો મેં મોઢામાં નાખ્યો એટલે બાપુજી કઠોર અવાજે બોલ્યા. 'કાકા, તમે મને છેતર્યો. સવારે મને તમે કહ્યું કે મારે પપૈયું ખાવું જ નથી, એ બધું બહાનું હતું. હવે હું જેલમાં છું ત્યાં સુધી પપૈયું ખાવાનો નથી." મેં બધી હકીકત, હતી તેવી વિસ્તારપૂર્વક કહી અને ઉમેર્યું "આપ મને અન્યાય કરો છો. આપે આમ પપૈયું નહીં છોડવું જોઈએ," બાપુજીએ કહ્યું "છોડયું તે છોડયું." હું મનમાં ચિડાયો. પછી કહ્યું, "આપે તો આ વખતની જેલમાં છો ત્યાં સુધી પપૈયું ન ખાવાની 'પ્રતિજ્ઞા' કરી છે. હું તો પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જીવું છું ત્યાં સુધી પપૈયું નહીં ખાઉં."

મારું વાક્ય સાંભળી બાપુજી કંઈક ઢીલા પડી ગયા. શું કરવું એનો વિચાર કર્યો હશે. અંતે બોલ્યા, "કાંઈ નહીં પ્રતિજ્ઞા એ સંયમમૂલક જ હોય છે. એમાં નકસાન થવાનું નથી. તમારી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું હું તમને નથી કહેતો. એ પાકા પપૈયાં પૂરતી જ છે ને? કાચું પપૈયું રાંધીને ખાવાની બાબતમાં પ્રતિજ્ઞા આડે ન આવે." એમ કહી એમણે પ્રતિજ્ઞાને જેટલી મર્યાદિત કરી શકાય તેટલી કરાવી અને એ પ્રકરણ ત્યાં પૂરું થયું.

આમ બન્નેની આ પ્રતિજ્ઞાની વાત પૂરી કરવા ખાતર અહીં ઉમેરું કે વિદ્યાપીઠના બગીચામાં મેં સારામાં સારાં પપયા ઉગાડયાં હતાં. બાપુજી જ્યારે જેલમાંથી છૂટીને અમદાવાદ આવ્યા અને એક મિલમાલિક રણછોડભાઈ અમૃતલાલને ત્યાં રહ્યા ત્યારે વિદ્યાપિઠમાંથી એક સરસમાં સરસ પાકેલું પપૈયું લઈ હું રણછોડદાસભાઈના ઘરમાં ગયો બાપુજીને મળ્યો. એમનું કામ જ્યારે પૂરું થયું અને બપોરે બાર વાગ્યે તેઓ જમવા બેઠા ત્યારે એ પપૈયું બાપુજી આગળ મૂકી મેં કહ્યું, "બાપુજી આજે આપની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય છે. આજે આ પપૈયું ખાવું પડશે." બાપુજી મીઠાશથી હસ્યા અને મારે હાથે આપેલું એ પપૈયું એમણે પ્રેમથી ખાધું. અને ઉમેર્યું "આજ પપૈયાએ આપણી વચ્ચે ઝગડો ઊભો કર્યો હતો."

☆

એક વાર ગાંધીજી પોતે જેનાથી લખતા હતા તે પેન્સિલનો ટુકડો શોધતા હતા. આ વાત વાયુ વેગે અંતેવાસીઓમાં પ્રસરી ગઈ કે ગાંધીજી પેન્સિલનો ટુકડો શોધે છે. અંતેવાસીઓ પણ પેન્સિલનો ટુકડો શોધવા મદદે દોડી આવ્યાં. પણ કોઈને એ નાનકડો ટુકડો હાથ આવ્યો નહીં. તેથી એક ભાઈએ નવી પેન્સિલ લઈને બાપુને આપી. પણ બાપુ તો બાપુ. તેમણે તો ચોખ્ખી ના પાડતા કહ્યું, "મારે તો મારી જ ટચુકડી પેન્સિલ જોઈએ." આથી બીજા એક ભાઈ બાપુની પેન્સિલ જેટલો જ બીજો નાનો ટુકડો લઈને આવ્યા. તે જોઈ બાપુ બોલ્યા: "શું તમે મને બીજો પેન્સિલનો ટુકડો આપીને સંતોષી શકશો? માનો કે તમે તમારું બાળક ગુમાવ્યું છે અને કોઈ ભાઈ બીજું બાળક લઈને આવે ને કહે કે, 'લો, તે બાળકના બદલામાં આ બાળક.' તો તમને સંતોષ થશે ખરો?"

આખરે ઘણી વસ્તુઓ ઉંચીનીચી કર્યાં પછી પેન્સિલનો ટુકડો મળ્યો. અને જાણે વિજય મળ્યો હોય એમ ખુશ થતા એક ભાઈએ બાપુને પેન્સિલનો ટુકડો આપ્યો.

બાપુ હસ્યા અને કામમાં પરોવાઈ ગયા.

☆

બાપુ વિષે આપણા ધ્યાનને વધારે સભર બનાવે એવી એક સરખામણી તેમની અને પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ વચ્ચેની છે

જવાહર ઘણી રીતે પાશ્ચાત્ય છે જે કાશ્મીરી જાતિમાંથી પંડિતજીનું કુળ ઉતરી આવ્યું છે તે મૂળ યુરોપ જનારી આર્ય જાતિઓને વધારે મળતું હતું તેમની કેળવણી પણ પશ્ચિમમાં થઈ હતી તેમણે પોતે જ કહ્યું છે કે તેઓ ઇંગ્લંડથી પાછા આવ્યા ત્યારે પોતે હિંદી કરતા અંગ્રેજ જેવા વધારે હતા તેને પરિણામે પંડિત નહેરુનું રાજકારણ પાશ્ચાત્ય ઢબનું છે અને પશ્ચિમની પ્રજા તે બહુ સહેલાઈથી સમજી શકે છે

જ્યારે બાપુ તો પાશ્ચાત્ય રાજકારણ વિશારદો માટે એક કોયડા સમા નીવડ્યા છે

પંડિતજી માટે રાજકારણ એ જાતે જ ધર્મરૂપ છે મહાત્મા ગાંધીએ રાજકારણને ધર્મમૂલક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

ગાંધીજી પોતાની અસાધારણ ત્રીગી બુદ્ધિ વડે રાજનૈતિક વાદવિવાદોમાં અજોડ રહ્યા પણ તેમણે રાજકારણ કે સમાજશાસ્ત્ર ઉપર ભાગ્યે જ કોઈ નિબંધ લખ્યો હશે પંડિત નહેરુ તો એ વિષયોના વિદ્વાન ગણાય.

બાપુ અને જવાહર બંને શ્રમ કાર્યો માટે પ્રખ્યાત રહે પણ પંડિતજી પોતાની જાતને ખૂબ થકાવી નાખે જ્યારે ગાંધીજી કોઈક અદ્ભુત શક્તિની મદદથી પોતાની જાતને ખરી જતી રોકે તેથી જ ૭૮ વર્ષે બાપુ ઘણા લાગતા તે કરતા ૫૮ વર્ષના નહેરુ વધારે ઘરડા થાકેલા લાગે બંનેને સાથે જોયા હોય તો બાપુના મુખને જોઈ સનાતન યૌવનનો કોઈ છોડ ઝરો તાજગી આપતો જણાય અને પંડિતજી ઘરડા થાકેલા લાગે

ગાંધીજી પોતાની શક્તિ સાચવીને માત્ર જરૂર પડતા જ તેને વાપરતા પંડિતજીના મન અને શરીર તંગ રહ્યા કરતા હોઈ તેમની શક્તિ સતત વપરાયા જ કરે છે

ગાંધીજીની તાકાતનું મૂળ શાંતિ ઉપર તેમણે મેળવેલી જીતમાં રહેલું છે જ્યારે પંડિતજી, સતત પ્રવૃત્તિ સાધવાની પ્રબળ સેવના, શારીરિક તંદુરસ્તી અને માનસિક અસ્વસ્થતામાંથી તાકાત મેળવે છે કેટલાએ કાર્યોની ચિંતા છતાં ગાંધીજીની શાંત સ્વસ્થતા જોઈને પંડિતજી નવાઈ પામતા કે, "ગાંધીજી ક્યા છૂપા ઝરણામાંથી અખૂટ શક્તિ મેળવ્યા કરતા હશે?"

ગાંધીજી પોતાની જીવંત શ્રદ્ધાને લીધે ગમે તેવી મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢી શકે

પંડિતજી પણ બહાદુર છે મુશ્કેલીમાં ગભરાવાનો તેમનો સ્વભાવ નથી પરંતુ ગૂંચવણમાં આવતા તેમણે હંમેશા બાપુનો આશરો લીધો છે

જ્યારે કોઈ ભારે કામનું આહ્વાન સ્વીકારવાનું હોય ત્યારે પંડિત નહેરુની કાર્યપ્રણાલી ઉતાવળી અને અધીરી હોય છે જ્યારે ગાંધીજીની પદ્ધતિ શાંત અને ઝડપી રહી છે

આ રીતે બાપુ અને જવાહર એકબીજાથી જુદા છતાં તે બંનેએ ભારતના મુક્તિપથમાં એક જ જાતના હથિયારોથી સાથોસાથ રહીને આટલો મહાન ફાળો આપ્યો એ આજના જમાનાનો એક અદ્ભુત બનાવ ગણાય

સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે જવાહર બાપુની અસર નીચે આવેલા એ એ વાત તો સાચી છે જ પરંતુ ગાંધીજી ઉપર પંડિતજીની અસર હતી એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી મહાન મનુષ્યોની જ આવી રીતે એકબીજા ઉપર અસર હોઈ શકે બીજા ઉપર પોતાની અસર પાડવામાં મહત્તા રહેલી છે એ તો દેખીતી વાત છે પરંતુ પોતાના ઉપર બીજી મહાન વ્યક્તિની અસર પડે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એમાં પણ ઓછી મહત્તા નથી એટલે જવાહરલાલની ગાંધીજી ઉપર અસર થાય એવું માનવાથી ગાંધીજીનું "માહાત્મ્ય" જરાએ ઓછું થતું નથી પોતાના ઉપર કોઈની અસર ન પડવા દેવી એ તો નબળાઈનું ચિહ્ન છે

ભવિષ્યનો કોઈ વિદ્વાન ઇતિહાસકાર બાપુ અને જવાહરના મૈત્રી વાત્સલ્ય ભર્યા સંબંધને કાળજીપૂર્વક સમજાવશે ત્યારે તે ગાંધીયુગથી શરૂ થયેલ નવા હિંદુસ્તાનના ભાવિના ઘડતરમાં તો એક મહત્ત્વનો અંશ ધ્યાનમાં રાખવો ગમશે.

ત

સ્વભાવનો રંગ

એક આશ્રમ. એમાં રહેનારા બધા જ સાધકો. શુદ્ધ જીવનનિષ્ઠા પૂરેપૂરી પાળનારા. કોઈ કોઈને કશું જ કહે નહિ. અને પ્રેમ અહિંસાનું પાલન કરવાવાળા. એ લોકોએ એક વાર નક્કી કર્યું રસોડામાં ભોજન લેતા કોઈએ ત્યારે કેવળ આનંદનો જ વિષય નીકળે. સ્વાદની વાત નીકળે નહિ કે કાઢવી નહિ. શાથી કે, એમાંથી ટીકા અને નિંદાની ચર્ચા ઊભી થાય છે ને તે આપણે માટે બરાબર નથી.

વર્ષો લગી આ નિયમનું પાલન થયું.

સ્વામી પોતે, કે જે આ આશ્રમના નિયામક હતા. એમને પોતાને, આ જાતના નિયમો પળાતા જોઈને ખૂબ જ આનંદ થયો. સંતોષ થયો.

એક વાર બન્યું એમ કે, દાળમા મીઠું વધારે પડતું જણાતાં કોઈએક સાધકભાઈથી બોલાઈ જવાયું. કંઈક ટીકા પણ થઈ. પાસે બેઠેલા ભાઈએ નિયમ યાદ કરાવ્યો. ત્યારે બાજુમાં બેઠેલા બીજા સાધકભાઈએ બચાવ કરતાં વિશેષ આકરી ટીકા કરતાં કહ્યું કે: "આવી ભૂલ એ તો ક્ષમ્ય નથી. કેમકે, એકની ભૂલથી સૌનું બગડે છે." બસ. આમાંથી ઊભો થયો વિતંડાવાદ. એટલે સુધી કે એ મામલો એવો ગંભીર થયો કે પાટલા ઉપર બેઠેલા સૌ સાધકો ઊભા થઈ ગયા. પીરસાયેલી થાળીઓ એમ જ પડી રહી. ગરમાગરમ ચર્ચા ઝઘડો વધી પડ્યો. સૌ પોતાનાં સાનભાન ભૂલી ગયા.

એવે વખતે સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આ ઘટના સાંભળીને એમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. પ્રકૃતિ છેવટે પોતાનો ભાગ ભજવતી હોય છે! જ્યાં લગી એ દબાએલી ચંપાએલી રહે છે ત્યાં સુધી જ તે સારી રૂપાળી જણાય છે. જરાક છેડાય કે જોઇ લો મામલો! સ્વામીજી મૂગા થઈ ગયા. એક અક્ષર બોલ્યા નહિ. માત્ર આંસુભીની આંખે જોઈને ચાલતા થયા.

[એક ભાઈ પાસેથી મળેલું.] વિ. પ.

*

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઑર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય. રૂપાયતન, જૂનાગઢ

['પ્યારાબાપુ'માં વપરાયેલા કાગળો રૂપાયતન હાથકાગળ કેન્દ્રમાં બનેલા છે.]

અનુક્રમણિકા... .... ૧૨ ડિસેમ્બર ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

☆

આવા હતા બાપુ—૧ ૨-૩ દરેકના	૦—૫૦
ગાંધી-ગુરુ	૧—૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	૧—૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	૦—૩૭
મસ્તીની પળોમાં	૦—૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	૦—૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	૦—૨૦
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા	(છપાય છે)
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	,,
મા આનંદમયી સાથે જીવનયાત્રા	,,
આવા હતા બાપુ—૪	,,

સ્વભાવનો રંગ

એક આશ્રમ. એમાં રહેનારા બધા જ સાધકો. શુદ્ધ જીવનનિષ્ઠા પૂરેપૂરી પાળનારા. કોઈ કોઈને કશું જ કહે નહિ. અને પ્રેમ અહિંસાનું પાલન કરવાવાળા. એ લોકોએ એક વાર નક્કી કર્યું રસોડામા ભોજન લેતા કોઈએ ત્યારે કેવળ આનંદનો જ વિષય નીકળે. સ્વાદની વાત નીકળે નહિ કે કાઢવી નહિ. શાથી કે, એમાંથી ટીકા અને નિંદાની ચર્ચા ઊભી થાય છે ને તે આપણે માટે બરાબર નથી.

વર્ષો લગી આ નિયમનું પાલન થયું.

સ્વામી પોતે, કે જે આ આશ્રમના નિયામક હતા. એમને પોતાને, આ જાતના નિયમો પળાતા જોઈને ખૂબ જ આનંદ થયો. સંતોષ થયો.

એક વાર બન્યું એમ કે, દાળમા મીઠું વધારે પડતું જણાતાં કોઈ એક સાધકભાઈથી બોલાઈ જવાયું. કંઈક ટીકા પણ થઈ. પાસે બેઠેલા ભાઈએ નિયમ યાદ કરાવ્યો. ત્યારે બાજુમાં બેઠેલા બીજા સાધકભાઈએ બચાવ કરતાં વિશેષ આકરી ટીકા કરતાં કહ્યું કે: "આવી ભૂલ એ તો ક્ષમ્ય નથી. કેમકે, એકની ભૂલથી સૌનું બગડે છે." બસ. આમાંથી ઊભો થયો વિતંડાવાદ. એટલે સુધી કે એ મામલો એવો ગંભીર થયો કે પાટલા ઉપર બેઠેલા સૌ સાધકો ઊભા થઈ ગયા. પીરસાયેલી થાળીઓ એમ જ પડી રહી. ગરમાગરમ ચર્ચા ઝઘડો વધી પડ્યો. સૌ પોતાના સાનભાન ભૂલી ગયા.

એવે વખતે સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આ ઘટના સાંભળીને એમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. પ્રકૃતિ છેવટે પોતાનો ભાવ ભજવતી હોય છે! જ્યાં લગી એ દબાએલી ચંપાએલી રહે છે ત્યાં સુધી જ તે સારી રૂપાળી જણાય છે. જરાક છેડાય કે જોઈ લો મામલો! સ્વામીજી મૂગા થઈ ગયા. એક અક્ષર બોલ્યા નહિ. માત્ર આંસુભીની આંખે જોઈને ચાનતા થયા.

[એક ભાઈ પાસેથી મળેલું.] વિ. પ.

*

પ્યારાબાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયને સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોંધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારાબાપુ' કાર્યાલય. રૂપાયતન, જૂનાગઢ

['પ્યારાબાપુ'માં વપરાયેલા કાગળો રૂપાયતન હાથકાગળ કેન્દ્રમાં બનેલા છે.]

અનુક્રમણિકા .... ૧૨ ડિસેમ્બર ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રૂપાયતન પ્રકાશન

જૂનાગઢ

આવા હતા બાપુ—૧ ૨.૩ દરેકના	....	૦—૫૦
ગાંધી-ગુરૂ	...	૧—૨૫
ગીતાંજલિ એક અધ્યયન	....	૧—૨૫
અલ્લાહના બંદાઓ	....	૦—૩૭
મસ્તીની પગોમાં	....	૦—૭૫
ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા	...	૦—૨૦
ગુરુદેવ સાથે જીવનયાત્રા	....	૦—૨૦
શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જીવનયાત્રા (છપાય છે)		
શ્રી રમણ મહર્ષિ સાથે જીવનયાત્રા	....	,,
શ્રી રામદાસ સાથે જીવનયાત્રા	...	,,
શ્રી અરવિંદ સાથે જીવનયાત્રા	....	,,
મા આનંદમયી સાથે જીવનયાત્રા	...	,,
આવા હતા બાપુ—૪	....	,,

ચારે જુગમાં નીપજ્યા, જ્ઞાની જોગી ભક્ત;
જે દી આરત ઊપડી, તે દી રહ્યું ન જક્ત.

*

સમશેરે સાધેલ, રણરંગે રસિયાં રમે;
સુરતના સાધેલ, સંત રમે હરિરંગમાં.

*

પૂરવનાં પાપે કરી, અવળી ઉપજે મત્ય;
સવળી બુદ્ધ જો સાંપડી, (તો) ગોવિંદમાં થઈ ગત્ય.

*

ગાળ્ય ગળી સંસારની, ગળી શિખામણ સંત;
કૃપા ગળી કેશવ તણી, કાપે મિથ્યા ફંદ.

*

હું હું ને મારૂં કરી, જૂતાં ખાતો જાઉં;
આંખ્ય અભાગી ન ઉઘડી, ગોવિંદ ક્યાંથી ગાઉં?

*

કૃષ્ણ તમે કરુણા કરો, વિષયમૂઢ જન જોગ;
એક શરણ ચરણો તણું, ટાળે બહુવિધ રોગ

તનસુખ ભટ્ટ

વર્ષ ૧૧
જાન્યુઆરી '૫૮
૧૧

થોડાંક ફૂલ

કીડી ભારે ખંતીલી છે. ખંત માટે તેનો દાખલો અપાય તે ખોટું નથી. પણ આપણે એ જાણવું જોઈએ કે ખોરાક ભેગો કરવાના અતિ-લોભમાં તે અધમુઆ જીવડાને પણ ભેગી મળી પકડે છે અને તેનું મોત બગાડે છે, ભારે કષ્ટ આપે છે. માણસની ખંતમાં આવી હિંસા ન હોય. તો જ ત ખંત કહેવાય.

પોતાને માટે, બકરી કરતાં વાઘ વધારે સાહસ કરે છે, કેમકે તેનું પેટ મોટું છે—એટલે એનું આશ્ચર્ય કે વિશેષ ઉલ્લેખ ન હોય.

સાહસ તો ધાડપાડુ યે ઓછું કરે છે? પણ તેની પ્રસંશા કોણ કરે છે? શક્તિ કઈ દિશામાં, કેટલા વેગમા, કઈ અપેક્ષાએ વહે છે તેના પર સાહસનો આધાર છે.

ફરજને જ્યારે સેવારૂપે ઓળખાવીએ છીએ ત્યારે એના સૂક્ષ્મ પ્રકારનું અભિમાન આવી જાય છે. તેથી ઊલટું, જે સેવાને ફરજ માને છે તેનામાં નમ્રતા આવે છે અને તેને કાર્યનો ભાર લાગતો નથી.

કેટલીક ઇચ્છાઓ વરાળ જેવી છે, તેને પ્રગટ કરવી હોય તો શાંત કરવી જોઈએ. નહીં તો બંધ વાસણમા ઉકળતું પાણી ઢાંકણને કે કીને ઊડી જાય છે તેવું થશે.

લક્ષ્મી ચંચળ કહેવાય છે, એ અત્યંત ગતિ-શીલ છે. એની પાછળ દોડીએ તો, આપણી ગતિ એટલી નહીં હોવાથી ઝડપથી દોડચે જતા વાહન પાછળ દોડની ધૂળ પેઠે જ નિષ્ફળ જઈએ—હાસ્ય-પાત્ર બનીએ.

બે હોડીઓ એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં પાસે પાસે થઈને જતી હોય છતા તેમની પ્રત્યે-કની દિશા સાચી હોય છે, તેમ આપણાથી વિરુદ્ધ દિશામાં જતા માણસનું ને આપણું હોય, એ અસંભવિત નથી.

તુલસીનો છોડ અનેક કારણે પવિત્ર ગણાય છે. એનું જીવન સુવાસિત અને તીવ્રમધુર છે, તેમ મૃત્યુય આગવું છે. એ સુકાય છે ત્યારે ઉકરડે નથી જતો પણ મસાણે જાય છે, અને કોઈ શબની સાથે બળે છે.

તોરણ પાંદડાંનું હોય તેમ દીવાનું પણ હોય, જેવો સમય તેવી શોભા. સમયે શોભે તે કસમયે, ન યે શોભે, શોભા પણ બગાડે. આમ સમયને ઓળખે છે, દીપાવે—શોભાવે છે તે પોતે પણ શોભે છે.

દીવો તેલના અભાવથી બુઝાય તેમ વાય રાની આપટથી પણ ઓલવાય—બંનેનો મેળ હોય ત્યારે તે બળે. આમ અનુકુળ વાતાવરણમાં કરેલું કામ તરત દેખાય છે. અને દીપે પણ છે. તે તો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય પણ છે. વિરૂદ્ધ વાતા-વરણમાં જે કાર્યની જ્યોત સતત જલતી રાખે છે. તે અસાધારણ છે અને તેથી તેમા વીરતા અને પુરુષાર્થ પણ છે.

મનની શક્તિ જેણે જાણી નથી, બુદ્ધિનો વૈભવ જોયો નથી, આંતરસમૃદ્ધિને ઓળખી નથી, પદાર્થોની અતિશયતા તેના અભાવની પૂર્તિ ન કરી શકે.

કાળમીંઢ સિંદુરીઆ પથ્થરને ઈશ્વરરૂપે પૂજનારો, કળા કારીગરીથી સમૃદ્ધ મંદિરની મૂર્તિને પૂજનારા કરતાં ભક્તિભાવમાં ઊણો નથી હોતો—પછી હબસીને તેના બાળક પ્રત્યે સાચી મમતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય?

વસ્તુનું મૂલ્ય તેનો ભોક્તા આંકે તેનાથી વધારે હોય તો યે વાસ્તવમાં નથી હોતું, આઠી સુતરાઉ સાડીનું મૂલ્ય જેટલું સામાન્ય ઘરની ગૃહિણીને હોય એટલું રાણીને ન હોય. —અ.

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨-જાન્યુઆરી-૧૯૫૯] અંક ૧૧ મો

પોતાના કુટુમ્બને માટે પ્રમાણિક પણે તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસામાં સામેલ થયા વિના જે કમાણી કરે છે તે આજે દેશની સેવા કરે છે

—બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સરદારશ્રીનો પત્ર

સેન્ટ્રલ જેલ નાશિક રોડ
તા ૨-૭-'૩૪

ભાઈશ્રી,

તા ૬-૬-'૩૪નો તમારો કાગળ મળ્યો હતો તમારા ૩૮ વર્ષ પૂરા કર્યાના જન્મદિવસે લખેલો હતો તમે ભાગ્યશાળી છો કે જન્મદિવસ ચોક્કસ યાદ છે મને તો, વરસ કેટલા થયા એ વિશે પણ અટકળથી જ ગપ્પુ મારવુ પડે છે સોગદ પર કહેવાનો પ્રસગ આવે છે ત્યારે તો, 'આશરે આટલા' એમ જ લખાવુ છુ કારણ કે મારી માને પેટે પાચ પથ્થર પડેલા તે પાગ ઢેવા નીકળશે અને શા કામમા આવશે એનો કશો ખ્યાલ નહિ હોવાથી કોઇએ દિવસની કે વરસની કશી નોધ કે યાદ રાખી જ નથી પાછલુ જીવન જોવામા સાર નથી માત્ર આગળ શુ કરવુ એનો વિચાર કરવા પૂરતુ જ પાછળ જોવાની જરૂર પડે તો જોવુ, નહિ તો આજે જ જન્મ થયો છે ગણીને જે કઈ સારુ થઈ શકે તે કરવુ એના જેવુ બીજુ કશુ સારુ નથી

બાપુ કાઠિયાવાડ આજે બે દિવસથી માદા પડ્યા છે એટલે તમે બધા પાછા એમની પાછળ વીટળાઈ વળ્યા હશો હુ તો લગભગ બાર મહીનાથી એમનાથી છૂટો પડયો છુ અને આવતી કાલે રાત્રે મારા અઢી વર્ષ અહી પૂરા થશે એટલે એટલો ઘટાડો તો થયો જ ને?

આશ્રમવાસીઓ માટે બાપુ સાથે ચર્ચાના પરિણામે શુ છેવટનો નિર્ણય થાય છે તે લખજો ગુજરાતમા જવાની તો તમને રજા પણ નથી અને મળે તો યે ગુજરાતમા હવે પાછવો વખત હતો તે આવતા બહુ જ વખત લાગશે લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરવો, ભય કાઢવો અને સામા પક્ષની સતત કનડગતને પહોચી વળવુ એ સહેલુ તો નથી જ આપણો હમણા તો આથમતો દિવસ છે વળી પાછો ઉદય થશે ત્યારે ખરો પણ વળતા પાણીના અનુભવ પણ લેવા જેવા હોય છે

પાછો અથડાઈ પડયો એ તો સાભળ્યુ હશે અનામા નથી તે કલ્પી લઈને નકામો મોટો ભા કઈ બગાડી દીધો છે હવે શુ કરવાનો છે એ તો ખબર નથી પણ વર્ધાથી તો રજા મળી છે એમ સાભળ્યુ છે , ને હવે કોઈક સ્થિર સ્થળે ભણવા દેજો તમારા રખડાટમા છોકરા રખડી જાય એવુ ન થવુ જોઈએ, નહિ તો ભવિષ્યમા તમને ગાળ દેશે

ને પહેલા બહુ લાડ લડાવેલા છે તે હવે ક્યાથી મળે? ગાયના ઘી જોઈએ એ તો મોસાળમા મળે કે સાસરે મળે, જેલમા ક્યાથી હોય? પણ આજ સુધી જેલ એ બેમાથી એક સ્થાન મનાતુ હતુ, એ ન હોય એમ હવે ખબર પડતી જાય છે એ ઠીક છે

ને આશ્રમમા ક્યા સુધી રહેવાનુ પડી શુ કરવાનુ એ નક્કી થાય ત્યારે લખજો એ અમદાવાદમા છે તો ડૉ પટેલને હાથ બતાવી આવે અને કઈ કરવા જેવુ હોય તો પૂછી આવે એ સારુ છે

તમારા સમાચાર લખતા રહેજો

એ જ, વલ્લભભાઈના વદેમાતરમ

—આપણે હાથે ભૂલ કદી થાય જ નહી એવુ માની એમનાની ગફલતમા આપણે ન ફસાઈએ.
—માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે પરતુ પોતાની ભૂલો પરથી ઘણો બોધ લઈ તેની ભૂલો ફરી ન કરવાની શક્તિ પણ માણસને મળેલી છે
—પૂજા કરનારો પવિત્ર હોય તો જ સાચી પૂજા થાય —બાપુ

ન પહોંચાડેલો પત્ર

નાતાલના દિવસ નજીક આવી રહ્યા છે. કાગળોની સંખ્યા રોજ રોજ વધતી જ જાય છે. સાંજનો સમય છે ટપાલ ઑફિસમાં લગભગ બધા કામ કરનારા ઘરે ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ સોર્ટર માર્ટિનને ઘરે જવાની ઉતાવળ નથી એ પોતાના કામમાં જ ડૂબેલો છે.

એનો નાનો પુત્ર આન્તોન ગુજરી ગયો છે ત્યારથી માર્ટિનને કશામાં રસ રહ્યો નથી ઘરે એની પત્ની અને એક નાની દીકરી પણ છે પણ એમના પ્રત્યે પણ આજકાલ એ ઉદાસીન થઈ ગયા છે. જ્યારે એ જલદી ઘરે પહોંચે છે તો એને પોતાના બાળક આન્તોનની બાલ્યલીલા યાદ આવે છે, તે કેવી રીતે દોડતો ચાલ્યો આવતો હતો, કેવી રીતે દરવાજે પહોંચતા જ આન્તોન દોડી આવતો હતો, અને મારી આંગળી પકડીને મને અંદર લઈ જતો હતો અને પોતાની કાલીઘેલી ભાષામાં ક્યારેક મા વિશેની તો ક્યારેક બહેન વિશેની ફરિયાદ સંભળાવતો હતો. ઘરે જલદી પહોંચતા જ એ બધું યાદ આવતા હૃદય ભરાઈ આવે છે, જીવ મૂંઝાઈ જાય છે. એટલે એણે આજકાલ ઘરે મોડા પહોંચવાનો જ નિયમ કર્યો છે.

આજે પત્રોને નોખા નોખા કરતા એની સામે એક અજબ જેવો કાગળ આવ્યો અને એ અટકી ગયો એના પર લખ્યું હતુ — 'ક્રિસમસ ફાધર સાંતાક્લૉઝ' અને સરનામું હતુ — 'સ્વર્ગ.' અજબ જેવું નામ અને અજબ જેવું સરનામું ! કોનો હશે આ કાગળ? 'હશે કોઈકનો!' એવું વિચારી માર્ટિને કાગળ પોતાના ગજવામાં મૂકી દીધો, અને તે ફરી પોતાના કામમાં લાગી ગયો

પરંતુ પેલો અજબ ગજબ નામ સરનામાવાળો કાગળ એની ઉત્કંઠાને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો. એટલે આજે કામ જરા વહેલું બંધ કરી માર્ટિન બહાર આવ્યો અને એકાન્ત જગ્યા જોઈને ત્યાં બેસી પત્ર કાઢીને વાંચવા લાગ્યા. કાગળ વાંચતા વાંચતા એના ચહેરા પરના ભાવો બદલાતા ગયા કાગળમાં લખ્યું હતુ—

વહાલા પિતા સાન્તાક્લૉઝ,

મારા તમને સાદર પ્રણામ. હું જાણું છું કે તમે પ્રત્યેક નાતાલે બાળકો માટે સારા સારા રમકડા અને ભેટો રાત્રે ચુપચાપ એમના બિછાનામાં, માથા આગળ મૂકી જાવ છો આજે હું એટલા માટે કાગળ લખી રહી છું કે આ નાતાલે મારે રમકડા નથી જોઈતા, પરંતુ મારા બે કામો તમારે કરવા પડશે. મને ખબર છે કે તમે જ એ કામ કરી શકશો એટલે જ તમને પત્ર લખું છું.

મારો એક નાનો ભાઈ હતો આન્તોન હતું એનું નામ કહે છે કે હમણા તે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો છે. પણ જતી વખતે તે પોતાના રમકડા સાથે લઈ ગયો નથી. અહીં ભૂલી ગયો છે કહે છે કે હવે તે કદાપિ પાછો નહી ફરે. શું તમે તેના રમકડા તેને પહોંચાડી દેશો? રાત્રે હું મારા માથા નીચે બધા રાખી મૂકીશ. તમે એને મારું વહાલ પહોંચાડજો અને એને કશી તકલીફ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરજો.

બીજુ કામ એ છે કે જ્યારથી મારો એ ભાઈ ચાલ્યો ગયો છે ત્યારથી મા ને પિતા બહુ દુ:ખી રહે છે. આજકાલ એ સમયસર ઘરે પણ આવતા નથી અમારી સાથે વાત કરતા નથી, હસતા નથી. પહેલા એ મારી સાથે ખૂબ હસતા રમતા હતા મા પણ બહુ દુ:ખી રહે છે. શું તમે પિતાજીને સમજાવીને એમનું દુ:ખ દૂર કરશો?—જેથી એ પહેલાની પેઠે હસતા લાગે? તમને ખબર નહીં, એમ થતા અમને કેટલો બધો આનંદ થશે! તમે આટલાં બે કામ જરૂર કરજો. મારે બીજું કશું જોઈતું નથી હું તમારી રાહ જોઈશ. —તમારી પુત્રી મેરી

કાગળ પૂરો થતા જ માર્ટિનની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યા. એ કાગળ એની જ પુત્રીનો હતો તરત જ એ ઊઠીને ઘરે ગયો અને પોતાની પુત્રી પાસે જઈને એને ચૂમીને ગસન્તાથી હસ્યો—બરાબર પહેલાની જેમ જ! [એક અંગ્રેજી વાર્તા પરથી—'મંગલ પ્રભાત']

☆

ઊંચેથી પડતા ધોધને નીચેનો પથ્થર કહે છે કે, તું મારા પર પડીશ તો તારા ભાગ પડી જશે, તું ભાગી જઈશ.'

ધોધ કહે છે કે, 'હું તો ભાગીને પણ ફરીથી એક થઈશ, પણ તું ભાગશે તો ભાગે એક થવાનો નથી, માટે મારા રાહમાંથી દૂર થા, નહી તો હું તને દૂર કરીશ' —અ.

☆

ચાચાજીની વાતો — વિમળા પટેલ

"ઘણાં વર્ષો ઉપરની વાત યાદ આવે છે. જ્યારે હું શાન્તિનિકેતન હતો. શાન્તિનિકેતનમાં શાળાની છૂટ્ટી રવિવારને બદલે બુધવારે રહેતી. છૂટ્ટીને દિવસે સંપૂર્ણ છૂટ્ટી. જેને જે કરવું હોય તે કરે. તે દિવસે તેમને સ્વતંત્રતા હોય રમવું હોય તે રમે. ઊંઘવું હોય તે ઊંઘે. જેની જે ઇચ્છા, તે પ્રમાણે તે વર્તે.

હું એક ઝાડ તળે બેઠો હતો. શૂન્ય મને બેઠો હતો. ભગવાન જાણે, મારા મનમાં શેના વિચારો ચાલી રહ્યા હશે! લાગે છે કે કોઈ જ વિચાર હતા નહીં. એમ જ બેસી રહ્યો હતો. પણ એટલું તો હતું કે હું કોઈ મસ્તીમાં હતો. એવામાં એક છ સાત વર્ષનો બાળક મારી પાસે આવ્યો. ઊભો રહ્યો મને એની ખબર ના પડી. બાળકે મારો ખભો હલાવ્યો. મને દ ઢોળ્યો. બંગાળીમાં 'દાદા' એટલે મોટાભાઈ અર્થ થાય છે.

"મલ્લિક દાદા.. મલ્લિક દાદા શું વિચાર કરો છો?" તે બાળકે મને પૂછ્યું.

(શાન્તિનિકેતનમાં તે વખતે હું ગૃહપિતાનું કામ કરતો હતો.)

"કાંઈ નહી." મેં જવાબ આપ્યો.

બાળકે માન્યું નહીં. સત્યાગ્રહ આદરીને તે મારી સામે બેઠો. "તમારે કહેવું જ પડશે. તમે શેના વિચાર કરો છો?" મંડ્યો પૂછવા.

હું હાર્યો. સહસા અંદરથી ભગવાને જ પ્રશ્ન કરાવ્યો: (ભગવાન શબ્દ એટલા માટે છે કે સામે નાના બચ્ચાંઓ બેઠાં હતાં.)

"હું તને પૂછું? કહે જોઉં, ભગવાન કોના જેવો છે?"

બાળક ચૂપ રહ્યો. વિચારમાં પડી ગયો. પણ એકદમ બોલ્યો: 'મારી બાના જેવો.'

એટલામાં સામે રમતાં બાળકોમાંથી કેટલાંક બાળકો આવ્યાં. પાસે બેઠેલા બાળકને (ઘણું કરીને એનું નામ જિતેન્દ્ર હતું) બોલાવવા લાગ્યા: "ચાલ. જિતેન્દ્ર. કેમ બેઠો છે' ચાલ રમવા."

તે ગયો.

હજી એમ જ હું બેઠો હતો.

ત્યાં બંજાં ચાર પાંચ બાળકો દોડી આવ્યાં.

"મલ્લિક દાદા. મલ્લિક દાદા" કહેતાં મને ઘેરી વળીને પાસે બેઠાં. એમને પણ મેં એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યા: "ભગવાન ક્યાં છે? કોના જેવો છે!"

કોઈએ કહ્યું: 'મારી બા જેવો છે.' કોઈએ કહ્યું: 'બાપુજી જેવો છે.' કોઈએ કહ્યું: 'ભાઈ જેવો છે.' કોઈએ કહ્યું: 'બહેન જેવો છે.' કોઈએ તો વળી કહ્યું: 'દાદીમા જેવો છે. કેમકે તે મને મારતી નથી. રડું છું ત્યારે ખોળામાં લઈ લે છે. આ તો મને મારે છે."

એટલામાં ક્રિકેટના મેદાનનાં બાળકો દોડી આવ્યાં. અને રમવા માટે બોલાવવા લાગ્યાં. રમવા જતાં ન હતાં તેવાં બાળકોને ય પરાણે લઈ ગયાં.

હું બેઠો હતો તે ઝાડ છાતીમ તલા. સાંજનો વખત હતો. સૂર્ય મારો સાક્ષી છે. ઝાડ પણ સાક્ષી છે. મારા હૃદયમાના પહેલવહેલું એક જ ગૂંજન નીકળ્યું. 'પ્રભુજી મં હું તેરા દાસ.'

મેં કંઈ જ માગ્યું નહીં. માગ્યો માત્ર એનો સહવાસ. એ જ ભગવાન છે. એને જો બાંધી રાખીશું, તો એની લીલા પામીશું નહીં. આનંદની સીમાનાં દર્શન થશે નહીં. ભગવાનનો સહવાસ મહત્ત્વનો છે."

"આપણી આજની પ્રાર્થના એક ઝાડ તળે છે એ ઝાડ જ આજ મારી પાસે વર્ષોજૂની ગાથા ગવરાવે છે. કેમકે, તે પણ સાક્ષીરૂપે હોવાનો અનુભવ હું કરું છું."

* * *

"ચાર વાગ્યાનો સુમાર હતો. હું જહૂ, દરિયા કાંઠે આંટા મારતો હતો. મને લાગ્યું કે કોઈએ મારા ખભા પર હાથ મૂક્યો છે. મેં પાછું વાળીને જોયું. કોઈ વિરાટ પુરુષ મારી પાછળ ઊભો છે. જોઈને હું તેમના ચરણમાં નમ્યો. પછી કોઈ અંદર બેસીને પૂછી રહ્યું ના હોય એવી દિવ્ય વાણી કાને પડી: 'તારે ઘેર આવ્યા છું. મારું આતિથ્ય કેવી રીતે કરે છે?'

શબ્દો સાંભળીને ખૂબ જ દુઃખ થયું. એવા વિરાટ પુરુષનું આતિથ્ય કેવી રીતે કરવું? હું મૂંગો રહ્યો. તેઓ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા ક્યાંથી આવ્યા. ક્યાં ગયા. ખબર જ નથી. આશીર્વાદ આપ્યા અને ગયા. એ આવ્યા હતા હું આતિથ્ય કરી ના શક્યો. એટલું યાદ છે, ત્યારથી મેં દરિયા સામે અને તારાઓ સામે પ્રતિજ્ઞા કરી કે બાકીનું જે જીવન છે, તેમાં મારી વૃત્તિ એવી રાખીશ કે જે કોઈ

મન મળે પછી નાના હોય કે મોટા હોય એનુ દિલથી આતિથ્ય કરીશ. મારી પાસે એક જ અમૂલ્ય વસ્તુ છે કે પ્રભુએ મને જે શક્તિ આપી છે, તેમ રે બધાને આપવી. જિંદગીમાં સપડાઈ કોઈનુ અપમાન ન થઈ જાય અને બધાને પ્રેમ કરવો એ મનમાં હંમેશ વિચારવુ અને આશ્રય રહેવુ જગતમાં બધા વસે છે તે એમના જ છે અને હુ એમની માટે પ્રેમથી વર્તીશ એમનુ આતિથ્ય કરીશ. તો તે વખતે જે વિરાટપુરુષ નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા હતા તે, વખતે પ્રમાદ થયો. આ અનુભવની સ્મૃતિ એક મનમાં રહી છે તે ધણીયે વાર સવારે ઊઠતા જ ચિંતનમાં ગૂંજી જાય છે. પહેલા તો સવારે ઊઠી જે ગીત સ્ફુરે તે ગાતો હતો પણ હવે એવુ નથી થતુ.

પરાગ ભરેલા પુષ્પની જેમ લાગણીઓનુ જતન કરતા આચાર્યજી!

મહેમાનો આવ્યા હતા. એ હતા બંગાળના મારું બાળપણ બંગાળમાં વીત્યું. બંગાળ એ તો શાન્તિનિકેતન. મારે મન અપૂર્વ સંભારણાં. મનના મંદિરની દિવાલો પર કોઈ કુશળ કલાકાર શિલ્પી એ કોતરકામ કર્યું ના હોય એવા સુંદર દૃશ્ય અંકાઈ ગયા છે. આનંદની ધૂનમાં મહેમાનને સાચવી લેવાનુ સૂઝતુ હતુ. પગે વીંટળાતા બાળકો ભણી નજર જતી ન હતી. અને જતી તો હુ તેમની ઉપેક્ષા કરતી. આચાર્યજી સામે જ હતા. એમની દીકરાની કાને પડી... પહેલા બચ્ચાને સંભાળો પછી મહેમાન.

હુ અપમાનિત થઈ. મારી સંસારી રીત પર થોડીક ક્ષોભ થયો. ખરેખર આચાર્યજીના દિલમા બાળકો માટે કેટલુ બધુ સ્થાન છે!

*   *   *

સાધુ છતા ય સંસારી જેવા આચાર્યજી!

એક વાર આચાર્યજી અમારી શિક્ષકપત્નીના એક કુટુંબમાં ગયા. નિત્યનિયમ મુજબ વહાલસોયા સ્વભાવ પ્રમાણે ખબર અંતર પૂછતા પૂછતા જ રસોડે પહોંચ્યા. ઘરરખ્ખી પીરસતી નંદને પૂછ્યુ. આચાર્યજી મારે શુ કરવુ? નિત્યનિયમ ભાન થઈ પડી. હવે સહન થતુ નથી!

દર્દના આંતરિક કારણ આજ છે કોને નથી ખબર? એની રીત ગણાય કુશળ કલાકારની રીત સ્વ આચાર્યજી બસ એમ કે જો બહેન સૌના મર્મ ટોચ છે. એ મર્મમાં રહીને આપે જ આનંદ આપવુ. એ શા

આજ પ્રભાતમે કૌન આયા
આજ પ્રભાતમે કૌન આયા

રાત અબ હી ખતમ હુઈથી
કિસીને આ કર ખટખટાયા

પૂછા તબ મૈંને અંદરસે,
કૌન મેરે ઘરકો આયા. આજ પ્રભાતમે

'મૈ હૂઁ' દિયા જવાબ પ્રભૂને
તેરા મહેમાન હો કે આયા

ક્યા કરૂંગે મેરી ખાતિર
યે કહકે ઉસને મુઝે શરમાયા. આજ પ્રભાતમે

✿

અપેક્ષાના ધોરણ પણ એના પર રાખવા. જીવન જીવવા માટે દાતાએ બધુ આપ્યુ છે. તેનો અને આનંદ અને શાન્તિ હાંસલ ન થઈ એ સતત લક્ષમાં રાખવુ.'

પ છગાવી ભાનને સમેટીને મોહના. 'જો આ સામાની લાગણી કેમ જળવાય એ માટે હંમેશા ચિંતા રાખતી. મારે એક બહેન હતી. મારા પર ખૂબ પ્રેમ રાખતી હતી. એણે મને એક ઝભ્ભો આપ્યો. મને પહેરવા કહ્યુ. મિલની કાપડનો ઝભ્ભો મારે પહેરવો કેમ? વિચાર જ્યો આ થાય તેવો જ એ ઝભ્ભામાં નાખેલ માર્મિક સૂતરમાં બહેનનો સૂક્ષ્મ તાર જે તેણે જોડેલ પડ્યો એ તાર હતા પ્રેમનો. મે પહેર્યો. એ જ દિવસે મારે સાબરમતી બાપુ પાસે જવાનુ હતુ. બાપુ પાસે ગયા. બાપુની પહેલી જ નજર ઝભ્ભા પર પડી. તરત જ મને રોક્યો 'આ શુ? ગુરુદેવ! મિલના કાપડનો શોભે છે?' વાતની મે નમ્રતાપૂર્વક ચોખવટ કરી.

પણ બાપુ તે બાપુ. એમણે જવાબ આપ્યો. બને કબૂલ. પણ હુ હોઉં તો કદિ ન પહેરુ.' મારો તો નિયમ એ જ નિયમ!'

હુ સાંભળી રહ્યો. મારે તો બહેનની લાગણીને પ્રેમપૂર્વક સંતોષવી હતી. મારે મન એ ફરજ હતી. એ પૂર્ણ થઈ એનો આનંદ અનુભવી એ ઝભ્ભો ત્યારપછી એક અમુક ગરીબને દાન કર્યો.

*   *   *

આચાર્યજીએ દિલમાં શું શું સંઘર્યું છે? પ્રેમનો ખજાનો કેટલો ને કેવો ભર્યો ભર્યો છે! અને એમની નિત્ય નવી સાધના રીતે એ જ ઝાંખી મળે છે. —વિમળા પટેલ

અમે ફ્રાંસમાં 'રેગપિકર્સ' કોલોની'–કચરાપૂંજો ભેગો કરનારાઓની એક વસાહત જોઈ. આબેપિયર નામના એક રોમન કેથોલિક પ્રિસ્ટ છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે રાત્રે તેઓ પોતાના ઘરમાં સૂતા હતા ત્યારે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. એમણે બારણું ખોલ્યું તો બહાર એક માણસને ઊભેલો જોયો. તેણે કહ્યું : 'બહાર બહુ ઠંડી પડે છે, શું તમે તમારા ઘરમાં મને રાત ગાળવા દેશો?' પ્રિસ્ટે હા પાડી કેમકે, તે ઉદાર દિલના હતા. આગંતુક રાતે તેમ દિવસે પણ રહ્યો કેટલીક ચર્ચા પણ કરી. બેએક રાત પછી બીજો એક માણસ એમ જ બારણું ઠોકતો આવી ઊભો. એને પણ આબેપિયરે ઘરમાં જગા આપી. અને એમ કરતાં એના ઘરમાં પાચ છ માણસો આવીને રહ્યા. પણ એમના ઘરમા ઝાઝી જગા ન હતી એમને વિચાર આવ્યો કે આ લોકોનો પ્રશ્ન શી રીતે ઉકેલવો? એમણે આવનારાઓને પૂછ્યું કે, 'પેરિસમાં તમારા જેટલા કેટલાક લોકો રહે છે?'

હવે પેરિસનો વિચાર કરો! એંસી ટકા પેરિસને આ વાત લાગુ પડે છે જે પશ્ચિમ યુરોપમા છે. વીસ ટકાનો નમૂનો ઉપર પ્રમાણે છે. પેરિસ યુરોપનું સૌથી સુંદર અને સમૃદ્ધ શહેર છે. આજકાલ કેટલાકોનો મત એવો છે કે ફ્રાંસ ગબડી રહ્યું છે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. એનું રાજકારણ કંઈક ખોટા પાયા પર છે એટલે ત્યાં રાજકીય અસ્થિરતા રહે છે. વર્ષમા બેત્રણ પ્રધાનમંડળ બદલાય છે પરંતુ દેશની સમૃદ્ધિ સારી છે. કારખાનાઓ વધી રહ્યા છે, ધન-સંપત્તિ પણ વધે છે સર્જનાત્મક કામ પણ થયું થઈ રહ્યું છે. કળામા, સાહિત્યમાં, વિજ્ઞાનમાં–કશામાં એ દેશ પછાત નથી.

પરંતુ એવા દેશની રાજધાની પેરિસમાં એવા લોકો પણ રહે છે જેમને સૂવાની જગ્યા પણ મળતી નથી. એ ફૂટપાથ પર સૂએ છે! એવા લોકો સાથે વાતચિત કરતાં આબેપિયરને જાણ થઈ કે એવા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. એણે કહ્યું કે એ સૌને ભેગા કરો. દેવળમાં બધા ભેગા થયા. આબેપિયરે આ પ્રશ્ન અંગે ઘણું વિચાર્યું ત્યારે એમને એક ઉકેલ સૂઝ્યો. ચારે તરફ ગલીકૂંચીઓ અને રસ્તાઓ પર ને ખૂણે ખાંચે અનેક કચરાપેટીઓ પડી છે. તમે બધા જાઓ અને એ બધામાં શોધખોળ કરી કામની ચીજ લાગે તે ઉપાડી લાવો.

અને એમ કચરાપૂંજો ભેગો કરવાનું શરૂ થયું. ક્યાંકથી કપડાં, ક્યાંકથી ઠીકરી ક્યાંકથી ભાંગેલા વાસણો, ક્યાંકથી ભાંગ્યુંતૂટ્યું ફર્નીચર વગેરે સામાન મળ્યો. સૌએ મળી તેને ધોઈકરીને સ્વચ્છ કર્યો, જરૂરી મરામત કરી અને બજારમાં જઈને વેચી આવ્યા. એના કેટલાક પૈસા ઉપજ્યા. આબેપિયરે કહ્યું : 'ચાલો, એ પૈસાથી અને તમારી સૌના મહેનતથી આપણે વસવાટો બાંધીએ.' એ રીતે 'રેગપિકીંગ કોલોની શરૂ થઈ. અખબારોમાં એની ખબરો છપાઈ. પછી શું પૂછ્યું? ટેલિફોન પર ટેલિફોન આવવા લાગ્યા કે, અમારે ત્યાં જનો સોફો છે, ફર્નીચર છે, આલમારી છે, વાસણ છે, કપડાં છે, કોટ છે. તમે આવીને લઈ જાઓ.' આ પ્રમાણે ચારે તરફથી એમની પાસે સામાન આવવા લાગ્યો. એ લોકો સામાન વેચવા જેવો કરી વેચી નાખતા અને તેની ઉપજમાંથી પોતાની જરૂરિયાતો વસાવતા ગયા.

અમે જોયું કે ત્યાં એક કોલોની વસી છે. એક માણસના કોમળ હૃદયમાંથી કેવું સારું આંદોલન શરૂ થયું! એથી કેટલાં લોકોને રાહત મળી! એ બધું 'ઇન્સ્ટયુશન' થી નથી થયું, કાયદાથી નથી થયું. જીવનમૂલ્યો સ્થાપવાં પડ્યાં. પ્રશ્નો ઉકેલ થયો કે નહીં, એના કરતા વિશેષ મહત્ત્વની વાત એ છે કે માણસનો પલટો થયો. એના આત્માની અંદર વિચારના સ્ફુરણા થઈ મેં જ્યુ કે એ કોલોનીમાં બર્લીનથી, ઇટાલીથી, ડેન્માર્કથી, વિદ્યાર્થીઓ આવીને શિબિર ચલાવે છે અને 'રેગપિકિંગ'માં મદદ કરે છે. આ જ સર્વોદયની મૂળ ભાવના છે જેનો આપણે પ્રચાર કરવા માગીએ છીએ. મને ત્યાં એ જ સર્વોદયનાં દર્શન થયાં.

મને મળેલ સૌથી વિશેષ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓમાં ઇટાલીના મિસ્ટર ડોલચીને ગણાવું. હું સ્ટોકહોમ પહોંચ્યો તો મને ત્યાંનો કાર્યક્રમ આપવામાં આવ્યો. એમાં લખ્યું હતું : 'મિટીંગ વિથ ડોલચી કામિટી.' મેં પૂછ્યું કે, 'ડોલચીની કમિટી અહીં ક્યાંથી? આ તો અત્યંત સમૃદ્ધ દેશ છે, ઇટાલી તો બિચારો ગરીબ દેશ છે. અહીં એમના નામે શી રીતે કમિટી બની?' એમણે કહ્યું કે 'ડોલચી અહીં આવ્યા હતા. એમનું વ્યક્તિત્વ, ભાવના

અને વિચ રોથી લોકો એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે એમના કામમા મદદ કરવા અહી કમિટીની સ્થાપના કરવામા આવી '

ઈટાલીની દક્ષિણે સીસીલી નામનો એક ટાપુ છે તેની રાજધાની પાલમાવરામા તેઓ રહે છે એ માણસ ગાધીજી જવો મોરલ જિનિયસ છે ડોલચી પોતાની આસ પાસની બેકારી જોઈને બહુ દુ ખી થતા એમણે વિચાર્યુ કે આમાથી કોઈક રસ્તો કાઢવો જ જોઈએ આ ગરીબાને અહીથી કાઢવી જ જોઈએ પણ શી રીતે? એમણે ખૂબ વિચાર કર્યો આખરે એક દિવસ એમને એક વિચાર આવ્યો એમણે કેટલાક બેકારોને ભેગા કરી પૂછ્યુ 'શુ તમને કામધધો નથી મળતા? સૌએ કહ્યુ કે નથી મળતા

ડોલચીએ પૂછ્યુ કે 'હડતાળ શબ્દ સાભળ્યો છે?'

લોકોએ કહ્યુ કે, 'હા અમે જાણીએ છીએ

ડોલચીએ કહ્યુ ચ નો આપણે હડતાળ પાડીએ

'અમ ા પાસ તા કઈ કામ જ નથી તો કામ ઉપર હડતાળ શેની પાડીએ? લોકોએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ

એ જ તો, હુ તમને શીખવવા માગુ છુ ! ચાલો આપણે નવી રીતે ક્ક કરીશુ ! આપણી પાસ કામ નથી તો આપણી હડતાળ એ જ કે કોઈ સાર્વજનિક સ્થળે જઈને સાર્વજનિક કામ કરીએ

દુનિયા માટે આ એક ભારે વિચિત્ર વાત હતી ડોલ ચીએ એક તૂટ ગયેલ સડક પર જઈને કહ્યુ કે આપણે અહી કામ કરીશુ

સૌએ સાથે કામ કરવા મા ડ્યુ કોદાળી પાવડા ચાલવા લાગ્યા લોકો તમાશો જોવા ભેગા થઈ ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે, ભાઈ તમે આ શુ કરો છો?'

ડોલચીએ કહ્યુ કે તમે જોતા નથી? અમે કામ કરીએ છીએ અમારી પાસે કશુ કામ નથી એટલે આ કામ કરીએ છીએ અમારી આ હડતાળ એવી છે કે કામ વિના હાથપગ જોડીને બેસી ન રહેવુ

યુરોપના છાપાઓમા સમાચાર છપાયા કે ડોલચી અને એના સાથીઓને કામ નથી મળતુ એટલે સાર્વજનિક કામ કરે છે એમ એ ખબર બધે ફેલાઈ ગઈ પછી પોલિસો આવ્યા અને ગેરકાયદે કામ કરવાના અપ રાધ માટે સૌને ગિરફતાર કરી લીધા પોલિસ અફસરોએ કહ્યુ કે 'તમે આમ ગેરકાયદે કામ ન કરી શકો આ સડક, સુધરાઈ અને સરકારની છે એને સુધારવી કે નહી એ એના અધિકારની વાત છે '

ડોલચીએ કહ્યુ કે 'જ્યા સુધી અમને કામ ન મળે ત્યા સુધી અમે આ જ કામ કરીશુ ' આ સામૂહિક સત્યાગ્રહ થયો યુરોપમા કદાચ એ પહેલો સત્યાગ્રહ હતો લોકો જેલમા ગયા ત્યારે રોમની સરકારની ઊંઘ ઊડી અ સૌને કામ આપવામા આવ્યુ

આ રીતે ડોલચીએ યુરોપમા અહિંસાનો મહાન પ્રયોગ કર્યો એમણે સત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે તેઓ ગાધીજી વિશે બહુ ઓછુ જાણતા હતા પણ હવે ગાધીજીના વિચારોનુ અધ્યયન કરી રહ્યા છે તથા ઈટાલીના ગરીબ ઈલાકામા રચનાત્મક કામ કરે છે

સાભળ્યા મુજબ ડોલચીને એકાદ વાર જાહેર ઉપ વાસ થઈ જાય છે મારા એ સાધુ મિત્રો દેશમા છે જે વાર વાર ઉપવાસ કરે છે લોકોને ગાળ દેવી અને ઉપ વાસ પર ઊતરવા એવુ અહી ચાલે છે એવા ઉપવાસથી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની શુદ્ધિ થતી નથી ડોલચી એવો કશો પ્રોગ્રામ રચીને ઉપવાસ કરતા નથી એમનુ હૃદય એટલુ કોમળ છે એટલુ કરુણાથી ભર્યુ છે કે કોઈ અન્યાય જોયો કશાથી દુ ખ થયુ એટલે એમનાથી ખાઈ જ શકાતુ નથી– આપોઆપ ઉપવાસ થઈ જાય છે તે એવા અન્યાય અને દુ ખને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ડોલચીના ઉપ વાસની ખબર ફેલાતા જ, બધે એની ચિંતા થાય છે પછી કોઈ ને કોઈ રસ્તા થાય છે એ આવુ ઊચુ કામ કરી રહ્યા છે મને એમના પ્રત્યે અત્યત આદર થયો એવા લોકો પર જ સમાજનુ ભવિષ્ય ટક્યુ છે ડોલચીના પ્રયત્નોથી યુરોપના સમાજમા પરિવર્તનનો એક નવો અહિંસાત્મક પ્રકાર વિકાસ પામશે એવી મને આશા ઊપજી છે યુરોપ ડોલચીના સિદ્ધાતોના રૂપમા ગાધીજીના સિદ્ધાતાને સર્વોદયના સિદ્ધાતોને ભૂદાન આમદાનના સિદ્ધાતોને સમજશે એશિયામા બાપુનુ કામ વિનોબાજી કરી રહ્યા છે અને યુરોપમા એ જ કામ ડોલચી કરી રહ્યા છે આ મ પશ્ચિમ યુરોપની વાત કરી

ધણી નબળાઈએ પૌરુષને પડકાર આપ્યો છે
હરીફાના કશા બે શબ્દમા પડકાર શુ શાધુ '
–અનિલ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૧૭ મો]

વૈજ્ઞાનિકતા અને બુદ્ધિના કામનો સ્વીકાર કરતાં છતાં તેમણે ઈશ્વરાદિ માટે શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ઈશ્વરને ઓળખવા શ્રદ્ધા જ જોઈએ, તે બુદ્ધિગમ્ય નથી. બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રનું યોગ્ય વિભાજન પાડી તેમનો પરસ્પરનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરતા તેઓ લખે છે. "લાખો અનુભવ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે. શ્રદ્ધાની પુષ્ટિ માટે અનુભવજ્ઞાન આવશ્યક છે. છેવટમાં શ્રદ્ધા અનુભવને જ અવલંબે છે. જેને શ્રદ્ધા છે તેને કોઈ વખતે અનુભવ થવાનો જ છે. જે માણસમાં શુદ્ધ શ્રદ્ધા છે તેની બુદ્ધિ જાગૃત હોય, તે પોતાની બુદ્ધિથી જાણે છે કે બુદ્ધિથી પણ વધારે – પર – એક વસ્તુ છે, અને તે શ્રદ્ધા છે. જ્યાં બુદ્ધિ નથી પહોંચી શકતી ત્યાં શ્રદ્ધા પહોંચે છે. બુદ્ધિનું મૂળ મગજમાં છે, શ્રદ્ધાનું હૃદયમાં છે." (ધ. પા. ૨૪૫) અહીં ગાંધીજીએ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિના કાર્યક્ષેત્ર, તેમની કામગીરી અને બંને વચ્ચેનો સંબંધ સચોટ રીતે બતાવ્યો છે. શ્રદ્ધા એટલે આત્મવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા અનુભવમૂલક છે બુદ્ધિ માણસને અનુભવ કરવા પ્રેરે છે અને અનુભવમાંથી આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય છે જે બુદ્ધિના ક્ષેત્રની બહારનો છે બુદ્ધિ જ્યાં અટકે ત્યાં આત્મવિશ્વાસ કે શ્રદ્ધા શરુ થાય છે. આ રીતે ગાંધીજીનું શ્રદ્ધાબુદ્ધિ વર્ણન તાત્ત્વિક અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ઘણું અર્થપૂર્ણ છે.

બુદ્ધિની મર્યાદા :– ગાંધીજીએ બુદ્ધિનો આંક કાઢ્યો અને તેના અતિ અભિમાનને અંકુશમાં આણ્યું. આજના બુદ્ધિવાદના જમાનામાં બુદ્ધિની મર્યાદા આંકવાની જરૂર પણ છે જ. બુદ્ધિને નામે બુદ્ધિવાદ પોષાતો થઈ ગયો હતો, બુદ્ધિ જ સર્વજ્ઞતાનો દાવો કરતી હતી, નિષ્ણાતપણું (Specialisation) અધિષ્ઠાતા બની બેઠું હતું. બુદ્ધિના ગર્વને ગાંધીજીએ ગાળ્યો, તેને અંકુશમાં આણ્યો. તેને શ્રદ્ધાનું તેજ અર્પી તેનું આંધળાપણું દૂર કર્યું. આત્મસૂઝને પ્રતિષ્ઠા કરી અને ધર્મ, દર્શન અને વ્યવહારને પરિશુદ્ધ કરવા બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાનો સુયોગ કરી બતાવ્યો.

બુદ્ધિની કસોટીનો ઉપયોગ :– બુદ્ધિનું શ્રદ્ધાની કસોટી તરીકે મૂલ્યાંકન કર્યું. હિંદુ દર્શનની બાબતમાં તેમણે એમ જ કર્યું. વેદ, ઈશ્વર, આત્મા, પુનર્જન્મ, અવતારાદિ શ્રદ્ધાના વિષયો છે એટલો તેનો સ્વીકાર કરીને આગળ ચાલ્યા પરંતુ અસ્પૃશ્યતા, મૂર્તિપૂજા વર્ણાશ્રમ વગેરે અંગે બુદ્ધિથી છણાવટ કરી તેમાં પેઠેલા મેલને દૂર કરીને, તેમાં નવા બુદ્ધિગમ્ય અર્થ પૂર્યા. શાસ્ત્રોમાં પણ બુદ્ધિગમ્ય અર્થ પૂર્યા. શાસ્ત્રોમાં પણ જે બુદ્ધિગમ્ય નથી, અંતરગમ્ય નથી, નીતિની વિરુદ્ધ છે તે ત્યાજ્ય છે તેથી જ તેમણે પોતાની ઓળખાણ આપતા કહેલું : "હું પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવું છું, કારણ કે હું વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો ને ધર્મસુધારક સંતોની વાણીને માનું છું. આ માન્યતાને બાદ મારે શાસ્ત્રને નામે ચાલતી બધી વસ્તુને પ્રમાણભૂત માનવી જોઈએ એવું નથી.. .. વહેવારની ભાષામાં કહીએ તો જે ઈશ્વરને આત્માના અમરત્વને પુનર્જન્મને, કર્મના નિયમને તથા મોક્ષને માને છે, જે નિત્યવ્યવહારમાં સત્ય અને અહિંસાનું આચરણ કરે છે, અને તેથી વિશાળ અર્થમાં ગોરક્ષા કરે છે તે હિંદુ છે." (ધ. પા. ૪૧) ગાંધીજી પાસે એક જ સનાતન અને છેવટની કસોટી છે અને તે સત્ય અને અહિંસા જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમણે આ જ કસોટી વાપરી, હિંદુ ધર્મને પણ તેમણે આના પર નાણી જોયો અને એમાંથી જે કંઈ નક્કર લાગ્યું તે સ્વીકાર્યું. અને બાકીનાને ત્યાજ્ય ગણી આગળ ચાલ્યા. પુનર્જન્મ, અવતારવાદ કર્મનો કાયદો એમને મન શ્રદ્ધાનો વિષય નથી પણ બુદ્ધિગમ્ય વિષય છે. અને સાથે જ શ્રદ્ધાનો વિષય પણ છે જ. એમાંની શ્રદ્ધા માણસને ઊંચે ચઢાવનારી છે તેથી એમનો સ્વીકાર એમને ઉપયોગી લાગ્યો.

કર્મનો કાયદો :– કર્મના કાયદાને સ્વીકાર કરીને માણસના વ્યવહારને નિર્ભય કરે એવો અર્થ તેમાં તેમણે પૂર્યો. કર્મનો કાયદો વિજ્ઞાનશુદ્ધ તર્ક પર અવલંબેલો છે. જેવી કરણી તેવી ભરણી એવું અનુભવ વચન પણ છે જ. પુનર્જન્માદિ વિચારનો આધાર પણ આ કર્મનો કાયદો છે. પણ કર્મના કાયદામાંથી જ પ્રારબ્ધવાદ જન્મ્યો અને સામાન્યતઃ કર્મના કાયદાને પ્રારબ્ધવાદ સાથે જ સાંકળી દેવાયો. ગાંધીજીએ આ મૂળ સિદ્ધાંતને ફરી પાછો વહેમ અને પ્રારબ્ધવાદના સકંજામાંથી છોડાવવા કોશિશ કરી. તેમણે કહ્યું કે ઈશ્વર અને તેનો કાયદો

એક છે ઈશ્વરના કાયદામાં સૌથી મોટો કાયદો આ કર્મનો કાયદો છે આ કાયદાનું પાલન કરીને જ તેના કર્તા ઈશ્વરને પામી શકાય

ગાંધીજીનો આ અર્થ કેટલો વિજ્ઞાનરૂપ છે તે સમજવા યોગ્ય છે કુદરતના નિયમ પર જય મેળવવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ કુદરતના નિયમોનું ખૂબ ઝીણવટથી પાલન કરીને જ માણસ પાણી પર તરી શકે છે કે હવામાં વિમાન વડે ઊડી શકે છે એ નિયમનો જરાય ભંગ થતાં માણસ પછડાય છે એ એને આ જનો નિત નવા અનુભવ પણ શીખવે છે કે કુદરતના કાયદાને જીતવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ તે જ રીતે કર્મના કાયદાને જીતવા તેનું પાલન કરવું જોઈએ કાયદો અને ઈશ્વર એક છે તેથી કાયદાનું પાલન કરતાં ઈશ્વરને પામી શકાય એવો સાર સહેજે નીકળે છે આ વિચારમાં યત્ન પાલનનું મહત્ત્વ રહેલું છે યત્ન એટલે કુદરતના નિયમાનુસાર કાર્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય જીવનના આવા કુદરતી નિયમોનું પાલન કરીને જ માણસ ઊંચે ચઢી શકે છે

દૈવના ડરની નાબૂદી — ગાંધીજીની આ કર્મવિચારધારા સાચી હોય તો કેવળ દૈવ કે ભાગ્ય પર આધાર રાખવાની વાત રહેતી નથી કર્મના કાયદાનું પાલન કરતાં સંચિત કર્મને પણ બદલી શકાય અને દૈવનો ભય રાખવાનું રહે જ નહીં આ વિચારસત્યનો ગાંધીજીએ પૂરો વ્યવહાર કર્યો અને અતૂટ સેવાપ્રવાહમાં કદી તેમણે સારું ખોટું મુહૂર્ત ન જોયું કે સારી ખોટી તિથિ ન જોઈ કે ન રાખ્યા કદી ભાગ્યપર આધાર સત્ય કર્મને પકડીને તેઓ આગળ ધપતા જ ગયા અને દૈવનો ડર નાબૂદ કરવામાં તેમણે ઘણો ભાગ ભજવ્યો

પડના પડછાયા

આપી અચરજ જેવી માયા
પડમાં પડતા છે પડછાયા
આપે હાકોટો મારી હાકલનો
આપ જ બીભીત થાયા
આપે જ એને પ્રેષત આપી
આપ જ સંતોષાયા,
પડમાં પડના છે પડછાયા
કેસરી નિજ જમરૂપ ભાળી
નિજ ચ્હેરો જોઈ ભરમાયા,
કૂદકો માર્યો તો કાંઈ ન આવ્યું,
આપે આપ છેતરાયા,
પડમાં પડના છે પડછાયા
ખેલ ખલકમાં શી રે મજા લાઈ
કૂડી રામજીની છાયા;
મારીચ મનના મૃગ થઈ ખેલે
હણવા ધાય રઘુરાયા,
પડમાં પડના છે પડછાયા
સીયહરણ એ રીલ અતામણી,
રાવણ હૂંફેદ — જાયા
જુદ્ધ મચે, રામ રાવણ ના હરે
ખાસા ખેલ મચાયા
પડમાં પડના છે પડછાયા
ખ્યાલ રાખી જે ખેલ કરે એને
ખલકે ખુશ બનાયા
તથ માન્યો જેવો તાલ તમારો,
'સરોદ' રામ વિસરાયા,
પડમાં પડના છે પડછાયા

સરો.

એની પાછળનો વિચાર કંઈક આવો છે આખુંય મૂળ કર્મ છે ગાંધીજીએ ગીતાજીનું કર્મમાહાત્મ્ય સ્વીકાર્યું અને કર્મનું માહાત્મ્ય તેમણે પોતાના પ્રયોગપરંપરા દ્વારા ખૂબ વધાર્યું જીવન એટલે જ કર્મપરંપરા જીવનમાં કર્મના ફળની આસક્તિ જ માણસને બાંધે છે તેથી નિર્બંધ, નિર્બંધ કે વિમુક્ત થવા અનાસક્તિ કેળવવી જોઈએ કર્મ અને ફળ જુદા નથી કર્મમાં જ ફળ સમાયેલ છે કાર્યકારણ પરંપરામાં પણ કર્મ જ કર્મનું કારણ છે અને તેથી ફળ પણ કર્મરૂપ જ હોય છે તેથી કર્મમાં જ ફળ સમાયેલ છે તે કર્મથી જુદું નથી

કર્મનું માહાત્મ્ય. કર્મનું ફળ જ કર્મ છે કારણ કર્મ કર્મને ખાતર છે કર્મ સત્ય પર અવલંબિત હોય તેની સાથે શિવ સંકલ્પ ભળે અને સુંદરતાની રીતિથી પૂરું થાય તો કર્મમાં જ સત્ય શિવ સુંદરનો સાક્ષાત્કાર થાય જીવનમાં સત્ય શિવ સુંદરતાને પ્રત્યક્ષ પહોંચાડવા હોય તો શુદ્ધ કર્મ જ એકમાત્ર માર્ગ છે કર્મનું આવું માહાત્મ્ય છે ગાંધીજીએ તે માણ્યું અને તેથી એમના જીવનમાં સત્ય સાથે શિવસંકલ્પ ભળ્યો અને સર્વોદય જેવો સિદ્ધાંત સહેજે ઉદય પામ્યો શુભ ભાવનાની સાથે એમના કર્મમાં સુંદરતાની દૃષ્ટિ પણ ભારોભાર રહેતી અને તેથી એમના નાના મોટા કર્મ સુંદરતાથી ભરપૂર બની રહેતા સત્યશિવસુંદરતા એમના કામોમાં વણાઈ ગયેલા હતા અને તેથી પ્રત્યક્ષ બની મૂર્તિમંત બની રહેતા હતા તપશ્ચર્યાની પ્રક્રિયાને કારણે એમના જીવ

નનો સૌંદર્યઅંશ લોકોની જાણસમજમાં ન આવી શક્યો.

જીવન સેવાને માટે :—આવું સત્ય શિવ સુંદરતામય કર્મ પ્રભુની સેવાને ખાતર હોય. એમણે તો દરિદ્રનારાયણ, ધૂર્તનારાયણમાં ય પ્રભુના દર્શન કર્યાં અને તેમની પ્રત્યક્ષ સેવામાં જ કર્મમાત્રને સમાવી દીધાં. સમાજમાં મૂર્તિમંત થતા જનાર્દનની સેવા કરવી એ જ કર્મમાત્રનો હેતુ હોય અને એ કર્મ સત્ય શિવ સુંદરતાથી ભરેલું હોય અને એ રીતે કર્મમાત્ર સેવા બની રહે. સેવા શબ્દને નવો અર્થ મળતા તે વ્યાપક બન્યો. સેવામાં નિસ્વાર્થપણું, સમર્પણભાવ તથા સત્યશિવસુંદરતાથી કર્મને શણગારવાની ધગશ હોય. આથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું કે જીવન સેવાને સારુ છે, ભોગને સારુ નથી.

સેવામાંથી યજ્ઞ :—આવી સેવા પણ કંજરાનું સાધન બને તો અરુચિ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેના સાચા અર્થમાં તો તે નમ્રતાનું પ્રતીક છે. નિરભિમાન થવાનું, સમાજની સેવા કરતાં શૂન્ય થવાનું સહજ સાધન છે. તેમા નિર્મળતા હોય અને સાથે આત્માનુ પૂરું પ્રગટીકરણ પણ હોય. કલામા પણ આત્માનાં જ અભિવ્યક્તિ હોય છે તેથી સેવા અને કલાનું મૂળ આત્માની અભિવ્યક્તિ હોવાથી તેમા બહુ સામ્ય છે. આ દષ્ટિએ પણ ગાંધીજીનું કથન સાચું પડે છે કે કલામા સેવા શણગાર પૂરવાના હોય. સેવામા સમર્પણભાવ હોય અને તેથી તે યજ્ઞની નજીક પહોંચી જાય છે.

સેવાનો આવો વિશાળ ખ્યાલ યજ્ઞ શબ્દના અર્થની ઝાંખી કરાવે છે. સમર્પણભાવથી કરેલું સેવાકાર્ય માત્ર યજ્ઞ છે. યજ્ઞમા જેમ ત્યાગ હોય, સમર્પણભાવ હોય, સમાજ અર્થે કરેલું તપ હોય તેમ યજ્ઞકાર્યમા સમર્પણ, ત્યાગ અને તપ હોવા જોઈએ. આ યજ્ઞ કર્મ એટલે હોમાદિ યજ્ઞ પણ સમાજની ધારણ પોષણ અને ઉન્નતિ ખાતર કરેલું સમર્પણકાર્ય.

ઉપવાસ અને તેનો અર્થ :—સતતયજ્ઞના બે ઉત્તમ સાધનો ઉપવાસ અને પ્રાર્થના છે. કર્મમાત્રને શુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક કરનાર પ્રાર્થના છે. શ્વાસે શ્વાસે રામનામ લેવાની ઝંખના કરનાર અને તે અર્થે મથનાર ગાંધીજીને પ્રાર્થના હરઘડીની આવશ્યકતા થઈ પડી. એમના જીવનમાં પ્રાર્થના કે રામનામ અનેક રીતે પ્રત્યક્ષ કર્મમા ઉપયોગી થઈ પડ્યાં. હિંદુ મુસ્લિમ ઝઘડાના પ્રશ્નમાં એકતા અને મેળ સાધવાના પ્રયાસ પ્રાર્થના બની અને એકતાની ઝંખના જ જપ બની રહે; બિમારની સેવા અને આરોગ્યની આરાધના પણ પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ બને; કે પછી કર્મમાત્ર રામનામના અનુસંધાન થાય એ સતત પ્રાર્થનાનો જ પ્રકાર બની શકે. ટૂંકમાં પ્રત્યક્ષ અનાસક્ત સેવાકાર્ય માત્ર ભગવાનના તત્ક્ષણ જરૂરી ગુણની સાથે અનુસંધાન કરી કરતાં તે કાર્ય પ્રાર્થનારૂપ બની જાય. આવી પ્રાર્થના જીવનની આવશ્યકતા બની જવી જોઈએ. જીવનના કર્મમાત્રમાં આવી ટેવ રૂઢ બને તે માટે પ્રાર્થનાનો અમુક સમય નિશ્ચિત કરવામાં આવે અને એ સમય સેવકને માટે અતિ આવશ્યક બની રહે. સેવકની પ્રાર્થનામાં નમ્રતા હોય, ઈશ્વરમાં તન્મય થઈ જવાની વૃત્તિ હોય તેથી તેને માટે ગાંધીજીએ સાધક જેવો મોટો શબ્દ છોડી 'સેવક' શબ્દ વાપર્યો. 'સેવક'માં સાધનાના ભાવ સાથે સેવાનો ભાવ પણ છે જ અને તેની સાથે તેમાં તેમણે નમ્રતાનો સમાવેશ કરી દીધો.

ઉપવાસની આવશ્યકતા :—પ્રાર્થનાની જેમ ઉપવાસ પણ ગાંધીજીને માટે એક આધ્યાત્મિક આવશ્યકતા થઈ પડી. ઉપવાસ એટલે ઈશ્વરની હાજરીમા સતત રહેવું એવો આધ્યાત્મિક અર્થ કરીને સ્થૂળ ઉપવાસનુ મહાત્મ્ય પણ વધાર્યું શારીરિક કે માનસિક શક્તિના શુદ્ધિ વૃદ્ધિ અને ઊર્ધ્વીકરણ માટે ઉપવાસ સહજ સરળ સાધન છે એમ એમને જણાયું અને તેથી ઉપવાસ એમને મન એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા થઈ પડી. આથી સમાજ સાથેની તન્મયતાને કારણે અને સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાદિ મેલનિવારણ માટે પણ કેટલીક વાર ઉપવાસ આવશ્યક થઈ પડ્યો. કેટલીક વાર તે રાજકીય કારણો માટે પણ, ઉપયોગી થયો એ હરિજન ઉપવાસને તેમણે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ઉપવાસ તરીકે ગણાવ્યા છે, કારણ તેમા હિંદુ ધર્મની શુદ્ધિનો પ્રશ્ન હતો. એવા ઉપવાસની ખૂબી એ છે કે તે આત્માની માગ બને તો જ તે સહજ બને. બહારથી બાહ્યાચારથી લાદેલા સેવા કે યજ્ઞાદિ કૃત્રિમ બને છે અને તેથી જ ઘણી વાર તે હાંસીને પાત્ર બને છે. જીવનના ઊર્ધ્વીકરણનો સર્વાંગી પ્રયાસ હોય ત્યાં સેવા, પ્રાર્થના યજ્ઞાદિ સાધના આવશ્યક થઈ પડે છે અને ત્યાં તે દીપી પણ ઊઠે છે.

આશ્રમી પ્રયોગભૂમિ :—ગાંધીજીએ કર્મ યજ્ઞ, સેવાદિમા બારોબાર તપશ્ચર્યા સાથે પ્રયોગ શીલતા ભરી દીધી. એનો વ્યક્તિગત પ્રયોગ ગમે ત્યાં થઈ શકે પણ સાંપ્રદાયિક પ્રયોગ પણ તેમના જેવા સમાજસેવકે કર્યા જ રહ્યો. સામુદાયિક પ્રયોગની આવશ્યકતામાંથી જ

ગાંધીજીના ફિનિક્સ, ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ, કોચરબ આશ્રમ, સત્યાગ્રહઆશ્રમ વગેરે આશ્રમપ્રયોગો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ થયા. આ બધાના નમૂનારૂપ સત્યાગ્રહ આશ્રમ ગણાવી શકાય કારણ તેના નામકરણમાં જ આ બધાય આશ્રમો આધ્યાત્મિક ધોરણે સત્યના પ્રયોગો કરવા માટે જ હતા. ગાંધીજીનો આશય પોતાના આશ્રમોમાં પ્રયોગો કરી સમાજ આગળ એનો નીચોડ મૂકવાનો હતો. એ માટે આશ્રમી જીવનમાં ઉદ્યોગ, પ્રાર્થના, સ્વાશ્રય દાખલ કરવામાં આવ્યાં. આવા પ્રયોગથી ગાંધીજીએ હિન્દુધર્મની આશ્રમપ્રથાને નવા જ ધોરણે [illegible] કરી. મુક્તિને માટે મથનાર આશ્રમવાસીઓ ગાડીકૂચમાં [illegible] સૈનિકો [illegible] આગળ જતાં આશ્રમ તપોભૂમિ જ નહિ પણ [illegible] અને પ્રયોગભૂમિ બની રહેતાં તેની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ. એમાં સત્યાગ્રહી પદ્ધતિનું અનુસંધાન થયું અને સત્યાગ્રહી જીવન [illegible] માટે [illegible] કોઈ [illegible] ભાવના, સેનાની તાલીમ, એકતાનો [illegible] દેશાન્તરના એકતા થઈ. લોકોમાં આત્મભાન અને તે બધાના મૂળમાં સત્યનો આગ્રહ [illegible] આશ્રમ કેન્દ્ર બન્યા [illegible] આશ્રમ પ્રથાને સજીવન કરી તેમાં જમાનાને આવશ્યક એવા આવશ્યક ફેરફારો કર્યા, તેને નવો આકાર આપ્યો અને તેને પોતાની સત્યાગ્રહી જીવનપદ્ધતિને કમી [illegible] પ્રયોગસ્થાન બનાવ્યો.

[illegible] નવો અર્થ —ગાંધીજીની આ પ્રકારની [illegible] રાજકારણમાં [illegible] રીતે વ્યક્ત થઈ અને તેમને હાથ કોંગ્રેસ [illegible] રાષ્ટ્રીય સેવ[illegible] ત્યારે [illegible] રાષ્ટ્ર [illegible] સત્ય અને અહિંસાનું પાલન વગેરે દાખલ કરીને રાષ્ટ્ર[illegible] કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ [illegible] અમદાવાદના મજૂરોને શીખ[illegible] અને તેમને સાચું મહાજન [illegible] મજૂરોને [illegible] કે તમને મહાજન [illegible] સજ્જન [illegible] છે અને મહાજન [illegible] અંદરોઅંદર અને સમાજમાં પેદા કરવાનો [illegible] મહાજનમાં [illegible] મજૂરોને [illegible] રીતે ભારતની જનતાને કોંગ્રેસનું [illegible] ગાંધીજીનો [illegible] આવો વ્યાપક હતો [illegible] મુખ્ય [illegible] હતો.

બાપુના એકાંત [illegible] અને તેનો પૂર્ણ આમ [illegible] સામાન્ય નજરે [illegible] નીરસતા કે કઠોરતા લાગે [illegible] શરીરશ્રમ [illegible] વધારે પડતા લાગે [illegible] વિચાર [illegible] કે [illegible] તર્ક કે [illegible] સાચું [illegible]!

બાપુ [illegible] એમ [illegible] કહી શકે [illegible] જરૂરી [illegible] કે બીજાની સામે વિચાર કે આચાર મૂકતાં [illegible] પોતાના જીવનમાં [illegible] હોય.

આપણે [illegible] કરીએ છીએ [illegible] ગાંધીજીના જીવનને [illegible] એમ [illegible] છીએ જ [illegible] કે [illegible] આપણું [illegible] નથી. [illegible] નીરસતા કે કઠોરતા આવતી હોય તો આપણે આપણી જાતને તટસ્થતાથી પૂછીએ કે શું આપણે ગાંધીજી જેવા રસિક છીએ ખરા? આપણું જીવન કંઈ કે ગાંધીજી જેવું રસમય છે ખરું? અને જે [illegible] આચરણની [illegible] અને પ્રેમની ગાંધીજીમાં હતી [illegible] આપણામાં છે ખરી? [illegible] તટસ્થતાથી આપણે પોતે આપણો [illegible] કરીશું તો [illegible] આમ કેમ? મૂળે [illegible] એવી છે કે, ગાંધીજીના એકાદશ [illegible] જીવનના સત્યો તો ખરા જ પણ જીવનના સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ માટેના નિયમો છે. એ સૌના સાચા પાલનથી કેવું જીવનસૌન્દર્ય પ્રગટ થાય એ કંઈ તર્ક કે કલ્પનાનો વિષય નથી [illegible] પ્રતીતિ છે. કેમ કે ગાંધીજીનું જીવન આપણી સમક્ષ પ્રગટ છે. અપરિગ્રહી અને [illegible] હોવા છતાં બાપુનું જીવન કેવું સમૃદ્ધ હતું! જગતની કઈ સમૃદ્ધિ એની તુલનામાં મૂકી શકાય એમ છે?

અને [illegible] હોવા છતાં શું એમના જેટલો પ્રેમ [illegible] આપણામાંથી કોઈ પણ મેળવી શક્યું છે? અને એમના [illegible] એમના [illegible] અને [illegible] ઊલટા વધ્યા નથી? ગાંધીજીએ જે કંઈ [illegible] આપણે [illegible] મહાપુરુષોની [illegible] તે પ્રાપ્તિમાં [illegible] ગાંધીજીના વિચારો અને આદર્શોને એમના જીવન [illegible] એમાં રહેલું સત્ય [illegible] જ પ્રગટ થઈ જાય.

—મ.

[૧૧૦]
યોગી વિશ્વને બાજુપર રાખી પરમેશ્વરને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
એટલા માટે એ સધાતો જ નથી.
બલ્કે, તત્ત્વવિચારોના નાના સંદેહો પેદા થઈ જાય છે.
જ્ઞાનદેવ કહે છે—
મેં એનાથી ઊલટી પ્રક્રિયા દ્વારા વિશ્વ સહિત જ ઈશ્વરને જોઈ લીધા છે.
એટલા માટે અનંત રૂપમાં અને અનંત વેશમાં મને એના દર્શન થયાં.
અને હમેશાં થતાં રહે છે.
પરંતુ એટલુ હોવા છતાં, દર્શનની ખૂબી એ છે કે વિઠ્ઠલ મૂર્તિરૂપી ઉપાસના સંકેતનો માત્ર લોપ નથી થયો.

[૧૧૧]
ઈશ્વરનું રૂપ હવે મારા જ રૂપમાં સમાઈ ગયું છે.
એટલે દર્શન પણ કુંઠિત થઈ ગયુ છે.
કેવળ એક ભાવ બાકી રહ્યો. અને દેહ પણ એમાં વિલીન થઈ ગયો.
અહીં દેહ નથી, ત્યાં દેવ નથી.
એવી છે આ દશા.
પ્રલયકાળની વેળાએ જ્યારે બધું જલમય થઈ જાય છે.
નથી ઉદ્‌ગમ રહેતો, ન પ્રવાહ ન તો સંગમ,
બરાબર એવી જ રીતે, હવે ન તો કંઈ જોવા જેવું છે
ન કહેવા જેવું,
ન કરવા જેવું જ!
પરંતુ એના અર્થ એ નથી કે કંઈ છે જ નહીં.
આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે, જ્ઞેય કશું નહીં.
એના પરિમલથી આ આખી સૃષ્ટિ સુરભિત થઈ ગઈ છે.
એની કાંતિથી આખું જગત રમણીય થઈ ગયું છે.
કમલનયનની એ કાંતિ, સંપૂર્ણ, મારી આંખોમાં સમાઈ ગઈ છે.
પાણીમાં પાણી મળી જવાની ઉપમા ઉપનિષદોએ આપી છે.
પરંતુ મારી સ્થિતિ
આકાશમાં આકાશ મળી જાય તેવી થઈ છે.
આખી સૃષ્ટિ બ્રહ્માનંદથી વ્યાપ્ત થઈજવાને કારણે પ્રપંચને રહેવાને માટે જગ્યા જ નથી રહી.
મધુથી ઓતપ્રોત એવા વેદ,
પરંતુ એમને પણ એના માધુર્યનું વર્ણન કરવામાં હાર કબૂલીને
અને 'નેતિ' 'નેતિ' કહીને
ચૂપ બેસવાનો વારો આવે.'
કેમકે, એ રૂપ એવું નથી કે બોલીને બતાવી શકાય.
હા, પરંતુ હસ્તગત તો થઈ ચૂક્યું છે.
અને એટલું થવા છતાં યે—
મારી વાત પૂરી નથી થતી,
બીજી શોધ ચાલુ જ છે.
વિઠ્ઠલના મેળાપનો ચમત્કાર જ એ છે, કે લબ્ધ છતાં ય શોધ ચાલુ જ રહેશે.
આજ સુધી હૃદયમાં આત્મરૂપેણ, ઈશ્વરને જોતો હતો.
પરંતુ નિવૃત્તિનાથના ઉપદેશનો ચમત્કાર જુઓ,
એ શરીરનું અંગ અંગ થઈ ગયા છે.
એનું ન નામ, ન રૂપ,
પરંતુ આજે એણે બધાં નામ અને બધાં રૂપો ધારણ કરી લીધાં છે.
અને રોજ નવાં નવાં ધારણ કરે જ છે.
આદિ એ જ,
અંતમાં એ જ છે,
અને મધ્યમાં ઘન એ જ ભર્યો છે.

[૧૧૨]

લાખનુ મૂલ ચૂકવીને જગતથી નોખી અણમોલ
ચીજ મેળવી છે
પરંતુ માલિકી એક પળની યે નથી
બીજી ક્ષણે માલિકી ઇચ્છી તો ફરી લાખ દેવા પડશે
દરેક ક્ષણે નવા નવા લાખ
અને પ્રત્યેક ક્ષણે માલિકીનો નવો નવો હક

[૧૧૩]

જ્ઞાનયોગીનુ નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ–
પુષ્પવૃક્ષનુ બીજ છે
ધ્યાન યોગીના સગુણ નિરાકાર પરમેશ્વર–
પુષ્પવૃક્ષની કળિકા,
અમારા ભક્તોના સગુણ સાકાર વિશ્વવ્યાપક વિષ્ણુ
વિકસેલુ ફૂલ છે

[૧૧૪]

ઈશ્વર સ્વરૂપની અનુભૂતિની સાથે આ આખુ
જગતબિબ જાણે કોળિયો થઈ ગયુ
એનાથી મતલબ?
એવુ શુ થયુ કે જાણે કઈ દેખાતુ જ નથી?
અથવા કઈ બીજુ જ દેખાવા લાગ્યુ?
એની એવી કોઈ ઓળખાણ નથી જે બતાવી શકે
જગત અર્થાત્ પોતાનુ રૂપ જોવાનો અરીસો જ છે
જેવા આપણે તેવુ જગત
અરૂપે અરીસામા જોયુ
અર્થાત્ જગતની દશ્યતા લુપ્ત થઈ
દશ્ય અને દ્રષ્ટાને જુદા કરીને
કેવળ દર્શન જ બાકી રહ્યુ
એ તો જ્યા ત્યા છે જ
એનો ઉદય નથી, અસ્ત નથી,
સમાધિ અને ઉત્થાન આદિ અવસ્થા નથી
થોડી વાર સ્ફૂર્તિ,
થોડી વાર ક્ષીણતા
એવી રીતનુ દ્વૈત નથી
જગતમા અસખ્ય જીવો બન્યા જ નથી!
એક જ અવિકલ છે

અને એ સુખસામ્યનો અનુભવ અખડ કરાવી
રહ્યો છે

[૧૧૫]

કોટિ કોટિ જન્મ જે સાધનાનુ આચરણ થયુ,
આ દેહમા તે ચરિતાર્થ થઈ, સપન્ન થઈ
કારણ, સાધનાની તલવાર ચલાવવા માટે સામે
પ્રપચ બાકી જ રહ્યો નથી
નિરતર ધ્યાનપૂર્વક કરવામા આવેલી અવિચ્છિન્ન
ઉપાસના કરવાનો આ લાભ મને મળ્યો છે.
એ ન પૂછો કે એ ચરણોની પ્રાપ્તિ કયા ઉપાયોથી
થઈ
કયો ઉપાય ન કર્યો એ પૂછો
હવે ચિંતન કેવી રીતે કરુ?
ચિતન કરવાની મતલબ છે, કઈક છોડવુ પડે છે
એવો તો હવે કશો સભવ જ નથી
કેમકે એ બધુ ઈશ્વર સ્વરૂપ થઈને ચિત્તમા અકિત
થઈ ગયુ છે
જાણે ચિત્ત એને ગળી ગયુ છે
દેહ ફેકીને હુ એનુ આલિગન કરી ચૂકી છુ
અને એ પરમ સમર્થ સારામા સમાઈ ગયા છે

૧૬ નીલવર્ણ સાક્ષાત્કાર

[૧૧૬]

એ આનદનિધિ, આનદસાગર,
આજ પરિપૂર્ણરૂપે મારા વશમા આવી ગયો છે
એટલે હુ એની તરફ જાઉ તે પહેલા
એ સામે તરફ આવીને મને બોલાવી રહ્યો છે
મારે માટે વાસ્તવમા આજે દિવાળી છે
પ્રેમની કેવી નવીનતા
કે પ્રપચનો રગ જ જેને કદી લાગ્યો નથી
અને પ્રપચની બહાર જેનો સચાર રહ્યો
એ આજે મારા ઘરે આવ્યો છે
ઘરે આવીને આખુ ઘર એણે ધોઈ લીધુ છે,
અને તોપણ કેમકે, જરા તૃપ્તી ન થઈ
મારા હૃદયને અતર બાહ્ય એણે ભરી દીધુ છે

શાક મારકેટમાં રીંગણાંના ગાડાં ને ગાડાં ઠલવાયાં હતાં. વળી લગનગાળાને અંગે ઘરાકી પણ સારી હતી. વરો કરનારો એક સાથે બે-ત્રણ મણ રીંગણાં જોખાવી જતો જ્યારે બીજાં શાકભાજી પ્રમાણમાં ઓછા જ જથ્થામાં હોવાને કારણે છૂટક ખરીદનારા જ રતલ બે રતલ લઈ જતા. આથી રીંગણાંને થયું કે સમૂહભોગ્યતાનું તત્ત્વ મારામાં જ છે, આ બધાં શાકો તો વ્યક્તિવાદી છે! પોતાનો એ વિચાર એણે છુપાવ્યો પણ નહીં, આસપાસ નાના જથ્થામા પડેલાં શાકભાજીને અતિશય ગર્વથી તેણે કહ્યું પણ ખરું! બીજાં શાકભાજીને જરા ખોટું તો લાગ્યુ પણ કરે શું? પણ કારેલું સ્વભાવે કડવું રહ્યું તેણે કહ્યું; 'આજે તું ટનબંધ જથ્થામાં અહીં આવી પડયું અને લોકો મણબંધ ઉપાડી જાય છે એટલે તને ગર્વ થયો કે, સમૂહભોગ્યતાનું તત્ત્વ મારામા જ છે! ભાઈ વાહ! તું તો મૂરખ છે. લોકો સગવડિયા છે. એક સાથે પાંચસો માણસ જમાડવાના હોય ત્યારે પૂરતા જથ્થામા ને સસ્તા ભાવે મળે તે જ શાક લોકો ખરીદે એમાં નવાઈ શી? તેમા તને ગર્વ થઈ ગયો કે હું સમૂહભોગ્ય છું! ઠીક ભાઈ, મારી વાત કરું તો, તારા મત પ્રમાણે વધારેમા વધારે વ્યક્તિવાદી હું ગણાઉં! કોઈ દિવસ કોઈ વરાવાળાએ સમૂહ ભોજન માટે કારેલા કર્યાં હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. કારણ કે, હું કાંઈ એમ રેઢું પડયું નથી કે લોકોને ખુશ કરવા ઢગલે ઢગલા ઉભરાઈ પડું! પણ તું સમૂહની વાત કરે છે ત્યારે તને લગીર પૂછું કે, બધા ભેળા બેસી ખાય છે ખરા પણ જમે છે તો વ્યક્તિગત ને? આસ્વાદ તો વ્યક્તિગત લે છે ને! અને શું પોતાના પાંચ કુટુમ્બીજનો સાથે રીંગણું ખાનારાને રીંગણું કડવું લાગે છે? ને સમૂહમાં ખાનારને 'મીઠું મધ' લાગે છે? ના રે, ના. એ તો જેવું લાગતું હોય તેવું લાગે. અને તું સમૂહને જોઈને ફાટી પડે છે ત્યારે તને કહું કે રસોડામાં બેસી ખાનારો તારો સ્વાદ સ્વીકારે છે, અને જમણમાં તારું મુખ્ય સ્થાન પણ કબૂલે છે અને તે પ્રમાણે તારું ગૌરવ પણ કરે છે. પણ તું જરા પાંચસો માણસની પંગતમાં પીરસાજે પછી ખબર પડશે કે તારું સ્થાન કેવું છે! તને તો બાજની કોર પર રાખશે, અને ગૌરવ તો મિષ્ટાન્નનું જ કરશે અને આસ્વાદ પણ તેનો જ કરશે. એનાથી મોઢું આડું ફરી ત્યારે જ તારી તરફ નજર કરશે તે ય થોડાં, બાકી તો પીરસાયેલ ભાગનો અમુક ભાગ એંઠમાં જ જશે. આવી સમૂહભોગ્યતા અમારામાં નથી તેથી અમારે લાજી મરવાનું નથી, પણ ઈશ્વરનો આભાર જ માનવાનો છે!'

'આ તો પેલા શિયાળને દ્રાક્ષ ખાટી લાગી એના જેવી વાત છે! બાઈ ને કોઈ હાથ અડાડતું નથી, એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન સૂઝ્યું!'

'વારુ ભાઈ એમ હોય તો એમ. તું તો સમૂહભોગ્ય થઈ વાડી શેરી ને કચરાપેટીમાં જઈ ને પડ, પડવું હોય તો, અમે એવી સમૂહભોગ્યતાની જરા યે ઈર્ષા ન કરીએ.' કહીને કારેલું ચૂપ રહ્યું. રીંગણું હજી કંઈક કહેવા જતું હતું ત્યાં તો કાછિયાએ ધડ દઈને કાંટાના છાબડામાં નાખ્યું એટલે એ શું બોલે!

☆

શહેરમાં પાણીની સવલત કરવા, ઘરે ઘરે નળ પહોંચાડવા સુધરાઈએ શહેર બહારની નદીમાં કૂવા ગળાવી. વોટર સ્ટેશન નાખવાનું નક્કી કર્યું. એ નદી પવિત્ર ગણાતી. બધી જ નદીઓ આપણે ત્યાં તો લોકમાતારૂપે જોવાય છે અને માતા જેટલી જ પવિત્ર ગણાય છે પણ કેટલીક નદીઓ વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે. તેવું આ નદી વિશે હતું. એ નદીનો એક ઓવારો તિર્થ તરીકે અત્યંત ખ્યાતિ પામેલો અને ત્યા વાર તહેવારે, હજારો લોકો સમૂહસ્નાન કરે. જ્યારે એ તિર્થના પાણીને ખબર પડી કે અમારી આગળનો પ્રવાહ તો ઘરઘરમાં વહેંચાઈ જશે, વ્યક્તિગત થઈ જશે ત્યારે આગળ કૂવા તરફ વહી જતા પ્રવાહને કહ્યું 'કેવું આમ નાહક રૂંધાઈ મરે છે. અહીં, અમારા ભેગા અમારામાં જ રહે, જો અહીં હજારો લોકો એક સાથે સ્નાન કરે છે અને અમને અત્યંત પવિત્ર માનીને વંદે છે, માથે ચડાવે છે, આગળ જઈ ને તું તારું ગૌરવ શા માટે નષ્ટ કરે છે?'

'અરે, તિર્થમાં રહેનાર તો અત્યંત ઉદાર હોય! તમારામાં આવો સંકુચિત ભાવ કયાંથી આવ્યો? શું આપણે કંઈ જુદા છીએ? ના એક જ. લોકોને શુદ્ધિ માટે, પવિત્રતા માટે આપણો જ્યાં ખપ પડે ત્યાં જઈ લઈ જાય! પછી સમૂહમાં લાભ લે કે વ્યક્તિગત, આપણને એની સાથે શું? સમૂહમાં સ્નાન કરનારા પણ વ્યક્તિ-

ગન જ ડૂસકા ભરે છે' શું તમે પરબ કરનારા પેઠે એક હારમા ઊભા રહી એકબીજાના કાન ઝાલી એક સાથે ડૂબકી મારો છો? નહી જ એમ રેણુ જોઈને અભિમાન પડીએ હું તો સૌથી આગળ જઈશ અને વૉટરવર્કસના કૂવો માર્ગમા આવતો હશે તો ત્યા પણ જઈશ અને ત્યાથી નગરપાલિકા થઈ કોઈ હરિજનના ઘરે જવાનુ હોય તો તેને ઘરે પણ જઈશ અને લોકો મને ભાવે ન ચાવે કે ન ચાખે—મારે એની સાથે કશી નિસ્બત નથી!'

'તે જાતે આટલુ નળ વિના જ હરિજનને ત્યા, તને કોણ રોકે છે' આપણને એમ કે લાવ તારા હિતની બે વાત કહીએ, ત્યા વળી તને ગુમાન આવ્યુ તો જા તારે, જ્યા જવુ હોય ત્યા! નળમાથી ખાળમા ય જજે ત્યા તારો ઉદ્ધાર થશે '

કોઈના સારા કામમા ઉપયોગમા આવ્યા એટલે જીવતર સાર્થક થયુ એની આગળ પાછળ કશુ નથી અને હોય તો ભ્રમણાઓ છે ' કહીને પ્રવાહ તો આગળ નીકળી ગયો

તિર્થનુ પાણી પોતાના પટમા ડૂબકી દેતા લોકોને જોઈને મનકાશુ અને આગળ જતા પ્રવાહને ઉપેક્ષાની નજરે જોઈ રહ્યુ

☆

એક મોટા ઘરમા એક ખૂબ મોટી કીમતી શેતરંજી હતી એક સાથે હજાર માણસ બેસી શકે એવડી મોટી. તે જ્યારે ઘરમા પ્રસંગ આવે અને ઘણા માણસો આવવાના હોય ત્યારે ઘરના વિશાળ હૉલમા પાથરવામા આવે બાકી પ્રસંગ પત્યે એને સરખી વાળીને એક ઓરડામા મૂકી દેવાય. આવે એ ઓરડામા બેચાર નાની શેતરંજી પણ પડી હતી એક વાર મોટી શેતરંજીએ તેની તરફ તુચ્છભાવે જોઈને કહ્યુ 'જોઈ તમારી દશા? તમને કેવી ગોચો વળીને નાખી છે તે? મને તો અહા, કેવી સરસ ગોઠવીને ગડી વાળીને કેટલી કાળજીથી રાખી છે! મારી પેઠે તમે ય હજાર માણસના ઉપયોગમા આવતી હોત તો, તમારુ યે મારી જેમ જ ગૌરવ થાત' ટૂંકી થઈને હવે ભોગવો આવી અવદશા '

'બહેન આવુ કા કહો? આપણે બધી જ સરખી છીએ અમારુ તો હરઘડી કામ પડે ઘરમા બેપાંચ બહારના માણસ આવે કે ઝટ અમે કામમા આવીએ અને કામ પતે કે અમને અહી મૂકી જાય વળી એમ કરતા કોઈ કંટાળો પણ નહી ' છતા અમે તારુ મહત્ત્વ ઓછુ છે એમ નથી કહેતી, સમૂહ નાનો હોય અને મોટો પણ હોય પાંચના સમૂહ માટે અમે ખપમા આવીએ, હજારના સમૂહ માટે તુ એમા ભેદ શો છે? પણ સાચુ કહુ? તારા માન પાન થાય છે એ તો ખરુ, પણ તને ઉપયોગમા લેવાની હોય છે ત્યારે ઘરના નોકરો કંટાળે છે, ડરે પણ છે એક તો તને પાથરવી બહુ પડે, અને પાથરવી યે સહેલી નહી, વળી તને બહાર કાઢે એ ને નોકરોને દસ વાર સાંભળવુ પડે કે અલ્યા જરા બરાબર પાથરજો અને પાથરે તોયે, કોઈ બેસનારે બગાડી હોય તોયે, નોકરોને જવાબ આપવો પડે નોકરોને અમારી એવી કશી ચિંતા કે બીક નહી છતા આપણુ સૌનુ અલગ-અલગ છતા યોગ્ય સ્થાન નિશ્ચિત છે એમા નાનામોટાનો સવાલ જ નથી!'

એ તો બધી મનને મનાવવાની વાત' બેન બોલી પડી તે કહે કે જમીન માપુ છુ ' એના જેવી આ વાત છે!'

'કુ બેન એમ તો એમ તારુ મન રાજી રાખ બસ?' નાની શેતરંજીએ નમતુ જોખ્યુ અને વાત ત્યા જ અટકી

આ વાતને વર્ષો વહી ગયા પેલી મોટી શેતરંજી ઠેકઠેકાણેથી ફાટી ગઈ હવે તે મોટા સમૂહના ઉપયોગ માટે પાથરવા નકામી થઈ ગઈ હતી ઘરમાલિકે વિચાર્યુ કે આમ તો પડી પડી તે સાવ નકામી થઈ જશે તેણે હોશિયાર દરજીને બોલાવી એના યોગ્ય માપના ટુકડા કરાવ્યા અને ફાટેલો ભાગ કાઢી નાખ્યો દરેક કટકાની ધારે બીજા સરસ કપડાની ઓટણી અને નાની શેતરંજી તથા આસનિયા તૈયાર કરાવ્યા અને તેને રોજના ઉપયોગમા કામમા લેવા લાગ્યા પેલી નાની શેતરંજી તો પોતાનુ જીવન સમાપ્ત કરી ચૂકી હતી એટલે આગલી વાત સંભારીને વર્તમાન હાલતમાથી બોધ લેવાની શિખામણ દેવા હાજર ન હતી

☆

અત્યંત નાની ઉંમરે જાહેરજીવનમા પડ્યા ત્યારથી ધીરે ધીરે કુટુંબ પર એમનો પ્રભાવ થઈ ગયો. એમ તો તે હજારોની મેદનીને મંત્રમુગ્ધ કરતી કલાકો સુધી તેઓ એકધારુ બોલી શકતા. એક સારા વક્તા અને સારા સામાજિક કાર્યકર તરીકે તેઓ જાણીતા થયા હતા સન્માનિત અને દૂરંદેશી ગૃહસ્થ તરીકે પ્રખ્યાતિને કારણે નજીકના સગાંઓ નાની મોટી બાબતોમા એમની સલાહ લેવા આવતા પણ જ્યારથી તેમનુ જાહેરજીવન વિસ્તર્યુ ત્યારથી તેમને એવો લાભ મળતો ધીરે ધીરે ઓછો થતા છેવટ સાવ બંધ પડી ગયા. એમ થતા કોઈ ફરિયાદ કરતુ તો

અચરતલાલને થતું કે હું કંઈ આવી નાની નાની બાબતોમાં પડવા નવરો છું! મારે માથે મોટાં મોટાં કામો પડ્યાં છે, જે શક્તિ હજાર માણસના ખપમાં આવે તે એકલડોકલ માટે ખર્ચવી એ તે કંઈ સારું કહેવાય!

જાહેરજીવનને કારણે ખુદ એમના પોતાના કુટુમ્બનો સતત સંપર્ક પણ ઓછો થઈ ગયો. આજે અહીં હોય તો વળી કાલે કોઈ દૂરના શહેરમાં જવાનું હોય અને એક પ્રવાસમાં, એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાના ન્યાયે બીજાં કેટલાં ય કામો પતાવવાનાં રાખતા. તે વિશે કુટુમ્બીઓ કદી ફરિયાદ કરતાં તો કહેતા કે મેં તો મારું જીવન સમૂહ માટે આપી દીધું છે. એટલે આમ બનવું સહજ છે. અને તે તમારે સહી લેવાનું છે. તે સિવાય છૂટકો નથી.

પણ જ્યારે તેઓ માંદા પડતા ત્યારે એ જ કુટુમ્બીઓની સેવા અને સહવાસ ઇચ્છતા. અને જાહેરજીવન અંગે લોકો આવજા કરતા, પૂછપૂછ કર્યા કરતા ત્યારે એમને ત્રાસ ઊપજતો અને અભાવ થતો.

ક્યારેક થાકી જતા, ક્યાંક આરામ ગાળવા ચાલ્યા જતા ત્યાં પણ તેમની જાહેર કારકીર્દિને કારણે લોકો એમને કોઈ ને કોઈ કામમાં ખેંચતા કે આરામનો સમય બીજી રીતે પડાવી લેતા.

એમ કરતાં કરતાં તેઓ નિવૃત્ત થયા. એમના વિચારો નવા યુગને મુકાબલે મોળા નીવડ્યા અને તેઓએ જાહેરજીવનમાંથી સંન્યાસ લીધો. જે લોકોનાં ટોળાં તેમને એક વાર આનંદ અને ઉત્સાહ આપતાં હતાં. તેનો હવે તેમને અભાવ સાલતો હતો અને ત્યારે તેમને પોતાના આપ્તજનો, સાચા મિત્રો અને કુટુમ્બીજનો જ ઢળતી વયે આશ્વાસનરૂપ, ટેકારૂપ થઈ પડ્યા. તેમને કારણે જ જિંદગીનો નિવૃત્તિકાળ તેમને સહ્ય બન્યો.

રજનીનો પ્રશ્ન

જાહેરજીવનમાં પડેલા એક ભાઈ પોતાના નાના બાળક રજનીને કોઈ કોઈ વાર જાહેર કાર્યક્રમમાં સાથે લઈ જતા. રજની એ જોઈને ખુશ થતો અને આશ્ચર્ય પણ પામતો કે, મારા પિતાને લોકો કેટલું બધું માન આપે છે! હજારો લોકો એમને સાંભળવા ભેગા થાય છે, એમને તાળીઓથી વધાવી લે છે. ફૂલહાર પહેરાવે છે અને અભિનંદન પણ છે. વળી ક્યાંય જાય છે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ એમને કેવો સરસ આવકાર આપે છે, કેવા હસીને અને નમીને વાતો કરે છે! બીજાઓને તો આવું કશું માન મળતું નથી. પણ બહાર એમનું આટલું બધું સન્માન થતું હોવા છતાં ઘરમાં તો બીજા માણસો સાથે કુટુમ્બીઓ જેમ વર્તે છે તેમ, અમે વર્તીએ છીએ, એમને મળવા આવનારો રજા લઈને, વિવેક કરીને એમને મળે છે, પણ મને તો જ્યારે મન થાય ત્યારે, કામમાં ગૂંથાયેલા હોય તો પણ સીધો જ તેમની પાસે પહોંચી જાઉં અને કામ રોકીને પૂછું પણ ખરો. અને એમાં કશું ખોટું હોય એવું પણ મને કોઈએ કહ્યું નથી. ત્યારે, શું અમે એમનું પૂરું સન્માન કરતા નથી? એના મનમાં ઘોળાતા વિચારો એણે છેવટે પોતાની માને કહી જ દીધા.

'રજની, આપણને તારા પિતા પ્રત્યે ઓછો સ્નેહ કે ઓછું માન છે એવું નથી. તારી ચોપડી તું કેવી સાહજિકતાથી લઈ લે છે, તે માટે તું કોઈને પૂછવા જાય છે ખરો, કે વિવેક કરે છે ખરો? પણ બીજાની ચોપડી હાથમાં લેવી હોય તો, તેને પૂછવું પડે, આપે તો આભાર પણ માનવો પડે, એવું છે તારા પિતા વિશે આપણું. એમાં ઓછા સ્નેહનો પ્રશ્ન જ નથી. આપણે પણ જો તારા પિતાના દરેક બોલે તાલી પાડીએ, ઘરમાં આવે ત્યારે હાર પહેરાવીએ તો તો ઊલટું તેમને ખોટું લાગે, કેમકે, એ અવિવેક ગણાય. જ્યાં હૃદયની એકતા છે ત્યાં બાહ્યવિવેક ગૌણ થઈ જાય છે. અને લોકો તો આજે સત્કારે અને કાલે મતફેર થાય તો ભૂંડિયો પણ બોલાવે. આપણે એમ ન કરીએ, મતફેર થાય તો એકબીજાને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ અને એમની સાથેનું આપણું વર્તન તો, અગાઉ જેવું જ રહે. બાકી તો તું મોટો થઈશ ત્યારે બધું આપોઆપ સમજી જશે. ખરું ને?'

'હા, મા. અત્યારે પણ મને તારા કહેવાથી સમજાયું તો છે જ.' રજનીએ સંતોષથી કહ્યું.

કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોથી હસ્તીમાં આવતો સમાજ

વિશાળ પાયા પરના કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો પોતાની આસપાસ એક નવો જ માનવસમાજ વસાવે છે. તેનો મોટો ભાગ દેશના જુદાજુદા, નજીકના ને દૂરના ભાગો માંથી આવી વસ્યો હોય છે.

કાપડની મિલોની વાત કરીએ તો મુંબઈ અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં એવી સંખ્યાબંધ મિલોને કારણે લાખોનો માનવસમૂહ દેશના જુદાજુદા ભાગોમાંથી આવી ધંધાને કારણે એકત્ર થયો છે. ધંધાદારી એકતાને બાદ કરતાં એ બધાની ભાષા, સામાજિક વેશ, આદિમાં ખૂબ ખૂબ નોખાપણું હોય છે. આ અનેકગણી વિવિધતામાં એકતા સ્થાપિત કરવાના આદર્શની પીઠે જો કોઈ એ તો એ સારું પણ લાગે. પણ આપણે અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ વિવિધ પ્રકૃતિવાળો માનવસમૂહ એવા કોઈ આદર્શથી પ્રેરિત થઈને ભેગા મળ્યા નથી. તેમની પ્રેરણા માત્ર ધંધા હોય છે. વળી મોટે ભાગે એ માનવસમૂહ ગામડાંમાંથી અને તેય ગામડાંના નીચલા થરમાંથી આવેલો હોય છે. એમની સામે શહેરમાં કે મિલ વિસ્તારમાં આવવા માટે રોટલો મેળવવા સિવાય બીજો કોઈ આદર્શ હોતો નથી. આવો લાખોનો લોકસમૂહ અત્યંત ગીચ વસવાટ સ્થાનોમાં સંકડાશ અને ગંદકી વચ્ચે જીવે છે અને આઠ કલાકના વૈતરા સાથેના કામ પછી તેમના ચિત્તમાં કોઈ આહ્‌લાદ જન્મતો હોય એવું નથી. કામથી ફારેગ થયા પછી તેઓ મન અને શરીરનો એક પ્રકારનો થાક અનુભવતા હોય છે. એ સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ કામે જતાં હોય છે. ઘરે બાળકો અને વૃદ્ધો (તેમની સંખ્યા નહિવત્ હોય છે કેમકે શહેરમાં એમનો બોજ કુટુંબીઓને ભારે લાગે છે) હોય છે. બાળકો પણ નાની ઉમ્મરનાં હોય ત્યાં સુધી જ રખડતાં હોય છે પણ કિશોર વયમાં આવતાં તેઓ પણ હોટેલોમાં, છૂટક મજૂરીએ કે ફેરિયાનો ધંધો કરવા લાગી જાય છે.

આ આખી પરિસ્થિતિ આપણે વિચારીએ તો એ સમજાશે કે સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક ધોરણ કેવું હોય તે સ્પષ્ટ થશે. તે સાથે જ ખિચડિયું વાતાવરણ અને ગુનેગારીને ઉત્તેજક વસવાટ સ્થાન તે સાથે ધંધાદારી [illegible] તેમાં, ઈર્ષ્યા, વેરઝેર ભળે ત્યારે શું થાય? છાપામાં જે કંઈ વાંચીએ છીએ તેવું જ થાય!

નાનકડા ગામડામાં પોતાના સમાજ વચ્ચે રહેનારો વર્તન અને વિચારની કેટલીક મર્યાદાઓ આપોઆપ જ સ્વીકારે છે. એ સમાજની આમન્યારૂપ દૂર થતાં એ મર્યાદાનું બંધન તેને ખિચડિયા સમાજમાં રહેતું નથી. એટલે ક્યારેક જોર કરતી વૃત્તિને સીધો રાહ મળી જાય છે અને પરિણામે જે થવું જોઈએ તે થાય છે.

આટલી સામાજિક પ્રતિકૂળતા પછી ધંધા અંગેની હોંસાતોંસી અને પક્ષીય રાજકારણ ભળે છે. કોઈ યુનિયનનો સભ્ય છે, તો કોઈ મહાજનનો સભ્ય છે. કોઈ કહે છે કે આ જ સાચું, તો કોઈ કહે કે પેલું જ સાચું. એમાં વળી રાજકારણના 'અગ્નિપુરવઠો' અગ્નિ વેરી જાય એટલે પક્ષાપક્ષીને વેગ મળે. એવામાં હડતાલ આવી પડે તો ક્યારે શું થાય એનું કશું કહેવાય નહીં. એટલું સારું છે કે હડતાલની સ્થિતિ લાંબા સમય રહેતી નથી. પણ જેટલો સમય રહે છે એટલા સમયમાં એ લાખો લોક ભૂખી જાય છે. પછી સુધરાઈથી માંડી પ્રાંતિક ને મધ્યસ્થ સરકારોની ચૂંટણી આવે છે અને એ લાખો માણસોનાં મન જેવાં ત્યાં પક્ષીય પ્રચાર શરૂ થઈ જાય છે.

આ મિલઉદ્યોગ મહત્ત્વના થોડા ઉદ્યોગોમાંનો એક ભાગ છે. પણ તે માત્ર થોડા લાખ માણસોને જ રોજી પૂરી પાડી શકે છે અને છતાં એ લોકો જેમના 'હાથમાં જ નહિ ધાક' રાજકારણમાં રાજપુરુષોના નિર્ણયો પર જાણે [illegible] દેશના કરોડો માણસોને મોંઘવારી, અછત, અપૂરતું જીવનધોરણ, બેકારી વગેરે આદિ જાણે સ્પર્શતાં જ નથી, અને આ થોડાક લાખને ઝટ સ્પર્શી જાય છે, તેનો તરત ઉકેલ કરવામાં ન આવે તો — 'આમ થશે ને તેમ થશે, આમ કરશું ને તેમ કરશું' ની ધમકીઓ મળે છે!

આમ જોઈએ તો કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોએ સામાજિક અને રાજકીય એવા ગંભીર પ્રશ્નો ખડા કર્યા છે! શું આ કોઈ બહેતર પ્રગતિની નિશાની છે?

મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એ જરૂરી છે પણ તે સાથે તેમની સામાજિક, શૈક્ષણિક અને નૈતિક વિષયક સ્થિતિ પણ સુધરવી જોઈએ અને — વળી મેળ વિનાનો [illegible] ખિચડિયો સમાજ પણ ન રચાય એ પણ જોવું જોઈએ. ગૃહઉદ્યોગમાં કામ કરતા કરોડો માણસોને મદદ અને બેકારી અમર [illegible] એનો કોઈનો [illegible]

નહીં, પણ પાંચદસ હજાર કામદારોને રોજી આપતી મિલ બંધ પડે કે મોંઘવારી નડે એટલે સરકારે બધું પડતું મૂકીને એમના પ્રશ્નો હલ કરવા જોઈએ, નહીં તો હડતાળ, મરઘસો, સભાઓ અને તોફાનોની તલવાર શિરે લટકવા લાગે! આવી પરિસ્થિતિને આપણે કયે મોઢે લોકશાહી કહી શકીએ? એક કારખાનું બંધ પડે એટલે સૌને ખબર થઈ જાય કે રોજ આટલું નુકશાન થાય છે. પણ ઘરઆંગણે કામ કરતા લાખો માણસોની રોજી અટકી ગઈ હોય, ભૂખે મરતા હોય તો, તેથી દેશને એક પાઈનું યે નુકસાન થતું ન હોય તેમ, તેની ખબર પડતી નથી.

ખરું તો એ છે કે, પક્ષીય રાજકારણે તેમ, મોટા પાયા પરના ભારે યંત્રોઉદ્યોગોએ એક પ્રકારનો ટોળાવાદ ઊભો કર્યો છે. જેમ ટોળું મોટું તેમ તેના ધાક વધારે, અને તેનો તોર પણ વધારે. તે પોતાના એકલાના જ હિતની વાત કરે. શિક્ષકને સાઠનો પગાર મળતો હોય તો એટલામાં તે પૂરું કરે, અમારે શું? અમને તો પગાર ઉપરાંત સીત્તેર-એંસીનું મોંઘવારી ભથ્થું મળવું જોઈએ—જરાય ઓછું દીધું તો, જોઈ લેજો, અમે શું કરીએ છીએ તે! આવી પરિસ્થિતિ છે. લોકશાહીનો મોટામાં મોટો દુશ્મન ટોળાવાદ છે, એ કયે દિવસે સરકાર માન્ય કરી લાવે તે કહેવાય નહીં. રાજપુરુષોને ચિંતા હોય તો એટલી જ કે, એ ટોળું અમારું હોય તો સારી વાત છે. બીજાનું હોય તો ખરાબ છે. ટોળું પણ પોતાની આવી કીંમત સમજે છે. અને તેને જોરે જ પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે. વિકસતી લોકશાહી માટે આ સારું ચિહ્ન નથી.

ટોળાના રાજકીય અસરની વાત બાજુ પર રાખીએ, પણ જે સામાજિક અસર કે પરિણામો તે નીપજાવે છે, તે તો ગંભીરપણે વિચારવું જ જોઈએ.

એક જ શહેરમાં સો પચાસ મિલો ખડકી દઈ તેમાં કામ કરવા માટે આખા દેશના ખૂણેખૂણેથી માણસોને ખેંચી એકત્ર કરી તેમનો એક જુદો જ ખિચડિયા સમાજ રચવો. વળી તેની આર્થિક સ્થિતિ બાદ કરતા બાકીના માનવીય ધોરણે તેમનો ખાસ વિકાસ થાય તેની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા ન કરવી એ શું ડહાપણભર્યું છે? વળી એ સમાજનો રાજકીય હેતસર ઉપયોગ કરવાના હેતુએ કાચા માલ રૂપે રાજકીય ધૂર્તોને હવાલે કરી દેવો એ સ્વસ્થ, સંસ્કારી માનવસમાજ રચવાનાં ચિહ્ન છે?

માત્ર આર્થિક અને રાજકીય ધોરણે મોટા પાયા પરના યંત્રોદ્યોગોનો વિચાર કરવાથી આપણી પ્રગતિને જ રૂંધે એવી પરિસ્થિતિ જાણે હાથે કરી સર્જતા હોઈએ એવું લાગે છે.

સર્વોદય દૃષ્ટિવાળા કે ગાંધીવિચારને વ્યક્ત કરનારા વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની વાતો કરે છે, તેમાં રહેલું તથ્ય આટલી ઉપલક ચર્ચા પરથી પણ સમજાશે. —અનિલ

☆

હું ઈંગ્લેન્ડ ગયો હતો ત્યારનો આ પ્રસંગ છે.

શિયાળાના એક દિવસે હું ટ્રેનબ્રિજ વેલ્સની એક ગલીમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં એક અશક્ત ઘરડો માણસ ઊભો હતો તેણે મને કંઈ કહ્યું નહીં પણ મારી તરફ અપેક્ષાત્મક નજરે જોયું, કદાચ ભીખ માગવાની મનાઈ હશે ધારી મેં એના હાથમાં એક સિક્કો મૂકી દીધો. પણ એની ધારણા કરતાં એ વધારે હશે તેથી, હું જરા આગળ વધ્યો કે મારી પાછળ પાછળ આવી તેણે કહ્યું: 'ભાઇ તમે ભૂલમાં મને સોનાનો સિક્કો આપી દીધો છે!' એ સિક્કો મને પાછો આપવા લાગ્યો. મેં એને એ રાખી લેવા ઘણો સમજાવ્યો ત્યારે મારા આગ્રહથી તેણે એ સિક્કો પોતાની પાસે રાખ્યો.

મને આ પ્રસંગ યાદ ન રહેત પણ બીજો એવો જ પ્રસંગ થોડા દિવસ પછી બન્યો.

જ્યારે હું પ્રથમ વાર ડોવર રેલ્વે સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે એક મજૂરે મારો સામાન ઉપાડી ટાંગા સુધી પહોંચાડ્યો. મેં પરચુરણ શોધવા પ્રયાસ કર્યો પણ ન મળતાં મેં અર્ધો ક્રાઉન મજૂરી પેટે આપી દીધો. ટાંગો થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તો તે મજૂરે હાક મારીને રોક્યો. હું મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો: મને અજાણ્યો જાણીને એણે વધારે પૈસા પડાવવા હશે. ટાંગો અટક્યો, ત્યારે મને અર્ધો ક્રાઉન પરત કરતાં મજૂરે કહ્યું: 'ભાઈ, તમે ક્રાઉનને પેની સમજ્યા લાગો છો.'

એમ તો નથી કહી શકતો કે, ઈંગ્લેન્ડમાં હું કોઈ વાર ઠગાયો નથી. પરંતુ મારા મનમાં એ માન્યતા દૃઢપણે વસી ગઈ છે કે જે વિશ્વાસુ છે તે વિશ્વાસ મૂકવાનું જાણે છે. હું અજાણ્યો હતો અને શિક્ષા કે દંડનો મને ભય ન હતો. પૈસા આપવામાં ગરબડ કરી શકતો હતો, પણ લંડનના કોઈ પણ દુકાનદારે મારા પર કદી પણ અવિશ્વાસ કર્યો નથી. —કાગો

મિલકાપડમાં મંદી

હમણા મિલકાપડમા ખૂબ મદી છે અને કરોડો વાર કાપડ પડી રહ્યુ છે—છેલ્લા કેટલાય વર્ષોમા આવેલી મદીઓમા આ મદી અભૂતપૂર્વ છે એમ કહેવામા આવે છે

તેની સામે ભારતના કરોડો સામાન્ય માણસોની વાત કરીએ તો તેમની પાસે પૂરતા કપડા નથી દેશને આજે કરોડો વાર કપડુ પડ્યુ છે, અને કરોડો માણસોને વિશેષ કાપડની જરૂર છે! આવી વિચિત્ર અને વિરોધાભાસી સ્થિતિ શુ સૂચવે છે? હવે આના ઉકેલ તરીકે સ્વયચાલિત શાળો નાખવાની માગણી કરવામા આવી છે, અને તેને અમુક શરત મજૂર પણ રાખવામા આવી છે' હવે એ શાળો વધારે ઝડપથી અને ઓછા માણસોથી ચાલશે અને ઝડપી ઉત્પાદન થશે એટલે કાપડ સસ્તુ થશે અને પરદેશમા ખપશે એમ કહેવાય છે આ બધામા, ભારતનો સામાન્ય માણસ ક્યા છે? એનો તો જાણે કશો ગણતરી જ નથી! કાપડ નાખવાનો નિકાસ સ્વયંચાલિત શાળોથી ઝડપથી ઉત્પન્ન થનાર સસ્તા કાપડ કથી થશે—એ અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રની બલિહારી છે એને ઊલટેથી કહીએ તો તો મૂરખમા જ ખપીએ ને? કેટલાક દેશો, પરદેશી હૂડિયામણ કમાવા પોતાના દેશમા બનતી વસ્તુ પોતાના દેશ કરતા સસ્તા ભાવે પરદેશમા પૂરી પાડે છે, એ નીતિનુ અનુકરણ કરવાની વાત પણ ચાલે છે ખાને ઘરના છોકરા ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો' એ કહેવત લાગુ પાડીએ તો તો વળી પાછા મૂરખમા ખપીએ' આપણે કઈ વર્તમાન અર્થશાસ્ત્ર સમજીએ નહી ને?

હા પણ માનવ અર્થશાસ્ત્ર તો થોડુ થોડુ સમજીએ છીએ ભાઈ

પરકમ્માના મેળામા સૌરાષ્ટ્રના ગામડાના લાખ ઉપરાત માણસો ભેગા થયા હતા તેમના એકાદ ટકાને બાદ કરીએ તો બાકીના બધાએ પુરુષોએ પાઘડીઓ અને બહેનોએ લાલ કાળા જાડા કાપડના કપડા પહેર્યા હતા એમાનું ઘણું ખરું કાપડ હાથવણાટનુ હતુ માત્ર સુતર મિલનુ હતુ આ તો સૌરાષ્ટ્રના ગામડાની વસ્તીની વાત થઈ બીજા પ્રાન્તના ગામડાના સમાજના માણસો પણ, આવા જ જાડા ગામઠી કાપડના કપડાનો ઉપયોગ કરે છે મિલ કાપડનુ આક્રમણ અત્યત ઉગ્ર હોવા છતા હાથસાળના જાડા કાપડનો ઉપયોગ ભારતભરના ગામડામા સારો છે દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાચ લાખ ગામડામા વસે છે એમનો આકડો નજર સામે રાખો અને મિલો જે હજાર જાતનુ કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો દાખલો વિચારો તો તરત સમજાશે કે કુલ વસ્તીના વીસ ટકા જે શહેરમા રહે છે તેને માટે જ મિલો ભાતભાતના કાપડ બનાવે છે! એ પરથી તરત સમજાશે કે મિલવાળાની દૃષ્ટિમા ભારતનો કયો માનવ સમાજ છે

દેશના સરક્ષણ માટે પોલિસો અને લશ્કરીઓની સખ્યા લાખોની છે એવા બીજા ગણવેશ ધારીઓમા તાર ટપાલ ને રેલવેના નોકરો પણ આવી જાય આ બધાનો ગણવેશ અમુક અમુક એક જ જાતનુ કપડુ માગે છે ગ્રામ્યજનો અને ગણવેશધારીઓની સખ્યા મૂકી મિલ કાપડની હજારો ભાતો ને જાતો વિચારો એટલે તરત મનમા ઊગી નીકળશે કે મિલો શહેરી સહેલાણીઓની કેટલી ખુશામત કરે છે તેમની રુચિ અને જરૂરિયાતની કેટલી ચિંતા કરે છે

પણ મદીનો પોકાર તો આખા દેશના હિતને નામે થાય છે' અને સરકાર પણ આખા દેશના પ્રશ્ન તરીકે જ એનો વિચાર કરે છે! એ ઉદ્યોગ દ્વારા સરકારને કર રૂપે જકાત રૂપે હૂડિયામણ રૂપે અમુક લાખ કરોડ ટકા કમાવી આપે છે એ તો ખરુ પણ એવી કમાણી બીજા ઉદ્યોગો પણ પોતપોતાના ક્રમ પ્રમાણે ક્યા નથી આપતા? એની ના કોઈ ન હોય ના હોય તો એવી હોવી ઘટે કે એ ઉદ્યોગ સરકાર સામે આખા દેશના પ્રશ્ન તરીકે ધા નાખે છે ત્યારે તે ઉદ્યોગ તો, આખા દેશનો દેશના પ્રત્યેક ઘરના માણસોની જરૂરિયાતનો વિચાર કરીને ચાલે છે કે કેમ?

એ ઉદ્યોગ દેશના બધા માણસોને તેમની જરૂરિયાતનુ ને પરવડે એવુ કાપડ પૂરુ પાડતા નથી બદલામા એવુ કાપડ પૂરુ પાડનાર લાખો વણકરોને તેણે બેકાર કર્યા છે એ તો નફામા!

આજે સ્વયચાલિત શાળો એટલા માટે નાખવાનુ વિચારવામા આવે છે કે જેનાથી સસ્તુ કાપડ ઉત્પન્ન

થતા પરદેશમા વેચી શકાય। પણ ઓછી ખરીદશક્તિ વાળા લાખો દેશજનો પાસે પૂરતા કપડા નથી, તેઓ પોતાના આર્થિક ધોરણે અત્યારે જેટલા ખર્ચ કપડા પાછળ કરે છે, તેટલા ખર્ચમાં તેમને વધારે કાપડ પૂરુ પાડવાનો, ને તેમને નાકવાનો તો આ સમાજવાદી સમાજના આદર્શવાદ। સમજમા યે વિચાર થતો નથી। એ કામ તો વરોળા ચક્ર અને અબર ચરખો અને હાથશાળ વાળા વણકરો કરશે ખરુ ને? કેટલી બધી ઉદારતા। ખાદી હાથઉદ્યોગ પ્રત્યે કેટલી બધી મમતા।

આજનુ અર્થશાસ્ત્ર બધા દલીલોને ખોટી પાડે એટલુ આગળ વધેલુ છે અને આ શાસ્ત્રતા, વગી અથી યે આગળ વધેનુ છે। મને લાગે છે કે તેની ગતિ ને ઉન્નતિ પેલા સ્પુટનિક કરતા વધારે છે

પણ આપણુ તો રહ્યુ સીધુ સાદુ માનવ અર્થશાસ્ત્ર, કરોડો વાર કાપડ પડ્યુ છે, છતા વિશેષ કપડાની જરૂરતવાળા કરોડો માણસો તે ખરીદી શકતા નથી અને છતા વધારે ઉત્પાદન કરે એવી યત્રશાળો લાવવી છે અને તેનાથ ઉત્પન્ન થતુ સસ્તુ કપડુ પરદેશના માણસોની આબરૂ ઢાકશે સ્વયચાલિત શાળથી વળી જેટલા માણસોને રોજી નહી મળે. તેમને તો રોટલો યે નહી મળે, પછી કપડાની જરૂર તો તેમને પડવાની જ નહીં ને? એટલે, એમનો તો કશો વિચાર કરવાની જ જરૂર નથી વળી, સ્વયચાલિત યત્રશાળોનુ સસ્તુ કપડુ દેશમા વેચાશે તો, થોડાઘણા વણકરાની રોજી ઓછી થશે એટલે તેમને અન્ન નહી મળે પછી કપડાની યે શી જરૂર? એટલા કાપડ ખરીદનાના વળી ઓછા થશે એ જ ને?

આપણા બધા મહાઉદ્યોગોને દુનિયાના આગળ વધેલા દેશોના ધોરણે મૂકવા પ્રયાસ કરીએ, એ આ વિજ્ઞાન યુગમા ભલે હશે, પણ તે સાથે વિચારીએ કે, તે દેશના જનસમાજ અને આપણા દેશના જનસમાજ વચ્ચે સામ્યતા કેટલી છે? સ્થિતિસામ્યતા ન હોય તે આને પણ યાન સામ્યતા તો જાઈએ જ, એવો વિચાર જો છૂપો છૂપો પણ કોઈના મનમા હોય તો તેમને હૈયે દેશની સમગ્ર જનતાનુ હિત નથી પણ એક વિષચક્રમા અમનો વિચાર ફસાયેલો છે અને તેમા દેશના સમસ્ત માનવસમાજને ન્યાય આપવાની વૃત્તિ નથી રહેતી એ સ્પષ્ટ છે એવા લોકો આખા દેશના લોકો વતી વાત ન કરી શકે એ દેખીતુ છે તેમણે એવા દાવા ન કરવા જોઈએ

નિસ્વાર્થભાવે જાહેર સેવા કરનાર પણ ઘણી વાર ટીકાનો ભોગ બને છે એમ કેમ થતુ હશે?

એવુ બને કે તે પ્રજાના કોઈ એક વર્ગનો સેવક હોય અને તે વર્ગની યોગ્ય ઉન્નતિમા કોઈ બીજા વર્ગને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનુ નુકસાન થતુ હોય તો તે વર્ગ સેવકની સ્વાર્થવશ થઈ ને ટીકા કરે ખેડૂતને ધીરાણ બેંક પાસથી ઓછા વ્યાજના દરે સેવક અમુક રકમ અપાવે, તેથી પહેલા વ્યાજે પૈસા ધીરનાર શાહુકારને નુકસાન જાય અને તે સેવકની નિંદા કરે ખરો આની કશી ભીતિ ન હોય એનો ઇલાજ તો એ જ છે કે શાહુકાર બીજો ન્યાયી ધધો કરે અને રોજી મેળવે

પણ ઘણી વાર એવુ હોય છે કે ટીકા કરનારનુ દેખીતુ કશુ અહિત થતુ નથી તો પણ તે કોઈ સેવકની ટીકા કરે છે, એમ કેમ? એમા ટીકાકારનુ અજ્ઞાન પણ હોય છતા કોઈવાર એવુ ન હોય છતા ય ટીકા કરે તે શા કારણે? સેવકે કોઈ અમુક જ ક્ષેત્ર પસદ કર્યું હોય કોઈ અમુક જ વર્ગ પસદ કર્યો હોય અને તેની જ ઉન્નતિ માટે તે સતત મથતો હોય ત્યારે એવી જ અપેક્ષાવાળા બીજા ક્ષેત્રો કે વર્ગો, પોતાની અવગણના કે ઉપેક્ષા થાય છે એવી લાગણીથી ટીકા કરે ત્યારે તેમા તથ્ય રહેલુ છે

મા પોતાના બાળકોનુ જ લાલનપાલન કરે એ તો સહજ જ છે પણ તે સાથે તેણે આસપાસના બાળકોની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી જોઈએ તે બાળકોના લાલનપાલન, ઉછેર તેમની માતાઓ જ કરશે છતા તે બાળકો પત્યે સમભાવ હોવો જોઈએ સમવેદન હોવુ જોઈએ આથી આસપાસના બાળકો અને તેમની માતાએની તેની ને તેના બાળકની સાથે એક એક પ્રકારની આત્મીયતા વધારો ટીકા કરવાની તો વાત જ નથી

કોઈ એક જ ક્ષેત્રમા પડેલા સેવકની આસપાસના ક્ષેત્રો અને અન્ય વર્ગો પ્રત્યે આવી જ લાગણી હોવી જોઈએ એવુ હશે તો, તેની વિના મરજીએ કેવળ ઉપેક્ષાના દુઃખની પ્રેરી ટીકા થશે નહીં

આઝાદીપ્રાપ્તિ પછી જેમ જેમ સરકાર સમાજ હિત માટે બહુવિધ યોજનાઓ કરતી જાય છે તેમ તેમ લોકોમાં પણ એવું વલણ વધતું જાય છે કે સરકારે જ બધું કરવું જોઈએ. આ એક જાતનું પરાવલંબન છે, પરાશ્રયની નિશાની છે. સરકાર જો કે આપણી જ છે, છતાં સરકારના કાર્યોની સ્પષ્ટ મર્યાદા છે. ચલણ, બાહ્ય સંરક્ષણ, ન્યાય, ટપાલ—આદિ કેટલાક કાર્યો એવા છે જે સરકારે જ કરવા જોઈએ. પરંતુ આરોગ્ય, શિક્ષણ, વ્યસનમુક્તિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સંસ્કારવૃત્તિ, સાહિત્ય આદિનો બોજ પણ તેણે ઉપાડવો જોઈએ એ વલણ ઇચ્છનીય નથી.

સામ્યવાદી શાસનમાં બધાં જ સરકારનું કામ કરે છે, કેમકે, છેવટની બધી માલિકી સરકારની હોય છે. આપણે પણ સમાજહિતના નાના મોટા બધા કામો ધીરે ધીરે સરકાર પાસે કરાવતા થઈ જઈએ તો આપણે સામ્યવાદની દિશામાં પગલાં માંડી રહ્યા છીએ એમ જ ઠરે.

સામ્યવાદી રાજ્ય અને લોકશાહી રાજ્ય વચ્ચે મોટામાં મોટો તફાવત એ છે કે એકમાં વધારેમાં વધારે કે બધી જ સત્તા સરકાર પાસે હોય છે. અને બીજામાં વધારેમાં વધારે સત્તા લોકો પાસે હોય છે. વળી એ સત્તા, સત્તારૂપે નથી હોતી, જવાબદારીરૂપની હોય છે. એ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. સરકાર 'પોતાની અમુક જવાબદારી છે' એવું તે પોતે જ કહે ત્યારે હંમેશા તે તેની જવાબદારી હોય જ એવું નથી હોતું. જવાબદારીને નામે લોકોનો અમુક કામ કરવાનો હક એવી રીતે તે છીનવી પણ લે.

સમાજ જે કંઈ જવાબદારી સ્વીકારે તે સ્વૈચ્છિક હોય અને સરકાર વિશે એમ બધા દાખલામાં કહી શકાય નહીં. સરકાર કોઈ કામની જવાબદારી સ્વીકારે એનો અર્થ એ કે, તે કામ કરવાની સ્વતંત્રતા તે લોકો પાસેથી લઈ લે છે અને એવું આપણે સામ્યવાદી રાજ્યશાસનમાં જોઈએ પણ છીએ.

માણસ સ્વતંત્ર હશે તો તે રોટલો, મકાન, શિક્ષણ અને સરકાર પણ મેળવશે. પણ તેણે તે માટેની જવાબદારી સરકારને સોંપી હશે તો સરકાર તેને જે કંઈ આપે તેટલું તેણે સ્વીકારી લેવાનું રહે છે.

સરકારને ભલે લોકોનું હિત હોય તો પણ તે પોતાના કામો પોતાની રીતે જ કરી શકે અને સરકાર એક વિરાટ તંત્ર છે. એમાં અમુક પ્રકારની બીબાંઢાળ અકલ્પના હીન અને થોડીઘણી જડતા સ્વાભાવિક છે.

એટલે લોકશાહીનો આદર્શ એ છે કે તેની પાસે ઓછામાં ઓછી સત્તા હોય. આદર્શ રાજ્ય તે કે જે પ્રજા પર ઓછામાં ઓછું શાસન કરે. એવા લોકશાહી રાજ્યની પ્રજા પોતાના કામો પોતે જ કરી લેવાની ત્રેવડવાળી હોય ને પોતાની રીતે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કરે ત્યારે તે ઝડપી અને ઓછા ખર્ચવાળા પણ થાય. સ્વેચ્છાએ કરે તે સહજતાથી થાય. એવી પ્રજા જાગૃત હોય, સરકારે કાન પકડીને તેને દોરવાની કે ચેતવવાની જરૂર ન હોય.

આખરે કોઈ પણ શાસનપ્રણાલિ એવું તો નથી જ ઇચ્છતી કે પ્રજા પરાવલંબી, પરાશ્રયી, પોતાના કામો માટે પણ બીજા તરફ નજર નાખનારી થાય. પણ જ્યારે પ્રજાના નાના મોટા સર્વ્યાપક કામોની જવાબદારી સરકાર પોતાને માથે લઈ લે છે ત્યારે સામે ગાળે એવું જ પરિણામ આવે.

અને બીજું પરિણામ એ આવે કે, સરકારને પોતાનું તંત્ર વધુ ને વધુ વિસ્તારવું પડે અને વધારે ને વધારે કરવેરા પ્રજા પાસેથી ઉઘરાવવા પડે. આ બધું સ્વાભાવિક હોવા છતાં પ્રજાને વારંવાર નવા નવા કરવેરા માગતી સરકાર ગમતી નથી. તેની વૃત્તિ સરકારને ઉતરતી ગણી ને ઓછામાં ઓછું આપવાની થતી જાય છે. અને ત્યાંથી એક એવું વિષચક્ર શરૂ થાય છે કે તેનો અંત જ આવતો નથી.

આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે રોજગાર વિનિમય કચેરીઓ આપણે ત્યાં છે ખરી, પણ બેકારોને નોકરી શોધી આપવાનું ખાતું સરકારને ખોલવું પડ્યું છે. મહાજનો ને ધંધાદારીઓના મહાજનો છે. પણ ખાલી પડતી જગ્યાઓની માહિતી બેકારોને પૂરી પાડવાનું કામ તેમને મંજૂર નથી.

શાળાનું મકાન બાંધવું હોય તો સરકાર કંઈ આપે તો થાય એવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. દવાખાનું પણ સરકાર કંઈ કરે તો જ ચાલુ થાય. પુસ્તકાલય પણ સર

કાર ગ્રાંટ કે મદદ આપે તો જ ખૂલે! સરકાર કર ઉઘરાવે છે એટલે એ જ સાર્વજનિક કામો માટે પૈસા આપે એવું વલણ ધીરે ધીરે વધતું જાય છે.

હાથઉદ્યોગો પણ સરકાર રાહત આપે, મદદ કરે, તો વળી ટકે! લોકોએ તે માટે કશું કરવાનું નહીં!

એક કાળે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કેવળ પ્રજાના પ્રોત્સાહન અને મદદ પર જ નિર્ભર હતી. લોકો જ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે વિવિધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપતા અને તે માટેના નાણાં પણ લોકોમાથી જ મળી રહેતાં. એટલે એવી સંસ્થાઓ લોકવિમુખ પણ થતી નહીં. કેમકે, લોકોના સદ્ભાવ પર જ તેને ટકવાનું હતું.

આજે પરિસ્થિતિ જુદી છે. લોકહિતાર્થે વિવિધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ ચાલવી તો જોઈએ એમ સૌકોઈ સ્વીકારે છે. પણ, અમે સરકારને ઘણોબધો કર આપીએ છીએ, ચૂંટણી ફંડો અને ધંધાદારી હિતની સંસ્થાઓના ફંડોમાં નાણા આપવા પડે છે. સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સરકાર પાસેથી જોઈતું બધું મેળવે. અમારાથી એ ન બને. એવું વલણ છે.

આમ ને આમ લાંબો સમય ચાલશે તો થશે એવું કે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પર લોકોનો કશો કાબૂ રહેશે નહીં, તેની નીતિ લોકો ઘડી શકશે નહીં. લોકો માટે, લોકો વચ્ચે કામ કરવાનું હોવા છતા તે લોકવિમુખ અને સરકારમુખી થતી જશે. અને તે સરકારી યોજનાને અમલમાં મૂકનારી વહીવટી સંસ્થાઓ બની જશે.

જાહેર સંસ્થાઓ આજે ઓછી નથી. વધતી જાય છે. પણ તેમાં સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કરતાં મિલ માલિક મંડળ, કામદાર મંડળ, ખેડૂત સંઘ, આદિ ધંધાદારી હિતોની રખેવાળી માટેની સંસ્થાઓ વધારે છે. લાગતાં વળગતાં તેવી સંસ્થાઓને સ્વાર્થને કારણે સ્થાપે છે અને પોષે છે. સર્વજનહિતાય કામ કરનારી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો ફાળો ધંધાદારી હિત માટેની સંસ્થાઓ પડાવી જાય છે. સાર્વજનિક સંસ્થાઓને સરકારનું ઘર ચીંધવામાં આવે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં મિશનરી વૃત્તિ ધીરે ધીરે ઓછી થતી જશે, અને મિશનો પણ નાનાં મોટાં તંત્રોનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં જશે. એમાં જટિલતા આવશે, લોકોને તેનો પૂરેપૂરો લાભ મળશે નહીં, અને એ દૃષ્ટિએ મિશનોને પૂરી સફળતા નહીં મળે.

સરકાર ખૂબ લોકનિર્ભર હોવી જોઈએ, તેને બદલે લોકો સરકાર પર આધાર રાખતા થઈ જાય એમાં લોકો કે સરકારનું, કોઈનું સાચું હિત નથી.

સામાજિક કામોની, સમાજહિતનાં કામોની જવાબદારી સમાજે જ ઉપાડવી જોઈએ. અને સરકારને તેના અનિવાર્ય કામો માટે સંપૂર્ણ શક્તિ ખર્ચવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. એમ થવાથી લોકોમાં સહકારવૃત્તિ જાગશે, જવાબદારીની ભાવના અને બળ આવશે, અને લોકહિત માટે કામ કરવાની કેળવણી પણ તે ઘણાને આપી શકશે અને તે દ્વારા તેજસ્વી લોકસેવકો પણ ઘડાશે, પ્રકાશશે અને સમાજને ઉજ્જવળ કરશે.

☆

સોનાની ખાણ

સર્વગુણસંપન્ન સોનાએ ભગવાન પાસે જઈને કહ્યું કે, 'મારો એકાદ ગુણ ઓછો કરી નાખો, ઉષા સમાન મને ક્ષણજીવી બનાવો, સાકર પેઠે મને ગળી જનારું બનાવો, તારાઓ પેઠે અગ્રાહ્ય બનાવો, ગમે તે કરો, પણ માણસના હાથમાંથી મારો જાન છોડાવો. સતયુગની સુવાસ ક્યાં ગઈ? શા માટે મને કળિયુગનું પ્રતીક બનાવી મૂકવામાં આવ્યું છે? મને જોઈને માણસોની નજર બગડે છે, મારે માટે ભાઈ-ભાઈ અંદર અંદર લડવા માંડે છે. જ્યાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ચારિત્ર્ય પર નિર્ભર હોવી જોઈએ ત્યાં મને ગુલામ બનાવીને રાખે છે તેઓ જ કોથા મોટા છે એવું લોકો કહેવા લાગે છે. ભગવાન મેં એવો શો ગુનો કર્યો છે કે મારી ભલાઈ જ મારી દુશ્મન બની ગઈ છે?'

કિરીટ કુંડલધારી, હિરણ્યમયવપુ ભગવાન શું જવાબ આપે? એટલે સોનાએ ધરતી માતા પાસે જઈને કહ્યું: 'ભગવતિ વસુન્ધરે! દેહિ મે વિવરમ્' શું એવું કદાપિ બને ખરું કે માતા પોતાના બાળકને પોતાના હૃદયમાં જગા ન આપે? સોનાએ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી લોભી માણસોએ પૃથ્વીના પેટમાં ગુફા ખોદીખોદીને ત્યાંથી સોનાને બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો છે, એને એ સોનાની ખાણ કહે છે.

['મંગલ પ્રભાત']

આવા હતા બાપુ

'હુ તો મહા મા છુ ને!'

લાહોરમા રાષ્ટ્રીય મહામભાનુ અધિવેશન ભરાયુ ત્યા-નો આ પ્રમગ છે

બાપુની માથે બા પણ હતા માપુ બેઠકમા ભાગ લેના જતા હતા ત્યારે બાને કહ્યુ કે, 'તુ મારી સાથે ચાલ '

'પણ મારે થોડુ કામ છે તે પતાવીને આવીશ ' બા બોલ્યા

'જે મારી માથે આવશે તો મુશ્કેલી નહીં પડે, એકલી આવીશ તો સહેનાઇથી નહીં આવી શકે ' બાપુએ મમજાવ્યુ

'તમે સહેનાઇથી જઈ શકો ને હુ કેમ ન જઈ શકુ ?' બાએ પૂછ્યુ

'હુ તો મહાત્મા છુ ને!'–બાપુએ હમતા હમતા કહ્યુ –'એટલે મને મુશ્કેલી નહીં પડે '

'વારુ, તો હુ બેસિ ઙ પછીથી આવીશ ' બાએ કહ્યુ

અને બાપુ બા માથે એક ભાઇને મૂકી અધિવેશનમા ગયા

થોડુ કામ પતાવીને થોડી વાર પછી બા અને એમની સાથના ભાઈ, અધિવેશનમા જવા નીકળ્યા પણ જના ત્યા સ્વય સેવકો રસ્તો રોકીને ઊભેના બાને કોઇ ઓળખે નહીં એટલે જના દે નહીં સાથેન ભાઈસ્વય સેવકોને સમજાવે તોય એમના કહેવા પર કોઈ ખાસ ધ્યાન આપે નહીં એવામા ત્યા કોઈ જાણીતી વ્યક્તિ જતી દેખાઈ તેને બોનાવીને વાત કરી તે ભાઇએ ના સ્વય સેવકોને સમજાવે ત્યારે બાને આગળ જવા દે આમ માડ બા બેઠકમા પહોચ્યા

બાપુએ જ્યારે હકીકત જાણી ત્યારે બાને કહ્યુ 'કેમ આવતા મુશ્કેલી પડી ને?'

'હા, અમે થોડા મહાત્મા છીએ કે સહેનાઇથી આવી શકીએ!' બાએ હસીને જવાબ આપ્યો

*

'સમય ચારીને પણ આવીશ

બાપુ મુબઈ આવ્યા હતા અને મહત્ત્વની કામગીરીમા ગૂથાયા હતા આખો દિવસ મોડી રાત સુધી મહત્ત્વની રાજકિય ચર્ચાઓમા ગૂથાયેના રહેતા આમેય બાપુનો આખો દિવસ મિનિટ મિનિટના હિસાબે મહત્ત્વની રાજદ્વારી ચર્ચાઓથી માડીને માદા આશ્રમવાસીની સારવાર જેવા અનેકવિધ કર્યામા જતો

મુબઈમા બાપુ આવ્યા ત્યારે ગાધી કુટુમ્બના એક આશ્રમવાસી બહેન પણ તેમના વૃદ્ધ માતુશ્રીની સારવાર માટે આવ્યા હતા એમના વૃદ્ધ માતુશ્રી પણ પૂરા રાષ્ટ્રીય રગે રગાયેના, એટલુ જ નહીં પણ અમહકારની ચળવળમા

માથણાં કરવાથી માંડીને પિકેટીંગ જેવાં કાર્યોમાં પણ ઉત્સાહભેર ભાગ લીધેલો. એમને બાપુજીનાં દર્શન કરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હતી. અને ક્યાંય જઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતાં. અને આમ બાપુજીને તો ઘડીની યે નવરાશ ન હતી.

માંદા બહેનની ઇચ્છા હતી કે એક વાર બાપુજીનાં દર્શન કરી લઉં પછી હું સુખે જીવ છોડું. એમનાં પુત્રી બાપુજી પાસે ગયાં. અને સંકોચપૂર્વક પોતાનાં માતુશ્રીની ઇચ્છા બાપુને કહી.

'અહીં તો કામનો ગંજ પડ્યો છે ને એક ઘડીની યે ફુરસદ નથી; પણ એમની ઇચ્છાની અવગણના મારાથી નહીં થઈ શકે. જાવ, મારા કામમાંથી હું થોડો સમય ચોરીને પણ આવી જઈશ.' બાપુએ કહ્યું.

અને ખરેખર, વચનમાં સદાય અટળ રહેનારા બાપુ મહાદેવભાઈ સાથે, પેલાં માંદા બહેન ઠેઠ પાંચમે માળે રહેતાં હતાં ત્યાં જાતે ચાલીને મળવા ગયા. અને એમની સાથે વાતચીત કરી.

પેલાં માંદા બહેનને બાપુના આવવાથી ખૂબ જ આનંદ થયો અને અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ થયાના સંતોષ સાથે એમણે થોડા દિવસ પછી શાંતિથી દેહ છોડ્યો.

['રૂપાયતન પ્રકાશન' તરફથી હમણા જ પ્રગટ થયેલ 'આવા હતા બાપુ' ભાગ ત્રીજામાંથી]

☆

પ્યારા બાપુ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂપિયા ૬, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૨. લવાજમ મનીઓર્ડરથી કાર્યાલયન સરનામે મોકલવું. પ્રથમ અંકથી જ ગ્રાહકો નોધાય છે. દર માસની બારમી તારીખે અંક પોસ્ટ થાય છે. થોડી નકલો હાથકાગળ પર છપાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં આઠ, પરદેશ માટે શિલિંગ ૧૬, પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો.

'પ્યારા બાપુ' કાર્યાલય, રૂપાયતન, જૂનાગઢ

અનુક્રમણિકા...૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨-૩]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતા લખ્યું છે

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે તેમની એ અભેદ દષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે"

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલા આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ૨ ત્રિવેદી લખે છે.

"તમારા કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસ્ત્ર માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવા એના ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્લાદક છે.

"આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે"

ડમરો અને તુલસી

લેખક : રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યા છે .. એ પર્ણમંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે; ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ ને કરતાય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે"

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ઓલીયાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે મૂલ્ય છ આના. પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક. ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવજીવનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રસંગોમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે મૂ. ૨૦ નયા પૈસા

રૂપાયતન પ્રકાશન [illegible]

મન સાથે સાટાં

'કણિયો ખેડૂત સાથે અનાજનું સાટું કરે છે તે પહેલાં તે પોતાના મન સાથે સાટું કરે છે. આમાં લાભ ખરો કે? હોય તો કેટલો? તેને શી રીતે વધારી શકાય? ખેડૂતને ઓછા ભાવે અનાજ આપવાનું સમજાવીને કે બીજી રીતે? આમ મન સાથે નક્કી કરીને તે ખેડૂત સાથે અનાજનું સાટું કરે છે.

પછી તે મન સાથે વળી આમ સાટાં કરે—ચોખામાં ધોળી કાંકરી ઉમેરી હોય તો શું વાંધો છે? મણે બશેરેક કણકી પણ ઉમેરી શકાય? પણ એ ખરાબ ન કહેવાય? ખરાબ તો ખરું, પણ એમ ન કરું તો હરિફાઈમાં ટકવું ને નફો પણ કાઢવો એ બે વાનાં સાથે કેમ બને? અને હું એકલો જ થોડો આમ કરું છું? બધાં જ એવું કરે છે. આમ મન સાથે સાટાં કરી પછી તે પોતાનાં નિર્ણયો અમલમાં મૂકે છે.

વેપાર કરે તે વૈશ્ય. પણ મનોવ્યાપાર કોણ નથી કરતું? બધાં જ. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોણ વૈશ્ય નથી? મન સાથે સાટાં કરવા એ ચોખ્ખો મનોવ્યાપાર નથી. 'તડજોડ' છે, મનમનામણાં, પોતાની સાથેની છેતરપિંડી છે.

આજકાલ બધાં ક્ષેત્રોમાં ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં પ્રમાણિકતા ઘટી ગઈ છે, સમાજની નાની નાની અસંખ્ય પીડાઓ તેને આભારી છે. તે, મન સાથે સાટાં કરવાનું પરિણામ છે.

કોઈ એક ગામમાં આખી વસ્તી જ વૈશ્યની હોય, બધા જ વેપારીઓ હોય ત્યારે વેપારીઓને પોતાનામાંથી જ ગ્રાહકો શોધી કાઢવાનો પ્રશ્ન રહે છે. અને એ ઘણું અઘરું છે. એટલે, ચોખ્ખી વેપારી નીતિ સિવાયની બીજી ચાલાકીઓ પણ અજમાવાય, મન સાથે સાટાં થાય અને જેમતેમ વેપાર ચાલે. પણ સૌને 'પોતે છેતરાયો તો નથી ને?' એવી સતત સાવધતા રાખવી પડે. ગામવાસીઓની ઘણી શક્તિ એની પાછળ ખર્ચાય. એ થયો અનુત્પાદક શ્રમ. આપણા આજના સમાજની પરિસ્થિતિ લગભગ આવી છે. વેપારમાં ઉત્પાદક શ્રમ કરતાં, અનુત્પાદક શ્રમ વધારે થાય છે.

'મન સાથે સાટાં' ની રમતને કારણે બધાં ક્ષેત્રોમાં પ્રમાણિકતાનો ઓછોવત્તો લોપ થયો દેખાય છે. શિક્ષણ અને સાહિત્યના પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં ય ધંધાદારીપણું પ્રવેશી ગયું છે. સમાજ ધારે ધારે માત્ર વેપારીઓની વસ્તીવાળા ગામનું રૂપ ધારણ કરતો જાય છે.

'મન સાથે સાટાં' ની રમતને મનોવ્યાપારનું રળિયામણું નામ ભલે અપાતું હોય, પણ તે વાસ્તવમા પેટનો વિચાર છે. દલા તરવાડીએ વાડે ય ભટાં જોઈ વિચાર્યું કે ખોરાક એ પેટનો પ્રશ્ન છે, અને પેટ તો કહે છે કે આ ખાવા માટે સારાં છે, એટલે મનને કશું પૂછવાપણું હોય તો, એક લેવું કે પાંચ દસ એ જ પ્રશ્ન છે. પણ જ્યારે એને કૂવામાં ઝબોળવામાં આવ્યો ત્યારે એણે વિચારવું જોઈતું હતું કે કૂવામાં શરીર ઝબોળાય છે, ડચકિયાં પણ મોઢે આવે છે—ટૂંકમાં પ્રશ્ન છે શરીરનો, ભલે એ જ આ બાબતમાં વિચારે. પણ તેણે તો રાડ પાડવા માંડી કે ભાઈ બહાર કાઢો! મન અને હૃદય વચ્ચે કૂદી પડ્યા વિના રહ્યાં નહીં!

ખોટા કામ વિશે પેટથી વિચારીએ મન સાથે સાટાં કરીએ અને તેનું યોગ્ય પરિણામ—સજા ભોગવવામાં આવે ત્યારે, એ પ્રશ્ન કેવળ પેટને વિચારવાનો હોય તો તો મનોવ્યાપારની જરૂર જ નથી. પણ કુદરતના કાયદા ચંચળ નથી.

પ્રમાણિકતા એ માત્ર વૈશ્યનો જ નહીં, સૌકોઈનો ધર્મ છે. વૈશ્ય સમાજનો વ્યવસ્થાપક છે. એટલે એની ફરજ આ બાબતમાં વધારે છે. વૈશ્ય જો 'મન સાથે સાટાં' કરશે તો બીજા પણ એ જ માર્ગે ચાલીને સવાઈ વૈશ્ય થવાની દોડ માંડશે. અને કોણ કહેશે કે સમાજનાં પગલાં એ દિશામાં નથી જતાં?

પ્રમાણિકતા વિના વ્યવહારશુદ્ધિ નથી અને વ્યવહારશુદ્ધિ વિના આ જગત અભિમન્યુના કોઠા જેવું થઈ જાય. એ અભિમન્યુનો કોઠો ક્યારે લાખાગૃહ બની જાય તે પણ કંઈ કહેવાય નહીં. પાંડવો તો એ સૌને ઉગરી ગયા પણ કૌરવો એમાં ફસાયા હોત તો જીવ ખોવા પડત. આ જગતને આપણે એવું કરી મૂકશું તો પાંડવોની પેઠે આપણે એમાંથી બહાર નીકળવાના નથી.

—દ.

વર્ષ ૧૧
ફેબ્રુઆરી '૫૮
૧૨

'પ્યારા બાપુ'ના ગ્રાહક બંધુઓને

<u>આ અંક સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે</u>

આ અંક આપના હાથમાં આવે કે બનતી ત્વરાએ મનીઑર્ડરથી લવાજમ મોકલી આપશો એવી આશા છે.

લવાજમ મોકલવાની સૌથી સરળ ને ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ મનીઑર્ડરની છે.

આમ છતાં જે ભાઈઓ વી. પી. થી અંક મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓ અમને તરત લખી જણાવે. મંગાવેલ વી. પી. કોઈ કારણસર પાછું ન ફરવું જોઈએ એટલું ગ્રાહક બંધુઓ લક્ષમાં રાખે.

જે ભાઈઓએ મનીઑર્ડરથી લવાજમ મોકલ્યું નહીં હોય, વી. પી. થી મોકલવાની સૂચના કરી ન હોય તેવા ગ્રાહકો પર ન છૂટકે અમે આવતો અંક વી. પી. થી રવાના કરીશું. તે સ્વીકારી લેવાની અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

કોઈ કારણસર ગ્રાહક તરીકે રહેવા ન માગતા હોય તેઓ અમને લખી જણાવે.

'પ્યારા બાપુ'ના ગ્રાહક થઈ આપે અમને સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ, તે જ પ્રમાણે નવા વર્ષે સહકાર ચાલુ રાખશો એવો અમારો આગ્રહ છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં 'પ્યારા બાપુ'માં અગાઉ કરતાં વિશેષ, વિવિધ, રોચક અને છતાં પથ્યકારી વાચન આપવાનો અમારો પ્રયાસ આપ જોઈ શક્યા હશો. નવા વર્ષે હજી વધુ વાંચન અને અન્ય વિવિધતા વધારવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ માટે આપનો સહકાર જરૂરી છે. કેમકે 'પ્યારા બાપુ'ને લવાજમ સિવાય કશાંની આવક નથી.

અત્યંત કરકસરથી ચલાવવા છતાં 'પ્યારા બાપુ'ની આવક–જાવકનાં પલ્લાં સરખાં નથી થતાં એ અમારી સતત ચિંતાનો વિષય રહ્યો છે. છતાં ગ્રાહકોની ગુણ-ગ્રાહકતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યું છે. છેલ્લા વર્ષમાં કાગળો અને છાપકામના સાહિત્યની કિંમતમાં ભારે મોંઘવારી થઈ છે. તેણે અમારી ચિંતામાં ઓર વધારો કર્યો છે. જૂના ગ્રાહકો પોતાના મિત્રો કે સ્નેહીઓમાંથી ઓછામાં ઓછા એકેક ગ્રાહક મેળવી આપે તો ઘણું થશે.

પથ્ય અને મંગલકારી સાહિત્યનું સાચું મૂલ્ય વાચકના ચિત્તને મળતો સૂક્ષ્મ સુખાનંદ, કોઈ મંગલકારી વિચાર અને તેનાથી થતી જીવન–ઉન્નતિમા રહેલું છે બજારુ સાહિત્યનાં પાનાંના જથ્થા સાથે એની તુલના ન થઈ શકે.

આરાધના

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્

વર્ષ ૧૧ [૧૨–ફેબ્રુઆરી–૧૯૫૯] અંક ૧૨ મો

એકલામાં કસોટી થાય તેના કરતાં સમૂહમાં વધુ આકરી કસોટી થાય છે એટલે સમુહમાં રહેવાથી ઘણી વખત ખૂબ જ અમૂલ્ય લાભ મળે છે.—બાપુ

(ગાંધીજી અને ગુરુદેવની જીવનસાધનાનું અનુશીલન કરતું માસિક)

સરદારશ્રીનો પત્ર

૨૩–૫–'૩૪
સેન્ટ્રલ જેલ નાશિક રોડ

ભાઈ .....

તા. ૨૪ મીનો તમારો રાજકોટથી લખેલો કાગળ મળ્યો. ત્રણ દિવસથી તમારા કાગળની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તમે કાઠિયાવાડમાં કેદ થઈ પડ્યા છો. એ વસમું તો લાગતું હશે પણ એ અનુભવ હવે રોજનો થઈ પડવાનો સમજજો. અને એ સૌને માટે સમજજો. ગુજરાતમાં પણ ઝાઝી છૂટ રહેશે એમ ન માનશો. સૌને ન ગમતી મર્યાદાઓ અને બંધનો વેઠવાં પડશે; કાઠિયાવાડ કે આપણા હમણા વળતા પાણી છે. અને તમે જુવાનિયાઓનો અનુભવ લખો છો એ એક મુખ્ય કારણ થઈ પડવાનું છે. કામ કરવું ન હોય, જોખમ [illegible] એડવું ન હોય, અને લાંબી વાતો કરવી હોય, તો બીજું શું થાય? પણ પ્રજા એમ જ ઘડાય એથી મૂંઝાવામાં લાભ નથી તેમ મૂંઝાવાનું કારણ પણ નથી. સૌ ઘડાઈ ને ઠેકાણે આવશે. જુવાનિયાઓમાં અસંતોષ છે એ શુભચિહ્ન છે. એમાં સાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ કે જવાબદારીનું ભાન નથી. તેમ સભ્યતાની ખામી છે એ દુઃખદ છે. પણ એ બધું સમય જતાં ઠીક થઈ જશે.

... ને દ્વારકામાં અનુકુળ ન આવે એ સમજી શકાય એવું છે. હવે આટલે વર્ષે નવી આંખે જૂના તમાશા જોવાને માટે શક્તિ ન મળે. એ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉત્તમ છે.

બાપુ લખે છે એ પ્રમાણે ગરીબાઈ સ્વીકારવામાં મુશ્કેલીઓ આવશે. પણ ફરજિયાત ગરીબાઈ આવી પડવાની છે એટલે વાંધો શો છે? હથેળીમાં વાળ હોય તો પૈસો હોય એવું કરી મૂકવાના છે. એટલે બાકી શું રહ્યું? રાજકોટમાં નારણદાસને રાખીને આશ્રમવાસીઓને બધાને ત્યાં રાખવાનો ઈરાદો છે શું? દુર્ગામણિ, અમીના વિગેરે બાઈઓ કયા રહેશે? મોટી મોટી છોકરીઓનું શું? એ બધાની શું યોજના કરી છે એ બધું મને ખબર નથી. રાજકોટમાં એ બધું નહીં ફાવે એવો મને ભય છે. ભાવનગરની સંસ્થા ખૂબ ખીલી છે, પણ એટલા બધા રૂપિયા દર વર્ષે માગી માગી મેળવવા એનું શું થાય? વિદ્યાપીઠનું શું કરવાનું છે? લાયબ્રેરી તો સોંપી દીધી. હવે માત્ર મકાન રહ્યું, અને કાકો ને નરહરિ પાછા આવે તો [illegible] છૂટા થઈ ગયા એમ સાંભળું છું. છોકરાઓ તો હવે ભાગ્યે જ આવે

કાઠિયાવાડમાં હરિજન કાર્યમા પણ આટલા બધા ઝગડા એ કેવી આપણી દુર્દશા? બાપુ હોય તો જ એ પતે એ પણ કેવું? પણ એ આપણી સ્થિતિ છ. એમાંથી શક્તિ પેદા કરીને સત્તા લેવી રહી.

તમારી કસોટી ઠીક થઈ રહી છે. બજાર કિંમત કેટલી છે એની ખબર પડી રહેશે

બાળકો મઝામાં હશે.

નાકનું દરદ એમ ઓછું થાય તેવું નથી. એને માટે કંઈક ઉપચાર જોઈશે તે અહીં બનવા મુશ્કેલ છે.

લિ. વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્

—અહિંસા એ કેવળ વ્યક્તિગત સદ્ગુણ નથી. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ – એ બધાને માટે આધ્યાત્મિક અને રાજકીય આચરણનો એ એક સુગમ માર્ગ છે

—મારી નજરમાં મારું નાનામાં નાનું કામ એ મોટામાં મોટા કામ જેટલું જ મહત્ત્વનું છે.

—હું કોઈના હથિયારથી મારા દેશનો બચાવ નહીં કરું.

—બાપુ

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિનો નિસર્ગ ______ કાકા કાલેલકર

નિસર્ગોપચારનો સામાન્ય માણસો એટલો જ અર્થ કરે છે કે એ ઉપચારમા દર્દીને દવા આપવામા આવતી નથી અને બને ત્યા સુધી શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામા આવતી નથી નિસર્ગોપચારમાં દર્દીને મોટે ભાગે એનિમા આપવો કેટલાક દિવસ અપવાસ કરાવવા માત્ર ફળા હાર કે ફળના રસ કે દૂધ પર રાખવો, ગરમ અને ઠડા – ગરમ પાણીના જાતજાતના સ્નાન કરાવવા માલિસ કરવુ ભીની માટીનો પેટ પર કે માથે લેપ કરવો – એટલી બાબતો મુખ્ય હોય છે ઘણુ પાણી પીવડાવી તેનુ વમન કરાવવુ અને વીજળીનો શેક કરાવવો એ પણ નિસર્ગોપચારમા આવે છે મૂળા ગાજર, લીબુ આદિ કંદમૂળ ફળનો રસ દર્દીને આપવામા આવે છે પણ એ દવા ન કહેવાય

થોડાક માણસો કહે છે કે રોગ ગમે તે હોય નિસર્ગોપચારની રીત તો એક જ હોય છે ઉપર બતાવેલા ઉપચારો જ સાર્વત્રિક થાય છે એનુ પ્રમાણ ઓછુવત્તુ કરી શકાય છે દર્દીની હાલત જોઈને ઉપચાર ઘટાડવા કે વધારવા એ આ ઉપચારની ખાસ ખૂબી છે

પરન્તુ નિસર્ગોપચારનો પાયો આ ઉપચારો દ્વારા ધ્યાનમા આવતો નથી. નિસર્ગોપચારની પાયાની શ્રદ્ધા તો એ છે કે દર્દીને રોગમુક્ત કરવામા પ્રયત્ન કુદરત પોતે કરતી રહે છે રોગી મરવા પામે કુદરતની વિરુદ્ધ ન જાય તો રોગ આપોઆપ જ મટવાનો છે કેમકે નિસર્ગની આન્તરિક પ્રેરણા જ પ્રાણીને રોગમુક્ત કરવાની હોય છે ઉપર જે ઉપાય ઉપચાર બતાવ્યા છે તે કુદરતની મદદથી શરીર શુદ્ધિના કેટલાક પ્રયત્નો જ છે ઉપવાસ કરવા માલિસ કરવુ, નાહવુ, સૂર્યપ્રકાશનુ સેવન કરવુ અને અનુકુળ પદાર્થો આહાર તરીકે લેવા આ બાબતો નૈસર્ગિક છે જે આપણે કુદરતની મદદમા લઈએ છીએ શકીએ છીએ

પરન્તુ કુદરત પોતે શુ શુ કરે છે એ તો ગૂઢ બાબત છે — જો રોગ પેદા કરનારા કીટાણુઓ છે તો એવા કીટાણુઓનો નાશ કરનારા અને આરોગ્યનુ રક્ષણ કરનારા કીટાણુઓ પણ હોય છે રોગના જંતુઓને સૂક્ષ્મ ઝેર આપીને મારી નાખવા એ નિસર્ગોપચારની રીત નથી એવુ ઝેર આપવાથી આરોગ્યદાયી જંતુઓ પણ મરી જવાની સંભાવના છે અને માણસના શરીરમા, લોહીમા જાતજાતના જંતુનાશક ઝેરો ભરી દેવા એ પણ એક જોખમ જ છે એટલા માટે શુદ્ધ હવા શુદ્ધ પાણી, સુપાચ્ય અને નિર્દોષ આહાર, વ્યાયામ કસરત અને મનની સ્વસ્થતા – આ છે આરોગ્યને માટે જરૂરી પરિસ્થિતિ

એ સિવાય નિસર્ગોપચારમા એક બીજુ તત્ત્વ પણ છે જેની તરફ આજકાલના લોકો પૂરૂ ધ્યાન આપતા નથી

કુદરતમા કેવળ પંચમહાભૂતો અન્તર્ભાવ નથી હોતો કુદરતમા મન, બુદ્ધિ, અહંકાર વિકાર અને વિચાર – આ સૌનો પણ અન્તર્ભાવ હોય છે મન જ્યારે વિકારી હોય છે ત્યારે તેની અસર શરીર પર થાય છે. કામવાસના જાગત થતા શરીરમા જે પરિવર્તન થાય છે તે તો સ્પષ્ટ છે એ જ પ્રમાણે કોઈ સ્વાદિષ્ટ વાનગી જોતા જ, અગર ખાવાની ઇચ્છા થતા મોમા રસ છૂટે છે લોકો ભયથી કપે છે ચહેરો ફીકો પડી જાય છે. એટલુ જ નહી ભય ડર અને ચિંતાની માત્રા વધવાથી શરીરના વાળ પણ જોતજોતામા સફેદ થઈ જાય છે. (સિલોનના કોઈ બૌદ્ધ વિહારમા એક ગોરા ભિક્ષુના બિછાનામા સાપ ઘૂસ્યો અને આખી રાત બિછાનામા જ રહ્યો ભિક્ષુ એટલો બધો ડરી ગયો કે સવારે સાપ તો ચાલ્યો ગયો પણ ભિક્ષુમા એકાએક અકાળ વૃદ્ધત્વ આવી ગયુ અને

કલ્પવલ્લી

છલી રહ્યું ખેતર, પૂર્ણ મોલથી
એ કલ્પવલ્લી મુજ
ડાળડાળથી
એની જતી ક થ ફરી અહીં થકી
તે સીમની પાછળ લોકલોકમાં.

હું એની છાયામહીં આપ્તકામ છું.

મારે કમીના નહિ હોશ અન્નની,
કમી નહીં વલ્કલ કે દુકૂલની,
કે દ્વિજિનાં 'લ કરણોની –
માણની
સ્પૃહાથી આજે ફલતારિ ઓમણો.

અહીં ધર્યું આમાત કેરુ ભાજન.

રાજેન્દ્ર શાહ

એના વાળ પણ સફેદ થઈ ગયા)

કામ, ક્રોધ ભયના માર્યા શરીરમા જે વિકૃતિ જન્મે છે અને ક્યારેક ક્યારેક રોગ પણ પેદા થાય છે, એની સાબિતી હર સ્થળે મળે છે પરન્તુ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અને મત્સર અથવા દેખાદેખીને કારણે પણ શરીરમા વિકૃતિ જન્મે છે ઈર્ષ્યા, મત્સર અથવા અદેખાઈની માત્રા વધવાથી મનુષ્યના પેટમા દર્દ શરૂ થાય છે (પેટના દર્દનુ આ જ એક કારણ નથી, પણ અનેક કારણોમાનુ એક જબરજસ્ત કારણ તો છે જ ઈર્ષ્યા અને મત્સરને કારણે પેટના આતરડામા વ્રણ (છેદ) પેદા થાય છે અને એને કારણે બીજા રોગ પણ થાય છે) હવે જ્યારે કામ ક્રોધ, ભય, મત્સર, ઈર્ષ્યા આદિને કારણે શરીરમા વિકૃતિ થઈ શકે છે તો લોભ મોહ મદ અભિમાન આદિ વિકારોની પણ શરીર પર અસર થતી જ હશે

એટલા માટે નિસર્ગોપચારમા રોગમુક્તિને માટે સયમ, શાન્તિ સતોષ પ્રસન્નતા ક્ષમાવૃત્તિ મુદિતા કરુણા આદિ શુભ ભાવનાઓનો પ્રયોગ જરૂરી મનાયો છે માદાની ચિકિત્સા કરનારો નિસર્ગોપચારી વૈદ્ય જો સજ્જન હોય પ્રસન્ન અને શ્રદ્ધાવાન હોય તો એની અસર રોગીના મન પર પણ થાય છે ઉપર બતાવેલા માનસિક વિકાર દૂર કરનારુ અથવા એનુ શમન કરનારુ સાહિત્ય સાભળવુ અથવા વાચવુ એ પણ નિસર્ગોપચારનુ એક જરૂરી અગ છે

ક્ષયરોગની ચિકિત્સામા બ્રહ્મચર્યનુ પાલન આવશ્યક છે જ, વિકારનુ શમન કર્યા વિના પાળેલુ બ્રહ્મચર્ય પૂરી મદદ નથી કરી શકતુ, એટલે જૂના વૈદકે બે બાબતો સાથે વર્ણવી છે દર્દી બ્રહ્મચર્યનુ અને બધી જાતના સયમનુ પાલન તો કરે જ, પરન્તુ તે સાથે એની ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહે એ માટે એને સ્નેહીજનોના સહવાસથી મુક્ત ન રાખવો જોઈએ. સગા સબધી, મિત્ર-સ્નેહી અને બીજા હિતકર્તાઓના દર્શન દર્દીને વારવાર કરાવવા એ પણ જરૂરી ઉપાય છે

અને સૌથી મોટો ઉપાય તો મનુષ્યના હૃદયની જીવત આસ્તિકતા છે ઈશ્વર પર, આત્માની અમરતા અને બધી શુભ ભાવનાઓની કલ્યાણકારિતા પર વિશ્વાસ જન્માવવો અને વધારવો—એ પણ નિસર્ગોપચારનુ સૌથી જરૂરી, સૌથી મહત્ત્વનુ અગ છે આવી આસ્તિકતા, નિષ્ઠા અને ભક્તિ દર્દીમા જન્માવવી જોઈએ અને ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય સાથે જેનો નિત્યનો વહેવાર ચાલે છે તેનુ માનસ પણ સાત્ત્વિક, પ્રસન્ન, શુભાશાથી અને સર્વકલ્યાણકારી હોવુ જોઈએ

અને સૌથી મોટી વાત મનુષ્યના મનમા ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા નિષ્ઠા અને શરણવૃત્તિ પૂરી માત્રામા, અને સ્થાયી રૂપમા હોવી જોઈએ ઈશ્વર છે, આખી સૃષ્ટિ અથવા તેનો કોઈ પણ ભાગ અનાથ નથી અને શુભ ભાવનાઓનુ ફળ શુભ જ હોય છે એવા વિશ્વાસને જીવત શ્રદ્ધા અથવા આસ્તિકતા કહે છે

એવી આસ્તિકતા પોતાની અસર અદ્ભુત રૂપમા દર્દી પર એના રોગ પર કરતી જ રહે છે, એવી શ્રદ્ધાને જાગ્રત કરવા માટે અત્યત સુગમ રસ્તો રામનામનો જ છે પ્રકૃતિના સ્વામી પરમાત્માનુ જ્યારે આપણે આવાહન કરીએ છીએ અને એના હાથમા દર્દીનુ સ્વાસ્થ્ય સોપી દઈએ છીએ ત્યારે પ્રકૃતિમા રહેલી દૈવી શક્તિ પોતાનુ કામ કરે છે અને તે પછી દર્દીને જે આરોગ્યલાભ થાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક હોય છે

એક વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ કે આખી વિશ્વ સસ્થાની રચના આપણે જાણતા નથી કઈ પરિસ્થિતિમા શુ સારુ અને શુ ખરાબ છે એ પણ આપણે સમજી શકતા નથી આપણા શુભ સકલ્પની પૂર્તિને માટે કયા કયા તત્ત્વ મદદગાર છે અને કયા કયા વિરોધ કરી રહ્યા છે એ સમજવુ પણ મુશ્કેલ છે એટલે આપણે કઈ પણ કહી શકતા નથી ફક્ત આપણે આપણી શ્રદ્ધા વધારવી જોઈએ અને પરિણામ વિષે તમા નિરાગ્રહી થઈને સમગ્ર પરિસ્થિતિને ઈશ્વરના હાથમા સોપી દેવી જોઈએ આ પણ નિસર્ગોપચારનુ જ અગ છે અને સૌથી મહત્ત્વનુ અગ છે ગાધીજીએ આ દૈવી તત્ત્વને નિસર્ગોપચારમા દાખલ કર્યું અને પોતાની નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ નોઆખલી જેવી પરિસ્થિતિ પેદા થવાથી એમા પણ દાખલ કરી આ આશ્ચર્યજનક બીના છે માણસની દુનિયા જ શ્રદ્ધાની દુનિયા પર નિર્ભર છે એ જ દુનિયાને સ્વાભાવિક માની ગભરાવાની જરૂર નથી

✿

બહેનોને મે અહિંસાની સાક્ષાત મૂર્તિ કહી છે બહેનોમા પ્રભુએ એક એવુ પ્રેમાળ હૃદય મૂક્યુ છે, જે પુરુષોમા નથી

—બાપુ

ગુરુદેવ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'ની કવિતાને કાકા સાહેબે યથાર્થ રીતે 'સાર્વભૌમ હૃદયવાણી' કહી છે એ જ શબ્દો સંતવાણીને પણ લાગુ પાડી શકાય

મીરાની આરત કબીરના કોઈ પદમાં પણ જોઈ શકાય છે જુદા જુદા શબ્દોની પદાવલિમાંથી જાણે એક જ ધ્વનિ નિકળતો સંભળાય હરિમિલનની તાલાવેલી સર્વ સમર્પણ આદિ સૌમાં સર્વસામાન્ય જણાય છે

'હરિ આવનકી અવાજ' સાંભળી મીરા ઊંચે ચ. ચઢ પંથ નિહારે' છ ત્યારે ઝાડ પર ચઢી ચઢીને વર્ષો સુધી, 'મારા રામ હમણાં આવશે આ સાદ આવ્યો એ આવ્યા ' ઉત્સુકતાથી રાહ પર નજર પાથરી પાથરીને જોતી શબરીને મીરાથી શી રીતે નોખી પાડવી એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે અને જ્યારે શબરીના રામ એક દિવસ આવી પહોંચે છે અને જીવતર ધન્ય કરીને શબરી પ્રાણ છોડે છે ત્યારે દાદુની આ વાણી સ્પષ્ટપણે હવે ડોકાય છે –

અજહૂ ન નીકસે પ્રાણ કઠોર'
દરશન બિના બહુત દિન બીતે
સુંદર પ્રીતમ મોર
અજહુ ન નીકસે પ્રાણ કઠોર.

દાદુની આ તાલાવેલી રામદર્શન પહેલા શબરીમાં ય જોઈ શકાય કેમકે રામના દર્શન પછી જ જીવન કૃતકૃત્ય કરીને જ તે પ્રાણ છોડે છે' એની દર્શનતૃષા તાલાવેલી દાદુના આ શબ્દોમાં જાણે વ્યક્ત થઈ ગઈ છે –

દાદુ ઐસે આતુર બિરહિણી,
જૈસે ચંદ ચકોર

અને શબરીના રાતદિવસની જાગૃતિને જગતના સમનારને ખાટામીઠા વનફળાહારને એકાકી જીવનને અને એમાંથી ય એને મળતા પરમ આનંદને કોઈ શબ્દોમાં વર્ણવવા કરતા કમાલ'ના આ નાનકડા પદમાં જ અનુભવી શકાય છે –

સમજ બૂઝ દિલ ખોજ પિયારે
આશિક હોકર રોના ક્યા? (ધ્રુ.)
જિન નૈનોંમેં નિંદ ગવાઈ,
તકિયા લેક બિછોના ક્યા!
રુખા સૂકા રામકા ટુકડા,
ચિકના ઔર સલોના ક્યા!
કહત 'કમાલ' પ્રેમકે મારગ,
શીસ દિયા ફિર રોના ક્યા!

આને આપણા એક સંત કવિ 'શૂરાનો મારગ' કહે છે તે યોગ્ય જ છે કમાલ જેને પ્રેમનો મારગ કહે છે એ જ વાસ્તવમાં હરિનો શૂરાનો મારગ છે, એમાં કાયરનું કામ નથી શબરીની વીરતા પે કેરી છે' ભર્યું ભર્યું જંગલ છે પણ માનવમાં તો તે એકલી જ છે એક વાર ત્યાં ભલે માતંગઋષિનો આશ્રમ હતો, પણ છેવટે તો ત્યાં તેના સિવાય કોઈ ન હતું, પણ રામ રામના નાદથી જેનું અંતર અભરે ભર્યું હતુ તેને ઓછપ વર્તાય તો કેવળ રામદર્શનની જ એ સિવાય એના હૃદયને કશું જ વ્યાકુળ કરી શક્યું નહી

દર્ભની પથારી પર જાગતા જાગતા રાત વિતાવતી હશે ત્યારે એનો મનોભાવ કમાલ કરતા જુદો નહી હોય – જિન નૈનોંસે નિંદ ગવાઈ તકિયા લેક બિછોના ક્યા?' અને સારા સારા ફળો રામ માટે રાખી કાઢી નાખેલા ફળો જ્યારે આરોગતી હશે ત્યારે એના મનમાં આ જ શબ્દો ગુંજતા હશે – રુખા સૂકા રામકા ટુકડા ચિકના ઔર સલોના ક્યા?' એ તો રામ માટે વીણેલા, તોડેલા ફળોમાંથી જુદા કાઢેલા ફળો ખાતી એટલે એને મન તો એ 'રામના ટુકડા' જ હતા.

ગાંધીજીએ સર્વ ધર્મ સમભાવ પર જે ભાર મૂક્યો તેમાં એમનો સાચો અનુભવ દેખાય છે કેમકે ધર્મ એટલે જ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ એના માર્ગો જુદા દેખાતા હોય છતા વાસ્તવમાં એક જ છે એટલું જ નહીં, એ માર્ગે જનારા પણ જુદા જુદા હોવા છતા વાસ્તવમાં એક જ છે। મીરા કમાલ કે શબરી વ્યક્તિરૂપે જુદા દેખાય છે પણ સૌના અંતરમાં એક જ ભક્તાત્મા બેઠો છે, એનો પુરુષાર્થ પણ એક જ છે અને પ્રાપ્તિ પણ એક જ છે। ઈશ્વર સાર્વભૌમ છે, સૌના હૃદયમાં છે એની સર્વસરખી અનુભૂતિ પણ સાર્વભૌમ છે અને તેથી તેને વ્યક્ત કરતી હૃદયવાણી પણ સાર્વભૌમ છે

લાકડું ગિરનારના જંગલનું હોય કે ધરમપુરના જંગલનું અમેરિકાના જંગલનું હોય કે મોવભીનનું તેના ગુણધર્મ સરખા છે સર્વ સ્થળના લાકડામાં અગ્નિ જ છુપાયેલો છે – આ તો દેખીતો અનુભવ કોઈ સહુ સ્વી

કારીએ છીએ, એટલી સહજતાથી સર્વ ધર્મોમાં એક જ ઈશ્વર રહેલો છે એ જોવું ઘટે, સ્વીકારવું ઘટે. ગાંધીજીએ એ જોયું અને સ્વીકાર્યું પણ. એમણે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું કે હું સાચો હિન્દુ છું તેમ સાચો મુસલમાન પણ છું જ, અને વળી ખ્રિસ્તી હોવાનો ય મારો દાવો છે.

જુદા જુદા ધર્મગ્રંથોમાં વાણીની સંપૂર્ણ એકતા ન દેખાય, પણ સર્વ ધર્મના સંતોના ઈશ્વરાનુભવમાં એવી એકતા સંપૂર્ણ દેખાય છે. સંતવાણીનો જો અભ્યાસ કરીએ તો આ અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. સ્થિતિ સરખી તેમ અનુભવ પણ સરખો જ હોય. ઈશ્વરમિલનનો તો ઠીક, પ્રિય વ્યક્તિના મિલનનો આનંદ અને વિરહનું દુઃખ સૌને સરખું થાય છે. કેમકે, સૌને હૃદય સરખું મળ્યું છે તેથી અનુભૂતિ ય સરખી જ થાય છે.

અનુભૂતિની ચરમ સીમાએ જે જે વાણી પ્રગટ થઈ છે તેમાં અદ્ભુત એકતા છે, કેમકે, તે સાર્વભૌમ છે.

ગાંધીજીની સર્વધર્મસમભાવની વાતમાં રહેલું સત્ય સમજવા, અનુભવવા આ દૃષ્ટિએ સંતવાણીનો અભ્યાસ આતુર હૃદયે કરીએ તો બહુ લાભ થશે

દેહની ચાદર

કબીર એમ કહે છે કે આ શરીર, અથવા માણસનો અવતાર મને ઈશ્વર તરફથી મળ્યો છે. એ મારો નથી, કેવળ હું એનો ભોક્તા છું, ટ્રસ્ટી છું. છેવટે એ જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળ્યું છે તેવા જ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને પરત કરવાનું છે.

પણ સામાન્યપણે આપણે તો આ અવતાર, દેહ આપણી માલિકીના છે, એમ એનો ભોગવટો, મન ફાવે તેમ કરીએ છીએ। એમ કરી તેને બગાડીએ, અને નુકસાન પણ કરીએ છીએ, એવા તોરથી કે, મારી ચીજને હું ગમે તેમ વાપરું, મને વળી પૂછનારું કોણ? પણ વાસ્તવમાં દેહ અને અવતાર આપણા છે જ નહીં, હોત તો, કાળે કરીને તેને ત્યાગવાના હોય નહીં, અને તે ય અનિચ્છાએ ત્યાગવાનાં હોય નહીં. પોતાની ચીજવસ્તુ પોતાની જ અનિચ્છાએ કોઈ ત્યાગતું નથી.

ગાંધીજી કહેતા કે મારું શરીર અને જીવન લોકો માટે છે, અને તેનો સદુપયોગ મારે લોકો માટે જ કરવાનો છે. હું તો એનો ટ્રસ્ટી માત્ર છું. એમાં કબીરના કથનનો જ પડઘો સંભળાય છે. લોકો એટલે દરિદ્રનારાયણ.

આપણામાં પણ એવું ભાન પ્રગટે તો કેવું સારું!

કોઈ ચીજની આપણને જરૂર હોય અને તે આપણી પાસ ન હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ કામચલાઉ જ હોય તો તે ઉછીની અગર ભાડેથી લાવીએ.

સુજ્ઞ માણસ તો પોતાની અને પારકી વસ્તુ એવા ભેદ પાડી એકને વધારે અને બીજીની નહીં જેવી સંભાળ લેતો નથી. બંનેની સરખી સંભાળ રાખે છે. પણ સામાન્યપણે ઉછીની કે ભાડે લેવાયેલી વસ્તુની આપણે વધારે સંભાળ રાખીએ, કેમકે, તે બગડે, તેને નુકસાન થાય તો, નુકસાની ભરી આપવાની હોય છે. પારકું ઘરેણું વધારે સાચવીએ. કેમકે, તે બગડે કે ખોવાય તો તેની નુકસાની કે મૂલ્ય ચૂકવવાનાં હોય છે.

કબીરે તેના એક પદમાં શરીરને ચાદરની ઉપમા આપી છે અને કહ્યું છે કે એ તો મને ઈશ્વર તરફથી મળી છે, અને છેવટે કહે છે—

દાસ કબીરને જતન સે ઓઢી,
જ્યોં કી ત્યોં ધર દિની ચદરિયા

નાવ પાણી પર તરે છે, પણ એમા પાણી ન પ્રવેશે તેની તકેદારી રાખવી પડે છે, એમા જો પાણી ભરાય તો એ ડૂબી જાય આવી જ સ્થિતિ સંસારમા રહેનાર ભક્તોની હોય છે એણે સંસારને પોતાના મન પર સવાર ન થવા દેવો જોઈએ જો એના પર સંસાર સવાર થયા તો એ સંસારના પંકમા ફસાઈ જશે

ગૃહસ્થનુ સાંસારિક જીવન વિતાવો, ગૃહસ્થ ધર્મ એના કાર્યોનુ પાલન કરો, પણ ભગવાનનુ સતત ધ્યાન ધરતા રહો જ્યારે તમે ઘરબાર ખેતરમા કામે લાગ્યા હો ત્યારે તમારુ બધુ ધ્યાન સમસ્ત મન ભગવાન પર કેન્દ્રિત કરો

ધાવ શેઠાણીના બાળકને પોતાનુ દૂધ પાય છે પ્રેમથી પાળે પોષે છે બાળક એનુ જ હોય એવુ લાગે છે પરન્તુ એ તો કેવળ એનુ કર્તવ્ય બજાવે છે અને બત્ત એ જાણે છે કે બાળક મોટુ થશે ત્યારે એની સાથે મારે કશો સંબંધ નહી રહે સાચા ભક્તની પોતાના કુટુમ્બ પ્રત્યે આવી જ ભાવના રહેવી જોઈએ જેવો ધાવ અને શેઠાણીના બાળક વચ્ચે હોય છે

જ્યારે કોઈ નોકરડી શેઠના ઘરનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે 'અમારુ ઘર' કહે છે ત્યારે એના મનમા કયો ભાવ હોય છે? ખરી રીતે એનુ ઘર તો ગામમા હોય છે અને શહેરમા તો એ નોકરી કરવા આવી છે છતા તે શેઠાણીના ઘરને જ 'અમારુ ઘર' કહે છે શેઠાણીના બાળકને ગોદમા લઈને ખવડાવે છે વહાલ કરે છે અને કહે છે- 'મારો બચુ' મારો ગોપાલ તો ભારે નટખટ છે', 'મારા ગોપાલને ભૂખ લાગી છે' આમ તે વાણીમા પોતાનો પ્રેમ વરસાવે છે પણ એ બધુ કહેવા છતા એ જાણતી નથી કે ગોપાલ તો શેઠાણીનુ બાળક છે મારુ બાળક તો મારા ગામમા એની દાદીમા પાસે છે એ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થોએ પણ પોતાના કાર્યો કર્તવ્યોનો નિર્વાહ એ નોકરડી જેવી ભાવનાથી જ કરવો ઘટે

ઘર તો ભગવાનનુ છે મનમા એવી ભાવના ધારણ કરો કે ઘર ભગવાનનુ છે, અને એ જ રીતે જીવન વિતાવો જો એ ભાવના મનમા વસી જશે તો તે જીવનમા પણ ઊતરી જશે જે ભક્ત ગૃહસ્થ જીવન ગુજારવા સાથે ભગવાનને મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે પેલા સૈનિકો જેવો છે કે જેઓ કોટ કિલ્લાની પાછળ રહી બહારના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે કિન્તુ ભગવાન સાથેનો નાતો તોડીને ઈશ્વરને પામવા માટે ભટકનારો ભક્ત કિલ્લાની બહાર નીકળી શત્રુઓની સાથે હાથોહાથ ઝઝૂમનાર સૈનિક જેવો છે બન્ને કુશળ યોદ્ધાઓ છે પરન્તુ કોટ કિલ્લાની પાછળ રહી લડવામા કંઈક લાભ છે, એમ કરવામા કશો દોષ નથી

તમે જોયુ હશે કે સૈનિક લડાઈમા જવા પહેલા નિશાનબાજીનો અભ્યાસ કરે છે એ જ પ્રમાણે કૌટુમ્બિક જીવન પણ ત્યાગના અભ્યાસની ભૂમિ છે કુટુમ્બમા રહેવાનો લાભ એ છે કે એમા કૌટુમ્બિક જીવનની બધી સુવિધાઓનો ઉપભોગ કરવા છતા ત્યાગનો અભ્યાસ કરવાનો અવસર મળે છે કુટુમ્બને એક વ્યાયામશાળા માનો-ત્યા મનને શુદ્ધ બનાવી શકાય છે

જો તમે તમારા પિતા અથવા પત્ની સાથે કજિયો કરીને ઘરત્યાગ કરો તો તમે સંન્યાસી નથી, એ તો-

નારી મુઈ ગૃહ સંપત્તિ નાસી
મૂડ મૂડાય, ભયે સંન્યાસી

જેવુ થયુ એવો સંન્યાસ ઝાઝો ટકે નહી. એવા સંન્યાસીનુ મન ઝડપથી આગની બાબતોમા ફરી લપટાય છે

જે પોતાના સાંસારિક કાર્યોને ભગવાનનુ કાર્ય સમજીને નિષ્ઠાપૂર્વક કરે છે, બધા કાર્યોને ભગવાનની અર્ચના સમજે છે અને વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્યાગ કરે છે એ જ ત્યાગી પોતાના ત્યાગનો સાચો લાભ મેળવે છે સંસારમા જે કંઈ છે તે બધુ ઈશ્વરનુ જ રૂપાન્તર છે એ સત્યનો અનુભવ એવા જ લોકો કરી શકે છે

☆

અજબની આ ય છે સોદાગરી ને ખોટનો ધંધો,
જીવનમાં મેં જે ગુમાવ્યુ તે યાદ રાખું છું!
ગરીબ તો હું નથી-છે ઘણી ય સમૃદ્ધિ,
અજબ હિસાબ છે મારો-એ યાદ રાખુ છુ!

વહે છે વાયરા તો વાદળો વીંખી નાખે,
તમારુ હાસ્ય તો દુઃખનાં જ વાદળો ઘેરે,
ખુશી તમારી નથી એટલે ઊંચે પહોંચી,
અમારું દુઃખ તો હમેશાં રહ્યુ છે આકાશે!

તિનાન-અનિલ

[ગાંધીવિચારદર્શનને અવલોકતી લેખમાળા ☆ લેખાંક ૧૩ મો]

ગાંધીજી હિંદુધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને આગળ ચાલ્યા. તે પોતે હિંદુ હતા તેથી નહીં, પણ એ સિદ્ધાંતો માનવજીવનનાં મહાન સત્યો છે, તેથી. પુનઃજન્મ કે વર્ણાશ્રમાદિ સિદ્ધાંતોનો આ રીતનો સ્વીકાર કરી તેમાં જમાનાને અનુકૂળ, તેમાં નવા નવા અર્થ પૂર્યા. સિદ્ધાંતમાં રહેલું સત્ય સનાતન છે, પણ તેનો વ્યવહાર જમાને જમાને બદલાતા સંજોગો અનુસાર બદલાય ખરો. પુનર્જન્મ એક વાદ નથી પણ સનાતન સત્ય છે, એવા પોતાના સમર્થનમા તેઓ લખે છે: "મેક્સમુલરે ચાલીસ વર્ષો પહેલા કહેલું કે, યુરોપ હવે સમજતું જાય છે, કે પુનર્જન્મ એ વાદ નથી પણ સત્ય હકીકત છે એ પણ સર્વાશે હિન્દુ ધર્મની ભેટ છે." (ધ. પા. ૧૫)

વર્ણાશ્રમ:—પુનર્જન્મની જેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પણ એક મહાનિયમ છે. આજે તેમા જ્ઞાતિભેદ, ઊંચ નીચ—ભાવાદિ અનિષ્ટો દાખલ થયા છતાં તેની પાછળ રહેલું સત્ય સનાતન છે. તેથી ગાધીજી એની પાછળના સત્યને પકડી ક્ષણિક અનિષ્ટોને દૂર કરવા સૂચવે છે: "આજે વર્ણાશ્રમ ધર્મને અને હિંદુ ધર્મને તેના પૂજકો ખોટા સ્વરૂપે બતાવીને તેનો ઇન્કાર કરી રહ્યા છે. એનો ઉપાય એનો વિનાશ નથી પણ શુદ્ધિ છે આપણે આપણા જીવનમા સાચી હિન્દુવૃત્તિને સજીવન કરીએ, પછી પૂછીએ કે, એથી અંતરાત્માને સંતોષ છે કે નહીં?" (ધ. પા. ૧૫)

આ વર્ણાશ્રમ ખરેખર શું છે? ગાધીજીએ તેનો સાદો સીધો સનાતન અર્થ કર્યો: "વર્ણ અને આશ્રમ એ જુદા શબ્દો છે. આપણી આશ્રમ વ્યવસ્થા મનુષ્યને મોક્ષ જ્ઞાનાદિ જીવનના હેતુ પાર પાડવા વધુ લાયક બનાવે છે. વર્ણધર્મ તો એને સારુ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. વર્ણધર્મ કહે છે કે, માણસે પોતાની આજીવિકાને સારુ પોતાના પૂર્વજોનો ધર્મવિહિત ધંધો જ કરવો જોઈએ. આ નિયમ સાર્વભૌમ છે. અને આખા માનવ કુટુંબ પર સાશ્રાજ્ય ભોગવે છે એમ હું માનું છું." (ધ. પા. ૨૬) ગાંધીજીના આ ભારપૂર્વકના કથનની પાછળ આનુવંશિક સંસ્કાર વારસાના મહાનિયમનું બળ રહેલું છે. સામાન્યતઃ આ નિયમને આધારે ધંધા ચાલુ રહેતા અને થતા જોવામાં આવે છે. આજના ઔદ્યોગીકરણના જમાનામાં આ નિયમમાં કંઈક વધુ અપવાદ દેખાય છે છતાં ઔદ્યોગીકરણ જે દેશમાં સ્થિર થયું છે, ત્યાં સરવાળે આ નિયમ જ હકીકતે સિદ્ધ થતો દેખાય છે એટલે વર્ણધર્મ ધંધાની વ્યવસ્થા કરે છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજની વ્યવસ્થા પણ કરે છે. વર્ણ સમાજના આયોજનનો કુદરતી નિયમ છે એમાં ઊંચનીચનો ભાવ જ નથી. પણ સત્ય અને અહિંસાના ધોરણે સમાજમાં સમાનતા કરવાની વ્યવસ્થા છે. એની પાછળ માનવતા રહેલી છે એવું સમર્થન કરતાં તેઓ લખે છે: "યોજનાના મૂળમાં અહિંસા છે, ઈશ્વરી નિયમનું જ્ઞાન છે, શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્ર છે, મનુષ્યત્વ છે. એ વર્ણધર્મનું પાલન ન થાય તો તો કદી નથી થઈ એવી જાદવાસ્થળી રચાવાની જ." (ધ. પા ૨૧)

ગાંધીજીની આ ચેતવણી બહુ તકસરની હતી. જગતમાં ચાલી રહેલી ખોટી હરિફાઈની પાછળ ઊંચા ધંધાની પસંદગી અને હલકા ગણાતા ધંધાના તિરસ્કારમાંથી પેદા થયેલી સાઠમારી જ છે. આવી સાઠમારીમાથી જ મહાયુદ્ધો જન્મે છે. મહાયુદ્ધોનાં અનેક કારણો પૈકી આવી સાઠમારી પણ એક એક મહત્ત્વનું કારણ ગણવું જોઈએ. આનો ઉપાય કરવો જ રહ્યો. આજે ભૌતિકતા અને ભૌતિક આબાદીની પાછળ ગાંડી દોટ છે. તે ખાંડવી જ રહી, અને તેને સ્થાને માણસમાત્રને સારુ એક માત્ર સર્વસામાન્ય પુરુષાર્થ આત્મપ્રાપ્તિ બનવો જોઈએ. આ કામ વર્ણધર્મ જ કરી શકે. તેવી સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ જણાવે છે: "મનુષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાને લાયક જે એકમાત્ર વસ્તુ—આત્મપ્રાપ્તિ—તેને તે પદે સ્થાપિત કરનાર પણ વર્ણધર્મ જ છે. આજે આપણે સ્વભાવે ક્ષણભંગુર એવી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પાછળ વિચાર અને પુરુષાર્થ દોડાવતા દેખાઈએ છીએ. અને એમાં એટલા પરોવાઈ જઈએ છીએ કે, જે એકમાત્ર આવશ્યક વસ્તુ છે તેને ભૂલી જઈએ છીએ." (ધ. પા. ૨૮) ગાધીજીએ જ્યાં બન્યું ત્યાં જે તે ક્ષેત્રમાં આધ્યાત્મિકતાની પુનર્સ્થાપના કરી, મૂલ્યપરિવર્તન કરી જીવનની સપાટીને ઊંચી લેવાનું વિચાર્યું. વર્ણધર્મ અંગેના તેમના વિચારો પણ એમના આ મહાપ્રયાસના સાક્ષી બને છે. એમનો વર્ણધર્મ આધ્યાત્મિક સમાજવાદની સ્થાપના કરનારો નીવડે એવી

તેમની આશા છે "મનુષ્ય આત્માને ઓળખવા સરજાયેલું પ્રાણી છે, ને તે આત્મારૂપે એક છે તેથી કોઈ ને કોઈ દિવસ ઊંચનીચના પ્રપંચમાંથી નીકળી, ઐક્ય વધારનારી વર્ણ-વ્યવસ્થાનો તે સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરશે" (ધ પા. ૩૩)

ધર્મ અને રસ—વર્ણધર્મને સમાનતાકારક ગણાવ્યો કારણ કે કાર્યમાત્ર સમાન છે એમ તેઓ માનતા કર્મ જ એવું સાધન છે જે સર્વમાં સમાનતા આણી શકે કર્મનો સમાનતાકારક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાથી કામમાં હલકા મોટાનો ભેદ રહેતો નથી એટલું જ નહીં પણ એ કાર્ય ધર્મકાર્ય બને છે અને એ કર્મમાંથી જીવનનો સાચો રસ પેદા થાય છે આ અંગે સ્પષ્ટ કરતાં તેમણે જ જણાવ્યું જેની દૃષ્ટિ પારમાર્થિક બને છે તેને એક પણ કામ હલકું કે તુચ્છ નથી લાગતું જે આવે તેમાં તે ઈશ્વરને જોશે તેની જ સેવા જોશે તેનો રસ કાર્યની જાનજાત ઉપર નિર્ભર નથી તેનો રસ અંતરમાંથી નીકળે છે જે અનાસક્તિયોગ સમજવા સાધના કરે છે તેણે પ્રત્યેક કાર્ય આમ કરવું ઘટે છે

ધર્મમાં અને ધર્મકાર્યમાં કેટલો રસ હોઈ શકે તેનું આ સુંદર વર્ણન છે ધર્મ સાથે ઉદાસીનતા નીરસતા અને કઠોરતાનું સામાન્યત આરોપણ કરવામાં આવે છે ગાંધીજીએ આ ખોટી માન્યતા તોડી અને સાથે જીવનના સાચા રસના સ્થાન અને પ્રકાર પણ બતાવી દીધા જીવનનો સાચો રસ અંતરમાંથી નીકળે અને તે આધ્યાત્મિક છે સત્યની સાધના આનંદમય હોય કારણ ગાંધીજીએ માનેલું સત્ય ચેતન—સત્ય છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે સત્યાર્થીના રસનું સરસ વર્ણન તેઓ કરે છે

સત્યના પૂજારીના રસને અંત જ ન હોય સત્યનારાયણની ઝાંખી કરવા માટે તે કદી પોતાને ઘરડો નથી ગણતો. જે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સત્યરૂપી ઈશ્વરને જ સાંપ કરે જે ધ્યેય સત્ય જુએ તેને ઘડપણ અંતરાય રૂપ ન જ નડે સત્યાર્થી પોતાના ધ્યેયને સારુ અમર જ છે, અજર છે' (આ પ્ર પ ૪૫) સત્યાર્થીના જીવનમાં રસ આટલો ભરપુર હોય અને તે અંતરમાંથી નીકળતો હોય

અંતરનો અવાજ ગાંધીજી અંતરને જ છેવટનો આધાર માનતા એમના મતે અંતરનો રસ ઉત્તમ રસ છે તેમ અંતરનો અવાજ જીવનનું નિર્ણાયક બળ છે અંતરના અવાજને અનુસરીને એમણે ઘણાં મોટાં કામો કર્યાં અને એ અવાજને અનુસરીને પોતાના જીવનનું નાવ હંકાર્યે રાખ્યું 'આવા અવાજો મેં પૂર્વે પણ સાંભળ્યા છે એને વશ વર્તતાં મેં કંઈ ખોયું નથી, ઘણું મેળવ્યું છે, અને બીજા જેણે એવા અવાજો સાંભળવાનો દાવો કર્યો છે, તેઓનો પણ એ જ અનુભવ છે" (ધ પા ૧૮૦) આ અવાજ આત્મવંચના તો ન હોય એવી શંકા ટીકાકારો કરે છે પણ આત્મવંચના હોય તો જીવનની પ્રગતિ સધાય નહીં અંતરના અવાજ કે ગેબી અવાજ વિષેની પોતાની શ્રદ્ધા તેઓ ખૂબ જ મક્કમતાથી જણાવે છે 'આખું જગત મારા કહેવાને ન માને અને વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે તો યે મેં જે ગેબી અવાજ સાંભળ્યો અથવા મને ઈશ્વર પ્રેરણા થઈ એ મારી માન્યતાને હું વળગી રહું" (ધ પા ૧૮૦) ત્યારે સહેજે સવાલ થાય કે આ અંતરનો અવાજ કે ગેબી અવાજ છે શું? આનું વર્ણન ગાંધીજીએ બહુ સચોટ રીતે આપ્યું છે "મારે સારુ ઈશ્વર પ્રેરણા ગેબી અવાજ અંત પ્રેરણા સત્યનો સંદેશ વગેરે એક જ અર્થના સૂચક શબ્દો છે, મને કોઈ આકૃતિના દર્શન નથી થયાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી થયો આ જન્મે થવાનો હશે તો પણ કોઈ આકૃતિના દર્શન થશે એવું હું માનતો નથી ઈશ્વર નિરાકાર છે તેથી ઈશ્વરનું દર્શન આકૃતિરૂપે હોય નહીં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર જેને થાય તે સર્વથા નિષ્કલંક બને છે, એ પૂર્ણતમ થઈ રહે છે એના વિચારમાં યે દોષ અપૂર્ણતા કે મેલ હોતાં નથી એનું કાર્યમાત્ર સંપૂર્ણ હોય છે કારણ કે તે પોતે કંઈ જ કરતો નથી તેનામાં રહેલો અંતર્યામી જ બધું કરે છે તે તો તેનામાં સમી જ ગયો છે આવો સાક્ષાત્કાર કરોડોમાં કોઈકને જ થતો હશે. થઈ જ શકે એ વિષે મને મુદ્દલ શંકા નથી મને એવો સાક્ષાત્કાર કરવાની અભિલાષા છે પણ મને નથી થયો અને તેનાથી હું બહુ દૂર છું એટલું જાણું છું' (ધ પા. ૧૭૮) આટલા ટાંચણમાં ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે સૂક્ષ્મ નજરવાળો તો સમજી શકે એમ છે કે અંતરનો અવાજ તે જ ગેબી વાણી અને તે જ આકાશવાણી. પુરાણાદિમાં આકાશવાણી સંભળાયાની ઘણી વાતો આવે છે અન્યોની જેમ આ જમાનામાં ગાંધીજીને એ વિષનો અનેકવાર પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો એનાથી આકાશવાણી છે? એ શંકા નિર્મૂળ થઈ શકી છે બીજી એક વાત પણ આમાંથી ફલિત થાય છે ગાંધીજી સદેહે સત્યનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર અસંભવિત માને છે છતાં ઉપર બતાવ્યા તેવા મર્યાદિત છતાં સાક્ષાત્કાર સદેહે

શકય છે એમ પણ જણાવે છે સાક્ષાત્કાર અંગે ગાંધીજી નિશ્ચિત નિર્ણય પર આવી શકયા નથી છતા તેમને જ્યારે જ્યારે જે પ્રતીતિ થઈ તેવુ તેમણે વર્ણન કર્યું પોતાની મર્યાદા તેઓ જાણતા હતા તથી સાક્ષાત્કાર અંગે વધુ વર્ણન ન કરતા તેની સંભવિતતાનુ વર્ણન કરીને જ સંતોષ માને છે અને તે જ તેમના જેવા સત્ય શોધક માટે વાજબી વલણ ગણાય

અંતરનો અવાજ સાંભળવાની શક્તિ કઈ રીતે પેદા થાય એવો સવાલ સહેજે ઊભો થાય ગાંધીજીએ આ અંગે ચોખવટ કરતા સાધનાની અગત્ય બતાવી સામાન્યમા સામાન્ય વસ્તુ કરવાની શક્તિ મેળવવા સારુ ય જો કંઈક પ્રયત્ન કંઈક સાધનાની આવશ્યકતા રહે છે તો ઈશ્વરની પ્રેરણા મેળવવાની યોગ્યતાને સારુ પ્રયત્ન અને સાધનાની આવશ્યકતા હોય એમા શી નવાઈ?' (ધ પા ૧૭) સત્યાર્થીને માટે ના સાધના જ સિદ્ધિ છે આત્મજ્ઞાન વિના સાધના વ્યર્થ છે એમ નરસિંહ જેવા સંત કવિએ ગાયુ છે તો આત્મજ્ઞાન માટે સાધના કેમ કરવી? ગાંધીજીએ આનો ટૂંકો નેટચ જવાબ આપી દીધો છે આત્મજ્ઞાન જીવમાત્ર સાથે એક્ય ને ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય–તન્મયતા સાધવાથી જ થાય જીવમાત્ર સાથે ઐક્ય સાધવુ એટલે તેને દુ ખ જાણીપૂર્વક દુ ખી થવુ તેના દુ ખનુ નિવારણ કરવુ

નિર્બળીનુ બળ –દુ ખી માનવને વહાર ધાનારી ગાંધીજીની ફિલસૂફી અને પ્રવૃત્તિ છતી દુ ખી નિર્બળ હોય છે અને તેને નિર્બળતામાથી છોડાવી તેના દુ ખનુ નિવારણ કરવાનુ આ ફિલસૂફી શીખવે છે નિર્બળનુ બળ રામ છે તેમ નિર્બળનો ખરો આધાર આ દર્શન બતાવે છે ભારત ગુલામ બન્યુ નિશસ્ત્ર થયુ અને તેની આઝાદીનો કોઈ રાહ દેખાતો ન હતો ગાંધીજીએ ધાર્યુ એટલુ આત્મબળ પ તેની પાસે નહોતુ છતા કોઈ પણ બાહ્ય બળના કે સાધનાના અભાવે અને દોઢ સો વર્ષના આર્ય સરકારના દોરાયા બાદ તેમણે ગાંધીજીનુ સત્યાગ્રહી શસ્ત્ર સ્વીકાર્યું દીનાતાનો મળે તે ગાંધીજી અને ડગમગતા પગને થોડા પગના એ રસ્તે માર્ગ ચાલ્યા ભારત આઝાદ બની શક્યુ ગાંધીજીનુ દર્શન નિર્બળનુ પણ બળ બન્યુ નિર્બળનુ ખરુ બળ જે રામ છે સત્ય છે ગાંધીજીની ફિલસૂફીમા રામ છે તેમા સત્ય છે તથી તે નિર્બળ બનેના ખારતનુ બળ બની શકી આટલેથી તેની શક્તિનુ માપ પૂરુ નથી મપાતુ તે છેવટના માનવ સુધી પહોચે એવી વ્યાપક છે સરળ છે સીધી છે અને છતા તેમા એટલી જ સર્વગ્રાહીતા પણ રહેલી છે ગાંધીજીનુ જીવનદર્શન જનસમાજમા સત્યનુ અવતરણ કરવા ચાહે છે અને એ ચાહનાની સિદ્ધિમા જ એમા જ એની સાર્થકતા રહેલી છે

ગાંધી ફિલસૂફીની મર્યાદાઓ –ગાંધીજીની આ બધી સિદ્ધિ અને સફળતા છતા તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે એ ભૂલવુ ન જોઈએ એનામા છેવાડા મનુષ્ય સુધી પહોચવાની ક્ષમતા છે છતા વ્યવહારમા તે હજી બહુ આગળ વધવા પામી નથી સત્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહી પદ્ધતિ મૂલ્યવાન છે છતા જનસમાજના દૈનિક જીવનમા તેની ઉપયોગિતા હજી સમજાઈ નથી બીજી કોઈ પણ ફિલસૂફી કરતા એ વહેલી સમજાય એવી છે છતા બહુ ઓછા એના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાયા છે એનો પ્રચાર પણ જોઈએ તેટલો કે જોઈએ તે રીતે થયો નથી એમા રસને સ્થાન છે છતા ઘણાને તે લૂખી લાગે છે અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ હજી લોકસમજમા ઊતરે એટલી સરળ નથી થઈ કે લોકસમજ એટલી પાકી નથી કે તે તેને એકદમ પચાવી શકે બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતોનુ માહાત્મ્ય એમા ગાયુ છતા એની વિગતવાર ઝીણવટભરી દોરવણી મળે એવુ માર્ગદર્શન નથી મળ્યુ, એ અંગેના વિચાર મળે તેટલેથી જનતાનુ કામ નથી સરતુ પ્રજાને તો તેનુ વ્યવહારુ વિજ્ઞાન જોઈએ છે

મોટા પ્રશ્નો અંગે પણ આ દર્શનની મર્યાદાઓ મપાઈ છે ભારત પાકિસ્તાનના વિભાગ વખતે જે હિજરત થઈ તેમા લાખોનો નાશ થયો આ ફિલસૂફી ન તેનો ઉપાય બતાવી શકી ન તેનો અટકાવ કરી શકી ગાંધીજીના જીવતાજીવત તેમના વિરોધ છતા ભાગલા પડ્યા લાખો નાશ પામ્યા એનો અટકાવ ન જડયો ન આવી શક્યો એ જ રીતે હિંસક આક્રમણ સામે પણ વ્યવહારમા સામાન્ય જન અપનાવી શકે એવો કોઈ સક્રિય અહિંસક રસ્તો એમાથી હજી સુધી જડ્યો નથી વળી અસ્પૃશ્યતાની જડ હલી ગઈ છતા હજી તે નિર્મૂળ થઈ નથી સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્નો અંગે આ ફિલસૂફીની આ બધી મર્યાદાઓ છે

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા પણ સાક્ષાત્કાર અંગે એ માર્ગદર્શન નથી કરી શકતી સત્યાગ્રહી શક્તિ વધારવાના ઉપાયો બતાવવા છતા તેની ઝીણવટભરી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી મળતી શક્તિના ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation)

અંગે પણ તેમાંથી સ્પષ્ટ વિગતવાર માર્ગદર્શન મળતું નથી. ચેતનાનો ઝડપી વિકાસનો માર્ગ દેખાડવા છતાં તેનો કોઈ ક્રમ કે તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અંગે ક્રમવાર કે વિગતવાર ઉપાય મળતા નથી

મર્યાદાનાં કારણો—ગાંધી-વિચારદર્શનની આ બધી મર્યાદા છે પણ તેની પાછળ સચોટ કારણો પણ રહેલાં છે ગાંધીજીએ કદી શાસ્ત્રીય ઢબે પોતાના પ્રયોગોનું તારણ નથી કર્યું એ તો એક મહાન પ્રયોગવીર હતા અને જ્યારે અને જે પ્રસંગોમાં જે કર્તવ્ય લાગ્યું તેનો ઉપાય શોધતા ગયા એ પ્રયોગો શાસ્ત્રીય ઢબે કર્યાં હતા ખરા, પરંતુ તેનું તારણ કરવાનું તેમણે ભાવિ પેઢી પર છોડયું વળી સત્યાગ્રહી વિચારસરણી કે પદ્ધતિ સચોટ છે અને જીવનના બધાય ક્ષેત્રોમાં તે ઉપયોગી થઈ શકે એમ હોય છતાં તેને એટલી હદે કે એટલી વિગતે ક્રમી જોવા જેટલો સમય કે પ્રસંગો એમને પણ મળ્યા નહોતા કે એમના ગયા પછી હજી પૂરતો સમય કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા નથી. છતાં એમના ગયા બાદ એમની ફિલસૂફી વિકસી રહી છે તે ભારતની આજની કારવાઈ પરથી જોઈ શકાય છે વિનોબાજી ગાંધીવિચારને આગળ લઈ રહ્યા છે અને એને સુભગ વળાંક આપી રહ્યા છે તે જ રીતે રાજ્યક્ષેત્રે શ્રી નહેરુ પણ તેનો યોગ્ય વિકાસ સાધી રહ્યા છે આજના તેના વિકાસ પરથી ગાંધી ફિલસૂફીના ગર્ભમાં શું શું સમાયું છે અને એની શી શી શક્યતાઓ છે તેનો અંદાજ સારી રીતે કાઢી શકાય એમ છે

ગાંધીવિચારદર્શન વિશ્વના શાશ્વત સત્યોનું સંશોધન સાધનાર વ્યવહારદર્શન છે અને તે સતત વિકાસશીલ છે એનો આ રીતનો સતત વિકાસ સાધવો તે આજની અને ભાવિની પેઢીઓનું કર્તવ્ય છે

☆

બાળકો અને જુવાનોની ઉદ્ધતતા વિશે આકરી ટીકા અને ભારે ઠપકાના વેણો વડીલો વારંવાર ઉચ્ચારતા જોવામાં આવે છે ઉદ્ધતતા એ કોઈ આવકારદાયક લક્ષણ તો નથી જ ઉદ્ધત બનનારો પોતાના સ્વભાવની ઘણી સારપ ગુમાવે છે એટલું જ નહીં તેના આગના સારા કાર્યોની અસર પણ તે ધોઈ નાખે છે અને ઘણી વાર તેની ઉદ્ધતતા જ વખોડાયા કરતી હોય તો તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે આકસ્મિત આવેલી ઉદ્ધતતા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કાયમની થઈ જાય છે એ વિકૃતિ ઘર કરી બેસે છે પણ જેનું વર્તન અગાઉ સામાન્યતઃ સારું હતું તે એકદમ, કોઈ એક પ્રસંગે અવિવેકી કેમ બની ગયા? એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે

બાળક કાગળની કતરણ, દૂચા, ઠીકરાં, લાકડીઓ આદિ વડીલોને નકામી લાગતી ચીજો ભારે લાગણીથી ભેગી કરે છે, અને તેનો ચિત્રવિચિત્ર ઉપયોગ કરે છે આપણને ન ગમે તેવો પણ ઉપયોગ કરે છે, આપણને ન ગમે એવે સ્થળે પણ રાખે છે ઘણી વાર વડીલો ખીજાઈને એ બધી વસ્તુઓ ભારે ગુસ્સામાં આવીને બહાર ફેંકી પણ દે છે અને બાળકને ધમકાવે પણ છે અને બાળક રડારોળ કરી મૂકે છે ભણવાના કે એવા બીજા કામોમાં તે નિરુત્સાહી થઈ જાય છે અને જ્યારે તેની વહાલી ચીજો ફેંકાવામાં આવે ત્યારે તો તે વ્યાકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે, અને ઉદ્ધત પણ બને તો નવાઈ નહીં એનું કારણ સ્પષ્ટ છે એ ચીજો સાથે એની હાર્દિક લાગણીના નાજુક તંતુ વણાયેલા હોય છે એમાંથી એને ઉત્સાહ પ્રેરણા અને આનંદ મળતા હોય છે, એની પાછળ એની પોતાની કંઈક કલ્પનાઓ હોય છે સ્વપ્નાં હોય છે મોટા માણસની કલ્પના કે સ્વપ્નોનો નાશ થતાં જે આઘાત, હતાશા, વ્યાકુળતા તે અનુભવે છે તેવું જ બાળક પણ અનુભવે છે મોટો માણસ તેના પ્રત્યાઘાતો જીરવી શકે છે, અથવા તેનું બાહ્ય પ્રદર્શન એટલું નથી કરતો પણ બાળકના પ્રત્યાઘાતો ગુસ્સા અને રોષમાં પરિણમતા ઉદ્ધતતા કે અવિવેકમાં પરિણમે છે પદાર્થોની વાસ્તવિક કીમત તેનો ભોક્તા આંકે તેટલી હોય છે દુન્યવી મૂલ્યાંકનો આવી બાબતોમાં લાગુ પાડતાં અન્યાય જ થાય

આ જ બાબત જુવાનોને પણ લાગુ પડે છે, ધીંગી, વ્યવહારી ટાઢી પણ અચૂક કરામત અણધાર્યો આઘાત તમને આપે છે ત્યારે તેના પ્રત્યાઘાતો ઉદ્ધતતા અવિવેક કે ભાંગફોડ રૂપે પડે છે એનું નિવારણ આકરી ટીકા કેવળ બોધ કે ઠપકાના આકરા બોલ કે ડહાપણશાસ્ત્ર નથી કરી શકતાં માનસિક વલણો પાછળ માનસશાસ્ત્ર જ કામ કરતું હોય છે તેને માટે તેનો ઉપયોગ ન થાય તો બાકી બધા થીગડાં છે

માણસોના અણધાર્યા ગ્રામ્ય વર્તનો પાછળ તેમને તેમ કરવા પ્રેરતા બાહ્ય નજરે વાંધાજનક નહીં એવાં મીઠાં ગાઢી નામાનવાળા વ્યવહાર કરનારાં ડહાપણો પણ હોય એ વિચારવું ઘટે

[૧૧૭]
પાંચ ઇન્દ્રિય-વૃત્તિઓના નિરોધ દ્વારા,
સમાધિની સાધના કરવાની હોય છે.
પણ મેં તો સમાધિને પણ પાછળ મૂકી દીધી છે.
અને ભગવાનના સગુણ સ્વરૂપનું, કૃષ્ણમૂર્તિનું
વરણ કર્યું છે.
બધી ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓ એને સમર્પણ કરી દીધી છે,
અને પ્રેમસ્વરૂપ ભક્તિ સાધી લીધી છે.
નામ અનુરૂપ કૃષ્ણ ખરેખર કાળો જ છે,
મહામાયાવી છે.
પ્રાચીનકાળથી એ એવો જ છે,
એટલે તો વેદ જેવાને પણ પાગલ કરી મૂકયા છે.
એણે મને પ્રપંચથી છોડાવ્યો.
જનમ મરણથી જુદો કર્યો,
એટલે હુ એની એકનિષ્ઠ ભક્ત થઈ શકી.

[૧૧૮]
માયાની કાળી રાત ફેલાઈ છે,
અને એ માયાવી પ્રભુ, બરાબર એવું જ કાળું રૂપ
લઈને સંતાકુકડી રમે છે,
કાળામા કાળું છુપાઈ જાય છે.
અને કોઇને ઓળખાતું નથી.
પરંતુ હું બરાબર અને સહજ એની તરફ ખેંચાઈ
જાઉં છું.
કાળી રાત મને અડચણકર્તા નથી.
આકાશની ભૂરી પાર્શ્વભૂમિમાં,
જલથી પરિપૂર્ણ કૃષ્ણ મેઘ જેમ સુંદર દેખાય છે,
એમ મને એનું રૂપ દેખાયું.
એ તો નિર્ગુણ છે, એને રૂપ કેવું?
પરંતુ શૂન્ય આકાશ પર પણ ભૂરો રંગ ઊતરે છે,
અને એ જ મેઘાચ્છન્ન થઈને ઘેરો કાળો બને છે,
એ જ રીતે, નિર્ગુણનો સગુણ અને સગુણનો સુંદર
સાકાર શ્યામ બનેલો એ શ્યામ મારી આંખોને
વશીભૂત થઈ ગયો, મારી દષ્ટિમા જાણે સમાઈ
ગયો.
ત્યારથી એની સંતાકુકડી બંધ થઈ, અને મારે
માટે બિલકુલ સરળ થઈ ગયો. કાળાશના સરખા-
પણાને કારણે માયા અને માયાવીનો ભેદ હું જાણી
શકી નહોતી.
અને એટલે, આજ સુધી, એણે મને ખૂબ જ
ભ્રમમાં રાખી હતી.
પરંતુ દષ્ટિના પ્રકાશે એ ભેદને ખોલી નાખ્યો.
હવે હું માયાવીને જ ઓળખું છું.
માયાને ઓળખતો જ નથી.

[૧૧૯]
છેલ્લા દિવસોમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યો કરતો
હતો.
ફળસ્વરૂપ, મન અંતરાત્મામાં એટલું લીન થઈ
જતું હતું કે એ કંઈ પણ બહાર આવી જ ન
શકયું,
પરંતુ હવે તો બિલકુલ ઊલટું થયું છે,
જ્યારથી આખી દુનિયામાં કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રગટ થઈ
ત્યારથી મન પાછું ફરીને આંખોમાં આવી વસ્યુ છે,
જાણે એ આખ જ બની ગયું છે.
પ્રભુનું એ ઉજ્જવળ અમૂલ્ય રૂપ – જોતો જ રહું.
કેવું છે એ રૂપ?
એ છે કાળી શાહી જેવું,
(હું આ વિનોદભાવે નહીં સરળભાવે કહી રહ્યો છું)
અને એ આટલું કે તેટલું પણ નથી
ઢગલે ભર્યું પડ્યું છે,
એની એક પીંછીથી, આખું જગત રંગેલું છે.
માયા ઇશ્વરને ઢાકી દે છે એટલા માટે એ કુરૂપ,
કાળી,
માયાને ઈશ્વર ઢાકી દે છે એટલે એ ઉજ્જવળ
શ્યામ.

[૧૨૦]
પણ તે, જે આ હૃદયાકાશમાં વિરાજતા રહે છે.
એ જ મહાકાશમા પણ છે
અખંડ! એકરસ!

પરંતુ, એના વિષયમાં, પોતપોતાના દૃષ્ટિભેદને કારણે, ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ થાય છે.
કોઈને એ સત્ પ્રતીત થાય છે,
કોઈને ચિત્ત,
કોઈને આનંદ,
અને કોઈને સચ્ચિદાનંદ રૂપમાં દર્શન આપે છે
વાસ્તવમાં એને એથી યે પર કહેવો જોઈએ
પરંતુ એનુ વર્ણન કરવા માટે
શબ્દ જ અપૂર્ણ છે.
એટલા માટે સાર એમા છે કે બધો શબ્દવાદ છોડીને અખંડરૂપ એમા જ નિવાસ કરીએ.
જ્ઞાનદેવ કહે છે કે મને એ દૃષ્ટિ મળી ગઈ છે
એટલે ભેદ અભેદની ગૂંચ ઉકલી ગઈ છે
અને આત્મરૂપમા મને એનુ દર્શન નિરંતર થતું રહે છે

[૧૨૧]

ધ્યાનાવસ્થામા, યોગમાયાથી ઘેરાયેલા ઈશ્વરનો કૃષ્ણવર્ણ, સાક્ષાત્કાર થતો રહે છે
એ જ રીતે આકાર પ્રતીક દ્વારા,
એની વ્યાપકતા પર ધારણા ધ્યાનાદિ કરતી વખતે,
એનો નીલવર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ થતો રહે છે
એ અનુભવ વર્ણવતા જ્ઞાનદેવ કહે છે
ઈશ્વર સ્વરૂપ નીલુ જ નીલુ દેખાય છે
આકાશ પેઠે વ્યાપક
પરંતુ આકાશ પેઠે પોલુ નહી,
પ્રીતિથી પરિપૂર્ણ,
પરંતુ પ્રીતમા પક્ષપાતની કલ્પના આવવા માગે છે.
એવુ પણ નથી,
સમત્વયુક્ત
એ પ્રકારના અપ્રતિમ દર્શનમા
બધી સાધના નીલા રંગે રંગેલી,
બધો વ્યવહાર પણ એ જ રંગમા રંગેલો
જ્ઞાનદેવ જાણે નીલવર્ણની નિશાળમા શિક્ષણ લઈ રહ્યો છે
ગોપી, શ્રીકૃષ્ણના નીલવર્ણની લગનીમા
સ્વય એવી જ બનીને એની સાથે સમરસ થઈ ગઈ
એ જ આ સ્થિતિ.

[૧૨૨]

સામે ભૂરું દર્પણ સજાવ્યું છે,
એના પર ભૂરા રંગનો પટ દીધો છે,
અંદર ભૂરા રંગનો ચહેરો દેખાય છે,
વચ્ચેનું આકાશ પણ ભૂરા રંગમાં લુપ્ત થઈ ગયું છે,
ભૂરા થઈએ,
ભૂરામા રમીએ,
ભૂરામા પાવન થઈએ
એવો આ હરિરંગ જ્ઞાનદેવના હૃદયમાં સમાઈ ગયો છે

[૧૨૩]

એક વાર જ્ઞાનદેવ અને ચાંગદેવ પરસ્પરના આધ્યાત્મિક અનુભવોનું અનુસંધાન કરતા હતા
જ્ઞાનદેવે ચાંગદેવને પૂછ્યું:
ધ્યાનાવસ્થામા જે વિવિધ ભાવો, સૂચક વિચિત્ર વર્ણોથી એલે છે,
જે અનતનાદ સંભળાવે છે,
અને જે જરા વારમા શાંત થઈને સૌને ખાલી કરી નાખે છે,
એ તત્ત્વ કયુ છે?
પ્રિયથી જે પ્રિયતર લાગે છે,
ગગનથી યે વિશાળ પ્રતીત થાય છે,
ત્રિભુવનને જેની અત્યંત આવશ્યકતા છે,
છતા પણ એની ઉપલબ્ધિ નથી,
એ તત્ત્વ શું છે?
ચાંગદેવે જવાબ આપ્યો:
કદાચ આપણે જ તે છીએ!
ધ્યાન તો એક આપણી કલ્પનામાત્ર છે,
અને સહિત બધુ માધુર્ય આપણી જ અંદર છુપાયેલું છે
જ્ઞાનદેવે કહ્યુ:
મને બહુ પ્રિય લાગ્યુ.
મારા મનની જ વાત તમે કહી,
હવે હુ અને તમે એક થયા

પાર્વતીએ પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું થોડું ઘણું જ્ઞાન ફરી તાજું કર્યું. રાકેશ ઊંઘી ગયો હતો તેને ફરી જગાડીને તેને અંગ્રેજીનો પાઠ આપવાનો હતો. એ વિદ્યા ફાંસીની પેઠે આજે એને ગળે પડી હતી. વિવાહ પહેલાં માનું મૃત્યુ થતાં અને આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે ફાઈનલ ભણીને જ એને ભણતર છોડવું પડ્યું હતું ત્યારે એ કેટલી બધી રડી હતી! કેટલી દુઃખી થઈ હતી! પિતાની સમજાવટથી ઘર બેઠાં જ તૈયારી કરીને કેટલીક હિન્દી પરીક્ષાઓ આપી હતી, અને પાસ પણ થઈ હતી. પણ એને લાગ્યું કે 'વિદ્યાવિનોદિની'થી લઈને તે 'વિશારદ' અને 'વિદુષી'ની ડિગ્રીઓ ભાઈની બી. એ.ની ડિગ્રી આગળ ફીકી છે. સારાં ઘરોના માગા આવ્યાં ત્યારે બી. એ. તો ઠીક પણ ઈન્ટર પાસ તો જોઈએ જ એવા કારણે પાછાં વળ્યાં હતાં. પાર્વતીએ ઘર બેઠાં જ 'મેટ્રિક ગાઈડ', 'છ મહિનામાં ઘર બેઠા અંગ્રેજી', 'સરળ મેટ્રિક પરિક્ષા' આદિ અનેક પુસ્તકો ગોખી કાઢ્યાં હતા. અંગ્રેજી વાંચવામાં કોઈ કસર રાખી ન હતી. પણ ભાગ્યની વાત કહો કે પરિસ્થિતિની, મેટ્રિકનું ફોર્મ ભરેલું જ પડ્યું રહ્યું અને એના વિવાહ ઉમાશંકર સાથે થઈ ગયા.

ત્રણ વર્ષની આકરી દોડધામ પછી છોકરો મળ્યો હતો. ઈન્ટર સુધી ભણ્યો હતો અને એક ઑફિસમા ટાઈપીસ્ટ હતો. મોટા દહેજની વાત ન હતી એટલે પિતાએ એની સાથે જ વિવાહ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. ભાઈએ તો કહ્યું પણ હતું કે દાદા, ઉનાળા સુધી થોભી જાવ, પાર્વતી પરીક્ષા આપી દે પછી વિવાહ થાય તો ઠીક. પણ પિતાએ માન્યું નહીં. એમણે દલીલ કરી: 'પરીક્ષા આપવાથી શું ફેર પડવાનો હતો! એને કોઈ નોકરી તો કરવાની નથી. ઓગણત્રીસ વર્ષની તો થઈ ચૂકી છે. હવે હું એક દિવસ પણ મોડું કરવા માગતો નથી!'

વિવાહ થઈ ગયા. પાર્વતીના જીવનમાં એ ઘટનાથી ફક્ત એટલો જ ફેર પડ્યો કે, એ પહેલાં પિયરનું ઘર સંભાળતી હતી તેને બદલે હવે પતિનું ઘર સંભાળવા લાગી.

ઉમાશંકરનો પગાર સાધારણ હતો આજની મોંઘવારીમાં ૧૦૫ રૂપિયાનો શો હિસાબ! એ નાના ઓરડાવાળું મકાન ભાડે રાખ્યું હતું તેનું માસિક ભાડું જ ત્રીસ રૂપિયા હતું. લગ્ન કર્યાં તે વર્ષ તો સારું ગયું પણ એ ઘરકામ માટે એક નોકર પણ ન રાખી શક્યો. માત્ર વાસણ માંજનારીને રાખી ખરી. પછીનાં પાંચ વર્ષમાં જ પાર્વતીને ત્રણ બાળકો થયાં. ઘી-દૂધના જ્યાં વાંધા હતા ત્યાં દવા તો ક્યાંથી મળે? નાનાં બાળકોવાળા ઘરમાં ખેંચી તાણીને ચલાવતાં ય પગાર ઓછો પડતો હતો ઉમાશંકરના કહેવા પહેલાં જ પાર્વતીએ મહિને છ રૂપિયા બચાવવા વાસણ માંજનારીને પણ રજા આપી દીધી.

સારી નોકરી મળવાની આશાએ ઉમાશંકરે ખાનગીમાં બે વાર બી. એ.ની પરીક્ષા આપી પણ એ ફેઈલ થયો. ત્રીસથી યે ઓછી ઉમ્મરનાં એ દમ્પતિની એક માત્ર આશા એમનો પહેલો પુત્ર રાકેશ જ હતો.

ઉમાશંકરનું હિન્દી સારું હતું, પણ અંગ્રેજી કાયમ નબળું જ રહ્યું. બંને વાર એ અંગ્રેજીમાં ફેઈલ થયો હતો. એટલે એણે નક્કી કર્યું કે રાકેશને શરૂથી જ અંગ્રેજીમાં હોશિયાર કરવો. પગાર એટલો ન હતો કે પુત્રને તે સારી નર્સરી સ્કૂલમાં ભણવા મોકલી શકે. એટલે એણે પોતે જ, પુત્રની ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરથી જ અંગ્રેજી ભણાવવું શરૂ કર્યું.

રાકેશ શરીરે ઘણો નબળો હતો. માનું દૂધ પણ એને પૂરું એક વર્ષ પણ મળ્યું ન હતું, કેમકે, દોઢ વર્ષમાં તો એની બહેન વિમળા આવી પહોંચી હતી. એ વખતે તો, રાકેશ માટે રતલ દૂધ બાંધ્યું હતું પણ વિમળા મોટી થતી ગઈ તેમ એમાંથી યે અર્ધો ભાગ પડી ગયો. હવે તો, દૂધ તો એટલું જ આવતું હતું પણ એમાં ભાગ પડાવવા એની બીજી બહેન પણ આવી પહોંચી હતી. વળી ઉમાશંકર બી. એ.ની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે એ જ રતલ દૂધમાંથી દોઢેક પાશેર એના પેટમાં જતું હતું.

ઉમાશંકરે જ્યારે પુત્રને હિન્દી સાથે અંગ્રેજી વર્ણમાળા પણ ગોખાવવી શરૂ કરી ત્યારે પાડોશના મુન્શીજીએ કહ્યું: 'અરે ઉમા બાબુ, છોકરો હજી નાનો છે. માંડ ત્રણેક વર્ષનો હશે વળી દુબળો યે કેટલો છે! અત્યારથી જ એનો શું જીવ લો છો?'

ઉમાશંકરને એ સાંભળીને પોતાનું અપમાન થયું હોય એવું લાગ્યું. એણે કંઈક કડવાશથી જવાબ આપ્યો

'મુન્શીજી, એ છે જ એવા' માઝી ખાનાપીવાની શુ કઈ કમી છે? એને માટે તો પરોઢિયે ઊઠીને નજર સામે ગાય ડહોવડાવીને શેર દૂધ લઈ આવુ છુ '

મુન્શીજીએ એક શેર દૂધ પીને ભાગનારા પહેલવાન પર દયાની નજર નાખીને રસ્તો પકડયો અને આમ ઉમાશંકરે મમતા જોશથી છોકરાને ભણાવવા માંડી પડ્યો પરંતુ ભણાવવાનુ કામ અને અનુકૂળ ન હતુ દિવસ આખા મશીન સાથે મશીન થઈને કામ કરવાથી એનુ મગજ સાવ થાકી જતુ હતુ તેમા વળી રાકેશ સહેજ તોતડાતો, અંગ્રેજીના શુદ્ધ ઉચ્ચારો કરી શકતો નહી

બીજે દિવસે એને પાચ અક્ષર પણ યાદ ન રહ્યા એને બદલે ઉમાશંકરના પાચ આગળાની છાપ એના કોમળ ગાલ પર પડી ગઈ

તે દિવસે પહેલી જ વાર પાર્વતી પતિ સાથે ઝઘડી પડી 'વાહ વાહ! દીકરા પર કેવુ ભારે હેત છે! એક દિવસમા જ બધુ ખાધુ પીધુ કાઢી નાખ્યુ! આમ તે છોકરા ભણાવવાના હશે?'

ઉમાશંકરે પણ એવા જ ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો 'બહાર જઈને નોકરી કરે તો ખબર પડે કે કેટલી વીસે સો થાય છે! થાકેલો માણસ ઘરે આવીને છોકરા સાથ સમજણપૂર્વક કરે એટલુ બધુ વહાલ હોય તો તુ જ ભણાવને! ભણાવવા જેટલુ અંગ્રેજી તો, તુ જાણે જ છે!'

પાર્વતી બબડી 'મને એટલી ફુરસદ જ ક્યા છે? પરોઢિયાથી માંડીને રાતના દસ અગિયાર સુધી તો કામમા જોડાયેલી રહુ છુ'

'અને હુ તો આખો દિવસ પાયમા બદલીને ખાટલાને ટેકો કરુ છુ, કેમ?'

અને પતિ પત્ની બંને એકબીજાથી મોઢા ફેરવીને સૂઈ ગયા

પરન્તુ થયુ એ જ બેચાર દિવસની રકઝક પછી રાકેશને ભણાવવાનો ભાર પાર્વતીને જ માથે આવ્યો પછી ઘર આખાનુ કામ પતાવીને બંને બાળકીઓને આસપાસ સુવાડીને ઘડી ભર એ આરામ કરતી હતી તેને બદલે હવે એ સમયમા રાકેશને પકડીને એ બી સી ડી ને અ આ ઇ ઈ શીખવાડતી પહેલા છોકરો દિવસે એ સમય ઊંઘતો હતો હવે માની શિખામણ અને બાપની ધમકીનુ મીક્ષ્ચર પીને ઊંઘવાનુ છોડી બારાખડી ગોખવા લાગ્યો

છ મહિનામા રાકેશે પહેલી હિન્દી ચોપડી પૂરી કરી અને 'ગ્લોબ રીડર'ના દસ પાના પણ ગોખી કાઢ્યા

☆

આખા ઘરમા જોરશોરથી સાફસૂફી ચાલતી હતી ઉમાશંકરે, દીવાનખાનામા પલંગ પર ગોદડુ નાખી તે પર ચાદર નાખી બંને જૂની ખુરશીઓને તેલપાણી લગાડીને ચમકતી કરી તૂટેલા મેજ પર, દહેજમા મળેલો રૂમાલ પાથર્યો હતો સ્ટૂલ પર પાડોશીને ત્યાથી માગી આણેલ ટાઇમપીસ પણ ટિકટિક કરતુ હતુ રાકેશે નવુ નકોર ખમીશ પહેર્યુ હતુ આટલી નાની ઉમ્મરે ય મોટા માણસ પેઠે એના માથાના વાળ આછા પડીને ખરવા લાગ્યા હતા અર્ધી ટાલ પડેલી ખોપરી પર તેલ ચોપડાવીને ચમકાવેલો આખોમા ભરપુર કાજળ આંજીને એક કડક કચોરી ખાતો એ ઘરમા આમતેમ આટા મારતો હતો

વાત એમ હતી કે હોળીના ટાકણે ઉમાશંકરે આજે પોતાના મોટા સાહેબને ઘરે નોતર્યા હતા સાહેબો સાથે સારાસારી રાખવાથી કામો વહેલા પતે છે, એટલુ જ નહિ વળી એ ખુશ થઈ જાય તો પગાર પણ વધે અને પગાર ન વધે તોયે સાહેબ ખુશ રહે એ જ શુ ઓછુ છે? ઓફિસમા જરા વહેલામોડા પહોંચાય તો એમના ઠપકા ભરેલા મોઢામાથી તો છૂટકારો મળે'

સાહેબ આવ્યા, ચા પીધી નાસ્તો કર્યો અને પછી રાકેશના અંગ્રેજી જ્ઞાનનો નમૂનો જોયો નાનકડા દૂબળા પાતળા એ છોકરાનુ આ પરાક્રમ આશ્ચર્યજનક હતુ માડ ચાર વર્ષના રાકેશને સાહેબે તો સાડાત્રણ વર્ષનો જ માન્યો ખુશ થઈને એમણે કહ્યુ 'મિસ્ટર ઉમાશંકર, તમારો છોકરો તો ભારે ઇન્ટેલીજેન્ટ છે! આટલો નાનો છે છતા આટલુ અંગ્રેજી જાણે છે! એને કોઈ સારી સ્કૂલમા દાખલ કરાવો અને હા એની તબિયત પર પણ જરા ધ્યાન આપો ઘણો નબળો લાગે છે હેલ્થ ઇઝ વેલ્થ!'

ઉમાશંકર ગદ્ગદ્ થઈ ગયા શુક્રગુજારી વ્યક્ત કરી આખી બત્રીસી ચમકી ગઈ 'સાહેબ તબિયત તો એની પહેલાથી જ આવી છે, હુ તો એને નજર સામે દોહેલ દૂધ પીવડાવુ છુ આપણા છોકરાને દૂધ ન મળે તો બધુ કમાયુ પૂરુ એક શેર દૂધ એને માટે બાધ્યુ છે

સાહેબે પણ ટાપસી પૂરી 'ઓહ યસ, દૂધ સૌથી સારો ખોરાક છે હુ પણ મારા બાબાને ચા પીવા દેતો નથી '

પછી એક શેર દૂધ પીતા એ ચામાચીડિયા રાકેશની પીઠ થાબડીને સાહેબ ઊઠ્યા

પોળને નાકે સાહેબની મોટર સાયકલ પડી હતી ત્યાં સુધી ઉમાશંકર એમને મૂકી આવ્યો પાછો ફરીને પત્નીને ઉત્સાહભેર કહેવા લાગ્યો 'જોયું રાકેશને જોઈને સાહેબ અચંબામાં પડી ગયા! હવે હું યે એને ભણાવવા માટે થોડો સમય આપીશ મારુ અંગ્રેજી સારુ હોત તો, હું બી. એ.માં ફેઈલ થાત? મારુ તો થવાનું હતુ તે થયુ, પણ છોકરાનું ભવિષ્ય તો આપણે સુધારવુ જ જોઈએ '

પાર્વતીએ પણ પાનખરના પીળા પાંદડાના રંગવાળા પોતાના બાળક પર પ્રેમભરી નજર નાખીને કહ્યુ 'એ તો છે જ એના આશરે તો આ ત્રણ પથ્થર–બહેનો–ટક્યા છે ભણીને પાંચ પૈસા કમાશે તો સૌને ટેકો થશે '

રાકેશ બે ચક્કીના પડમાં પીસાવા લાગ્યો 'ગ્રેમર રીડર' જોઈને એના હોશ ઊડી જતા હતા, પણ ભણતર તે ભણતર - એમાં મીનમેખ ન ચાલે

સાત રૂપિયે શેરની બદામ ખરીદવાનું ગજું તો ભલભલાનું યે નથી ઉમાશંકર રાકેશ માટે અર્ધો શેર બદામ લઈ આવ્યો પાર્વતી બદામને હિરામોતી પેરે સંતાડીને રાખતી ત્રણે નાની છોકરીઓથી છુપાવીને રોજ પાંચ બદામ પલાળી રાખતી અને સાકર મેળવીને રાકેશને આપતી ઘણી કોશિષ કર્યા છતાં બદામ ઘસવાની એને ફુરસદ મળતી ન હતી પાર્વતી આખી મોસમના તરબૂચના બિયાં ધોઈ સૂકવીને સાચવી રાખતી અને તેની મગજતરી કરીને રાકેશને પીવરાવતી પણ કોણ જાણે કેમ પણ રાકેશનું શરીર વળતું નહીં તેમ ચહેરા પર લાલી યે આવતી નહીં એનાથી એક મહિને મોટો પાડોશીનો છોકરો કદમાં એનાથી દોઢો અને વજનમાં ત્રણ ગણો હતો પાર્વતી એને જોઈને પતિને કહેતી 'કેવો મસ્ત ભેંસ જેવો છે! કોણ જાણે કઈ ઘંટીનો લોટ ખાય છે! આપણો રાકેશ તો એની સામે બચ્ચું લાગે છે '

ઉમાશંકર તસલ્લી આપતો 'મા યે, કાંઈ ઓછી અમથી છે? જેવી મા તેવો દીકરો! આખો દિવસ પેટમાં કંઈ ને કંઈ ઓરતો જ રહે છે ન ભણવું ન વાંચવું કશી ચિંતા નહીં '

પરંતુ ભારે આશ્ચર્યની વાત કે પેલો જાડિયો પણ નવમે વર્ષે પાંચમા વર્ગમાં રાકેશ સાથે એની જ સાથે દાખલ થયો! વળી, ગણિત, હિન્દી અને ભૂગોળમાં તો એ રાકેશ કરતાં ય આગળ હતો'

રાકેશ હવે કંઈક સમજદાર થયો હતો નવ વર્ષનો હોવા છતાં પોતાની વયના બાળકો કરતાં એ ગંભીર હતો એ જોતો કે મા નાની બહેનોને દૂધ આપતી નથી એક એક બદામ માટે બહેનો કેવી તરસે છે! એમની દાઢમાં ઘી પણ પડતું નથી એનું મન નાની બહેનોની રોકકળથી પીગળી જતું માથી છાનાછપના પાંચ બદામમાંથી ત્રણ બહેનોને એકેક કરી વહેંચી આપતો દૂધમાંથી પણ ભાગ આપતો મા કોઈ વાર જોઈ જતી તો, એને તો કંઈ કહેતી નહીં પણ દીકરીઓને ધમકાવતી 'ડાકણો એને જરા યે ખાવા દેતી નથી! દેખાતુ નથી તમારાથી, એના શરીરમાં તાકાત ક્યાં છે? એને અંગ્રેજી ભણવાનું છે! ખબરદાર, એ ખાતોપીતો હોય ત્યારે રસોડામાં ઘૂસી છે તો!'

રાકેશને દૂધના ઘૂંટડા ઝેરના ઘૂંટડા થઈ જતા બદામ કડવી થઈ જતી અને જ્યારે પાસેનો જાડિયો કહેતો અરે જા દૂધ પીનારો ને બદામ ખાનારો નહીં જોયો હોય તો, લે હાથના પંજા મેળવ, તાકાત હોય તો!'' ત્યારે એ જીવ બચાવીને ભાગી જતો

૯

જાડિયાએ કહ્યુ 'અલ્યા રાકેશ આવે છે કે નહીં?'

રાકેશે પુસ્તકમાં મોઢું રાખીને જ જવાબ આપ્યો ના ભાઈ હું નથી આવતો મારે હજી વાંચવાનું છે '

જાડિયાએ ઝટકો દઈને એનું પુસ્તક આંચકી લેતા કહ્યુ 'અલ્યા તારે એકલાને જ ભણવાનું છે શું '

રાકેશ દુખતા હાથને દબાવતા બોલ્યુ 'ના ભાઈ તું તો જાણે જ છે કે મારે અંગ્રેજી ભણવાનું છે આપી દે ભાઈ મારુ પુસ્તક મને આપી દે!'

એનું રૂક્ષ મોઢું અને નિખરાયેલા વાળ તરફ કરુણાભરી નજર નાખતા જાડિયાએ પુસ્તક આપી દીધું પણ જતા જતા કહેતો ગયો 'ભણ ભાઈ ભણ! તું જ ફર્સ્ટ ડિવીઝન લેજે''

રાકેશ રાતદિન વાંચતા મંડ્યા છતાં આજ સુધી કોઈ વર્ગમાં ફર્સ્ટ આવ્યા નથી ખુદ અને પોતાને સમજાતું ન હતું કે સાત વર્ષની ઉંમરથી હું અંગ્રેજી શીખું છું, અને એ બરાબર શીખાય એટલા માટે પિતાએ ગણિતના વિષયને બાજુ પર રખાવ્યા છે છતાં એ જ અંગ્રેજી માત્ર વર્ષની ઉંમરે ... દિવસ

રાતની મહેનતથી હિન્દીમા તો એ એના વર્ગના બીજા છોકરાની લગોલગ આવી ગયો પણ, જેને માટે પિતાનો માર ખાધો, એ અંગ્રેજી હજી સંતોષકારક નથી આમ તો, વર્ગમા બે ત્રણ છોકરા જ અંગ્રેજીમા તેજ છે, બાકીના બધા તો બે ચીતાણીને સાથે થવા ફાંફા મારે છે એમા બીજાઓને ભલે શરમ જેવુ ન હોય પણ નાનપણમા ગોખેલી અંગ્રેજી કવિતા સંભળાવી પિતાના બધા પરિચિતોની સાબાશી મેળવનાર રાકેશને તો ડૂબી મરવા જેવુ લાગતુ હતુ નાનપણમા એને લાગતુ કે હુ બુદ્ધિશાળી છુ, પણ નિશાળના વર્ગમા એને ખબર પડી ગઈ કે મારી બુદ્ધિ સાવ સાધારણ છે

દેશને આઝાદી મળી જવા પછી સમાચાર ફેલાયા કે શિક્ષણમાથી હવે અંગ્રેજી જશે ત્યારે રાકેશે શાંતિનો શ્વાસ લીધો જેટલો શ્રમ અને સમય એ અંગ્રેજી પાછળ ખર્ચે છે તે વિષય દૂર થતા એટલી મહેનતે બીજા વિષયો તો સહેલાઈથી શીખી શકાય

દિવસ વીતતા ગયા અને ધીરે ધીરે એનો એ ભ્રમ પણ દૂર થતો ગયો પિતાએ એને સારી પેઠે સમજાવ્યુ કે દેશ, એક વાર નહી પણ લાખ વાર આઝાદ થઈ જાય તો પણ જે કદર અંગ્રેજીની છે તે હિન્દીની કદી યે નહી થાય' સારી નોકરી કરવી હોય તો અંગ્રેજી પાકી કર'

રાકેશ દિનરાત અંગ્રેજી ઉપર મંડ્યો રહેતો અને પાર્વતી એના માથામા આમળાનુ તેલ નાખીને માલિસ કરતી પરીક્ષાના દિવસોમા એ ચૌદ ચૌદ કલાક વાચતો ઉમાશંકરે પોતાની જૂની વીંટી વેચીને એને માટે ખરુ ઘી ખરીદ્યુ અને તે હાથે જાતે બરાબર ચોપ રાખીને રાકેશને ખવડાવ્યુ, પરંતુ પરિણામ? રાકેશ અને જાડિયો —બંને થર્ડ ક્લાસ આવ્યા!

તે દિવસે ઉમાશંકરના ઘરે ચૂલો સળગ્યો નહી ઉમાશંકરે એવી બોલીને છોકરાને અધમૂઓ કરી નાખ્યો

✿

ઇન્ટરમા રાકેશ સેકન્ડ આવ્યો પણ એટલા માટે એણે શુ ગુમાવ્યુ એ કોઈએ જાણ્યુ નહી એના માથાનો દુખાવો કેટલો બધો વધ્યો, આખનુ તેજ કેટલુ ઘટ્યુ, એની ખબર પાર્વતીને ન પડી કે ન ઉમાશંકરને પડી એમને એટલુ જ દેખાયુ કે છોકરાનો પાતળો ચહેરો જરા વધારે લાંબો થઈ ગયો છે અને પાટલૂન કોઈ રીતે કમરે ટકતી નથી એમણે રાકેશને એક પેટી ખરીદી આપી પણ આ વખતે અંગ્રેજીમા એને સારા માર્ક આવ્યા.

હતા ઉમાશંકરે એને કહ્યુ: 'બેટા, આજ પ્રમાણે મહેનત કરતો રહેજે તારે બી. એ.મા ફર્સ્ટ આવવુ જોઈએ તુ જુએ તો છે જ કે ત્રણે બહેનો મોટી થઈ છે, નાના ભાઈના ભણતરનો ખર્ચ પણ વધ્યો છે'

રાકેશ શુ એ બધુ સમજતો ન હતો! એકવીસ દિવસના ટાઈફોઈડ પછી જેવો એ ઊઠવા બેસવા જેટલો સારો થયો કે તરત વાચવા મંડી ગયો! પાર્વતીએ એને વારતા કહ્યુ ભાઈ, હમણા બધુ મૂક જરા જો તો ખરો, તારા શરીરમા કંઈ એ છે? આગ લાગે આવી આઝાદીને કે ઘી દૂધ તો ઠીક, પણ ઘઉં પણ નસીબે રહ્યા નથી!'

પરંતુ રાકેશ જાણતા હતો, દેહમાથી જીવ ભલે નીકળી જાય પણ આરામ કેવો! કદાચ આગળનુ બધુ ભૂલી જવાય તો? કોઈ કોઈવાર એનુ મગજ એવુ શૂન્ય થઈ જતુ કે વાચેલો એક અક્ષર પણ યાદ રહેતો નહી કોઈવાર દર્દનો એવો કંપ શરીરમા ઊઠતો કે જીવ તણાઈ જતો પરન્તુ એ તો મંડ્યો જ રહ્યો અર્ધો સમય અંગ્રેજી પાછળ અને અર્ધો સમય બીજા વિષયો પાછળ

હવે એને આછી આછી દાઢી મૂછ પણ ફૂટી હતી પણ એણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બી એ પાસ કર્યા પછી જ હુ શેવ કરીશ એ વર્ષમા ઓછામા ઓછા દસ દિવસ શેવ પાછળ જ ચાલ્યા જશે તેના કરતા એટલો સમય અભ્યાસ ન કરુ?

ઉમાશંકર અને પાર્વતી દીકરાથી સંતુષ્ટ હતા. હવે એમાથી એકે એને ભણવાના સરખા તો રહ્યા ન હતા પણ એટલુ તો જોતા હતા કે દીકરો ફિલ્મ જોવા જતો નથી કે દોસ્તબિરાદરોમા યે ફરવા જતો નથી રાતદિવસ ચોપડીમા આખો માંડી રાખે છે

પરીક્ષા આવી રાકેશે શક્તિ પ્રમાણે પ્રશ્નપત્રો કર્યા પણ અંગ્રેજીના બીજા પેપર પછી ફર્સ્ટ આવવાની આશા ન રહી સેકન્ડ આવુ તો યે લાજ રહી જાય

રાકેશની આખો રાતદિવસ પરિણામની વાટ જોવા લાગી.

સાતમી જૂને સાડાત્રણે એ સ્ટેશને જઈને મોડા અઢી આને આવતુ છાપુ આઠ દસ આના સુધી વેચાતુ રાકેશ પિતાએ આપેલા આઠ આનામા પોતે બચાવેલા આઠ આના ઉમેરીને પૂરો રૂપિયો સાથે લાવ્યો હતો

ચાર વાગે ગાડી આવી છાપાનુ પારસલ છૂટ્યુ તેવુ જ છાપાવાળાના હાથમા રૂપિયો પકડાવી ત્યારે બધુ વાંચ્યુ બી. એ.નુ રિઝલ્ટ [illegible]

ફેરિયા દોડવા લાગ્યા.

રાકેશ યાદીમાં પોતાનું નામ શોધવા લાગ્યો. એની નિસ્તેજ આંખો સો સો પાવરના ગ્લોબ પેઠે ઝગી ઊઠી હતી. થાકેલા માથામાં લોહી ઝડપથી ફરતું હતું. નેશનલ કૉલેજવાળું આખું પાનું પૂરેપૂરું એ જોઈ ગયો. પણ આ શું? ક્યાંય એનું નામ ન હતું. શું એ સંભવિત છે? એનું માથું ફરી ગયું. અને ફરી એક એક કરીને બધા નંબરો ધ્યાનથી જોયા. ના, ક્યાંય નામ નથી! ફર્સ્ટ, સૅકન્ડ, થર્ડ તો આઘે રહ્યા—કમ્પાર્ટમેન્ટલમાં પણ રાકેશકુમાર સક્સેનાનું નામ ન હતું.

અંદરથી આવતા ઉબકાને બળપૂર્વક રોકીને એ પ્લૅટફૉર્મના બાંકડા પર ઢળી પડ્યો. આંખો સામે અંધારું છવાઈ ગયું. પ્હો ફાટતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં કાળા ભૂરા તારા દેખાતા હતા.

એ સુન્ન થઈ ગયો, પણ ઘડીભર માટે જ. નિરાશાના દર્દના આંચકાએ એને ચોંકાવી દીધો: હવે? બાપુજી શું કહેશે? માની સામે કયે મોઢે જવું? ફેઈલ!, બસ ફેઈલ થઈ ગયો! ચોક્કસ અંગ્રેજીમાં જ રહી ગયો! મૃત્યુની સજા સાંભળીને પણ એને આટલી પીડા, આટલી નિરાશા ન થાત! હું ક્યાંક સમાઈ જાઉં. ક્યાં? ક્યાં?

સામેથી ટ્રેન આવી રહી હતી.

બપોરના તીખા તડકામાં પ્લેટફૉર્મ પર ટોળું ભેગું થઈ ગયું હતું. પોલિસો, સ્ટેશનના કર્મચારીઓ, નેશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો, કુલી......વચ્ચે છાતી કૂટીકૂટીને બેહોશ થતી જતી પાર્વતી. ઉમાશંકરને કૉલેજના પ્રિન્સીપાલે પકડી રાખ્યો હતો. અને ટ્રેનથી કચડાયેલું ચીંથરા જેવું રાકેશનું શબ એ જ પરિણામવાળા અખબારથી ઢાંક્યું માની ગોદમાં નિસ્પંદ પડ્યું હતું.

☆

ગોવાળને ત્યાં છાશ લેવા જવા માટે સોનાની દોણી કે પંચધાતુનું પાત્ર લઈ જવાની શિખામણ કોઈ આપતું નથી, ઊલટું કોઈ તેમ કરે તો તેની ટીકા થાય, પાસેના ઘેરથી માગી આણેલા પાત્રમાં પણ છાશ લેવા જવાનું કોઈ કહેતું નથી. પણ અર્વાચીન શિક્ષણની બલિહારી એ છે કે તમારે જ્ઞાન જોઈતું હોય તો માતૃભાષા કે પ્રાન્તભાષાનું માધ્યમ જે તમારે કોઠે પડી ગયું છે, તમારું જ છે, તેને પડતું મૂકી અને દરિયાપારથી આયાત કરેલું માધ્યમ લઈ આવો, અને એમાં જ બધું જ્ઞાન ઝીલો! આથી ગોવાળને ત્યાં છાશ લેવા જનારો સુવર્ણ કે પંચધાતુનું પાત્ર મેળવવામાં જ અટવાઈ જાય છે! સાધન જ સાધ્ય થઈ જાય છે!

ટેમ્સ નદીમાં પાઇપ નાખી ત્યાંનું પાણી ઘરઆગળે લઈ આવવાનું મહા પરાક્રમ ડહાપણભર્યું ગણાય છે, પણ આપણો પ્રદેશ ભલે માળવા જેવો હોય તોપણ ત્યાં લીલોતરી વધારી ગાદરાં બકરાંનાં ટોળાંને હાંકી કાઢી પાતાળકૂવા ખોદાવવાની વાત ગળે ઊતરતી નથી!

ઘઉં ઉત્તમ અને પૌષ્ટિક અનાજ છે, જેને એ સદતા નથી તેને માટે તો તેને કોઠે પડેલું કોદરી જેવું હલકું ગણાતું સ્થાનિક ઉપજનું અનાજ વધારે સારું છે. સ્થૂળ પદાર્થોની બાબતમાં આપણે આવો વિવેક કરીએ છીએ ખરા, પણ સૂક્ષ્મ બાબતો જે વિશેષ સૂક્ષ્મ વિવેકની અપેક્ષા રાખે છે તેને માટે જાડી ગણત્રી કરીએ છીએ.

વિદ્યાર્થી જે ભાષા બાળપણથી સાંભળતો આવ્યો છે અને સાંભળી સાંભળીને તે બોલતા શીખ્યો છે, બીજાના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ અનુભવો તેણે જે ભાષામાં જાણ્યા છે, પોતાના ય સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ અનુભવો જે ભાષામાં વ્યક્ત કર્યા છે તેની વ્યંજના અને મર્મ, અભિવ્યક્તિ, શક્તિ અનાયાસે, સહજપણે ઝીલે એ સામાન્ય બાબત છે, કુદરતી છે. પોતે તે ભાષામાં સહજપણે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે તેમ બીજાના વિચારો પણ ઝીલી શકે છે. એની એ કુદરતી શક્તિને વિશેષ વિકસાવવાને બદલે પરભાષામાં શિક્ષણ આપીને કુંઠિત કરી નાખવી એ માત્ર ખોટનો સોદો જ નહીં, અત્યાચાર પણ છે જ.

અને આ બધો દ્રાવિડી વ્યાયામ શા માટે? નોકરશાહીને જીવતી રાખવા માટે! પોતાના દેશનો વહીવટ પરભાષામાં, સાહેબ સિસ્ટમથી ચલાવવા માટે!

કોઠે પડવા માંડેલું ઝેર વામી નાખીએ ત્યારે કેટલોક સમય શરીરમાં અશક્તિ તો આવી જ જાય, તેથી ગભરાવાનું ન હોય, પથ્ય પરહેજ બરાબર પાળશું તો શરીર આપોઆપ વળશે. પરદેશી બોધભાષા શિક્ષણમાંથી કાઢતા શરૂઆતમાં એવું થશે ખરું, પણ સ્વભાષાના પિયુષ પીવા માંડશું તો માતૃભાષાને ય ધાવણ ફૂટશે અને શિશુકાંતિ વધશે.

અત્યંત મનોહર સૃષ્ટિ છે પ્રકાશના રંગો પવન સંગે રમે છે અને નાના પક્ષીઓની અવાજની દુનિયા એમને પોતાના વન તરફ આકર્ષે છે વળી ઝાડમાંથી ચળાઈને આવતા તેજકિરણો ધરતી પર જાણે જિંદગીના નકશા ચીતરે છે!

એક નાના મેડા ઘાટના એક માળના મકાનના ઉપરના ભાગમાંથી એક જૂની આ ગતનું એમની આંખો આગળ ફરવા લાગી પડી ગઈ છે—નદીને કિનારે પડેલી છીપલાં પર અ કાયરી રેખાઓની જેમ અને એ આંખોમાંથી પૂર્ણવિરામનો નહિ પણ પ્રશ્નાર્થનો ભાર વરતાય છે પગ શરીરના ભાર ઝીલવાને પહેલાં જેટલા શક્તિમાન નથી જાણે એના પર શરીર કરતા બીજો ભાર વધારે લાગી ગયો! નારી આગળના થાંભલા પરની હાથની પકડ મજબૂત બની છે અને લીલી નસ ઉપસી આવી છે જાણે શરીરની અશક્તિની જાણ કરી રહી છે

પણ વૃદ્ધથી અત્યારે હમી દેવાયું હમણાં જ સવાર થઈ છે પૂર્વનો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો છે ને ફૂલો ખીલી ઊઠ્યાં છે જાણે શોક દૂર થતા આનંદનું આ મિલન થયું બધું ભૂલીને એ આ સૃષ્ટિને નીરખી રહ્યા અને શું ભૂલવા માટે તો એ અહીં આવ્યા હતા? એમણે ફરીથી પોતાની દૃષ્ટિને ચારેકોર ફેરવી—જાણે સમસ્ત આનંદને એમની આંખો આવરી લેવા ઇચ્છતી હોય!

આનંદના અનેક સ્વરૂપો એમણે શહેરમાં રહીને જોયા હતા ધનથી ભોગવી શકાય એવો એક પણ આનંદ એમનાથી અજાણ્યો ન હતો આજે સીત્તેર વર્ષની ઉમ્મર થઈ છે ત્યાં સુધીમાં તે સુખની સર્વ બાજુઓને ઢૂંઢી વળ્યા છે

એટલામાં એમના આત્માએ પ્રશ્ન કર્યો 'કેમ કેવી છે આ દુનિયા?

'આ' દુનિયા અને 'એ' દુનિયા

'એ' દુનિયામાં એમને પુત્રો છે પુત્રી છે પત્ની પણ જીવે છે પુત્રો આજે ધંધે સંભાળતા થઈ ગયા છે બધા પરણીને પુત્રોવાળા બની ગયા છે પુત્રી પણ પરણીને સાસરે ગઈ છે પત્ની જાત્રાએ ગયાં છે

'એ' દુનિયા અને 'આ' દુનિયા

'અહીં તો કોઈ નથી! ના ના ઘણું બધું છે' વૃદ્ધ વિચારે છે હોવું જ જોઈએ! નહીં તો આમ જોયા કરું ખરો?

એમણે ધંધામાંથી નિવૃત્તિ લઈ લીધી છે સમયની ગતિએ અને વિધિના હાથોએ એમને ખૂબ ધનની ભેટ આપી છે, પુત્ર પુત્રી પૌત્રો બધું જ છે પણ જાણે 'કંઈક' નથી. અને એ શું નથી? એનો એ હજુ સુધી નિર્ણય કરી શક્યા નથી

અને એ ખૂટતી કડી એમને આ એકાંતમાં ખેંચી લાવી એમને લાગતું હતું કે કેટલાક મહિનાઓથી પુત્રો પત્ની એમની સાથે બરાબર વાત પણ કરતા નથી અને પોતાને પણ એમની સાથે વાત કરવી ગમતી નહોતી જગત એમને સ્વાર્થના બંધિયાર સરોવર જેવું લાગવા માંડયું હતું આટલી જિંદગી જીવ્યા પછી આવું એમણે તારવ્યું હતું ત પછીના થોડા જ દિવસોમાં તેઓ અહીં

મંનમોજી

(ગાન)

કુંપળની આંગળીએ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

આંધીની પાવડીએ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

ચંદનનો શ્વાસ લઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

બળબળતી આગ થઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

ઝરણાનું ગીત લઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

દુખિયાની ચીસ થઈ આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

ભીડ્યાં કમાડ તોય આવ્યો, રે આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

કાયાને પાથરી વધાવ્યો, રે તોય ના આવ્યો,
એ વાયરો મનમોજી!

હસિત બૂચ

દોડી આવ્યા હતા કોની સાથે? પોતાના આત્માની સાથે'

એટલામા સામેથી આઠેક વર્ષની બાલિકા હાથમા અનેક રંગના ફૂલો લઈને દોડતી કૂદતી દેખાઈ જાણે સાક્ષાત સ્નેહની સરવાણી મુક્ત છંદમા વહી રહી છે' વૃદ્ધના હૈયામા કંઈ થયુ વૃદ્ધનુ મન વિચારતુ હતુ એ શુ થયુ? શુ એ લાગણીની દોડધામ છે?

એ બાલિકા પોતાને જોઈ ન જાય એટલે વૃદ્ધ બારીની બાજુમા ખસી ગયા નીચે દાદર પર અવાજ થયો એટલે તુરત પહેલાની જેમ ઊભા રહ્યા ને ફરીથી એમણે બારી બહાર નજર નાખી પ્રકાશની માત્રા વધતી જતી હતી

જાણે એમનો આત્મા કોઈ સ્નેહસૃષ્ટિની પરિક્રમા કરી રહ્યો હતો એમણે આખો મીચી તો એમને લાગ્યુ કે પોતે આનંદના આસન પર બેસીને અનંતકાશના કોઈ અગોચર સ્થાને જઈ રહ્યા છે

પણ સાથે 'કોઈક' છે કોણ છે એ'?

વૃદ્ધને ખબર પડી ગઈ છે કે બાલિકા ઉપર આવી ગઈ છે પણ તેઓ તેને જણાવવા ઇચ્છતા નથી કે તેનુ આગમન પોતે જાણે છે અને બાલિકા પણ નથી ઇચ્છતી કે એનો નવો મિત્ર પોતાના આગમન વિશે જાણી જાય'

આ હમણાથી રોજનુ બની ગયુ છે

બાલિકાનુ નામ છે સર્જિકા સરુ તે ગામના માળીની છોકરીની છોકરી છે માળીએ છોકરીને મુંબઈ પરણાવી છે પણ હમણા બીજી સુવાવડ માટે તે પિયર આવી છે જો કે સરુ તો પહેલેથી જ મામાને ત્યા રહે છે ગામ અને આ વૃદ્ધના મકાનની વચ્ચે જ એના મામાની વાડી છે

એ સરુ રોજના નિયમ મુજબ આજે પણ ફૂલો લઈને આવી એના મિત્રને બારી બહાર નજર નાખતો જોઈ એણે બાજુમા પડેલ સ્ટૂલ વૃદ્ધના પગની પાછળ મૂક્યુ થોડો અવાજ થયો પણ એ તો એમ જ માને છે કે આટલા અવાજની કોઈને ખબર ન પડે તેથી એ સ્ટૂલ પર ઊભી થઈ ને એણે વૃદ્ધની આખો દાબી

પછી અવાજ બદલવાનો જરાયે કૃત્રિમ પ્રયાસ કર્યા વિના તે બોલી 'બોનો, હુ કોણ છુ?

પણ જવાબ આપવાને બદલે વૃદ્ધ તો સરુના કુમળા હાથ—જે એમની આખોને દાબી રહ્યા હતા—તે હાથો પર ધીરે ધીરે પોતાનો હાથ ફેરવવા લાગ્યા જાણે નર જાત ચેતનમા તેઓ વાત્સલ્યનુ આરોપણ કરવા માગતા ન હોય'

પણ એકાએક વૃદ્ધના હાથ ફરતા અટકી ગયા સરુ અને વૃદ્ધના રોજના કાર્યક્રમમા આવુ બંધ થવાનુ કદી આવતુ નહોતુ સરુ પહેલા તો વિચારમા પડી ગઈ પણ બહુ વિચાર કરવાની એને આદત નહોતી એટલે એણે ફરીથી પૂછ્યુ 'બોનો ને, હુ કોણ છુ?

એટલામા સરુની આગળીઓને ગરમ પાણીનો સ્પર્શ થયો એણે એક આખ પરથી હાથ હટાવી લીધો ને જોયુ તો એના મિત્રની આખમાથી આસુ સરી રહ્યા હતા અને એટલે જ એણે બીજો હાથ પણ આખ પરથી હટાવી એક હાથે વૃદ્ધની દાઢી હલાવતા કાકલુદીભર્યા સ્વરે પૂછ્યુ 'બોનોને તમને શુ થયુ છે?'

વૃદ્ધની આખો ખૂબ કરુણ બની ગઈ અને એમણે એવી ગહનતાથી બાલિકા સામે જોયુ કે સરુને કંઈ સૂઝ્યુ નહિ ને તે પણ રડી પડી એટલે વૃદ્ધે એને સ્ટૂલ પરથી ઊંચકી લઈ સોફા પર બેસાડી વૃદ્ધના મનમા ઘણી વાર પ્રશ્ન ઊઠ્યો હતો કે મારા પુત્ર—પૌત્રોમાથી કોઈ નહિ ને આ અજાણી બાલિકાએ કેમ મારા હૃદયને સ્નેહથી સભર અને પોચુ બનાવી દીધુ છે? પોતાના પૌત્રો પણ બાળકો હતા અને આ યે બાલિકા હતી પણ એમણે બુદ્ધિને પ્રશ્ન પૂછવાનુ માંડી વાળ્યુ ને પોતે સરુના સ્નેહમા ડૂબી ગયા

અને રાજના કાર્યક્રમ મુજબ સરુની નાનકડી આગળી પકડી આબાવાડી સુધીની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા એમને ત્યારે લાગ્યુ કે બ્રહ્માડનુ રહસ્ય આટલામા ક્યાક સંતાઈને પડેલુ છે પાછા ફરતી વખતે સરુએ પ્રશ્ન કર્યો બોલો ને તમે કેમ રડતા હતા?

'અમસ્થો જ '

'અમસ્થા એટલે શુ?' નિર્દોષ પ્રશ્નના ધ્વનિએ વૃદ્ધને ફરી હસાવ્યો

'અમસ્થા એટલે અમસ્થા ખાલી' વૃદ્ધને લાગ્યુ કે સરુને સમજાવવા માટે પોતાની બુદ્ધિ ખૂબ નાની—ટૂકી છે સરુના હૃદય સુધી પહોચતા પહેલા એણે ઘણુ શીખવુ પડશે—ઘણી રીતે બદલાવુ પડશે

'જા જા તુ તો જડો છો!' અને ફરીથી ઘણા વખતે સરુના મોઢેથી આ તુંકાર સાભળીને તો વૃદ્ધનો આનંદ અપરિમિત બની ગયા.

વાત એમ હતી કે સરુને ને આ વૃદ્ધને પહેલવહેલી ઓળખાણ થઈ ત્યારે સરુએ એને તું કહીને જ બોલાવેલો જિંદગીના છેલ્લા આરા સુધી આવી પહોંચેલો ધનિક વૃદ્ધ 'આપ' 'શ્રીમાન' 'વડીલ' 'તમે' નિ સાંભળીને જાણે થાકી ગયા ન હોય તેમ તેને આ 'તું' ખૂબ ગમી ગયેલું પણ આ લાંબુ ચાલ્યું નહિ સરુની માને જ્યારે આ ખબર પડી કે એની દીકરી વૃદ્ધ પુરુષને 'તું' કહીને બોલાવે છે ત્યારે તેને તેમ ન બોલવા માટે સમજાવી હતી જો કે સરુને તો એનું કારણ બરાબર સમજાયું જ નહોતું પણ તેને એક દલીલ યાદ રહી ગઈ હતી એટલે એક દિવસ વૃદ્ધે 'તું' ને બદલે 'તમે' બોલવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું 'તમે મારાથી મોટા છો ને?'

જો કે શરૂઆતમાં 'તું' નું 'તમે' કરતા એને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી તો પણ કોઈક કોઈક વાર 'તું' બોલાઈ જતું તેમ આજે પણ 'તું' બોલાઈ ગયું અને વૃદ્ધનું હૈયું આનંદની સરવાણીમાં સ્નાન કરીને બહાર આવ્યું એમને ત્યારે થયું આ આનંદની અવધિ ચિરકાળ કેમ ટકતી નહિ હોય?

પછી વૃદ્ધે વિચિત્ર પ્રકારનું હસતું મોઢું રાખી સરુને કહ્યું 'હા તારી વાત સાચી છે હું જ જાડો છું'

એ જોઈ–સાંભળીને નાની સરુએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર વૃદ્ધના પહેરણમાં પોતાનું મોં છુપાવી દીધું આ બાળકીના વૃદ્ધ હૈયાને નવા તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ખેંચી જતી એમને ઘડીભર થયું શું આટલી ઉંમર સુધી જે અનુભવવા ન મળ્યું તે આજે જ અનુભવવાનું લખ્યું હશે? કે પછી અત્યાર સુધી એવું અનુભવવાને હું લાયક નહોતો?

એકધારી વહી જતી નદીમાં પગ રાખીએ ને પગને જે આનંદદાયી શીતળતાનો સ્પર્શ થાય તેવા જ પ્રકારનો આનંદ આ નવા લાગણીના મોજાથી વૃદ્ધના હૈયાને થયો ત્યારે વૃદ્ધ બાળક બનીને પોતાના હૈયાને પૂછી બેઠા શું સ્નેહના સ્પંદનની પણ પરાકાષ્ઠા હશે?

વૃદ્ધ જાણે સરુને એવી રીત બાંધી લેવા ઇચ્છતા હતા કે યુગો સુધી એ બંધન ન છૂટે

એકાએક વૃદ્ધના મુખમાંથી શબ્દો સર્યા–સરુને સમજાવવા કે પોતાના હૈયાને તે તો તેઓ પોતે પણ જાણતા નહોતા–'જો સરુ આ તને જે દેખાય છે એ જગત–જગત નહિ ફૂલ હવા પાણી પક્ષીઓ એટલે જ સારું છે બીજું બધું જગત સારું નથી!'

'પણ જગત છે ક્યાં?' ઘડીમાં વૃદ્ધની સામે તો ઘડીમાં આંબાવાડી તરફ જોતી તે બોલી.

ત્યારે વૃદ્ધે ચારે દિશા તરફ હાથ ફેરવી છેલ્લે સરુને બે હાથે પકડી કહ્યું, 'આ જગત–મારું જગત છે'

વૃદ્ધને આ 'ગાંડા' કાઢતો જોઈ સરુ બોલી 'તમને તો કંઈ બોલતા જ આવડતું નથી'

'તેં કેટલું સાચું કહ્યું' હજુ તો મારે તારી પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે' અને આમ બોલતા બોલતા જ એમની વૃદ્ધ કાયા કુમળા–લીલા ઘાસમાં બેસી પડી સરુનું નમણું–નિર્દોષ રૂપ ઘડીકમાં અનેક ભાવપલટા કરી લેતું હતું ક્યારેક એની આંખો પહોળી થઈ જતી તો ક્યારેક એ મોંમાંથી જીભ બહાર કાઢી ચાળા પાડતી

ઓચિંતા એને શું સૂઝ્યું તે વૃદ્ધને કહે 'તમે ઘણા દિવસથી ઘોડો થયા નથી આજે ઘોડો થાઓ' અને એમ કહી વૃદ્ધને ઘોડો બનાવવા બળ વાપરવા લાગી જ્યારે વૃદ્ધને ઘૂંટણિયે પાડ્યા ત્યારે આંબાની નાનકડી ડાળીનો ટુકડો એક હાથમાં લઈ બોલવા લાગી 'ચલ રે ઘોડા ચલ ચલ રે ઘોડા–ચલ'

એ આનંદ લૂંટતા લૂંટતા એનો ઘોડો પડી ગયો એને જલદી જલદી ઘોડા પરથી ઊતરી દૂર થઈ ઊભી રહી ને બોલી

'કેમ, કેવી મજા પડી?'

વૃદ્ધે ઊભા થતા કહ્યું; 'હવે તું મારા હાથમાં તો આવ!'

'પકડો તો ખરા!' એમ બોલી સરુ આગળ દોડવા લાગી વૃદ્ધ દોડવાનો અભિનય કરતા એની પાછળ ચાલવા લાગ્યા આત્મા પરમ બ્રહ્મ આનંદમાં સ્નાન કરવા લાગ્યો

સાંભળ્યું છે કે જે માણસ ખૂબ હસે છે તેને રડવાનો વખત આવે છે અને જોયું છે કે જે ફૂલ પૂર્ણ રીતે ખીલી ઊઠ્યું હોય છે તે પાછું બીડાઈ જવા–ખરી જવા કે ચૂંટાઈ જવા માટે ગમે તે કારણે પણ વૃદ્ધનો આત્મા આ વિશે વિચાર કરતા થોડી જ મિનિટોમાં શૂન્ય બની ગયો

જાણે શરીર ચાલે છે ને મન સ્થિર બનીને વિચાર કરે છે સરુ સરુ મારી પાસે નહિ હશે ત્યારે?'

'હું તમને કયા વિશેષણથી નવાજું ? એ જ મને સૂઝતુ નથી તમારો પ્રેમ, તમારું ચારિત્ર્ય મને મુગ્ધ કરે છે તમારી કસોટી કરવા હું અસમર્થ છુ તમે જે તમારી પોતાની પરીક્ષા જાતે કરી તે સ્વીકારું છુ અને તમારી ખાતર હું 'પિતા'ની પદવી ગ્રહણ કરું છું મારી ઇચ્છા તો તમે લગભગ પૂરી જ કરી છે એમ હું માનુ છુ સાચો પિતા તો એ જ કે જે પોતાથી પણ સવિશેષ ચારિત્ર્યવાન પુત્રને પેદા કરે. અને સાચો પુત્ર પણ એ જ કે પિતાએ જે કંઈ કર્યું હોય તેમા અભિવૃદ્ધિ કરે તમે જે મને પિતાનુ પદ આપ્યુ છે, તેને તમારા પ્રેમની ભેટ સમજીને સ્વીકારુ છુ તે પદને યોગ્ય બનવા પ્રયત્ન પણ કરીશ '

'પરમાત્મા તમને દીર્ઘાયુ બક્ષે તમારો ઉપયોગ ભારતની ઉન્નતિ માટે થાય એ મારી ઇચ્છા છે

આના મર્મસ્પર્શી શબ્દોમા બાપુએ વિનોબાના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો હતો એમના હૃદયમા વિનોબા માટે કેટલી લાગણી કેટલી શ્રદ્ધા હશે? પિતાના આદર્શો અધૂરા પુત્ર પૂરા કરે એનુ ક્રાંતદર્શન પણ ગાંધીજીની વાણીમા અહી દેખાય છે,

જન્મજાત વૈરાગી

વિનોબા જન્મજાત વૈરાગી છે નાનપણથી જ એમનામા ત્યાગ અને તપસ્યાની ભાવનાઓ જાગૃત થવા લાગી હતી તેમા સાધ્વી માતા'ના પુણ્ય સંસ્કારોએ વળી કંઈ ઓર ઓપ આપ્યો બાર વર્ષની નાની વયમા તેમણે આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સ્વદેશસેવાનુ વ્રત ધારણ કર્યું

આવા ઉત્કટ વૈરાગને લીધે તેઓએ શાળા શિક્ષણ છોડી દીધુ પ્રમાણપત્રો આગમા હોમી દીધા અને તપશ્ચર્યા માટે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે હિમાલય જવા પહેલા ગાંધીજી જેવા સમર્થ પુરુષનો મેળાપ થયો તેઓએ વિનોબાને આદેશ આપ્યો કે સંસાર ત્યાગ એ મુક્તિ નથી પરન્તુ સંસારમા રહીને સંસારના જીવોની સેવા કરવી એ સૌથી મહાન તપસ્યા છે દરિદ્રો જ સાક્ષાત્ દેવતા છે, દરિદ્રનારાયણની પૂજાથી વિશેષ કોઈ પૂજા કોઈ તપસ્યા અથવા કોઈ ધર્મ નથી.

ત્યારથી વિનોબાજી પૂ બાપુના સહગામી અને આત્મીયજન બની ગયા

પૂ બાપુજીની છાયાંમા

પૂ બાપુ આ નવા શિષ્યથી ઘણા જ પ્રભાવિત થયા તેથી જ તેમણે વિનોબાના પિતાજી ઉપરના પત્રમા લખ્યુ તમારો વિનોબા મારી પાસે છે આટલી નાની ઉમરમા તમારા પુત્રે જે તેજસ્વિતા અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા છે તે પ્રાપ્ત કરતા મને કેટલાય વર્ષો લાગ્યા હતા'

બનતા સુધી આ જ પત્રમા ગાંધીજીએ વિનાયક'ને બદલે વિનોબા' સંબોધન લખ્યું હતુ આ નામ ત્યારથી પ્રચલિત થયુ

વિનોબા એટલી તન્મયતા નિષ્ઠા અને લગનથી કામ કરતા કે પૂ બાપુ ગદ્‌ગદ્ થઈ જતા આશ્રમના પાયખાના સાફ કરીને અછૂતો પ્રત્યે સમ વ્યવહારને પ્રયોગરૂપમા સૌથી પ્રથમ રજૂ કરનાર વિનોબા હતા બાપુએ આ સાહસની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી અને એ કાર્યને આશ્રમવાસીઓની ફરજનો એક ભાગ બનાવ્યો આ પરિવર્તને આશ્રમમા એક પ્રકારનો વિરોધવંટોળ ઊભો કર્યો અને ખુદ ગાંધીજીના બહેન આશ્રમને તિલાંજલિ આપી ચાલ્યા ગયા પરન્તુ બાપુ અડગ રહ્યા

વિનોબાનુ આશ્રમજીવન એક આદર્શરૂપ હતુ તેમના ત્યાગપૂર્ણ સમર્પિત જીવનથી મુગ્ધ થઈને સ્વ જમનાલાલ બજાજે એક વાર કહ્યુ હતું, 'જો પરમાત્મા મને આ શરીરથી વિનોબાની શ્રદ્ધાને પાત્ર બનાવે, તો હું મારા જીવનનુ પરમ સૌભાગ્ય ગણુ આ દુનિયામા ગાંધીજી મારે માટે પિતાનુ અને વિનોબા ગુરુનું પદ બની રહે છે '

આ સમય દરમ્યાન ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કર્યો પરન્તુ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે આના શ્રીગણેશ કોણ આરંભે? નિસંકોચ બાપુએ વિનોબાજીને પસંદ કર્યા તેથી બાપુની સત્યાગ્રહ સેનાના સેનાની વિનોબા બની ગયા. ત્યાં તેમના ન્યાસ ધાર્યા કરતા વિશેષ સફળ થયો

ભારતની જનતાને વિનોબા' અજાણ્યુ નામ હતુ 'હરિજન સેવક'ના હજારો વાચકોએ આ સંબંધમા જિજ્ઞાસાભર્યા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા 'વિનોબા કોણ છે?'

પ્રત્યુત્તરમા બાપુએ જણાવ્યુ, 'વિનોબા કોણ છે? મે તેને સત્યાગ્રહમા શા માટે અગ્રગણ્ય બનાવ્યા? બીજા કોઈને કેમ નહિ?'

'તેઓ મહાન ત્યાગી અને તપસ્વી છે સસ્કૃતના પ્રકાડ પડિત છે તેઓ મારા આશ્રમના પ્રથમ હરોળના આશ્રમવાસી છે તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભૂત છે સ્વભાવે તેઓ અધ્યયનશીલ છે ખરેખર તમની તુલના કરી શકાય તેવા બહુ થોડા માણસો છે'

ગાધીજીને પગલે પગલે

જે કાર્ય ગાધીજીએ વિનોબાને સોપ્યુ તે તમણે પૂરી લગનથી પાર પાડ્યુ અને વિનોબા માટે પરમાત્મા પછીનુ જો કોઈ બીજુ પ હોય તો તે ગાધીજીનુ છ તેમણે ગાધીજીને સદ્ગુરુ તો શુ પણ સાક્ષાત્ દેવ માન્યા બાપુ પણ તમની આ પરમ ભક્તિથી ઘણા જ પ્રભાવિત થયા વિનોબાના એક પત્રનો ઉત્તર કેના હૃદયસ્પર્શી શબ્દોમા બાપુએ આપ્યા હતા તમારી શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ અ મામા આનદાશ્રુ ભરી દે છે હુ આને યોગ્ય હોઉ કે ન હોઉ પણ તમને તો આનુ ફળ મળશે જ ખરેખર તમે કોઈ મોટી સેવાનુ નિમિત્ત બનશો'

બાપુ ગર્વપૂર્વક હરવખત કહેતા પુત્ર પિતા કરતા પણ સવાયા નીકળ્યા

બાપુના અવસાન પછી સર્વત્ર નિરાશારૂપી ગાઢ અધકાર વ્યાપી ગયા સામે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા કે 'ગાધીવાદનુ ભાવિ હવે કેવુ હશે? સર્વોદય હવે શુ આગળ પ્રગતિ કરી શકશે? ખરેખર શુ ગાધીજીનુ મહાકાર્ય હવે સમાપ્ત થઈ ગયુ છ?'

આ અધકારમા પણ આશાનુ એક ઝાખુ કિરણ ચમકી રહ્યુ હતુ ત હતુ— વિનોબા સાચે જ ગાધીજીએ જ મહાકાર્યનો આરભ કર્યા હતા તની માત્ર ભૂમિકા જ સમાપ્ત થઈ હતી, સર્વોદયનો કેવળ ઉદય જ ભારતના અતરિક્ષમા થયા હતા વિનોબા આશાદીપના રૂપમા આવા કઠિન સમયમા જાણે પ્રગટ થયા બાપુનુ અધૂરુ કાર્ય પૂરુ કરવાની તમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી બાપુએ બતાવેલ માર્ગે ચાલવાનો મારો પ્રયત્ન છે' એવા એવા શબ્દો સાથે તેઓ કર્મક્ષેત્રમા ઉતરી પડ્યા

નવો રાહ

હૈદ્રાબાદના સમેલનમાથી વિનોબા તેલગણ પહોચ્યા. ત્યા શોષણ—દમન અશાતિ—અરાજકતાનુ એક છત્ર સામ્રાજ્ય જામ્યુ હતુ દરિદ્રનારાયણોની આવી દીનહીન સ્થિતિ જોઈને તેમનુ હૃદય કરુણાથી ભરાઈ આવ્યુ એ સ્થિતિની વાસ્તવિકતા તેમના નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—

'અહિંસામા મારી અવિચલ આસ્થા છે તથી જ હુ ત્યા કાર્ય કરતો રહ્યો નહિ તો હુ સામ્યવાદીઓમા દાખલ થઈ ગયો હોત આવી ત્યાની હાલત છે'

આટલાથી પણ વિનોબા સતોષ ન પામ્યા શોષણખોરોને તેઓએ પડકાર કર્યો, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આપણા દેશમા રક્તપાત ન થાય ગરીબ તવગરની લડાઈ ન થાય ગરીબોને ઉતારી પાડી હલકા ગણવાનો પ્રયાસ ન કરે પરન્તુ જો આ સતોષપ્રિય જનતાને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે તો હુ સાફ સાફ કહુ છુ કે તે આપને કરોળિયાની માફક નખ મારીને ખાઈ જશે

ખરી રીતે આ વિનોબાની વાણી ન હતી આ તો યુગનો અવાજ હતો સમયની માગણી હતી તને કોણ ટાળી શકે એમ હતુ?

'સબ ભૂમિ ગોપાલકી'—વિનોબાની આ વાણી 'કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી ગુજી ઉઠી તેલગણના પોચમપલ્લી ગામથી ભૂમિદાનની ભાગીરથીની અમૃતધારા ઉદ્ભવ પામી. બે મહિનામા તો ૧૨ હજાર એકર જમીન આ પ્રવાહથી પ્રવાહિત થઈ

વિનોબાની ભૂમિયાત્રા હવે શરૂ થઈ દીનદલિતોના દેવદૂત બનીને તેઓ ઘેર ઘેર દ્વાર દ્વાર જઈને અલખ જગાવવા નીકળી પડ્યા

'આ દાન નથી ઉપકાર નથી આ તો મારો હક છે તથી મને આપો'—એમ કહેતા કહેતા તેઓ પોતાનો છઠ્ઠો ભાગ લેવા માટે ભારતના ઘેર ઘેર જઈ રહ્યા છે આ મહાવ્રતને તેઓએ જપ તપ નિયમ ધર્મ માન્યા છે અને તેઓ પ્રજાસૂય યજ્ઞ કહે છે આને જ તેઓ ધર્મપરિવર્તન કહે છે અરે આને જ તેઓએ કિસાનમજૂરોનુ રાજ્ય કહ્યુ છ ખરેખર આવુ જ બાપુની કલ્પનાનુ ભારત છે

હવે ભૂદાન ભાગીરથીના કેટલીય ધારાઓ ફૂટી નીકળી છે સપત્તિદાન શ્રમદાન જીવનદાન ગ્રામદાન સર્વોદયપાત્ર શાન્તિસેના વગેરે અનેક શાખાઓ તેમાથી ઉદ્ભવ પામી છે વિનોબા ધરતીને જેવી રીતે પરમાત્માએ બક્ષેલી બેટ માને છે તેવી રીતે સપત્તિને પણ પરમાત્માની માને છ તે તો સમાજરૂપી નારાયણના

સ્વ છે, આપણે તો કેવળ નારાયણના સેવક છીએ, એટલે લક્ષ્મી ઉપર આપણો અધિકાર કેવી રીત થઈ શકે?

...નું આ કથન કેટલું અર્થગંભીર, કેટલું ભવ્ય છે!

દીનોના દેવતા

વિનોબા વિશ્વની મહત્તમ ક્રાંતિના પ્રવર્તક છે. તેઓ સ્વયં મહાન છે. તેમનું જીવન આદર્શ તેમ જ અનુકરણીય છે. તેમનું દર્શન પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનું સ્મરણ કરાવે છે તેઓ સાક્ષાત્ દરિદ્રોના દેવ છે. પરન્તુ તેમના પોતાના ઉપાસ્યદેવ દરિદ્રનારાયણો છે. તેમની સેવા એ તેમનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય છે. રામ ઉપર તેમની અતૂટ શ્રદ્ધા છે. એક વાર ચિત્રકૂટ થઈને તેઓ નીકળ્યા હતા, પણ તેઓ રામના મંદિરમાં ગયા નહી. તેથી કોઈએ તેનુ કારણ પૂછતા જણાવ્યુ : 'આ બધા રામની તો સેવા છે. આથી મોટી બીજી કઈ સેવા હોઈ શકે?'

વિનોબામાં દરિદ્રો પ્રત્યે કેટલી મમતા છે! પ્રાર્થના-સભાઓમાં તેઓ વારંવાર કહે છે: 'જ્યાં આપ સહુ રહો છો, તે સ્થાન મારે માટે પવિત્ર છે. આપનું શરીર મારે માટે પંચતત્ત્વોનું ખાલી પૂતળું જ નથી. હું તો આપને ઈશ્વર માનીને આપની સેવા કરવા આવ્યો છું. લાંબા પ્રવાસોથી મારું શરીર થાકી જાય છે. પરંતુ જ્યારે આપની સેવા કરવાનો સુઅવસર મળે છે, ત્યારે થાક તો કોણ જાણે ક્યા અદૃશ્ય થઈ જાય છે.'

અનંતના અણથંભ્યા પ્રવાસી છે આ વિનોબા. અણુથી મહત્ ભણી, વ્યક્તિથી વિશ્વ ભણી, વિજ્ઞાનથી પરાજ્ઞાન સુધી એના પગલાં પડતાં જાય છે. અને અર્વાચીન જગતમા અનેકવિધ વિચાર વમળોમાંથી પરમ શુદ્ધ અને પરમ મંગળ વિચાર-કમળો પ્રકટાવે છે

☆

અનુક્રમણિકા... .... ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરેન ગાંધી • રૂપાયતન મુદ્રણાલય • જૂનાગઢ

રજીસ્ટ્રેશન આફ ન્યુસપેપર્ઝ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્ઝ, ૧૯૫૬, રૂલ ૮
ફોર્મ IV અનુસાર નિવેદન

૧	પ્રકાશન સ્થળ	.. રૂપાયતન, જૂનાગઢ
૨	ક્યારે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે	દર માસની બારમી તારીખે માસિક તરીકે
૩	છાપનારનુ નામ	ધીરેન ગાંધી
	રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી)	ભારતીય
	સરનામુ	રૂપાયતન મુદ્રણાલય જૂનાગઢ
૪	પ્રકાશકનુ નામ	ધીરેન ગાંધી
	રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી)	ભારતીય
	સરનામુ	રૂપાયતન જૂનાગઢ
૫	તંત્રીનુ નામ	નવીન ગાંધી
	રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી	ભારતીય
	સરનામુ	રૂપાયતન જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)
૬	માલિકનુ નામ	રૂપાયતન સંસ્થા જૂનાગઢ. (સૌરાષ્ટ્ર)

હુ ધીરેન ગાંધી આથી સોગંદપૂર્વક જાહેર કરુ છુ કે ઉપરની હકીકત હુ જાણુ છુ અને માનુ છુ ત્યા સુધી ખરી છે

તા ૩૧-૧-'૫૯

(સહી) ધીરેન ગાંધી
પ્રકાશક

અમારાં પ્રકાશનો

આવા હતા બાપુ [ભાગ ૧-૨-૩]

મૂલ્ય: દરેક ભાગનું પચાસ-પચાસ નયા પૈસા

પૂજ્ય બાપુજીની બહુમુખી પ્રતિભા અને વિરલ વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાંઓનો પરિચય કરાવતા પ્રેરક જીવન-પ્રસંગોની પુસ્તિકાઓ.

ગાંધી-ગુરુ

લેખક: શ્રી ગુરુદયાલ મલ્લિક : મૂલ્ય: સવા રૂપિયો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'ભક્તની અંજલિ'માં આ લેખમાળાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે :

"વૈષ્ણવ ભક્તો જેમ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચન્દ્ર અને લીલા વિગ્રહી કૃષ્ણચન્દ્ર વચ્ચે અભેદ જોઈ શકે છે તેમ જ ગુરુદયાલજી પણ ગુરુદેવ અને ગાંધીજી વચ્ચે અભેદ જુએ છે એમની એ અભેદ દૃષ્ટિ એમણે આ નાનકડી લેખમાળામાં અનેક રીતે વિશદ કરી છે."

મસ્તીની પળોમાં

લેખક રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: પંચોતેર નયા પૈસા

પોકેટ સાઈઝના, ઊંચા રંગીન કાગળ પર રંગીન શાહીમાં છાપેલ આ સુંદર મુક્તક સંગ્રહ વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી લખે છે:

"તમારાં કેટલાક મુક્તકોમાં વિચાર અને રચનાની આકર્ષક ચારુતા છે. 'વસંત માગીને,' 'કહેવાતું સ્વર્ગ,' 'કોને ગમે?' જેવાં એનાં ઉદાહરણો છે. 'ઇચ્છા,' 'અધમતા જેવું લક્ષણ-' 'મૂર્તિના પથ્થરને,' જેવામાં ભાવનો ધ્વનિ આહ્‌લાદક છે.

"આત્મા સમૃદ્ધ થયા કરશે તેમતેમ તમારી કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય આવશે."

ડમરો અને તુલસી

લેખક : રતિલાલ-અનિલ : મૂલ્ય: બે રૂપિયા

ગીતો, ગઝલો અને મુક્તકોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ લખે છે :

"ભાઈ અનિલે પોતાની કવિતાઓને "ડમરો અને તુલસી" માન્યાં છે....એ પર્ણ મંજરીમાં બે વસ્તુ જરૂર છે; ડમરાનું સૌરભ અને તુલસીનો તીવ્ર મધુર આસ્વાદ. તે કરતાંય વિશિષ્ટ છે એ માનવ-જિંદગીના નમ્ર કવિની પર્ણમંજરીનો દ્રવ્યગુણ, જે અદૃશ્ય અર્કની પેઠે તેના પ્રત્યેક પર્ણમાં વ્યાપેલો છે અને તેનું પાન કરનાર પાઠક કે શ્રોતાને જીવનસ્વાસ્થ્ય માટે પથ્યકારક સત્ત્વ નીવડે તેવો છે."

અલ્લાહના બંદાઓ

મુસ્લિમ સંતો, ઓલિયા, ફકીર અને ખલીફાઓના જીવનના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોનો સંગ્રહ, સરળ, રોચક બાનીમાં અને સુઘડ છપાઈમાં રૂપાયતન પ્રકાશન તરફથી પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય છ આના: પોસ્ટેજ પાંચ નયા પૈસા.

ગાંધીજી સાથે જીવનયાત્રા : લેખક: ગુરુદયાલ મલ્લિક

માનવવર્જીનને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જવાની પ્રેરણા આપતા બાપુના આદેશોને સુબોધ પ્રવાસવર્ણનમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. મૂ. ૨૦ નયા પૈસા.

રૂપાયતન પ્રકાશન, જૂનાગઢ